

Одеська національна юридична академія
Південноукраїнський центр гендерних проблем

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 39

Одеса

2010

ББК 66я43
А437
УДК 32(082)

Засновники:

Одеська національна юридична академія,
Південноукраїнський центр гендерних проблем

Редакційна колегія:

д-р. юрид. наук, професор, академік АПН України С. В. Ківалов
(керівник авторського колективу),
д-р. іст. наук, професор, академік УАПН Л. І. Кормич (ред.),
канд. іст. наук, доцент М. А. Польовий (відп. секр.),
д-р. юрид. наук, професор Ю. П. Аленін,
д-р. політ. наук, професор Б. П. Андресюк,
д-р. філос. наук, професор В. С. Богданов,
д-р. політ. наук, доцент К. М. Вітман,
д-р. філос. наук, професор Е. А. Гансова,
д-р. юрид. наук, професор М. А. Дамірлі,
д-р. юрид. наук, професор Є. В. Додін,
д-р. політ. наук, професор І. М. Коваль,
д-р. юрид. наук, професор Б. А. Кормич,
д-р. філос. наук, професор М. П. Лукашевич,
д-р. політ. наук, професор С. М. Наумкіна,
д-р. соціол. наук, професор В. М. Оніщук,
д-р. політ. наук, професор А. О. Сіленко,
д-р. юрид. наук, професор Є. О. Харитонов,
д-р. іст. наук, професор Д. С. Шелест.

*Рекомендовано Вченою радою
Одеської національної юридичної академії*

Збірник «Актуальні проблеми політики» внесено до переліку ВАК України №1 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних, соціологічних та політичних наук

(Постанова президії ВАК України від 09.06.1999 р. №1-05/7)

Свідоцтво про реєстрацію КВ № 7364 від 02.06.2003

© Одеська національна
юридична академія, 2010
© Південноукраїнський центр
гендерних проблем, 2010

ПРОФЕСІОНАЛІЗМ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

В статті аналізуються різні напрями наукових досліджень проблем професіоналізму. Розглянуто зміст цієї категорії, етапи та особливості формування та прояву. Показано значення професіоналізму управління на сучасному етапі розвитку суспільства.

The article provides the analyses of the different directions of scientific researches on problems of professionalism. The essence of this category, the stages and the specialties of its forming are reviewed. Besides the role of the management professionalism on the current stage of social development is also described.

Сучасний етап розвитку української державності висунув на перший план проблеми професійності державного управління на всіх рівнях та в усіх напрямках діяльності.

Складний виборчий процес 2010 року також підтвердив, що особливі вимоги висуваються саме до професійного рівня програм, команд, лідерів, організації тощо.

Перспективи суспільного розвитку, що пропонувались всіма претендентами на найвищу посаду у державі, безпосередньо пов'язувались з обіцянками високопрофесійного підходу до розробки стратегій та практики вирішення всіх завдань.

Тож вочевидь, бачимо актуальність детального наукового аналізу різних аспектів проблеми професіоналізму.

Оскільки ця категорія обіймає як специфічні якості окремої людини так і виключає впливи конкретної діяльності та оточуючого середовища, то аналітикою її займалися представники різних галузей науки: філософи, психологи, соціологи, педагоги, економісти. Не уникають даної тематики також правознавці та політологи, пов'язуючи свій аналіз із суспільними процесами та правовими засадами формування і прояву професіоналізму.

Адже чітка професійна позиція – це і принциповість, і компетентність, і знання, і навички, і досвід. І саме подібний зміст є запорукою інноваційних підходів до виконання функціональних обов'язків, а також відповідальності за результати виконання

цих обов'язків як у державній службі, так і у будь-якій сфері діяльності, включно у творчій.

Аналіз чинників впливу, механізмів формування та наслідків запровадження стає основою оцінки значення професіоналізму в житті окремої людини, суспільства в цілому, держави.

Тож виходячи з актуальності, теоретичної і практичної значимості дослідження професіоналізму звернемося до огляду основних аспектів наукового доробку щодо цих питань.

Безумовно, нас передусім цікавлять ті аспекти, які обумовлюють професіоналізм осіб, задіяних в особливо суспільно значимих сферах, де відстоюються права людини, укріплюється державність.

Попри конкретну специфіку прояву в різних сферах та у різних типів особистостей можна виділити деякі найбільш узагальнені підходи до змістовної характеристики категорії професіоналізму.

Більшість авторів пов'язували професіоналізм з професійною структуризацією, диференціацією та інтеграцією, спираючись на систему розподілу праці та репрезентації інтересів. При цьому економічні і соціальні процеси розглядалися з позицій взаємовпливу.

Тому теоретичні трактовки мають як розбіжності, так і узагальнення. Так, у К. Маркса переважатиме економічний детермінізм у підході до професіоналізму [1], у Г. Спенсера чи у Е. Дюркгейма акцент робиться на еволюції соціальних інститутів з відповідною репрезентацією інтересів [2, 3]. А у М. Вебера професіоналізм буде трактуватись як похідна від поведінки індивіда, на яку впливають економічні, соціальні та технологічні чинники [4].

Різні підстави, що обирали автори для характеристики основного змісту та типології професіоналізму, дозволяли їх послідовникам виокремлювати додаткову специфіку в багатовимірній системі соціальних зв'язків, що ґрунтувались на категорії професіоналізму. Особливий акцент при цьому робився на здатності завдяки професіоналізації або інтегрувати певні суспільні групи, або, навпаки, провокувати конфліктогенні ситуації в соціумі. Подібний аспект набуває значущості в перехідному суспільстві, яким є сучасна Україна.

Трансформація всіх сфер суспільного і державного буття потребує високопрофесійного підходу з боку суб'єктів даних процесів. Бо лише за допомогою достатньо високого рівня професіоналізму керівників та виконавців ми здобуємо відчутних позитивних зрушень та оперативності вирішення завдань. Відсутність же професіоналізму спричиняє помилки, ускладнення, провокує напруженість у суспільстві, веде до розчарувань, правового нігілізму, безвідповідальності тощо. Все це призводить до дестабілізації та руйнації як матеріальної так і ідеальної сфер.

При цьому трактовки змісту професіоналізму завжди були доволі широкими та включали не лише оцінки рівня спеціальної фахової підготовки, а й поєднували її з морально-етичними чинниками. В рамках “Батигінської”, “фарисейської”, “Веберівської” чи “Кантівської” моделей можна дослідити вплив ідеальних чинників на ефективність управління.

Здібності, знання і навички, цінності – все це створює загальний фон професіоналізму, перетворюючи його в комплексне поняття. Крім того, ця категорія є достатньо динамічною, при цьому тенденція зростання може в ряді випадків і припинятись, або й перетворюватись на антипода – коли виникають професійні деформації, а в ряді випадків і професійна деградація. Тобто, професіоналізм не є постійною та незмінною категорією. Цій категорії притаманні як формування, так і руйнація. Тому підвищення належного рівня професіоналізму потребує постійних зусиль у відповідності до змін, що відбуваються у часі та просторі і створюють певні сучасні вимоги до змісту професіоналізму.

Все це досягається завдяки спільним впливам процесів навчання, виховання, набуття досвіду практичної діяльності, засвоєння ціннісних орієнтацій суспільства, адаптації до сучасних суспільних вимог тощо. На цьому шляху створюється цілісна система, яку ми і сприймаємо як професіоналізм індивідуума та суб'єкта діяльності.

Професіоналізм в такий спосіб поєднує і економічну роль, і форму організації праці, і модель поведінки при виконанні певних дій. На цьому тлі утверджуються конкретні стандарти і принципи, що спрямовані на досягнення максимальної ефективності та результативності конкретної діяльності.

З цієї точки зору можна проаналізувати, наприклад, професіоналізм в сфері правової діяльності. Йдеться, зокрема, про такі напрями діяльності в сфері права як судова, правоохоронна (міліція, прокуратура), правозахисна (адвокатура), правотворча (законодавча, наукова), інші конкретизовані види правозастосовної діяльності.

Поглянемо, що має лежати в основі професіоналізму в цій сфері.

Це, насамперед, високий рівень правових знань, правової культури і правової свідомості. В свою чергу, це забезпечує компетентність в діяльності, відповідальність за результат, урегульованість і контрольованість вчинків, чітке дотримання етичних норм та інші важливі складові професіоналізму. Разом з тим, все це не обмежує творчого пошуку в сфері юриспруденції, спрямованого на максимальне дотримання принципів пріоритету прав людини, верховенства права.

В умовах утвердження правової держави та формування громадянського суспільства саме останнє, тобто творчість у підходах до вирішення професійних завдань, набуває особливо важливого значення. Отже, в сфері права професіоналізм найбільш наближений до моделі, запропонованої Т. Парсонсом, коли пошук і передача знань поєднуються із застосуванням цих знань [5].

Саме в правовій сфері найбільше зближуються економічні та сутнісні параметри професіоналізму, виступаючи в якості єднання букви і духу закону, теорії і практики, знання і вміння, здібностей і спроможності їх реалізувати.

Професіоналізм потребує дотримання певної трудової етики, в рамках якої існує знання справи, любов до справи, повага до принципів і норм, що регулюють відносини, які виникають в процесі діяльності. За цих умов освіченість і майстерність забезпечують вагомий кінцевий результат такої діяльності.

Подібна складність і тісний взаємозв'язок різних параметрів в рамках категорії професіоналізму висувають певні конкретні вимоги до формування основ професіоналізму вже на етапі фахової підготовки у вищому навчальному закладі.

Це передбачено формулюванням конкретних завдань, цілей, вимог до такої підготовки у вигляді змісту таких нормативних документів як освітньо-кваліфікаційні характеристики, які

затверджуються Міністерством освіти і науки України в процесі ліцензування та акредитації спеціальностей у певних навчальних закладах різних рівнів.

Безумовно, що в найбільш повній мірі змісту категорії професіоналізму відповідають документи, що готуються для ліцензування і акредитації магістерського кваліфікаційного рівня навчальними закладами IV рівня акредитації.

Так освітньо-професійною програмою (ОПП) передбачено зміст навчання, що досягається освітньою та професійною підготовкою, що уособлює кращий вітчизняний та зарубіжний досвід відповідно до сучасних державних та міжнародних стандартів, які існують у конкретній сфері знань та діяльності. Такий документ чітко визначає компетенцію майбутнього фахівця та рівень його знань та вмінь.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика (ОКХ) визначає професійне призначення та умови використання фахівця, характер необхідних професійних навичок і вмінь, спроможних забезпечувати ефективне професійне функціонування майбутнього фахівця.

Обидва ці документи (ОПП і ОКХ) передбачають не лише суто професійну складову підготовки, а й виховання людських якостей, формування особистості. Це створює оптимальну модель продуктивної, ефективної діяльності.

Але навчальний заклад спроможний створити лише засадничі умови професіоналізму. В повному обсязі це завдання реалізується тільки в процесі застосування отриманих теоретичних знань в практичній діяльності. Здобутий практичний досвід доповнює теоретичну складову професіоналізму. Крім того, прикладний аспект безпосередньої фахової діяльності має бути доповнений різноманітним життєвим досвідом, в процесі якого відбувається додаткове самовиховання, соціалізація, творче застосування знань і навичок з відповідним формуванням норм і принципів поведінки та механізму відповідальності за якість результату професійної діяльності.

Обіймаючи в такий спосіб комплекс як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, притаманних процесу професіоналізації, ми й можемо по-різному трактувати зміст категорії професіоналізм.

Саме багатомірність процесу формування професіоналізму і обумовлює варіативність підходів до визначення цього поняття: через освіту, продуктивну діяльність, поведінку, самореалізацію, набуття соціального статусу. Активізація даного процесу обумовлена впливом соціальних, економічних, психологічних чинників і передбачає поетапність вирішення проблем, що значною мірою залежить від реальних умов, що склались у суспільному розвитку і здатні стимулювати або стримувати процес професіоналізації.

Саме від рівня професіоналізму правлячої еліти залежать темпи і якість всіх суспільних трансформацій на шляху модернізації як інституціональної, так і технологічної. Професіоналізм управління визначає правильний вибір стратегій, пріоритетів, тактики розвитку. Професіоналізм виконання забезпечує оперативність та ефективність вирішення конкретних завдань цього розвитку.

Отже, спрямування і динаміка суспільного розвитку безпосередньо пов'язані з професіоналізмом суб'єктів, задіяних в суспільних трансформаціях.

Тому від Аристотеля і до сучасних представників різних наукових галузей аналізується категорія професіоналізм як багатомірна за змістом, взаємозв'язками і взаємовпливами, що виникають в процесі спеціалізації діяльності та її організації і надають професіоналізму значної соціальної ваги.

Література:

1. Маркс К. Капитал. – Т. 1. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 23.
2. Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер. – К., 1997. – 158 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1990. – 433 с.
4. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 298 с.
5. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 367 с.

ГЕНДЕРНА СКЛАДОВА ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

В статті проаналізована пряма залежність показателів ефективності державної політики від ступеня реалізації рівних прав і можливостей чоловіків і жінок у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

The article provides the analyses of the direct dependence between the indicators of the efficiency of the state policy and the level of the realization of equal rights and possibilities for men and women in all spheres of the social life.

Сучасні тенденції вдосконалення управління соціальними процесами в Україні пов'язані, зокрема, з необхідністю вирішення проблем подолання гендерної диспропорції в кадровій політиці, гендерної нерівності, а інколи і гендерної дискримінації в статусних можливостях жінок і чоловіків в ієрархії політичних та економічних відносин. Практична, а не лише теоретична значимість цих проблем привертає до них увагу багатьох науковців. За останні роки з'явилося чимало досліджень в сфері права, державного управління, політології, в центрі уваги яких різні аспекти гендерної політики. Зокрема, це роботи таких вчених, як Балакірева О. М., Буроменський М. В., Болотіна Н. Б., Ромовська З. В. та ряду інших. В. Захищено ряд докторських та кандидатських дисертацій, вийшли монографії та навчальні посібники, запроваджені спецкурси у вищих навчальних закладах.

Поступово з аспекту суто наукового аналізу та громадських зусиль, спрямованих на впровадження в життя ідей гендерної рівності, Україна почала переходити до правового регулювання цих питань.

Парламентські слухання 1995, 2004 та 2006 років надали нового поштовху реалізації в рамках державної політики основних принципів гендерної рівноваги. Напрацювання науковців та громадських організацій зробили можливими окреслити більш чітке правове поле діяльності в напрямку перетворення гендеру в світогляд, складову правосвідомості і правової культури сучасного українського суспільства та його еліти.

Міжнародно-правові категорії щодо гендеру поступово імплементуються в національне законодавство, переходячи з соціокультурного поняття в суто правове.

Найважливішою віхою на цьому шляху слід вважати прийняття 8 вересня 2005 року закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” [1]. Його логічним продовженням і свого роду практичною реалізацією слід також вважати затверджену постановою Кабінету Міністрів України 27 грудня 2006 року Державну програму з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року [2].

З метою ефективної реалізації цієї програми на місцях розробляються обласними державними адміністраціями та приймаються обласними радами відповідні регіональні програми, які враховують регіональну специфіку і спрямовані на об’єднання зусиль держави, територіальних громад та громадських організацій.

В цих документах наголос робиться на вдосконаленні інституціональної структури системи, що задіяна в реалізації програм забезпечення гендерної рівності, на гендерній експертизі всієї нормативно-правової бази як державного рівня так і локальної нормотворчості, на руйнацію стереотипів суспільної свідомості щодо статусів статей у суспільстві.

Саме з цих позицій необхідно аналізувати і зміст таких документів як Указ Президента України “Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” від 26 липня 2005 р., Постанови Верховної Ради України про рекомендації парламентських слухань 1995, 2004, 2006 років щодо становища жінок, гендерної рівності, гендерного насильства та інші [3].

Існуюча в Україні законодавча база формально, безумовно, має забезпечувати рівні можливості залучення представників обох статей, наприклад, до управлінської діяльності. Це стосується можливостей у праці загалом та у сфері державної служби і служби в органах місцевого самоврядування, зокрема. Рівність доступу має спиратись лише на кваліфікацію та професійну підготовку і розповсюджуватись як на формування кадрового резерву так і на весь процес просування по службі.

Тут державна гендерна політика України, як в концептуальному так і в інституціональному вимірах, ґрунтується і на національних традиціях, і на запозиченні та застосуванні міжнародного досвіду.

Таке поєднання дозволяє удосконалювати всі елементи системи формування і реалізації цієї політики, а також забезпечує доповнення традиційних механізмів новітніми формами та засобами реалізації завдань досягнення гендерної рівноваги.

В рамках цієї політики забезпечується пріоритетність прав людини і поглиблення процесу демократизації, реформуються соціальна і політична сфери, змінюються ролі та функції суб'єктів, знаходять відображення глобалізаційні та інтеграційні впливи.

Однак головним для оцінки міри соціальної відповідальності держави і суспільства в рамках такої політики залишається реальне становище статей, можливість фактичного рівноправ'я жінок і чоловіків, відсутність гендерного насильства тощо.

Та декларативність багатьох нормативно-правових актів, неврахування гендерної специфіки на практиці призводять до невиконання ряду державних зобов'язань і, в свою чергу, стають підставою розчарувань і нігілізму у суспільстві.

Не зважаючи на наявність відповідної правової бази багато проблем в цій сфері залишаються невирішеними. На сьогодні ми маємо визнати розповсюдженість таких негативних явищ як торгівля жінками, насильство в сім'ї, гендерні стереотипи в суспільній свідомості, специфічні обмеження на ринку праці, гендерні диспропорції представництва у владі, недостатня інформованість суспільства про реальний стан проблеми, неефективність національного механізму забезпечення гендерної рівності та ряд інших.

Всі вони по суті свідчать про низький рівень соціальної відповідальності за дотримання прав людини, зокрема в гендерному аспекті.

Безумовно, це не означає, що законотворчий процес несе на собі дискримінаційні ознаки. Навпаки, формальна рівність є майже абсолютною категорією, а в ряді випадків пільгово-захисний ухил є навіть зайвим. Але фактично ситуація дещо інша.

Наприклад, кар'єрне просування має яскраво виражену гендерну асиметрію. Чим нижче посада в ієрархії управління тим більше там присутності жінок і, навпаки, вищі щаблі системи управління залишаються пріоритетно чоловічими.

Якщо ми звернемось до статистики, то можемо вочевидь дослідити такі тенденції. Так, в загальній чисельності зайнятості представництво статей приблизно однакове, інколи навіть з невеликою перевагою жінок. А от щодо державних службовців, то

ця перевага вже перевищує 2 рази. При цьому в деяких сферах державної служби жіноче представництво взагалі сягає 72-76 %. Здавалося б, обмежується чоловіче представництво і слід змінювати диспропорцію. Та все це стосується лише низових рівнів системи державної служби, де реалізуються суто виконавські функції.

На рівні ж прийняття рішень, тобто здійснення безпосередньо управлінської діяльності, присутність жінок різко зменшується, проходячи серед службовців вищих рангів лише до 6 – 7 %. За рахунок диспропорції в категоріях посад середній річний заробіток службовця-чоловіка в 1,3 рази більший, ніж у службовця-жінки.

Аналогічна тенденція існує і в недержавному секторі. Так, у великому бізнесі в Україні в керівництві лише 2 % жінок, а серед найбагатших власників не має жодної жінки. У середньому бізнесі жінки-власниці становлять 20 %.

Якщо в цілому розглянути сферу зайнятості, то слід відзначити, що переважає жіноче безробіття (до 62 % безробітних – жінки) та більш низька заробітна плата жінок (на 1/3 менша ніж у чоловіків). І ситуація мало змінюється протягом років, як свідчать дослідження [4; 5; 6; 7;].

Тому ці чинники слід розглядати як дестабілізуючі фактори впливу на суспільство в цілому. І незважаючи на відсутність норм дискримінаційного характеру в нормативно-правовій базі України особливу увагу слід зосередити саме на фактичному впровадженні таких норм в життя, на подоланні прихованих порушень щодо можливостей реалізації рівних прав. Адже така діяльність, спрямована на розширення участі жінок у всіх сферах, в тому числі в управлінні, змінить акценти в політиці в цілому, надаючи їй гуманістичної, соціальної спрямованості. Крім того, гендерна рівновага забезпечить підвищення відповідальності чоловіків, наприклад, у сімейних відносинах, у сфері виховання дітей тощо. Адже тут мінімалізується саме чоловічий фактор, що може негативно впливати на результат сімейної політики, освітньо-виховної сфери тощо.

При цьому, з точки зору соціальної відповідальності держави в цій ситуації наявні складні протиріччя. Адже розрив в оплаті праці не є наслідком прямої гендерної дискримінації за умов наявної вертикальної і горизонтальної сегрегації ринку зайнятості. Тут спрацьовує і пільгово-охоронний ухил законодавства щодо жінок, який як раз, навпаки, обмежує рівні можливості, зокрема на виробництвах з важкими і шкідливими умовами праці, де

водночас існують пільги, компенсації, підвищений рівень заробітної плати. А надмірне навантаження на чоловіків скорочує їх життя. Розрив у 10 років тривалості життя жінок і чоловіків завеликий, порівняно з іншими державами. Не говорячи вже про те, що в цілому ця тривалість майже на 20 років менша, ніж у розвинутих країнах.

Тобто, як на рівні суспільства в цілому так і на рівні окремої особистості існують об'єктивні і суб'єктивні чинники впливу на гендерну ситуацію. Їх аналіз дозволить змоделювати процеси, спрямовані на забезпечення певної гендерної рівноваги як засади суспільної стабільності та суспільного розвитку. Гендерна політика стає важливим елементом оцінки рівня соціальної відповідальності як держави так і суспільства.

Важливу роль у цих процесах відіграють індивіди, інститути громадянського суспільства, а також державні інституції. Їх співпраця в цьому напрямку має сприяти формуванню відкритого конкурентного середовища у сферах підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, сфері зайнятості, сфері управління тощо.

Цьому сприятиме формування на загальнонаціональному та на місцевому рівнях ефективного механізму розв'язання гендерних проблем. Важливо розширення повноважень та надання необхідних ресурсів інституціям (як державним так і недержавним), задіяним в забезпеченні гендерної рівності. Необхідно подолання диспропорцій в управлінській сфері, що дозволить долучити представників обох статей саме до процесу прийняття рішень. Захисний принцип законодавства має носити загальнолюдський, а не гендерний характер. Потребують руйнації суспільні стереотипи щодо місця і ролі статей.

Успішна імплементація до національного законодавства міжнародно-правових норм та принципів також забезпечить більш активне запровадження гендерної рівності, змінить вітчизняну практику. Більш дієвою має стати система оперативного реагування на факти порушень прав щодо гендерних проблем.

В таку систему мають бути включені інституційні і нормативні механізми, які дозволяють отримувати та надавати необхідну інформацію, реагувати на складні ситуації щодо гендерних відносин, контролювати ситуацію та створювати правове поле функціонування суб'єктів таких відносин. Адже фактично будь які питання суспільства, навіть дуже специфічні як суїцид, смертність, трудова

міграція тощо, мають своє гендерне обличчя. Тому процес рішення цих питань охоплює компетенцію дуже різних суб'єктів.

Виконавчі структури, судові та правоохоронні органи, ЗМІ, громадські організації в рівній мірі мають нести відповідальність за якість вирішення та розв'язання гендерних конфліктів, координувати дії для сприяння гендерній рівності. Це має бути комплексна стратегія стимулювання тенденцій гендерної рівноваги і покарання правопорушень в цій сфері. Запровадження цільових програм має забезпечити ліквідацію диспропорцій та розбіжностей в гендерній політиці. Позитивні зрушення і в законотворчій і в правозастосовчій сферах, стосовно гендерних проблем, мають бути закріплені і формалізовані у вигляді ефективного національного механізму, здатного використовувати світовий досвід і здобутки вітчизняної традиції. Головними принципами при цьому мають бути комплексність і глобальність гендерного підходу та зміна соціального середовища як результат запровадження такого підходу. Останнє і стане критерієм оцінки рівня соціальної відповідальності держави і суспільства в сфері гендерних відносин.

Державна політика гендерної рівності, що формується в Україні, має чітко визначитись з обранням моделі такої політики, що знайшли відображення в практиці ряду держав.

Так слід відзначити, що фактично можна виділити чотири основні підходи.

Перший, це так звана формально егалітарна модель, прикладом США. В її рамках законодавчо закріплені зобов'язання щодо гендерної рівності і частково спонсоруються проекти в цій сфері.

Другий, це реальна егалітарна модель, що запроваджена, наприклад, в Скандинавських країнах, де на державному рівні інституціонально і фінансово забезпечується діяльність в цьому напрямку.

Третій варіант, це модель економічного розвитку, в яку включена розгалужена система допомоги жінкам, що працюють. Вона існує в ряді східноєвропейських країн, наприклад, в Угорщині.

І, нарешті, четверта модель традиційних сімейних цінностей як у Японії.

Україна сьогодні, скоріше за все, може бути віднесена до першого типу, правда в обмеженому його розумінні. Ми зробили певні кроки щодо законодавчого закріплення концепції гендерної

рівності у відповідних Законах та Державних програмах. Але реально діючий механізм запровадження цих ідей все ще не створений. А що стосується фінансування та інших видів підтримки таких програм, то вони практично відсутні. Але розробка відповідних регіональних програм, на нашу думку, закладає певний фундамент у справу реалізації гендерних проєктів і зробить можливим дещо змінити тенденції гендерних диспропорцій сучасного українського суспільства.

Запровадженням стандартів гендерної рівності, сформульованих в міжнародно-правових актах, застосуванням кращого світового досвіду країн, що досягли успіхів у вирішенні цих проблем, Україна спроможна гармонізувати суспільні відносини у всіх сферах життя та підняти показники індексу гендерного розвитку. Це відповідає викликам сучасного стану і економіки, і політики, і культури та духовності суспільства. При цьому аналогічними в цьому плані є як внутрішні потреби України так і Світу в цілому, на який впливають глобальні чинники.

Щоб оцінити зміни, що відбуваються, і пов'язати їх із світовими тенденціями, слід звернутись до концептуальних засад гендерних перетворень, уособлених у цілому ряді існуючих наукових теорій. Саме через призму цих поглядів можна чітко уявити реальні місце і роль даного аспекту в державній політиці та суспільних реформах.

Виходячи із засад різних гендерних теорій соціально-рольового розподілу впливу статей на ефективність суспільного розвитку, можна визначити пріоритетні напрямки включення різних суб'єктів в політичний процес та спрогнозувати наслідки впливу різних чинників, спроможних підвищувати, або, навпаки, знижувати соціально-політичну активність конкретних суб'єктів. Це стосується як еліти, лідерів, так і маси, тобто всього суспільства. Заповнюючи прогалини та виправляючи помилки в гендерній політиці можна прискорити позитивний поступ політичного процесу в сучасній Україні. Адже більша гармонізація суспільних відносин, яка ґрунтується, в тому числі, і на принципах гендерної рівноваги, створює сприятливі умови для подолання політичної кризи, стимулюючи учасників політичних перетворень, легітимізує владу, забезпечуючи зацікавленість широкого кола суб'єктів в результатах діяльності.

Усвідомлення того, що гендерні права є невід'ємною складовою загальнолюдських прав дозволяє констатувати, що зусилля

в даному напрямку забезпечують підняття рівня захищеності громадських, політичних, економічних, соціальних прав всіх членів суспільства.

Ці питання обумовлюють можливість визначення чітких пріоритетів та напрямків державної політики. Гендерні відносини дозволяють оцінити ступінь наближеності до міжнародних стандартів в різних сферах. А використання світового досвіду дозволяє запроваджувати вже апробовані моделі та форми в сучасну українську політичну практику, долаючи кризи, заповнюючи прогалини та виправляючи недоліки.

Численні міжнародні пакти та конвенції з прав людини, ліквідації всіх форм дискримінації, декларації та хартії з гарантії політичних, економічних, соціальних, культурних прав та свобод людини створюють широке правове поле вирішення таких питань національними державами, в тому числі Україною. Гарантії рівноправ'я, специфічна підтримка та охорона, створюють у всіх членів суспільства – і жінок, і чоловіків відчуття захищеності та стимулюють бажання плідної участі у вирішенні всіх завдань, від яких залежить стабільність і розвиток в напрямку зростання рівня і якості життя. Це і буде означати соціальну відповідальність, перетворюючи категорію “гендер” у складову такої відповідальності як для державних інституцій, так і для інститутів громадянського суспільства. В свою чергу реальна гендерна рівність забезпечить ефективність реалізації державної політики в інтересах всього суспільства.

Література:

1. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – Ст. 561.
2. Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1834. // Офіційний вісник України. – 2007 – № 1. – С. 91. – Ст. 25.
3. Інтеграція гендеру в національні державні програми. – К., 2006. – 90 с.
4. Гендерний аналіз українського суспільства / За ред. Т. Мельник. – К., 1999. – 293 с.
5. Пірен М. Гендерні аспекти державної служби / М. Пірен, Н. Грицяк, Т. Василевська, О. Іваницька. – К.: Основи, 2002. – 335 с.

6. Бесараб В. Гендерний аспект державної служби / В. Бесараб. // Вісник державної служби. – 2005. – № 4.
7. Говорова Н. Гендерные аспекты занятости: новые тенденции, старые проблемы / Н. Говорова // Проблемы теории и практики управления. – 2004. – № 6.
8. Кормич Л. І. Правовий статус жінок в Україні: гендерний вимір // Актуальні проблеми політики / Л. І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2005. – Вип. 24. – С. 3-24.

*Наушкіна С. М., Жаровцева Т. Г.,
ПНПУ ім. К. Д. Ушинського*

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО СУЧАСНОГО ВИМІРУ ДЕМОКРАТІЇ

В статтє анализируются современные измерения понятий «демократия» и «демократический процесс» в их историческом и социально-политическом ракурсе.

In the article the modern measuring of concepts «democracy» and «democratic process» are analyzed in their historical and socio-political foreshortening.

Поняття “демократія” історично: з розвитком суспільства воно змінюється та модифікується. Полісна демократія античності, комунальна демократія європейського середньовіччя, представницька демократія Нового часу настільки істотно відрізняються одна від іншої, що їх надзвичайно важко охопити одним поняттям. Однак, в сучасному суспільстві, яке динамічно розвивається, демократія зазнає вельми суттєвих змін. Інколи говорять про вичерпання демократії, висловлюються сумніви щодо її здатності до виживання.

Гіпотетично можна припустити, що демократія не вічна, що в суспільстві, яке стрімко розвивається, з часом ствердяться інші типи політичного правління. Всі дебати про кризові процеси в розвитку демократії далеко не випадкові, а мають під собою реальне підґрунтя, викликане практикою здійснення демократичного правління в сучасному суспільстві. Кардинальні зміни в бутті та світогляді людської співтовариства ставлять перед суспільно-політичною думкою завдання поглибленого та адекватного сучасним умовам аналізу теорії та практики демократії.

Визначення теоретичних принципів демократії почалося, як відомо, ще з часів Стародавньої Греції. Перший і найбільш значущий принцип випливає із самої етимології поняття “демократія”, що означає, за визначенням Платона, владу народу, яка нічим зовнішнім не обмежена. Таке розуміння демократії актуалізує цінності рівності і свободи. Люди розглядаються не як абстрактна “маса” із спільною волею, а як сукупність індивідів, кожен з яких має право чинити так, як він бажає. Демократична форма правління, згідно з думкою Платона, надавала найбільшу свободу людині-громадянину, ніби повертаючи її у “природний стан”.

Аристотелем був закладений другий принцип демократії – дії людей підпорядковані закону. Це було певним обмеженням природних прав “вільної людини”. Воно спричинило необхідність надання людині перших політичних прав, зокрема, через виборність представницької влади, що стало теж важливим принципом демократії. У Стародавній Греції цей принцип реалізовувався жеребкуванням (несвідомим вибором), з певним зняттям відповідальності за свої дії (для гомогенної більшості персоналізований результат виборів не був значущим). Але, за умов формування спільної волі гетерогенної більшості з її здатністю відповідати за здійснений вибір, постала потреба у вільних таємних виборах, з поступовим залученням до них дедалі ширших прошарків населення.

Наступним принципом демократії (за Н. Макіавеллі), який закладає обмеження свавілля людини, є консенсус (згода) народу. Поняття “народ” у Н. Макіавеллі набуває абстрактного значення: народ має єдину думку та утворює цілісність, яка діє, а точніше, реагує на Володаря (державу), легітимізуючи його своєю “дружбою” як уособлення тотальності всієї влади.

Абстрагування поняття народ і локалізація влади Володаря внутрішньо спонукають до означення двох наступних принципів демократії (Т. Гоббс, Дж. Локк). Перший – окреслення основних прав людини, які б виокремили її з гомогенної системи “народ”, де людина, по суті, втрачає себе, та гетерогенну систему – суспільство, яка становить сукупність індивідів і яка є продуктом взаємовідносин між індивідами. Другий принцип – розподіл влади Володаря для створення системи контролю за нею. У випадку незгоди з діями влади це дає можливість впливати на неї не лише засобами знищення, усунення, а й діями інших гілок влади, щоб остання не ставала самоціллю, а тільки засобом виконання певних функцій [Див. детал., напр.: 1, 203-224].

Усвідомлення потреби у постійному зв'язку між людиною (суспільством) і Володарем (державою) зумовлює появу ще одного принципу демократії – свободи слова для забезпечення об'єктивного висвітлення дій держави, а отже – й надання можливості контролю за нею, з відповідною реакцією на її дії.

Останнім, але надзвичайно важливим принципом, який внутрішньо притаманний усій політичній історії людства і, фактично, є основою для забезпечення дії всіх попередніх, є принцип толерантного ставлення до всього, що існує в природі. Він визначає демократію вже не як форму правління, а як спосіб співіснування людей.

Зазначені принципи надали політичній демократії змогу практичного втілення у різних історичних формах: 1) античній (первинна, істинна, пряма, безпосередня), яку здійснювали громадяни грецьких полісів; 2) ліберальній (плюралістична, представницька), яку в Нові часи витворювали національні держави, а з кінця XVIII століття – громадяни конституційної держави, які завдячують походженню різноманітних варіантів останньої – американській і французькій революціям. Упродовж другої половини XIX століття й усього XX сторіччя демократія умістила в собі універсальний і всеохоплюючий зміст, систему поглядів й ідеологію. Її ототожують з низкою принципових (ліберальних) цінностей, які істотно впливають на політичну реальність, сприяють змінам у суспільстві і мають всеохоплюючий характер з погляду сучасного розуміння політичної свободи.

Не заглиблюючись у різноманітні теоретичні дискусії, зазначимо, що лише осмислення сукупності характеристик, внутрішньо властивих такому явищу як демократія, дасть змогу глибше розкрити її суть, принципи та цінності, з'ясувати головні напрями модернізації тієї чи іншої політичної системи.

Принципи демократії проявляють себе на чотирьох рівнях: рівні конкретного індивіда (людини); рівні нації (титульної нації на даній території); рівні громадянського суспільства та рівні держави. Ці рівні тісно взаємопов'язані між собою, вони то поглинають, то заперечують один одного, але в сукупності відображають всю глибину поняття демократії: від способу співіснування між людьми до форми державного правління.

На першому рівні, рівні конкретного індивіда, окреслюється можливість людини формувати в собі відчуття внутрішньої необхідності у демократії як формі правління, способі життя і

сприйняття дійсності, а також усвідомлювати себе елементом політичної системи, яку він завжди внутрішньо бажає заперечити, навіть якщо вона є сутнісним виявом його самого.

Визначення сутності другого рівня демократії – рівня нації – залежить від розуміння і актуалізації кожною конкретною нацією таких атрибутивних означень даної категорії, як, по-перше, нація як носій певної культури; по-друге, політична і етнічно титульна нація; по-третє, політична нація, яка складається з багатьох етнічних націй. Способи поєднання цих трьох елементів нівелюють або атомізують індивіда, створюючи певну систему його існування.

Третій рівень, на якому відображає себе демократія, – це рівень громадянського суспільства, позаполітичної сфери буття. Тут найбільш яскраво виявляються і одночасно встановлюються та формалізуються відносини між індивідами, що є основою формування правової держави. На даному рівні демократія переходить від способу співіснування людей у державі до форми правління. Це, в свою чергу, потребує певних умов: внутрішньої автономності людини та зовнішніх, правових гарантій збереження цієї автономності, структуралізованого суспільства, відповідної системи соціальних відносин, зокрема відносин власності, адекватної політичної системи тощо. Поєднання зазначених елементів пом'якшує недоліки демократії на попередніх рівнях.

Держава, як четвертий рівень існування демократії, формалізує основні принципи демократії, перетворюючи їх на закони, і забезпечує умови їх реалізації у конкретних життєвих ситуаціях. Формування самої держави, а точніше, державних інститутів з їх функціональним розподілом влади, також має відповідати історичній логіці та ментальним очікуванням населення.

Отже, на першому та другому рівнях демократії (рівні конкретного індивіда і рівні нації) визначається внутрішня логіка існування демократії, її національні характеристики, її функціональна необхідність для максимальної реалізації особистості. Саме на цих рівнях найбільше виявляє себе суперечність, яку Ф. Ніцше визначив як «дивне протиріччя між внутрішньою сутністю, якій не відповідає ніщо зовнішнє, і зовнішністю, якій не відповідає ніяка внутрішня сутність» [Цит. за: 2, 45]. Ефективне поєднання першого і другого рівнів створює можливість найбільш ефективного розв'язання зазначеного протиріччя, формуючи таку систему відносин людини і влади, яка кожному дає можливість реалізуватися, відображати дійсність через самого себе.

Тому й основним фактором, який визначає особливості національних моделей демократії, є людина, а точніше – перехід «людина – суспільство». У разі збігу теоретичного розуміння концепції демократії, яка реалізується в конкретній державі, з очікуваннями народу (людини, нації) на всіх рівнях спричиняється резонанс, що стимулює національний розвиток. Але якщо хоча б один елемент входить у суперечність із суспільними очікуваннями, навіть якщо він на загальнотеоретичному рівні є вищим, логічнішим, більш обґрунтованим і засвідчив свою ефективність у інших системах демократії, це спричинює дисонанс. Така демократія стає причиною занепаду як зовнішньо нав'язана форма, якій завжди буде протистояти кожний конкретний індивід, спільнота.

Складовою частиною теорії демократії є теорія демократичного процесу. Р. Даль вважає, що досліджувати демократичний процес потрібно в три етапи. По-перше, оскільки демократія – це певний політичний порядок, то доцільно навести тези на користь політичного порядку як такого. По-друге, потрібно надати підтвердження саме демократичного політичного порядку. По-третє, необхідно визначити основні критерії демократичного порядку [Див.: 3, 158].

Існує п'ять стандартних, ідеальних критеріїв, в відповідності до яких можливо оцінювати запропоновані процедури в будь-якій асоціації на предмет їх демократичності. Політичний процес, який повністю задовольняє їм, буде досконалим демократичним процесом, а уряд асоціації – досконалим демократичним урядом. При цьому потрібно пам'ятати, що «...таких в дійсності може ніколи і не бути. Вони є ідеальними уявленнями про людські можливості, з якими потрібно порівнювати дійсні реальні явища. Але навіть якщо ці критерії ніколи не можуть бути повністю задоволені, вони корисні тим, що дозволяють оцінити реальні можливості світу».

П'ять ідеальних критеріїв демократичного процесу, за Р. Далем:

1. Ефективна участь. Протягом всього процесу ухвалення поєднаних рішень громадяни повинні мати адекватні, а також рівні можливості для виразу своїх уподобань відносно кінцевого результату. Вони також повинні мати адекватні і рівні можливості в процесі винесення питання на порядок денного і для виразу причин схвалення одного, а не іншого результату.

2. Рівність голосування на вирішальній стадії. На вирішальній стадії ухвалення колективних рішень кожному громадянину повинна бути забезпечена рівна можливість зробити свій вибір, який

визнавався би рівним по відношенню до вибору будь-якого іншого громадянина. При визначенні результатів на вирішальній стадії ці – і тільки ці – вибори повинні враховуватися.

3. Виважене розуміння. Кожний громадянин повинен мати адекватну та рівну можливість для визначення та обґрунтування (в межах часу, що відводиться на обговорення) такого свого уподобання щодо питання, з якого ухвалюється рішення, яке найкращим чином відповідає інтересам даного громадянина.

4. Контроль за порядком денним. Демос повинен володіти виключними можливостями вирішувати, яким чином проблеми повинні бути внесені в загальний перелік питань, що вирішуються шляхом демократичного процесу.

5. Виправдане включення. Демос повинен охоплювати всіх дорослих членів співтовариства, за виключенням нерезидентів та осіб, чий стан розуму визнано ненормальним [Див.: 4, 123-197].

Підводячи підсумок, Р. Даль відмічає, що «... політичний процес, який відповідає тільки першим двом критеріям, можна розглядати як процедурно демократичний в вузькому розумінні. І навпаки, якщо система відповідає критерію виваженого розуміння, вона може розглядатися як цілком демократична з врахуванням порядку денного і по відношенню до демосу. При досягненні ще більш високого рівня процес, який додатково забезпечує кінцевий контроль за порядком денним відповідного демосу, виявляється цілком демократичним по відношенню до свого демосу. І тільки в випадку, коли демос виявляється настільки включеним, що відповідає п'ятому критерію, ми можемо говорити про процес ухвалення рішень як про цілком демократичний» [5, 195-196].

Дослідження сучасних демократичних практик в світі доводить, що ні одна з них не відповідає п'яти Далівським критеріям демократії. Сам Р. Даль це визнає, а тому пропонує вести в політичну термінологію поняття «поліархія» для визначення сучасних демократій.

Важливо розуміти, що ці ствердження характеризують дійсні, а не просто номінальні права, інститути та процеси. На практиці країнам світу можна номінально присвоїти ранг в відповідності до ступеня, в якому кожний з цих інститутів функціонує на практиці.

Інший авторитет сучасної демократичної теорії Х. Лінц в якості невід'ємних інститутів сучасної демократії виділяє наступні:

– юридично гарантоване право формулювати та захищати політичні альтернативи з визначними звідти правами на віль-

ні об'єднання (в тому числі на утворення політичних партій), свободу слова та інші особисті свободи;

- вільна та ненасильницька конкуренція між лідерами з періодичною переоцінкою їх права на керівництво (перш за все, у вигляді вільних і чесних виборів з регулярними інтервалами);

- включення всіх ефективних політичних сил і інститутів в політичний процес;

- створення засад для політичної участі всіх членів політичного процесу, незалежно від їх політичних переконань [Цит. за: 6, 28].

Сьогодні ж ми маємо справу з зовсім іншою демократією, яка поширюється на великі плюралістичні суспільства, що характеризуються складною структурою, постійно змінюваною системою внутрішніх і зовнішніх взаємодій. Це вимагає кардинальної перебудови політичної системи й інститутів влади та управління, а отже – вияву нових сутнісних характеристик і визначень демократії, більшість з яких так чи інакше пов'язує її з конкретними формами та ступенем участі мас в управлінні державою. Саме на цій основі й формується переважна частина сучасних концепцій демократії.

Так, світові саміти Глобального демократичного Фонду та Мадридського клубу, що об'єднують сучасних політологів та політиків-практиків світового масштабу навколо питань демократичного розвитку, звертали увагу на необхідність розглядати демократію як керований процес та звернули увагу на ролі освіти в становленні демократії в державах. Так, экс-президент ПАР Фредерік де Клерк зауважив: «В сучасних умовах світ знаходиться перед викликом: нам необхідно створити структуру і культуру для управління демократією та її адмініструванням. Демократія – це не тільки система розподілу влади, але й створення структур, які унеможливають зловживання, узурпацію цієї влади державою. А це вже прерогатива окремих урядів та держав. Адекватність реагування на ці виклики необхідно відстежувати, починаючи з базових, регіональних рівней місцевого самоврядування» [7].

З ним погоджується Кім Кемпбелл – генеральний секретар Мадридського Клубу: «Демократія – це обмеження влади, а не демократичні вибори. Якщо ми тільки зосередимося на демократичних виборах, то це буде махінацією, яка виправдовуватиме ту чи іншу групу людей, яка виявиться більш успішною під час передвиборчих перегонів» [8].

Основним висновком даних самітів стало те, що успіх демократичних перетворень в нових демократіях пов'язується, перш за все, з становленням демократичних інститутів на місцях як першоджерелом демократії в суспільстві та, по-друге, з необхідністю проведення широкомасштабної освітянської кампанії, яка скеровується на виховання в людини почуття свободи та політичних прав, які з часом призведуть до ефективного громадянського суспільства та стануть в нагоді становленню демократії в державі.

Таким чином, в будь-якому разі, вирішальним критерієм демократії виявляється не побудова політичних інститутів, а те, чи в змозі вона знайти та впровадити адекватні національним традиціям та культурі способи артикуляції та вираження багаточисельних інтересів та вподобань суспільства. А за інституціональною структурою, методами діяльності, системним зв'язкам «демократії», які виростають в різних соціокультурних середовищах, обов'язково будуть різнитися.

На сьогодні поки що не можна з певністю сказати, якою буде демократія в XXI ст., чи адаптується ліберальна модель демократії до реалій суспільства, чи зміниться сама парадигма політичного правління. Однак, можна констатувати те, що на сьогодні маємо наявну потребу в українському суспільстві в збалансуванні приватних та публічних начал. Україні потрібна така модель демократії, яка б обмежувала зростання соціальної нерівності та позбавляла суспільство від таких його форм, які визнаються громадянами як несправедливі. Ліберальному принципу приватної ініціативи та підприємництва необхідний противажель – комунітарний принцип загального блага, соціальної справедливості та громадської солідарності.

Суспільство, що поступово, незалежно від наших бажань, стверджується сьогодні в Україні та набуває ознак інноваційного, інформаційного суспільства, потребує й адекватної моделі розвитку, яка дозволить максимально розкрити потенціал креативної креативності.

Події “помаранчевої революції” та особливо квітневі події 2007 року довели наявність в Україні схильності політичних сил до авторитаризму, який немає нічого спільного з демократією як способом життя. Тому напередодні чергових президентських виборів надзвичайно гостро стоїть проблема подальшого розвитку нації в напрямку ствердження демократії.

Підводячи підсумок, зазначимо:

По-перше, демократія як форма політичного правління, що виражає сутність народовладдя, зародилася досить давно й пройшла тривалу еволюцію протягом історії.

По-друге, сьогодні світ стоїть перед вибором подальшої моделі свого розвитку, яка ґрунтується на демократичних засадах. Всі існуючі зараз моделі та концепції демократії виглядають гіпотетичними, не підтвердженими практикою. Простежується криза типових інститутів демократії, перш за все, інституту представництва в усіх демократичних практиках світу.

По-третє, мережеві відносини, які актуалізуються в суспільстві внаслідок глобалізації та поширення комунікацій, призводять до значних змін в теорії демократії, або навіть до зміни парадигми політичного правління.

По-четверте, демократія як форма правління поступається концепту демократії як способу життя, який охоплює не тільки політичну сферу правління, але й широке коло громадських зв'язків, що репрезентують собою розвинуте громадянське суспільство. Кожна країна має свій самобутній спосіб життя, тому й форма демократії в даному суспільстві буде самобутньою, до того ж охоплюючою не тільки сферу політичного управління, а й громадянського суспільства. За умов такої демократії як способу життя можливо буде досягти поєднання приватних та суспільних, громадських інтересів в режимі комунікаційного дискурсу, який відбувається за умов креативності та активності всіх учасників суспільного процесу.

Література:

1. Основи демократії: навчальний посібник / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай-Бі», 2002. – 684 с.
2. Красин Ю. А. Метамарфозы демократии в изменяющемся мире /Ю. А. Красин // Политические исследования. – 2006. – № 4. – С. 127-138.
3. Даль Р. Демократия и ее критики /Роберт Даль. – М.: РОССПЭН, 2003. – 576 с.
4. Там само.
5. Там само.
6. Музиченко Г. В. Демократичний процес на регіональному рівні: Монографія / Під ред. С. О. Матвєєва. – О.: ОДЕУ, 2007. – 192 с.
7. Белецкий М. Барселонский «вирус демократии» // <http://www.maidan-news.com/index.php?print=34219>
8. Там само.

ПЕРЕВАГИ ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВТІЛЕННЯ У ЗАКОНОДАВСТВІ ОКРЕМИХ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ТА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Стаття фокусується на особенностях, перспективах и преимуществах института национально-культурной автономии для стран постсоветского и постсоциалистического пространства. Объектом внимания стали те страны, которые в силу определенных обстоятельств не пользуются преимуществами этого механизма решения вопроса обеспечения прав меньшинств.

The article is devoted to peculiarities, prospects and advantages of cultural autonomy for Postsoviet countries. Those states that do not use this device of minorities rights ensuring for some reasons draw attention of the researcher.

Важливою складовою етнонаціональної політики будь-якої країни є політика щодо меншин, які поряд з титульною нацією населяють практично кожену державу. Першочерговим завданням держави є урівноважування інтересів більшості та меншин, забезпечення їх гармонійного співіснування. Дотримання цього балансу є одним з головних завдань моделі етнонаціональної політики будь-якої демократичної держави.

Як засвідчив аналіз етнонаціональної політики країн пострадянського простору, вона не завжди спрямована на досягнення стабільності поліетнічного суспільства через урахування та узгодження національних інтересів етносуб'єктів, що населяють країну. Інколи модель етнонаціональної політики спрямована на дискримінацію, нівелювання інтересів певних етноспільнот задля досягнення певної мети. Результатом такої невваженої, недемократичної моделі етнонаціональної політики стає неможливість втілення своїх інтересів меншинами у конкретній взятій країні.

Зазвичай, наслідки такої етнонаціональної політики – виключно руйнівні для держави, яка її впроваджує. Меншини починають висувати радикальні вимоги, вимагати розширення та забезпечення їх прав, автономізації або навіть відокремлення від держави, яка їх дискримінує. В такому випадку владі, яка про-

ігнорувала перший етап політизації етнічності доводиться мати справу з масштабним міжетнічних конфліктом. Іншими словами кажучи, відмовивши потужній, етнічно свідомій меншині у задоволенні культурно-мовних вимог, в результаті можна втратити всю державу або її частину. Однак меншина в процесі політизації етнічності може запустити дезінтеграцію всієї держави. Якщо одна з меншин домагається автономії або навіть суверенізації її успіх заохочує інші меншини заявити про свої вимоги та розпочати їх втілення в життя всупереч позиції влади. Зупинити цей процес демократичними методами та зберегти територіальну цілісність на цьому етапі вже практично неможливо. Крім того, зазвичай, внутрішньоетнічні процеси зазнають впливу ззовні. В регіоні завжди знаходяться геополітичні гравці зацікавлені в послабленні сусідньої держави.

Прикладом такого відокремлення регіону внаслідок ігнорування культурно-мовних потреб меншини може бути Косово або ж Придністров'я. У випадку автономної одиниці Югославії, нетитульна в регіоні нація повністю домінувала в політичній, культурній та історичній сферах краю. Коли ж албанці зажадали врахування своїх потреб, у відповідь серби вдавалися до силових, репресивних дій. А результатом конфлікт завершився відокремленням краю та проголошенням його незалежності від Белграду в односторонньому порядку. Якщо Косово спромоглося домогтися визнання частиною держав власної незалежності, то Придністров'я вже кільканадцять років поспіль залишається невизнаною державою. Конфлікт регіону та материнської держави, Молдови, виник внаслідок різного бачення вектору інтеграції та розвитку держави. Орієнтована на інтеграцію з Румунією, молдовська еліта прийняла Закон "Про мови", за яким державною мовою в Молдавській РСР ставала дуже близька до румунської після переходу на латинську графіку молдовська мова. У відповідь в Придністров'ї, населеному в рівній пропорції молдаванами, українцями та росіянами, розпочалася лінгвістична мобілізація. Попри відсутність етнічного чинника, відмова центру задовольнити мовні вимоги регіону, який відрізнявся від решти країни, призвела до його відокремлення у статусі невизнаної республіки. Наразі, офіційно територія Придністров'я є частиною Республіки Молдови у статусі автономно-територіального утворення, однак Молдова взагалі не має контролю над ПМР. Теоретично виникненню цих держав можна було б запобігти, задовольнивши вимоги меншин, які їх населяють.

Одним з оптимальних механізмів задоволення прав меншин, в першу чергу в етнокультурного характеру, є національно-культурна автономія, яку ще іноді називають персональною автономією. Назва походить від підставового принципу функціонування автономії – персонального членства у ній кожного представника меншини [1]. На відміну від територіальної автономії, національно-культурна автономія не прив'язана до території, до конкретного регіону країни. Вона діє на території всієї країни і обмежується не територіально, а суб'єктом формування цього етнополітичного інституту. У законодавстві країн, які практикують дію цього каналу національно-культурного самовизначення меншин, практично всі меншинам надається право формування власної персональної автономії за незначними обмеженнями. Теорія етнополітології визначає цей етнополітичний механізм реалізації меншинами своїх прав та збереження самобутності як різновид національно-культурного самовизначення у вигляді об'єднання представників певної меншини на основі їх добровільної самоорганізації з метою самостійного вирішення питань збереження самобутності, розвитку мови, освіти, національної культури.

Головна мета формування екстериторіальної автономії – це дозвол меншинам самостійно вирішувати питання власного етнокультурного розвитку і цим самим уникати його політизації. Там, де меншинам забороняють або заважають розвивати свою культуру, практикувати традиції, навчатися рідною мовою значно частіше висуваються політичні вимоги на зразок надання територіальної автономії або навіть відокремлення від держави. А це вже серйозна загроза, якої у більшості випадків можна було уникнути, запровадивши інститут національно-культурної автономії. І, щонайголовніше, екстериторіальна автономія не дискримінує етнospільноти за принципом розселення. На відміну від територіальної автономії, екстериторіальна не вимагає компактного проживання меншин у тому чи іншому регіоні. За наявності відповідної законодавчої бази, ніщо не заважає національним та етнічним меншинам сформувати власну екстериторіальну автономію, навіть якщо вони розселені дисперсно. Зазвичай, персональна автономія передбачає реалізацію етнокультурної самобутності за допомогою створення на підставі волевиявлення населення або з ініціативи окремих громадян національних культурних центрів, національних товариств, освітніх закладів тощо.

Винайдено цей універсальний практично для будь-якої поліетнічної країни етнополітичний механізм було на початку 20 ст. австрійцями К. Реннером і О. Бауером [2]. Дослідники, точніше політики, шукали шляхів вирішення питання національного самовизначення етносів, що населяли Австро-Угорську імперію. Намагаючись запобігти розпаду багатонаціональної держави вони запропонували канал екстериторіального етнокультурного самовизначення, запобігаючи в такий спосіб формуванню власних держав вже цілком сформованими націями, що входили до складу Австро-Угорщини. Попри те, що національно-культурна автономія так і не була використана на практиці, її модель знадобилася у інших країнах у інший час. Зараз етнополітологи небезпідставно вважають персональну автономію одним з найперспективніших механізмів не лише задоволення прав меншин, а й гамування процесу політизації етнічності, оскільки він найчастіше починається там, де етносуб'єкти позбавленні права на задоволення базових етнокультурних потреб [3].

Показово, що за ліберальної етнонаціональної політики практично кожна меншина може сформувати національно-культурну автономію за наявності бажання її представників, ресурсів та незначної підтримки з боку держави. Тобто у цьому плані жодної конкуренції між меншинами не повинно бути, навіть якщо вони проживають в одному регіоні, адже у межах однієї держави теоретично можуть функціонувати стільки національно-культурних автономій, скільки меншин відповідатимуть формальним критеріям, зафіксованими у національному законодавстві та висловлять бажання їх сформувати.

Досить часто виникає ситуація, що на преференції у тому чи іншому проблемному регіоні претендує декілька меншин. Показовим прикладом у випадку України може бути півострів Крим, який має статус адміністративно-територіальної автономії. З одного боку в АРК більшість становлять росіяни – 58,3 %, згідно з даними останнього перепису в країні, з іншого боку – півострів вважають територією власного національного самовизначення кримські татари, які є лише третьою за кількість етноспільнотою в автономії – 12,1 %. Водночас останні скаржаться на домінування росіян у політичному, мовному, культурному житті АРК і висувують територіальні претензії до України.

Заяв лідерів кримськотатарської еліти випливає, що в умовах домінування російської більшості етнос не може реалізувати свої

політичні права. Тому меншина підвищує рівень своїх вимог, бажаючи реалізації права на національне самовизначення у вигляді перетворення адміністративно-територіальної автономії в Криму на національно-територіальну автономію кримських татар. Її не бентежить той факт, що при цьому порушуватимуться права інших етноспільнот, які за чисельністю переважають. Обурення кримських татар зрозуміле: за часів Радянського Союзу вони зазнали депортації, їх землі були заселені представниками інших етноспільнот, держава досі не змогла упорядкувати процедуру повернення земель. Тому вони вимагають привілейованого порядку з іншими етносуб'єктами статусу корінного народу та перетворення АРК на національно-територіальну автономію за етнічним принципом. Підстава – дискримінаційне становище кримських татар на півострові, яке неможливо виправити без надання їм особливого статусу, який закріпить за ними права на домінування на півострові. Кримськотатарська еліта заявляє, що останнім часом в автономії спостерігається зростання проявів ксенофобії стосовно кримських татар, при цьому багато випадків не тільки не припиняються владою, але і відбуваються за її мовчаного потурання.

Стосунки між трьома найбільшими етносуб'єктами – росіянами, українцями та кримськими татарами на півострові і справді не є простими. Особливо конфліктують росіяни та кримські татари за домінування у регіоні, з огляду на те, що обидві етноспільноти є національними меншинами в Україні. Титульна нація досить спокійно спостерігає за цим міжетнічним конфліктом, намагаючись не втручатися у нього. Росіяни вважають Крим власною територією і шкодують, що під час розпаду Радянського Союзу, він не відійшов до Росії. Кримські татари вимагають радикального відновлення їх прав. Але вирішення ситуації на користь одного з етносуб'єктів неминуче викличе невдоволення іншого та звинувачення держави у дискримінації його представників. Київ намагається не помічати конфлікту та не втручатися у ситуацію, тим більше, що Крим є не просто регіоном латентного міжетнічного конфлікту, він є регіоном етнополітичного конфлікту.

В цій ситуації неминуче на згадку спадає інститут національно-культурної автономії. Можливо в Криму він не спрацює так ефективно, оскільки росіяни і без його допомоги домінують у мовному, культурному, політичному просторі півострова, а кримські татари вимагають задоволення не етнокультурних вимог, а політичних та економічних. Однак в умовах політичної активності у окремо

взятому регіонів кількох меншин, вгамувати етноапетити обох можна лише за допомогою екстериторіальної автономії. Кілька етносуб'єктів можуть сформувані власні національно-культурні автономії, які діятимуть на території не лише півострова, а й всієї країни. В результаті обидві меншини матимуть рівні права та рівні можливості їх задоволення. Російські освітні заклади функціонуватимуть поряд з державними та кримськотатарськими, а мешканці півострова, вільно ідентифікуючи себе, зможуть встановлювати членство у будь-якій на вибір автономії, яка максимально широко задовольнятиме їх національно-культурні права. В результаті жодного конфлікту між меншинами або менщиною та більшістю. Російський та кримськотатарський мовно-культурні простори функціонуватимуть паралельно, жодним чином не конкуруючи між собою.

Переваги інституту національно-культурної автономії в Євросоюзі починають оцінювати не лише меншини, а й мігрантські етноси. Іншими словами діаспори, які сформувалися у переважній більшості європейських країн, зорієнтованих за залучення робочої сили з інших країн. У переважній більшості держав проживання вони не можуть навіть претендувати на будь-який статус в етнополітичному вимірі. Візьмемо для прикладу Чехію. Внаслідок законодавчої казуїстики національними меншинами в країні вважаються представники болгарської, хорватської, угорської, німецької, польської, циганської, русинської, російської, грецької, словацької, сербської й української етноспільнот [4]. Тобто ті національні групи, які з давніх часів проживають на території країни. Вищезгаданий перелік неодноразово зустрічається в документах, що регламентують сферу етнонаціональних відносин в Чехії. Статус національних меншин з усіма перевагами, що з нього випливає не поширюється на мігрантів, яких щороку більше у країні. За окремими підрахунками китайська та в'єтнамська етнічних група за кількістю вже потіснила найбільші меншини. Ситуація для мігрантів в Чехії ускладнюється ще й тим, що більшість їх представників не мають громадянства, відповідно, не можуть претендувати на статус національних меншин, які обов'язково мають бути громадянами країни. Але навіть громадянам-мігрантам відмовляється статусі національних меншин.

Проблема збільшення несвропейських етнічних груп – це проблема всього Євросоюзу. Чехія не є винятком з соціальної структури ЄС, яке маргіналізує етнічні групи, замість впровадження

ефективних програм інтеграції їх у соціуми. Це провокує етнічне невдоволення серед мігрантів. Ситуація полегшується тим, що в Євросоюзі представникам певних етносів ніхто не заважає оселитися разом, організовувати культурні, освітні заклади, в такий спосіб зберігаючи власну самобутність, мову, етнокультуру. Фактично околиці великих європейських міст перетворилася у такі собі поселення за етнічною ознакою, етнічні гетто. Однак, натуралізуючись, з часом мігранти виходять на рівень політичних вимог. Вони вимагають офіційного захисту своїх прав на самозбереження та вільний розвиток. В цьому контексті особливо привабливим для них є інститут національно-культурної автономії. Ідея застосувати екстериторіальну автономію для захисту своїх прав починає проявлятися у свідомості неавтохтонних діаспор ЄС. Більше того, натхненні рівнем європейської інтеграції мігранти бачать перспективу в запровадженні інституту національно-культурної автономії кожної меншини не лише на рівні окремих держав, а на рівні всього Євросоюзу.

Базою для функціонування національно-культурної автономії меншини в країні є спеціальний закон. Досить часто це право записується і у Конституції. Втім, є приклади абсолютної невідомості цього інституту і реалізації права меншини на національно-культурне самовизначення, попри наявність його у законодавстві. Україна належить саме до цієї когорти держав. В Конституції не згадується нічого про право меншин на персональну автономію. Ст. 11 зазначає, що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Уточнення цього положення зустрічаємо у ст. 6 профільного закону «Про національні меншини в Україні» від 1992 року. Зокрема, ст. 6 стверджує, що держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству [5].

По суті, ця стаття закону не виконується в Україні. Держава не може гарантувати права на національно-культурну автономію у зв'язку з тим, що профільного закону про національно-культурну

автономію досі не прийнято. Дивно, що жодна з меншин України у судовому порядку не спробувала скористатися цим правом з огляду на його наявність у законі. Однак невисокий рівень національної свідомості та скрутні економічні обставини протягом 90-х років не спонукали більшість меншин до пошуку інститутів захисту своїх національно-культурних прав. Час від часу у парламенті з'являються проекти законів про національно-культурну автономію меншин в Україні, однак вони не знаходять підтримки, оскільки в них або лобіюються права якихось конкретних меншин, що може призвести до загострення міжетнічної напруги в українському поліетнічному суспільстві, через запровадження елементів позитивної дискримінації або вони не відповідають поставленим завданням: не достатньо ґрунтовно та кваліфіковано підходять до процедури формування національно-культурної автономії.

Це вказує на загальну проблему напрацювання законодавчої бази етнонаціональної політики в Україні. Вирішення етнонаціональних питань щоразу відсувається на задній план поряд з вирішенням проблем політичного, соціально-економічного гатунку. Крім того, законодавці побоюються, що вживання будь-яких кроків із впровадження нових правил гри в етнонаціональній сфері неминуче призведе до порушення міжетнічної згоди в країні та завершення початком якихось міжетнічних конфліктів. Слід зазначити, що подібні етнонаціональні фобії притаманні більшості держав пострадянського та постсоціалістичного простору. Законодавці воліють взагалі не зачіпати етнонаціональної сфери, з жодного приводу. Яскравим прикладом можуть слугувати спроби вдосконалити мовне законодавство в Україні. Прикметно, що це питання щоразу піднімається напередодні виборів в країні, але жодного разу не має практичного втілення. Не обійшлося без спекуляцій навколо мовного питання і напередодні старту президентської виборчої кампанії 2010 року в Україні. Прем'єр-міністр під час візиту до західноукраїнського міста Львова заявила що в Україні має бути лише одна державна мова – українська. Лідер опозиції, В. Янукович з Одеси відповів чільниці уряду, що зі свого боку зробить все, щоб російська мова стала другою державною в Україні. Він наголосив, що не змінює своїх принципів, один з яких – надання російській мові офіційного статусу. Невиконання своєї виборчої обіцянки Партія регіонів раніше пояснювала тим, що узаконення російської мови потребує внесення змін до Конституції, а для цього потрібна конституційна більшість, якої в ПР немає.

Цього разу найбільша парламентська політична сила обрала інший шлях – прийняття закону про мови. В. Янукович пообіцяв, що 2010 році цей закон буде розроблено, затверджено і «знайдеться потрібна кількість голосів і Президент підпише цей закон», чим викликав підтримку у російськомовному регіоні [6]. Проблема лише у тому, що жоден закон не може суперечити Конституції, ст. 10 якої визнає державною мовою в Україні лише українську. Отже, впровадження двомовності у будь-якому випадку вимагатиме зміни Основного закону. Утриматися від спокуси прокоментувати мовне питання не змогли і інші політики. Спікер несподівано заявив, що «українська мова сьогодні не є конкурентоспроможною, і влада нічого не робить щоб її підвищити». Литвин вважає, що потрібно підвищувати престиж державної мови, але при цьому не «заважати людям вільно дихати» і не позбавляти їх можливості спілкуватися рідною мовою. Принагідно голова Верховної Ради обурився тим, що в Криму (етнополітично проблемному, російськомовному регіоні) інструкції до лікарських засобів видаються лише українською і англійською. Цим самим спікер намагався догодити всім. Він вважає досі чинний закон про мови в УРСР – найдосконалішим законом з цієї проблематики і не радить реформувати мовне законодавство. В «Нашій Україні» сподіваються, що Партія регіонів після виборів забуде свої передвиборчі обіцянки і мовне питання зійде з порядку денного.

В результаті Україна залишається з тим же Законом «Про мови в Українській РСР», прийнятим в 1989 році, зі змінами 1995 та 2003 року. В принципі остерігатися змін законодавства етнопонаціональної сфери нашвидкуруч варто, але у випадку з Україною фобії щодо приведення у відповідність реалій та законодавчої та впровадження нових етнополітичних механізмів дещо гіпертрофовані. Мовне питання важливе у контексті розгляду перспектив національно-культурної автономії хоча б тому, що один з проєктів, яким законодавці намагалися впровадити процедуру її формування в Україні було відхилено також з мовної причини. Йдеться про побоювання щодо створення персональної автономії російською меншиною, що дозволить надати російській мові офіційного статусу в російськомовних регіонах та означатиме відмову від використання державної української мови.

Втім, побоювання українських законодавців щодо напрацювання законодавчої бази реалізації національними меншинами права на національно-культурну автономію ніщо порівняно з пересторо-

гами в інших постсоціалістичних країнах. Наприклад, Румунії, яка досить дразливо сприймає право меншин на будь-яке самовизначення до вступу країни до ЄС так і не було прийнято закону про національні меншини всупереч вимогам Євросоюзу. В 90-х роках багато галасу наробив законопроект «Про національних меншин та автономні спільноти», запропонований організацією меншин, Демократичним союзом угорців Румунії (далі ДСУР). Каменем спотикання стало те, що він передбачав право меншин на самовизначення у вигляді наступних різновидів автономії: персональної, регіональної та місцевого самоврядування з особливим статусом [7]. Останні дві форми стосувалися територіального самовизначенням меншини, тоді як перша – національно-культурного. Вже сам факт висунення проекту найактивнішою меншиною Угорщини, яка домінує у Трансильванії та претендує на територіальну автономію її межах, викликав негативний резонанс навколо проекту. Румунські політичні сили нищівно розкритикували його. Тоді ДСУР взагалі відмовився від територіальної автономії, залишивши в проекті меншинам лише право на національно-культурне самовизначення. Але навіть персональна автономія була сприйнята румунською владою як потенційна загроза існуванню румунської держави. Відтак закон про національні меншини не було прийнято.

На пострадянському просторі показовою державою, яка успішно практикує національно-культурну автономію меншин є Естонія. Країна має тривалий досвід застосування цього інституту задоволення прав меншин. Перший закон про культурну автономію було прийнято в 1925 році під назвою «Закон про культурне самоврядування національної меншини». В часи першої естонської республіки ним змогли скористатися німецька та єврейська меншини. Після відновлення незалежності країни внаслідок розпаду Радянського Союзу цей закон було відтворено під назвою «Закон про культурну автономію національних меншин» 1993 року. Найбільша російська меншина не скористалася своїм правом на національно-культурна автономію ні за часів першої Естонської республіки, ні протягом останніх 16 років від прийняття закону [8]. Це при тому, що згідно з законом вона має особливе право на її формування поряд з німецькою, шведською та єврейською меншиною. Право на культурну автономію цих чотирьох етносуб'єктів персонально зафіксовано в ст. 2 закону про культурну автономію. Наразі росіяни вважають головною перешкодою для реєстрації російської культурної автономії недосконалість самого закону і

вимагають його зміни. І це при тому, що міжнародні інституції називають естонський закон про культурну автономію гідним прикладом для наслідування. Прикметно, що право меншин на екстериторіальну автономію закріплено навіть Основним законом цієї держави. Росіянам образлива така дискримінаційна ситуація, адже в самій Росії успішно практикується інститут національно-культурної автономії. Він має розвинуту законодавчу базу і вже певна кількість меншин сформували автономії.

Попри те, що екстериторіальна автономія дозволяє меншинам скористатися правом на національно-культурне самовизначення і немає нічого спільного з територіальним самовизначенням, небагато держав пострадянського та постсоціалістичного простору скористалися його перевагами.

Література:

1. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр. – Спб., 1909. – С. 217.
2. Євтух В. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем / В. Євтух // Політичний менеджмент. – <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1711>.
3. Лазур Я. Поняття, ознаки та види національно-культурної автономії / Я. Лазур // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2005. – Випуск 29. – С. 208.
4. Сулитка А. Меньшинства и иммигранты в политике Чехии: правовые рамки положения национальных меньшинств в Чешской Республике // Русское слово. – 2006. – № 3. <http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/>.
5. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – С. 529.
6. Янукович обещает добиться для русского языка всех прав // Газета. UA. – <http://gazeta.ua/index.php?id=308257&lang=ru>.
7. Hungarians in Romania: Experts Draft Law on National Minorities/ Unresembled nations and peoples. – <http://www.unpo.org/content/view/2284/236/>.
8. Проклятый вопрос русской культурной автономии // День за днем. – <http://www.dzd.ee/?SID=&n=76&a=2531&number=114>.

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

В статтє освещаются и анализируются общие мировые тенденции и концептуальные основы осуществления культурной функции государства, осмысляется проблемное поле ее реализации с учетом национальных интересов Украины.

The world generic tendencies and conceptual basics for the accomplishment of the state cultural function have been high lighted in the article, the problem field for it is realization, taking info consideration national interests of Ukraine.

Часи незалежності України дозволили значною мірою розширити фактичний зміст культурної функції держави, включаючи питання реалізації культурних прав та свобод людини і громадянина, повноваження органів влади в галузі культури, діяльність ряду сучасних соціокультурних інститутів, тощо. В. Ф. Погорілко зазначається, що культурна (духовна, ідеологічна) функція називалась культурно-виховною функцією, чим спрощувався зміст відповідного напряму діяльності держави, припинувалась роль держави в духовній, ідеологічній сфері [1].

Загальнотеоретичні аспекти поняття функцій держави були розроблені ще за радянських часів. Ці питання досліджували, зокрема: С. Алексєєв, М. Байтін, А. Глебов, А. Денисов, Л. Каск, А. Лепешкін, П. Онопенко, В. Погорілко, О. Рогачов, І. Самощенко, Н. Черноголовкін тощо. На сучасному етапі питання функціонування Української держави досліджено такими науковцями як О. Джураєва, О. Зайчук, Н. Оніщенко, Н. Крестовська, Л. Матвєєва, С. Лисенков, О. Лоцихін, С. Могил, Л. Наливайко, Н. Пелих, В. Погорілко, І. Стулова тощо. Предметом наукового аналізу є характеристика окремих функцій, їхня класифікація, форми, методи здійснення тощо.

Вітчизняна наукова думка визначає культурну функцію держави, як цілеспрямовану діяльність держави, яка спрямована на розвиток національної самосвідомості, сприяння розвитку самобутності всіх корінних народів і національних меншин; організацію освіти; сприяння розвитку культури, науки; охорону культурної спадщини, а також підтримку і розвиток культурних і наукових

зв'язків з іншими державами; забезпечення збереження історичних пам'ятників та інших об'єктів, що мають всесвітню культурну цінність; вжиття заходів щодо повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться за кордоном [2].

Проте, саме функціональна діяльність держави у сфері культури є недостатньо розробленою, що у свою чергу, дозволило представити у даній статті концептуальні основи культурної функції держави, окреслити проблеми її реалізації з урахуванням національних інтересів України.

Інтереси держави в реалізації культурної функції полягають в створенні умов розвитку соціально-культурної інфраструктури, яка спрямована на реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина в забезпеченні культурних потреб і використання її в цілях забезпечення непорушності суверенітету, територіальної цілісності, політичної, економічної і соціальної стабільності, в безумовному дотриманні законності і правопорядку. Практична реалізація культурної функції держави спрямована на забезпечення захищеності її національних інтересів в культурній сфері, що визначаються сукупністю збалансованих інтересів особи, суспільства і держави. Інтереси в культурній сфері полягають в реалізації конституційних прав людини і громадянина на доступ до культурних індустрій, які сприяють духовному і інтелектуальному розвитку особистості.

Правове забезпечення інтересів суспільства в сфері культури зміцнює демократію, сприяє створенню соціальної, правової держави, досягненню і підтримці суспільної згоди в духовному оновленні країни. Все це має сприяти завершенню процесу "демократичного транзиту", і формуванню консолідованої демократії на конституційному, ціннісному і поведінковому рівнях.

З огляду на те, що в Україні немає чіткого розуміння національних інтересів, їх постійних та змінних складових, постає нагальна потреба в осмисленні національного інтересу на теоретичному і практичному рівнях (як усвідомленому суспільною думкою понятті). Причому така потреба виникає тоді, коли різні суспільно-політичні сили отримують можливість впливати на прийняття важливих політичних рішень. Така можливість з'являється в процесі становлення представницької демократії і правової держави і передбачає формування нації не лише як етноносія, але і як членів громадянського суспільства, де громадянство в суспільно-політичній свідомості первинне.

Поняття “національний інтерес” вперше зустрічається в політичній лексичі французького державного діяча А. Т’єрі та лідера ліберальної партії Великобританії Уільяма Гладстона. Як історик А. Т’єрі стверджував, що саме інтереси і ніщо інше не може визначати політичний курс Франції як і будь-якої іншої держави.

Національний інтерес пов’язують і з ім’ям Наполеона, який в кінці життя, підводячи підсумок власної державної діяльності, ставив собі в заслугу те, що захищав інтереси французької нації. Так, Д. М. Туган-Барановський зазначає, що Наполеон виявився спроможним “зрозуміти основні інтереси нації, і на цій підставі розробити соціально-політичну програму Франції оптимальну як з точки зору досягнення особистого успіху в реалізації якої були зацікавлені різні верстви населення, особливо буржуазія і селянство” [3].

Класик американської політичної науки в області міжнародних відносин та міжнародної політики Г. Моргентау визначає національний інтерес як довготривалий, життєво важливий принцип розвитку нації. На його думку, національні інтереси полягають в прагненні представників однієї нації до об’єднання на основі спільності культури (мови, сімейних, релігійних, моральних етичних традицій і звичаїв на основі єдиної політичної системи і політики).

При цьому національні інтереси він ділить на постійні і змінні. До постійних Моргентау відносить забезпечення зовнішньої безпеки держави. До змінних – національні традиції, індивідуальні якості політичних лідерів, тенденції в економіці, соціальній сфері і т. д. Інтерес, визначуваний як влада/сила, – об’єктивна, універсально обґрунтована категорія. Але не тому, що вона нібито встановлена раз і назавжди; зміст і спосіб володарювання обумовлені політичним і культурним контекстом, підкреслює учений [4].

Формування громадянського суспільства в Україні також актуалізує цю проблему і потребує її розгляду в новому ракурсі. Якщо в країнах Західної Європи формування правової держави відбувалось при наявності розвинених структур громадянського суспільства і в його межах, то Україна йде дещо іншим шляхом. Здійснюється спроба розбудувати правову державу за відсутності сильного, здатного захистити інтереси своїх членів громадянського суспільства. Крім цього у більшості населення відсутня приватна власність, а остання як відомо із західноєвропейської історії основа становлення інституцій громадянського суспільства. Логіка Заходу:

державні інтереси – суспільні інтереси – національні інтереси; Україна: державні-національні інтереси.

Від розуміння природи національних інтересів, оскільки вони безпосередньо пов'язані з практичною політичною діяльністю, залежить розробка зовнішньої і внутрішньої політики держави. Така політика повинна поєднувати різноманітні різноспрямовані пріоритети і забезпечувала політичну стабільність, динамічність розвитку ринкової економіки, ефективне вирішення соціальних, етнічних та конфесійних проблем.

Національні інтереси формуються потребами суспільного розвитку, усвідомленими як певна цілісність з подальшим виокремленням ієрархії пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики. Головним питанням при визначенні національних інтересів є спроможність влади розробляти і здійснювати внутрішню і зовнішню політику держави, таким чином, щоб виражати в ній потреби суспільного розвитку. Головне завдання – перетворити інтереси окремих громадян, соціальних і зацікавлених груп в сукупний національний інтерес шляхом зведення всіх цих інтересів до єдиного знаменника.

Таким чином, національні інтереси – сублімований вираз сукупних соціальних інтересів різнорівневого характеру, що складають основу формування державної стратегії, спрямованої на створення оптимальних внутрішніх і міжнародних умов для розвитку нації як суспільства і держави.

Національні інтереси – оптимальна форма виразу консенсусу досягнутого владою і суспільством, так як і консенсусу всередині суспільства.

Основою формування національних інтересів є характерна для даного суспільства сукупність цінностей: «свобода», «демократія», «соціальна рівність», «економічний добробут», «розвиток», «індивідуальна безпека», «соціально-культурні традиції та орієнтації». Великий вплив на національні інтереси має історичний досвід, етнонаціональна ментальність, домінуюча ідеологія, екологічна система та інші. Можна говорити про те, що національний інтерес виступає однією з головних умов формування національної і культурної ідентичності.

Національний інтерес в концентрованому вигляді виражає цілі і способи їх досягнення, які закріплюються за певними суб'єктами політичної діяльності, відображає певний політичний статус останніх як всередині держави, так і на міжнародній арені.

Визначаючи діяльність нації-держави, національний інтерес є показником внутрішньої і зовнішньої політики.

Центральне питання стосовно проблеми взаємозв'язку державних і національних інтересів і врахування останніх в державній політиці – це питання про те, в якій мірі влада працює «на себе» і в якій – на суспільство. Тобто мова йде про ступінь інтеграції, врахування в політиці держави інтересів різних соціальних груп і верств населення і поєднання їх з реальними можливостями держави (рівнем економічного і соціального розвитку, ресурсним потенціалом, реальним станом фінансової системи, геополітичною ситуацією та ін.).

Як свідчить історичний досвід найбільша небезпека при осмисленні, розробці і реалізації національних інтересів полягає в жорсткому взаємозв'язку цих інтересів з ідеологією. Національні інтереси за своєю сутністю повинні бути вищими за будь-яку ідеологію, оскільки самі виступають як ідеологія, перебираючи на себе функції останньої. Не останню роль в цьому має відіграти національна самоідентифікація України. Звернення до дискурсу національного інтересу, аналіз його змін, трансформацій і метаморфоз, виявлення ролі і значення в зовнішній і внутрішній політиці держави дасть можливість Україні знайти місце в світовому цивілізаційному процесі.

На основі розробленої концепції національного інтересу складовою якого є інтерес в сфері культури мають формуватися стратегічні і тактичні завдання внутрішньої і зовнішньої політики держави по забезпеченню культурної функції держави.

Аналіз наукової літератури присвяченої розгляду та осмисленню національних інтересів дає підстави виокремити ряд складових національного інтересу в культурній сфері.

Однією з важливих складових є збереження культурної спадщини, охорона і захист якої є пріоритетним обов'язком держави. Тому стратегія на найближчу перспективу уявляється такою: формування нормативної бази та повноцінної ефективної системи державних органів охорони культурної спадщини. Саме цим шляхом пішла більшість країн, створивши при цьому відповідну правову базу для діяльності інституцій громадянського суспільства, функціональна спрямованість яких спрямована на збереження та захист об'єктів культурної спадщини від муніципального до загальнонаціонального, міжнародного (об'єкти ЮНЕСКО) рівня.

Складовою національних інтересів є дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина в сфері культури. Ефективність культурної функції держави передбачає: створення умов для дотримання встановлених законодавством доступу до культурних послуг; споживання культурних послуг і реалізацію культурних практик, задія забезпечення суспільного розвитку, консолідації суспільства, духовного відродження нації; формування удосконаленої системи збереження і раціонального використання культурних ресурсів, що становлять основу духовного потенціалу нації; розробку дієвих механізмів правового регулювання відносин в сфері культури і мистецтва; гарантування свободи творчості.

Реалії сьогодення пов'язані з процесами глобалізації, інтенсивність яких визначається впровадженням інформаційно-комунікативних технологій в усі сфери життєдіяльності. Останнє дає підстави стверджувати, що необхідною складовою національного інтересу є захист культурного надбання від несанкціонованого доступу негативних явищ, які шкодять духовному здоров'ю нації.

Світовий та європейський досвід практичної реалізації культурної функції дає підстави стверджувати про важливість інформаційного забезпечення цієї функції, що є також складовою національних інтересів. Дана складова передбачає інформування громадян і міжнародної спільноти про державну культурну політику, її офіційну позицію щодо соціально значущих подій в країні і міжнародному співтоваристві, і забезпечення відкритого доступу громадян до культурних, духовних, дозвіллевих ресурсів.

Вчена спільнота зазначає, що саме недосконалість правового регулювання суспільних відносин в сфері культури призводять до серйозних негативних наслідків. Так, правова недосконалість, відсутність практичних механізмів, матеріально-технічного забезпечення культури призводить до відповідних обмежень у реалізації конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, духовного зuboжіння країни.

Досвід багатьох країн світу підкреслює необхідність вивчення питань функціонування культурної політики та правового забезпечення культурної функції держави і переконливо доводить, що дослідженням цих питань повинно мати достатнє наукове обґрунтування, яке здійснюють відповідні наукові центри. Приоритетним напрямком наукової діяльності центрів є вивчення питань пов'язаних з розробкою правових механізмів функціону-

ванням культурної функції держави та засобів їх контролю, як на державному, так і на рівні інституцій громадянського суспільства. Сучасна вітчизняна наукова спільнота має звертатися до вивчення питань щодо культурних прав, культурної мовної політики, міждисциплінарності у дослідженнях культурної політики, тощо. Очевидно, що ці проблеми мають не тільки теоретичне значення а й практичне. Крім того, правничій науці потрібно розробити рекомендації щодо формування громадянського суспільства з високими духовними та культурними потребами. Діяльність таких центрів покликана в першу чергу впливати на проведення реальної політики в державі чи регіоні, сприяти координації роботи між центрами, агентствами, міністерствами.

Постає необхідність в розробці єдиних правових принципів з урахуванням загальних напрямів в регулюванні правовідносин в області культурної політики інших держав.

Реформування у сфері культури є прямим наслідком економічних перетворень, що відбуваються на пострадянському просторі. Основою державних гарантій збереження і розвитку культури є державне фінансування. В зв'язку з цим необхідно в базових законах більш чітко регламентувати питання державної підтримки культури.

Одне із значущих місць в базових законах про культуру займають права громадян у сфері культури. Пропонується більш чітко в базових законах про культуру регламентувати права громадян в області культури. Слід забезпечити послідовну реалізацію в законодавстві курсу на будівництво демократичної, правової, соціальної держави, заснованої на принципах пріоритету прав і свобод людини і громадянина, верховенства права, злагодженої співпраці різних гілок влади щодо реалізації єдиної державної політики.

При цьому пріоритет, прав людини повинен гармонійне поєднуватися з інтересами суспільства і держави.

Існуючий стан культурної сфери в Україні обумовив появу не тільки проблеми реалізації культурних прав і свобод людини, а й проблеми розвитку і підтримки національної культури в цілому.

До числа проблемних належить:

- порушення прав і свобод людини і громадянина щодо творчого розвитку, включаючи право вільно обирати, мати і поширювати культурні і духовні цінності і діяти відповідно до них;

- недосконалість правової системи забезпечення та реалізації культурної функції держави, що не дозволяє в свою чергу

реалізувати єдину державну політику, і вимагає вдосконалення форм, методів і засобів виявлення, оцінки і прогнозування розвитку світових, європейських, вітчизняних культурних процесів, а також формування системи протидії негативним тенденціям в культурі;

- реалізація і забезпечення державної мовної політики як важливого чинника духовного єднання і формування національної ідентичності, яка є основою територіальної цілісності держави; практична відсутність дієвих державних програм, критеріїв і методів оцінки ефективності систем і засобів забезпечення культурної функції в державі;

- нескоординована діяльність органів державної влади, підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності в сфері культури;

- недосконалість науково-практичних основ забезпечення напрямків культурної політики з урахуванням сучасної геополітичної ситуації, умов політичного і соціально-економічного розвитку країни;

- правова неспроможність забезпечення діяльності неприбуткових соціокультурних інститутів та їх розвитку;

- відсутність пов'язаних з реалізацією правових і організаційних методів захисту культури, відповідної системи фінансування,;

- відсутність принципу рівності щодо споживання культурних послуг різними соціально-демографічними групами населення;

- недостатня правова захищеність культурного та духовного розвитку підростаючого покоління, підтримка суспільно-значущих цінностей.

- формування почуття патріотизму і відповідальності громадянина за долю країни.

Вирішення вищеокреслених проблем можливе за умови забезпечення реальних правових методів та різноманітних юридичних форм та їх практичної реалізації. Правові методи включають в себе розробку нормативних правових актів, що регламентують відносини і нормативних методичних документів з питань забезпечення культурної функції держави.

При цьому організація і оцінка діяльності державних органів не повинна обмежуватися формально – статистичними показниками їх роботи. Слід брати до уваги в першу чергу реальні результати інших країн по захисту законних інтересів громадян у реалізації їх конституційних прав і свобод.

Вказані у вітчизняному законодавстві базові принципи діяльності держави повинні в тій або іншій мірі знайти всебічну владну підтримку. Цей процес повинен поглиблюватися, розширятися відповідно до потреб громадян та суспільства і згідно з новими політичними, економічними і соціальними умовами як у середині країни, так і у відносинах України з іншими державами.

У процесі подальшого вдосконалення законодавства необхідно неухильно дотримуватися принципів верховенства права і відповідності правових норм.

Сьогодні законодавчі акти містять велику кількість бланкетних (відсилань) норм, що дозволяють державним органам приймати підзаконні акти, зміст яких не відповідає волі законодавця, а деколи і прямо суперечить їй. В нормотворчій практиці державних органів не зжитий вузькогалузевий, відомчий підхід, внаслідок чого мають місце корупційні правопорушення, утиск прав, свобод людини і законних інтересів громадян і організацій. До того ж така ситуація призводить до фактичної підміни законів підзаконними актами. У зв'язку з цим процес розробки законодавчих актів повинен характеризуватися рішучим зменшенням кількості норм відсилань і оптимально можливою конкретизацією законів. Разом з цим слід удосконалити механізм введення в дію прийнятих законів, що забезпечує їх повну реалізацію, у тому числі своєчасне ухвалення необхідних підзаконних актів.

Вдосконалення норм чинного законодавства необхідно проводити шляхом реалізації наступних заходів: заповнення прогалин в правовому регулюванні і поглиблення їх в забезпеченні сфери та правовому регулюванні суспільних відносин в культурі; продовження і розширення практики проведення наукової експертизи законопроектів, у тому числі на предмет відповідності національним інтересам; у цілях створення умов для ефективної реалізації всіх законів – чіткого дотримання принципу достатності їх фінансового забезпечення; з метою поліпшення планування законопроектної діяльності – введення практики її перспективного планування; ефективне планування роботи по систематизації масиву національного законодавства на середньострокову перспективу, передбачає проведення наукового аналізу суспільних відносин, що вимагають правової регламентації. Такий попередній аналіз дозволить виявити галузі в культурі які, не врегульовані нормативними правовими актами і тому потребують різнорівневої регламентації.

У цілях розбудови правової держави і реалізації вищезгаданих завдань державну політику повинні реалізовувати державні органи і посадовці в своїй повсякденній діяльності. Дана діяльність має бути спрямована на удосконалення державних механізмів забезпечення культурної функції, розширення їх можливостей по своєчасному доведенню достовірної інформації до громадян; інтенсифікація та формування відкритих культурних ресурсів, підвищення економічної спроможності, їх господарського використання; створення та розширення вітчизняної індустрії культурних послуг; розробка ефективних владних засобів захисту культурних прав і свобод та методів використання державних культурних ресурсів; забезпечення державної підтримки вітчизняних фундаментальних і прикладних досліджень в галузі культури, розвиток і удосконалення вітчизняної культурної інфраструктури в різних адміністративно-територіальних одиницях країни; формування єдиного національного культурного простору.

Запровадження основних принципів культурної функції держави може в повній мірі утвердити: законність, яка б враховувала дотримання і належне використання конституційних норм і законів та засновані на них підзаконні нормативні правові акти; пріоритетність прав і свобод, що означає верховенство прав і свобод людини і громадянина; гуманізм, тобто визнання вищою цінністю людини, її право на вільний розвиток і вияв творчих здібностей (орієнтація на особистісний розвиток), утвердження блага індивідуума як критерію оцінки якості суспільних відносин.

Задля розбудови України як сучасної європейської держави постає першочергове завдання щодо розробки та запровадження дієвого комплексу правових механізмів та заходів по забезпеченню ефективної реалізації культурної функції відповідно до Конституції України, загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Література:

1. Погорілко В. Ф. Основи конституційного ладу України. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 16.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С. 48.
3. Туган-Барановский Д. М. Наполеон и власть (Эпоха консульства). – Балашов, 1993. – Ст. 21.
4. Моргентгау Г. Международная политика // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М., 1997. – Т. 2. – С. 501-507.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІЗ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ

В статтє анализируются ключевые принципы, установленные в рамках правового института защиты информации. Характеризуется сущность и основные направления государственного регулирования в данной сфере.

The article provides the analyses of the key points set within the frameworks of the legal institute of the protection of information. The essence and main directions of the state's regulation in this field are also characterized.

Діяльність із захисту інформації є важливим аспектом забезпечення дотримання відповідних режимів інформаційних ресурсів та доступу до інформації, що набуває виключної актуальності на сьогоднішньому рівні розвитку інформаційних відносин та формування інформаційного суспільства.

Питання захисту інформації ставали предметом досліджень цілого ряду фахівців в галузі інформаційного права, серед яких І. Арістова, І. Бачило, Р. Калюжний, В. Копилов, В. Лопатін, В. Ярочкин тощо. Разом з тим, досить часто захист інформації більшою мірою розглядається з точки зору аналізу окремих прийомів за засобів його здійснення. При чому значною мірою акцент робиться на відповідних технічних нормах. Одночасно для формування в інформаційному праві інституту захисту інформації важливим є аналіз загальних принципів правового регулювання діяльності суб'єктів інформаційних відносин в даній сфері, що ми і спробуємо зробити в рамках даної статті.

Відразу слід зазначити, що захист може здійснюватися щодо інформації з будь-яким видом режиму доступу, але одночасно мета та завдання такого захисту будуть розрізнятися у відповідності до вимог відповідного режиму. Зокрема, на таку особливість вказується у Правилах забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах, затверджених Кабінетом Міністрів України [1], якими розрізняються вимоги щодо захисту відкритої інформації та інформації з обмеженим доступом.

Основною вимогою щодо захисту відкритої інформації є збереження її цілісності, що забезпечується шляхом захисту від

несанкціонованих дій, які можуть призвести до її випадкової або умисної модифікації чи знищення.

Відповідно дотримання режиму доступу до такої інформації передбачає, що:

- усім користувачам повинен бути забезпечений доступ до ознайомлення з відкритою інформацією;

- модифікація або знищення відкритої інформації може здійснюватися лише користувачами, яким надано відповідні повноваження.

- спроби модифікації чи знищення відкритої інформації користувачами, які не мають на це повноважень, повинні блокуватися.

Захист конфіденційної та таємної інформації, натомість передбачає здійснення комплексу організаційних та правових заходів, які забезпечують вирішення цілої низки завдань до яких входять захист відповідної інформації від: 1) *несанкціонованого та неконтрольованого ознайомлення*, 2) *модифікації*, 3) *знищення*, 4) *копіювання*, 5) *поширення*.

Відповідно забезпечення дотримання режиму доступу до таємної або конфіденційної інформації передбачає, що:

- доступ до конфіденційної інформації надається тільки користувачам, які мають на це повноваження;

- спроби доступу до такої інформації осіб чи користувачів, які не мають відповідних повноважень повинні блокуватися;

- користувачеві може надаватися право на виконання однієї або кількох конкретних операцій з обробки конфіденційної інформації або позбавлення його такого права.

Як правило захист інформації здійснюється в рамках певних інформаційних систем, які з правової точки зору представляють собою «організаційно впорядковану сукупність документів (масивів документів) і інформаційних технологій, в тому числі з використанням засобів обчислювальної техніки і зв'язку, які реалізують інформаційні процеси» [2]. Цілком логічним виглядає застереження «в тому числі» по відношенню до комп'ютерних технологій. Адже автоматизовані засоби обробки інформації з'явилися за історичними мірками зовсім недавно. І навпаки, на протязі декількох тисячоліть існують традиційні способи обробки та передачі інформації. Вже з початком ХХ століття до них поступово додалися телеграфні, телефонні, радіо, телевізійні і, нарешті комп'ютерні мережі передачі інформації. Слід зазначити, що

відповідні цілі діяльності із захисту інформації є універсальними та не залежать від виду інформаційної системи, інформаційного ресурсу або фізичного носія інформації. Адже загальні вимоги будуть однаковими як для електронних інформаційних ресурсів так і для інформаційних ресурсів на паперових або інших фізичних носіях.

Захист інформації є комплексною категорією, що обумовлюється багатьма факторами. Будь-яка інформаційна система, особливо автоматизована «поділяється на функціональну частину та частину забезпечення, кожна з яких поділяється на складові елементи мінімально можливої розмірності» [3]. Функціональна частина інформаційної системи спрямована на виконання функцій і завдань, що підлягають реалізації за допомогою цієї системи. Частина забезпечення представляє собою «наповнення» функціональної частини, за допомогою якого фактично реалізуються функції і завдання системи. Узагальнюючи такий підхід, ми можемо говорити, що інформаційна система функціонує за тими ж самими правилами і законами, що і будь-який інший вид систематизованої діяльності з розподілом ролей і функцій. Створення будь-якої системи обробки чи передачі інформації, починаючи від поштової служби і закінчуючи комп'ютерними мережами, включає величезну кількість етапів та елементів. До цього переліку входить: створення фізичних об'єктів на яких ця система розміщується, створення технічного і програмного забезпечення, підготовка кадрів, забезпечення фінансовими та енергетичними ресурсами тощо. І загрози, які повинні бути відвернуті або попереджені системою заходів із захисту інформації можуть виникати на будь-якому етапі створення та експлуатації інформаційної системи.

Ще однією виключно важливою проблемою є визначення конкретних факторів, які необхідно враховувати, щоб охарактеризувати безпечність як конкретної інформаційної системи. Для цього необхідно виходити з функціонального призначення систем та об'єктів інформаційної системи. Головне їх завдання полягає у реалізації інформаційних процесів. А звідси головною цінністю є та інформація, яка обробляється в цих системах. Таким чином інформаційна інфраструктура повинна забезпечувати інформацію або інформаційні ресурси, які обробляються від «потенційно, або реально можливих дій, що приводять до неправомірного заволодіння відомостями що охороняються».

Видами таких неправомірних дій можуть бути:

- ознайомлення з конфіденційною інформацією різними шляхами і способами без порушення її цілісності;
- модифікація інформації в протиправних цілях як часткова або значна зміна складу і змісту відомостей;
- руйнування (знищення) інформації як акт вандалізму або з метою заподіяння прямої матеріальної шкоди.

Результатом неправомірних дій з інформацією є «порушення її конфіденційності, повноти, достовірності та доступності, що у свою чергу призводить до порушення як режиму управління, так і його якості в умовах спотвореної або неповної інформації» [4].

Таким чином ми можемо говорити про те, що головним об'єктом загрози для інформаційної системи є суспільні відносини які складаються з приводу управління і користування об'єктами. А безпосереднім предметом загрози – інформаційні ресурси та інформація, що обробляється. Таким чином в аспекті безпеки інформаційна інфраструктура представляє собою певну оболонку, яка захищає інформацію, що знаходиться всередині її, від негативного впливу зовнішніх факторів.

Ці негативні фактори впливу можна класифікувати, в залежності від його джерела на три групи [5]:

Антропогенні фактори (безпосередньо створені людьми), які складають:

- ненавмисні або навмисні діяння обслуговуючого і управлінського персоналу, програмістів, користувачів, служби безпеки інформаційної системи;
- дії несанкціонованих користувачів (діяльність іноземних розвідувальних і спеціальних служб, кримінальних структур, недобросовісних партнерів та конкурентів, а також протиправна діяльність інших окремих осіб).

Техногенні фактори (викликані випадковим впливом технічних об'єктів):

- внутрішні (неякісні технічні і програмні засоби обробки інформації; засоби зв'язку, охорони, сигналізації; інші технічні засоби, що застосовуються в установі);
- глобальні техногенні загрози (небезпечні виробництва, мережі енерго-, водопостачання, каналізації, транспорт тощо), які призводять до зникнення або коливання електропостачання і інших засобів забезпечення і функціонування, відмов та збоїв апаратно-програмних засобів;

– електромагнітні випромінювання і наводки, витік через канали зв'язку (оптичні, електричні, звукові) тощо.

Природні фактори (вплив негативних природних чинників) – стихійні лиха, магнітні бурі, радіоактивний вплив.

Звідси для інформаційної структури взагалі і для кожного об'єкта її, зокрема, важливим є забезпечити незмінність внутрішніх умов обробки інформації, при зміні (в тому числі і негативному) зовнішніх умов. Таким чином **безпеку інформаційних систем можна охарактеризувати як стан забезпеченості необхідних умов і параметрів інформаційних процесів, що реалізуються за їх допомогою, від негативного впливу ззовні.**

Можна виділити два способи регулювання питань захисту інформації. Перший забезпечується державною власністю на найбільш важливі (стратегічні) інформаційні системи та інформаційні ресурси, і полягає в безпосередньому державному управлінні відповідними об'єктами. Другий забезпечується юрисдикцією держави на власній території і полягає в запровадженні єдиних, обов'язкових, стандартів інформаційних процесів, які повинні дотримуватися власниками або операторами об'єктів інформаційної інфраструктури.

Взагалі, коли мова йде про захист інформації, то більшість дослідників погоджується з тим, що цей захист може мати лише комплексний характер. Але в цій комплексній системі можна виділити цілий спектр напрямків діяльності суб'єктів захисту інформації, які характеризуються властивими специфічними методами і способами захисту інформації. Зазвичай виділяють:

правовий захист – спеціальні закони, інші нормативні акти, правила, процедури і заходи, що забезпечують захист інформації на правовій основі;

організаційний захист – це регламентація виробничої діяльності і взаємовідносин виконавців на нормативно-правовій основі, що виключає або послаблює завдання якої-небудь шкоди виконавцям;

інженерно-технічний захист – використання різних технічних засобів, що попереджають завдання шкоди інформації.

Але слід зазначити, що в будь-якому випадку в основі всіх перерахованих заходів лежать правові норми, якими регламентується діяльність в сфері захисту інформації. Крім того, правовий захист інформації, який було розглянуто в попередніх розділах, стосується так би мовити інформації в «чистому» вигляді, незалежно

від її носія. А от наступні – організаційний і інженерно-технічний аспекти захисту інформації, спрямовані не безпосередньо на інформацію, а на системи, об'єкти та носії, на яких ця інформація збирається, зберігається, обробляється та розповсюджується.

На сьогоднішній день найбільш актуальним аспектом захисту інформації, безумовно є захист інформації представленої в електронному виді, адже саме такий вид інформації, з огляду на її нематеріальний характер, високу здатність до трансформації та передачі є найбільш вразливим щодо протиправних дій. Інформація в електронній формі обробляється, передається та розповсюджується за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем, виступаючи їх основним наповненням. В Україні останніми роками створено достатньо широку нормативно-правову базу щодо провадження діяльності по захисту даного виду інформації. При чому можна виділити два аспекти захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах. Так, по-перше, це стосується встановлення певних стандартів та вимог щодо характеристик самих інформаційних систем, які повинні забезпечувати дієвість даної системи. Інший аспект стосується безпосередньо правового регулювання діяльності із захисту інформації.

Так, наприклад, Закон України «Про телекомунікації» [6] (ст. 1) виділяє дві характеристики пов'язані з безпекою інформаційних систем та мереж.

По-перше, це *інформаційна безпека телекомунікаційних мереж*, яка визначається як здатність телекомунікаційних мереж забезпечувати захист від знищення, перекручення, блокування інформації, її несанкціонованого витоку або від порушення встановленого порядку її маршрутизації.

По-друге, це *сталість телекомунікаційної мережі*, яка представляє собою властивості телекомунікаційної мережі зберігати повністю або частково свої функції за умови впливу на неї дестабілізуючих чинників.

Стаття 9 Закону України «Про телекомунікації» встановлює обов'язки операторів та провайдерів телекомунікацій щодо забезпечення відповідних характеристик та властивостей засобів телекомунікацій.

Правовою основою провадження діяльності із захисту інформації є Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [7].

Відповідно до норм ст. 1 цього Закону *захист інформації в системі це – діяльність, спрямована на запобігання несанкціонованим діям щодо інформації в системі.*

Сама ж автоматизована система представляє собою систему, що здійснює автоматизовану обробку даних і до складу якої входять технічні засоби їх обробки (засоби обчислювальної техніки і зв'язку), а також методи і процедури, програмне забезпечення.

Закон виділяє п'ять основних видів несанкціонованих дій з інформацією, до яких відносяться:

- 1) блокування інформації в системі – дії, внаслідок яких унеможливується доступ до інформації в системі;
- 2) виток інформації – результат дій, внаслідок яких інформація в системі стає відомою чи доступною фізичним та/або юридичним особам, що не мають права доступу до неї;
- 3) знищення інформації в системі – дії, внаслідок яких інформація в системі зникає;
- 4) порушення цілісності інформації в системі – несанкціоновані дії щодо інформації в системі, внаслідок яких змінюється її вміст;

Іншим аспектом інформаційної безпеки є захист інформації яка передається, зберігається та обробляється за допомогою комунікаційних систем різних типів. В цьому напрямку в Україні вже створено цілу низку нормативно-правових актів.

Об'єктами захисту від неправомірних зазіхань є:

- інформація, що обробляється в автоматизованій системі;
- права власників цієї інформації та власників автоматизованої системи;
- права користувача.

Захист інформації здійснюється шляхом застосування сукупності організаційно-технічних заходів і правових норм для запобігання заподіянню шкоди інтересам власника інформації чи автоматизованої системи та осіб, які користуються інформацією.

Також Законом України «Про захист інформації в автоматизованих системах» визначаються: відносини між суб'єктами в процесі обробки інформації в автоматизованих системах, загальні вимоги щодо захисту інформації в АС і порядок організації цього захисту, відповідальність за порушення норм цього закону та засади міжнародного співробітництва України в сфері автоматизованих систем.

Слід зазначити, що конкретний зміст вимог щодо захисту інформації, насамперед залежить від права власності на конкретну інформацію, що обробляється за допомогою автоматизованої системи.

Так, згідно норм ст. 11 Закону України «Про захист інформації в автоматизованих системах» вимоги і правила щодо захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації, захист якої гарантується державою, визначаються відповідними нормативно-правовими актами. Ці вимоги є обов'язковими для власників автоматизованих систем, де така інформація обробляється, а от для інших суб'єктів права власності на інформацію такі вимоги мають лише рекомендаційний характер.

Політика в галузі захисту інформації в автоматизованих системах визначається Верховною Радою України, а державне управління в цій сфері здійснюється Кабінетом Міністрів.

Державне управління в сфері захисту інформації в автоматизованих системах здійснюється шляхом:

- проведення єдиної технічної політики щодо захисту інформації;
- розроблення концепції, вимог, нормативно-технічних документів і науково-методичних рекомендацій щодо захисту інформації в автоматизованих системах;
- затвердження порядку організації, функціонування та контролю за виконанням заходів, спрямованих на захист оброблюваної в автоматизованій системі інформації, яка є власністю держави, а також рекомендацій щодо захисту інформації – власності юридичних та фізичних осіб;
- організації випробувань і сертифікації засобів захисту інформації в автоматизованих системах, в якій здійснюється обробка інформації, яка є власністю держави;
- створення відповідних структур для захисту інформації в автоматизованих системах;
- проведення атестації сертифікаційних (випробувальних) органів, центрів і лабораторій, видачі ліцензії на право проведення сервісних робіт в галузі захисту інформації в автоматизованих системах;
- здійснення контролю захищеності оброблюваної в автоматизованих системах інформації, яка є власністю держави;
- визначення порядку доступу осіб і організацій зарубіжних держав до інформації в автоматизованих системах, яка є власністю держави, або до інформації – власності фізичних

та юридичних осіб, щодо поширення і використання якої державою встановлено обмеження.

Нормами законодавства встановлюється комплексний характер захисту інформації. Так, зокрема відзначається, що захист державних інформаційних ресурсів в автоматизованих системах, що входять до складу інформаційно-телекомунікаційних систем, здійснюється шляхом запровадження комплексної системи захисту інформації (КСЗІ). КСЗІ складається з комплексу технічних, криптографічних, організаційних та інших заходів і засобів, спрямованих на недопущення блокування інформації, несанкціонованого ознайомлення з нею та/або її модифікації. [8]

Основними елементами комплексної системи захисту інформації можна вважати заходи технічного та криптографічного захисту інформації, а також комплекс заходів організаційного характеру який включає встановлення відповідних режимів діяльності об'єктів інформаційних систем, контроль за дотриманням правил і норм здійснення захисту інформації, контроль за діяльністю суб'єктів захисту інформації тощо.

Таким чином можна стверджувати про наявність визначених законодавством загальних правил та принципів, що визначають діяльність із захисту інформації, незалежно від виду суб'єктів цієї діяльності. Відповідна сукупність правових норм, свідчить про наявність в інформаційному праві окремого інституту захисту інформації, що має універсальний характер.

Література:

1. Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006 р. № 373.
2. Копылов В. А. Информационное право. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – С. 63.
3. Копылов В. А. Информационное право. – М.: Юристъ, 1997. – С. 152.
4. Ярочкин В. И. Информационная безопасность. – М.: Международные отношения, 2000. – С. 17-18.
5. Бачило И. Л., Лопатин В. Н., Федотов М. А. Информационное право / Под. ред. акад. РАН Б. Н. Топорнина. – СПб.: Юридический центр Пресс», 2001. – С. 643.
6. Про телекомунікації: Закон України від 18 листопада 2003 р. № 1280-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 12. – Ст. 155.

7. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 31 травня 2005 р. № 2594-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 26. – Ст. 347.
8. Про затвердження Порядку захисту державних інформаційних ресурсів у інформаційно-телекомунікаційних системах: Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБ України від 24 грудня 2001 р. № 76.

Єзеров А. А., ОНЮА

УЗГОДЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ТА ДІЙ СУБ'ЄКТІВ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВОВІДНОСИН ЯК ЗАСІБ ЗДІЙСНЕННЯ ВПЛИВУ НА КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНФЛІКТНИЙ ПРОЦЕС

В статье рассмотрены проблемы влияния субъектов конституционно-правовых отношений на конституционные конфликты с целью их предупреждения или прекращения путем гармонизации соответствующих правовых актов и действий. Определены юридические средства влияния на конституционные конфликты и перспективные цели такого воздействия.

The problems of subjects of constitutionally-legal relations influence on constitutional conflicts with the purpose of their prevention or stopping by harmonization of the proper legal acts and actions are considered in the article. Legal facilities of influence on constitutional conflicts and perspective aims of such influence are defined.

Здійснення впливу на конституційні конфлікти вимагає врахування їх суперечливої природи: з одного боку, конструктивна риса робить їх стимулом суспільного розвитку, а з іншого – руйнівний аспект конфліктів дезінтегрує систему конституційних правовідносин. Засоби впливу на конституційний конфліктний процес передбачають: переведення його у річище раціональної діяльності та взаємодії суб'єктів конституційно-правових відносин; продуманий вплив на конфліктну поведінку суб'єктів з метою досягнення бажаних результатів; обмеження протистояння рамками конституційного законодавства. Кінцевою метою застосування засобів впливу на конституційний конфліктний процес є попередження або припинення конституційних конфліктів. Для зручності

теоретичного аналізу засоби впливу на конституційний конфліктний процес можна умовно поділити на три групи – соціологічні, політологічні та юридичні. У рамках даної статті розглянуті лише окремі юридичні засоби впливу.

Узгодження є універсальним засобом впорядкування (розмежування, визнання, захисту) конкуруючих інтересів, що проявляються суб'єктами конституційно-правових відносин або закладені у певних актах законодавства. Узгодження (гармонізація) нормативно-правових актів та узгодження дій суб'єктів конституційних правовідносин тільки з позицій теоретичного аналізу може розмежовуватися, а в практичній площині ці явища постають як єдиний комплекс впливу. Це пояснюється тим, що інтереси та продиктовані ними дії суб'єктів права, як правило, проявляються у виданні правових актів, а правові акти, у свою чергу, є результатом погодження інтересів суб'єктів права. В цілому, “узгодження інтересів є єдиним можливим засобом прийняття нормативного рішення, що характеризується властивістю бути реалізованим” [1]. Дотримання принципу узгодженості інтересів у правотворчій діяльності сприятиме підвищенню соціальної адекватності правових актів, що приймаються.

Гармонізація правових актів, – на переконання Ю. Тихомирова, – служить упорядкуванню нормативно-правових масивів і підтриманню правової системи у стані функціональної рівноваги. “Збалансовані між собою правові акти ніби “гасять” одну з причин юридичних колізій і у такий спосіб вносять свій нормативний внесок у процес подолання колізій та їхніх наслідків” [2]. Те ж саме можна сказати про конституційні конфлікти: їх спричинення, розвиток та подолання пов'язані з виданням, реалізацією та скасуванням нормативно-правових актів. Тому гармонізоване конституційне законодавство є запорукою стабільного розвитку конституційних відносин, їх безконфліктного підґрунтя. Автори вказують на декілька елементів, що складають поняття “гармонізація правових актів”. До них належать: відповідність актів обсягу повноважень суб'єктів, що їх видали; узгодженість між собою; досягнення цілей, завданих державними інститутами [3].

На втілення цих складових у життя мають бути спрямовані програми та концепції розвитку законодавства України. В Україні з цього приводу прийняті Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [4], Концепція удосконалення судівництва для утвердження справед-

ливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів [5]. Але на разі є необхідним прийняття на основі консенсусу закону, який регламентував би програмні засади національного поступу України і, на їх основі, – концепцію розвитку всіх без винятку сфер законодавства України, встановлював роль вищих органів влади, громадських організацій та інших суб'єктів конституційного права у цьому процесі. Історія України вже знала акт такого типу – це була Декларація про державний суверенітет України [6]. Прийнята вищим на той час органом державної влади у консенсуальному режимі, вона визначила напрямок перших років становлення України як суверенної держави.

Ймовірно, на таку ж роль в історії вітчизняного державотворення претендував Універсал національної єдності від 3 серпня 2006 року [7] як один серед останніх вагомих документів узгодження позицій основних учасників конституційних правовідносин, який також приділяє належну увагу гармонізації нормативно-правових актів. У цьому випадку сторонами взяті на себе певні самозобов'язання, які орієнтують суб'єктів права на узгоджені дії, на послідовну реалізацію встановлених Універсалом векторів державної політики, на недопущення дій та актів, що суперечать положенням Універсалу. Положення щодо подальшого розвитку національного законодавства закладені у п. п. 3, 6, 7, 11, 21 цього документа. Але цей документ, по-перше, не має сили закону, а, по-друге, не був прийнятий на основі консенсусу. Саме ці чинники зумовили великою мірою наступне невиконання взятих на себе сторонами зобов'язань. Тому Універсал відіграв роль інструменту досягнення короткострокового політичного компромісу, а не “дорожньої карти” подальшого національного розвитку як на це сподівалися його ініціатори.

За встановленою Конституцією України моделлю системи стримувань та противаг “відбувається часткове компетенційне “проникнення” Президента України у сферу повноважень парламенту [8]. В Україні передбачено дві форми участі Президента України у законодавчому процесі – право законодавчої ініціативи (ст. 93 Конституції України) та право підписання прийнятих законів України або повернення їх для повторного розгляду (ст. 94, п. 29, 30 ст. 106 Конституції України). Якщо перша з наведених форм участі Президента України в законотворчому процесі (особливо право визначення невідкладних законопроектів, що розглядаються позачергово) покликана до співпраці парламенту та глави держави

у справі прийняття важливих державних рішень, то друга форма є саме засобом взаємного стримування та взаємоконтролю, на підставі чого виникають конституційні конфлікти. Ще одним із способів гармонізації правових актів і одночасно форми узгодження інтересів суб'єктів права, а відтак – підґрунтя для тісної співпраці або гострих конфліктів між ними – є інститут контрасигнації актів Президента України. Дієвим механізмом гармонізації законодавства виступає державна реєстрація нормативних актів, яка полягає у проведенні правової експертизи на їх відповідність Конституції та законодавству України, Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. і протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, а також з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, прийнятті рішення про державну реєстрацію цього акта, присвоєнні йому реєстраційного номера та занесенні до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів. Державній реєстрації підлягають нормативно-правові акти, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер [9].

Забезпечувальні засоби на кшталт загальних програм діяльності та узгоджень, концептуальних підходів, як відомо, не завжди можуть досягти гармонізації правових актів. Часто гострота конституційного конфлікту або наявні детермінанти його можливого настання зумовлюють застосування більш дієвих, але й більш жорстких засобів – зупинення та скасування правових актів. Провадити зупинення нормативно-правових актів мають право відповідно до законодавства Президент України, міський, селищний, сільський голова та Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Президент України з мотивів невідповідності Конституції України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх неконституційності: зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України (п. 15 ст. 106 Конституції України); зупиняє дію актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ч. 2 ст. 137 Конституції України).

Відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” [10] сільським, селищним, міським головою може бути зупинено і внесено на повторний розгляд відповідної ради з обґрунтуванням зауважень рішення сільської, селищної, міської ради у п'ятиденний строк з моменту його прийняття. Рада зобов'язана у двотижневий строк повторно розглянути рішення. Якщо рада

відхилила зауваження сільського, селищного, міського голови і підтвердила попереднє рішення двома третинами депутатів від загального складу ради, воно набирає чинності (п. 4 ст. 59 Закону). Цим же Законом встановлено, що у разі незгоди сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті ради з рішенням виконавчого комітету ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням та внести це питання на розгляд відповідної ради (п. 7 ст. 59 Закону).

Відповідно до ч. 1 п. 26 ч. 2 ст. 26 Конституції Автономної Республіки Крим [11] Верховна Рада Автономної Республіки Крим має право зупинення дії постанов і розпоряджень Ради міністрів Автономної Республіки Крим з питань виконання державних функцій і повноважень у випадках, якщо вони суперечать Конституції України і законам України, актам Президента України і Кабінету Міністрів України, Конституції Автономної Республіки Крим і нормативно-правовим актам Верховної Ради Автономної Республіки Крим, з одночасним зверненням до Президента України про їх скасування. Відповідно до ч. 2 п. 2 ст. 44 Конституції Автономної Республіки Крим дія актів органів місцевого самоврядування в Автономній Республіці Крим з питань виконання делегованих їм повноважень у випадку, якщо вони суперечать Конституції України і законам України, актам Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правовим актам Автономної Республіки Крим, може зупинятися відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим (акти представницьких органів), Радою міністрів Автономної Республіки Крим (акти виконавчих органів) з одночасним зверненням до суду.

Скасування нормативно-правових актів передбачено Конституцією України, де відповідно до п. 16 ст. 106 Президент України скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим, а відповідно до ч. 8 ст. 118 рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути скасовані Президентом України, або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Частина 2 ст. 43 Закону України "Про місцеві державні адміністрації" [12] розширює конституційну норму, встановлюючи, що розпорядження голови державної адміністрації, що суперечать Конституції України, законам України, рішенням Конституційного Суду України, іншим актам законодавства або є недоцільними, неекономними, неефективними за очікувани-

ми чи фактичними результатами, скасовуються Президентом України, Кабінетом Міністрів України, головою місцевої державної адміністрації вищого рівня або в судовому порядку. Отже, право скасовувати акти місцевих державних адміністрацій має й Кабінет Міністрів України. Це узгоджується із п. 6 ст. 23 та п. 9 ст. 25 Закону України “Про Кабінет Міністрів України”, відповідно до якого Кабінет Міністрів України може скасовувати акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, акти місцевих державних адміністрацій повністю чи в окремих частинах.

Частина друга п. 26 ч. 2 ст. 26 Конституції Автономної Республіки Крим відносить до компетенції Верховної Ради Автономної Республіки Крим скасування постанов і розпоряджень Ради міністрів Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до відання Автономної Республіки Крим, у випадку, якщо вони суперечать Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, законам України і нормативно-правовим актам Верховної Ради Автономної Республіки Крим. А відповідно до п. 6 ст. 38 Конституції Автономної Республіки Крим Рада міністрів Автономної Республіки Крим у межах своєї компетенції має право скасовувати акти міністерств і республіканських комітетів Автономної Республіки Крим, інших підвідомчих їй органів, а з питань виконання державних функцій і повноважень – також акти місцевих державних адміністрацій, якщо вони прийняті з порушенням Конституції України, законів України, актів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України.

Повноваженнями щодо скасування нормативно-правових актів наділені й міські, селищні, сільські ради. Відповідно до п. 15 ст. 26 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” до їх виключної компетенції належить скасування актів виконавчих органів ради, які не відповідають Конституції чи законам України, іншим актам законодавства, рішенням відповідної ради, прийнятим у межах її повноважень.

Слід зауважити, що практичне втілення конституційних законодавчих положень щодо зупинення та скасування нормативно-правових актів має ґрунтуватися на існуючих правових нормах та бути спрямованим на подолання колізій, вирішення конфліктів з метою оптимізації конституційно-правових відносин, а не для задоволення окремих політичних інтересів та потреб. Правовий інститут зупинення та скасування нормативно-правових актів покликаний здійснювати передусім правову охорону Конституції,

і це мають усвідомлювати суб'єкти конституційно-правових відносин під час реалізації своїх повноважень щодо зупинення та скасування нормативно-правових актів.

Це ж стосується правового інституту припинення повноважень деяких суб'єктів конституційних правовідносин. Законодавство містить норми щодо дострокового припинення повноважень Верховної Ради України (ст. 90, п. 8 ст. 106 Конституції України), Президента України (ст. 111, п. 10 ст. 85 Конституції України), Верховної Ради Автономної Республіки Крим (п. 28 ст. 85 Конституції України), місцевих рад (ст. 78 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні"), народних депутатів України (ст. 81 Конституції України, ст. 4 Закону України "Про статус народного депутата України" [13]), депутатів місцевих рад (ст. 5 Закону України "Про статус депутатів місцевих рад" [14], п. 14 ст. 26 та п. 10 ст. 43 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні"), сільських, селищних, міських голів (ст. 79 Закону України "Про місцеве самоврядування в Україні"), Кабінету Міністрів України (ч. 3 ст. 115, п. 12 ст. 85, ст. 87 Конституції України), Ради міністрів Автономної Республіки Крим (п. 29 ст. 26 Конституції Автономної Республіки Крим) тощо, а також норми про примусовий розпуск об'єднань громадян (ст. 32 Закону України "Про об'єднання громадян" [15]) та заборону політичних партій (ст. 21 Закону України "Про політичні партії в Україні" [16]). Дострокове припинення повноважень суб'єкта конституційних правовідносин також виступає засобом впливу на конституційний конфліктний процес (за його допомогою вирішується певний конституційний конфлікт), так і конфліктною детермінантою (факт дострокового припинення повноважень суб'єкта стає причиною виникнення конституційного конфлікту).

Система стримувань і противаг містить ще один правовий інститут, який також характеризується і як засіб попередження конституційних конфліктів, гармонізації конституційно-правових відносин, і як потенційно конфліктний чинник. Йдеться про узгодження кандидатур при призначенні на ті чи інші державні посади та отримання згоди при звільненні посадових осіб. Встановлена конституцією необхідність узгодження кандидатур попереджає узурпацію влади та політичну корупцію, з одного боку, а з іншого – може викликати тривале протистояння. Із цим правовим механізмом пов'язаний порядок формування уряду,

який виступає головним критерієм у визначенні форми правління у державі. Конституція України у своїй первісній редакції від 28 червня 1996 р. передбачала призначення Прем'єр-міністра України Президентом України за згодою більш ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України (ч. 2 ст. 114), а припиняти повноваження Прем'єр-міністра України та приймати рішення про його відставку Президент України міг одноосібно. Тобто для прийняття рішення про відставку (звільнення з посади) Президентові не потрібні були юридичні підстави: приймаючи таке рішення, Президент України міг керуватися суто міркуваннями доцільності [17].

Хоча презумпція участі парламентської більшості у попередньому визначенні кандидатури Прем'єр-міністра України і була закладена у чинну на той час редакцію Конституції, Президент не в повному обсязі застосовував узгоджувальні механізми. Результатом цього стало ненадання згоди Верховною Радою України на призначення Прем'єр-міністром України В. Пустовойтенка за поданням Президента України у грудні 1999 року. Президент України тоді попередив і вирішив цей конфлікт, запропонувавши фракціям Верховної Ради самим визначитися із кандидатурою глави уряду для внесення її Президентом України до парламенту для надання згоди на його призначення. У такий спосіб у стислі терміни без політичного протистояння і соціальної напруженості був сформований новий склад Кабінету міністрів України на чолі з В. Ющенком [18].

Отже, як зазначає В. Шаповал, "участь парламентської більшості у формуванні уряду випливає із самого сенсу Основного Закону, адже в разі "перманентної" незгоди між Президентом України і народними депутатами з приводу номінантів у Прем'єр-міністри України і відсутності юридичних засобів розв'язання такого конфлікту, Кабінет Міністрів України взагалі б не було сформовано" [19]. Із внесенням змін до Конституції України від 8 грудня 2004 р. порядок формування Кабінету Міністрів України докорінно змінився. Відтоді Прем'єр-міністр призначається Верховною Радою України за поданням Президента України, яке він вносить протягом 15 днів за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України (ч. ч. 2 і 3 ст. 114). Конституцією не унормовано, чи має право Президент України не внести подання за пропозицією коаліції, якщо його з якихось причин не влаштовує кандидатура на посаду глави уряду. Але у разі невнесення кан-

дидатури протягом 60 днів, персональний склад Уряду не буде сформовано і Президент матиме право достроково припинити повноваження парламенту.

Схожим є порядок призначення міністрів оборони та закордонних справ України (ч. 4 ст. 114 Конституції України). За поданням Кабінету Міністрів України Президентом України призначаються голови місцевих державних адміністрацій. Важливим є дотримання цих положень: особа є призначеною на посаду не лише за наявності акта про її призначення, але й відповідного подання. Дотримання цього принципу сприятиме узгодженій кадровій політиці, розвитку співпраці суб'єктів конституційних правовідносин, а нехтування ним – створення підґрунтя для конституційного конфлікту. Державно-правова практика України знає приклад публічного нехтування цими вимогами Конституції, коли після надання Верховною Радою України згоди на призначення Ю. Тимошенко Прем'єр-міністром України у 2005 році і підписання Президентом України відповідного Указу, в залі пленарних засідань Верховної Ради України Президент України підписав низку указів про призначення членів Кабінету Міністрів України без письмового подання Прем'єр-міністра України та про призначення голів обласних державних адміністрацій без відповідного подання Кабінету Міністрів України. Цей факт згодом став причиною судового оскарження виданих Президентом України указів щодо призначення голів обласних державних адміністрацій.

Механізм узгодженого призначення на посади та звільнення з посад передбачений також п. п. 12, 12-1 ст. 85, ст. 87, п. п. 11, 14 ст. 106, ч. ч. 9 та 10 ст. 118, ст. 122, ч. 3 ст. 136 Конституції України.

Отже, здійснений огляд показує, що в Україні вироблений вже масивний арсенал юридичних засобів впливу на конституційний конфліктний процес, який, крім судових процедур, включає перелічені форми узгодження нормативно-правових актів та дій суб'єктів конституційних правовідносин. В цілому, слід наголосити, що основною метою здійснення впливу на конституційний конфліктний процес є не стільки вирішення конкретних конституційних конфліктів, що вже існують, скільки попередження майбутніх конфліктів, активізація позитивного потенціалу існуючих конфліктів, оптимізація конституційно-правових відносин в цілому. Саме з таких позицій розглянуті засоби і мають застосовуватися на практиці.

Література:

1. Червонюк В. И., Гойман-Калинский И. В. Согласование интересов как вид современных законодательных технологий // Государство и право. – 2004. – № 8. – С. 33.
2. Коллизийное право: Учеб. и науч. -практич. пособ. / Ю. А. Тихомиров. – М: Издание г-на М. Ю. Тихомирова, 2000. – С. 238 – 239.
3. Юридический конфликт: процедуры разрешения / В. Н. Кудрявцев. – М.: Центр конфликтологических исследований РАН, 1995. – С. 94.
4. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України 18 березня 2004 року № 1629-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 15. – Ст. 1028.
5. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 19. – Ст. 1376.
6. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
7. Універсал національної єдності від 3 серпня 2006 року (www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=44333121) // Урядовий портал.
8. Журавльова Г. Поділ влади в сучасній Україні (проблеми теорії та практики) // Право України. – 1998. – № 11. – С. 23.
9. Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів державної виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 року № 731 // Зібрання постанов Уряду України. – 1993. – № 1 – 2. – С. 28.
10. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
11. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23.12.1998 року № 350-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 5 – 6. – Ст. 43.
12. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09 квітня 1999 року № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 20 – 21. – Ст. 190.

13. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 року № 2790-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.
14. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 року № 93-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 40. – Ст. 290.
15. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 червня 1992 року № 2460-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
16. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-ІІІ // Офіційний вісник України. – 2001. – № 17. – Ст. 728.
17. Шаповал В. М. Конституція і виконавча влада. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 72.
18. Юрчук А. Ва-банк, или новогодний «заяц» (www.zn.ua/1000/24322/) // Зеркало недели. – 1999. – № 50 (271). – 18-24 декабря.
19. Шаповал В. М. Конституція і виконавча влада. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 71.

Трофімова Л. В., НДІ ФП

ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ДЕФІНІЦІ «ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА»

Стаття посвячена всесторонньому аналізу політико-правових аспектів поняття «фінансова політика». Определены основные задачи и содержание финансовой политики, а также ее соотношение с другими видами государственной экономической политики.

The article is devoted the comprehensive analysis of political-law aspects of concept «financial policy». Main tasks and maintenance of financial policy, and also its correlation with other types of state economic policy are certain.

Подальший соціально-економічний розвиток ускладнюється не тільки масштабами правового нігілізму, прогалинами у законодавстві, різними підходами до тлумачення приписів нормативно-правових актів, але і невизначеністю певних, на перший погляд, зрозумілих категорій, неврахування їх змісту при розробці стратегічних напрямів державотворення. За умов фінансової нестабільності у більшості сфер суспільного життя комплексне дослідження теоретичних і практичних проблем формування і реалізації фінансової політики є актуальною справою. В умовах сьогодення фінансове і податкове право набуває все більш по-

тужної сили, оскільки теоретично, методологічно і відповідно практично впливає на регулятивні механізми, що ґрунтуються на фінансово-економічних інтересах. У кожному суспільстві держава повинна бути гарантом захисту загальнолюдських цінностей, прав і свобод громадян.

Корифей російської фінансово-правової науки, перший академік – фінансист І. І. Янжул (українець за походженням – з м. Василькова Київської області) писав, посилаючись на німецького вченого Гоффмана, що фінансова наука – це вчення про суспільне господарство, що має за мету викладення тих правил, яких повинні дотримуватися, здобуваючи матеріальні засоби, необхідні для виконання громадських цілей [1, с. 59]. Найвидатніша постать сучасної філософії права Гарт висловив славнозвісну думку, що кожна правова система має забезпечувати своїм громадянам певні морально значущі переваги, але й у гадці не мав стверджувати, що правові норми, поодиночі або в сукупності, повинні, щоб стати правом, задовольняти певний моральний критерій [2, с. 13].

Фінансово-правова наука, керуючись теоретичною методологією, покликана вивчати причинно-наслідкові зв'язки правових основ реалізації повноважень суб'єктів фінансових правовідносин, засобів і методів формування, розподілу, перерозподілу централізованих і децентралізованих фондів та відповідності їх використання об'єктивним економічним законам з метою формулювання пропозицій до удосконалення правового регулювання фінансової політики. Як підкреслює відома у світі основоположник вітчизняної науки фінансового права, академік, професор Л. К. Воронова політична функція цієї науки скерована на формування політичної свідомості як співробітників державного апарату, особливо органів державної податкової служби, так і населення, у сфері фінансово-правових відносин, в яких і виявляється воля держави на забезпечення свого функціонування [1, с. 63].

Визначення дефініції «фінансова політика» і з'ясування її місця в системі фінансового права викликане різними підходами до розуміння її складових: бюджетно-податкова, фінансово-кредитна, фіскальна, грошово-кредитна, монетарна, економіко-правова, цінова, валютна і зовнішньоекономічна та ін., що свідчить про багатогранність такого явища (вчення, наука, концепція, псевдонаукова течія, стратегія, поняття в міжнародних відносинах, наукова дисципліна, політологічна концепція, різновид внутрішньої і зовнішньої політики держави та ін.), а також про те, що вона є

сьогодні не остаточно сформованою в практичному, навчальному і науковому напрямках. Важливим є з'ясування місця, значення і змісту фіскальної політики з огляду на те, що західна економічна думка не виділяє в самостійну категорію фінансову політику, хоча суспільствознавці об'єднуючись навколо предмета і об'єкта досліджень – суспільства і людини в ньому говорять про стирання міждисциплінарних кордонів. Проте, важливо все ж таки з'ясувати саме дефініцію фінансова політика з огляду на те, що словники, нормативно-правові акти, наукові роботи здебільшого окреслюють напрями податкової, валютної, грошово-кредитної, облікової, цінової, інвестиційної політики і не мають єдиного підходу до їх визначення.

Проблеми фінансової політики наявні, як предмет пошуку, у дослідженнях багатьох теоретиків і практиків як фінансистів, економістів, істориків, юристів, політологів різних часів М. Я. Азарова, В. Л. Андрущенко, Р. К. Арикбаєва, А. М. Бабича, Ш. Бланкарта, Н. Х. Бунге, Дж. М. Б'юкенена, О. Д. Василика, З. С. Варналія, І. М. Ваховича, Л. К. Воронової, А. О. Єпіфанова, Т. І. Єфименко, І. І. Д'яконової, І. Б. Завірухи, С. В. Запольського, Кемпбелла Р. Макконнелла, Т. Т. Ковальчука, А. Т. Ковальчука, М. П. Кучерявенка, Л. Ш. Лозовського, Н. А. Малій, П. В. Мельника, Р. А. Набієва, А. А. Нечай, О. П. Орлюк, Л. П. Пилипенко, П. П. Гай-Нижник, М. Долішній, М. В. Грідчіна, Б. А. Райзберга, Н. С. Рязанової, Л. А. Савченко, І. В. Сало, В. К. Сенчагова, Е. Б. Стародубцевої, Стенлі Л. Брю, Л. Л. Тарангул, В. Б. Тропіної, В. М. Федосова, Ф. О. Ярошенко та інших. Однак, в умовах фінансової кризи набувають особливого значення підходи до розумінні дефініції фінансова політика і її складових для переоцінки здобутків і прорахунків з метою удосконалення правового режиму регулювання фінансових відносин і економіки з метою забезпечення фінансової стабільності і незалежності України в глобальному просторі міждержавної конкуренції. Масштаби тіньового сектору національної економіки, здійснення фінансових трансакцій поза банківською системою, послаблення фінансового контролю, різний підхід до тлумачення категорій щодо фінансового механізму і фінансування у відносинах впливають на фінансову безпеку держави і ефективність фінансової політики.

Метою державної фінансової політики сьогодення є забезпечення соціально-економічного зростання країни, досягнення макроекономічної стабілізації і фінансування з метою забезпечен-

ня реалізації державних функцій у процесі розвитку фінансової системи (державних програм, державних видатків, перерозподіл коштів між галузями і регіонами, стимулювання підприємництва та інвестицій, кредитування, розвиток міжнародних відносин). Засобами досягнення цілей фінансової політики можна вважати об'єктивний інтерес до входження у світову фінансову систему, здійснення фінансової стабілізації, потребу забезпечення координації у діяльності Президента України, Кабінету Міністрів України, Національного банку України, Міністерства фінансів України, Фонду державного майна України, Державної митної служби України, Державної податкової служби України, Держрезерву та інших суб'єктів фінансової політики на загальнодержавному, регіональному, місцевому, міжнародному рівнях. Потрібно врахувати, що належно, своєчасно забезпечити конституційні права і свободи громадян держава спроможна при відповідальній владі, сумлінному виконанні кожним податкового обов'язку і науково обґрунтованій фінансовій політиці.

Загальна частина фінансового права репрезентована функціональними інститутами, що упорядковують предметні більш досліджені матеріальні інститути особливої частини і менш досліджені процесуальні предметні інститути. Процесуальна частина фінансового права представлена тими інститутами, що передбачають використання при вирішенні конфліктів адміністративного (спори за участі суб'єкта владних повноважень, адміністративний договір, бюджетний процес), господарського (стягнення за кредитами під державні гарантії), цивільного і кримінального (збитки держави), конституційного (неконституційність законів і офіційне тлумачення) судочинства.

Правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність та визначення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави – так визначено ст. 5 Господарського кодексу України [4]. Разом з тим, як зазначено розпорядженням КМУ від 09.07.08р. № 947-р «Про схвалення Концепції проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року», недосконалість інвестиційно – кредитної систем спричиняє вплив власного

капіталу та зменшення фінансових ресурсів, що негативно позначається на інноваційній активності суб'єктів господарювання і доцільно використати переваги, що виникають під час гнучкої бюджетної, податкової та *фінансово-кредитної політики*. При цьому сьогодні у державі немає на довгострокову перспективу закону щодо основ фінансової політики як кровоносної системи соціально-економічного розвитку суспільства і джерела зростання добробуту населення.

Однак, у ст. 9 Господарського кодексу України правове закріплення має *економічна політика*, що здійснюється шляхом визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, у прогнозах і програмах економічного і соціального розвитку України та окремих її регіонів, програмах діяльності Кабінету Міністрів України, цільових програмах економічного, науково-технічного і соціального розвитку, а також відповідних законодавчих актах.

Розмежування відносин у сфері господарювання з іншими видами відносин (ст. 4 ГК України) полягає в тому, що не є предметом регулювання цього Кодексу: *фінансові відносини* за участі суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів; адміністративні та інші відносини управління за участі суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділений господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання. Тому, важливим, на нашу думку, є з'ясування дефініції фінансова політика, що включає податкову, бюджетну, грошово-кредитну, інвестиційну, цінову політики.

Разом з тим відповідно до ст. 10 ГК України основними напрямками економічної політики, що визначаються державою (фінансова політика не визначена помилково, на нашу думку, з огляду на те, що законодавець у ст. 4 розмежовує відносини, виключаючи фінансові), є: *бюджетна політика*, спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу; *податкова політика*, спрямована на забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження на суб'єктів господарювання; *грошово-кредитна політика*, спрямована на забезпечення народного господарства економічно необхідним обсягом грошової маси; *валютна політика*, спрямована на встановлення і підтримання паритетного курсу

національної валюти щодо іноземних валют; зовнішньоекономічна політика, спрямована на регулювання державою відносин суб'єктів господарювання з іноземними суб'єктами господарювання.

Проте, як бачимо, залишається поза увагою законодавців виокремлення як категорії фінансової політики. При цьому до завдань Кабінету Міністрів України відповідно до ст. 2 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» [5] (надалі – КМУ) належать: забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної політики, а Міністерство фінансів відповідно до Положення, затвердженого постановою КМУ від 27.05.2007 р. № 777 «Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України», є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації єдиної державної фінансової, бюджетної, податкової, митної політики, політики у сфері державного внутрішнього фінансового контролю [6].

Енциклопедичні словники мають наступні визначення: політика – сфера людської діяльності, пов'язана з відносинами між суспільними групами, партіями, державами з приводу завоювання, утримання і використання влади; політика антиінфляційна – сукупність економічних, правових, організаційних заходів, спрямованих на врегулювання грошового обігу, зменшення грошової маси, припинення непомірного зростання цін; політика валютна – сукупність економічних, правових, організаційних заходів, здійснюваних державними органами, центральними банківськими і фінансовими установами, а також міжнародними валютно-фінансовими установами в галузі валютних відносин. Розрізняють поточну і довготермінову політику валютну; політика дефляційна – сукупність заходів, здійснюваних державою з метою стримання інфляції та оздоровлення платіжного балансу; політика емісійна – *частина загальної політики формування фінансових ресурсів підприємства, що полягає в залученні необхідного їх обсягу із зовнішніх джерел внаслідок випуску та розміщення на первинному ринку власних цінних паперів (акцій, облігацій тощо); політика інвестиційна – 1. Загальнодержавні принципові рішення та заходи, що визначають напрями використання капітальних вкладень у сферах і галузях економіки з метою забезпечення ефективності та пропорційності її розвитку, усунення міжгалузевих і внутрішньогалузевих диспропорцій, досягнення оптимальних співвідношень між розвитком матеріального виробництва і невиробничої сфери тощо. 2. Частина загальної фінансової політики підприємства, що*

полягає у виборі та реалізації найвигідніших шляхів розширення й оновлення його активів задля забезпечення основних напрямів його економічного розвитку; політика кредитна – розроблюваний підприємством механізм управління дебіторською заборгованістю; політика облікова – сукупність принципів, методів і процедур, що їх використовує підприємство для складання та подання фінансової звітності [3, с. 472]; політика цінова – концепція стратегії держави та окремих підприємств щодо зміни рівня цін з урахуванням динаміки попиту і пропозиції [3, с. 473].

Знову ж таки, не можна не помітити, що залишається поза увагою укладачів довідково-енциклопедичної літератури виокремлення як окремої категорії фінансової політики (державної, галузевої, окремих суб'єктів господарювання, проектів). Разом з тим, щодо діяльності окремих підприємств констатується, що політика емісійна є частиною загальної політики формування фінансових ресурсів, а політика інвестиційна є частиною загальної фінансової політики підприємства.

На урядовому порталі розміщено Програму діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» – де основне завдання бюджетної політики вбачається у проведенні роботи, спрямованої на перетворення бюджету з інструменту обслуговування корпоративних інтересів в інструмент обслуговування інтересів усього суспільства, перетворення бюджету у «суспільний комплекс», надбання всіх громадян України та відповідних територіальних громад. В енциклопедичному словнику визначено *фінансування* як забезпечення фінансовими ресурсами економіки держави, соціальних потреб і програм, виробництва продукції, науково-технічних досліджень, будівництва й переобладнання підприємств, а також утримання бюджетних організацій тощо [3, с. 667], а *політику фінансування* як політику фінансування активів підприємства за рахунок власного та залученого капіталу (розрізняють три типи політики фінансування: консервативну, помірковану (компромісну) й агресивну) [3, с. 473].

Термін політика асоціюється з твором «Політика» видатного мислителя античності Аристотеля [7]. Як відомо, політика є сукупністю засобів та методів для реалізації інтересів і досягнення цілей у взаємовідносинах між різними групами у соціальному середовищі, державами й народами, що пов'язана із боротьбою за здобуття і утримання влади (використовується як інструмент регулювання). Реалізація функцій будь-якої державної організації

задля досягнення поставлених цілей і виконання завдань відображає її роль у суспільстві (забезпечення конституційних гарантій; зрозумілі для людей поведінкові моделі; соціальна активність; захист національних інтересів).

З огляду на природний розвиток суспільних відносин «політична боротьба визначає зміст сучасного політичного процесу в Україні, впливаючи на правову форму даного процесу, підпорядковуючи право і Конституцію потребам боротьби за владу. При цьому використання права і Конституції не обмежується їх прямим призначенням для упорядкування, стабілізації політичних процесів» [8, с. 4]. Засновник конституційної економіки американський економіст і лауреат Нобелівської премії 1996 року Дж. Б'юкенен у лекції «Конституція економічної політики» зазначив, що політика є складною системою обміну між індивідами, в якій останні колективно прагнуть досягнути своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх завдяки звичайному ринковому обміну» [9].

Дослідники під фіскальною розуміють бюджетно-податкову політику [11, с. 12]; зосереджують увагу на пошуку ефективних заходів бюджетно-податкової політики з метою забезпечення економічного зростання [10, с. 3]; переконані, що без коригування податкової політики не можна подолати кризу і перейти до економічного зростання [10, с. 7], а податкова політика держави є складовою економічної політики, що базується на сукупності юридичних актів, встановлюють види податків, зборів та обов'язкових платежів, а також порядок їх стягнення та регулювання [12, с. 35]; визначають поняття фінансова політика як систему заходів (законів, адміністративних рішень) у сфері фінансів з метою цілеспрямованого впливу держави на розвиток фінансово-кредитної системи та національної економіки та розмежовують на фінансову політику держави і фінансову політику підприємства як форму реалізації фінансової ідеології та стратегії у розрізі окремих аспектів діяльності [11, 12]; визначають фінансову політику як управління суб'єктами господарської діяльності фінансовими операціями з метою досягнення визначених результатів [13, с. 15]; роблять акцент на відсутність формування національної фінансової політики [11, 14]. Такі дослідники як Кемпбелл Р. Макконнелл, Стенлі Л. Брю розглядали стабілізаційну політику і пропонували вирішення проблем в залежності від становища держави [14].

Російські вчені визначають фінансову політику: Н. В. Мілюков як комплекс заходів держави з використання фінансових відносин, мобілізації фінансових ресурсів, їх розподіл та використання на ґрунті фінансового законодавства; та академік В. К. Сенчагов як частину (підсистему) економічної політики держави, що являє собою сукупність законодавчих та нормативних актів бюджетно-податкових, грошово-кредитних, цінових та інших фінансових інструментів, інституцій та заходів органів державної влади, що мають, згідно із законодавством повноваження з формування та регулювання фінансових потоків у секторах економіки відповідно до стратегічних і тактичних цілей державної економічної політики [13, с. 13]; а також В. В. Іванов як частину соціально-економічної політики держави із забезпечення збалансованого зростання фінансових ресурсів у всіх ланках фінансової системи країни; українські вчені В. М. Федосов, В. М. Опарін вважають, що фінансова політика являє собою комплекс дій і заходів держави в межах наданих їй функцій та повноважень у сфері фінансів; В. В. Шокун, Л. Пилипенко підкреслюють, що це складова економічної політики держави, сукупність її заходів щодо управління фінансами та їх використання для здійснення своїх функцій та завдань; М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко, Т. І. Єфименко підкреслюють, що *фінансова політика* є однією із складових частин економічної політики, у складі останньої вона має відносно самостійне значення [13, с. 14], а також вказують, що визначення фінансової політики тільки як сукупності (комплексу) заходів не можна вважати вдалим, адже ті чи інші заходи впроваджують з метою реалізації певних напрямків діяльності, що мають об'єктивний, постійний характер, тому доцільно зводити політику до управління певними процесами [13, с. 15].

У російсько-англійському юридичному словнику *політика* має різні терміни: *politics*; (курс) *policy* [15, с. 343]; *фінансова політика* – *financial policy* [15, с. 344]; в українсько-англійському словнику правничої термінології *policy* (курс, напрям); *politics* (події); *державна політика* – *state policy*; *policy of (the) state* [16, 128]; у Законі України “Про бухгалтерський облік і звітність” термін *облікова політика* – це сукупність принципів, методів і процедур, що використовуються підприємством для складання та подання фінансової звітності [17].

У фінансовому словнику фінансова політика визначається як система заходів (законів, адміністративних рішень) у сфері

фінансів з метою цілеспрямованого впливу держави на розвиток фінансово-кредитної системи та національної економіки загалом [18, с. 357]; енциклопедія банківської справи термін фінансова політика визначає як комплекс дій і заходів, що здійснюються державою в межах наданих їй повноважень у сфері фінансової діяльності [19, с. 529];

На нашу думку, фінансова політика як поняття є багатовимірною складною юридичною категорією, що поєднує об'єктивно сформовану, цілісну і відносно відокремлену групу функціонально взаємообумовлених і структурно пов'язаних норм фінансового права, що регламентують конкретно визначені суспільні відносини, пронизуючи предмет фінансового права.

Говорячи про фінансову політику, через призму правотворчої і правозастосовної діяльності, можливим є існування в межах галузей конституційного і фінансового права елементів публічного та приватного на основі поєднання інтересів суб'єктів конституційно-правових і фінансових відносин, враховуючи, що у податках представлені публічні і приватні начала суспільного розвитку, з огляду на уявлення про справедливість. Інтерес розуміють як усвідомлення потреб, мотив діяльності суб'єкта (людини, громади, суспільства, спільноти) для досягнення мети. Дискусії щодо підходів розуміння та захисту інтересів тривають і зараз.

Вітчизняний вчений-юрист А. А. Нечай критерієм розмежування публічного і приватного у праві визначає інтерес: для публічного права переважне значення мають інтереси держави, правовий статус її органів, посадових осіб, а також регулювання відносин, з яскраво вираженим суспільним характером; для приватного права основним є інтереси окремих осіб [20, с. 29]. На думку теоретика фінансового права Н. Ю. Пришви, публічний інтерес – це концентрований вираз загально соціальних потреб та устремлінь; це визнаний державою і забезпечений правом інтерес соціальної спільноти, задоволення якого є умовою та гарантією її існування і розвитку [21, с. 71]. А відомий правник – науковець Л. К. Воронова підкреслює, що норми фінансового права завжди виражені в категоричній формі, оскільки в них відображається публічний фінансовий інтерес [22, с. 5], А. Т. Ковальчук наполягає, що некоректним є звуження уявлення фінансового права, тобто його обмеження виключно рамками публічного права [23, с. 103] і висловлює позицію, що фінансове право ринкового типу породжує певну залежність: законодавча

потужність та інтенсивність фінансово-правових регуляторів прямо пропорційна рівню правової культури суб'єктів і учасників фінансових і економічних відносин, розвитку саморегулюючих засад в економічній системі [24, с. 46]. С. Рабінович вказує, що в більшості реальних суспільних відносин “приватне” і “публічне” є взаємопереплетеними і перебувають у діалектичному взаємозв'язку, стверджуючи, що публічним є все, що стосується благ та інтересів спільноти (“спільного блага”), а приватним – усе, що стосується благ та інтересів кожного з її учасників. Відтак приватне в одному аспекті є водночас публічним в іншому [25, с. 5]. Теоретик права П. Рабінович обґрунтовує, що більшість інтересів, які, здавалось би, є суто індивідуальними (“приватними”), водночас є і соціальними як за історичними передумовами їхнього формування, так і за засобами, інструментарієм їх задоволення, а сам процес реалізації (та й, до речі, захисту) “приватних” інтересів зачіпає, так чи інакше, й інтереси, потреби інших учасників соціального життя, а отже є, зазвичай, процесом соціальним – “публічним” [26, с. 62]. Досить переконлива думка Ф. А. Хайєка в тому, що найбільш чітко виявляється різниця між правилами гідної поведінки та іншими продуктами законодавства, де було вчасно визначено, що відповідні “політичні закони” дещо відрізняються від “юридичних”, була царина, в якій вперше з'явилася “законотворчість” представницьких органів, є сфера фінансів. У цій сфері насправді потрібне складне й важливе розмежування між санкціонуванням витрат і визначенням способу належного розподілу тягаря поміж різними людьми та групами. Взятий загалом, державний бюджет – це не викладення правил гідної поведінки, а план дій певної організації, яка надає повноваження відповідним органам робити конкретні речі [27, с. 186]. Цікавою є позиція російських вчених, що законодавець, шукаючи компроміс між публічними і приватними інтересами, повинен використовувати вже відпрацьовані в результаті тривалого і позитивного регулювання правові інститути і застосовувати їх як у публічному так і в приватному праві. Однак використання законодавцем при регулюванні в деяких випадках інститутів цивільного права не дозволяє розглядати диспозитивний метод регулювання податкових відносин в якості основного [28, с. 48]. Логічною є позиція вітчизняного теоретика податкового права М. П. Кучерявенка, що примус в податковому праві забезпечує як реалізацію державних інтересів, так і інтересів

платників податків [29, с. 16]; як зазначають науковці одеської правової школи принцип пріоритетності публічних фінансових інтересів жодним чином не суперечить приватним інтересам особи, навпаки, його реалізація позитивно відображається на них [30, с. 508].

Відповідно до пункту 1 постанови Пленуму Верховного Суду України “ Про судові рішення “ від 29.12.76 № 11 [31], судові рішення є найважливішим актом правосуддя, покликаним забезпечити захист гарантованих Конституцією України прав і свобод людини, забезпечення правопорядку та здійснення проголошеного Конституцією принципу верховенства права.

У справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (14.12.1999 справа про застосування української мови) є окрема думка судді Конституційного Суду про *суспільне і громадське, а саме.*

Словосполучення «публічні сфери суспільного життя» [«публічні сфери суспільного життя»] взагалі здається неприйнятним ні з юридичної, ні з граматичної точки зору. Консерватизм нормативістів відомий, але і він повинен обмежуватися хоча б рамками здорового глузду. Розуміння «публічного» як «державного» відкидає Україну на рівень юриспруденції початку першого тисячоліття, тобто часів Давнього Риму, не кажучи вже про те, що офіційний вираз «державні або недержавні сфери суспільного життя» з позицій сучасного праворозуміння інакше як позбавлене сенсу ніхто б не оцінив.

На межі третього тисячоліття українська мова вживає publicus як “громадський”, тобто в тому ж значенні, як і “суспільний” [“суспільний”]. У такому розумінні “винахід” Суду сприймається як тавтологія у вигляді “громадських сфер громадського життя” [“громадських сфер, громадського життя”]. Втрачає сенс словосполучення “публічні сфери суспільного життя” і в розширеному значенні терміну “публічний” – гласний, відкритий, неприватний, що здійснюється у присутності людей, публіки. Але в якому б то не було розумінні наведеного словосполучення згідно з текстом Рішення до “інших публічних сфер суспільного життя” не належить “здійснення

повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування". Таким чином, воно охоплює все коло громадського ["громадського"] людського буття, тобто відносин, що складаються за участю людей, насамперед, у спільнотах ["громадах"], публічному спілкуванні, на зборах, демонстраціях, мітингах, маніфестаціях, публічних місцях (слухачів, глядачів, відвідувачів, читачів, навіть сумнівних, підозрілих) та під час інших заходів, доступних невизначеному або певній кількості громадян. Це означає, що словосполучення "інші публічні сфери суспільного життя" є не чим іншим, як своєрідним, невдалим аналогом поняття "громадянське суспільство" ["громадянське суспільство"] чи конституційного терміну "сфери суспільного життя" ["сфери суспільного життя"] (частина друга статті 10 Конституції України) [32].

Публічна політика формується і реалізується широким колом дійових осіб (законодавчою, виконавчою, судовою владою, експертними інституціями, громадськими та міжнародними організаціями), що забезпечує комплексний підхід до впровадження у життя заходів політики та запобігає непрогнозованим (непередбачуваним) змінам. Дослідження проблем і особливостей правового регулювання владних повноважень публічних органів, методів справляння податків, організації фінансового контролю та ролі органів державної влади у цьому процесі є важливими для сучасної науки адміністративного і фінансового права. Різні заборони, обмеження, що встановлюють правила поведінки кожному вести себе добросовісно, правомірно, розумно, впливають на волевиявлення не вчиняти дій, що у наслідку можуть бути негативними для інших осіб.

З метою здійснення ефективної державної фінансової політики контроль (фінансовий, бюджетний, податковий) як сукупність засобів державного регулювання виступає гарантією задоволення публічних інтересів, забезпечує національну безпеку держави і дотримання інтересів громади.

Пізнання парадигми системи сучасного фінансового права має теоретико-методологічне і практично – прикладне значення так як виявлення юридичних властивостей системи і її елементів сприятиме формуванню і реалізації зовнішньої політики держави, забезпеченню національної безпеки, вираженому стратегічному фінансово – економічному плануванню та удосконаленню законодавства в умовах проведення різних реформ.

Література:

1. Воронова Л. К. Фінансове право України: Підручник. – К.: Прецедент; Моя книга, 2007. – 448с.
2. Філософія права / За редакцією Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. – 1256 с.
3. Сліпушко О. М. Україна. Енциклопедичний словник. – К.: Аконт, 2008. – 768с.
4. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.03 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 21-22. – ст. 144.
5. Закон України від 16.05.08р. № 279 «Про Кабінет Міністрів України» [Електронний ресурс] <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=279-17>
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство фінансів України» [Електронний ресурс] http://www.minfin.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=66747&cat_id=28093
7. Арістотель «Політика» [Електронний ресурс] <http://www.philosophy.ru/library/aristotle/polit/>
8. Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні. – Одеса: Юридична література, 2008. – 240с.
9. Бьюкенен Дж. Конституция экономической политики. [Нобелевская лекция, прочитанная 8 декабря 1986 г.] // Вопросы экономики. – 1994. – № 6.
10. Буряк С. В. Стратегічні орієнтири податкової політики в умовах економічної кризи. // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 1 (44). – С. 3 – 8.
11. Мельник П. В. Онишко С. В. Фінансова сфера: сутність, тенденції та пріоритети розвитку в Україні // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 1 (44). – С. 9.
12. Калієвська Л. О. Сучасний розвиток податкової політики в Україні // Податкова політика України та механізми її реалізації в Податковому кодексі: матеріали науково-практичної конференції. – Ірпінь: національний університет ДПС України. – 2005. – 492с. – С. 35-37.
13. Державна фінансова політика та прогнозування доходів бюджету України / М. Я. Азаров, Ф. О. Ярошенко, Т. І. Єфіменко та ін. – К.: НДФІ, 2004. – 712с.
14. Кемпбелл Р. Макконнелл, Стенлі Л. Брю. Економикс. [Електронний ресурс] <http://institutiones.com/download/dooks/805-economics.html>

15. Борисенко И. И., Саенко В. В. Русско-английский юридический словарь: 22000 терминов. – К.: Юринком Интер, 1999. – 608с.
16. Мисик Л. В. Українсько-англійський словник правничої термінології. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 528с.
17. Закон України від 16.07.99р. № 996 «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [Електронний ресурс] <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-14>
18. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. – 3 – є видання, виправлене та доповнене. – К.: ТОВ «Знання», КОО, 2000. – 567с.
19. Енциклопедія банківської справи України / Редкол.: В. С. Стельмах (голова) та ін. – К.: Молодь, Ін Юре, 2001. – 680с.
20. Нечай А. А. Проблеми правового регулювання публічних фінансів та публічних видатків: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 264с.
21. Пришва Н. Ю. Правове регулювання публічних доходів // Вісник Київського національного університету. Юридичні науки. – 2005. – Вип. 63-64. – С. 71-73.
22. Воронова Л. К. Наука фінансового права та її сучасні завдання // Науково-юридичний журнал «Фінансове право». – 2007. – № 1 (1). – С. 5-9.
23. Ковальчук А. Фінансове право: усталений термін з невизначеним предметом // Право України. – 2005. – № 8. – С. 103.
24. Ковальчук А. Роль і місце фінансового права за ринкових умов // Право України. – 2007. – № 2. – С. 45-48.
25. Рабінович С. Субсидіарність як принцип взаємодії приватної та публічної влади у сучасному суспільстві // Юридична Україна. – 2006. – № 2. – С. 4-11
26. Рабінович П. Природне право: діалектика приватного й публічного // Право України. – 2004. – № 9. – С. 61-63.
27. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення принципів справедливості та політичної економії: в 3-х т. Т. 1.: Правила та порядок: Пер. з англ. – К.: Сфера, 1999. – 196 с.
28. Цинделиани И. А. Налоговое право России: учебник / И. А. Цинделиани, В. Е. Кирилина, Е. Г. Костикова, Е. Г. Манилова, Н. Л. Шарандина. – М.: Эксмо, 2008. – 576 с. – (Российское юридическое образование).
29. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права. В 6 т. Т. II: Введение в теорию налогового права. – Х.: Легас, 2004. – 600с.
30. Введение в украинское право / Под общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. – 2-е изд., перер. и доп. – Одесса.: Юридична література, 2009. – 768с.

31. Про судові рішення: постанова Пленуму Верховного Суду УРСР від 29.12.76 / Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2004, № 11.
32. Рішення Конституційного суду України від 14.12.99р № 10-рп/99 у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) [Електронний ресурс]
<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v010p710-99>.

Нестеренко А. С., ОНЮА

ФУНКЦІЇ ФІНАНСІВ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

Стабильное финансовое положение государства зависит от рационального распределения государственных финансов. Для решения этой задачи необходимо детально рассмотреть функции финансов. Рассматривая вопрос о значении функций финансов необходимо начинать с исторического аспекта: когда и при каких обстоятельствах появилась эта формулировка и какую роль она играла когда-то в практике и теории советских финансов и в современной ситуации.

The stable financial situation in the state depends on rational allocation of state finances. To solve this problem it is necessary to examine the financial functions in detail. While studying the importance of the financial functions we should start with the historical aspect of the problem: when and under what circumstances this notion appeared and what role it played in practice and theory of the soviet period and is playing nowadays.

Постановка проблеми.

Стабільне фінансове становище держави є об'єктивною передумовою її економічного розвитку й зростання суспільного добробуту. А оздоровлення економіки, забезпечення соціальних гарантій громадян можна здійснити двома шляхами: за рахунок збільшення доходів бюджету і за рахунок раціонального, економічного й цільового витрачання бюджетних коштів.

За умови постійного зростання державних витрат, збільшення їхньої частки у валовому внутрішньому продукті особливої уваги заслуговує питання ролі фінансових інститутів у макро-

економічному регулюванні, інститутів, які б могли забезпечити раціональний розподіл державних фінансів.

Таким чином, для вирішення цих задач необхідно враховувати значення і роль фінансів, яку вони відіграють у розвитку та функціонуванні держави. А для цього необхідно детально обговорити функції фінансів. Найбільш важливі ознаки, властивості, риси, які розкривають суть фінансів виражаються в їх функціях і з цим не можна не погодитися.

Ступінь наукової розробки проблеми.

Питанням значення та ролі функцій фінансів у науці та практиці були присвячені роботи фахівців у минулому: В. Л. Лебедева, І. Х. Озерова, І. І. Янжула, Ж. П. Годме й досліджуються вченими у сучасних умовах: Л. К. Вороновою, С. І. Лушиним, Л. В. Вакарюком, Р. Гаврилком, П. С. Пацурківським, М. П. Кучерявенко, В. Е. Леонтьєвим, А. І. Балабановим, І. Т. Балабановим, А. Я. Кузнецовим, Е. С. Дмитренко, В. П. Нагребальним та іншими.

Мета статті.

Одним із серйозних питань у теорії фінансів були і понині є функції фінансів, включаючи й оцінку їхньої практичної значимості. Ця проблема широко обговорювалася й у традиційній фінансовій науці, користається вона широкою увагою і в даний час. При цьому функції приписуються не тільки державним фінансам, але і фінансам підприємств і інших економічних суб'єктів, тобто функції зведені в ранг обов'язкової ознаки усієї фінансової системи. Тому, природно, вони повинні бути предметом ретельного розгляду й аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Обговорення питання про значення та роль функцій фінансів у науці і практиці доцільно, як вважає С. І. Лушин, вести в історичному аспекті, так щоб по можливості виявити, коли і при яких обставинах з'явилося це формулювання і яку роль воно грало колись у практиці і теорії радянських фінансів і в сьогоденній ситуації. Обставини появлення цього терміна представляють особливий інтерес, оскільки він притаманний тільки радянської фінансовій науці, є їхньою специфічною особливістю. У дореволюційній російській фінансовій науці цей термін не вживався, у всякому разі, як спеціальний об'єкт вивчення «функції фінансів» тодішні фінансисти не розглядали. Вважати це недоліком тодішньої науки важко, тому що в цілому рівень дореволюційної фінансової науки по традиційних проблемах був навіть вище нинішнього.

Судячи з публікацій, час появи і початок активного використання терміна «функції фінансів» у теорії і викладанні фінансової науки – тридцять років минулого століття, коли СРСР вступив на шлях корінних економічних і соціальних перетворень з метою побудови соціалістичного суспільства. На жаль, автора цього формулювання поки установити не вдалося.

Поява функцій фінансів у радянській фінансовій науці, швидше за все не було випадковим. Фінансова система, природно, залежить від соціально-економічної структури суспільства. Радикальні зміни цієї структури призвели до відповідним змінам і фінансовій системи, і фінансових відносин. Суть суспільних перетворень складалася фактично в повному одержавленні всієї економіки шляхом ведення монополії державної власності майже на всі виробничі і грошові ресурси. А це привело до радикального спрощення і примітивізації усіх фінансових зв'язків. Були заборонені ринки грошей і цінних паперів, введена державна валютна монополія, всі кредитні відносини зосередити в єдиному державному банку, рівень відсотка визначався державою, бюджети всіх рівнів затверджувалися в складі єдиного державного бюджету і т. д. Усі скільки-небудь значимі фінансові питання зважувалися державою. Дії держави у фінансовій сфері і стали головним об'єктом фінансової науки. Розподіляючи і перерозподіляючи матеріальні і фінансові ресурси, держава визначала і напрямки і пропорції економічного розвитку. Це, швидше за все, і послужило передумовою для появи терміна «функції фінансів», тому що державні фінанси обслуговують гігантську монополію – весь державний сектор економіки. Дії держави були представлені як функції фінансів. Поява функцій фінансів можна пояснювати, як спробу підвести теоретичну базу під дії держави в умовах соціалістичної реконструкції економіки та у процесі її подальшого розвитку [1, с. 54-55].

Функція (від лат. виконання, здійснення) [2, с. 452] економічної категорії – це зовнішній прояв її властивостей в даній системі відносин. Але також потрібно відзначити, існують різні точки зору, що є функціями, які існують її види.

Фінанси, функціонують як інструмент розподілу частини сукупного суспільного продукту, одночасно і контролюють ділення його на частини, співвідношення цих частин, канали витрачання цих фондів. Так, наприклад, Кузнєцова А. Я. дає визначення функції – це прояв суті кожної економічної категорії. Фінанси на її думку виконують дві головні функції: **розподільну** та **контрольну**.

Розподільна функція є головною для фінансів і виявляється в процесі розділення валового національного продукту і національного доходу шляхом створення фондів грошових коштів і використання їх за цільовим призначенням.

При цьому під об'єктами розподілу вона розуміє валовий внутрішній продукт – заново створена в суспільстві вартість. Національний дохід – частина валового внутрішнього продукту, який залишається після відрахування з нього фонду заміщення, а у виняткових випадках – національне багатство, тобто, це сукупність створених матеріальних благ, якими володіє суспільство.

Суб'єктами розподілу виступають держава, юридичні і фізичні особи [3, с. 12].

Розподільна функція фінансів реалізується на декількох рівнях:

- внутрішньогосподарчий – характеризується розподілом грошових ресурсів усередині підприємства (формування фондів матеріальних витрат, заробітної платні, прибутку);

- внутрігалузевий – забезпечує розподіл грошових коштів усередині галузі, між підгалузями. Йдеться про розподіл усередині основних галузей матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство, транспорт, зв'язок, будівництво);

- міжгалузевий – розподіл грошових ресурсів між основними галузями;

- міжрегіональний – гарантує надходження грошових коштів окремим регіонам держави, залежить від адміністративно – територіального ділення держави і забезпечує утворення місцевих бюджетів [9, с. 7-9].

Контрольна функція фінансів пов'язана з їх розподільною природою, можливістю відображати економічні процеси, які виникають при розподілі і перерозподілі валового внутрішнього продукту і національного доходу.

Контрольна функція фінансів реалізується в діяльності людей, які проводять фінансовий контроль.

В Україні до органів, що здійснюють фінансовий контроль, належать Міністерство фінансів, Державне казначейство, Контрольна-ревізійна служба, Державна податкова адміністрація та інші [3, с. 12].

Оскільки фінанси “пронизують” все суспільне виробництво, всі його сфери і підрозділи, всі рівні господарювання, вони виступають універсальним знаряддям контролю з боку суспільства

за виробництвом, розподілом і зверненням сукупного суспільного продукту. Завдяки контрольній функції фінансів, суспільство знає про те, як складаються пропорції в розподілі грошових коштів, наскільки своєчасно фінансові ресурси поступають в розпорядження різних суб'єктів господарювання, економно чи ефективно вони ними використовуються і т. д.

Розподільна і контрольна функції – це дві сторони одного і того ж економічного процесу. Тільки в їх єдності і тісній взаємодії фінанси можуть проявити себе як категорію вартісного розподілу.

Інструментом реалізації контрольної функції фінансів виступає фінансова інформація. Вона поміщена у фінансових показниках, наявних в бухгалтерській, статистичній і оперативній звітності. Фінансові показники дозволяють побачити різні сторони роботи підприємств і оцінити результати господарської діяльності. На їх основі вживаються заходи, направлені на усунення виявлених негативних моментів [4, с. 7].

Цим і обумовлена наявність двох функцій фінансів: розподільної та контролюючої.

Для фінансової системи в цілому вирішальне значення мають також такі функції, як **планування, організації, стимулювання**, а також **стабілізуюча та регулятивна**. Які вважаються додатковими функціями до вищевказаних вже нами – розподільчої та контрольної. Але вважаємо за доцільне також у даному дослідженні звернути увагу і на ці функції. Цим функціям особливої уваги приділяють такі російські вчені як А. М. Бабич та Л. Н. Павлова та В. П. Нагребальний.

Функція планування припускає формулювання цілей і вибір шляхів їхнього досягнення на підставі розмежування повноважень і предметів ведення між суб'єктами держави, а також розробки прогнозів і бізнес-планів розвитку. Дана функція реалізується шляхом складання бюджетів, планів і прогнозів на відповідний фінансовий рік і перспективу, балансів фінансових ресурсів, установлення порядку оподаткування і т. п.

Функція організації включає вибір підприємствами організаційно-правової форми, бюджетний пристрій, розмежування повноважень законодавчих і виконавчих органів влади в бюджетному процесі, визначення прав і обов'язків функціональних підрозділів фінансових органів держави і підприємств. З нею зв'язаний процес організаційної побудови внутрішньої системи регулювання і контролю бюджетних потоків і фінансових ресурсів підприємств.

Функція стимулювання припускає вибір оптимальних засобів і способів, що забезпечують реалізацію поставлених цілей, дозволяє інтерпритувати фактори, що впливають на фінансову діяльність. Вирішальну роль грають фактори, що визначають поведінку людей у процесі прийняття ними рішень по тактичних і стратегічних аспектах фінансів [5, с. 48-49].

Регулятивна функція пов'язана з втручанням держави за допомогою фінансів в процес відтворення, з метою регулювання економіки і соціальних відносин застосовується фінансове і бюджетне планування, державне регулювання ринку цінних паперів.

В умовах ринкових відносин великого значення набуває стабілізуюча функція фінансів. Суть, якої полягає в створенні державою стабільних умов для економічних і соціальних відносин [6, с. 11].

Зустрічається ще одна думка про те, що фінанси виконують три такі функції як:

- 1) формування грошових фондів і отримання наявних грошових коштів;
- 2) використання грошових фондів і наявних грошових коштів;
- 3) контрольна.

Зміст першої функції виражається в розподілі валового внутрішнього продукту на різні грошові фонди.

У основі розподілу валового внутрішнього продукту на грошові фонди лежить односторонній рух вартості. Вартість формується під впливом чотирьох чинників: праці, капіталу (засоби виробництва), землі (природного чинника) і організаторських здібностей підприємця, а потім розділяється на окремі грошові фонди. Це розділення виявляється у формі отримання грошової виручки від реалізації товарів (послуг, робіт) і розподілу її на грошові фонди: фонд оплати праці, амортизаційний фонд, ремонтний фонд, податки, фонд споживання, резервний фонд.

Перша функція фінансів відображає процеси розподілу праці між виробничою і невиробничою сферами виробництва, також виражають відношення між різними адміністративно-територіальними утвореннями.

А змістом другої функції є конкретне витрачання грошових фондів і готівки на певну мету.

Контрольна функція фінансів полягає в створенні і використанні системи фінансового контролю над дотриманням

вартісних пропорцій в процесі формування і розподілу грошових фондів і наявних грошових коштів [7, с. 14.].

Таким чином, підсумовуючи вищезазначені функції фінансів, можна прийти до **Висновку**, що можна виділити основні теоретичні позиції вчених.

1. Багато економістів вважають, що фінанси виконують дві функції – розподільну і контрольну. Суть фінансів як особливої сфери розподільних відносин виявляється, перш за все, за допомогою розподільної функції. Саме через цю функцію реалізується суспільне призначення фінансів-забезпечення кожного суб'єкта господарювання необхідними йому фінансовими ресурсами, використовуваними у формі грошових фондів спеціально цільового призначення [8, с. 14]. Контрольна функція фінансів органічно пов'язана з розподільчою. Вони, фактично існують як єдиний механізм; здійснюючи розподіл грошових фондів, держава одночасно контролює їх розміри, співвідношення пропорцій. Контролюючою функцією фінансів відстежується весь процес розподілу і руху грошових ресурсів. Диференціація контролю по стадіях дозволяє ухвалити необхідні рішення. Коректувати на проміжних етапах руху грошових фондів і уточнити, поліпшити процес розподілу [9, с. 7-9]. Дана наукова позиція достатньо розповсюджена. Представниками такої теоретичної позиції є Воронова Л. К., Кучерявенко Н. П. [9, с. 7-9], Леонтьєв В. Е. [10, с. 5], Кузнєцова А. Я. [3, с. 12], Дмитренко Е. С. [8, с. 14], Ковалева В. В. [4, с. 7], Грачева Е. Ю., Соколова Э. Д. [11, с. 8].

2. Хоча в літературі можна знайти твердження, що фінансам, крім цих двох функцій, властиві і інші: виробнича (різні автори називають її по-різному), стимулююча, регулююча, планування, організації і т. д. Функція планування припускає формулювання цілей і вибір шляхів їх досягнення на підставі розмежування повноважень і предметів ведення між суб'єктами різних рівнів, а також розробки прогнозів і бізнес – планів розвитку підприємств і організації, кошторисів доходів і витрат домашніх господарств. Дана функція реалізується шляхом складання бюджетів, планів і прогнозів на відповідний фінансовий рік і перспективу. Функція організації включає вибір підприємствами організаційно-правової форми, бюджетний устрій, розмежування повноважень законодавчих і виконавчих органів влади у бюджетному процесі, визначення прав і обов'язків функціональних підрозділів фінансових органів держави. Функція стимулювання припускає

вибір оптимальних засобів, що забезпечують реалізацію поставлених цілей, дозволяє інтерпретувати фактори, що впливають на фінансову діяльність [5, с. 48-49]. Але при цьому відбувається підміна питання про функції фінансів питанням, про їх роль у суспільному відтворенні, оскільки це різні, хоч і взаємозв'язані питання. Звичайно, фінанси грають важливу роль в суспільному відтворенні, з їх допомогою може стимулюватися ефективне використання чинників виробництва, регулюватися вартісні пропорції, забезпечуватися умови для проведення режиму економії і т. д. Прибічники цієї позиції – Бабич А. М., Павлова Л. Н. [5, с. 48-49], Нагребальний В. П., Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. [6, с. 11].

3. Деякі автори не визнають розподільної функції фінансів, вважаючи, що вона не виражає їх специфіку, оскільки процеси вартісного розподілу обслуговуються різними економічними категоріями. Але прихильники розподільної функції зовсім не вважають, що вона породжена самим фактом функціонування фінансів на другій стадії відтворювального процесу, а навпаки, вони пов'язують її із специфічним суспільним призначенням фінансів, підкреслюючи, що жодна інша категорія, що діє на стадії вартісного розподілу, не є такою “розподільною”, як фінанси [1, с. 54].

4. Деякі економісти вважають, що фінансам властиві три функції: формування грошових фондів (доходів), використання грошових фондів (доходів) і контрольна. Проте перші дві, хоча реально існують, але вони більше нагадують механізм реалізації розподільної функції, ніж самостійний спосіб дії категорії фінансів. До цих функцій відносяться – Балабанов А. И., Балабанов И. Т. [7, с. 14].

Наявність дискусійних питань обумовлює необхідність подальшої розробки теоретичних проблем суті і функцій фінансів. Глибше знання економічної природи фінансів і властивих їм властивостей дозволить активніше розробляти шляхи кращого використання даної категорії в практиці господарювання, науково обґрунтувати заходи, направлені на фінансове оздоровлення економіки і вдосконалення системи фінансових взаємозв'язків.

Література:

1. Лушин С. И. О функциях финансов. Исторический аспект / Лушин С. И. // Финансы. – 2005. – № 7. – С. 54-55.
2. Финансово-кредитный словарь // под ред. Гарбузова В. Ф. – Финансы и статистика, 1994. – С. 452.
3. Кузнецова А. Я. Теория финансов: нав. посібник / Кузнецова А. Я. – Львів, 2001. – С. 12.

4. Финансы: учебное пособие под ред. Ковалева В. В. / Ковалев В. В. – М.: ТК Велби, 2003. – С. 7.
5. Бабич А. М. Государственные и муниципальные финансы: Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. / Бабич А. М., Павлова Л. Н. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 703 с.
6. Нагребальний В. П. Фінансове право України: Загальна частина: навч. посібник/ За заг. ред. АпрН Укр. В. Н. Нагребного / Нагребальний В. П., Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. – Суми: ВТО Університетська книга. 2004 р. – С. 11.
7. Балабанов А. И. Финансы / Балабанов А. И., Балабанов И. Т. – СПб: Питер, 2002. – С. 14.
8. Дмитренко Е. С. Фінансове право України: загальна частина: навч. Посібник / Дмитренко Е. С. – К.: Алеута: КНТ, 2006. – С. 14.
9. Воронова Л. К. Финансовое право: уч. Пособие для студентов юрид. Вузов и факультетов. / Воронова Л. К., Кучерявенко Н. П. – Харьков: Легас, 2003. – С. 7-9.
10. Леонтьев В. Е. Финансы. Деньги, кредит и банки / Леонтьев В. Е. – М.: ИВЭСЭП, 2003.
11. Грачева Е. Ю. Финансовое право: Учебник /Грачева Е. Ю., Соколова Є. Д. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – 350 с.

Кормич А. І., ОНЮА

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

В статье проанализирован институциональный механизм политической системы, основанный на взаимодействии государства и гражданского общества. Определены основные принципы его функционирования.

The article provides the analyses of the political system's institutional mechanism that is based on the cooperation between the state and the civil society. The main principles of the functioning of the such mechanism are also determined.

Проблеми політичної системи розглядаються в роботах багатьох правознавців-теоретиків, конституціоналістів, адміністративістів. Зокрема, окремі аспекти аналізовані в працях П. Рабиновича, О. Скрипнюка, В. Авер'янова та багатьох інших провідних фахівців.

Узагальнення досягнутих результатів досліджень дозволяє зробити акцент на найбільш значимих аспектах розглянутої

проблеми. Насамперед, у центрі уваги з'являється питання вдосконалення механізму взаємодії інститутів держави та суспільства. Саме в цьому ключі варто визначати фактори впливу на процеси формування правової держави, розвинуеного громадянського суспільства, забезпечення пріоритету права, реалізації прав і свобод людини, досягнення більш високого рівня та якості життя тощо.

Соціальний прогрес прямо пов'язаний з ефективністю функціонування механізму взаємодії держави і суспільства. У рамках такої взаємодії держава і суспільство виступають складовими елементами цілісної системи. Разом з тим, цілісність не означає відсутності протиріч. Опираючись на теорію соціальної стратифікації, спостерігаючи безпосередні процеси соціальної диференціації, ми в кожному випадку прагнемо співвідносити теоретичні концепції з реальним станом політичних систем.

Теоретичні конструкти еволюційної, конфліктної, стабілізаційної концепції по-різному пояснюють стан політичних систем і поводження їх основних складових частин, у якості яких виступають держава та суспільство.

При цьому сучасна держава (правова, соціальна, демократична) і громадянське суспільство, у свою чергу, аналізуються як підсистеми, що не тільки діють у рамках складної системи, але і мають специфіку функціонування власних елементів. Все це обумовлює потребу саме системного підходу до питань розвитку й взаємодії держави й суспільства.

Сучасний етап розвитку найчастіше інтерпретується категорією "стійкий розвиток". Концепція Т. Парсонса додала новий імпульс вивченню поводження такої системи, орієнтованої на стабілізацію. Терміни "адаптація", "інтеграція", "досягнення цілей", "зразок поведінки" характеризують стабілізаційне поводження системи в реалізації внутрішніх і зовнішніх функцій [1]. Це стосується як інститутів держави, так і інститутів громадянського суспільства.

Розвиток цих ідей дозволив ряду теоретиків, які аналізують процеси розвитку політичних систем, сформулювати положення про поліфункціональність елементів системи. Р. Мертон, Г. Зиммель, Л. Козер та інші прийшли до висновку, що ті самі фактори можуть по-різному впливати на систему, руйнуючи або інтегруючи її, пристосовуючи систему до навколишніх умов [2].

Таким чином, не тільки об'єктивні – кількісні та якісні показники розвитку держави і суспільства, але і суто суб'єктивні фактори, такі як – вибір моделі взаємодії, форм і методів поведінки, впливу

культурних традицій, норм і принципів правової культури тощо, можуть впливати на стан і функціонування даної системи.

Врахування можливостей всіх цих факторів забезпечує збалансований стан системи, її стабілізацію. Це, у підсумку, дозволяє реалізовувати завдання динамічного розвитку системи, вдосконалення та активізації функцій всіх її елементів.

Подібний системний підхід дозволяє деідеологізувати та деполітизувати проблему стабільного розвитку держави і суспільства, що особливо важливо для України в її перехідному стані.

Акумулюючи матеріальні та нематеріальні ресурси, забезпечуючи правове регулювання і суспільний контроль всіх процесів, ми в такий спосіб стимулюємо функціонування всіх її складових.

Перспективна модель взаємин держави та суспільства вимагає безумовного визнання елементами цієї системи взаємної автономії, прав і обов'язків. Принципове значення в цьому має конституційний порядок, що закріплює обслуговуючу роль держави відносно суспільства, принцип партнерства у взаємодії для реалізації прав, свобод та потреб людини; і нарешті, можливість контролю суспільства над державними інститутами влади. Такий підхід міняє суб'єктно-об'єктну роль елементів системи, створюючи ефективний механізм системи стримувань і противаг у процесі функціонування цілісної системи "державо-суспільство". Крім того, оптимізації функціонування цієї системи буде сприяти розвиток інституціональних форм представництва інтересів, як з боку держави так і з боку громадянського суспільства. Просування організованих інтересів вирівнює дисбаланс системи, удосконалюючи канали прямого та зворотного зв'язку, тим самим впорядковуючи відносини держави та суспільства.

Моделюючи механізм взаємодії держави та громадянського суспільства в якості елементів цілісної системи, ми виділяємо особливу роль принципу соціального партнерства.

Аналіз трансформаційних процесів у сучасній Україні дозволяє оцінити ступінь активності участі в ньому як інститутів держави, так і інститутів громадянського суспільства.

А відсутність або слабкість механізму їхнього співробітництва виступає стримуючим фактором, або деструктивно впливає на якість перетворень, відповідно дестабілізуючи всю систему, породжуючи взаємну безвідповідальність сторін.

Тому, розглядаючи соціальне партнерство в інституціональному та нормативному аспектах, ми можемо з'ясувати роль подібної

моделі взаємодії в підвищенні ефективності функціонування держави і суспільства для рішення всіх соціально значимих завдань. Ряд авторів, таких як Я. Волгін, А. Гальчинський, В. Кравченко, В. Полтавець та інші, розглядали такий механізм функціонування державної та недержавної інфраструктур у процесі узгодження прав, обов'язків і відповідальності.

В сучасних умовах саме соціальне партнерство варто вважати оптимальною моделлю взаємодії держави та громадянського суспільства, здатної регулювати відносини, породжувані різними інтересами сторін, і досягати домовленостей, закріплюючи їх нормативно-правовими актами. Через соціальне партнерство реалізується взаємна відповідальність держави та суспільства.

З одного боку, це висуває особливі вимоги до форми і змісту правового регулювання процесу співробітництва [3, 4]. З іншого, необхідні зміни на рівні свідомості і культури. Ці зміни повинні формувати готовність суб'єктів до конструктивного співробітництва, діалогу та компромісів, заради рішення пріоритетних завдань у сфері економічних і політичних відносин, завдань перспективного розвитку.

Особливе значення соціального партнерства у взаємодії держави з громадянським суспільством пов'язано, по-перше, з тим, що до нього залучені практично всі інститути держави та суспільства. По-друге, що їх спілкування є прямим, а не опосередкованим. І, нарешті, добровільний характер такого співробітництва зводить до мінімуму бюрократичні процедури, підвищуючи рівень відповідальності, ефективність і якість виконання. Домінуючим фактором впливу при цьому виступає не адміністративний примус, а згода, заснована на взаємній довірі.

За допомогою механізму соціального партнерства активізується участь самих громадян та їх об'єднань, що представляють громадянське суспільство, у реформуванні державної влади, проведенні збалансованої політики, спрямованої на зміцнення та економічний ріст держави, на підвищення добробуту громадян, ріст рівня і якості життя людини.

Таке співробітництво розвиває демократичні процедури взаємин держави і суспільства в інституціональному та нормативному аспектах. Так, діяльність Національної ради соціального партнерства, професійних союзів, союзів підприємців і роботодавців та інших інституціональних форм робить практику співробітництва прозорою і контрольованою.

Підписання Генеральної тарифної угоди та колективних договорів, прийняття передбачених ними нормативно-правових актів забезпечує чітке правове регулювання процесу співробітництва.

Міжнародно-правові акти, наприклад, конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці, стимулюють адаптацію національного законодавства в цій сфері до існуючих міжнародних стандартів.

Все це надає моделі співробітництва держави та громадянського суспільства більшу стрункність і динамічність. Така модель знаходить здатність погоджувати державні і недержавні інтереси, знижувати рівень конфліктів в сферах виробництва, трудових відносин, надання послуг та інших важливих напрямках життєдіяльності держави і суспільства.

Важливим аспектом соціального партнерства слід вважати також співробітництво державних органів з органами місцевого самоврядування, та розширення можливостей місцевих громад самостійно вирішувати питання місцевого значення відповідно до Конституції та законів України [5, 6].

У цьому аспекті місцеве самоврядування виступає сприятливою сферою прояву активності та ініціативи людей, подолання їхньої пасивності відносно держави та відчуження від неї [7].

Європейська Хартія місцевого самоврядування, що містить базові принципи сукупного світового досвіду функціонування місцевого самоврядування, служить своєрідним каталізатором удосконалення національного законодавства в цьому напрямку. Адже правова, організаційна, фінансова автономія місцевого самоврядування повинна бути узгоджена із змістом державних інтересів і цілей розвитку всього суспільства.

При такому підході місцеве самоврядування виступає невід'ємним елементом ефективної моделі співробітництва держави та громадянського суспільства, підсилюючи позитивну динаміку такого співробітництва.

Крім того, механізм соціального партнерства дозволяє задіяти джерела недержавного фінансування для рішення важливих проблем суспільного розвитку, включаючи в цей процес так званий третій сектор. Це такі інститути громадянського суспільства як недержавні, неурядові, некомерційні, незалежні, неприбуткові, благодійні організації, фонди, пріоритетним напрямком діяльності яких є соціальний захист і соціальна підтримка різних категорій населення. Також у сферу їхньої діяльності включені питання широкого соціально-гуманітарного спектра – освіта, культура, спорт тощо.

У вигляді добродійності, меценатства, виховних і просвітительських акцій і реалізується специфічна форма спільної відповідальності держави та суспільства за збереження і розвиток правових і культурних традицій, формування ціннісних орієнтацій суспільства, збереження пам'яток історії і культури тощо [8].

Інституціонально-функціональне призначення подібних структур можна класифікувати за рівнями відповідно масштабності розв'язуваних завдань. Це організації, що діють у масштабах всієї країни, регіональні і місцеві, або такі, що реалізують конкретні цільові програми. При цьому їх діяльність не є простим спонсорством, а здатна відтворювати ресурси для подальшої розширеної участі в проектах.

Разом з тим, діяльності недержавних суб'єктів властивий ряд недоліків, що знижують показники ефективності співробітництва держави та суспільства.

Зокрема, ці недоліки стосуються комунікативного рівня, ступеня інформування, певної відособленості та ряду інших.

Але найголовніше в моделі співробітництва держави та громадянського суспільства це, безумовно, розподіл ролей. Держава, зберігаючи за собою функції організації, інформування, контролю та політичного представництва інтересів, не несе відповідальності за наслідки розвитку громадянського суспільства. Зміцнення ж стабільності і прискорення динаміки суспільного розвитку вимагає певного перерозподілу ролей. Як контроль, так і відповідальність повинні бути спільними. Тільки в такому випадку буде досягнутий баланс інтересів, і модель взаємодії держави та суспільства буде ефективною. Участь кожного із суб'єктів цієї моделі буде максимально результативною, що забезпечить оптимальне задоволення інтересів і потреб сторін у процесі вирішення суспільно значимих завдань на будь-якому рівні прийняття та виконання рішень.

При цьому важливо розуміти, що соціальне партнерство це глобальна модель взаємодії держави та суспільства. Функції її поширюються не тільки на трудові відносини, у сфері яких вона виявилася найбільш яскраво, а на всі сфери співробітництва інститутів, що представляють державу та суспільство.

Законодавство, яке стосується зв'язків публічної влади та громадськості, варто аналізувати саме з позицій партнерства влади і громадськості, еліти і маси для успіху трансформаційних процесів. Плідне та відповідальне співробітництво забезпечує

виконання довгострокових стратегічних завдань у внутрішньо-політичній і зовнішньополітичній сферах.

Система консультативних громадських рад при органах державної влади всіх рівнів – яскраве підтвердження пошуку нових інституціональних форм такого співробітництва держави та суспільства, орієнтованої на підвищення ефективності прийняття рішень. Спільно прийняті рішення і спільна участь у їх реалізації створює спільну відповідальність за результати. А наслідком підвищення відповідальності виступає і більш висока якість кінцевого продукту діяльності.

Формуються основні принципи своєрідного соціального діалогу державних і недержавних структур, що регламентують роботу всієї системи конструкта “державо-суспільство”. У підсумку досягається більш чітке розмежування взаємних прав і обов’язків, удосконалюються конкретні процедури реалізації стратегічних і тактичних завдань.

Важливе значення при цьому має сукупність об’єктивних і суб’єктивних факторів, що сприяють як розвитку безпосередніх суб’єктів соціального партнерства, в особі державних і недержавних структур, так і оптимальні умови, що забезпечують їхню взаємодію.

Разом з тим, відбуваються якісні зміни в самому системному підході до стратегій розвитку.

Функціонування політичної системи аналізується з урахуванням впливу різних чинників – політичних, культурних, морально-етичних тощо. Тобто, система диференціюється за якісною специфікою, детермінується різними факторами. Це робить її більш ефективною і врівноваженою з позицій взаємодії держави, суспільства, особи.

І в свою чергу, така система виступає фактором стабільності та прискорює прогрес, тобто забезпечує сталий розвиток суспільства. Досягнення сталого розвитку – це сутнісна оцінка належного рівня та якості життя людини. А це і є головним завданням функціонування сучасної політичної системи.

Література:

1. Парсонс Т. Система современных обществ. – М., 1996. – С. 34-37.
2. Козер Л. Функции социального конфликта. – М., 2000. – С. 64.
3. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Указ Президента України від 15 вересня 2005 року, № 1276.

4. Питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 року, № 215.
5. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
7. Соціальне партнерство та муніципальний розвиток / За ред. В. В. Кравченка. – К.: Влад і влада, 1999. – 198 с.
8. Об'єднання громадян, благодійництво та соціальний захист в Україні / укл. О. І. Сущинський. – Львів: Ліга-Прес, 2000. – 228 с.

Пехник А. В., ОНЮА

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

В данной статье дается ретроспективный анализ концепции социального государства, начиная от античных философов, до современных подходов к пониманию данной категории. Также изучается соотношение правового государства и социального государства, их особенности и специфические черты.

In this article the retrospective analysis of the social state conception, beginning from ancient philosophers to the modern understanding of this category is given. Correlation of legal state and social state, their features and specific lines, are also studied.

Поняття “соціальна держава” було запроваджено до наукового обігу Л. фон Штайном у 1850 році, проте активна теоретична розробка даної проблеми розпочалася в першій половині ХХ ст. Ідеологічною основою “соціальної держави” стали погляди англійського економіста Дж. Кейнса, який обґрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними групами.

Великий внесок у розробку проблеми соціальної держави і її інститутів внесли зарубіжні вчені Дж. К. Гелбрейт, Д. Белл, Р. Дарендорф, Дж. Ролз, Е. Хармс, Ф. Нойман, Г. фон Хафферкамп,

Г. -Г. Хартвіг, В. Абендрот, К. Ленк, Г. Браун, М. Ніхаус, Г. Еренберг, А. Фукс, М. Спікер, Г. Виленський, Ч. Лебо, Р. Тітмус, А. Еверс, І. Светлик, П. Балдвін, Д. Барнес, Б. Ваттенберг, К. Еспин-Андерсен, Ф. Кастлс, Д. Катрайт, Ф. Шмиттер, Е. Гідденс, В. Танці та ін.

Дослідженню політичних факторів формування соціальної держави присвятили свої праці А. Хікс, Дж. Місра, Танг Нах Нг та ін. Вплив соціально-економічного розвитку на політичну систему став предметом дослідження таких відомих вчених, як Д. Істон, Х. Лінц, М. Доган, С. Липсет та ін.

У вітчизняних суспільних науках радянського і пострадянського періоду деякі теоретичні аспекти проблеми соціальної держави розглядають С. Алексеев, К. Гаджиев, Б. Краснов, Е. Лукашева, Т. Мацонашвілі, В. Мілецький, С. Перегудов, В. Пугачов, Н. Римашевська та ін.

Аналіз сутності і функцій соціальної держави в Україні став предметом дослідження відомих українських вчених В. Авер'янова, В. Андрущенко, В. Бабкіна, О. Бабкіної, С. Бакушенка, В. Баркова, В. Горбатенка, М. Михальченка, Н. Мокляка, С. Наумкиної, В. Пилипенка, А. Пойченка, П. Рабиновича, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Сиренка, В. Цветкова, Ю. Шемшученка, М. Шульги і багато ін.

У той самий час слід визнати, що якщо з різних теоретичних аспектів формування громадянського суспільства і правової держави у вітчизняній літературі є багато досліджень, що заслуговують увагу, то питання соціальної держави розроблені явно недостатньо. Наприклад, існуючі дослідження правової держави не враховують виникнення передумов трансформації ліберальної правової держави в соціальну, правову державу. Крім цього, серед дослідників, що вивчають проблеми соціальної держави є чимало принципів опонентів щодо неї.

Непопулярність серед дослідників проблем, що стосуються формування соціальної держави, соціальної політики, соціального захисту населення, соціального партнерства, очевидно, можна пояснити тим, що на початку реформ першочергове значення надавалось політичним і економічним питанням [1]. Зважаючи на складність соціально-економічної ситуації в Україні, процес формування передумов соціальної держави є неоднозначним. А значить, потребує докладного наукового розгляду.

Поняття «соціальна держава» є плодом ХХ століття, тоді як поняття «правова держава» виникло раніше – у ХІХ столітті, хоча

витоки обох слід шукати в давнині. Вже відомі мислителі античності (Платон, Аристотель та ін.) зверталися до пошуків принципів, форм і конструкцій узгодженої взаємодії влади і права.

Античними авторами було вироблено низку положень про правову державу:

- про владу закону як поєднання сили і права (Аристотель, Солон);
- про відрізнєння правильних і неправильних форм правління (Сократ, Платон);
- про відрізнєння природного і позитивного права та їх співвідношення (Аристотель, Демокрит);
- про рівність людей за природним правом (римські юристи, стоїки);
- про право як мірило справедливості, що регулює норми спілкування (софісти, Цицерон та ін.);
- про державу як правове об'єднання людей (Цицерон);
- про сфери приватного і публічного права, про юридичну особу, суб'єкт права (римські юристи).

Символічним вираженням уявлень про державну владу, що визнає право, тобто про справедливу державну владу, став образ богині правосуддя із зав'язкою на очах, із мечем і терезами правосуддя. Він уособлює єднання сили і права: охоронюваний богинею правопорядок рівною мірою є обов'язковим для усіх. Образ правосуддя виражає зміст і ідею не лише справедливого суду як спеціального органу, а й ідею справедливої, правової, державної влади [2].

Протягом історії зміст ідеї про правову державу в різних мислителів, політичних і суспільних діячів значно різнилися. Позаяк у одних ідея такої держави пов'язувалася з приватною власністю, експлуатацією чужої праці та привілейованим становищем у суспільстві певних класів і верств, інші розуміли її зовсім інакше. Т. Мор, наприклад, ще у XVI ст. констатував, що в умовах приватної власності не можна говорити ні про справедливість, ні про громадський добробут, ні про «здійснене державне управління».

В епоху переходу від феодалізму до капіталізму вирішального значення у працях дослідників набувають проблеми поділу функцій влади, правової організації владних відносин, співвідношення політичних сил, що виключають монополізацію влади в руках одного органу, особи або спільноти. Затверджуються ідеї свободи особи, панування права в приватних і публічних

відносинах. Дж. Локк в Англії (XVII ст.) виступив з обґрунтуванням доктрини «законності опору всіляким незаконним виявам влади». Ш. Монтеск'є у Франції (XVIII ст.) заявляв, що для запобігання зловживанню владою є необхідним такий порядок, де власті могли б взаємно себе стримувати.

Філософську основу сучасної теорії правової держави заклав німецький філософ Іммануїл Кант, у вченні якого центральне місце посідає людина як член суспільства і як особистість. Хоча словосполучення «правова держава» в його працях не вживалося (воно звучить у нього як «правовий державний устрій»). Кант наполягав на узгодженні дій держави з правом, підкоренні її правовим законам.

Уперше термін «правова держава» було вжито німецькими вченими К. Т. Велькером (1813), І. Х. Фрайхер фон Аретином (1824). Створення юридичне завершеного поняття «правова держава» пов'язують з ім'ям Р. Моля, який ввів його до загального державно-правового і політичного вжитку. У 1829 р. він навіть визначення правової держави як конституційної держави, що має ґрунтуватися на закріпленні в конституції прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту особи.

Отже, історично правова держава – це конституційна держава. Вона виникає як реакція на абсолютну монархію, як вимога обмеження діяльності центральних державних органів відповідними загальними правовими актами, сформульованими представницькими органами [3].

Теорія правової держави поширилася на країни Західної Європи, Північної Америки, розвиваючись і збагачуючись протягом десятиліть. На домінуючу перетворюється ідея про те, що в правовій державі відносини між людьми і державою регулюються нормами, які встановлюють порядок і виключають безвладдя і застосування насильства. Це означає, що піддані, які раніш мали лише обов'язки, перетворюються на громадян, наділених, крім обов'язків, певними, встановленими законом, правами. Основною метою правової держави вважається забезпечення свободи громадян, свободи ініціативи, підприємництва і розвитку особи відповідно до принципу «дозволено все, що не заборонено законом».

У XX ст., особливо після Другої світової війни, теорія правової держави набула нових рис. Вона пройшла через період панування нацистського варіанту теорії «правової держави» у фашистській Німеччині, через етап неприйняття в СРСР ідеї правової держави

з її (ідеї) напрацьованими за дореволюційних часів ціннісними елементами-ознаками: верховенство права, поділ влади, недоторканність особи, гарантії прав і свобод людини та ін.

Показово, що в конституціях деяких країн (США, Франції, Швейцарії та інші) відсутні статті, які зазначають, що дана країна є правовою. Проте правова сутність держави розкривається через закріплені в статтях Основного закону ознаки правової держави: охорона і захист прав людини, підкорення влади закону, поділ влади та ін.

У 80-х роках ХХ ст. ідея створення правової держави актуалізувалася у країнах колишнього «соціалістичного табору» як реакція на тоталітарний режим, адміністративно-командні методи владарювання, порушення прав людини. Вітчизняна наука прийняла формулу «правова держава» у результаті «перебудови», проголошеної в 1985 р. Україна, перетворившись на самостійну незалежну державу, визначила орієнтацію свого розвитку – побудова демократичної, соціальної, правової держави.

Соціальна держава (держава соціальної демократії) – це сучасна політико-правова теорія, де слово «соціальна» несе велике значення навантаження: воно пов'язано із соціальним життям людей, підкреслює, що держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини.

Здавалося б, «правова держава» і «соціальна держава» є несумісними. Перша передбачає певну свободу особи від держави, від її опіки. Друга, навпаки, спирається на активність держави в соціальному захисті особи, особливо соціально ранимої (пенсіонер, інвалід, безробітний не зі своєї вини). Проте друга половина ХХ ст. поєднала ці поняття, збагативши кожне з них [4]. Коли говорять про побудову соціальної правової держави, мають на увазі насамперед втілення в ній:

- принципу верховенства права (панування правового закону) як головного в правовій державі;

- принципу соціальної справедливості (забезпечення державою соціальної безпеки особи) як головного в соціальній державі.

Поняття «соціальної держави» було висунуто у 1929 р. німецьким державознавцем Х. Хеллером і згодом поширилося в Європі. У США ідея соціальної держави була сприйнята пізніше, ніж у країнах Європи, оскільки тип свідомості американського суспільства був орієнтований на принцип індивідуалізму [5].

Після Другої світової війни концепція соціальної держави одержала закріплення в конституціях ряду країн Західної Європи (ФРН, Іспанія та ін.). Стаття 1 Конституції Іспанії 1978 р. зазначає, що Іспанія є соціальною, правовою та демократичною державою, вищими цінностями якої є свобода, справедливість, рівність і політичний плюралізм. Стаття 20 Конституції ФРН 1949 р. говорить про те, що ФРН є демократичною і соціальною федеративною державою. У Конституції Франції записано, що вона є демократичною і соціальною республікою.

У наші дні соціальна держава означає насамперед обов'язок законодавця бути соціальне активним в ім'я згладжування суперечних інтересів членів суспільства і забезпечення гідних умов життя для усіх за наявності рівності форм власності на засоби виробництва. Держава стає органом подолання соціальних протиріч, урахування і координації інтересів різних груп населення, проведення до життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами суспільства, її мета - за допомогою соціальної політики, забезпечення рівності та умов політичної співучасті об'єднати населення, стабілізувати соціальну (утому числі правову) і економічну системи, забезпечити їх прогресивну еволюцію [6].

Поняття правової держави усе більш поєднується з концепцією так званої «держави загального благоденства» («максимальної» держави), або, інакше, «соціальної держави». Це суміщення відбувається насамперед на основі гарантій системи економічних, соціальних і культурних прав.

Вчені (Г. А. Ріттер, Роулз та ін.) виділяють три моделі сучасної соціальної держави.

1. «Позитивна держава» (США), у якій є найменший ступінь невтручання держави в економіку і соціальне забезпечення, орієнтоване на дотримання індивідуалізму та захист корпоративних інтересів (соціальна політика держави виступає як засіб контролю).

2. Власне соціальна держава (Велика Британія), у якій забезпечуються гарантований мінімальний рівень життя і рівність стартових можливостей (соціальна політика держави як засіб забезпечення повної зайнятості).

3. «Держава добробуту» (Нідерланди), у якій забезпечується мінімальний рівень життя та встановлюється максимальний рівень доходів, зменшується різниця в зарплаті, гарантується повна

зайнятість (соціальна політика держави як засіб забезпечення «рівності, кооперації та солідарності»).

Ці моделі мають тенденцію переходу від однієї до іншої. Вони ніде цілком не були реалізовані, що свідчить про мінливість соціальної політики держав у ході розвитку [7].

Ідея про орієнтацію України на соціальну державу міститься у Конституційному договорі між Верховною Радою і Президентом України (від 8 липня 1995 р.) «Про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття Конституції України». Тут, зокрема, підкреслюється, що Договір гарантує соціальну спрямованість ринкової економіки. Чітке текстуальне вираження ідея соціальної правової держави знайшла у ст. 1 Конституції України.

Було б помилковим вважати, що правова держава і соціальна держава добре поєднуються і в змозі цілком злитися в один тип держави. Принцип соціальної безпеки населення і вимога не лише юридичної, а й матеріальної рівності (властивості соціальної держави) суперечать ідеї свободи особи, взаємної відповідальності держави і громадянина (властивості правової держави). Однак було б неслухним протиставляти правову державу і соціальну державу, їх зближення – найсприятливіший результат для громадянського суспільства, оптимальний варіант його розвитку без класове ворожих конфліктів і соціальних потрясінь [8].

Соціальна і правова держави сумісні між собою доти, доки функціонування державної влади буде обмежуватися, врівноважуватися, контролюватися і поширюватися в межах додержання основних прав людини. І навпаки соціальна держава суперечуватиме з правовій державі завжди, коли «людський добробут», «соціальна безпека», «соціальна справедливість» вважатимуться вищими цінностями. Розвиток держави як соціальної має ґрунтуватися на такому фундаменті, як «правова» держава.

Зрозуміло, що до фактичного втілення в життя ідеї соціальної правової держави українському суспільству треба ще багато чого зробити.

Прогнозувати перспективу успішного розвитку України можна тільки на шляхах оптимального поєднання принципів правової державності, демократизму, соціальної державності. Ідея соціальної правової держави є надбанням усього людства. Ця раціональна ідея у разі успішній реалізації в змозі вивести Україну до числа цивілізованих держав світу [9].

Важливою передумовою формування держави загального добробуту став розвиток політекономічних досліджень (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс та ін.), що сформулювали думку про те, що в становищі робітничого класу криється реальна загроза соціальної і політичної стабільності. З метою поліпшення становища робітників і зниження їхньої політичної активності були закладені основи нової соціальної політики.

Політичними цілями держави загального добробуту стало формування ідеалу соціальної солідарності через створення широкого середнього класу, в який повинно було увійти якнайбільше соціальних груп з різними економічними інтересами. А також домогтися дезорганізації робітничого класу, нейтралізації його політичної активності і, що особливо важливо, створити соціальну базу підтримки соціал-демократичних ідей [10].

За останній час було створено достатньо багато аналітичних схем, що дозволяють класифікувати сучасні держави загального добробуту. Перша спроба класифікації держав загального добробуту була розпочата Г. Віленським і Ч. Лебо, які описали «інституціональну» і «залишкову» моделі. Відповідно до їхньої точки зору, в «інституціональній» моделі перерозподіл добробуту розглядається як звичайна функція, властива державі загального добробуту. «Залишкова» модель передбачає перерозподіл доходів як спосіб подолання негативних наслідків ринкових відносин, що відбиваються на сім'ї. Таким чином, у даному випадку перерозподіл доходів виступає як надзвичайний захід [11].

Інший відомий американський учений Р. Тітмус розробив концепцію, відповідно до якої «держава загального добробуту» являє собою модель індустріальних досягнень, що розглядає перерозподіл добробуту як доповнення, або «служницю» ринкової економіки. Згідно з потрійною схемою Р. Тітмуса, задоволення людських потреб здійснюється через сім'ю, державу і ринкову економіку. Приватні добровольчі організації розглядаються як четвертий елемент системи добробуту.

А. Еверс і І. Светлик характеризують сучасні держави загального добробуту як плюралістичні устрої, що включають у себе державу, ринок, сім'ю і добровільні сектори.

Оскільки існуючі типології держави загального добробуту є достатньо складними і заплутаними, були докладені зусилля, щоб визначити їхню сутність емпіричним шляхом [12]. Так, наприклад, К. Еспін-Андерсен, провівши складний емпіричний

аналіз, розробив схему, що диференціює види держави загального добробуту на основі перемін у системах стратифікації, ступеню розширення соціальних прав і суспільно-приватної організації соціального забезпечення. Відповідно до його схеми, Сполучені Штати Америки, Канада й Австралія є прикладом ліберальної держави загального добробуту, що обмежує універсальні соціальні права, протиставляє клас одержувачів соціальної допомоги й інших громадян та надає переваги приватному сектору, як суб'єкту добробуту. У корпоратистській державі загального добробуту (Франція, Німеччина, Італія) соціальні права є невід'ємною частиною визначених статусів. Ця модель, що підтримує існуючі класові відмінності, характеризується принципом субсидіарності і припускає державне втручання лише в тих випадках, коли сім'я й інші традиційні інститути неспроможні подбати про своїх членів. І, нарешті, соціально-демократична держава загального добробуту (Швеція, Данія, Норвегія), що передбачає розширення соціальних прав і прагне до ліквідації соціальної нерівності. Ця модель держави загального добробуту ґрунтується на суспільному забезпеченні добробуту. Класифікацію держав загального добробуту, розроблену К. Еспін-Андерсеном, доповнив Н. Гінсбург. На його думку існує ще один тип – Британська ліберально-колективістська держава загального добробуту, що являє собою поєднання соціалістичного і ліберального типів.

Аналітичні дослідження як першорядні, виділили три основні припущення щодо сутності парадигми держави загального добробуту: 1) соціальні права громадянина (Т. Маршалл), які, на думку К. Еспін-Андерсена, складають сутність ідеї держави загального добробуту; 2) у державі загального добробуту основна відповідальність за соціальне забезпечення покладена на уряд; 3) добробут фінансується в основному через прямі витрати на соціальні потреби.

Компаративний підхід, запропонований Г. Віленським у його класичному дослідженні «Держава загального добробуту і рівність» класифікує державу загального добробуту відповідно до їхніх рівнів соціальних витрат.

Таким чином, держава загального добробуту, як теоретична конструкція застосовна до багатьох систем соціального захисту з різними рівнями доходів, урядової активності і прямих витрат на соціальні потреби.

Література:

1. Строчилю В. С. Про соціальні права та їх реалізацію в сучасних умовах // Творчість свободи як свобода творчості. Матеріали 6-ї Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2001 р., м. Київ). – К., НТУУ «КПІ», 2001. – С. 128.
2. Бачинин В. А. Морально-правова філософія. – Харків: Консум, 2000. – С. 128.
3. Яковюк І. В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України. – 1998. – № 11. – С. 26-28.
4. Четверікова Л. О. Соціальна держава: теоретичний аспект // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. – Львів, 2004. – Вип. 15. – С. 106.
5. Сіленко А. О. Генезис і сутність американської держави загального добробуту // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 65-69.
6. Співак В. М. Громадянське суспільство і соціальна, правова держава: ідейні витoki, поняття, проблеми формування в Україні. – К.: Наукова думка, 1998. – С. 23.
7. Ткаченко В. Д., Яковюк І. В. Формування соціального права як фактор становлення соціальної держави Україна // Соціально-політичний механізм правотворчості: Зб. наук. статей.: Дев'ять Харків. політолог. чит. – Харків, Харк. асоціація політологів, 1999. – С. 59-60.
8. Співак В. М. Соціальна держава та її значення в розбудові правового, соціального суспільства. Матеріали науково-практичної конференції (квітень 1998 р.). – К.: КДТУБА, 1998. – С. 25.
9. Четверікова Л. О. Формування соціальної держави в контексті процесів глобалізації // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. – Львів, 2005. – Вип. 16. – С. 85.
10. Черноног Р. А. Соціальні відносини: держава і суспільство (історіософський аналіз) // Нова парадигма. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 25. – С. 208.
11. Узун Ю. В. Украинская политическая мысль начала XX века к вопросу о взаимоотношениях государства и гражданского общества // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт. – 1999. – Вип. 6-7. – С. 301 – 305.
12. Черноног Р. А. Держава і суспільство: порівняльний аналіз // Перспективи. Науковий журнал. Серія: Філософія, історія, соціологія, політологія. – Одеса, 2001. – № 4 (16). – С. 34.

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО ПІДХОДУ ТА МЕТОДУ В ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

Стаття посвячена аналізу сутності исторического подхода в науках, предмет которых составляют те или иные социальные общности. Определены отличия исторического подхода от метода.

The article is devoted to the analysis of historical approach essence in sciences the article of which are some social community. The differences between historical approach and historical method are defined.

Як відомо, сучасні соціальні науки знаходяться у стані активного розвитку, який пов'язаний, по-перше, із постійною появою нових феноменів суспільного життя, по-друге, з еволюцією та трансформацією існуючих соціальних явищ та процесів, по-третє, з вдосконаленням методологічного апарату цих наук, та, по-четверте, зі зростанням ступеню взаємопроникнення та між-дисциплінарних зв'язків гуманітарних наук, що виражається й у активному взаємному запозиченні методичних надбань окремих наук. Отже, розгляд методичної складової гуманітарної науки уявляється нам досить актуальним.

Метою статті є аналіз змісту одного з самих популярних та в той же час найбільш поверхово застосовуваних наукових підходів – історичного підходу, а також визначення його відмінності від поняття історичного методу.

Вивченням методологічних проблем гуманітарних наук займалися безліч вітчизняних та зарубіжних вчених, як філософів, так і провідних спеціалістів відповідних соціальних наук. Наприклад у праві методологічні проблеми вивчали С. С. Алексєєв, О. В. Сурілов, Д. А. Керімов тощо. У політології аналогічні проблеми вивчали та вивчають А. А. Дегтярьов, Ф. М. Кирилюк, А. Є. Кронверський, В. П. Горбатенко і т. д. В той же час слід відзначити, що такий, дещо проміжний між парадигмальним та методичним рівнем, як рівень підходів як правило аналізується у теоретичних працях незначною мірою.

Як відомо, багато вчених визнають, що в основі застосування тих або інших методів дослідження завжди знаходяться певні принципи, або ж методологічні принципи, що інколи іменуються підходами. Слово принцип має кілька значень, серед яких найближче до предмету нашого розгляду таке: основне, вихідне положення

певної теорії, вчення, науки [1]. В методології гуманітарних наук, на наш погляд, поняття принципу дещо розмивається за рахунок розширення у бік світосприйняття. Наприклад, О. В. Сурілов відмічав, що під методологічним принципом розуміють “пізнавальну установку, в якій знаходить свій вираз відношення суб’єкта пізнання до його об’єкта” [2]. В той же час В. Р. Шмідт вважає, що принципи вивчення, наприклад, сучасних соціальних проблем мають бути в основі відповідної методології вивчення труднощів суспільного розвитку. До таких принципів В. Р. Шмідт відносить наступні:

- взаємозв’язок різних соціальних проблем;
- міждисциплінарне розуміння соціальної проблеми ті шляхів її вирішення;
- багаторівневий характер існування соціальної проблеми;
- системний порівняльний аналіз у вивченні соціальних проблем” [3].

Отже, в цитованому тексті фактично йдеться про певний набір базових засад (на нашу думку, не дуже логічно зібраний), не всі з яких можна назвати принципом у власному сенсі слова (наприклад, останній пункт більше відноситься до декларації необхідності використовувати у дослідженнях певний метод) і не всі можуть бути визнані однопорядковими за своїм обсягом. Не зважаючи на відсутність однорідності понять, вміщених до цитованого переліку, яка, здається, взагалі не може бути досягнутою, цей набір по суті, на думку В. Р. Шмідт, покликаний створити початкову основу подальших міркувань дослідників соціальних проблем.

Можна довго дискутувати щодо термінологічної різниці між підходом та принципом, але, на нашу думку, у таких термінологічних баталіях немає сенсу. Ми пропонуємо виходити з певної синонімії цих понять, причому більш вдалим уявляється термін підхід (завдяки його більшій логічній ширині – він, на нашу думку, охоплює не лише наукові, а й донаукові, світоглядні уявлення, які знаходяться в основі дослідження), яким ми будемо користуватися надалі. Ми пропонуємо розуміти під підходом сукупність певних елементів (окремих аспектів) світоглядних засад, поєднаних з певними науковими принципами. За межі предмету даної роботи виходить поняття парадигми, запроваджене Т. Куном [4]. В дещо зміненому вигляді ми пропонуємо розуміти під парадигмою як раз комплекс найбільш загальних світоглядних засад, які визначають головні характеристики наукового дослідження і перш

за все розуміння ступеню соціальної значущості тих чи інших проблем та ступеню важливості цієї значущості для вибору предмету дослідження. Йдеться про те, що згідно, наприклад, із марксистською парадигмою (назва досить умовна) заслуговують на вивчення лише ті проблеми, які є дійсно важливими, актуальними для сучасного розвитку суспільства. Прикладом реалізації цього підходу може бути практика обмеження вивчення тем з історії України дореволюційних часів у 70-ті рр. ХХ ст. (шляхом обмеження аспірантури тощо) у зв'язку з "відсутністю актуальності" цього періоду для соціалістичного будівництва на відміну від вкрай важливих тем з історії жовтневої революції та цього самого будівництва. На протилежному боці, за ступенем впливу соціальної значущості на вибір дослідницької проблеми, мають знаходитись варіанти "індивідуалістичної" парадигми, згідно яких заслуговує на вивчення все, або ж краще сказати, лише те, що особисто цікавить дослідника, не зважаючи на будь-які суспільні потреби. В дусі такої парадигми, наприклад, вивчається історія виделки [5] або ж розвивається напрям так званої усної історії або історії приватного життя [6].

На нашу думку, засновану на особистому досвіді, індивідуалістичне розуміння соціальної значущості предмету дослідження є більш прийнятним не лише з гуманістичної точки зору (у сенсі епохи Відродження – бажання особистості є найголовнішим), а й з огляду на важко передбачувану мінливість "соціального замовлення", тобто суспільно чи інституційно схваленої актуальності. Наприклад, за радянських часів в історичній науці вкрай актуальною (а, отже, суспільно значущою) вважалась проблема формування капіталізму в Російській імперії, з якої випливали багато висновків, пов'язаних зі ступенем готовності країни до соціалістичної революції та поясненням тих чи інших особливостей протікання революційних та постреволюційних подій. Одним з ключових питань з цього приводу вважалось питання про час формування капіталізму, одним із найбільш точних показників чого академіки І. Д. Ковальченко та Л. В. Мілов вважали час формування товарного та капіталістичного ринку. Багато вчених витратили багато зусиль із застосуванням витончених методів та методик на з'ясування часу сформування ринку, коли в середині 90-х рр. ХХ ст. з'ясувалося, що як проблема сформування капіталізму в Російській імперії, так і проблема капіталістичного ринку, не кажучи вже про товарний ринок, втратили значну частку своєї

актуальності через кардинальну зміну відношення до революції 1917 р. Отже, виявилось, що значні зусилля, вжиті для вивчення “соціально значущої” проблеми було витрачено даремно (з точки зору суспільної актуальності, що змінилася). Дослідникам залишилось втішати себе тим, що вони вивчали ці проблеми лише із особистої зацікавленості – отже, де факто зверталися до індивідуалістичного підходу.

Зі сказаного зрозуміло, що ми дещо звужуємо поняття парадигми порівняно із трактуванням Т. Куна, припускаючи існування водночас кількох потужних парадигм. У випадку підходу (який існує і використовується, як правило, в рамках певної парадигми) ми пропонуємо вести мову про виділення окремих світоглядних та наукових елементів, які й складають сутність підходу та визначають такі елементи наукового дослідження:

- вибір та постановку дослідницьких питань, гіпотез та завдань.

- вибір джерел вивчення наукової проблеми. Мається на увазі, що саме в залежності від підходу дослідник буде ранжувати ступінь своєї уваги та довіри до різних типів джерел (наприклад, законодавчих, літературних, статистичних чи взагалі тих, що відносяться до пліток та анекдотів).

- вибір прикладних методів вивчення об’єкту дослідження.

Здається, не кожен підхід обов’язково рівною мірою визначає всі вказані вище засади, але серед тих, що точно впливає на їх визначення, є історичний підхід, який складає головний предмет даної статті.

Слід наголосити, що, на нашу думку, підхід відрізняється від наукового методу не лише наявністю світоглядної компоненти та відповідною шириною охоплення, але й певною “позанауковістю”, що впливає як раз із наявності цієї його світоглядної складової. Це добре видно на історичному підході.

Історичний підхід пригадується так часто, що запам’ятовується навіть студентами, але його зміст зазвичай залишається дещо затуманеним як в студентській, так й у науковій свідомості. Наприклад, проф. Л. Ю. Свірідов обмежується вказівкою на те, що “історичний підхід заснований на вивченні політичних явищ в їхньому розвитку” [7]. Під назвою методу історичний підхід визначається як такий, що передбачає врахування історичного досвіду [8]. Або ж вказується на те, що “історичний метод вимагає вивчення політичних явищ в їх послідовному

часовому розвитку, виявленні зв'язків минулого, сьогодення та майбутнього [9]. Серед наведених визначень, перелік яких може бути продовжений та які, відверто кажучи, мало що пояснюють, найбільш важливим нам уявляється останнє. Схожу думку висловлює Д. А. Керімов стосовно вивчення правових явищ: "Поza історичним контекстом, що зв'язує явища і процеси сучасності з тими явищами і процесами, які їм передували, так само як і з тими, що виникнуть на їх основі в більш менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати саму цю сучасність. І це цілком природно, оскільки в суспільстві завжди є залишки минулого, основи сьогодення і зачатки майбутнього. Будь-яке сучасне явище або процес має своє коріння у минулому, яке через віддзеркалення в сьогоденні спрямовано в майбутнє. Тому наукове дослідження правових явищ і процесів не може обмежити себе їх станом лише на даний момент "наявного" існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права" [10].

Загалом погоджуючись з Д. А. Керімовим, ми пропонуємо таке формулювання: історичний підхід це такий підхід, який вимагає (передбачає) вивчення будь-якого об'єкту чи проблеми дослідження, як такого, в якого є минуле, сьогодення і майбутнє. Отже, сутність цього підходу як раз в тому, що якщо дослідник бажає зрозуміти сучасний стан будь-якого об'єкту, він повинен врахувати, що цей самий сучасний стан визначається минулим цього об'єкту, його сучасними характеристиками (доступними для пізнання у певних формах), та його – об'єкту – майбутнім. В останньому випадку частіше за все йдеться про уявлення людей, які є складовими даного об'єкту, про це майбутнє. Спробуємо пояснити свою позицію.

Ми не беремо на себе сміливість робити узагальнення всіх взагалі об'єктів наукового пізнання, але нам здається, що переважна частина об'єктів гуманітарного пізнання так чи інакше включає в себе людський вимір – чи то складається з певної кількості людей або їхніх дій, чи то залежить від людського впливу у вигляді рішень, дій чи міркувань. Як відомо, людина завжди діє у відповідності до певних власних уявлень про ситуацію, які диктуються власним життєвим досвідом, особливостями самосвідомості та знанням (або ж уявним знанням) фактів ситуації, що склалася [11]. Цілком логічним є те, що в цих уявленнях про ситуацію знаходиться певне місце й для майбутнього, оскільки будь-яка людина всім своїм

досвідом навчена до очікувань певного майбутнього. Подібний досвід широко представлений в звичайній буденній свідомості, що демонструють, наприклад, відомі народні прислів'я:

“На те коня кують, щоб не спотикався”;

“Чого навчився, того за плечима не носить”;

“Не копай другому яму, бо й сам упадеш”;

“Слово – не горобець, вилетить – не піймаш”;

“Не плюй в криницю, знадобиться води напиться” тощо [12].

В даних прислів'ях щонайменше імпліцитно наявні певні прогнози (або ж очікування) щодо майбутнього, які, власне кажучи, й визначають соціально схвалену (або ж небажану) дію суб'єкту у сучасності.

Зрозуміло, не можна визнати цитовані прислів'я цілісними виразами історичного підходу, але, на наш погляд, було б нерозумним відмовлятися в науці від того, що наявне в народній мудрості. Тим більше, що в буденному житті люди, незалежно від свого відношення до науки, як правило, користуються саме таким підходом до оцінки своїх дій та оточуючих явищ: приймаючи певне рішення вони завжди намагаються виходити не лише з сучасного стану речей, а й з того, що очікують в майбутньому. Причому, підкреслимо, таке врахування зазвичай відбувається підсвідомо, без спеціальних інтелектуальних зусиль.

Наприклад, широко відома проблема ігнорування деякими студентами уважного вивчення певних “неважливих”, як їхню думку, дисциплін цілком логічно і повно пояснюється не “природними” лінощами студентів і не об'єктивною “неважливістю” дисципліни, а саме імпліцитним “буденним” історичним підходом цих студентів до вивчення таких дисциплін: вони виходять із приблизно таких міркувань: “в моїй майбутній діяльності, наприклад, юриста – прокурора чи слідчого – ця нікчемна, наприклад, політологія не знадобиться, в той же час усі – “цікаві”, “нецікаві” або “ніякі” дисципліни, які я вивчав до цього часу, я якимось чином складав за умов прикладання певних мінімальних зусиль, значить і цю дисципліну якимось подолаю без навчання”. З цього майже підсвідомого поєднання минулого досвіду та, відверто кажучи, дуже наївних, але все ж таки очікувань майбутнього випливає “раціональне”, тобто ухвалене студентським розумом ігнорування навчальної дисципліни, вся “неважливість” якої як раз в її відсутності в майбутніх розпливчастих планах студента.

Предметом додаткових інтелектуальних зусиль суб'єкта соціальної дії може бути намагання передбачати чи прогнозувати (власноруч чи за допомогою ворожіння тощо) це майбутнє та врахувати його у своїх діях, або, навпаки, ігнорувати думки про нього (насправді, таке ігнорування не є однорідним та у різних випадках має різну часову глибину: навіть у відомому своєю байдужістю до майбутнього вислові маркізи де Помпадур "після нас – хоч потоп!" йшлося не про завтра, а аж про час після смерті автора цієї фрази та її сучасників). Але ми наполягаємо на тому, що коли в соціальній дії є кілька контрагентів та їх відносини (а це характерне для всіх соціальних дій за визначенням), той же попередній соціальний досвід вимагає від людини відмови від ігнорування майбутнього. Яскравим проявом цієї вимоги нам вбачається використання багатозначного вислову про те, що "земля кругла", який майже кожна людина якщо не вимовляє, то точно пам'ятає, збираючись з кимось полаятись чи замиритись.

Саме окреслене стикання буденного та наукового й примушує нас стверджувати, що справжні наукові підходи є більш ширшими за наукові методи, що, водночас, не робить їх менш важливими чи менш придатними для використання в науці. Хоча часто вони використовуються імпліцитно, без усвідомлення суб'єктом пізнання цього використання.

Раціональне свідоме застосування історичного підходу при аналізі, наприклад, сучасного стану реалізації принципу розподілу влад вимагає наступних дій:

1) з'ясування умов і причин (перш за все ідейних) виникнення цього принципу у Франції епохи Просвітництва;

2) аналізу процесів його розвитку в різних державах різних історичних епох (та, звісно, впливу цих епох та політико-географічних особливостей на втілення цього принципу);

3) з'ясування сучасних теоретичних і прикладних аспектів реалізації даного принципу;

4) урахування того, які майбутні перспективи побудови демократичного суспільства бачать сучасні політична та правова науки.

Стосовно останнього пункту маються на увазі наступні варіанти: якщо сучасна наука та ті її представники, що здійснюють вплив на владні кола, передбачають майбутній занепад цього принципу (наприклад, за рахунок "розмивання" та взаємопроникнення компетенцій гілок влади, ускладнення системи владних

відносин в державі із сильним громадянським суспільством тощо), дослідникові слід шукати в сучасному етапі ознаки “початку кінця” принципу розподілу влад, тобто певні владні дії, спрямовані на певний відхід від даного принципу, тощо. Якщо ж сучасна наука, як це все ще є в наш час, виходить із непорушності принципу розподілу влад (а поруч із цим зазвичай йде впевненість у поступовому розвитку демократії), дослідникові слід вишукувати в сучасному стані речей сліди подальшого вдосконалення практичної реалізації цього принципу, які здійснюються владою з намаганням урахувати майбутні зміни обставин, супутніх втіленню даного принципу (наприклад, зріст громадянського суспільства та розширення його впливу на державне життя). Хоча розгляд “історичного майбутнього” принципу розподілу влад виходить за межі нашої роботи, хотілося б нагадати думку Фоми Аквінського, який стверджував, що “...”Повсякчасне”, те, що було завжди, не обов’язково буде вічним...” [13]. Годі вже й казати з цієї точки зору про непорушність принципу розподілу влад, який навіть і повсякчасним не назвеш.

Це те, що стосується історичного підходу. Стосовно методу маємо зауважити наступне. Як відомо, під науковим методом зазвичай розуміють спосіб пізнання, дослідження явищ природи та суспільного життя [14]. Це також прийом, алгоритм або спосіб дії. У найзагальнішому розумінні метод – це шлях, спосіб досягнення поставленої мети та завдань дослідження. Метод покликаний дати алгоритм пізнання – тобто чітко описати послідовність дій дослідника в процесі пізнання, або, кажучи коротко, метод відповідає на питання: як пізнавати. Саме в ступені алгоритмичності, на нашу думку, міститься різниця між підходом та методом. В той час коли підхід визначає загальне спрямування дослідження, метод має надати конкретний шлях вирішення певної проблеми чи дослідницького завдання.

Виходячи з вищезазначеного історичний метод має надавати певний алгоритм пізнання, причому не обов’язково в межах історичного підходу. І тут ми стикаємось з множинністю можливих історичних методів, які мають залежати від типів дослідницьких питань та типів джерел, що вивчаються. Ми вважаємо, що неможливо створити вичерпний перелік історичних методів, оскільки неможливо перелічити всі можливі типи джерел чи дослідницьких проблем, які виникатимуть за умов використання історичного підходу при вивченні різноманітних наукових проблем. В той же

час можна вказати, що чи не найбільш популярним серед таких методів є група історико-порівняльних методів. Як правило, методи такого типу використовуються при порівнянні різних часових стадій певного об'єкту – інституту, соціальної спільності тощо. Власне кажучи, головною в таких методах виступає саме компаративна компонента, розгляд якої виходить за межі даної статті.

Отже, ми визначили, які характерні риси, на нашу думку, мають належати історичному підходу в гуманітарних науках, а також відзначили різницю наукового підходу та наукового методу. Потребує подальшого вивчення, на наш погляд, група історичних та порівняльних методів наукового пізнання, як найбільш поширених в сучасних соціальних науках.

Література:

1. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: Русский язык, 1981. – С. 528.
2. Сурілов О. В. Теорія держави і права / О. В. Сурілов. – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 16.
3. Шмидт В. Р. Глава 3. Современные социальные проблемы: принципы исследования / В. Р. Шмидт // Теория и методология исследований социальных проблем / отв. ред. Р. С. Гринберг, Т. В. Чубарова. – М.: Наука, 2005. – С. 42 – 44.
4. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М., 1977. – С. 13-20.
5. Ребора Дж. Происхождение вилки. История правильной еды / Джованни Ребора; пер. с ит. А. Ивановой. – М.: Колибри, 2007. – 224 с.
6. Див., напр.: Социальная история: Ежегодник. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – С. 247 – 326.
7. Персональный сайт профессора Свиридова Ю. Л. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.sviridov.biz/Napravleniya_politologii.html
8. Цыганков П. Политическая социология международных отношений [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/cugan/06.php
9. Колмакова Н. Н. Политология [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.tspu.tula.ru/res/other/politolog/lec1.html>
10. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – 2-е изд. – М.: Аванта+, 2001. – С. 110.
11. Зинченко В. П., Вергилес Н. Ю. Формирование зрительного образа / В. П. Зинченко, Н. Ю. Вергилес. – М., 1969.

12. Народ скаже – як зав'яже: українські народні прислів'я, приказки, загадки. – К.: Веселка, 1973. – 230 с. – С. 85, 102, 107.
13. Аквинский Ф. Сумма против язычников. Глава 32 [Електронний ресурс] – Режим доступу: shkola.atSPACE.com/moyen/th/32.htm
14. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник для вузів / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – Х.: ХДАК, 1998. – С. 57.

Смазнова І. С., ОНЮА

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ОЦІНКА ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНОГО ТЕРОРИЗМУ

В статье исследуются проблемы международного терроризма в философско-правовом ракурсе. Значительное внимание уделяется сложной модификации международного терроризма – государственному терроризму, в связи с актуализацией данной проблемы в свете обострения межгосударственных отношений в последние годы. В статье «международный терроризм» представляется как глобальный, мировой. Уделяется значительное внимание политическому компоненту феномена международного терроризма.

The problems of international terrorism in the philosophical-legal foreshortening are explored in the article. Considerable attention is spared to difficult modification of international terrorism – state, in connection with actualization of this problem in light intensifications of intergovernmental relations the last years. In the article «international terrorism» appears as global, world. Considerable weight of political component of the phenomenon of international terrorism is marked.

Процес глобалізації, що зародився в багатоманітному світі, заголив суперечності нашої цивілізації, несправедливість світового соціального розподілу матеріальних благ. У епоху глобалізації суспільство зіткнулося з тероризмом, що трансформувався в нову форму, яка є результатом зрощування політики, економіки та корупції. Політико-правова проблема міжнародного тероризму полягає, в своїй більшості, в зведенні розуміння міжнародного тероризму, як такого, що просто виходить за межі однієї країни. У нашому баченні “міжнародний тероризм” – це глобальний, світовий. Тут його відмінність від стародавніх форм тероризму приблизно така ж, як відмінність одноклітинних живих організмів від вищих тварин. Тероризм, на відміну від інших видів транснаціональної

злочинності, не тільки породжує політичні наслідки, але і сам є породженням певних політичних інтересів. У цьому наголошується значна вага політичного компоненту феномена міжнародного тероризму, якщо навіть не початок та суть всієї справи.

Серед останніх досліджень, присвячених проблемам міжнародного тероризму, слід виділити роботи В. Ф. Антипенко, Ю. М. Антоняна, О. П. Бичківського, В. Н. Дрьоміна, Н. А. Зелінської, Ю. Іваніча, Ю. С. Ромашева, М. Ю. Черкеса. Висуваючи ідеї протидії міжнародному тероризму, автори формулюють цілі та цінності нового справедливого світоустрію, підкреслюють необхідність узгоджених дій, направлених проти міжнародного тероризму.

Дійсно, єдиний загальнозрозумілий підхід – ключ до ефективної боротьби з тероризмом. Сьогодні національні інтереси можуть бути забезпечені лише у взаємозв'язку із загальними інтересами, значення яких стає все більш визначаючим. Вірно підмічено в роботі А. Печчєї “Людські якості”, що “парад суверенітетів” є найважливішим “підводним каменем” на шляху вирішення глобальних проблем [1; 573].

Основна мета цієї статті – дати філософсько-правову оцінку проблемі міжнародного тероризму. Основним методологічним фоном в роботі є діалектичний метод. Він дозволяє знайти внутрішню суперечність предмету дослідження, в результаті вирішення якої можливо досягнення поставленої мети цього дослідження.

Розхожа думка про те, що світовий тероризм був завжди – теза спірна. Як доказ старовини міжнародного тероризму, в основному, приводять дані про терористичні зусилля старовврейських племен, які терористичними методами боролися і з римською колонізацією і з своїми сусідами, тероризм воїнів ісламу, які більше двохсот років наносили хрестоносцям вельми відчутні удари, про дії великих завойовників, які, перемігши ворога в битвах, приступали до знищення значної частини населення, перетворюючи інших на рабів (такі методи переслідували метою – страхання для демонстрації своєї влади над життями скореного населення та виключення будь-якого опору в майбутньому). Проте, якщо виходити з того, що якщо вже такі, непорівнянні з сучасним тероризмом, події ми називатимемо світовим тероризмом, то ми дійдемо і до твердження, що всі війни – світові війни. Потреба у використанні цих термінів відпаде.

У вищезазначених прикладах можна углядіти лише передумови того, що зараз розуміють під “міжнародним тероризмом”.

Можливо, саме в подібних історичних відомостях прихований початковий пункт сучасного тероризму – масові, безжальні акції, що мають мету залякування своїх переможених ворогів. Різниця ж між “початком” та станом тероризму сьогодні полягає у тому, що раніше це були дії сильної у військовому відношенні сторони. Зараз терористична діяльність здійснюється слабким у військовому відношенні суб’єктом і виправдовується у власних очах та очах громадськості саме цією слабкістю, яка стає для нього козирем в політичній грі.

Тероризм можна порівняти з неминучою хворобою суспільства через його конфліктний розвиток, подібно наростаючому запальному процесу, що відбувається в живому організмі. Зараз акти міжнародного тероризму відбуваються на вокзалах, всіх видах транспорту, портах, житлових будинках, публічних і суспільних установах та ін.

Відсутність міжнародно-правової домовленості відносно поняття тероризму створює перешкоду і для офіційного формулювання терміну “міжнародний тероризм”.

Вперше міжнародний тероризм виділили в самостійну проблему в 30-ті роки ХХ століття. Тоді ж, експертами різних країн були вироблені перші документи по міжнародній співпраці в боротьбі з тероризмом. Міжнародний тероризм на початку ХХ століття містить елементи міжнародного злочину – це здійснення його на території іншої держави, здійснення терористичного акту (фізичне усунення) входило в задачу спеціальних органів та не було націлено на мирне населення і не мало метою залякування громадськості. Так, наприклад, за завданням керівництва СРСР та Німеччини усувалися неугодли політичні і громадські діячі за кордоном цих країн.

Через відмінності по масштабності актів, цілей тероризм початку ХХ століття часто не визнають за міжнародний та відносять до розряду державного тероризму. Прикладом звичайно служить вбивство Троцького. Відштовхуючись від позиції, що “міжнародний тероризм” – це глобальний, світовий, ми також приходимо до висновку, що повною мірою використовувати цей термін можна тільки відносно тероризму сьогоднішнього, в умовах злиття економік різних держав, зрощення легального та кримінального бізнесу, глобальної комунікації, доступності зброї масового ураження.

Сучасним спробам визначення міжнародного тероризму передували сформульовані в Статуті Міжнародного військового

трибуналу поняття злочинів проти світу, військових злочинів та злочинів проти людства. Ці поняття носили перехідний характер до міжнародного тероризму.

Відсутність визначення міжнародного тероризму багато в чому перешкоджає міжнародному співтовариству вжити дієві заходи проти цього явища. Спроби дати таке визначення полягає в переліку конкретних видів злочинів. Одні і ті ж акти насильства кваліфікуються різними державами як терористичні або як боротьба за свободу, а особи, їх здійснюючі, розглядаються як терористи – одними державами та як борці за свободу – іншими.

Деякі держави пропонують взагалі не розглядати поняття міжнародного тероризму, що небезпечно рівнянням дійсно визвольних рухів народів з тероризмом. Дійсно, зрозуміти ці держави можна, тому, що краще боротися з будь-яким тероризмом, ніж зв'язувати початок цієї боротьби з необхідністю давати визначення якомусь міжнародному, незрозумілому явищу, що не має, неначебто, ні загального керівного центру, ні загальної причини.

Але і у відсутності такого визначення боротися з міжнародним тероризмом потрібно. Тому формулювання, навіть робочого варіанту визначення тероризму, допоможе в боротьбі з ним, оскільки дозволить з'ясувати питання “з чим власне ми боремось?”

Деякі автори вважають відмітною ознакою акту міжнародного тероризму присутність в ньому іноземного елементу. Так, Антонян Ю. М. пропонує наступне визначення міжнародного тероризму: “організація і здійснення насильницьких актів будь-якого роду проти громадян (жителів) та майна іншої країни ради страхання її населення, окремих соціальних груп або державної влади, отримання яких або вигод або переваг, ухвалення необхідних рішень, страхання неугодних державних, політичних, суспільних, релігійних діячів, діячів культури, спричинення збитку, а також помсти [2; 64-65]”. На підтримку цього визначення свідчить факт про те, що, дійсно, міжнародний тероризм не обов'язково направлений проти іншої держави (державної влади). Теракт “може породжуватися ворожнечею та ненавистю проти всієї країни, її держави, суспільства, народу, людей з даними національними особливостями, представників окремих соціальних груп, всієї культури цієї країни або цієї нації в цілому [2; 63]”. Крім того, “міжнародні терористи можуть бути не тільки “агентами та представниками однієї держави”, а людьми, що не мають ніякого відношення до держави (державної влади)

і діючі за своєю ініціативою. Вони можуть об'єднуватися в групи або діяти поодиноці, але не від імені та за дорученням держави, тобто не виступають як його представники. Вони представляють яку-небудь групу або організацію, навіть може бути – лише самого себе [2; 63]”.

Міжнародний тероризм є породженням процесу глобалізації, його “виворітним атрибутом”. Як глобалізатори, так і антиглобалісти знайшли “нову зброю” – “людський чинник” в особі людей, що зневірилися від убогості та безправ'я, готових жертвувати своїм життям за хороші гроші (живі бомби!), особливо, якщо цю операцію ще ідеологічно оформити не як наймане вбивство, а як боротьбу за справедливість та богоугодну справу.

Якщо ми визнаємо правильність вище сформульованого висновку про те, що лікувати треба не хворобу, а організм, то і боротьба з тероризмом одержує абсолютно нове, ширше значення. Боротьба з тероризмом, у тому числі і юридична – це не тільки створення та виконання законів, в яких йдеться безпосередньо про тероризм, але і створення та забезпечення неухильного виконання всіх законів і нормативних актів, що допомагають відновлювати справедливість, підвищувати духовність людини, покращувати виховання та освіту підростаючого покоління.

Всупереч думці відомого російського драматурга Олександра Островського бідність – це велика вада, що породжує численні злочини проти людяності. Тому достовірно демократична держава обов'язково та постійно повинна вести боротьбу з бідністю. Можна навіть сказати, що наявність такої ефективної боротьби – це безпомилковий тест на справжню демократичність тієї або іншої держави.

Проведене дослідження показало, що міжнародний тероризм є органічним породженням сучасного світопорядку та інструментом боротьби різних геополітичних сил. Міжнародний тероризм – це породження процесу глобалізації, його “виворітний компонент”. Тому боротися з ним потрібно як з внутрішнім пороком суспільних відносин, що переважають в сучасному світі. Боротьба з тероризмом, у тому числі і юридична – це не тільки створення та виконання законів, в яких йдеться безпосередньо про тероризм, але й створення та забезпечення неухильного виконання всіх законів і нормативних актів, що допомагають відновлювати справедливість, підвищувати духовність людини, покращувати виховання та освіту підростаючого покоління.

Тільки в рамках філософського (світоглядного, внутрішнього) підходу можна шукати ефективне рішення проблем боротьби з тероризмом, оскільки його глибинні, початкові причини знаходяться, перш за все, в морально-етичній площині. У підставі методології боротьби з тероризмом взагалі та міжнародним тероризмом зокрема повинні бути присутніми загальні принципи світоглядного рівня, зокрема загальнолюдське філософське “ядро” різних культур, що включає принцип гармонізації буття людини на всіх рівнях, необхідності со-буття держав, культур, релігій, людей, знаходження загального світосприйняття, зміни поведінкової мотивації. Для подолання тероризму і проблем, пов’язаних з ним, необхідний перегляд стереотипів сучасного суспільства, що склалися, в розумінні таких категорій, як справедливість, демократія, свобода, насильство. Зняття напруги між народами, державами, партіями, націями, релігійними конфесіями заради загальнолюдських інтересів можливо за рахунок вирішення глобальних проблем і єднання людства. При цьому національні інтереси не є перешкодою перетворенню держав в глобальне співтовариство, тому як єдність не виключає різноманіття, а передбачає його. Це ж в рівній мірі відноситься і до процесу завершення роботи над проектом загальної конвенції по боротьбі з тероризмом. Ключова роль в світоглядному “ядрі” методології боротьби з тероризмом належить праву та філософії, що співвідносяться як форма і сутність. Вироблення загальноновизнаних легітимних форм боротьби з тероризмом – це умова для створення ефективної системи протидії тероризму.

Література:

1. Печчеи А. Человеческие качества / Мир философии: Книга для чтения. – Ч. 2. – М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
2. Антонян Ю. М. Терроризм: Криминологическое и уголовно-правовое исследование. – М.: Щит-М, 2001. – 306 с.
3. Черкес М. Е. Международно-правовое обеспечение борьбы с терроризмом // Социально-правовые аспекты терроризма. – Одеса: Фенікс, 2003. – С. 22-40.
4. О выходе из кризиса // <http://karabaev.chat.ru/krisis1.html>
5. Зелинская Н. А. Международно-правовое определение терроризма // Социально-правовые аспекты терроризма. – Одеса: Фенікс, 2003. – С. 41 – 90.
6. Зарубежное военное обозрение. – 2001. – № 8. – 64 с.

7. Иванич Ю. Наркотики и терроризм: паутина зла. – М.: Вече, 2005. – 464 с.
8. Trends in Terrorism // Perspectives, Canadian Security Intelligence Service. Report. – 2000/01, December 18, 1999.
9. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. 39-я сессия. Резолюция ООН 39/159 “О недопустимости политики государственного терроризма и любых действий государств, направленных на подрыв общественно-политического строя в других суверенных государствах”, одобренная 39 сессией 17 декабря 1984 года // Doc. UNA/RES/39/159.

Доді К. В., Київський університет права

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ НОРМ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ НЕМІЖНАРОДНІ ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ В ДЕЯКИХ КРАЇНАХ СНД

В статті розглянуті проблеми імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Молдова та України. Обґрунтовано висновок про обмеженість законодавства країн СНД в сфері регулювання внутрішніх озброєних конфліктів.

In the article the problems of implementation of international humanitarian law norms in the national legislation of Russian Federation, Republic Byelorussia, Republic Moldova and Ukraine are considered. A conclusion about limitedness of the CIS countries legislation in the field of the internal armed conflicts regulation is grounded.

Проблема міжнародно-правової регламентації, і зокрема кваліфікації неміжнародних збройних конфліктів (громадянських війн), які демонструють зростаючу жорстокість і кривавість, є особливо актуальною в наш час. Збройна боротьба всередині людських спільнот, очевидно, була однією з перших відомих форм війни. В історичних та статистичних матеріалах ці конфлікти є не менш частими, жорстокими і спустошливими, ніж міждержавні війни.

За даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем миру (СІПРІ), з 1990 по 2002 роки відбулося 58 значних збройних конфліктів у 46 точках земної кулі. З них лише три конфлікти мали міждержавний характер, головною

проблемою в інших була суперечка про територію чи владу не між державами, а між сторонами всередині держав.

На сьогодні в вітчизняній юридичній науці питання імплементації міжнародних норм, що регулюють неміжнародні збройні конфлікти, в національне законодавство таких держав як Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Молдова та Україна, практично не розглядалося. Окремі аспекти цієї проблеми були предметом досліджень таких науковців і юристів-міжнародників, як С. В. Ісаковича, В. М. Репецького, М. М. Гнатовського, О. В. Касинюк, В. Гамураря, О. М. Толочко, І. Ю. Белого, І. П. Бліщенко.

Метою статті є дослідження зобов'язань держав дотримуватися і забезпечувати дотримання положень міжнародного гуманітарного права, що регулюють неміжнародні збройні конфлікти, та вживати заходів, спрямованих на забезпечення виконання цих норм.

Поширення знань про норми міжнародного гуманітарного права та дотримання цих норм покликані обмежити наслідки збройних конфліктів та забезпечити найбільш ефективний захист жертв цих конфліктів [1, с. 271].

Головна проблема полягає не в змісті таких норм, а швидше в їх застосуванні. Застосування гуманітарного права в міжнародних конфліктах було широко досліджено, але набагато менше написано про те, як досягти його ефективної імплементації там, де конфлікти за своїм характером не є міжнародними. Ні спільна ст. 3 Женевських конвенцій 1949 р., ні II Додатковий протокол не містять положень щодо свого застосування. В дійсності, система в цілому була розроблена для регулювання міжнародних конфліктів; вона не може бути легко налаштована для застосування в неміжнародних конфліктах, характеристики яких зовсім інші [2, с. 232].

Положення міжнародного гуманітарного права зобов'язують держави вживати заходів, спрямованих на забезпечення виконання його норм, або розглядають певні аспекти цього обов'язку. Зазначений обов'язок впливає із зобов'язань держав-учасниць договорів, які є основою гуманітарного права, за будь-яких обставин дотримуватись цих зобов'язань. Така імперативна вимога закріплена у ст. 1, спільній (загальній) для чотирьох Женевських конвенцій 1949 року і ст. 1 I Додаткового протоколу. У них втілюється принцип, за яким чинні договори потрібно добросовісно виконувати. Такий самий обов'язок існує і щодо II Додаткового протоколу, хоч останній не містить відповідного застереження, обмежуючись проголошенням основних норм [3, с. 262].

Зобов'язання дотримуватися і забезпечувати дотримання міжнародного гуманітарного права можна знайти в численних військових статутах та настановах. Воно підтверджується практикою міжнародних організацій та міжнародних конференцій. Ця норма знаходить підтвердження і в міжнародній судовій практиці (Міжнародний суд, справа про воєнну діяльність на території Демократичної Республіки Конго). Зобов'язання держави, що впливає їх цієї норми, не обмежується забезпеченням дотримання міжнародного гуманітарного права його власними збройними силами, але поширюється на забезпечення поваги з боку інших осіб чи груп, що діють фактично за його розпорядженнями, або під керівництвом і контролем. Крім того, деякі військові статuti й настанови та національні законодавства вимагають, щоб держави гарантували дотримання міжнародного гуманітарного права цивільними особами.

Вимога того, щоб збройні опозиційні угруповання дотримувалися принаймні певних норм міжнародного гуманітарного права, що застосовується під час неміжнародних збройних конфліктів, викладена в спільній ст. 3 Женевських конвенцій 1949 р. Ця вимога міститься і в Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей, у II Додатковому протоколі до неї, і в II Протоколі з поправками до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї. Хоча Додатковий протокол менш чітко формулює вимогу того, щоб всі сторони в конфлікті були зобов'язані виконувати його норми, зокрема тому, що всі посилення на «сторони в конфлікті» були вилучені, він розвиває й доповнює спільну ст. 3 Женевських конвенцій і обов'язковий для дотримання як урядовими військами, так і збройними опозиційними угрупованнями [4, с. 634].

Імплементация міжнародного гуманітарного права є одним з елементів його реалізації, яка передбачає такі види діяльності:

- профілактична діяльність, спрямована на розробку такого права і забезпечення його прийняття воюючими сторонами через поширення знань про нього;

- діяльність з метою обмежити наслідки вчинених порушень через надання допомоги жертвам;

- діяльність, покликана припинити порушення, що вчинюються через звернення до влади безпосередньо після подій;

- діяльність, спрямована на запобігання порушенням і покарання винних [3, с. 264-265].

У відповідності з принципами та нормами міжнародного гуманітарного права в рамках СНД в 1993 р. було укладено Угоду про першочергові заходи щодо захисту жертв збройних конфліктів, яка набрала чинності в листопаді 1994 р. В юридичній літературі цей документ згадується рідко, однак, без сумніву, він вартий окремого і більш докладного розгляду як свідчення імплементації в рамках міжнародної організації.

Варто підкреслити, що учасники цієї Угоди підтвердили свої зобов'язання, які випливають з гуманних принципів і норм Женевських конвенцій про захист жертв війни та Додаткових протоколів до них, а також з інших положень міжнародного гуманітарного права. Вони висловили глибоку стурбованість з приводу тієї тривожної ситуації, яка склалася на значній частині території колишнього СРСР у зв'язку зі збройними конфліктами з національних, релігійних і політичних мотивів та засудили грубі порушення міжнародного гуманітарного права під час їх ведення [5, с. 184].

Імплементація міжнародного гуманітарного права на національному рівні пов'язана з проблемою співвідношення міжнародного права з внутрішнім правом. У кожній національній правовій системі імплементація норм міжнародного права у внутрішньому законодавстві має певні особливості, зумовлені, головним чином, конституційними нормами, що стосуються співвідношення цих двох правопорядків.

Імплементація норм міжнародного гуманітарного права на національному рівні – це безпосередній процес, який об'єктивно вимагає тісної співпраці різних міністерств, відомств і неурядових організацій. З цією метою в деяких державах створені національні комітети й робочі групи з імплементації міжнародного гуманітарного права, які складаються з представників органів державної виконавчої влади, неурядових організацій, національних товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Роль і склад цих комітетів у окремих країнах різні. Часто вони уповноважені мати справу не тільки з міжнародним гуманітарним правом, а й з правом прав людини. Хоч ці два напрями тісно взаємозв'язані, між ними існує суттєва відмінність [3, с. 297-299].

Відповідно, в ряді таких країн, як Україна, Молдова і Білорусь були створені Національні комісії з імплементації міжнародного гуманітарного права. Метою останніх є аналіз національного законодавства країни на предмет його відповідності положенням

міжнародних угод з питань міжнародного гуманітарного права. В контексті нашого дослідження вважаємо за доцільне детальніше проаналізувати законодавство деяких країн СНД щодо закріплення в ньому положень, які регулюють порядок ведення збройних конфліктів неміжнародного (внутрішнього) характеру.

Російська Федерація

В якості першого кроку з виконання міжнародних зобов'язань, що випливають з участі Радянського Союзу в Додаткових протоколах I та II до Женевської конвенції 1949 р., стало видання Статутів Збройних Сил Російської Федерації, а також наказу Міністра оборони 1990 р. № 75, що оголошував названі міжнародні документи та окреслював вимоги щодо їх виконання військами та силами флоту.

Цей наказ містив приписи стосовно поширення знань про міжнародне гуманітарне право, його вивчення в ході бойової підготовки, а також забезпечення особового складу міжнародно-правовими документами та іншими законодавчими актами [5, с. 190].

У порівнянні з діючими раніше Основними положеннями військової доктрини Російської Федерації, затверджених Указом Президента РФ від 2 листопада 1993 р. № 1833 «Дотримання міжнародних зобов'язань та сприяння досягненню цілей договорів та угод, учасницею яких є Російська Федерація», в чинній Військовій доктрині РФ (Указ Президента РФ від 21 квітня 2000 р. № 706) посилення на Женевські конвенції 1949 р. відсутні, а лише зазначається, що її правову основу складають Конституція РФ, федеральні закони та інші нормативні акти РФ, а також договори РФ у галузі військової безпеки [5, с. 191].

В ст. 2 Закону РФ «Про статус військовослужбовців» 1998 р. вказано, що особливості статусу військовослужбовців, що проходять військову службу в воєнний час, в період мобілізації, під час виконання обов'язків військової служби, в умовах надзвичайного стану та під час збройних конфліктів регулюються федеральними конституційними законами, федеральними законами та іншими нормативними правовими актами Російської Федерації. В армії Російської Федерації офіцери юридичної служби в умовах військових дій зобов'язані допомагати вирішувати проблеми права війни командирам, а останнім рекомендовано враховувати положення міжнародного гуманітарного права при плануванні та проведенні військових навчань і розробці військових документів.

Значним внеском в імплементацію норм міжнародного гуманітарного права є Настанова з міжнародного гуманітарного права для Збройних Сил Російської Федерації (наказ Міністра оборони 2001 р. № 360 «Про заходи щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах РФ»), а також «Кодекс поведінки військовослужбовця Збройних Сил РФ – учасника бойових дій».

Для ефективної імплементації норм міжнародного гуманітарного права необхідно забезпечити кримінальне покарання осіб, які скоїли ті чи інші злочини, передбачені у міжнародних документах.

Чинний Кримінальний кодекс РФ в ст. 356 «Застосування заборонених засобів і методів ведення війни» встановлює, що об'єктивною стороною такого злочину є жорстоке поводження з військовополоненими та цивільним населенням, депортація цивільного населення, розграбування національного майна на окупованій території, застосування заборонених засобів і методів ведення війни, а також застосування зброї масового ураження. Ця стаття, на жаль, застосовується тільки до міжнародних збройних конфліктів.

До числа інших злочинів входять «планування, підготовка або розпалювання агресивної війни» (ст. 353), «публічні заклики до розпалювання агресивної війни» (ст. 354), «геноцид» (ст. 357), «екоцид» (ст. 358), «вербування, навчання, фінансування або інше матеріальне забезпечення найманця» (ст. 359), «напад на осіб чи установи, які користуються міжнародним захистом» (ст. 360).

Республіка Білорусь

Одним з важливих документів, прийнятих Республікою Білорусь для забезпечення зобов'язання імплементації норм міжнародного гуманітарного права, є Наказ міністра оборони Республіки Білорусь № 425 від 12 серпня 1997 р. «Про заходи щодо вивчення та поширення міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах Республіки Білорусь». У додатку до цього наказу було сформульовано Керівництво щодо застосування міжнародного гуманітарного права для офіцерського складу Збройних Сил Республіки Білорусь. Це Керівництво містить перелік норм міжнародного гуманітарного права, які повинні знати і реалізовувати командири, до чієїх обов'язків входить виконання тактичних завдань. На жаль, вказане керівництво не містить конкретних норм, що можуть застосовуватися до неміжнародних збройних конфліктів.

Ст. 128 Кримінального кодексу Республіки Білорусь («Злочини проти безпеки людства») охоплює такі дії як депортація, незаконне утримання під вартою, оборнення в рабство, масове або систематичне здійснення позасудових страт, викрадення людей, яке тягне за собою їх зникнення, катування або акти жорстокості, що здійснюються в зв'язку з расовою, національною чи етнічною приналежністю.

Статті 132 та 133 зазначеного кодексу передбачають вербування, навчання, фінансування і використання найманців та саме найманство. Ст. 135 Кримінального кодексу передбачає порушення законів і звичаїв війни, але, на превеликий жаль, виходячи з тексту статті та її коментаря [6, с. 287-288], вона не застосовується до збройних конфліктів неміжнародного характеру.

Кримінальний кодекс Республіки Білорусь (ст. 136) до числа військових відносить 17 складів злочинів, які за своєю міжнародно-правовою природою представляють серйозні та інші порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені проти осіб та об'єктів, що користуються під час військових дій міжнародним захистом [6, с. 289].

Також зазначений кодекс відносить до числа кримінально караних і бездіяльність або віддання злочинного наказу під час збройного конфлікту (ст. 137) та незаконне користування знаками, які охороняються міжнародними договорами (ст. 138). Складом останнього злочину є умисне незаконне використання емблем МКЧХ чи інших знаків, що охороняються міжнародним правом.

Слід враховувати, що при застосуванні зазначених кримінально-правових норм важливе значення мають окремі положення, викладені у Загальній частині Кримінального кодексу Республіки Білорусь. Так, відповідно до ч. 3 ст. 6 останнього, по відношенню до згаданих злочинів передбачається універсальна юрисдикція (статті 127, 128, 129, 131, 134, 135, 136, 137 Уголовного Кодекса РБ).

Стосовно осіб, які скоїли подібні злочини, можливе застосування правил і процедур екстрадиції (видачі), сформульованих у ст. 7 Кримінального кодексу. Необхідно також вказати на припис ст. 85 цього нормативного акту, відповідно до якого звільнення від кримінальної відповідальності або покарання у зв'язку із закінченням строків давності не застосовується при скоєнні воєнних злочинів [7, с. 284-286].

Республіка Молдова

Кримінальний Кодекс Республіки Молдова в Главі I Особливої частини «Злочини проти миру і безпеки людства, військові злочини» містить ст. 138, норми якої передбачають відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права. На жаль, законодавець в даній статті розглядав міжнародне гуманітарне право у вузькому контексті, тому що під «порушенням міжнародного гуманітарного права» він мав на увазі виконання і віддання протизаконного наказу, що тягнуть вчинення злочину, передбаченого ст. 137 Кримінального кодексу Республіки Молдова.

Ст. 137 Кримінального кодексу Республіки Молдова передбачає такий склад злочину, як нелюдське ставлення, однак він є тільки частиною діянь, заборонених гуманітарним правом. Зазначена стаття відносить до протиправних діянь застосування будь-якого роду тортур або нелюдського ставлення з метою навмисного заподіяння тяжких страждань або тяжких тілесних ушкоджень або іншої тяжкої шкоди пораненим, хворим, військовополоненим, цивільним особам, цивільному медичному персоналу або медичному персоналу Червоного Хреста чи іншим особам. У Коментарі до Кримінального кодексу Республіки Молдова вказується, що ст. 137 буде застосовуватися не тільки до міжнародних, але й до внутрішніх збройних конфліктів. Автори Коментаря приводять як аргумент положення спільної ст. 3 Женевських конвенцій та п. 2 ст. 4 II Додаткового протоколу, що надають основні гарантії гуманного поводження з особами, які перебувають під захистом, незалежно від того, є конфлікт міжнародним чи внутрішнім [8, с. 194].

Зазначена глава містить ще такі злочини як геноцид (ст. 135), екоцид (ст. 136), планування, підготовка, розв'язування або ведення війни (ст. 139), найманство (ст. 141), напад на осіб чи установи, що користуються міжнародним захистом (ст. 142). А ст. 392 в Главі XVIII «Військові злочини» передбачає покарання за віроломне використання емблеми Червоного Хреста в якості засобу захисту в період збройного конфлікту.

Також Кримінальний кодекс Республіки Молдова в ст. 143 передбачає покарання за застосування заборонених засобів і методів війни; ця норма застосовується і до неміжнародних збройних конфліктів, оскільки держава, забороняючи застосовувати такі методи та засоби ведення війни в міжнародних конфліктах, не може дозволити використовувати їх на своїй території у внутрішніх конфліктах.

Ще одна норма, яку можна використовувати для притягнення до кримінальної відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права, міститься в ст. 391 Кримінального кодексу Молдови. Вона передбачає покарання за грубе порушення міжнародного гуманітарного права в період збройних конфліктів, – як міжнародних, так і внутрішніх.

Порушення гуманітарного права є злочином, передбаченим ст. 391, якщо такі дії спричинили тяжкі наслідки. Тяжкими наслідками вважаються: заподіяння смерті або тілесних пошкоджень, руйнування цивільних споруд та цінностей цивільного населення, знищення флори і фауни тощо [8, с. 638-639].

Стосовно питання про відповідальність осіб за порушення норм про захист культурних цінностей, 22 червня 1993 р. Парламент Республіки Молдова прийняв закон «Про охорону пам'ятників», у якому зазначається, що для настання кримінальної відповідальності за знищення або пошкодження пам'ятників історії і культури повинні бути одночасно наявними три необхідні умови:

а) пам'ятники повинні мати національну або міжнародну цінність (повинні відповідати вимогам Закону «Про охорону пам'ятників»);

б) пам'ятники повинні знаходитися під охороною держави з моменту їх включення до Переліку пам'ятників Республіки Молдова під конкретною назвою, наприклад: Монастир Успіння Божої Матері з м. Кеушень;

с) пам'ятники повинні бути зруйнованими чи пошкодженими, або повинна існувати реальна спроба їх пошкодження [9].

Україна

У 2004 році наказом Міністра оборони України № 400 було введено в дію «Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України». А в 2006 році Міністерство оборони Республіки Молдова затвердило Наказ № 275 «Про введення в дію Керівництва по застосуванню норм права збройних конфліктів у Національній армії Республіки Молдова», положення якого дуже схожі на ті, які містяться в українському Наказі № 400.

Зазначене «Керівництво по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України» передбачає низку положень, що стосуються неміжнародного збройного конфлікту. Зокрема, воно дає визначення внутрішнього збройного конфлікту – це зіткнення на території держави збройних сил уряду з антиурядовими організованими збройними загонами.

Відповідальність за злочини, пов'язані з порушенням норм міжнародного гуманітарного права, передбачена в Кримінальному кодексі України. Більшість відповідних положень міститься в його розділі XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни» зазначеного кодексу відносить до кримінально караних наступні дії: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Ця стаття, на перший погляд, застосовується тільки до злочинів, скоєних під час міжнародного збройного конфлікту. Але якщо звернути увагу на те, що Україна приєдналася до II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р. і підписала Римський Статут Міжнародного кримінального суду, вона зобов'язана імплементувати положення зазначених міжнародних актів у національне законодавство. Звідси можна зробити висновок про те, що згадана стаття Кримінального кодексу повинна застосовуватися і до злочинів, скоєних у ході неміжнародних збройних конфліктів, або ж законодавець повинен доповнити її відповідними поправками.

Розділ XX Кримінального кодексу України містить у собі ще й такі склади злочинів, як планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), застосування зброї масового знищення (ст. 439), екоцид (ст. 441), геноцид (ст. 442), незаконне використання символіки Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (ст. 445), найманство (ст. 447).

20 січня 2000 р. Україна підписала Римський Статут Міжнародного кримінального суду, що покликано сприяти роботі щодо створення найоптимальнішого механізму дійового забезпечення адаптації законодавства України до положень Статуту [10, с. 14]. Конституційний Суд України в своєму Висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду визнав останнього таким, що не відповідає Конституції України в тій частині його положень,

за якими «Міжнародний кримінальний суд... доповнює національні органи кримінальної юстиції» [11, с. 21]. Можливість такого доповнення судової системи України не передбачена розділом VIII Конституції, а тому приєднання до цього Статуту можливе лише після внесення до неї відповідних змін.

За своєю природою Міжнародний кримінальний суд є міжнародно-правовим судовим органом, який створюється за згодою держав-учасниць його установчого документа – Статуту, положення якого базуються на принципі поваги прав і свобод людини, зокрема створення відповідних юрисдикційних механізмів для забезпечення справедливого правосуддя. Тому Міжнародний кримінальний суд не може бути віднесений до надзвичайних і особливих судів, створення яких не допускається відповідно до ч. 5 ст. 125 Конституції України [12, с. 28].

Оскільки категорія злочинів проти людяності (ст. 7 Статуту) на сьогоднішній день ще не знайшла свого повного відображення в Кримінальному кодексі України, Міністерством юстиції України був розроблений проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України», яким, зокрема, було запропоновано доповнити Кримінальний кодекс новою ст. 438-1 «Злочини проти людяності». Відповідно до цієї статті кримінальна відповідальність наставатиме у разі вчинення діянь, які відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, визнані злочинами проти людяності [10, с. 18].

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що законодавство згаданих держав у сфері регулювання міжнародних (внутрішніх) збройних конфліктів є дуже обмеженим і потребує подальшого вдосконалення. У кримінальних кодексах цих країн не існує жодного положення, яке б безпосередньо встановлювало відповідальність за порушення норм стосовно засобів та методів ведення бойових дій під час міжнародних збройних конфліктів. Можна лише припустити, що норми про відповідальність за порушення правил ведення міжнародних збройних конфліктів, ймовірно, будуть застосовуватися і до ситуацій внутрішніх збройних конфліктів. Однак залишається надія, що в недалекому майбутньому зазначені держави виправлять подібне становище і внесуть необхідні зміни до законодавства, особливо після їх приєднання до Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

Література:

1. Захарьев К. Права государств в отношении мер по имплементации международного гуманитарного права. В Сборнике «Имплементация международного гуманитарного права. Статьи и документы». – Москва, 1998.
2. Moir L. The law of internal armed conflict. – Cambridge, 2002.
3. Репецкий В. М., Лисик В. М. Міжнародне гуманітарне право. – Київ, 2004.
4. Хенкерс Ж-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное гуманитарное право. – МККК, 2006. – Том 1. Нормы.
5. Котляров И. И. Международное гуманитарное право. – М., 2003.
6. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Республики Беларусь. Под ред. Баркова А. В., Хомича В. М. – Минск, 2007.
7. Калугин В. Ю., Акулов Д. В. Пресечение нарушений в механизме имплементации международного гуманитарного права. – Минск, 2004.
8. Barbaneagra A., Popovici T. Codul Penal al Republicii Moldova. Comentat si adnotat. – Chisinau, 2005.
9. Закон Республики Молдова “Об охране памятников” № 1530-XII от 22.06.93.
10. Лавринович О. Основні проблемні питання імплементації положень Римського Статуту Міжнародного кримінального суду до законодавства України та шляхи їх вирішення. // Український часопис міжнародного права. – 2003. – № 4. – С. 14-19.
11. Селівон М. Проблеми конституційності Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. // Український часопис міжнародного права. – 2003. – № 4. – С. 20-25.
12. Скомороха В. Римський Статут Міжнародного кримінального суду: питання конституційності. // Український часопис міжнародного права. – 2003. – № 4. – С. 26-35.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ТИСКУ В ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ

В статье рассматриваются отдельные механизмы политического давления, применяемые Россией в ответ на несогласие с внутренним и внешним политическим курсом Украины. Во всех случаях наблюдается присутствие этнического фактора как легитимации вмешательства, что свидетельствует об угрозе этнополитической безопасности Украины.

The ways of political pressure, used by Russia in response of Ukrainian inside and foreign policy are analyzed. In all cases we came across ethnic factor that legitimizes such interference. It demonstrates a threat to ethnopolitical safety.

Після президентських виборів 2004 року Україна змінила вектор внутрішньополітичного та зовнішньополітичного розвитку. У внутрішній політиці країна стала на шлях демократичних перетворень та національного відродження, у зовнішній – оголосила пріоритетним курс інтеграції в Європейський Союз та НАТО. Ці трансформації сприяли більш чіткому усвідомленню національних інтересів, відмінних від інтересів сусідніх держав пострадянського табору. На державному рівні було покладено край політиці пострадянського конформізму та узгодження власної політики з політикою неформального лідера регіону – Росії. Україна нарешті усвідомила себе Україною, а українці – українцями, а не частиною пострадянського простору, який єднав братні слов'янські народи. Починаючи з 2004 року, українська влада в особі Президента доклала максимум зусиль, щоб розірвати будь-які зв'язки, які прив'язували Україну до пострадянського минулого. В першу чергу, було вихолощено зміст наддержавних політичних об'єднань (СНД) та поставлено під сумнів доцільність економічних (ЄЕП). Україна натомість зосередилася на вступі до СОТ та підписанні угоди про асоціацію з ЄС, важливим пунктом якої стане створення зони вільної торгівлі з ЄС.

Росія поступово втрачала зовнішньополітичні важелі впливу на Україну. Ще в 2006 році Україна заявила про вихід з СНД. В МЗС підкреслили, що в Україні незадоволені тим, як іде робота

в рамках СНД, бо країна не отримує від членства реальних результатів. Президент погодився, що “Союз Незалежних Держав – це, передусім, політичний клуб, члени якого зустрічаються регулярно, але ефективність його економічної діяльності дуже низька” [1]. Однак Росія наполягала на необхідності збереження Співдружності незалежних держав. Головними завданнями СНД російський Президент назвав економічне співробітництво та безпеку. Головною перевагою – збереження партнерських стосунків між країнами колишнього СРСР, але визнав потребу реформування цієї наддержавної організації.

Власне, самій Росії СНД вже ні до чого, але й Україні вихід з цієї номінальної структури не давав особливих переваг. Демарш України з Співдружності не призведе до втрати чи зменшення зовнішньополітичної залежності, а лише стане зайвим приводом для погіршення взаємовідносин із Росією. Вихід з СНД України та Грузії – це політичний виклик Росії як гегемону на пострадянському просторі, сигнал світовій спільноті про те, що Росія втрачає геополітичні позиції в регіоні [2]. Росія вже давно сама розуміє непотрібність та штучність цієї міжнародної структури, але розвалити її Україні так просто не дає. Тому північний сусід одразу ж після заяв українських дипломатів пригрозив Україні позбавленням переваг, зокрема переглядом багатьох “угод та домовленостей, укладених на майданчику СНД, у тому числі в соціальній сфері”. Тому з огляду на вищезазначені загрози, Україна вирішила відмовитися від виходу з СНД і покласти зусилля на позбавлення організації “алергії на українські ініціативи”.

Того ж року Росія запропонувала ідею реформування Співдружності. Однак Україна розкритикувала концепцію єдиного зовнішнього кордону країн СНД. На думку міністра закордонних справ, вона позбавлена правового сенсу і Україна її не може прийняти. Річ у тому, що Конституція України не містить такого поняття, як кордон СНД, там є лише “державний кордон”. Також для України неприйнятні концепції близького й далекого зарубіжжя, оскільки ті самі країни географічно для України й Росії будуть різними. Але найбільший подив у МЗС викликали концепції цінностей СНД. “я знаю, що таке європейські цінності... але я не знаю, що таке “цінності СНД”, – прокоментував доповідь про підвищення ефективності й перспективи розвитку СНД міністр закордонних справ України [3]. Україна наголосила, що про координування зовнішньої політики між незалежними, суверенними державами

й мови бути не може. Однак позиція України про перспективи реформування Співдружності не бралася до уваги. І не дивно, адже Росія намагається створити видимість реформування з посиленням політичної складової СНД і збереженням власного домінування у Співдружності, тоді як Україна наполягає виключно на прагматичному економічному співробітництві. Тому до недоліків реформування Україна віднесла повну відсутність економічного аспекту роботи СНД. Але Росію цікавить виключно збереження політичного лідерства та структури СНД як такої. Україна залишилася членом Співдружності, але використовує цей майданчик виключно для вирішення двосторонніх питань. Зокрема, країна підписала стратегію економічного розвитку СНД до 2020, але з застереженнями. Прем'єр-міністр України відмовилася підтримати норми, що стосуються митної взаємодії та створення спільного економічного простору з членами СНД, оскільки це суперечить зобов'язанням СОТ та домовленостям України з ЄС.

Фактично втрапивши інституційні політичні механізми тиску на політику України в межах СНД, Росія намагалася скоригувати її за допомогою впливу через міжнародні структури. Відомо, що починаючи з 2004 року українська влада проводить кампанію з визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом українського народу. В Україні було прийнято відповідний закон: тема Голодомору як злочину сталінського режиму проти українців широко висвітлюється у ЗМІ, масштабно вшановується пам'ять жертв Голодомору та сталінських репресій. 2008 рік було оголошено роком пам'яті жертв Голодомору. Президент переконаний, що збереження пам'яті про цю трагічну подію в Україні 30-х років консолідує українську націю. Європа підтримує активну кампанію із вшанування жертв Голодомору. Президент Європарламенту заявив, що український Голодомор 1932-33 повинні пам'ятати усі європейці. Натомість Росія без поваги ставиться української трагедії. Група екстремістів із Євразійського союзу молоді кілька років тому скандально зірвали присвячену Голодомору виставку в Культурному центрі України в Москві. Активісти ЄСМ вдерлися до приміщення, потрощили стени, влаштували бійку. Вони звинувачували "помаранчевий фашистський режим Ющенка" у розпалюванні антиросійських настроїв. Лідери ЄСМ пояснили, що їхня акція мала форму громадянського протесту проти намірів "переконати відвідувачів у тому, що відповідальність за голод в Україні в 1932-33 падає на російський народ, який начебто зводив рахунки з прагненням

України до незалежності” [4]. Хоча вони визнали, щоб прямих звинувачень на адресу Росії в матеріалах експозиції не було. “Українці звинувачували комуністичний режим, але це ж наша історія”, – заявив голова ЄСМ П. Заріфулін. Українське МЗС відправило до Росії ноту протесту з вимогою притягнути винних до кримінальної відповідальності. Однак учасникам акції інкримінували лише дрібне хуліганство. Депутат від НУНС Т. Стецьків запідозрив, що російська влада дає добро на подібні акції – “складається враження, що ці радикальні молодчики діють з благословення і підтримки певних державних кіл Росії”. Російське МЗС звинуватило Україну у надмірній спекуляції на темі Голодомору, що ображає пам’ять жертв інших національностей: “Оголошення трагічних подій тих років “актом геноциду” щодо українського народу є одбоким перекручуванням історії на угоду сучасним кон’юнктурним політико-ідеологічним установам” [5].

Конфлікт навколо визнання Голодомору зводиться до наступного: Росія як правонаступниця Радянського Союзу протягом останніх 10 років взяла курс на звеличування радянського минулого, тоді як Україна – на засудження, пов’язуючи з ним не лише загибель 10 млн. українців під час штучного організованого радянською владою голоду в 1932-1933 роках, а й взагалі всі негаразди, які спіткали український народ за часів перебування України у складі СРСР. Радянське минуле в Україні міфологізується як символ зла, тоді як у Росії воно стало – символом добра та величі. Так, в Україні вирішили знищити всі символи – від пам’ятників до назв вулиць, пов’язані з тоталітарним режимом в історії України, тобто з Радянським Союзом. В партії Президента, “Нашій Україні” запропонували прийняти закон, “який би заборонив використовувати радянську символіку, називати іменами радянських катів-організаторів Голодомору вулиці – так, як це зробили інші європейські держави”. Тоді як Росія звеличує цих політичних діячів. Конфлікт ідеологій набуває політичного виміру – конфлікту між двома державами.

Російській владі складно змиритися з тим, що абсолютно протилежний політичний курс втілюється у сусідній країні, тому вона застосовує всі можливі засоби тиску на Україну. Насамперед, Росія вдалася до спроб заблокування визнання в ООН Голодомору 1932-33 років геноцидом українського народу. Її представник під час обговорення наполягав на тому, що жертвами тих подій стали мільйони людей різних національностей колишнього СРСР,

а не лише етнічні українці. В ЗМІ навіть були оприлюднені докази перешкоджання РФ визнанню Голодомору. Це лист керівника МЗС Росії на адресу міністрів закордонних справ країн-членів ООН, в якому він просить їх “зайняти принципову позицію і протистояти українській ініціативі в Генеральній асамблеї ООН”. Цей механізм спрацював, резолюцію визнання було відхилено. МЗС Росії заявило, що “делегація України в Раді ООН з прав людини, не отримавши практично ніякої підтримки, змушена була офіційно відкликати внесений нею раніше проект резолюції “Пам’ять про Голодомор 1932-1933 р. в Україні” [6]. Російські ЗМІ повідомили, що Росії вдалося заблокувати спроби України домогтися розгляду та прийняття Генеральною Асамблеєю ООН резолюції про визнання голодомору геноцидом українського народу. Однак Україні таки вдалося домогтися визнання голодомору на міжнародній арені. Всупереч позиціям російської делегації, Парламентська асамблея ОБСЄ визнала Голодомор 1932-33 в Україні. Але не назвала його геноцидом української нації, як того хотів Президент. Парламентська асамблея ухвалила резолюцію, вшанувавши пам’ять мільйонів українців, які загинули від Голодомору, “спричиненого брутальними, спланованими діями та політикою тоталітарного сталінського режиму” [7]. ОБСЄ звернулася до усіх парламентів держав-учасниць із закликом визнати Голодомор в Україні. Цей факт змусив голову Ради федерації Росії втратити самовладання. Він назвав визнання Голодомору “повною маячнею”.

Починаючи з 2004 року після приходу до влади нелояльного до Росії Президента України, РФ проводить політику цілеспрямованого блокування зовнішньополітичних та внутрішньополітичних ініціатив України за допомогою всіх доступних засобів. Так в 2008 році було заблокованого процес інтеграції України до Північноатлантичного Альянсу. Україна очікувала отримати ПДЧ на саміті, однак Росія зробила усе, щоб цього не сталося. Російський Президент заявив, що Росія може погодитися “з будь-яким вибором і грузинського, і українського народу, але саме народу, а не політичної верхівки”, апелюючи до того, щоб більшість українців не підтримують цього вектору інтеграції країни. Російська сторона наголосила, що “була, є і завжди залишиться різким супротивником механічного розширення НАТО”, оскільки воно не вирішує реальних проблем у сфері безпеки [8]. Вона пообіцяла допомогти країнам НАТО в бойових діях в Афганістані в обмін на відмову Альянсу прийняти Україну і Грузію в НАТО.

Зокрема, В. Путін запропонував направити російські підрозділи в Афганістан та створити транспортний коридор для перекидання натовських сил.

Тому Україна не отримала ПДЧ. Альянс прийняв нестандартне рішення – переніс розгляд питання про приєднання України та Грузії до ПДЧ на наступний саміт, на грудень 2008. НАТО привітало демократичні реформи в Україні та Грузії і пообіцяло, що наступним етапом співпраці Альянсу з цим країнами буде членство. Тобто в ПДЧ Україні відмовили, але гарантували членство, якого вона й досі не має. Країни-члени НАТО вирішили не легковажити агресивною позицією Росії. Попри те, що вона не має право вето в організації, Росія використала свій економічний вплив на окремі держави члени Альянсу, в результаті чого в ПДЧ Україні було відмовлено. Захід вирішив не втручатися у сферу інтересів Росії. Наслідком такої політики стала російсько-грузинська війна 2008 року, в результаті якої Грузія втратила частину своїх суверенних територій. Абхазія та Південна Осетія проголосили незалежність в односторонньому порядку. Їх визнали Росія та ще декілька підконтрольних їй держав. НАТО відмовилося втручатися в конфлікт на боці інтересів Грузії. Альянс обрав іншу стратегію: взагалі розпочав політику налагодження відносин з Росією. Генсек НАТО закликав до нового стратегічного партнерства з Росією. Він навіть пропонує РФ “разом вивчати проблеми безпеки 21-го сторіччя, щоб створити міцну основу для нашої подальшої співпраці” [9]. На певному етапі йдеться про можливість поєднання систем протиракетної оборони США, НАТО і Росії. Безумовно, за таких умов Україні вступ до Альянсу найближчим часом не пропонується. Їй і далі радять виконувати критерії відповідності вимогам НАТО.

Президент Росії дозволяє собі не лише публічно критикувати президента сусідньої держави, а й внутрішню політику України. Д. Медведєв, як і його попередник, вважає за необхідне провести в Україні референдум зі вступу до НАТО, наголосивши, що з таких питань, як входження до військового блоку, прийнято консультуватися з населенням. Чільник РФ також вказав Альянсу, яку політику слід проводити у відповідь на вимоги членства з боку України та Грузії. «Дві третини населення країни не підтримують вступ до НАТО, а окремі керівники України з наполегливістю, гідною кращого застосування, постійно заштовхують державу в НАТО», – обурився він. Президент РФ порадив і Альянсу замислитися:

«а чи датна в цьому випадку організація керувати такою кількістю країн, у яких така кількість внутрішніх проблем? [10]» Отже, Росія нав'язує власну позицію вже не лише сусіднім державам, а й світовій спільноті.

Цю проблему В. Ющенко піднімав під час виступів на Раді зовнішніх відносин у Нью-Йорку. Президент України відвідав США з нагоди офіційного відкриття 64 – ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Раніше глава держави повідомив, що збирається попередити президента США про те, що атака Росією Грузії в 2008 досі несе загрозу для Європи, але так і не зустрівся з Б. Обамою. «Втрата Грузією недоторканності кордонів означає, що те саме може відбутися в Європі. Ми всі стали більш вразливими», – наголосив В. Ющенко. Під час виступів в США він висловив сподівання, що Росія дотримає слова і виведе свій Чорноморський флот у травні 2017 року. Черговий раз пов'язав вступ України в НАТО зі збереженням її незалежності та висловив сподівання, що «Україна не буде розмінною темою для НАТО в організації відносин із третіми країнами», маючи на увазі Російську Федерацію. Підкреслив, що у відносинах між Україною та Росією немає чим пишатися. Порадив сусідній державі не здійснювати ніякого тиску – ні інформаційного, ні політичного, ні дипломатичного на виборчий процес в Україні [11].

В серпні 2009 року Росія вкотре дала зрозуміти, що не вважає Україну суверенною державою, безпрецедентно втрутившись у її внутрішні справи. Президент Росії в своєму відеоблозі дуже різко прокоментував стан україно-російських відносин. Відповідний лист також було направлено Президенту України. Д. Медведєв звинуватив Ющенко в руйнуванні стратегічного партнерства між двома країнами. «Те, що ми спостерігаємо за роки Вашого президентства, не можна сприймати інакше, як відхід української сторони від принципів дружби та партнерства з Росією, закріплених у Договорі 1997 року», – заявив російський Президент, підкреслюючи, що ситуація між двома країнами «не тільки не виправляється, а, навпаки, деградує» [12].

Звинувачень на адресу України у зверненні чільника сусідньої країни пролунала не виправдано багато. Медведєв обурений тим, що в Україні не вщухають «кампанії, пов'язані з витісненням російської мови з українських ЗМІ, освіти, культури, науки». До погіршення україно-російських відносин, на думку президента Росії, також призвела взята адміністрацією Ющенко лінія на «перегляд

спільної історії, героїзацію нацистських поплічників, звеличення ролі радикал-націоналістів, нав'язування міжнародній спільноті націоналістськи забарвлених трактувань масового голоду в СРСР 1932-1933 років як геноциду українського народу». Російська сторона знову повернулася у зовнішньополітичній риториці і навіть в офіційних документах до образливого формулювання «на Україні», замість «в Україні», попри зусилля та прохання українського МЗС. Д. Медведєв вважає, що державна влада України здійснює «пагубну практику втручання державної влади у справи православної церкви». Окремо дісталось Ющенку за зовнішню політику України. По-перше, Москві не подобається, що Україна «не припиняє деструктивних спроб ускладнити практичну діяльність ЧФ Росії», порушуючи основоположні угоди між країнами про принципи його базування в Криму. По-друге, Д. Медведєв закинув Україні антиросійську позицію у зв'язку з «варварським нападом режиму Саакашвілі на Південну Осетію». «Мирних жителів та російських миротворців в Цхінвалі убивали з української зброї. Ті в Києві, хто постачав зброю грузинській армії цілком розділяють із Тбілісі відповідальність за вчинені злочини», – наголосив президент сусідньої держави. По-третє, Д. Медведєв вважає, що Україна послідовно домагається розриву економічних зв'язків з Росією, зокрема в сфері енергетики, ставлячи під загрозу стабільне використання країнами «фактично єдиної газотранспортної системи, що забезпечують енергетичну безпеку Росії, України, багатьох європейських держав» [13].

З огляду на безпрецедентний внутрішній та зовнішній тиск на Україну щодо постачання зброї в зону конфлікту, грузинська сторона повідомила, що прийме будь-яке рішення України із приводу військово-технічного співробітництва України і Грузії. А Росія тим часом доливала масла у вогонь. Прокуратура РФ заявила, що у ході розслідування геноциду та масових вбивств громадян РФ на території Південної Осетії задокументовані неспростовні докази участі на стороні грузинських збройних формувань представників УНА-УНСО та військовослужбовців регулярних підрозділів Міноборони України. Керівники УНА-УНСО відповіли, що збиралися прийти на допомогу грузинам у якості миротворців, але грузинська сторона відповіли унсовців, щоб не провокувати росіян. В Міноборони категорично спростували участь українців у південноосетинському конфлікті, жадавши від Росії доказів. В РНБО взагалі вважають, що «заява

слідчого комітету РФ була досить очікуваним кроком у низці провокацій, адресованих і спрямованих проти України.

Європа відреагувала на звернення російського Президента до В. Ющенка оперативно. Віце-президент Європарламенту констатував «початок російського втручання у процес виборів в Україні» і попередив через ЗМІ російське керівництво, що «мову імперської політики добре розпізнають у Європі». Європейські експерти побоюються, що «загроза незалежності України на сьогодні більша, ніж навіть у перші роки самостійності» з огляду на агресивну політику Росії. Зокрема відомий британський експерт Дж. Шерр стверджує, що наразі Москва створює враження, що «Київ не спроможний дати собі раду і тому це мають за нього зробити інші задля безпеки самої України та безпеки Європи» [14]. Українська влада надто слабка у своїй розколотості, чварах і міжусобицях. І це дуже спокушує Росію, яка досі не може змиритися з незалежністю України. Незважаючи на те, що більшість експертів зробили висновок, що випадок російського Президента – це спроба втручання у внутрішні справи України, але ще не загроза національній безпеці, праві політичні сили дуже гостро відреагували на цю подію.

УНП, що входить до складу блоку НУНС, взагалі розцінила звернення президента Росії «як попередження про проголошення війни суверенній Українській державі» і порекомендувала керівництву України вжити адекватних заходів стосовно захисту національних інтересів. Також партія закликала Президента терміново відкликати українського посла в Росії, припинивши з нею дипломатичні відносини. Регіональні організації праворадикальних партій НРУ, УНП, КУН, «Свобода» й «Собор» взагалі зажадали повернення Україні ядерного статусу. Політичні експерти називають малоімовірною воєнну агресію Росії проти України і радять сприймати її ознаки як «просто дипломатичний і психологічний тиск», а не наближення грузинського сценарію. Проросійські політики також виключають «будь-яке застосування сили для з'ясування відносин між Україною та Росією». Адже у випадку військового конфлікту в Україні Росії буде потрібно набагато більше ресурсів (ніж у Грузії) і таких ресурсів у неї зараз немає. Тоді як військові експерти констатують, що загроза воєнного конфлікту між двома країнами постійно збільшується. Вони вважають, що для недопущення силового сценарію Україна повинна використовувати не тільки політичні методи, але й підвищувати свою обороноздатність. Модернізація ЗС Україною зможе застерегти Росію від різких кроків.

Події останніх місяців продемонстрували, що Росія, яка претендує на лідерство у регіоні вже не обмежується виключно політичним або економічним тиском, втручанням у внутрішню і зовнішню політику України. Сусідня країна відкрито починає апелювати до етнічного фактору (лінгвістичної, етнічної спорідненості) як до підстави здійснення такого тиску. Відтак, її дії становлять загрозу етнополітичній безпеці України [15]. Саме етнічна спорідненість російського та українського народів слугує виправданням стурбованості політичним курсом України з боку керівників Російської держави та підставою втручання у справи суверенної держави. Виникає питання, наскільки далеко заїде це втручання, враховуючи задекларований російським президентом після російсько-грузинської війни принцип захисту захист життя і гідності російських громадян, «де б вони не перебували». Наразі російська меншина, відповідно до перепису 2001 року – найбільша національна меншина в Україні. Бажання захистити її інтереси може коштувати Україні територіальної цілісності.

Література:

1. Ющенко В. Подаймо одне одному руки // Офіційний сайт Президента України. – <http://www.president.gov.ua/news/3214.html>.
2. Аллахвердиев К. Стратегия национального развития и этнополитическая безопасность в эпоху глобализации // Центральная Азия и Кавказ. – http://www.ca-c.org/c-g/2008/journal_rus/c-g-2/02.shtml.
3. Реформування СНД має відбуватися на економічній основі // Події. – <http://ua.podii.com.ua/world/2006/05/25/123031.html>.
4. Активісти ЄСМ розгромили виставку про український Голодомор в Москві // УНІАН. – <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/186309>.
5. Там само.
6. Россия покончила с «украинским голодомором» в ООН // МідЕастРУ. – <http://www.mideast.ru/362/44219>.
7. Україна все-таки відстояла Голодомор у Росії? // ForUm. – <http://ua.for-ua.com/ukraine/2008/07/03/135700.html>.
8. Росія готується різко реагувати на Україну і НАТО // Українська правда. – <http://www.pravda.com.ua/news/2008/4/2/74002.htm>.
9. Керівник НАТО закликає Москву до партнерства // BBC. – http://www.bbc.co.uk/ukrainian/world/story/2009/09/090918_rassmussen_nato_russia_bt.shtml.

10. Розширення НАТО не приносить Медведєву позитивних емоцій // УНІАН. – <http://unian.net/ukr/news/news-337060.html>.
11. Ющенко: членство в НАТО – майже синонім незалежності // Українська правда. – <http://www.pravda.com.ua/news/2009/9/22/101939.htm>.
12. Медведєв пригадав Ющенку усі його антиросійські провокації // ТСН. – <http://tsn.ua/ukrayina/myedvyedyev-prigadav-yushchenku-usi-yogo-antirosiiski-provokatsiyi.html>.
13. Там само.
14. Шерр: незалежність України знову під загрозою // ВВС. – http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2009/08/090824_sherr_independence_oh.shtml.
15. Этнополитика и безопасность // Международные процессы. – <http://www.intertrends.ru/three/014.htm/>.

Садова С. О., ОНУ ім. І. І. Мечникова

ПОЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ ОЦІНКИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Любое научное явление можно рассматривать на трех уровнях общности: как научную категорию, как научную гипотезу и как научную теорию. Данная статья посвящена анализу политической философии на уровне научной категории как инструмента анализа политического процесса. Процесс анализа происходит путем сопоставления содержания и функций политического либерализма, социал-демократизма и политической демократии.

Any scientific phenomenon can be viewed from three levels of commonness: as a scientific category, as a scientific hypothesis and as a scientific theory. The given article is devoted to the analysis of the scientific category. The process of analysis happens by means of the comparison of contents and functions of political liberalism, social-democratism and political democracy.

Світ політичного має багато вимірів – соціально-економічний, структурний, функціональний, соціокультурний, конфесійний, історичний, концептуальний. Для того, щоб вірно зрозуміти сутність політичних процесів та явищ необхідно мати відповідне знання про всі ці аспекти та виміри. В якості світоглядного об'єднуючого першопочатку виступає категорія політичної філософії, яка ле-

жить в основі політичного процесу. У сучасній політичній науці чимало дослідників на Заході – (Г. Алмонд, Д. Істон, Дж. Шелл, І. Берлін, Х. Арендт.); В Україні – (Б. Гаєвський, В. Полохало, М. Погребінський, Ф. Рудич, С. Рябов); в Росії – (К. Гаджиев, Т. Алексєєва, А. Дугін, Б. Капустін) спрямували свої зусилля на формування політико-філософського знання, але і сьогодні актуальною залишається проблема концептуалізації як політологічної теорії так і явищ політичного процесу. В своїй праці “Політична філософія” К. С. Гаджиев визначає, що у сучасному Оксфордському словнику існує чотири визначення поняття “політика”, два з яких пов’язані з політикою як з певним видом діяльності, а два – як з об’єктом вивчення та аналізу. І таких багатозначних визначень у політичній теорії існує велика кількість [2; 554]. Це свідчить про те, що для адекватного професійного вивчення світу політичного, політичних феноменів та політичного процесу як явища необхідно визначити, глибоко дослідити, а також уточнити політичні поняття і категорії, бо без цього праця дослідника ускладнюється і гальмується. Поняття “політичний процес” віддзеркалює динаміку розвитку політичного життя суспільства, зміни у часі та просторі її станів. Інакше кажучи, це вся сукупність дій по забезпеченню, формуванню, зміні, перетворенню та функціонуванню політичної системи. Але наслідки політичної практики можуть бути оцінені, обґрунтовані та пояснені на науковому рівні лише за допомогою понять і категорій політичної філософії та законів діалектики. Саме у розв’язання цієї проблеми намагається внести свій скромний внесок автор.

В історії політичної філософії можна виділити два теоретичних напрями розглядання проблеми: з одного боку, це міркування про політичну реальність і намагання глибше її зрозуміти, спираючись на політичні ідеали, а з іншого боку – намагання створити нові ідеали у вигляді розмірковувань про найкращі політичні режими і принципи організації суспільства. Так, наприклад, І. А. Гобзов у своєму підручнику “Філософія політики” визначає завдання політичної філософії в тому, щоб розкривати загальні закономірності політики, з’ясовувати внутрішню логіку її розвитку, зв’язок з іншими сферами суспільного життя. Б. Г. Капустін характеризує політичну філософію як вид пізнання, яке є духовно-практичним відношенням до дійсності, що припускає при своєму здійсненні зміну і суб’єкта пізнання, і тих, для кого здійснюється це пізнання.

В контексті політичного процесу, на рівні наукової проблеми, політична філософія виступає як цілісна ієрархія категорій різного рангу які спільно виконують функції моделювання, аналізу, обґрунтування і доведення існування феномену політичної реальності на рівні найбільш загальних понять, принципів та законів. Один з перших російських дослідників цього явища, А. С. Панарін, визначив політичну філософію як “науку про найбільш загальні підвалини та можливості політики, про співвідношення в ній об’єктивного та суб’єктивного, закономірного та випадкового раціонального та позараціонального” [5; 5]. Т. Алексеєва у своїй книзі “Політична філософія: від концепцій до теорій” пише, що “політична філософія існує для того, щоб пояснити, що існують речі трансцендентні людині більш високі, ніж ті, з якими їй доводиться мати справу у політиці. В цьому сенсі, політична філософія вказує на метафізику і одкровення, а питання, які постають у політиці, але на які немає і не може бути відповіді у політичному житті. Без такого мислення людина ніколи б не стала тою, ким вона є. Політична філософія знаходиться поміж повсякденністю політики і чимось незрівнянно більш високим. Реальність не буде повною без неї, якщо під реальністю ми розуміємо не тільки те, що відбувається в політиці день у день, але і більш глибоке розуміння” [1; 14]. Це означає, що серед найбільш загальних понять більшого поняття, більшої категорії, ніж політична філософія просто не існує.

Умовами, які стали основними причинами виникнення феномену політичної філософії є політика, як один із найбільш узагальнених засобів протиборства за владу, та її використання в інтересах окремих верств та прошарків населення, або всього суспільства в цілому, а з другого боку – філософія, як засіб сприйняття, віддзеркалення та розумового упорядкування дійсності за допомогою найбільш загальних понять, законів та принципів.

Таким чином зрозуміло, що феномен політичної філософії виникає на межі двох галузей реальності: політики й філософії, які у полі нашого дослідження можна визначити як метакатегорії [9; 75].

Отже, перша метакатегорія – політика. Це найбільш узагальнений засіб боротьби за владу та її використання в інтересах окремих верств та прошарків населення або всього суспільства в цілому. Оскільки в суспільстві майже кожна подія і кожен факт мають політичне забарвлення і мають політичні наслідки, то з цієї точки

зору суспільство в цілому є політичним. Певна специфіка політики, а також і те, що всі види людської діяльності, усі суспільні явища пов'язані з політикою, походження по узгодженню своїх суперечливих інтересів та виробленню загальнообов'язкових рішень та їх втілення через державні інституції. Цікаву точку зору з цього приводу висловив О. Г. Дугін у своїй «Філософії політики»: «Політика для людини є все, вона тотальна. Поза політикою лишається лише замкнене індивідуальне існування. Таке існування є абстракцією, теоретичною концепцією. Індивідуум, який живе у конкретній реальності родини, суспільства, колективу є у значній (вирішальній) мірі визначеним саме політичною реальністю. Політичне формує всі психологічні, світоглядні, духовні, культурні, соціальні, господарчі та владні установки, на яких засновано будь-який людський колектив, навіть родину» [4; 25].

Друга метакатегорія нашого дослідження це – філософія. Вона озброює політику світоглядом, загальними методами пізнання й теорією мислення, розумінням змісту і соціальної зумовленості політичних явищ досліджує загальні закони історичного розвитку та форми їх реалізації у діяльності людей, визначає суспільство як цілісну систему, оскільки і по сьогодні залишається вищою формою людського пізнання. Також філософія розуміється як спосіб сприйняття, віддзеркалення та мисленого упорядкування дійсності за допомогою найбільш загальних понять, законів, принципів.

Окреслюючи рівень політичної філософії як наукової категорії необхідно виділити такі субкатегорії як політичний лібералізм, соціаль-демократизм та політична демократія. Бо без основних положень цих категорій неможлива перспектива розвитку політичної філософії у гіпотезу та теорію.

Що ж собою являє категорія політичного лібералізму? Як політична теорія, лібералізм краще всього визначається таким чином: це теорія, яка обґрунтовує самоцінність, суверенність та активність індивіда у суспільстві, його відповідальність за наслідки свого вільного вибору та дії. Саме тому і політична, і економічна, і етична складові теорії постулюють необхідність або ліквідації або пом'якшення будь-яких форм соціального примусу по відношенню до індивіда. Що стосується останнього, то в теорії не тільки декларуються необхідні права і свободи особистості, але й аксіоматизується таке положення як ідея приватної власності, як необхідної умови індивідуальної свободи. В якості зразка ліберальної традиції приймається есе Джона Стюарта Мілля «Про

свободу». Його часто розглядають як квінтесенцію лібералізму, і найвідомішим параграфом є наступний: «Жоден не має права примушувати індивідуума будь-що робити, або будь-що не робити на тій підставі, що від цього йому самому було б ліпше, або що від цього він став би щасливішим, або нарешті, на тій підставі, що на думку інших людей вчинити відомім способом було б шляхетніше і навіть похвальніше. Все це може слугувати достатньою підвалиною для того, щоб повчати індивідуума, умовляти, улещувати, але ніяк не для того, щоб примушувати його або робити йому будь яку відплату за те, що він вчинив не так, як того бажали. Лише у тому випадку дозволене подібне втручання, якщо дії індивідуума заподіюють шкоду будь кому. Влада суспільства над індивідуумом не повинна простягатись далі того, наскільки дії індивідуума стосуються інших людей; у тих же своїх діях, які стосуються тільки його самого індивідуум повинен бути абсолютно незалежним над самим собою, – над своїм тілом і духом він безмежний господар» [7; 739].

Що стосується суспільства, то його лібералізацію теорія трактує як розвиток вільної конкуренції, підприємництва, вільного ринку, системи розподілу влади, систему стримувань і противаг, правової держави та інших демократичних інститутів. Ліберали надають перевагу рівності можливостей перед соціальною рівністю. Взявши до уваги саме цю тезу в останні роки особливе місце посідає лібертаризм. Ця течія особливо багато уваги приділяє цінності свободи протипоставляючи її всім іншим цінностям. Лібертаристи, таким чином, прагнуть максимально розширити сферу свободи і звести до мінімуму сферу суспільної влади і авторитету.

Друга субкатегорія цього рівня – соціал-демократизм. Його базовими цінностями проголошені – свобода, рівність, справедливість та солідарність, а його ідеалом – створення «соціальної держави», здібної стати інструментом розбудови «солідарного суспільства», у якому держава опиниться під контролем громадянського суспільства. Політичну течію характеризує тактична гнучкість, адаптивність до змін політичної ситуації, послідовний захист ідеї соціального партнерства, розробка моделей соціального захисту малозабезпечених груп суспільства та забезпечення гарантій гідного рівня життя з боку держави. Обґрунтування непорушного обов'язку суспільства та держави турбуватись про знедолених, субсидіювати програми соціального захисту є одним з кардинальних положень цієї теорії [9; 75]. У центрі соціалістич-

ної доктрини – образ людей як соціальних істот, об'єднаних їх приналежністю до людського роду. Індивідуальна ідентичність формується завдяки соціальній взаємодії і членству у великій соціальній групі. Саме тому соціалісти завжди віддають перевагу співробітництву, а не конкуренції, колективізму а не індивідуалізму. Ця теорія підкреслює значення рівності між людьми, розташовуючи ідеал рівності у центрі свого світогляду. Соціалісти переконані, що саме висока ступінь соціальної рівності стає гарантом соціальної стабільності та єдності суспільства і забезпечує свободу в тому сенсі, що задовольняє матеріальні потреби громадян і створює можливості для розвитку особистості. Природно, що серед прихильників соціалізму, як і серед лібералів, спостерігається розмаїтість підходів. Насамперед, ці підходи базуються на своєму відношенню до капіталізму. Так, етичний соціалізм (або утопічний) спирався переважно на критику капіталізму з моральних позицій. Соціалізм змальовувався прихильниками цього погляду як морально переважаючий капіталізм, оскільки люди володіють морально-етичними цінностями пов'язані один з одним узами любові, симпатії та співпереживаннями. Науковий соціалізм побудований на засадах наукового аналізу історичного та соціального розвитку. Однією із його найбільш яскравих стратегій, безумовно є марксизм, що пророчив неминучу заміну капіталізму соціалізмом. Реформістський соціалізм (його ще називають еволюційним, парламентським) вірить у реалізацію соціалізму «через урну для голосування». Він у зв'язку з цим, визнає базові ліберально-демократичні принципи: згоду, конституціоналізм та міжпартійну конкуренцію.

І нарешті, суттєві розбіжності в середині соціалістичної теорії пов'язані з цілями соціалізму. Так виділяють фундаменталістський соціалізм, який робить своєю ціллю ліквідацію капіталістичної системи, повну її заміну соціалізмом, вважаючи соціалізм якісно відмінним від капіталізму. Ревізіоністський соціалізм націлений не на ліквідацію капіталізму, а на його реформування прагнучи знайти будь-яку форму пристосування ринкової економіки та моральних підвалин соціалізму. В найбільш яскравій формі ревізіоністський соціалізм проявляє себе у соціал-демократизмі, у центрі якого знаходиться пошук компромісу між прийняттям капіталізму як єдиного надійного механізму створення благ і багатства з однієї сторони та прагненням розподілити соціальні переваги у відповідності з моральними, а не ринковими принципами.

Саме тому головною характеристикою соціал-демократизму стає вимагання реформ у рамках капіталістичної системи на користь найслабшої та уразливішої частини населення [1; 84].

І остання теорія, яку ми розглянемо на рівні наукової категорії – це політична демократія. Вона пов'язана зі здійсненням перш за все політичних прав і свобод. Її характеризують: визначення народу єдиним джерелом влади, сувереном у державі; рівність виборчих прав громадян, виборність законодавчих органів влади, пріоритет прав людини над правами держави, розподіл влад з метою недопущення її надмірної концентрації у єдиному центрі. А також підпорядкованість меншості волі більшості при прийнятті рішень та їх виконанні і водночас обмеження влади більшості над меншістю. Залежно від того, як люди уявляють собі демократичний ідеал, що найбільше цінують та на чому акцентують у понятті демократії, залежить їх прихильність до певних концепцій чи певних різновидів демократії.

Ті, хто розглядає демократію як духовне та моральне явище, що сприяє реалізації людської гідності й самостійності, фактичному втіленню в житті різноманітних прав людини говорять про правову демократію. Розуміння демократії як форми захисту прав, за допомогою якої людина протистоїть утискам і дискримінації, зазіханням на свободу визначає захисну демократію.

Якщо говорити про плюралістичне суспільство та необхідність врахування і узгодження інтересів різноманітних суспільних груп на основі закону, то великого значення набуває процедурна демократія. Вона виступає як ефективний інструмент досягнення згоди. Якщо ж процедурну демократію розглядати як інструмент у руках політичних еліт, які з її допомогою досягають ефективного управління суспільством, то слід вже вести мову про елітарну демократію. На думку прихильників цієї концепції, керувати державою мають еліти на основі законів і чітко визначених процедур. Вони пояснюють це необхідністю уникнути ірраціональних впливів не підготовленого до врядування народу, а також тим, що еліта зазвичай має демократичні погляди ніж маси.

Антиподом концепції демократичного елітаризму є концепція учасницької демократії, яка зосереджує увагу на громадянській участі. Прихильники цього напрямку наголошують на єдності соціальних і політичних аспектів демократії, на значенні громадянської залученості і доброчесності, і навіть, якщо громадяни недостатньо політично освічені, щоб здійснювати управління, не слід

відбирати у них владу, а плекати в них поміркованість. Варто підкреслити, що стрижнем демократії за будь-яких умов становить саме свідома активність громадян. Якщо активності нема, жодні зусилля еліти і окремих ватажків неспроможні демократизувати суспільство [8; 30].

Розглядаючи громадянську конституційну систему, за якої законодавчі та керівні виконавчі посади заміщуються шляхом регулярних, конкурентних та багатопартійних виборів на основі загального виборчого права слід назвати такий різновид демократії як виборча.

У наш час набуває широкого поширення ліберальна демократія. Вона, крім елементів виборчої демократії, вимагає відсутності захищених сфер влади для військових або інших діячів, не підзвітних електоратові прямо, або опосередковано. Така демократія вимагає вертикальної підзвітності правлячих перед підпорядкованими та горизонтальну підзвітність одних посадових осіб перед іншими.

Ліберальна демократія є однією з найбільш наближених демократичних форм до ідеальної демократії. Основними складовими ліберальної демократії є:

- Виконавча влада обмежується конституційно та фактично.
- Невизначеними залишаються не лише наслідки виборів, а й те, що жодна група не може позбавлятися права на формування партії і змагання на виборах.
- Культурним, етнічним, релігійним групам меншин не можна заборонити висловлювати свої інтереси, або розмовляти власною мовою та практикувати власну культуру.
- Існують джерела інформації до яких громадяни мають необмежений доступ.
- Кожна особа має реальну свободу, а всі громадяни є політично рівноправні перед законом.

Вади і недоліки демократії дають змогу досить легко її імітувати. Псевдодемократія покликана маскувати авторитарний режим і створювати враження нібито народ є насправді джерелом влади і підтримує той чи інший існуючий режим. За наявності формальних атрибутів демократії – конституції, легально діючих опозиційних партій – у них відсутні такі показники реального демократизму як непередбачуваність результатів виборів і можливість відсунення від влади правлячу партію в результаті відносно чесних виборів [8; 33].

Головною особливістю кожної демократичної системи є принцип: ніхто не має права змушувати людину підкорятися владі, яку вона не обирала і яка не відстоює її інтереси та загальне добро народу.

Як і будь яке наукове явище політичну філософію можна аналізувати й оцінювати на трьох рівнях загальності: як наукову категорію, як наукову гіпотезу і як наукову теорію. Отже, розглянувши політичну філософію на рівні наукової категорії стає зрозумілим, що дослідження та аналіз світу політичного можливий лише через низку категорій які складають зміст і специфіку політичного процесу як цілісного явища. Саме ці категорії дають можливість найбільш повно розкрити феномен політичного процесу, відповідати на фундаментальні питання та забезпечити наукове та методологічне обґрунтування політичної дійсності, а також створити науковий базис для прийняття ефективних рішень.

Література:

1. Алексеева Т. А. Политическая философия: От концепций к теориям: Учебное пособие / Т. А. Алексеева; – Москва.: МГИМО; РОССПЭН, 2007. – 397 с.
2. Гаджиев К. С. Политическая философия / К. С. Гаджиев. – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – 606 с.
3. Гобзов И. А. Философия политики / И. А. Гобзов. – М.: ТЕИС, 1998. – 154 с.
4. Дугин А. Г. Философия политики / А. Г. Дугин. – М.: Арктогея, 2004. – 614 с.
5. Ильин В. В. Панарин А. С. Философия политики / В. В. Ильин, А. С. Панарин – М.: Издательство Московского университета, 1994. – 284 с.
6. Капустин Б. Г. Что такое «Политическая философия»? / Б. Г. Капустин. // Полис. – 1996. – № 6.
7. Миль Дж. С. О свободе / Дж. С. Милль // Антология мировой политической мысли. – В 5 т. – Т. 1 / сост. Алисова Л. Н., Жовтун Д. П. – М.: «Мысль», 1997. – 832с.
8. Основи демократії: навч. посібник / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; за заг. ред. А. Колодій. – МОН України, Ін-т вищої освіти АПН України. – К.: Ай-Бі, 2002, – 684 с.
9. Подмазко Є. А. Загальна теорія політики як метатеорія / Є. А. Подмазко. – Одеса: Друк, 2008, – 222с.

Ковadlo Н. П., ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

РЕВЕРСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Статья посвящена анализу особенностей политического дискурса современной Украины. Автор приводит оригинальные результаты контент-анализа выступлений украинских политиков.

The article is devoted the analysis of features of modern Ukraine political discourse. An author brings original results of content analysis of the Ukrainian politicians speeches.

Розкриття змісту феномену демократії є одним із найактуальніших завдань сучасної політичної науки, яка за останні декілька десятиліть запропонувала з цією метою велику кількість аналітичних конструкцій різного рівня рефлексії. Поряд з цим, очевидним є той факт, що природа демократії й надалі залишатиметься важкою для осягнення, внаслідок багатоманітності її об'єктиваций в контекстуальному національному середовищі. Проте, ця обставина не заперечує доцільності подальшого пошуку методології, яка б дала змогу наблизити наше знання до певного оптимуму, що дозволяє поєднувати теоретичні побудови з їхнім практичним застосуванням.

Метою даної статті є дослідження особливостей політичного дискурсу в сучасній Україні.

Основним завданням постає виявлення причин та чинників процесу посилення тенденції до архаїзації українського політичного дискурсу.

З точки зору автора статті, найбільші евристичні перспективи у розумінні демократії відкриває її тлумачення як своєрідного дискурсу зацікавлених та компетентних громадян конкретної політії, що мають під своїм контролем політичний порядок денний та беруть участь в обговоренні найбільш актуальних питань суспільного життя. Таке розуміння демократії є одночасно і традиційним (у витоках комунікативної теорії стояв давньогрецький філософ Аристотель), і модерним – своє друге народження теорія набула у творах представників дискурсивної школи політичної філософії та у моделі поліархії Р. А. Даля. Привабливість такого погляду на демократію полягає ще й в тому, що він дає авторові реальну змогу застосувати порівняно нову для політології методику, запозичену

зі структурної лінгвістики, і, таким чином, ввести до суто гуманітарного дослідження елементи кількісного та якісного аналізу з можливістю математичної верифікації.

Прийняття дискурсивної парадигми обумовлює тлумачення демократії як сукупності посередницьких практик, що здійснюються індивідуальними та колективними суб'єктами у визначеному ціннісному просторі за допомогою стандартизованої комунікативної системи, результатами чого постають легітимація влади правлячого класу та набуття всіма акторами взаємодії певних різновидів соціальної ідентичності.

Аксіоматичним є твердження, що існування будь-якого соціуму залежить не лише від способу виробництва та рівня розвитку його матеріальної інфраструктури. Чимале значення має і наявність у нього єдиного символічного простору, що формується всією системою духовної культури як засіб інтеграції громадян та подолання тенденції до ентропії. Важливим є й той факт, що суспільно-політичний дискурс, який розгортається всередині символічного простору, може суттєво відрізнятись у різних національних спільнот, завдяки акцентуації на тих чи інших фундаментальних цінностях. Демократичність чи недемократичність політичного дискурсу, рівно як і стабільність чи нестабільність соціальної системи в цілому, в значній мірі детермінуються комплексом двох чинників: 1) цінностями, які сповідує політична еліта та 2) мірою співпадіння цінностей еліти з цінностями широких кіл населення (ціннісний резонанс) [1, с. 123].

Як зазначає відома російська дослідниця Н. Новікова-Грунд, політика – це своєрідні відносини “автор – читач”. Автор – свідомо чи несвідомо – закладає у свій текст ряд структур, які маніпулятивно впливають на читача. В свою чергу, останній у процесі сприйняття тексту інтерпретує його, тобто трансформує, іноді, досить агресивно й не прогнозовано по відношенню до автора [6, с. 82]. За будь-яких умов, постать політичного лідера – це узагальнений заголовок до декількох текстів. Найважливіші з них – “текст долі”, “текст слів” та “текст вчинків”. Найбільше значення має саме “текст долі”, адже він добре запам'ятовується учасниками дискурсу тому, що читач одразу починає оперувати сталим набором схем літературно-міфологічного походження [6, с. 83]. Варто додати, що саме такі схеми, які апелюють до універсальних архетипів “героїчного лідерства” та моно-міфу “героя – рятівника”, містяться у глибинних шарах масової свідомості й активізуються під час

кризи ціннісно-раціональної моделі політичної поведінки. Самі політики, що експлуатують такі архетипи, за своїми амплуа розподіляються на “людей долі” та “переможців долі”. Перші, за класифікацією згаданої вже Н. Новікової-Грунд, зайняті тим, що “читають знаки”, причому читають мовчки, не повідомляючи всім про те, що вже прочитано. Такі політики пропонують електоратові підкоритися їм, як єдиним носіям сакральної інформації, визнавши свою профанність, та цілком покластися на віру в те, що “злі сили” онтологічно слабше “добрих”, некритично зарахувавши себе саме до числа останніх, лише на підставі лояльності лідеру [6, с. 87].

На відміну від “людини долі”, “переможець долі” знаків майже не читає, в основному тому, що зневажає їх. Його головні якості – впертість та незламність. Своім прихильникам він пропонує цінності боротьби та подолання перешкод. Від електорату він очікує підкорення, віри у його лідерські якості. При цьому, потенційний виборець цього політика розуміє, що окрім колізій ідеологічних супротивників його лідеру доведеться долати спротив тих сил, які лінгвістично репрезентовані абстрактними іменниками: руїна, криза, неефективна економіка тощо [6, с. 85-87].

Для ефективного розгортання моно-міфу “героя-рятівника” у масовій свідомості, за думкою Дж. Кемпбела, необхідно, щоб у біографії реального політика були періоди життя, які б відповідали основним структурним елементам цієї моделі лідерства: 1) Народження героя (краще – за нетривіальних обставин); 2) Перший подвиг (перше набуття влади); 3) Вигнання (змова ворогів, відставка); 4) Подорож (збирає помічників, союзників, долає перешкоди та випробування); 5) Воскресіння (повернення до влади) [4, с. 18]. Якщо ж у біографії політика є деякі невідповідності до “генеральної схеми” – їх можна скорегувати.

Найвідчутнішими ознаками суспільства, яке переживає процеси архаїзації, є порушення принципів світськості державної політики і політичного дискурсу, зростання ретроспективних елементів у легітимації владних інституцій та окремих лідерів, дистрофія ідеології партій і, нарешті, персоніфікація політики в цілому.

На жаль, все більше прикладів архаїзації демонструє й Україна. Модерністський оптимізм початку 1990-х рр., який значно вщух наприкінці минулого десятиліття та, здавалося б, був реанімований під час подій Помаранчевої революції 2004 р.,

поступово змінився ментальним реверсом громадян країни в бік традиціоналістських моделей організації суспільно-політичної взаємодії. Як зазначають сучасні дослідники, на початку десятиліття у громадському дискурсі домінували сподівання, що з ситуацією зможемо впоратися “всі ми” під проводом “одного з нас” (республіканізм та активізм студентських революцій, суспільно-політичних рухів, на зразок НРУ тощо). Згодом, очікування були перенесені на постать “сильного політика” на чолі з командою кваліфікованих економістів (“Шлях радикальних реформ” Л. Кучми). Але, коли і це не спрацювало, у культурному середовищі, здавалося б європейської політії, почали поставати феномени “соціального кентавризму” – досить несподівані симбіози раціональних та ірраціональних інваріантів соціальних тактик і стратегій [6, с. 87].

Зокрема, аналіз сучасного політичного дискурсу України виявляє спроби легітимації суспільно-політичної модернізації системи за допомогою антимодерністських заходів та ресурсів. Так, наприклад, у деяких наукових розвідках та політичних заявах спостерігаються часом приховані, а часом і явні інтенції не лише порівняти “трипільську” та “київську” цивілізації, але й представити їх як споконвічно демократичні [5, с. 26]. У ролі ідеалів політичних діячів та зразків організації громадської взаємодії для соціуму, який існує в умовах постіндустріального світу, офіційно пропонуються владні постаті та моделі XVII століття, а без присутності церковних ієрархів не обходиться жодна офіційна подія.

З понад ста офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України політичних партій у Верховній Раді двох минулих скликань лише дві (СПУ та КПУ) орієнтували свою діяльність на реалізацію ідеологічних принципів та завдань. В той же самий час найбільші фракції мали політичні блоки з яскраво вираженою особистісною етіологією. Останній факт лише підтверджує збіг соціального попиту на “героя – рятівника” та бажання еліти не витрачати час на програмове забезпечення власної діяльності.

Російський політтехнолог А. Окара звертає увагу на те, що одним з перших політиків, хто вдало реалізував у своїй професійній кар’єрі стратегію “героя-рятівника”, є В. Ющенко [7, с. 25]. Дійсно, формування В. А. Ющенка як професійного політика за своїми основним етапам повністю вкладається у проаналізовану вище

схему: 1) Народження (походить із сільської місцевості, чим повністю відповідає стандарту “народного героя”); 2) Перший подвиг (врятування економіки країни від кризи на посаді голови Нацбанку, призначення на посаду прем’єр-міністра); 3) Вигнання (відставка внаслідок суперечок з Президентом Л. Д. Кучмою та головою його Адміністрації В. Медведчуком); 4) Подорож (акція “Україна без Кучми”, формування блоку “Наша Україна”, перемога на парламентських виборах 2002 р.); 5) Воскресіння (перемога на виборах Президента України 2004 р.). Автор статті звертає увагу й на те, що діяльність В. А. Ющенко, спочатку на чолі опозиції, потім – на посаді Президента, сповнена ритуалів, які за своєю семіотикою з певними зауваженнями можуть бути віднесені до ретроспективних і сакральних (сходження на Говерлу з послідовниками, відбудова гетьманських мастків, заклопотаність питаннями історії, втручання в процеси об’єднання українського православ’я тощо).

Але всі ці спостереження можуть бути віднесені лише до розряду емпіричних, без здійснення справді наукового аналізу особливостей українського політичного дискурсу. Для цього автором статті було використано метод контент-аналізу привітальних виступів трьох найбільш рейтингових політиків України – В. А. Ющенко, Ю. В. Тимошенко та В. Ф. Януковича – з нагоди 18-ї річниці незалежності України. Основними кластерами аналізу виступали лінгвістичні конструкції, використані політиками, які за своєю логікою відповідають чотирьом основним блокам ціннісного коду “героя-рятівника” – “Віра”, “Вічність”, “Сакральність”, “Подолання”.

Застосування традиційної стратегії контент-аналізу, спрямованої на формальне виявлення кількісного співвідношення кластерів пошуку з основним масивом тексту, призвело до висновку, що елементи лідерства, яке апелює до архетипів масової свідомості, складають в ціннісному коді всіх політиків, які досліджувалися, досить незначний відсоток – 1,71 % і 1,51 % у В. А. Ющенко та Ю. В. Тимошенко відповідно. В цьому сенсі лише показники В. Ф. Януковича начебто були більш цікавими (3,2 % від загального масиву тексту), але й це не могло бути сприйнято як об’єктивний результат, якщо взяти до уваги, що весь масив виступу лідера партії Регіонів складав лише 125 слів (див. табл. 1). Таким чином, традиційне використання контент-аналізу для досягнення поставлених цілей виявилось малоефективним.

**Результат контент-аналізу вітальних виступів
за традиційної стратегії**

Прізвище	Масив тексту (кіль- кість слів)	Кластери аналізу				Всього	По відно- шенню до основного масиву тексту (у%)
		Віра	Вічність	Сакральність	Подолання		
В.А.Ющенко	2104	20	5	6	5	36	1,71
Ю.В.Тимошенко	4474	20	11	12	25	68	1,51
В.Ф.Янукович	125	2	-	-	2	4	3,2

Проте, за умови прийняття іншої стратегії дослідження, а саме з'ясування щільності використання кластерів аналізу на умовну структурну одиницю тексту (рядок чи абзац), автор статті отримав якісно інші дані.

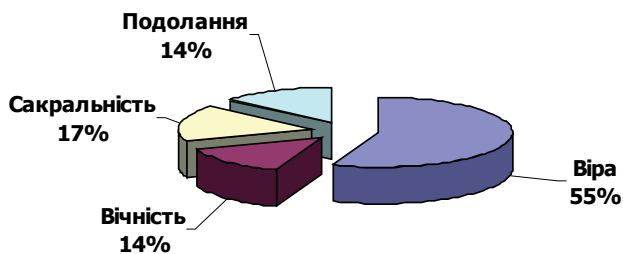
В. А. Ющенко. Перші шість абзаців виступу, що містяться після преамбули, за власним визнанням автора тексту, є своєрідним «українським Cogito» (“Українське Вірую” – стиль автора збережений). Кожен з них починається зі слова “вірую”, а найбільш насиченим апеляціями до історії, вічності, долі та її символів є абзац № 4. Як наслідок, досягається максимальна концентрація елементів “героїчного провидіння”, завдяки чому В. А. Ющенко входить до амплуа центральної фігури українського політичного процесу, яка пов’язує його ретроспективні, проспективні та перспективні виміри.

В абзацах № № 29-35, розкриваючи сутність України як постгеноцидної та посттоталітарної держави, Президент вдається до своєрідного тлумачення символів та знаків і “передбачає” майбутнє, успішність якого, знову-таки, виводить з минулого: “Ми – держава. Міцна і велика. З великим запасом стійкості. Нам не 18 років. За нами стоїть тисячолітня історія нашої держави України-Русі” [8]. Посилання на велике минуле є їй в абзаці № 99.

Варто зазначити, що обраний Президентом “телеграфний стиль” викладення думок з короткими, “рубленими” фразами, полегшує сприйняття аудиторією його меседжів.

Абзац № 60 переводить дискурс від справ профанних (подолання кризи, зростання економіки, зміцнення національної валюти) до справ сакральних. Цікаво, що такі концепти, як “національна ідея”, “історична правда” та “історична пам’ять” пов’язані за смислом з процесом створення Єдиної Помісної Православної Церкви та досягненням духовної єдності народу. Таким чином, сама структура виступу В. А. Ющенка перемижає в собі сакральні (абзаци № № 1-6, 29-35, 60, 99) та світські (абзаци № № 7-28, 36-59, 61-98, 100-106) ідеї та цінності [8].

Що ж до виявлення стилю лідерства, який демонструє В. А. Ющенко в цьому тексті, то, користуючись термінологією Н. Новікової-Грунд, український Президент постає в даному випадку як типовий “герой долі”. Дійсно, він вільно володіє фактами історії та легко інтерпретує їх, демонструє власний зв’язок з національною духовною традицією і закликає до нього всіх громадян. В. А. Ющенко апелює до історичної легітимності української політики, тлумачить знаки долі, але майже нічого не може їй протиставити. Навпаки, як свідчать результати контент-аналізу його урочистої промови, Президент покладається на сприятливий характер політичного процесу, успішність якого начебто обумовлена минулими стражданнями народу та передзадана ними. Ознаки амплуа “людини долі” у В. А. Ющенка простежуються і у використанні ним добре відомого гасла: “Вірю, Знаю, Зможемо” та в його нелюбові до досить модернізованої (хоч і за радянським зразком) Східної та Південної України.

Рис. 1. Співвідношення елементів традиційного лідерства у промові В. А. Ющенка

З точки зору автора статті, в обраній В. Ющенком політичній стратегії маємо справу зі своєрідною формою політичного даосизму, яка, постаючи як стиль мислення та поведінки

професійного політичного актора, дає йому змогу мобілізувати для спільної діяльності (або бездіяльності) традиціоналістський сегмент українського електорату.

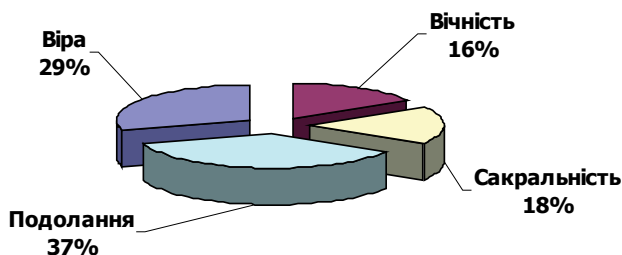
Аналіз урочистої промови Ю. В. Тимошенко призводить до інших результатів. Текст її виступу складається з 57 абзаців (менше, ніж у В. Ющенка), але сам масив тексту більше майже в 2 рази (4474 слова проти 2104 відповідно). Звідси – більш насичені речення, що мають складну структуру. Лише чотири абзаци (№ № 4, 9, 40 та 44) містять у собі більш чи менш компактно посилення до секулярних та сакральних цінностей. Особливо цікавими, враховуючи проблему, яка досліджується, є логічні конструкції, використані прем'єр-міністром у абзацах № № 9 і 44. В першому з них авторка використовує такі побудови, як “зійшло сонце свободи”, “планетарне українство” і формулює класичну традиціоналістську заповідь: “Ми повинні проізнести першу нашу національну заповідь перед всім світом: “Україна – це назавжди! Україна – це молода держава стародавньої нації, яка буде жити на цій планеті вічно” [9].

Через протиставлення реального світського життя та духовності нації, духовної і світської освіти (абзаци № № 40 та 42), Ю. Тимошенко переходить до відкритого закликати побачити, “як розвивається серце України, як розвиваються її дух та її майбутнє” [9].

В цілому ж, кластери аналізу, що використовуються автором статті, та вміщуються в межі чотирьох основних змістовних конструктивів (віра – вічність – сакральність – подолання), в тексті Ю. В. Тимошенко зустрічаються частіше, ніж у В. А. Ющенка, хоч і розподілені по всьому тексту рівномірно.

Симптоматичною для всієї правлячої еліти можна вважати конструкцію, яка була використана Ю. Тимошенко у абзаці № 21 – “святкування річниці Голодомору”, що зайвий раз підкреслює весь пропагандистський характер переважної кількості заходів, яки вживалися з цього приводу [9]. Показовою, на відміну від попереднього політичного лідера, є значна увага, яка приділяється Ю. Тимошенко цінностям здолаття перешкод. За кількісним виміром вони посідають перше місце серед чотирьох можливих показників. Виникають підстави визначити її амплуа як “переможець долі” (рис. 2). До речі, майже вся публічна діяльність Ю. В. Тимошенко підтверджує це. Під час своєї безпосередньої боротьби за владу вона часто використовує релігійні символи задля

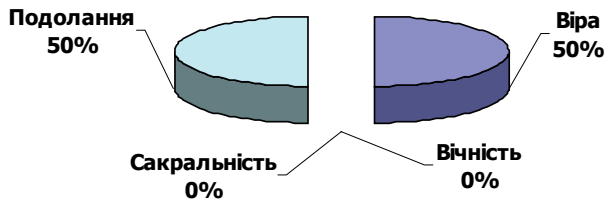
мобілізації власного електорату та набуття додаткових джерел легітимності. Так, наприклад, під час підготовки до передвиборчої кампанії на посаду Президента України прем'єрка відвідала Ватикан, де мала аудієнцію у Святого Понтифіка, а згодом – мала візит до Патріарха Ієрусалимського, від якого отримала не лише благословення, але й орден Святогробського братства, яким нагороджують винятково тих осіб, які мають визначні заслуги перед всесвітнім православ'ям. Доказами обраного Ю. Тимошенко амплуа “переможця долі”, можна вважати її любов до т. зв. “безагенсних конструкцій”, де основні діючі фігури визначаються описово, залишаючи простір для “вірних” здогадок послідовників: “Газову мафію ми вже подолали. Черга за банківською”, “Вони блокують – Вона працює”. Сюди ж можна віднести і тяжіння до гіперболізації у моделі комунікації, обраної політиком: “Попередній уряд крав зі швидкістю 20 доларів за хвилину”.

Рис. 2. Співвідношення елементів традиційного лідерства у промові Ю. В. Тимошенко

Єдиним з трійки грандів української політики, який не має у своєму тексті привітання посилянь до архетипів “героя-в-політиці” й порівняно мало експлуатує тему святості у своїй діяльності, є В. Ф. Янукович. Його привітання зайняло 125 слів (8 абзаців), лише два з яких пов’язані з вірою та два – з подоланням перешкод на шляху до успіху (рис. 3). Такі архетипічні конструкти, як “вічність” та “святість” не були використані у виступі цього політика жодного разу [2]. Не важко зробити висновок, що голова партії Регіонів України є лідером, який орієнтований виключно на утилітарні цілі та цінності політичної діяльності, хоч і опікується справами православної церкви, підтримуючи процес відбудови Святогірської лаври та монастирів.

Рис. 3. Співвідношення елементів традиційного лідерства у промові В. Ф. Януковича

Сукупність емпіричних даних із практики суспільно-політичної взаємодії та результатів дослідження особливостей політичного дискурсу сучасної України, дають змогу зробити висновок про поступове зростання реверсивних тенденцій в процесах модернізації та демократизації вітчизняного соціуму. Представники політичної еліти – основного ініціатора системних перетворень за процедурним сценарієм демократизації – все більше схиляються до відтворення моделі панування, яка є властивою для традиційних суспільств. Дана тенденція, з точки зору автора статті, стає більш загрозливою з урахуванням зростаючого попиту з боку населення на політиків авторитарного стилю. Враховуючи відсутність усталених традицій громадянської політичної культури та ефективних механізмів контролю соціуму за політичним порядком денним, ефективна пролонгація українського демократичного транзиту опиняється під питанням.

Література:

1. Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122-135.
2. Вітання Віктора Януковича українському народові до Дня Незалежності. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://yanukovich.com.ua/news-9930.html>
3. Кильдешов О. Мотивы, ресурсы и конструктивные особенности модели «Евроукраина». Дилемма культурного проектирования прагматика vs. Идеология // Политический класс. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://politclass.ru/cgi-bin/issue.pl?id=837>
4. Кэмпбелл Дж. Герой с тысячьо лицами (Тысячеликий герой) / Пер. с англ. А. П. Хомик / Дж. Кэмпбелл – М.: «REFL-book», «Ваклер», «АСТ», 1997 – 384 с.

5. Мойсеенко В. Это сладкое слово – Амарги, или сага о демократии / В. Мойсеенко // Зеркало недели. – 2004. – № 10. – 13 марта. – С. 26.
6. Новикова-Грунд М. В. «Свои» «чужие»: маркеры референтной группы в политическом дискурсе / М. В. Новикова-Грунд // Полис. – 2000. – № 4. – С. 82-93.
7. Окара А. Для билбордов Януковича я бы подобрал фотографию с другим выражением лица. Интервью провел Р. Петренко / А. Окара // Зеркало недели. – 2004. – № 39. – 2 октября. – С. 25.
8. Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди 18-ї річниці Незалежності України – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/14759.html>
9. Тимошенко Ю. Україна – это навсегда. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.tymoshenko.com.ua/rus/exclusive/speeches-appeals/8155/>

Козачук Д. А., ОНЮА

ЗАОХОЧЕННЯ ЯК МЕТОД ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

В основе процесса поощрения лежит применение законодательно закрепленных возможностей получения дополнительных материальных и моральных благ. Законодательство Украины предусматривает широкий круг методов воздействия, относящихся к методам поощрения, которые можно классифицировать по разным основаниям. Существенное значение для совершенствования действующего законодательства имеет разграничение поощрений по степени направленности.

Underpinning promotion is the use of legally enshrined opportunities for additional material and moral benefits. The legislation of Ukraine provides a wide range of methods of influence relating to the promotion of methods that can be classified according to different reasons. Essential to improve the current legislation is the degree of differentiation reward orientation.

Актуальність дослідження правових заходів стимулювання, в першу чергу, зумовлене необхідністю системного вивчення заохочень, оскільки це сприяє формуванню нового знання про цей правовий засіб у цілому. Будучи частиною правових стимулів узагалі, і, виконуючи свої спеціалізовані функції, правові заохочення самі по собі являють визначену систему, яка складається із схожих між собою, споріднених, але своєрідних видів. У загальній теорії права і особливо, в юридичних галузевих науках класифікація

має виключно важливе значення, оскільки дозволяє виявити загальні та особливі ознаки, які властиві конкретному явищу або процесу, за допомогою відображення їх через систему визначених критеріїв. Обґрунтована класифікація правових заохочень дозволить чітко визначити місце кожного виду правового заохочення у сфері публічного управління. Крім того, класифікація правових заохочень сприяє з'ясуванню їх призначення та функціональних особливостей, що, в свою чергу, допомагає у визначенні їх меж. Отже, ґрунтовний аналіз критеріїв класифікації правових засобів заохочення суттєво впливає на удосконалення правотворчої і правозастосовчої діяльності публічних органів.

В останні час все більше авторів доходять висновку, що існуюча до сьогодні система заходів, направлених на створення умов дотримання режиму законності, стає все менш результативною. Наявність усталеної системи примусових заходів, яка, до того ж має тенденцію до посилення карного впливу, при відсутності з боку держави уваги до інших інструментів впливу на свідомість особи, все частіше звертає на себе увагу. Зокрема, підвищенню значення заохочення в праві присвячували свої праці такі вчені, як Д. Арутюнов, О. Гущина, Д. Караваєв.

Звертається увага і на специфіку заохочень правомірної поведінки та стимулювання активної суспільно корисної поведінки в окремих сферах суспільного життя. Так, Т. Стрельченко проведено дослідження особливостей заохочення у сфері охорони здоров'я. Проблема заохочення займає чільне місце в дослідженнях фахівців трудового права.

Проте, система заохочувальних заходів у сфері управління залишається майже не дослідженою, що суттєво впливає на ефективність управлінського впливу органів публічної влади.

Метою написання даної статті є вивчення системи засобів правового стимулювання для виявлення їх специфічних ознак як критеріїв для проведення класифікації.

Правові стимули, частиною яких є заохочення, виступають як фактор формування спонукальних мотивів правомірної поведінки, і як зазначив М. І. Матузов, "мотиваційно-стимулююча роль правової системи заслуговує самої пильної уваги та аналізу" [6, с. 31]. Якщо розглядати правові стимули в широкому значенні, то треба зазначити, що деякі автори включають до них як позитивні (суб'єктивне право, законні інтереси, заохочення), так і негативні (заборони, покарання, юридичну відповідальність) [8, с. 15].

Так, у широкому значенні всі правові засоби можуть чинити загально-стимулюючий вплив. Водночас, неправові стимули виконують гальмуючу роль, стримують антиправову активність. Вони впливають на суб'єкт за допомогою звуженого об'єму можливостей, через "негативну" правову мотивацію та примушуючі засоби.

Розглядаючи правові стимули у вузькому значенні, вони навпаки, виступають як позитивний фактор, який орієнтує особу (індивіда) на можливість отримання додаткових соціальних благ (пільг), формує свідому мотивацію поведінки позитивними правовими засобами, що викликає в суб'єкта зацікавленість у досягненні бажаного результату. Необхідність задоволення цих інтересів ставить особу у становище прагнення для досягнення позитивних наслідків, щоб задовольнити власні потреби та інтереси. Одночасно позитивний стимул виконує і визначає обмежуючу роль, позитивними засобами утримує від антисуспільної протиправної поведінки. Тому треба погодитися з точкою зору О. В. Малька, згідно з якою правові стимули уособлюють у собі лише позитивні, зовнішні засоби, які не повинні включати негативні засоби, які він відносить до правових обмежень [5, с. 136]. Відмежовуючи один від одного стимул, він пропонує позначити їх як правовий стимул та загально-норегулятивний інструмент [4, с. 73]. Іноді в літературі має місце надто вузьке значення правового стимулу, яке пов'язують лише із заохоченням. І як уже зазначалося, правове заохочення виступає найпотужнішим стимулюючим фактором, оскільки безпосередньо зорієнтовує індивіда на досягнення вигідних для нього наслідків. Правове заохочення має формально-юридичне виявлення, хоча не виключено, що заохочення може бути юридично неформалізованим. Маючи різні форми виявлення, заохочення найбільше викликає зацікавленість у суб'єктів створити найсприятливіший режим для себе. Однак це не означає, що роль позитивного стимулу можуть виконувати тільки заохочення. Не можна не враховувати стимулюючу можливість таких юридичних засобів, як суб'єктивні права, законні інтереси тощо. Суб'єктивне право пов'язане із задоволенням власних інтересів особи та виражає можливість її діяння.

Правові стимули мають досить розгалужену систему, тому їх класифікація має різноманітні підходи, залежно від того, що покладено в основу критеріїв розмежування. Так, Н. Гущина за змістом виокремлює стимулювання: а) моральні та матеріальні; б) статутні та змішані; залежно від кола осіб, до яких вони можуть

застосовуватися: а) загальні; б) відомчі; в) регіональні; г) локальні; залежно від статусу суб'єктів, які здійснюють стимулюючу діяльність: в) централізовані (стимулювання, яке застосовується Президентом України, центральними органами виконавчої влади, місцевими Державними адміністраціями); г) децентралізоване стимулювання [2, с. 131].

Наведена класифікація в цілому не викликає заперечень, проте, звісно, не охоплює всієї різноманітності існуючих заходів стимулювання. Водночас, В. І. Кукшова за наслідками виокремлює три види стимулів: а) моральні, сутність яких полягає у задоволенні духовних потреб особистості, визнання державою, суспільством, колективом соціальної цінності конкретної особи тощо; б) матеріальні, в широкому значенні слова, сутність якого полягає в отриманні матеріальних благ за визначену поведінку; в) статусні (визначення в установлених організаційно-правових формах рівня ділових і політичних якостей працівника, які призводять до позитивних правових наслідків [3, с. 136]. Ю. О. Тихомиров вирізняє стимули: а) економічні; б) матеріальні; в) політичні; г) моральні; д) організаційні. Він вважає, що особливе значення мають економічні стимули, які вводяться за допомогою права. Досить ефективні, наприклад, системи оплати і преміювання працівників, механізм цілеспрямованого кредитування, орієнтація на ресурсозбереження, на раціональне використання трудових ресурсів, зацікавленість у впровадженні досягнень науково-технічного прогресу. Не менш важливі, на думку вченого, соціальні стимули – форми державного заохочення (нагороди тощо), суспільне визнання і престиж, моральне заохочення (вдячності та ін.) засоби гласності та демократичної оцінки високих результатів діяльності: колективні або індивідуальні. Водночас Ю. О. Тихомиров зауважував, що соціальні стимули хоча і досить різноманітні, проте застосовуються не часто, із-за невисокого престижу і захоплення тільки економічними стимулами. Учений також вирізняв ще один різновид стимулів – спонукання. Вони виражають: спонукання колективістської діяльності шляхом активної роботи колективів; дотримання процедур прийняття колективних рішень тощо; підвищення професійної майстерності і кваліфікації кадрів як основи їх службового росту; стимулювання різних видів діяльності громадян підвищення їх активності у сфері управління [9, с. 7]. І. В. Журавель, враховуючи природу стимулів, поділяє їх на: а) матеріальні (грошова заробітна оплата, одноразові нагородження, покращення житлових умов);

б) моральні: творчі (пов'язані зі змістом праці – покращення умов трудової діяльності, її характер, організація праці), престижні (професійне просування, визнання заслуг особи) та ідейні (зумовлені переконаннями особи як члена організації), але зазначені стимули стосуються лише підвищення ефективності праці, а це значно звужує зміст методу управління – стимулювання та його підвид заохочення [7, с. 61].

С. В. Мірошник вирізняє, залежно від стимулюючого суб'єкта (суб'єкта впливу) правові стимули: а) індивідуальні (впливає тільки на свідомість і психіку особистостей, наприклад, можливість просування по службі); б) колективні (суб'єктами впливу виступають як фізичні, так і юридичні особи, наприклад, публічно-правова можливість отримати грант). Залежно від ієрархії правові стимулювання поділяються на: а) регіональні; б) муніципальні; в) локальні. Такий поділ визначається просторовими факторами, сферою діяльності, територією, на яку поширюються власні повноваження органу, який видав нормативний акт, закріплюючи даний засіб. Їх розмаїття зумовлене будовою держави, своєрідністю та компетенцією органів. Дія стимулюючих заходів поширюється на всю територію України. Вони можуть бути прийняті будь-якою ланкою органів публічної влади. Структурно правові стимули можна поділити на: а) прості; б) складні. Залежно від суб'єкта публічної влади, на думку Треба зазначити, що наведені класифікації не вичерпують зміст системи стимулювання.

На наш погляд, до наведених класифікацій необхідно додати класифікацію за ступенем заслуг: а) за сумлінне виконання своїх обов'язків; б) за переконання. За ступенем направленості дій вони можуть бути спрямовані на: а) покращення трудової дисципліни; б) підвищення рівня якості праці; в) задоволення загальних публічних інтересів; г) отримання покращених результатів по підвищенню рівня ефективності діяльності держави. За змістом: а) залучення населення до публічно-управлінської діяльності; б) підвищення рівня виконання своїх функціональних обов'язків органів публічної адміністрації.

Отже, стимули мають розгалужену систему в публічному управлінні та застосовуються для спонукання людини до активної правомірної поведінки. Загальним для них є спосіб впливу на волю суб'єкта, особливий зміст та специфіка соціального призначення. Розглянуті класифікації правових стимулів, безумовно, не можуть бути визнані кінцевими. Завдання сучасної юридичної

науки – їх подальше удосконалення, пошук та вироблення нових критеріїв поряд з тим, щоб вони могли повною мірою відповідати потребам практики, сприяти розвитку творчого потенціалу як окремої особистості, так і суспільства та держави в цілому. Слід відмітити – правове заохочення не можливо розглядати лише як стимулюючий засіб. Воно виступає як важливе функціональне явище, як інструмент реалізації соціальної цінності права. Його застосування пов'язане не з позитивною поведінкою, яку передбачали та очікували, а з реальним результатом, де інтерес особи гармонійно поєднується із загальним інтересом.

Отже, правові заохочення як засіб реалізації цінності права можна класифікувати за різними критеріями. Залежно від форми зв'язку з благом правові заохочення поділяють на: 1) ті, які надають додаткові блага (видача премій, нагородження цінним подарунком); 2) ті, які звільняють від покарання (дострокове зняття накладеного дисциплінарного стягнення). Залежно від змісту: фінансово-економічні (заохочення військовослужбовців за відмінні показники у бойовій підготовці); моральні (подяка, почесна грамота); організаційні (позачергове присвоєння чергового військового звання).

Залежно від характеру суб'єктивних прав та юридичних обов'язків правові стимулювання можуть бути пов'язані із забороняючими та зобов'язальними нормами, які покладають зобов'язання утримуватися від здійснення негативних дій або зобов'язуючих здійснювати позитивні дії. Д. Н. Бахрах вирізняє правове заохочення у межах окремих галузей права; а) підстава заохочення (за що); б) правове регулювання; в) зміст заохочення; г) хто та кого заохочує [1, с. 13]. Можна погодитися з наведеною позицією вченого, який правове заохочення пов'язує з абсолютно визначеними умовами (за мужність, відвагу, затримання злочинця).

Бачиться необхідним до наведеної системи класифікації заохочень, додати такі групи. З точки зору правової основи заохочення можна поділити на: формальне і неформальне. Під формальним слід розуміти заохочення, які регламентовані правовими нормами. Відповідні заходи оформляються спеціальними правозастосовними правовими актами. Під неформальними слід вбачати звичайну похвалу, яка надана особі керівником при особистій розмові, та публічну похвалу, яка надана особі публічно (на зборах, нарадах). За механізмом впливу заохочення може бути:

а) безпосереднім; б) опосередкованим. Безпосереднє заохочення здійснюється на основі заохочувальних норм у вигляді односторонніх правозастосовних актів щодо конкретного суб'єкта. Це може бути нагородження орденом, премією, цінним подарунком тощо. Особливість безпосереднього заохочення полягає у тому, що воно застосовується за визначену заслугу.

Опосередковане заохочення має інший механізм реалізації. Воно також починається з видання нормативного акта, який містить заохочувальну норму. Тим самим держава виражає схвалюючи відносини до здійснення досить широким або відносно невизначеним колом будь-яких корисних дій. До цих осіб звернений заклик щодо вибору ними бажаного, з точки зору держави, варіанта поведінки. Але саме заохочення реалізується безпосередньо адресатом заохочувальної норми через досягнення більш високих показників та не потребує будь-яких додаткових рішень зі сторони владних органів, як це проходить при безпосередньому заохоченні. Слід зазначити, що безпосереднє заохочення не слід ототожнювати з прямими методами управлінського впливу, оскільки заохочення – це завжди метод не прямого, а побічного управління. У даному разі йдеться не про ступінь категоричності того чи іншого заохочувального припису, а про спосіб набуття самого заохочувального заходу. З точки зору характеру прояву можна вирізнити заохочення: а) абсолютне; б) відносне. Абсолютне заохочення, виражається у формі нагородження або наданні благ іншим способом, передбаченим законом, коли заохочувальна особа отримує конкретні блага матеріального або морального характеру, якими вона раніше не володіла. Воно зумовлене абсолютними підставами заохочення, якими є: сумлінне виконання обов'язку (допомога у затриманні злочинця, порятунок потопаючого тощо); заохочення матерів, які народили і виховали більше п'яти дітей, заслуги іноземних громадян перед Україною у розвитку науки тощо. При цьому особа безпосередньо отримує “нове благо”, нові права та обов'язки додатково до тих, що в неї були до цього моменту. Відносне заохочення, регламентоване КУпАП та дисциплінарними статутами. Норми цих актів зобов'язують заохочувати добровільне відмовлення від неправомірної діяльності, щире розкаяння, добровільне усунення заподіяної шкоди. У КУпАП зазначено, що щире розкаяння винного, відвернення винним шкідливих наслідків правопорушення, добровільне

відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди є обставинами, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення. Ці міри мають своїм змістом не надання благ громадянам – об'єктам управління будь-яких нагороджень у вигляді визначених благ, а лише зниження або зняття покарання. На відміну від абсолютного, відносно заохочення може частково або навіть повністю нейтралізувати покарання.

Внутрішній функціональний зв'язок та взаємоузгодженість усіх видів правового заохочення є одним із найважливіших умов діяльності права. Взаємозв'язок між усіма видами правового заохочення зумовлений особливістю виконуючого призначення для підвищення позитивної активності суб'єктів. Усі норми правового заохочення містять приписи держави, які орієнтують учасників правовідносин на бажаний варіант поведінки, що підтримується та заохочується за допомогою визначених благ матеріального, морального або іншого характеру.

Таким чином, можна дійти висновку, що в системі публічного управління існує велика кількість заохочень, яка на сьогодні не досить активно запроваджується в зазначену систему управління, хоча правові заохочення розвивають соціально-активну поведінку людей. Заохочення як правовий стимул впливає на формування правомірної мотивації. В основі цього процесу лежить застосування законодавчо закріплених можливостей отримання додаткових матеріальних та моральних благ. І взагалі, заохочення впливає не лише на осіб, які їх отримують, а й на осіб, які їх оточують, та викликає прагнення брати приклад з кращих. Заохочення створює необхідний психологічний клімат, у межах якого в особи виникає стійке прагнення до активної діяльності.

Література:

1. Бахрах Д. Н. Убеждение и поощрение в деятельности исполнительной власти // Государство и право: теория и практика. – Калининград, 1996.
2. Гущина Н. А. Поощрение в праве: теоретико-правовое исследование. – М., 2005.
3. Кукшова Основы теории правовых средств // Вестник Волжского ун-та им. В. Н. Татищева. Вып. 1. – 1998.
4. Малько А. В. Правовое стимулирование: проблемы теории и практики // Правоведение. – 1999. – № 2.
5. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве // Правоведение. – 1998. – № 3.

6. Матузов Н. И. Право как центральный элемент и нормативная основа правовой системы // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1988.
7. Мирошник С. В. Теория правового стимулирования. – Ростов-на-Дону, 2003.
8. Пронин М. Г. Поощрение и ответственность в условиях внутригосударственного хозрасчета. – Минск, 1998.
9. Тихомиров Ю. О. Законы и стимулы. – М., 1989.

Козьмініх А. В., ОНЮА

АДВОКАТУРА ЯК ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Адвокатура является комплексным проявлением как государственного, так и общественного интереса, поскольку именно через адвокатуру и благодаря ей правовое государство реализует возможность обеспечения своим гражданам их прав и свобод.

The bar is a complex manifestation of both the public and the public interest, because it is through the bar and because it implements the rule of law to ensure its citizens of their rights and freedoms.

Основним завданням правової держави визнана Конституцією необхідність забезпечення прав і свобод кожного. Воно здійснюється через існування інститутів влади і суспільства, систему гарантій, які у визначених державою і визнаних суспільством вимірах її виконують. Правова держава насамперед має чітко визначити права і свободи своїх співгромадян, закріпити це визначення в дусі визнаних прав світового співтовариства, надати цим правам і свободам форму конкретних правових зобов'язань і забезпечити пріоритет прав і свобод людини, Незалежність суду як головного механізму гарантій прав і свобод, верховенства Конституції і пріоритет міжнародного права [1, с. 47].

Метою даної статті є дослідження адвокатури як об'єкт і суб'єкт громадянського суспільства.

Адвокатура в цьому процесі є об'єктом, який сам підпадає під таке нормування, а в той же час є суб'єктом, який в інтересах суспільства здійснює індивідуалізацію проголошених прав і обов'язків. Крім того, серед інших прав у правовій українській державі, громадянам гарантується ще й право на юридичну допомогу (стаття 59 Конституції України), реалізація якого здебільшого

і здійснюється адвокатурою. Однак остання виступає в цій парадигмі не як інструмент держави, а як соціальний інститут, через який держава реалізує це право своїх членів [2, с. 13].

Актуальність розгляду даної теми обумовлена тим, що адвокатура є комплексним проявом як державного, так і суспільного інтересу, оскільки саме через адвокатуру і завдяки їй правова держава реалізує можливість забезпечення своїм громадянам їхніх прав і свобод [3, с. 23].

Які ж можливості та призначення в цьому комплексному механізмі має адвокатура.

По-перше, законодавчо сформульоване її призначення у державі Законом “Про адвокатуру”. Воно визначено саме як сприяння захисту прав і свобод, представництво інтересів громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, надання їм правової допомоги. Забезпечити пріоритет прав і свобод людини і громадянина неможливо без існування сильної і незалежної адвокатури. Правова держава без висококваліфікованої, гордої і незалежної адвокатури є фікцією, вона не тільки не здатна забезпечити пріоритет прав і свобод людини, але і не в змозі забезпечити своє існування [4, с. 79].

По-друге, незалежний суд можливий тільки за умови, коли його функція (правосуддя) здійснюється через універсальне забезпечення кожному мати вільно обраного захисника (представника). Найбільш професійно підготовленими у теперішній державі для виконання такої місії є саме адвокати як члени вільно обраного і вони підтримують і адвокатської спільноти.

По-третє, адвокатура у правовій державі має по можливості долучатися не тільки до захисту приватного інтересу, а й забезпечувати пріоритетність Конституції в цілому, адже захист прав особи прямо пов’язана з повноваженнями адвокатів із забезпечення верховенства Основного Закону; крім того, Головним чином саме через адвокатуру реалізується проголошене у статті 63 Конституції право на захист підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. Хоча закон допускає в окремих випадках як захисників та інших осіб, крім адвокатів, але основну і найбільш кваліфіковану навантаження з реалізації цього конституційного припису несуть саме адвокати. У них є можливість домагатися верховенства Конституції і в такому специфічному органі, як Конституційний Суд України. Останній як орган, який покликаний офіційно пояснювати Конституції України, у своїх актах звертається до визначення як статусу адвокатів у суспільстві, так і кореляції їх можливостей.

Аналіз цих фактів дає підстави для висновку про особливу роль адвокатури у реалізації суспільного інтересу через Конституцію та її інститути.

Звичайно, не всі ознаки правової держави однаковою мірою стосуються адвокатури, чи не в усіх її рисах роль останньої однакова. Якщо в таких призначеннях правової держави як найвищий пріоритет прав і свобод людини, незалежність суду, їх реалізація без адвокатури практично неможлива, то в інших – вони трохи менше, оскільки потребують специфічних інструментів влади, якими адвокатура не наділена. Було б складно добиватися від неї забезпечити в державі, наприклад, пріоритет міжнародного права. Але через конкретну реалізацію прав і свобод українських громадян адвокати домагаються дотримання державою і цього принципу.

Сучасна адвокатура – самобутня й самодостатня інституція. Вона не є чисією помічницею, і адвокат не є помічником суду або держави. Правове становище адвоката достатньо детермінованим щодо суду, але він не є його співробітником. Адвокат працює в суді як представник вільної професії, маючи достатню автономію і зберігаючи відносну незалежність своїх дій. Ні держава, ні суспільство не покладають на адвоката інші обов'язки, окрім як відстоювання інтересів його підзахисного.

Згідно з Конституцією, Україна – це правова демократична держава (стаття 1 Конституції). Як інститут громадянського суспільства адвокатура в ній не згадується. Громадянське суспільство є самостійною соціальною організованою структурою для узгодження різноманітних інтересів людей. Воно не протиставляється державі, а взаємодіє з ним для досягнення спільних цілей. Структурними елементами громадянського суспільства в Україні є громадські об'єднання, політичні партії, масові рухи і т. д.

Між вченими немає однастайності щодо входження держави у громадянське суспільство, проте більшість зійшлися на тому, що держава є підлеглою суспільству інституцією. Адвокатура ж – це своєрідний “буфер”, який балансує інтереси громадянського суспільства і потреби і можливості держави. Вона, без сумніву, хоча і не є структурованою організацією в Україні, але входить до її громадянське суспільство як інститут (продукт) цього товариства зі спеціальними покликання.

Сучасна українська адвокатура – це відносно організована спільність українських адвокатів, основною функцією якої є юри-

дичний захист прав і свобод членів українського громадянського суспільства, всіх його суб'єктів, надання правової допомоги в усіх видах життєдіяльності українського суспільства. Адвокатуру часто визначають як "добровільне об'єднання". Об'єднання завжди передбачає структурованість, організаційно як основу для існування. Для адвокатури ж більш характерна не організаційно як об'єднаність, перебування в певній організації, а спільність.

Ця спільність є духовно нормативною, в її основі лежить не наявність членського квитка, а духовна спорідненість всіх, хто допомагає іншим відчуттям своєї належності до цієї спільності. Не обов'язково, щоб суспільство або держава мали адвокатуру, включену в ієрархію зв'язків (піраміду), – адвокат входить в регіональну структуру, регіональна – у ще якусь, і, нарешті, загальнодержавна. Навряд чи в такій ієрархії нині потребує українське суспільство. Адвокатура є самобутньою і реально незалежною не тому, структурована вона в державі, чи ні. Її унікальність полягає в тому, що вона є діючою завдяки відсутності сформованих, як піраміда, структур адвокатського стану.

Правовий статус адвокатури в Україні визначено в Законі України "Про адвокатуру" як "добровільне професійне громадське об'єднання" (стаття 1 Закону). Одним з основних принципів адвокатури як спільності є її незалежність – як професії в цілому, так і кожного, хто носить це звання як її представника, і через діяльність якого адвокатура реалізує саму себе.

Висновок: Українське суспільство сприймає адвокатуру як добровільне єство всіх адвокатів. Так воно визначило її в законі ("добровільне об'єднання"), тільки так воно може розраховувати на виконання нею свого призначення.

Література.

1. Алейников Г. И. Роль адвокатуры в формировании украинской государственности // Украинская государственность: становление, опыт, проблемы: Зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політол. чтений). – Х., 2001. – С. 47-48.
2. Резник Г. М. Адвокатура и государство // Адвокат. – 2002. – № 4-5. – С. 13-15.
3. Сафулько С. Про поліпшення діяльності КДКА в сучасних умовах // Адвокатура. – 2004. – № 11. – 75-81.
4. Варфоломеева Т. Институт адвокатуры – еще одна веха на пути перестройки правового государства // Адвокат. – 1996. – № 3. – С. 78-86.

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ В КУЛЬТУРІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Рассмотрены социальные коммуникации в культуре украинской современной организации по предложенной функциональной зависимости от главных влияющих факторов и построены шестипозиционные модели коммуникаций; сформулирован основной закон баланса социальных коммуникаций.

The Ukrainian culture of modern organization social communication was observed in depend of main factors for building 6-th position models; was formulated the basis social communication balance law.

Актуальність полягає в формулюванні проміжних засад на шляху створення теорії культури організації з урахуванням соціальних комунікацій.

Мета – побудувати 6-ти позиційні моделі соціальних комунікацій для головних чинників культури організації та проаналізувати їх вплив.

Культуру організації слід розглядати як сукупність антикультури, контркультури, псевдокультури та культури природного світу. Під антикультурою слід розуміти суб'єктивне поняття культури, яке протилежне узвичаєним. Псевдокультура – це втілення власних бажань. (Наприклад – вимога зарплатні без урахування якості та кількості власного труда. Контркультура – розуміння культури з суб'єктивистських егоїстичних позицій, протилежних загальному розумінню культури. Культура природного світу – відношення до навколишнього середовища та його захист.

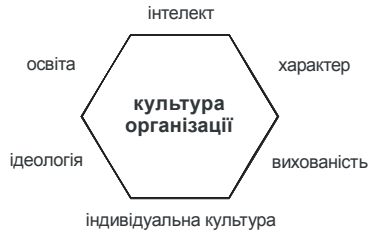
Складові культури, які систематизують соціальні комунікації: загальнонаціональна культура (етика та етикет, дисципліна, культура одягу та зовнішнього вигляду); культура творчості (повага до всього нового та до тих, хто творить; культура взаємовідносин (повага до літних, до жінок, намагання не поширювати чутки і плітки, підтримувати гарний морально-психологічний клімат в колективі, поважати менеджерів та їх розпорядження); побутова культура; культура технічного прогресу; культура влади.

Культуру організації в вигляді функціональної залежності можна записати так:

$$I = f (P_1; P_2; P_3; P_4; P_5; P_6) \quad (1)$$

де: P_1 – інтелект; P_2 – характер; P_3 – вихованість; P_4 – індивідуальна культура; P_5 – ідеологія; P_6 – освіта.

Побудуємо модель соціальних комунікацій для культури організації, фактори якої були перелічені вище.

Рис. 1. Модель соціальної комунікації по культурі організації

Використуємо метод самооцінки факторів, складаючих модель на рис. 1. Ці дані наведемо в табл. 1:

Таблиця 1

Самооцінка факторів, що складають культуру організації

	Співробітник	Характерні риси (фактори), в балах					
		інтелект	характер	вихованість	інд. культура	ідеологія	освіта
1	А	6	2	7	6	6	7
2	Б	8	5	8	8	5	8
3	В	4	5	8	7	6	5
4	Г	5	9	7	8	2	7
5	Д	8	8	7	9	8	9
6	Середн.	6,2	5,8	7,4	7,6	5,4	7,2

Складемо ряд пріоритетів; виставимо бали, оцінюючи важливість факторів. Будемо вважати “індивідуальну культуру” найважливішою характеристикою, тому що вона отримала найбільший середній бал = 7,6.

В результаті отримаємо такий ряд: Індивідуальна культура (7,7 бала) – Вихованість (7,4) – Освіта (7,2) – Інтелект (6,2) – Характер (5,8) – Ідеологія (5,4). Сума всіх балів складає 39,6.

Розділимо окремі оцінки на суму 39,6 та отримаємо вектор коефіцієнта пріоритету:

$$0,19; 0,18; 0,18; 0,15; 0,14; 0,13 \quad (2)$$

Сума вектору коефіцієнта пріоритету складає 0,97. Наближеність такого числа до 1,0 свідчить про те, що розрахунок зроблено вірно.

Використаємо функцію пріоритетів. Проста функція, яка встановлює залежність від номера фактора (характеристики) має вигляд:

$$a_i = \alpha_i / \sum \alpha_i \quad (3)$$

де величину α треба розрахувати за формулою, що залежить від номера характеристики

$$\alpha_i = i / 2^{i-1} \quad (4)$$

Для всіх 6 факторів, тобто коли "i" змінюється в інтервалі від 1 до 6, отримаємо наступну послідовність коефіцієнтів пріоритету:

$$a: 0; 0,18; 0,37; 0,48 \quad (5)$$

Можна стверджувати, що в бальній системі оцінок на індивідуальну культуру найбільше впливає ідеологія особи, а найменший вплив має вихованість людини.

Використаємо метод парного порівняння та припустимо, що порівнюються 3 цілі:

Ц1 – збільшити випуск продукції, Ц2 – покращити якість продукції, Ц3 – збільшити продуктивність праці.

Для зважування цілей використаємо таблицю 2 з 3-х стовпців (по кількості цілей).

Таблиця 2

Зіставлення цілей

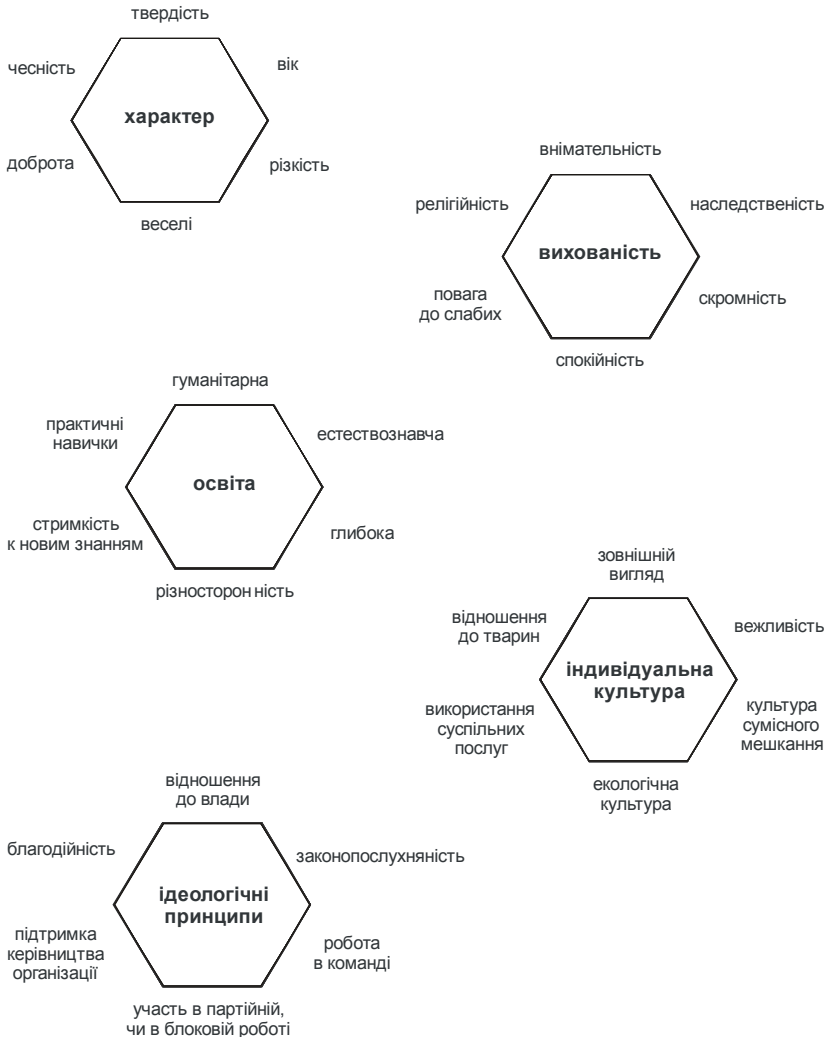
Ціль	Ц1	Ц2	Ц3	Сума	Коефіцієнт важливості
Ц1	1	1	0	2	2:5=0,4
Ц2	1	1	0	2	2:5=0,4
Ц3	0	0	1	1	1:5=0,2
загалом				5	

Знову отримано загальний результат близький до 1,0.

Таким чином встановлюємо, що культура організації сприяє зростанню виробництва продукції та підвищенню її якості.

Для проведення подальшого аналізу побудуємо моделі соціальних комунікацій для всіх факторів, наведених вище. Ці моделі наведені на рис. 2.

Рис. 2. Шестипозиційні моделі комунікацій факторів, що складають систему культури організації

Порівняння окремих систем на рис. 2 свідчить про те, що вони не повторюються. Якщо це такий примітивний випадок, то використовуючи формулу (1) фактори, які попередньо оцінені в балах, можна скласти.

Вважаю доцільним домовитись про такі індекси:

- культура організації висока $I > 25$
  - культура організації задовільна $25 > 18$
  - культура організації мала $18 > 10$
  - культура організації незадовільна $I < 10$
- (6)

Концепція теорії соціальних комунікацій в культурі організації полягає в тому, що розглядається багатофакторна система, де операційною функцією є інтелект персони. Тобто культура організації значною мірою залежить від потреб і можливостей та здібностей, уміння дотримуватись балансу зацікавленостей колективу та особистостей.

Якщо баланс соціальних факторів для оцінки комунікації є таким важливим, то слід сформулювати основний закон балансу соціальних комунікацій, який буде таким:

Соціальні фактори будуть збалансовані по мірі їх зростання до максимуму, при якому настає стабільність системи соціальних комунікацій.

$$\begin{array}{c}
 \mathbf{X} \\
 \mathbf{Y} \\
 \mathbf{Z}
 \end{array}
 \begin{pmatrix}
 \mathbf{A} & \mathbf{B} \\
 \mathbf{X}_a & \mathbf{X}_b \\
 \mathbf{Y}_a & \mathbf{Y}_b \\
 \mathbf{Z}_a & \mathbf{Z}_b
 \end{pmatrix}
 \quad (2.7)$$

В зв'язку з тим, що маємо значну кількість варіантів, треба використати правило Парето, яке допоможе з кількості можливих варіантів вибрати той, який є кращим з найпоганіших за кожною характеристикою.

Наприклад, маємо три альтернативних варіанти X, Y, Z. Умови невизначеності можна записати так:

A – баланс стабільний чи наближається до стабільного.

B – зростає розбалансування.

Тепер матрицю прийняття рішень можна записати у вигляді:

$$\mathbf{L}_x = \sqrt{\mathbf{L}_v^2 + \mathbf{L}_z^2 - 2\mathbf{L}_v\mathbf{L}_z \cos \alpha}$$

Використовуємо критерій Лапласа та отримуємо:

$$\begin{aligned} \text{для } L_X &= \sqrt{(X_a + X_b) : 2} \\ L_Y &= \sqrt{(Y_a + Y_b) : 2} \\ L_Z &= \sqrt{(Z_a + Z_b) : 2} \end{aligned} \quad (2.8)$$

Там, де показник буде найбільшим слід використовувати саме той фактор для збалансування системи соціальних комунікацій.

На підставі залежностей (2.7) та (2.8) можна скласти ряд впливу окремих факторів на систему соціальних комунікацій. Цей ряд виглядає як така система: “стриманість – емоційність (нервозність) – внутрішнє напруження – духовна сила”

Висновки: Сформульовано закон балансу соціальних комунікацій. Запропоновано індекси культури, що надає можливості балансу соціальних комунікацій. Запропоновано індекси культури, що надає можливості порівняння діяльності.

Література:

1. Виходець О. М. Засади культури організації. – Одеса: Олтех, 2008. – 140 с.
2. Выходец А. М. О шестипозиционной модели коммуникаций // Маркет-Ревю. – 2005. – декабрь. – С. 27-29.

Мацкевич Р. М., ОНЮА

ТЕХНОЛОГІЇ ЛОБІЮВАННЯ ІНТЕРЕСІВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

В статье рассмотрены проблемы адаптации технологий лоббирования для целей малого и среднего бизнеса. Охарактеризованы перспективные технологии лоббирования интересов малого и среднего бизнеса.

The problems of adaptation of lobbying technologies for the aims of small and middle business are considered in the article. Perspective technologies of lobbying of small and middle business interests are described.

За роки незалежності малий та середній бізнес в Україні значно змінився. Багато явищ, які були прикметою часу на початку 90-х вже канули у минуле, але з'явилося чимало явищ, процесів, інститутів, які характеризують український малий та середній бізнес початку двадцять першого століття. Всі ми зацікавлені у розвитку вітчизняних продуктів, появи нових національних брендів.

На щастя їх кількість збільшується, заповнюючи український ринок якісними, натуральними, доступними за цінами товарами.

Ми часто говоримо про те, що сьогодні український бізнес досяг значного рівня, але в його розвитку ще багато негараздів, припонів. І ці перешкоди підприємцям доводиться долати щодня. Податкова інспекція і пожежна безпека, санепідемстанція і виконавчі органи. У підприємця виникає необхідність відстоювати свої інтереси, пов'язані з системою, яка виставляє перешкоди на початку двадцятого першого століття, методами саме цього століття. Таким чином практично кожен підприємець, особливо в сфері малого та середнього бізнесу зацікавлений в професійних лобістах, які зможуть кваліфіковано відстоювати комплекс його інтересів в органах влади.

В останні роки в політичному лексиконі модним стало слово лобізм. Його вживають до міста і не до міста, інколи не повністю розуміючи зміст цього слова. В радянському "Словнику іноземних слів" [1] лобізм визначається як "система контор и агентств крупных монополий при законодательных органах США, оказывающих в интересах этих монополий воздействие (вплоть до подкупа) на законодателей и государственных чиновников в пользу того или иного решения при принятии законов, размещения правительственных заказов и т. п."

В. Зорін у своїй книзі «Некоронованні королі Америки» [2], клеймив лобістів: «Это агент фирмы, который, живя в Вашингтоне, должен, действуя подкупом, обманом, давая взятки, угощая обедами, поставляя девиц и спиртное, обрабатывать членов Конгресса и правительственных чиновников, вымогая от них выгодные правительственные заказы, льготы и поблажки».

На Заході лобіювання є досить розвинутою галуззю. Якщо в 1975 році в США було 3 000 офіційно зареєстрованих лобістів, то в 1993 році їх налічувалося 33 000 [3]. тільки в кампанії «Форд» працює команда з 40 осіб.

І хоча професіонали цієї галузі не люблять називати себе лобістами, їм більше подобається називатися «консультантами» або «юристами», це досить стара професія. Можна відрахувати її історію з 1215 року, коли король Джон в Англії гарантував своїм баронам право протестувати проти порушення їх прав. З одних джерел відомо, що термін «лобісти» йде від журналістів, які збиралися в «lobbies» – вестибюлях Палати общин [4]. З інших джерел – «lobbies» – закриті приміщення для прогулянок,

коридор, вестибюль, кулуари, де зі своїй “командою” мав за звичай відпочивати прославлений генерал Громадянської війни в США, президент Уїлліс Грант. Там його міністри і сенатори зустрічалися з різними людьми, слухали прохання та обіцяли їх виконати.

Але особливий політичний відтінок термін лобізм одержав в середині XIX століття. Цікавий факт з історії лобізму – коли відомий збройний промисловець – Самуель Кольт за проходження необхідного йому закону заплатив конгресмену 10 тис. доларів, а його лобіст Олександр Хей одарив конгресменів красиво декорованими револьверами [5].

Існує два протилежних підходи до суті лобізму – з одного боку, він розглядається як механізм посередницької діяльності між громадськістю і державою. З іншого боку – як механізм маніпулювання діяльністю законодавчої та виконавчої влади з метою захисту інтересів окремих фінансово-промислових груп та корпорацій.

Таким чином, і в одному і в іншому випадку, лобізм виступає як невід’ємна частина політичного життя держави. Тому що, основна задача лобіювання – добиватися того, щоб в законодавчих та нормативних актах державної влади враховувалися специфічні інтереси різних груп громадськості та організацій, тих, що не суперечать інтересам суспільства.

В світовій практиці статус лобістів постійно уточнюється. Наприклад все в тих же США, чиновникам, які вийшли у відставку, заборонено займатися лобістською діяльністю протягом одного року.

У 1995 році, Конгрес США прийняв Закон в якому були уточнені терміни і поняття, які вживаються в практиці лобізму:

Лобіст – той, кого наняв або прийняв на роботу клієнт, хто організував декілька (більш одного) контакту від імені цього клієнту та потратив на це протягом шість місяців не менш 20 % свого часу на обслуговування клієнта.

Лобіююча фірма – суб’єкт підприємницької діяльності, який має мінімум одного співробітника, який нанятий щоб представляти кого-небудь окрім свого роботодавця.

Лобіюючий контакт – комунікація в усній чи письмовій формі від імені клієнта з відповідальними представниками виконавчої чи законодавчої влади з питань законів, правил, нормативів, дотацій, дозволів, позик, програм або призначень кого-небудь на будь-яку посаду, підлеглу затвердженню сенатом [6].

Але не дивлячись на досить глибоку законодавчу базу, регламентуючу цей вид діяльності, багато хто розглядає лобіювання як змогу маніпулювання законодавчими та виконавчими органами влади. Інші ж стверджують, що лобісти насамперед виповнюють функцію посередників між громадськістю та органами держави. Та бачать позитивні аспекти лобізму в тому, що це дозволяє узаконити де які шляхи впливу, зменшуючи умови для розвитку корупції. Крім того інститут лобізму виповнює функцію упорядкування плюралізму суспільних інтересів.

Це природно, що кожна людина, кожне громадське об'єднання має свої специфічні інтереси і прагнуть захистити їх усіма доступними способами з врахуванням юридичних норм. Зрозуміло, що в межах правового поля різні інтереси можуть зіткнутися. Відповідно, необхідно сформувати механізми спів поставлення конфліктуючих елементів та розробка пріоритетів розв'язування конфліктів.

Методи лобізму широко використовуються в сучасних цивілізованих країнах. Вони розглядаються як легальна форма впливу різноманітних кіл та груп суспільства на апарат державної влади, причому – впливу знизу.

Функція лобізму як особливого політичного явища в демократичному суспільстві, базується на праві кожного громадянина спрямовувати індивідуальні та колективні звернення органам державної влади та посадовим особам.

Позитивна робота інституту лобізму за звичай вигідна суспільству в цілому. Порівнювати групові інтереси, можливості та наслідки різноманітних дій в межах легітимних “правил гри”, сприяти відображенню цих цілей в політичних рішеннях, суттєво доповнювати складну систему втримань па противага.

Таким чином можна стверджувати, що лобіювання – це особлива частина Паблік рилейшнз. Його задача – формування та підтримка відносин з державними органами, через вплив на законодавчу та нормативну діяльність.

Сьогодні представники українського бізнесу активно залучають до співпраці PR – спеціалістів. На багатьох підприємствах утворюються PR-відділи. І саме ці спеціалісти займаються лобістською діяльністю. Вони відслідковують, аналізують та прогнозують вплив тих чи інших законопроектів та нормативних документів, що мають, чи будуть мати вплив

на бізнес їхніх клієнтів або роботодавців. Своєчасність та повнота інформації – це найважливіші елементи процесів законотворчості та впливу на неї.

Успіх або поразка лобістів напряму залежать від того наскільки вони володіють загальними методами науки та мистецтва PR. А саме:

- Здібностями налагоджувати особисті відносини з об'єктами впливу.
- Подавати переконливо інформацію як державним чиновникам, так і простим громадянам.
- Організувати зацікавленість органів влади в співпраці зі своїм клієнтом.

Таким чином, організація чи підприємець, зацікавлений у зв'язках із органами державної влади та впливу на законотворчий процес, прагне найняти на роботу висококваліфікованих спеціалістів, які спроможні здійснювати цей самий вплив на законотворчий процес, завдяки своїм особистим якостям та високому рівню професіоналізму. Що роблять лобісти?

На це питання відповідає Френзель Кейтель в своїй книзі “Практика Паблік рілейшнз” так: “Лобісти інформують та впливають” [6]. Вони приймають участь в наступних діях:

- Пошук фактів – уряд має без чисельну кількість економічних даних, рішень, статистики.
- Інтерпретація дій уряду – це необхідно задля прогнозування майбутніх дій уряду та слідування саме такому розвитку подій.
- Інтерпретація дій кампанії – лобіст повинен добре відчувати відношення своєї організації до тих чи інших дій уряду.
- Захист позиції – лобіст не тільки представляє факти, він захищає позицію клієнта.
- Робити пабліситі – оскільки всі новини надходять зі столиці, тут сконцентрована вся преса, перед лобістом відкриваються можливості для запуску необхідної інформації
- Сприятти комерційному успіху кампаній – уряд завжди є головним покупцем. Лобіст, який знаходиться у добрих відносинах з урядовими чиновниками, може добре допомогти будь – якій кампанії.

Фрезер Зейтель підкреслює особливу роль “Сходящого лобіювання” (grass-roots lobbying) при якому потрібна мобілізація місцевих сил для впливу на законодавців [7].

Один з найвідоміших фахівців урядових PR, Пет Чоат підкреслює наступні “мініправила” для тих, хто хоче бути помічених законодавцями:

- Будьте незалежними – законодавцям подобаються незалежні судження.
- Будьте інформованими – глибоке знання предмету завжди допомагає.
- Будьте зовні політики – залиште її справжнім політикам.
- Друкуйтеся – хороші статті бачать всі.
- Виходьте з загальних інтересів – не зупиняйтеся на вузьких цілях.
- Будьте практичними – політики цінують практичні рекомендації.
- Будьте наполегливими – вплив потребує часу та зусиль.
- Будьте чесними – оскільки чесність завжди цінується.

Але крім загальних підходів, в кожному конкретному випадку, звичайно існує багато особливостей. Професійний лобіст буде свою роботу в залежності від того на користь якої організації він діє. Вибір того чи іншого метода лобіювання залежить від сфери законодавства, кола депутатів, з якими лобісту доводиться спілкуватися, від характеру особистих контактів з останнім. В будь якого випадку лобісту треба визначити пріоритети та загальну стратегію, яка залежить від:

- питань, що обговорюються;
- індивідуальних особливостей законодавців;
- вміння з ними спілкуватися;
- особливостей законодавчого процесу;
- бюджетного процесу.

Таким чином, залучення широких мас населення до лобіювання інтересів бізнесу – складова частина багатьох скоординованих широкомасштабних PR-акцій. І це є вищий пілотаж PR – спеціаліста у справі лобіювання інтересів своєї організації.

Є всі підстави, щоби стверджувати, що на сьогодні в Україні, як і в багатьох країнах СНД, лобіювання інтересів малого та середнього бізнесу, тобто відстоювання інтересів бізнесу в органах влади, має дуже добрі перспективи для розвитку. Більше того, цивілізоване відношення до лобізму та використання його потенціалу, ні в якому разі не шкодить суспільству, а навпаки затверджує його демократичні основи. В той час, коли загнаний в підпілля лобізм, збільшує можливості появи антисоціальних угруповань.

Тому, треба робити вірні висновки, та приходити до цивілізованого лобізму і не боятися стукати ні в які двері, захищаючи власні інтереси.

Література:

1. Словарь иностранных слов. – М., 1985.
2. Зорин В. Некоронованные короли Америки. – М.: Известия. – 264с.
3. Невзлин Л. Б. «Паблик рилешнз». Кому это нужно? – М., 1993. – 66с.
4. Почешцов Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. – М.: Рефл-бук., 2001. – 622с.
5. Кат Лип С., Сентер А., Брум Г. Паблик рилейшнз. Теория и практика: Учеб. Пособие. 8-е изд. / Пер. с англ. – М.: Изд. Дом Вільямс, 2001. – 266с.
6. Seitel F. P. The practice of public relations. – New York, 1992. – P. 421
7. Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? / Пер. с англ. – Лондон: Модино – пресс; М.: СПАСЭС, 1990. – 158 с.

Дикун І. М., ОНЮА

СПЕЦИФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

В данной статье рассматриваются проблемы, которые возникают при формировании партийной системы в Украине. В частности, анализируются вопросы влияния качества, типа и форм партии на партийную систему, изучается влияние политической партии на активность граждан, а также даются рекомендации относительно альтернативных направлений реформирования политической системы.

In the article problems which appear when shaping the party system in Ukraine are considered. In particular questions of quality, type and the party forms influence onto the party system are analyzed, political party influence on people activity is studied, also recommendations for alternative directions of political system reform are given.

Політичні партії є важливими елементами політичної системи суспільства, інститутами здійснення політики. Виражаючи інтереси різних спільностей людей, вони виступають тією ланкою, що по'єднує громадянське суспільство з державою, забезпечує представництво на державному рівні всієї багатоманітності со-

ціальних інтересів. Від рівня розвитку партій, їхнього ідейно-політичного спрямування, методів та засобів діяльності значною мірою залежить рівень соціальної злагоди в суспільстві, розвитку демократії.

Тривалі традиції існування подібного роду організацій у пост-комуністичних країнах, викликавши значну недовіру населення до політичних об'єднань, і в цей час заважають повноцінному використанню партійних інститутів для повернення людей у політичне життя. Боротьба за вибір напрямку суспільного розвитку, пошук цінностей породжують потужні джерела формування нових політичних партій. Однак партії, групи інтересів, та й держава в цілому є конструкцією політики, що матеріалізує інтереси еліти та нееліти. Для розуміння ж не тільки реального механізму функціонування даних інститутів, але й характеру відправлення індивідами своїх прав і свобод принципово важливим є питання того, яким чином ці політичні організації впливають на політичну діяльність людей та на зміст політичного життя [8].

Питання функціонування партійної системи України, а тим більше напрямків її розвитку є надзвичайно складним і дискусійним. Це обумовлено невизначеністю самого поняття «партійна система України». Якщо під нею розуміти сукупність політичних партій, які існують у країні незалежно від форм інституціалізації, то в Україні існує партійна система. Але інші наукові визначення в узагальненому вигляді дають більше об'ємне представлення про партійну систему як про політичний простір, що складається з політичних партій і впорядкованої певним чином сукупності відносин партій між собою й з іншим складовими політичної системи суспільства. Крім того, переважна більшість українських партій не відповідає критеріям класичних партій, якими є: наявність керованої організації, що пронизує суспільство, що має ідеологію, що залучає потенційних прихильників, і лідера, що персоніфікує партію й здійснює реальне керівництво нею; ефективна діяльність цієї організації по відстоюванню інтересів своїх членів і ймовірних прихильників; достатня кількість прихильників, які легально підтримують своїми діями цю організацію.

У результаті особливостей історичного й політичного розвитку в Україні сформувалися дуже специфічні партії й партійна система. Основними її відмінностями від класичних партійних систем є велика кількість партій, які постійно перебувають у процесі перетворень, розпаду, об'єднанні, реорганізації, що обумовило не-

стабільність партійної системи. Ідеологічні основи партій постійно розмивалися, відбувався зсув балансу між ідеологією й регіональною приналежністю. Це обумовило посилення впливу на партійне життя особистісних, фінансово-економічних і регіонально-культурних, етнічних факторів, що привело до перетворення партій у структури, основна функція яких полягала в просуванні у владу або збереженні у владі представників окремих малих і більших фінансово-політичних груп (бізнеси-проекти).

Сучасна партійна система України з атомізованої змінилася на систему поляризованого плюралізму. Цю систему складають лише ті політичні партії, які ввійшли до Верховної Ради як такі, що здійснюють істотний вплив на здійснення державної влади. Решта політичних партій не відіграють більш-менш помітної ролі в українській політиці, хоча деякі з них є досить активними.

Партійна система поляризованого плюралізму є більш ефективною, ніж атомізована, проте їй притаманна низка недоліків: присутність позасистемних партій, тобто таких, які взагалі виступають проти існуючої соціально-економічної і політичної системи; гостре ідеологічне розмежування між партіями; наявність деструктивної опозиції; нестабільність та ін. У подальшому ця система може еволюціонувати до системи поміркованого плюралізму. Однак така еволюція, як і взагалі тип партійної системи, залежатимуть від низки обставин, головними з яких є тип виборчої системи і спосіб формування уряду. Становленню в Україні політичних партій як виразників соціальних, а не вузькогрупових і персональних інтересів, з'ясуванню реальної ваги кожної політичної партії в суспільстві і формуванню більш ефективної партійної системи сприяли б введення суто пропорційної виборчої системи натомість змішаної і перехід до парламентського способу формування уряду, тобто зміна президентсько-парламентарної форми державного правління на парламентарно-президентську чи й взагалі на суто парламентарну.

Важливою тенденцією є конкуренція партійних проектів і проектів блоків, коаліційних проектів. До 2002 р. домінуючою була тенденція утворення блоків і вони показували свою ефективність. 2006 р. загальмував цю тенденцію й показав, що, швидше за все, будуть набирати обороти суто партійні проекти, оскільки блок є конструкцією нестійкою. В умовах нової конституційної системи, нового конституційного режиму – це навіть ризикована модель, адже блоки мають тенденцію до розпаду.

Результати останніх соціологічних опитувань свідчать про зростання недовіри до всіх політичних сил, і особливо до партій, які перемогли в 2006 році. Причому, ця недовіра нової якості – адже суспільство втратило загальнонаціональні сили. В очах більшої частини виборців ті політичні сили, які працюють зараз у парламенті, представляють або якийсь обмежений корпоративний фрагмент суспільства, або обмежений вже регіонально й економічно соціальний компонент. Але ніхто не сприймається як загальнонаціональна сила.

Конституційна реформа повинна була підштовхнути до серйозних структурних зрушень у партійній системі. З одного боку, вона повинна спонукувати партії до трансформації з політичної надбудови системи, де б домінувала ідеологічна складена помножена на харизму лідерів. Цей процес вимагає рівного співвідношення менеджерських і інтелектуальних ресурсів, наявність науково обґрунтованої програми дій. Головні функції партій – політична соціалізація й соціальна інтеграція – повинні вийти на перший план, як це прийнято в країнах західної демократії, і привести не тільки до відділення бізнесу від влади, але й політики від бюрократії.

Сьогодні можливі різні сценарії розвитку. Найкращий з них – формування в Україні в короткостроковій перспективі одного з типів класичної партійної системи. Це буде сприяти тому, що в Україні вже прийняті закони, які будуть стимулювати розвиток партійності як політичного й владного фактору.

На мою думку, є передумови для становлення в Україні на основі квазіпартійної системи справжньої партійної системи. Це буде або система помірною плюралізму, що характерна для Німеччини, Франції, або класична двопартійна система, до встановлення якої Україна вже могла прийти у випадку призначення Президентом дострокових виборів. З іншого боку, у більшості нинішніх політичних утворень – блоків і партій – все ще йде пошук ідеології в політичному просторі. У випадку якщо в не відбудеться реформування партійних організацій, партійних структур, може виникнути дуже складна ситуація.

На шляху швидкого формування класичної партійної системи в Україні можуть стати і загальноєвропейські тенденції. Одна з популярних тез про партії на Заході – це криза партії. Ідеологічні партії, які сформувалися наприкінці XIX – початку XX століття переживають кризу й у системі західних ліберальних демократій, в яких відбувається деідеологізація політичних партій. В умовах

інформаційного суспільства ідеологічні відмінності партій згодом замінюються відмінностями в нових формах організації спільної діяльності членів партії і її прихильників [4].

В Україні також буде здійснюватися процес пошуку, адаптації нових ідеологічних парадигм. З однієї сторони це буде підключення тих парадигм, які виникають у глобальному світі, з іншого боку – народження наших українських ідеологічних парадигм, під якими будуть підбудовуватися партії. Працюючі партії – це партії кадрові. Частково – це бізнеси-проекти. Але якщо партія розвивається тільки як бізнес-проект, вона випробовує крах. Тому для партій буде важливим формування певної ідеологічної ідентичності. Однак, поки в Україні домінує інша тенденція партійного розвитку – вождистський тип партії, для якого в першу чергу важливо мати популярного харизматичного вождя.

Українські політичні реалії є такими, що голова держави через незначне представництво у Верховній Раді пропрезидентської політичної сили втратив можливість ефективно впливати на процес формування правлячої коаліції. Ситуація протистояння між головою держави та основними фракціями Верховної Ради, а також непорозуміння між президентом і прем'єром спричинило перманентну політичну кризу в Україні. Задля подолання подібної ситуації можна застосувати кілька альтернативних напрямів реформування політичної системи: обмеження впливу президента на формування урядової коаліції та перекладання відповідальності за цей процес на політичні партії; зведення у часі президентських і парламентських виборів, що забезпечить голові держави чисельне представництво пропрезидентської фракції у Верховній Раді.

Необхідність формування парламентської більшості стала своєрідним викликом для партій – тестом на здатність ефективно працювати в нових умовах. Як засвідчили перші пореформені роки, функціонування системи влади має певні вади. Однією з причин цього є недосконалість партій, яка у свою чергу є наслідком законодавчих вад і певної несприятливої спадковості в українській політичній культурі та традиціях:

труднощі в узгодженні між політичними партіями основних позицій з приводу тих чи інших питань (наприклад, формування парламентської більшості), відсутність відповідальності – головним чином пристосування до політичної ситуації, а не відстоювання стійкої політичної позиції як у рамках правлячої коаліції, так і

під час перебування в опозиції. Усе це призвело до формування в Україні незгуртованого правління, найхарактернішими проявами якого є: неможливість уряду керувати законодавчим органом; розпорошеність влади; прем'єр – міністри та їхні кабінети не можуть діяти швидко й рішуче; уряд не може діяти вільно й чітко проводити свою політику;

вождизм у партіях і парламентських фракціях, їх недемократичність. Застосування імперативного мандату поряд із використанням закритих партійних списків на парламентських виборах призводить до узурпації партійним лідером права формувати перелік кандидатів у народні депутати. Це, у свою чергу, стимулює політичну корупцію та перетворює народних обранців на звичайних «кнопкодавів» – безініціативних, часто некомпетентних, підконтрольних партійному лідеру осіб.

Таким чином, для ефективного функціонування політичної системи України бракує відповідних політичних умов, зокрема не штучно створеної, а нормальної, ідеологічно згуртованої й політично відповідальної парламентської більшості. Подібна недосконалість зумовлена вадами партійної системи, сформованої в нашій країні. Склалася ситуація, коли розбудова демократії в країні блокується недемократичністю партій, авторитаризмом в їх керівництві, а також незацікавленістю більшості народних обранців у подальших реформах. Найбільш дієвими засобами вирішення цих проблем вважаємо:

- обмеження впливу президента на формування правлячої коаліції;

- впровадження відкритих партійних списків під час виборів народних депутатів України. Парламентські вибори повинні проходити на основі виборчих округів невеликого розміру та із застосуванням відносно високого загороджувального порога, тобто за помірною пропорційним форматом;

- застосування політичними силами праймеріс – публічних та прозорих виборів партійних лідерів усіх рівнів (розпочинаючи з керівників первинних організацій і закінчуючи головами партій і кандидатами на посаду президента).

На думку Бойко О. в Україні необхідною умовою для розвитку партійної системи повинна стати вільна конкуренція елітних груп. Арбітром політичних цінностей, що пропагуються елітними групами, можуть бути як політичні партії, що виражають інтереси різних суспільних груп, так і виборці, які своїм вільним

голосуванням дають оцінку політикам і тим контролюють їх. У суспільстві необхідно створити умови для динамічної циркуляції елітних груп, які повинні бути відкритими для доступу в них представників різних регіонів і верств населення. Асиметрія регіонального представництва формує настрої регіонального політичного егоїзму та ознаки регіональної клановості в партійній системі України [3, С. 103].

Результати виборів 2006 р. фактично сформували ядро майбутньої партійної системи України. Те, які форми вона придбає, залежить від самих партій, і в першу чергу від позиції їх політичної й бізнесової складових, від наступного просування конституційної реформи, а також від ходу політичного життя країни. Таким чином, у перспективі українська партійна система повинна прийти до якійсь із європейських моделей. У протилежному випадку – Україну очікує випадання із загальноєвропейського демократичного простору.

Література:

1. Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: учебное пособие / Под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 502-513.
2. Белл Д. Конец идеологии // Новое время. – 1990. – № 27.
3. Бойко О. Ю. Партійна система незалежної України: особливості формування і тенденції подальшої трансформації // Буковинський журнал. – 2004. – № 2. – С. 100-110.
4. Горбач В. Україні необхідна нова виборча система з відкритими списками // Сторінка проекту Конституційна реформа і президентські вибори. – 2008. – Режим доступу: <http://www.spa.ukma.kiev.ua/konst/article.php?story=20081104160715250>
5. Даль Р. Демократия и ее критики. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 224-225.
6. Занкюлер, Х. И. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм / Х. И. Занкюлер // Вопросы философии. – 1999. – № 2. – С. 35-50.
7. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Полис. – 1995. – № 2.
8. Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час. – 1992. – № 1.
9. Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про протиріччя та конфлікти партійних систем // Українські варіанти. – 1998. – № 2.

Петраков М. О., ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

ІНСТИТУЦІЙНІ РЕСУРСИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

В статье рассмотрены проблемы институционального обеспечения процесса функционирования политической этики. Определены задачи создания институциональной инфраструктуры процессов общественно-политического взаимодействия с целью исправления некоторых «дефектов» новых демократий.

Problems of institutional background of process of political ethics functioning are considered in the article. Tasks of creation of institutional infrastructure of processes of socio-political co-operation with the purpose of correction of some «defects» of new democracies are defined.

Однією з найскладніших проблем процесу практичної імплементації професійної політичної етики є проблема визначення її сутнісного змісту. Зазвичай представники політичної філософії намагаються розв'язати її завдяки акцентуації на особистісних якостях політичних функціонерів. Ця традиція “пошуку ідеального лідера” простежується і серед концепцій сучасних політологів. Так, зокрема, Р. А. Даль вважає, що для успішного впровадження політичних рішень, урядовці повинні мати “громадянські чесноти”. Відстоюючи доцільність існування політичної меритократії, дослідник зазначає, що: “Ідея правління малої групи, котра при цьому наділена особливими знаннями та чеснотами, глибоко виправдана з моральної точки зору і підтверджується історичним досвідом” [1, с. 15]. Аналогічну позицію посідає і вітчизняний політолог О. Дергачов, коли твердить, що особистісні якості лідерів накладають відбиток на стиль і тактику використання влади та позначаються на самій вірогідності того, що громадяни визнають претензії еліти на виняткову політичну й суспільну роль [2, с. 30].

Погоджуючись із думкою про визначний вплив особистісних якостей політичних функціонерів на їхню професійну діяльність, автор даної статті все ж таки, вважає, що така позиція не позбавлена серйозних недоліків. Сам Р. А. Даль у своєму дослідженні визнає, що правителі повинні мати певний рівень компетентності, повністю усвідомлювати ті цілі, що стоять перед ними, і бути готовими діяти в такий спосіб, щоб забезпечити втілення актуальних цілей в життя [3, с. 16]. Одразу ж постає питання про те, як поєднається ця

вимога з характером сучасних політичних і, загалом, соціальних, процесів та проблем? Чи є на сьогодні такі політичні лідери (за винятком відвертих популістів), які б були компетентними в усіх сферах людського знання? Відповідь на це деякою мірою риторичне запитання може бути одна – негативна. Принцип історичної об'єктивності та наукового реалізму змушує сучасного дослідника процесів політичної інтеракції визнати той факт, що стабілізація характеру владних відносин і соціальної системи загалом, надання гарантій щодо підтвердження очікувань численних акторів, які беруть участь у суспільно-політичній комунікації, справа не тільки лідерів і малих елітарних груп, але й політичних інститутів, що гарантують усталеність правил міжгрупової взаємодії та забезпечують системний характер функціонування соціуму.

Підвищення функціональності політичних інститутів фіксується дослідниками, починаючи з часів раннього Модерну (XVII ст.). Саме відтоді в політичному процесі інтенсивно зростають спеціалізовані групи інтересів, які змагаються за доступ до важелів влади, а кількість екзогенних та ендогенних викликів до керівників держави зростає в рази. Політична система шляхом формування нових та вдосконалення функцій вже існуючих інститутів влади, намагається адаптуватися до цих претензій до політичної участі та знайти позитивні сценарії розв'язання новопосталих проблем. За думкою С. Хантінгтона: "У складному суспільстві порівняна могутність груп змінюється, але, для того щоб це суспільство було єдиним, могутність кожної з них здійснюється через посередництво політичних інститутів, які приборкують цю могутність та змінюють її спрямованість таким чином, аби зробити домінування однієї групи сумісним із згодою інших" [4, с. 29]. Таким чином, урізноманітнення суб'єктів політичної інтеракції та ускладнення соціального буття обумовлюють інституціоналізацію політики – нормативне оформлення розгалуженої системи відносин та організацій, яка структурує суспільство та дозволяє контролювати і передбачати дії політичних акторів, висловлювати їхні інтереси та захищати їхні права [5, с. 159]. З точки зору І. Валлерстайна, всі інститути (політичні, економічні, соціокультурні), починаючи з часів Модерну, виконують функції реалізації системних принципів суспільства і примусової соціалізації індивідів та їхніх груп, як платні за участь в політиці [6, с. 12]. Звісно, інституціоналізація політики не призводить до нівеляції особистісного чинника у процесах інтеракції. Індивідуальні "творці політики" шляхом маніпуляції

знаками, символами та цінностями формують політичний порядок денний, своєрідний регламент, який виводиться з історії, традицій, стосунків та переконань людей, інтегрованих у вираженні своїх політичних міркувань. Як наслідок, утворюється так звана “гніздова” система взаємодії, в якій прийняття рішень відбувається в межах інститутів, інститути існують в межах домінуючого набору ідей та ідеологій, а відносини влади – в межах ширшого суспільного оточення [7, с. 126].

Політичні відносини доби Постмодерну, які характеризуються подальшим збільшенням чисельності суб’єктів соціальної інтеракції та ускладненням викликів зовнішнього та внутрішнього середовища, лише підсилюють роль та значення інститутів у справі визначення функціональних параметрів соціумів. Але, одночасно, як беззаперечний тренд сучасності, фіксується і поглиблення кризи у функціонуванні політичних інститутів “національної держави”. З точки зору З. Баумана, серед найрізноманітніших причин цієї кризи вагому роль відіграє відмова державних інститутів задавати етичні стандарти соціальної комунікації. Як наслідок, мораль виникає емерджентно, всередині вкрай нестабільних соціальних солідарностей атомізованого соціуму [8, р. 5]. Автор статті вважає, що в цьому випадку ми маємо справу не з причиною, а з наслідками функціонування управлінських структур, які були успадковані сучасними політіями від класичних “національних держав” раннього Модерну. Попри численні намагання використовувати моральну риторичку як ресурс власної легітимації, політичні інститути “національної держави” навіть під час свого “проекування” не мали етичного функціонального навантаження.

Замість формування морального консенсусу в суспільстві, управлінські структури вимагали беззаперечної лояльності громадян власним рішенням на основі позбавленого сентиментів “раціонального права”, підтверджуючи необхідність власного існування іноді сумнівними критеріями та прикладами ефективності. На практиці таке функціонування професійних управлінців зводилося до чіткого виконання формальних приписів та оберталось на технократичний бюрократизм, який збільшував відстань між політичними структурами та громадянським суспільством. Результатом рефлексії масовою свідомістю цього раціонального бюрократизму управлінських структур стало падіння рівня довіри до них, яке фіксується західними дослідниками протягом всієї другої половини ХХ ст.

Особливо драматично ця криза управлінських інститутів проявляється в політиях, які демонструють “наздоганяючий” тип модернізації. Так, відомий дослідник проблем модернізації С. Хантінгтон зазначає: “Суспільству із слабкими політичними інститутами нелегко впоратися з наслідками особистісних та групових зазіхань на першість. “Аморальна сімейність” відсталого суспільства знаходить свій аналог в аморальній клановості... Мораль потребує довіри; довіра передбачає передбачуваність; а передбачуваність вимагає регульованих та інституційованих форм поведінки” [9, с. 42]. Всі складові цього “ланцюга взаємодії” або відсутні, або значно послаблені у суспільстві, що модернізується.

50 років тому Р. Арон дуже скептично висловлювався щодо ефективності модернізаційних процесів у країнах “третього світу”, де, за його висловом, ліберальні інститути були монополізовані “феодалами” чи плутократами, великими власниками та їхніми союзниками в державі, а парламентарі і державні службовці сформували так звану “щабельну диктатуру” [10, с. 25]. Сучасні дослідники демократичного пострадянського транзиту, констатуючи розповсюдженість практик монополізації чиновниками права на тлумачення змісту норм та визначення меж комунікації, підтверджують існування такої “щабельної диктатури” і в країнах Східної Європи. Приватний простір влади набуває тут власних інституційних форм, в яких мало чого спільного з публічною інституційною системою як тоталітарного, так і демократичного типу.

Завдяки своїм можливостям щодо кардинальної корекції системи формальних правил, представники правлячих кіл оснащують нормативну базу механізмами її нейтралізації. В такий спосіб свідомо конструюється поле невизначеності в процесі узгодження законодавчих та нормативних актів, резервується можливість для різних трактувань формальних правил. В цьому сенсі стає зрозумілою зосередженість вітчизняних парламентарів не на процесі прийняття нових, життєво необхідних, законів, а на масовому створенні підзаконних актів, які суттєво трансформують зміст вже діючого законодавства. На зміну “гри за правилами” приходить “гра з правилами”.

За умов консолідованої ліберальної демократії у сфері політичних відносин задля легітимації влади встановлюється певний аналог “моральної економіки”, яка ґрунтується на нормі реципрокності – еквівалентності громадянської лояльності (в тому

числі й сплати податків) та послуг держави (гарантування безпеки, певного обсягу прав та свобод, представництва національного інтересу на міжнародній арені тощо). У “дефектних демократіях” девальвація норм реципрокних обмінів між громадянином і державою створює розрив у потребах громадян та інституційною структурою, що призначена (де-юре, але не де-факто) для їхнього задоволення. Отримати належну частку послуг держави звичайному громадянину можна лише за умови входження до неформальних зв’язків з представниками правлячих кіл, які не лише експлуатують формальні інститути, але й контролюють сектори економіки (а відтак і робочі місця). Легітимація влади тут здійснюється за допомогою створення вертикально інтегрованих клієнтелістських структур, межі яких досить часто збігаються з певними регіонами та галузями економіки. “Належне” голосування виборців, їхня участь в акціях протесту чи ініціювання акцій на підтримку конкретних політичних сил або проєктів, досягаються завдяки періодичним і регулярним бенефіціям з боку патрона, організаційні витрати якого компенсуються збереженням його владного статусу.

Є і менш витратний шлях легітимації влади еліти, яка не спромоглася створити інституційні умови для соціально-політичної солідарності громадян конкретної держави. Йдеться про постійні апеляції елітарних соціальних агентів, у намаганнях забезпечити легітимацію публічної влади, до ірраціональних дискурсів на зразок теократичної риторики чи “громадянської” релігії “беззаперечного служіння державі” [11, с. 44].

Виникає логічне запитання: як довго буде мати своє продовження ситуація домінування неформальних інститутів та практик у соціально-політичній інтеракції Східної Європи? На жаль, за думкою як вітчизняних, так і західних дослідників проблеми, ми маємо справу не з тимчасовим дефектом – девіацією демократичного розвитку, – а з довгостроковою та принциповою характеристикою політичного режиму.

На порядку денному повинні знаходитися не питання повного демонтажу неефективних політичних інститутів, а питання їхньої принципової модернізації у напрямку зняття гострої дихотомії кібернетичних (на межі технократизму) та синергетичних (на межі спонтанності) принципів функціонування управлінських структур. Йдеться про радикальну світоглядну перебудову у сприйнятті сутності політичних інститутів.

Як зазначає К. Ф. Завершинський: “Потреба в моральних принципах” та їхньому інституційному закріпленні продиктована постійними ризиками в ході повсякденного соціального обміну” [11, с. 41]. Від себе хочеться додати, що ці ризики соціального обміну створюються не лише у внутрішньому середовищі конкретної соціально-політичної системи, але й в середовищі зовнішньому – на рівні сучасних міжнародних відносин. Таким чином, дотримання універсальних офіційних правил, що закріплюють норми справедливості та еквівалентності соціально-політичних обмінів, має сьогодні два об’єктивних виміри: технічний та екзистенційний. І якщо перший можна інтерпретувати як моральний обов’язок “грати за правилами”, то другий постає як єдиний шанс колективного виживання в умовах досить напруженої конкуренції різних соціально-політичних систем та цивілізацій. За таких умов, державний менеджмент, орієнтований на ефективність, намагається якомога більший обсяг своїх впливів на суспільство перетворити на постійно діючі норми. Так, впливовість традиційних політичних інститутів знижується, але цей процес компенсується виникненням нових політичних суб’єктів, а головне – сукупним зростанням політичної комунікації. До процесів державного менеджменту у країнах, що демонструють високі стандарти всіх вимірів соціального буття, залучаються нові інститути – комісії, комітети, ради, які мають статус як урядових, так і неурядових структур, та виконують функції не лише посередників в комунікації між громадянським суспільством та державою, але й контролерів політичних інститутів. Зростають та конкретизуються і вимоги до професійних політичних функціонерів, які відповідають за діяльність управлінських структур.

У відношенні “дефектних демократій” Східної Європи теза про те, що головним об’єктом моральної роботи та уваги з боку суспільства повинен бути не стільки індивід, скільки інституційний лад, має особливу актуальність, адже існування соціуму ґрунтується на “інституціоналізації” довіри, і важлива функція органів влади полягає в тому, щоб підвищувати рівень взаємної довіри між різними членами комунікативних процесів.

Таким чином, сама демократична консолідація суспільств “наздогоняючої модернізації” передбачає проведення глибоких перетворень як мінімум на трьох рівнях: поведінковому, ціннісному та нормативному.

Перші два рівні демократичної консолідації означають здійснення “стратегічної реконструкції” колективної пам’яті, як цілеспрямованого та свідомого процесу з боку політичної еліти. Справа в тому, що у демократичному транзиті важливою є не так структура інституцій, як колективна пам’ять населення про їхнє функціонування. Йдеться про радикальну зміну *modus vivendi* представників політичного класу: відмову від “цінностей” неофеодального патронажу, правового нігілізму та свідомого “пошкодження” правової держави, про що вже йшлося вище. Лише з рефлексією громадян справжнього, а не декларованого демократизму правлячих кіл, інституціоналізація перетвориться з процесу некритичного запозичення “чужих” управлінських структур на процес, за допомогою якого організації та структури набуватимуть суспільної цінності, а відтак і усталеності. Самі ж інститути поставатимуть як поведінкове вираження моральної згоди та загальних інтересів.

Нормативні перетворення означають, що політичні актори “звикають” до того, що всі суспільні конфлікти вирішуються у відповідності з законами, процедурами та інститутами, санкціонованими новим демократичним процесом. Більше того, проектування та імплементація інституційного дизайну, здійснювані елітою, повинні відповідати принципам функціональності та несуперечливості. Звідси – важлива роль конституції, яка не лише забезпечує державу низкою основних засад, що узагальнюють усе її законодавство, але й допомагає народженню ідентичності та ідеології суспільства.

Очевидно, третій етап консолідації демократії – найбільш тривалий, адже конституційні принципи можуть вкоренитися у свідомості громадян лише після того, як вони отримують значний досвід демократичних інститутів та звикнуть до умов політичної свободи. Під час цього вони також навчатимуться сприймати республіку та її конституцію як найвище досягнення у своїй політичній еволюції.

Таким чином, місія створення інституційної інфраструктури процесів суспільно-політичної інтеракції, підвищення її морального потенціалу і, як наслідок, позбавлення новими демократіями статусу “дефектних”, великою мірою покладається на їхню еліту.

Стабільний демократичний розвиток можливий лише за добровільного консенсусу між різними частинами еліти, при

досягненні “суспільного договору” між ними, оформлення своєрідного пакту. Нова політична реальність, таким чином, конструюється як певний синтез нових та старих політичних та інших традицій.

Якщо процедурним оформленням виходу з політичного глухого кута може стати пакт еліт, то безпосередньо змістовним наповненням процесу моралізації політичної інтеракції у вітчизняних умовах повинен бути новий інституціоналізм, як парадигма політичного мислення правлячого класу в “проектуванні” та використанні потенціалу управлінських структур.

Отже, реалізація ідей свободи та справедливості в сучасному соціумі можлива лише за умов перебудови інституційної інфраструктури політичної інтеракції на принципах “доброго врядування”. За таких умов, політична справедливість означатиме однакове для всіх громадян обмеження свободи. В цьому сенсі, як своєрідна аксіома постає твердження І. Шпіро: “Люди будуть по-справжньому вільними лише тоді, коли вони зможуть впливати на умови, що обмежують їхню діяльність” [12, с. 143].

Література:

1. Даль Р. Проблемы гражданской компетентности / Р. Даль // Пределы власти. – 1994. – № 1. – С. 14-25.
2. Дергачов О. Політичне лідерство і моделювання національного розвитку / О. Дергачов // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4-а (Спецвипуск). – С. 30-41.
3. Даль Р. Вказ. стаття.
4. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс – Традиция, 2004. – 480 с.
5. Демидов А. И. Категория «политическая жизнь» как инструмент человеческого измерения политики / А. И. Демидов // Полис. – 2002. – № 3. – С. 156-161.
6. Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? / И. Валлерстайн // Социологические исследования. – 1997. – № 1. – С. 8-21.
7. Говлет М. Дослідження державної політики: цикли та підсистема політики / М. Говлет, М. Рамеш; перекл. з англ. О. Рябова. – Львів: Кальварія, 2004. – 264 с.
8. Bauman Z. Life in fragments: Essays on Postmodern Morality / Z. Bauman. – London: Blackwall Published, 1995. – 368 p.

9. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс – Традиция, 2004. – 480 с.
10. Арон Р. Опій інтелектуалів / Р. Арон. – К.: Юніверс, 2006. – 272 с.
11. Завершинский К. Ф. Методологическая комплиментарность в исследовании символических матриц динамики политических институтов / К. Ф. Завершинский // Полис. – 2003. – № 1. – С. 39-49.
12. Шапиро И. Моральные основания политики / И. Шапиро. – М.: КДУ, 2004. – 304 с.

Кисіль Ю. М., ЦПСД Мінпраці та НАН України

ДЕРЖАВА ЯК ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

В статті проаналізовані роль і основні проблеми держави як соціального інституту на сучасному етапі формування українського суспільства. Виділені основні вектори подальших кроків держави на шляху до соціальної стабільності всіх шарів населення.

Role and main problems of a state as social institute at the present stage of Ukrainian society formation have been analyzed in the article. Main vectors of further country steps to social stability of all the groups of people have been marked out.

Постановка проблеми. На сьогодні практично усі суспільства, що мають досить складну соціальну організацію та чітко диференційовані, управляються соціальними інститутами, які є регуляторами соціальної безпеки. Найбільш важливими соціальними інститутами є держава, церква, школа і сім'я. У своїй сукупності вони реалізують існуючі функційні потреби суспільства, хоча кожен із інститутів спеціалізується на задоволенні особливих потреб і своїм тільки йому притаманним чином.

Мета дослідження: виявити та охарактеризувати основні сучасні проблеми соціальної безпеки та роль держави в її забезпеченні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціальної безпеки, правової держави органічно пов'язана з аналізом перехідного стану життєдіяльності суспільства, тенденцій його розвитку. Цьому присвячені праці М. Баджарова (Болгарія), В. Кременя, І. Кресіної, Ф. Кирилюка, В. Панібудьласки, П. Рабіновича, В. Смоля, К. Соареса (США), Д. Фадєєва, В. Якушика. У дослідженнях Є. Андрєєва, А. Гальчинського, В. Журавського, В. Сіренка,

В. Костицького розробляється ідея соціальної спрямованості держави. Дослідженню механізму взаємодії суспільства та держави присвячені праці В. Антоненка, В. Бабкіної, В. Лукашевої, О. Мироненка, Ф. Рудича, Г. Щедрової. Ціла низка загальнотеоретичних і методологічних проблем, пов'язаних з суспільством та державою, міститься в працях В. Андрущенко, В. Бебика, Є. Бистрицького, М. Булатова, В. Буткевича, І. Дзюбка, В. Пазенка, В. Ребкала, Ю. Римаренка, С. Рябова, А. Сіленко, В. Табачковського, Л. Шкляра.

Постановка проблеми. Соціальна безпека держави знаходиться у вкрай хиткому стані, адже при аналізі внутрішніх та зовнішніх загроз можна дійти висновку, що навіть відзначивши вісімнадцятиріччя незалежності, Україна лишається дуже вразливою державою в соціальному аспекті свого існування.

Основні результати дослідження. Держава є наймогутнішим регулятором і контролюючим механізмом суспільства, це центральний елемент інституційного порядку. Будучи впорядкованою сукупністю законотворчих, виконавчих і судових органів, призначених для владної підтримки встановленого соціального порядку, вона також регулює відносини соціогрупової структури суспільства, сприяє відтворенню всієї соціальної системи, координує діяльність позадержавних організацій та підтримує соціальну безпеку на певному прийнятному для усіх верста населення рівні. Держава реалізує владну, стратифікаційну, господарську, соціалізуючу, комунікативну, селективну, соціомобільну та ряд інших функцій. У прогресуючому суспільстві держава є гарантом його розвитку. Адже саме держава організовує і споглядає за протіканням соціальних процесів на всьому просторі суспільства, забезпечуючи безпеку соціуму [1].

Жодне суспільство не може існувати без держави, а держава без суспільства. Стабільне існування та життєпродукування суспільства, його безпека, а отже і безпека держави-явище складне і багатогранне, регламентоване заходами національної і соціальної безпеки. Стан національної і соціальної безпеки залежить від внутрішніх і зовнішніх чинників, їх інтегративності, сталості, динамізму та трансформацій. Національна і соціальна безпека, покликані врегульовувати виникаючі дефекти взаємовпливів згаданих чинників, забезпечуючи стабільність життя як суспільства в цілому так і кожного громадянина зокрема.

Соціальній безпеці держави загрожують соціальна деградація, енергетична залежність, небезпека техногенних катастроф, регіо-

налізм, падіння обороноздатності (недореформа армії), структурні проблеми економіки (зростання тіньової економіки), нестабільність фінансової системи (ризик дефолту), олігархічна влада (коруптованість). Кожен з цих факторів є потенційно небезпечним для соціальної стабільності. На сьогодні головною внутрішньою загрозою є соціальна деградація. Українське суспільство стрімко деградує, зростає маргіналізований прошарок. Населення країни з року в рік зменшується. В країні вирують епідемії туберкульозу, гепатиту, ВІЛ (у випадку з ВІЛ епідемія є наймасштабнішою в Східній Європі). Зростає соціальна нерівність. В Україні за оцінками співвідношення доходів 10 % найбідніших людей і 10 % найбагатших коливається від 1:5 до 1:45, тоді як у розвинених країнах 1:4 – 1:6. Через значне розшарування суспільства на бідних і багатих існує загроза революційних змін чи заходів розв'язання соціальних проблем. Україна залежить від російських нафти та газу (70 % від потреби), а також ядерного палива (100 %). Енергетична кабала зменшила можливості ефективно вирішувати політичні проблеми з Росією. Незважаючи на постійні заклики української влади до диверсифікації, альтернативні канали постачання енергоресурсів так і не були створені. Значною вадою української економіки залишається її надмірна енерговитратність.

За даними Німецької консультативної групи з питань економічних реформ, основні фонди по галузях української економіки зношені від 40 % (зв'язок і комунікації) до 48-50 % (будівництво, сільське господарство, транспорт). Високий відсоток зношеності основних комунікацій (мостів, залізниць, автодоріг) та засобів виробництва на застарілих підприємствах підвищує небезпеку техногенних катастроф, а відтак створює загрозу соціальній безпеці нашої держави.

Населення регіонів України має різні політичні, культурні, мовні й конфесійні орієнтації та уподобання. Ці світоглядні відмінності можуть бути використані як внутрішніми, так і зовнішніми силами для створення й посилення сепаратистських рухів, особливо в Севастополі та Автономній республіці Крим. Збройні Сили України (ЗСУ) мають у своєму складі лише кілька невеликих підрозділів, які є справді боєздатними. За даними Генштабу, мінімально необхідний рівень фінансування армії на 2010 рік становить 20 млрд. гривень. На 2009 рік Міноборони встановило мінімально необхідний обсяг фінансування армії на рівні 17,5 млрд. гривень, однак у державному бюджеті на 2009 рік

передбачено тільки 7,4 млрд. гривень. За роки незалежності не створено принципово нових зразків бойової техніки, лише модернізуються старі радянські моделі, зокрема танки «Оплот» та «Булат». Українська економіка тримається лише на кількох галузях, до того ж експортно-орієнтованих, що робить її залежною від цінових коливань на світових ринках, а відтак дуже вразливою перед потрясіннями на світових ринках.

Під час кризи частка тіньової економіки за різними оцінками зросла до 35-55 % офіційного ВВП. Наслідком тінізації є падіння рівня доходів бюджету, що може стати причиною скорочення соціальних виплат та зростання соціальної напруженості в суспільстві. Сукупні збитки вітчизняних банків за перше півріччя 2009 року сягнули 14,3 млрд. гривень. Величезний зовнішній державний і корпоративний борг України (за даними НБУ, на кінець першого кварталу 2009 року розмір валового зовнішнього боргу становив \$99,2 млрд.) робить нашу державу фінансово залежною від кредиторів та в перспективі посилює ризик дефолту (в т. ч. суверенного), девальвації гривні. Дефіцит кредитних ресурсів може призвести до другої хвилі економічної кризи й, своєю чергою, соціального вибуху. Влада тісно переплелася з бізнесом. Безвідповідальність і корупційність спонукають чиновників під час прийняття політичних рішень керуватися не національними, а особистими інтересами. До того ж не потрібно забувати, що і зовнішні загрози у вигляді територіальних зазіхань з боку сусідів, їх агресивна політика відносно унітарності України можуть стати вагомими чинниками при дестабілізації соціальної пропорційності і стабільності держави.

Деякі радикальні політичні сили в сусідніх країнах висувають до України територіальні претензії: в Польщі – на Волинь та Галичину, в Словаччині й Угорщині – на Закарпаття, в Росії – на Крим та південно-східні регіони. На західному напрямку найактивнішими є ультраправі румунські політичні сили (зокрема, партія «Велика Румунія»), які не визнають українсько-румунського кордону та виступають за відтворення «Великої Румунії», що включала би також українські Буковину й Південну Бессарабію. Консульства Румунії в Чернівцях і Одесі звинувачують у видачі румунських паспортів українським румунам. У разі загострення відносин між Республікою Молдова та самопроголошеною Придністровською Молдавською Республікою, де проживає велика українська громада, Україна може бути втягнутою в конфлікт. Утікачі з ПМР у першу чергу ринуть в Одеську область.

За 18 років, що минули з часу розпаду СРСР, кремлівська еліта не змирилася з існуванням незалежної України. Останнім часом російські високопосадовці недвозначно натякають Києву, що Чорноморський флот залишиться в Севастополі й після 2017 року (коли закінчується договір оренди). Наразі до цієї мети Кремль іде мирним шляхом, використовуючи проросійські політичні сили та п'яту колону в Україні й впливаючи на ситуацію відразу на кількох напрямках: інформаційному, культурному, економічному та дипломатичному. Проте останніми роками громадську думку в Росії наполегливо готують до різних сценаріїв військового вторгнення та розчленування України. На цю тему пишуть книжки, розробляють комп'ютерні ігри та публікують статті в мас-медіа. Наведемо лише кілька уривків з тексту «Операція «Механічний апельсин», що з'явився на веб-сайті «Русского журналу» у квітні 2008 року: «Операція може розпочатися з розгрому українського флоту ударами з повітря та протикорабельними ракетами й захоплення місць його базування... Було б логічно, якби дії десантів на першому етапі були підтримані ударом важких сухопутних частин силами до танкової дивізії на приморському напрямку з виходом до гирла Дніпра... Коли супротивник зрозуміє, що метою наступу є Київ, усі вірні «оранжевому керівництву» сили будуть відведені до столиці, й усі головні бої розгорнуться на підступах до неї... Демонстраційний нічний повітряний ядерний удар у стратосфері в районі південної частини Прип'ятських боліт надзвичайно допоміг би в такому випадку...» [2].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Вищевказане свідчить про катастрофічно низький рівень національної безпеки держави та її складової соціальної безпеки, а відповідно і низький рівень держави в її забезпеченні. Зовнішні й внутрішні загрози національній та соціальній безпеці України щільно пов'язані між собою і потребують консолідованих дій влади та інститутів громадянського суспільства. З метою їх нейтралізації потрібні рішучі дії усіх гілок влади в державі, а саме: розробка заходів по відновленню зростання економіки; створення умов для культивування середнього класу як запоруки соціальної стабільності; модернізація промисловості, зниження її енерговитратності, пошук нових джерел забезпечення країни енергоносіями; контроль за реставрацією, заміною і будівництвом інфраструктурних життєзабезпечуючих об'єктів; ідеологічна пропаганда єдності та толерантності українства; прийняти Закон України «Про основи зовнішньої політики України», визначивши у ньому механізми проведення цілісної і узгодженої зовнішньої полі-

тики, реалізації завдань європейської та євроатлантичної інтеграції, принципів двосторонніх відносин України з провідними країнами світу та міжнародні механізми гарантування безпеки. Цей закон також має врегулювати принципи і правила політичного розгляду стратегічних питань національного розвитку політичними силами в Парламенті, запропонувати механізми практичної реалізації узгоджених цілей забезпечення національної безпеки і оборони в рамках стосунків між коаліцією та опозицією у Верховній Раді України, закріпити дієві механізми парламентського контролю та контролю опозиції за діями влади в секторі безпеки.

До **подальших наукових розвідок** з даної проблеми потрібно віднести: дослідження ролі і місця гілок влади в забезпеченні соціальної безпеки із врахуванням регіональних аспектів; розробка та наукове обґрунтування системи заходів щодо визначення критеріїв рівня і глибини соціальної безпеки в державі; розробка та узагальнення системи показників соціальної безпеки в Україні.

Література:

1. Політологія / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Нака-Центр, 2003. – С. 367-430.
2. Шляхтун П. Політологія. – К., 2002. – С. 247.
3. Губенко Д. Слабкі місця // Український тиждень. – № 35 (96). – С. 26-27.

*Хочь І. Х., Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького*

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ТА ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ

Рассматривается понятие информационных ресурсов политической власти (сущность, инфраструктура, наполнение) в контексте становления информационного общества в Украине и государственной политики в сфере информатизации.

The concept of information resources of the political power (essence, an infrastructure, filling) in a context of formation of an information society in Ukraine and a state policy in information sphere is considered.

Розвиток інформаційного суспільства, який відбувається і в Україні, означає не тільки впровадження інформаційно-телекомунікаційних технологій практично у всі сфери людсько-

го життя. Це впровадження спричиняє суттєву перебудову, або трансформацію традиційних суспільних відносин, способу життєдіяльності людини, звичних соціальних інститутів. Не обходить цей процес і політичну владу, яка вимушена не тільки пристосовуватись до нових вимог і запитів суспільства, але й отримує нові можливості та ресурси у здійсненні ефективної політики.

Проблеми трансформації політичної влади в умовах становлення інформаційного суспільства та державної інформаційної політики вже стали предметом уваги українських науковців. Так, загальні питання становлення інформаційного суспільства в Україні у контексті політологічного аналізу досліджують О. Григор, В. Даніліян, О. Дубас, Д. Дюжев, Є. Калашнюк, А. Колодюк, В. Недбай, А. Шинкарук; феномен інформаційної влади – М. Карашук; проблеми електронного урядування – О. Смельяненко; питання інформаційної політики – І. Кисарець, Г. Несвіт, О. Старіш; вплив інфокомунікаційних технологій на політичну модернізацію – В. Коляденко. Разом з тим, можна відзначити, що низка конкретних питань, пов'язаних з процесами модернізації політичної влади в умовах становлення інформаційного суспільства, залишається поки що малодослідженими, або навіть не поставленими. До них, зокрема, відноситься і питання інформаційних ресурсів політичної влади.

Метою цієї статті є осмислення феномену інформаційних ресурсів політичної влади в контексті аналізу державної інформаційної політики в Україні.

Згідно реляціоністському визначенню, влада розуміється як взаємодія її суб'єкта та об'єкта, за якого суб'єкт за допомогою певних засобів контролює об'єкт. Таке розуміння влади дозволяє розкрити її структуру, поєднати в одне ціле різні її характеристики. Основними компонентами влади є при цьому її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, який зрушує всі її елементи і характеризується механізмом і засобами взаємодії між партнерами [8].

Найважливішою соціальною причиною підкорення одних людей іншим є нерівномірний розподіл ресурсів влади. Це поняття використовується в широкому і у вузькому значеннях. У широкому значенні ресурсами влади вважають «все те, що індивід або група можуть використати для впливу на інших» (Р. Даль). Тут поєднуються і власні якості суб'єкта влади, і певні властивості об'єкта, і сприятлива для суб'єкта ситуація, а також матеріальні та інші засоби впливу. Більш прийнятним здається вузьке значення по-

няття «ресурси влади» – це всі засоби, зазвичай матеріалізовані, використання яких забезпечує вплив суб'єкта на об'єкт влади. Ресурси можуть використовуватися для заохочення, покарання або переконання підлеглих.

Так, згідно теорії «соціального обміну» (П. Блау і Дж. Хоманс), в основі влади – нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів. Люди, які не мають ресурсів, отримують їх в обмін на виконання розпоряджень тих, хто їх має. Тим самим вони потрапляють у залежність від інших і підкорюються їм.

Ресурси влади досить різноманітні, і існує декілька їх класифікацій. Так, згідно А. Етціоні, вони поділяються на утилітарні, примусові і нормативні [10, р. 651]. Утилітарні ресурси – це матеріальні та інші соціальні блага, пов'язані з буденними інтересами людей. За їх допомогою державна влада може купляти не тільки окремих політиків, але й цілі прошарки населення. Ці ресурси використовуються як для заохочення, так і для покарання. В якості примусових ресурсів зазвичай виступають заходи адміністративного покарання, що використовуються в тих випадках, коли не спрацьовують ресурси утилітарні (судове переслідування тощо). Нормативні ресурси – це засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації і норми поведінки людини. Вони покликані переконати підлеглих у спільності інтересів керівника та виконавців, забезпечити схвалення дій суб'єкта влади, сприйняття його вимог.

Поширеною є також класифікація ресурсів влади у відповідності з найважливішими сферами її життєдіяльності – на економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові (примусові). Не зупиняючись на інших різновидах, зосередимося на характеристичні культурно-інформаційних ресурсів. Це знання та інформація, а також засоби їх отримання і розповсюдження, інститути науки і освіти, засоби масової інформації тощо. Як зазначає Е. Тоффлер, наприкінці ХХ ст. знання та інформація стають найважливішим ресурсом влади. Вже сьогодні у постіндустріальних країнах «знання, завдяки своїм перевагам – безкінечності, загальнодоступності, демократичності, – підкорили силу і багатство і стали визначальним чинником функціонування влади». Такі традиційні ресурси влади, як сила і багатство, втрачають свій вплив, хоча і не зникають. Справжньої ж влади набувають знання і контроль над інформацією [9, с. 16]. Звичайно, цей процес виявився ще далеко не у всіх країнах світу. Але тенденція підвищення значущості культурно-інформаційних ресурсів як знаряддя влади в сучасному світі є досить виразною.

Слід зазначити у зв'язку з цим, що інформація, безумовно, завжди була важливим ресурсом влади. При цьому її роль як владного ресурсу визначалась – як і у випадку з силою і грошима – нерівномірністю її розподілу в суспільстві, тобто недоступністю чи малодоступністю інформації для об'єкта влади і, відповідно, монополізацією інформації в руках суб'єкта влади. Те, про що пише Е. Тоффлер – це, насправді, не тільки перерозподіл значення різних ресурсів влади, це також перетворення самої влади в силу того, що один з найважливіших її ресурсів – знання та інформація – перестає бути ексклюзивним надбанням влади. Інформація стає загальнодоступною, тому відбувається фактична дифузія влади – вона втрачає монополію на цей ресурс, і має пристосовуватись до ситуації, коли, наприклад, інформаційні ресурси можуть бути використані не тільки в інтересах влади, але й проти неї.

Становлення інформаційного суспільства, пов'язане з бурхливим розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій, надзвичайно загостило проблему опанування інформаційних ресурсів та контролю над ними. Парадокс соціальної комунікації в умовах інформаційної кризи – явище інформаційного «тромбозу», або інформаційного «вибуху» – лавиноподібного зростання обсягів соціоінформації, що супроводжується одночасно інформаційним «голодом» (фізіологічними обмеженнями людини у сприйнятті і переробці інформації і труднощами у виокремленні потрібної інформації із загального потоку).

Таким чином, найактуальнішою і найгострішою у світі стає проблема створення, збереження і ефективного використання інформаційних ресурсів. Відбулось формування ще одного самостійного виду суспільного ресурсу – інформаційного, який дозволяє економити більшість інших ресурсів суспільств. Подальший прогрес суспільства значною мірою пов'язаний сьогодні із вдосконаленням інформаційної інфраструктури, ефективністю формування, розміщення і використання інформаційних ресурсів і продуктів.

Поширення поняття «інформаційного ресурсу суспільства» почалось з виходом книги Г. Р. Громова «Национальные информационные ресурсы: проблемы промышленной эксплуатации» [1]. Виникнення цього поняття було обумовлено зростаючою залежністю промислово розвинених країн від джерел інформації (технічної, економічної, політичної, військової), а також від рівня розвитку і ефективності використання засобів передачі і

переробки інформації. Інформаційні ресурси суспільства можуть бути визначені як накопичені в суспільстві знання, підготовлені для доцільного соціального використання. Відповідно, інформаційні ресурси політичної влади – це знання, формалізовані у вигляді інформаційних систем і забезпечені засобами інформаційно-телекомунікаційного обміну, поширення, збереження і безпеки, що знаходяться під контролем політичної влади і можуть бути використані у процесі державного управління.

Поняття національних інформаційних ресурсів, або інформаційних ресурсів влади, не одразу знайшло своє місце у визначенні інформаційної політики української держави. Одним із перших державних кроків у цій сфері був Указ Президента України від 31 травня 1993 року «Про державну політику інформатизації України». Ним, зокрема, головною державною організацією з проблем інформатизації визначався Кібернетичний центр Академії наук України, якому доручалось, за участю інших державних органів, розробити до 1 грудня 1993 р. Концепцію державної політики інформатизації України та Основні напрями Національної програми інформатизації України.

У розвиток цього Указу 31 серпня 1994 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 605 була створена Міжвідомча рада з питань інформатизації при Кабінеті Міністрів України на чолі з віцепрем'єром України Є. К. Марчуком. Провідним державним органом у сфері інформатизації залишався при цьому Кібернетичний центр НАН України, якому доручалось розробити в шестимісячний термін проект Національної програми інформатизації. Слід зазначити, що поняття «інформаційні ресурси» в цих документах ще не фігурує.

Певна невизначеність, чи навіть непослідовність державної політики інформатизації позначалась на періодичних змінах керівних структур, які мали опікуватися цим напрямком. Першим центральним органом державної влади з питань інформатизації стало Національне агентство з питань інформатизації при Президентові України, Положення про яке було затверджено Указом Президента Л. Кучми 27 травня 1995 р. Практичні питання утворення Національного агентства врегульовувались Постановою Кабінету Міністрів України від 10 липня 1995 р. № 505. Слід зазначити, що серед завдань цього органу вже фігурувало опікування створенням, обслуговуванням і захистом національних (державних) інформаційних систем, мереж і ресурсів.

Указом Президента України від 3 червня 1999 р. було утворено Державний комітет зв'язку та інформатизації України, який об'єднав Національне агентство з питань інформатизації та державний комітет зв'язку, підпорядкувавши новий орган влади Кабінету Міністрів України Указом Президента України 27 серпня 2004 р. Держкомітет був ліквідований, а фактично – перетворений на департамент у складі Міністерства транспорту та зв'язку. Відповідно, у складі цього департаменту діяло управління інформатизації. Нарешті, Постановою Кабінету Міністрів України від 26 березня 2008 р. № 272 на базі Державного департаменту з питань зв'язку та інформатизації був утворений Державний комітет інформатизації України (відповідно, сфера зв'язку була зосереджена у підпорядкуванні Міністерства транспорту та зв'язку).

Паралельно організаційним пошукам розвивалась і нормативна база інформатизації та управління інформаційними ресурсами. Так, 4 лютого 1998 року було підписано одразу два Закони – «Про Національну програму інформатизації» та «Про Концепцію Національної програми інформатизації», – які стали на наступні 10 років основними директивними документами у цій сфері. Тут ми знаходимо вже не тільки сухе юридичне визначення поняття «інформаційний ресурс» – «сукупність документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо)» [4], але й вагому оцінку значення державних інформаційних ресурсів як «складової стратегічних ресурсів країни» [2]. У Концепції Національної програми інформатизації (далі – НПІ), зокрема, були перераховані вже створені на той час державні інформаційні ресурси: бази даних «Законодавчі та нормативні акти України», «Податки України» (внесено близько 10 тисяч документів), «Ресурси України» (інформація про 260 тисяч підприємств та організацій України), «єдиний державний реєстр підприємств та організацій України» (внесено з присвоєнням унікального коду більше ніж 600 тисяч суб'єктів господарської діяльності) та інші. Згадані і проблеми, а саме – неузгодженість діяльності державних установ та організацій щодо формування та використання інформаційних ресурсів, що призводить до виникнення певних труднощів при формуванні єдиного інформаційного середовища і, як наслідок, до низького рівня інформаційного та аналітичного забезпечення діяльності державних органів. На той час у 23 міністерствах і відомствах вже існували або створювались електронні інформаційні ресурси. Проте, як зазначалось у Концепції, неви-

значеність правової та фінансово-економічної основи діяльності різних суб'єктів у сфері інформатизації призводила до інформаційного монополізму управлінських та комерційних структур на відкриті інформаційні ресурси загального користування, знецінення товарної вартості інформаційних ресурсів держави, а також обмеження права на використання інформаційних ресурсів держави для більшості громадян.

Відповідно, найважливішою частиною національної інфраструктури інформатизації визнавалась національна система інформаційних ресурсів – розподілений банк даних і знань з різних галузей виробництва, науки, культури, освіти, торгівлі тощо. Передбачалось, що система має функціонувати з урахуванням високих вимог до надійності, швидкості доступу та захисту даних; наявність вільного доступу до інформаційних ресурсів держави з боку як вітчизняних, так і закордонних споживачів сприятиме розвитку інформаційних послуг і становленню ринкового середовища країни.

Новим кроком у розбудові інфраструктури державних інформаційних ресурсів стало рішення про створення Національного реєстру електронних інформаційних ресурсів України. 5 травня 2003 р. було прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України № 259-р «Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів», а 31 грудня 2003 р. Розпорядженням № 828-р були затвердженні заходи з реалізації цієї Концепції. Постановою Кабінету Міністрів України від 17 березня 2004 р. № 326 було затверджено Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів.

Слід зазначити, що зазначена Концепція [3] класифікує національні електронні інформаційні ресурси (далі – е-ресурси) за формами власності на державні, комунальні і приватні. Національні е-ресурси визначаються як важлива складова стратегічних ресурсів держави, значення якої зростає із розвитком інформаційних технологій та їх використанням в усіх сферах суспільного життя. Ефективне державне управління національними е-ресурсами є важливою умовою забезпечення інформаційної безпеки держави та реалізації державної політики у сфері інформатизації.

Концепція розрізняє державне управління у сфері національних е-ресурсів і управління власне державними (владними) е-ресурсами. Щодо першої сфери, то основними завданнями тут виступають: забезпечення широкого доступу до ресурсів, у тому

числі іноземних, через глобальні інформаційні мережі; правове врегулювання суспільних відносин, пов'язаних з формуванням, використанням та захистом національних ресурсів; вироблення рекомендацій щодо приведення національних ресурсів до єдиних стандартів на базі новітніх інформаційних технологій, міжнародних стандартів, уніфікованих систем класифікації і кодування інформації; створення ефективних національних пошукових, геоінформаційних та навігаційних систем; забезпечення розвитку національної освіти, науки, культури через використання новітніх інформаційних технологій; залучення до формування системи національних ресурсів недержавних структур; створення умов для забезпечення захисту національних ресурсів незалежно від форми власності; сприяння наповненню інформаційного ринку національними ресурсами.

Держава, таким чином, намагається бути активним чинником у процесі інформатизації суспільства, впливати на формування інформаційного середовища у певному напрямку, визначеному національними (загальнодержавними) інтересами. Саме так, очевидно, слід розуміти і певні заборони, які висуваються до власників будь-яких е-ресурсів, що випливають з принципів законності, достовірності, загальнодоступності, забезпечення захисту ресурсів та прав користувачів.

Щодо власне вданих інформаційних ресурсів, то стратегія формування системи е-ресурсів органів державної влади, згідно Концепції, полягає в систематизації та інтеграції зазначених ресурсів з метою забезпечення прозорості, відкритості, підвищення оперативності та ефективності роботи органів державної влади та забезпечення широкого доступу громадян до державних ресурсів. Державна влада, таким чином, вже не розглядає інформаційні ресурси як власну монополію – навпаки, вони стають потужним чинником не тільки підвищення ефективності влади, але й її суттєвого перетворення у напрямку відкритості, прозорості і забезпечення зворотного зв'язку із громадянським суспільством. Очікуваними результатами від реалізації Концепції визначаються, зокрема, не тільки підвищення рівня інформаційної безпеки держави; але й прискорення впровадження «електронного урядування», підвищення прозорості та відкритості роботи органів державної влади; а також подальший розвиток національної культури, освіти, науки за рахунок використання новітніх інформаційних технологій; підвищення рівня інформаційної культури та загального освітнього рівня населення та ін.

Згідно Положенню про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів, до цього реєстру включаються е-ресурси органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших юридичних осіб публічного права, доступ до яких здійснюється через телекомунікаційні мережі загального користування. Включення е-ресурсів приватної форми власності здійснюється на добровільних засадах. Зазначимо, що до Національного реєстру не включаються відомості, що становлять державну таємницю; інформацію з обмеженим доступом та інформацію, розповсюдження якої заборонене законодавством. Таким чином, державна влада все ж таки зберігає певну монополію бодай на частину інформаційних ресурсів, що, вочевидь, обумовлено завданнями державної та національної безпеки.

Останніми роками в Україні стабільно збільшується кількість органів державної влади та органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, які використовують у своїй діяльності окремі технології електронного урядування, дистанційного навчання, телемедицини тощо. За даними Держкомінформатизації, за період з 1998 по перше півріччя 2008 року було розроблено більш 40 законодавчих та нормативно-правових актів, зокрема 5 Законів України, 27 постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, які спрямовані на формування правових засад та заходів побудови інформаційного суспільства, а також стратегічних напрямів його розвитку, вдосконалення механізмів реалізації державної політики у цій сфері, впровадження електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису, впровадження механізмів надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним та фізичним особам інформаційних послуг з використанням Інтернету, створення загальнодоступних національних електронних інформаційних ресурсів. За роки дії НПІ рівень оснащення обчислювальною технікою виріс цілком по країні майже в 100 разів. Функціонує 48 загальнодержавних інформаційних систем та мереж, створено близько 350 тис. сайтів різного рівня в доменній зоні UA [7]. Станом на березень 2009 року всі центральні органи влади та обласні державні адміністрації представлені в мережі Інтернет. Значним є представлення у Інтернет районних державних адміністрацій – це 433 веб-сторінки районних адміністрацій, розміщених на сайтах відповідних обласних (міських) державних адміністрацій або Ради Міністрів АР Крим, та 302 окремих сайти або веб-сторінки (у 2008 р.

було представлено лише 265 райдержадміністрацій). Загальна кількість інформаційних ресурсів центральних органів виконавчої влади становить 306 інформаційних ресурсів, обласних державних адміністрацій – 563 [6].

Разом з тим, далеко не всі завдання, поставлені НПП, були виконані. Незважаючи на велику кількість нормативних та розпорядчих актів, більшість процесів у сфері інформатизації відбувалося майже стихійно, принаймні, за недостатньою координацією з боку держави. Загальна кількість інформаційних ресурсів, ведення яких закріплено за центральними органами державної влади нормативно-правовими актами становить більш 250 інформаційних ресурсів, але з них лише 48 % ведуться в електронному вигляді, тобто є електронними інформаційними ресурсами. Досі не розроблено необхідні стандарти, формати та регламенти, що стримує організацію ефективної інформаційної взаємодії, не забезпечує узгодженість проектних рішень та надання інформаційних послуг. Особливо це стосується використання електронного документообігу та цифрового підпису. Система національних інформаційних ресурсів, заснована вищезгаданими актами 2003 – 2004 року, залишається на початковому етапі; не впроваджено загальнодержавних мереж інформаційного забезпечення культури, охорони здоров'я, як передбачалося НПП, не створено загальнодержавної системи інформаційно-аналітичної підтримки діяльності органів влади та місцевого самоврядування.

Разом з тим, впродовж останніх років в центральних органах виконавчої влади все більше уваги приділяється питанням розвитку та впровадження інформаційно-аналітичних систем. Станом на 2008 рік було створено та функціонувало в органах державної влади 48 ІАС. У 55 центральних, в 22 обласних державних адміністраціях та міських державних адміністраціях м. Київ та м. Севастополь впроваджено системи електронного документообігу. Загалом у рамках НПП було створено 23 реєстри інформаційних ресурсів на загальну суму 86,1 млн. грн., серед яких основні: Державна інформаційна система реєстраційного обліку фізичних осіб та їх документування; Єдиний державний автоматизований реєстр осіб, які мають право на пільги відповідно до чинного законодавства; Централізований банк даних з проблем інвалідності; Електронний інформаційно-бібліотечний ресурс «Електронна бібліотека»; Реєстр інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем органів виконавчої

влади, а також підприємств, установ та організацій, що належать до сфери їх управління; Єдиний банк даних інформаційних ресурсів; Урядова інформаційно-аналітична система з питань надзвичайних ситуацій [7].

Принципово важливою справою стало створення такого інформаційного ресурсу, як реєстр виборців. Після кількох років праці, Постановою Центрвиборчкому 29 вересня 2009 р. № 137 автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система «Державний реєстр виборців» була введена у постійну експлуатацію.

9 січня 2007 р. був підписаний Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки». Основні засади, які стають директивним документом у сфері інформатизації на найближчі роки, визначають серед основних завдань забезпечення вільного доступу населення до телекомунікаційних послуг, зокрема до мережі Інтернет, ІКТ та інформаційних ресурсів; створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів на основі врахування національних, світоглядних, політичних, економічних, культурних та інших аспектів розвитку України [5].

Висновки. Таким чином, протягом останніх 15 років в Україні в межах державної політики інформатизації формувалось поняття про новий вид національних ресурсів – інформаційних, а також створювалась нормативно-правова база, інфраструктура та система управління цими ресурсами. Сучасні інформаційні ресурси, на відміну від традиційних культурно-інформаційних, – це знання, яке формалізоване, зберігається і передається за допомогою сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, що забезпечує нові умови та новий рівень доступності цих знань, і ставить принципово нові вимоги перед політичною владою відносно їх використання та контролю над ними.

Державна інформаційна політика за цей час, на жаль, не завжди відзначалась послідовністю і наполегливістю, що позначається на неодноразових управлінських трансформаціях, недостатньому (і не завжди оперативному) фінансуванні, повільному або некваліфікованому розв'язанні деяких конкретних завдань. Наприклад, відомо, що деяка інформація (наприклад, персональні дані) ведеться паралельно в декількох ресурсах – для кожного з них здійснюються процеси збору, збереження та використання такої інформації, замість використання вже існуючої інформації, отриманої з іншого е-ресурсу при інформаційному обміні між органами державної

влади. Така дублююча інформація зберігається в різних ресурсах в різних форматах даних без застосування єдиного підходу для її збереження, а саме – із застосуванням єдиних стандартів та форматів даних. Між тим, розбудова національного інформаційного простору, до складу якого входять галузеві бази даних, реєстри, кадастри тощо, які обслуговуються інформаційними та іншими системами, можливо лише за умов розробки єдиних вимог та правил формування електронних інформаційних ресурсів для всіх органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Література:

1. Громов Г. Р. Национальные информационные ресурсы: проблемы промышленной эксплуатации. – М.: Наука, 1984. [Електронний ресурс]. Режим доступу: // <http://www.wdigest.ru/cd-rom/nir/index.htm>
2. Концепція Національної програми інформатизації // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27. – Ст. 182.
3. Концепція формування системи національних електронних інформаційних ресурсів // Офіційний вісник України. – 2003. – № 18. – Ст. 864.
4. Про Національну програму інформатизації. Закон України 4 лютого 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27. – Ст. 181.
5. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки Закон України 9 січня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.
6. Доповідь про стан та перспективи розвитку інформатизації та інформаційного суспільства в Україні за 2009 рік / Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>
7. Проект Доповіді Держкомінформатизації України Кабінету Міністрів України, Верховній Раді України «Про стан та перспективи розвитку інформатизації України за 2008 рік» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.dki.gov.ua/article/show/alias/potoch_diyal
8. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2000.
9. Тоффлер О. Проблема власти на пороге XXI века // Свободная мысль, 1992.
10. Etzioni A. Organizational Control and Structure, in James March (ed.), Handbook of Organizations (Chicago: Rand McNally, 1965), pp. 650-677. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.amitaietzioni.org/art_pro_journals.html/38

ПЛАНУВАННЯ В СФЕРІ ТЕХНІЧНОГО ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ

В статті автор розкриває поняття технічної зашити інформації, її планування, и основные цели.

In the article the author opens concept of technical protection of the information, its planning, and main objectives.

Технічний захист інформації (ТЗІ) – це діяльність, спрямована на забезпечення інженерно-технічними заходами порядку доступу, цілісності та доступності (унеможливлення блокування) інформації, яка становить державну та іншу передбачену законом таємницю, конфіденційної інформації, а також цілісності та доступності відкритої інформації, важливої для особи, суспільства і держави.

У державному стандарті ДСТУ 3396.0-96 [1] визначено основні цілі технічного захисту інформації. Відповідно до даного документу такими є запобігання витоку чи порушенню цілісності інформації з обмеженим доступом [1, с. 3]. Згідно того ж документу, досягнення цілей ТЗІ може бути реалізовано шляхом побудови системи захисту інформації (СЗІ) яка являє собою організовану сукупність **методів** і засобів забезпечення ТЗІ [1, с. 3].

Таким чином, система захисту інформації є утворенням, призначеним для досягнення цілей захисту інформації, а методи забезпечення ТЗІ – однією з центральних категорій у галузі технічного захисту інформації. Разом з цим, проведений нами аналіз більше ніж 30 наукових досліджень та публікацій (зокрема робіт Самохвалова Ю. Я., Темнікова В. О., Хорошко В. О. [2], Северина Л. І., Северина С. Л., Дудатьєва А. В. [3], Домарева В. В. [4], Ярочкіна В. І. [5]) дозволяє стверджувати, що на сьогодні питання визначення методологічної бази у сфері захисту інформації залишається відкритим. Зокрема, явно недостатня увага приділяється питанням підвищення ефективності управлінської діяльності у сфері технічного захисту інформації шляхом застосування науково визначених методів управління.

На перший погляд здається, що така ситуація обумовлена детальною регламентацією управлінської діяльності діючою нормативною базою (зокрема державними стандартами

Україні ДСТУ 3396.0-96 [1], ДСТУ 3396.1-96 [6], нормативними документами системи технічного захисту інформації НД ТЗІ 1.4-001-2000 [7], НД ТЗІ 2.1-001-2001 [8] тощо) – відповідно, необхідність визначення *методів управління в сфері ТЗІ* не виглядає аж надто актуальною.

Разом з цим ми приєднуємося до думки відомого фахівця в галузі управління В. Д. Сущенка, який у монографічному дослідженні [9] слушно зазначає: «Дії виконавця і керівника визначаються тим, наскільки він володіє науковим апаратом, сучасними методами управління, розуміє тенденції розвитку системи управління» [9, с. 7]. Більше того, актуальність такої позиції по відношенню до сфери управління технічним захистом інформації підтверджується досвідом практичної діяльності автора.

Відсутність чітко сформованого управлінського підходу до процесів побудови та функціонування системи захисту інформації призводить до цілого ряду негативних наслідків. Застосування нами методології системного підходу дозволило розподілити їх на дві групи: **негативні наслідки на рівні окремо взятої системи захисту інформації підприємства, установи, організації та негативні наслідки на державному рівні.**

До першої групи ми віднесли:

1. Підміну в процесі проведення робіт з технічного захисту інформації основних цілей ТЗІ, зазначених вище, на одну – побудову системи захисту інформації. Це призводить до недооцінки важливості управлінської діяльності, яка, після завершення створення СЗІ, часто зводиться виключно до контрольних функцій.

2. «Випадання» системи захисту інформації з кола об'єктів управлінської діяльності підприємства, відповідно – зниження ефективності її функціонування.

3. Як один із можливих наслідків попереднього пункту – ускладнення, а іноді і неможливість урахування економічних показників ефективності при створенні та функціонуванні СЗІ, коли заходи щодо забезпечення безпеки інформації не лише не окуповуються, а й шкодять нормальному розвитку та функціонуванню підприємства в цілому, або ж навпаки, ужиті заходи не дозволяють забезпечити ефективний розвиток через низький рівень фінансування і, як наслідок, недостатній рівень інформаційної безпеки.

До другої групи ми віднесли:

1. Відсутність серйозних наукових досліджень процесів управління системою захисту інформації.

2. Диспропорційність нормативно-правової бази у галузі ТЗІ, коли питанням управлінської діяльності приділяється незаслужено мала увага.

3. Дисонанс між системами захисту інформації та іншими суміжними системами, що забезпечують безпеку інформації (наприклад системою охорони державної таємниці). Така неузгодженість виникає на рівні держави і, як наслідок, на рівні окремого підприємства.

4. Загальне відставання від світового рівня безпеки інформації, коли Україна вимушена орієнтуватись на показники захищеності, розроблені у інших державах, замість стати розповсюджувачем передового досвіду у даній галузі.

5. Суттєве ускладнення формування загальнодержавної системи захисту інформації, яка включає в себе всі існуючі локальні СЗІ (як такі, що створюються у державному секторі, так і приватні). Це відбувається внаслідок різних управлінських підходів, що застосовуються керівниками окремих підприємств, установ, організацій. Відсутність єдиного підходу на найнижчих рівнях не дозволяє застосувати єдиний підхід і на рівні держави.

Подальше невілювання значення методології управлінського підходу для галузі технічного захисту інформації може призвести до ситуації, коли протягом найближчих двох-трьох років відставання рівня розробленості сфери управління системами захисту інформації від передових управлінських наукових тенденцій набуде катастрофічних масштабів, а як наслідок – відбудеться зниження рівня захищеності інформації в усіх життєво важливих сферах діяльності в Україні.

Очевидна необхідність вирішення окресленого кола проблем обумовила актуальність обраної нами теми, визначила предмет, мету і задачі даної роботи. У статті, відповідно до предмету дослідження, ми спробували обґрунтовано довести необхідність застосування методології управління при створенні та забезпеченні функціонування систем захисту інформації. При чому ми не обмежуємося вивченням питань сфери ТЗІ, що вже досліджувалися раніше, а демонструємо власні теоретичні погляди на систему захисту інформації як об'єкт управління.

Головною метою нашого дослідження є привернути увагу фахівців із захисту інформації та управлінської сфери до методологічних проблем управління системами захисту інформації.

Обсяги статті не дозволяють нам провести повний аналіз системи технічного захисту інформації України на предмет відповідності методів управління, властивих даній системі, останнім науковим доробкам. Тому нами прийнято рішення застосувати метод екстраполяції, відповідно до якого, дослідивши процеси, що відбуваються при створенні системи захисту інформації окремо взятого підприємства, ми отримаємо уявлення і про стан проблеми для системи ТЗІ України взагалі. Враховуючи, що вивчення методів управління не є предметом даного дослідження, ми використали перелік власне управлінських методів, запропонований у монографічному дослідженні [9]. До окремонаукових методів сфери управління у даній статті віднесено методи: *системного аналізу, дослідження операцій, моделювання, організаційного проектування, сітьового планування*.

Згідно положень монографії [9], *системний аналіз* є окремим випадком системного дослідження, який має своїм об'єктом системи, що створені людиною, а предметом – проблеми управління цими системами [9, с. 118]. Враховуючи, що системи захисту інформації створюється людьми і є керованими (більше того, управління такими системами є одним із важливих напрямів діяльності в сфері ТЗІ), ми можемо зробити висновок про можливість використання даного методу для дослідження систем захисту інформації.

Дослідження операцій, на думку авторів [9], являє собою комплекс заснованих на системному аналізі логічних дій та методів прикладної математики, що використовуються для вироблення логічних та кількісних основ управлінських рішень [9, с. 129]. Можливість застосування зазначених методів у сфері захисту інформації не викликає сумніву.

Важливе місце в ряду методів управління, застосування яких, дозволить значно підвищити ефективність захисту інформації, займає метод *моделювання*. Згідно положень монографії [9], моделювання – це метод теоретичного та практичного опосередкованого пізнання, коли суб'єкт замість безпосереднього об'єкта пізнання обирає чи створює схожий із ним допоміжний об'єкт-замісник (модель), досліджує його, а здобуту інформацію переносить на реальний предмет вивчення [9, с. 122].

Суть організаційного проектування, на думку авторів [9], полягає у корекції структури та кількості працівників підприємства його керівником відповідно до особливостей зовнішнього середови-

ща, обсягів робіт, що виконуються, навантаження на персонал. Враховуючи, що об'єктам нашого дослідження обрано окреме підприємство, можливості по застосуванню методології організаційного проектування у першу чергу залежать від повноважень керівника відповідного рівня. Проте у будь-якому випадку, застосування методології організаційного проектування є обов'язковим на етапі створення служби захисту інформації.

Сітьове планування, відповідно до монографії [9] входить до великої групи методів оптимізації планових рішень. Враховуючи, що дослідження процесів планування являє собою окрему досить значну сферу управлінської діяльності ми обмежимося лише констатацією фактів: діючою нормативною базою передбачено використання планів у процесі створення та забезпечення функціонування системи захисту інформації, однак вивчення ефективності процесів планування в даній сфері має стати предметом окремого дослідження.

Відтак є достатні підстави стверджувати про необхідність розгляду процесів створення та функціонування системи захисту інформації крізь призму управлінської діяльності. Застосування найновіших методологічних розробок сфери управління дозволить підвищити ефективність функціонування системи технічного захисту інформації України.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень є:

- а) вивчення можливості впровадження у сферу ТЗІ інших найсучасніших методів управлінської діяльності;
- б) адаптація методів управлінської діяльності до вирішення специфічних завдань по захисту інформації;
- в) розробка практичних рекомендацій по застосуванню методології управління при створенні та забезпеченні функціонування систем захисту інформації;
- г) вироблення спеціальнонаукових методів досліджень в галузі ТЗІ.

Література:

1. ДСТУ 3396.0-96. Технічний захист інформації. Основні положення. – Введено вперше; Чинний від 1997-01-01. – К.: Держстандарт України, 1997. – 15 с.
2. Самохвалов Ю. Я., Темніков В. О., Хорошко В. О. Організаційно-технічне забезпечення захисту інформації. Навчальний посібник / За ред. проф. В. О. Хорошка – К.: НАУ, 2002. – 207 с.

3. Северин Л. І., Северин С. Л., Дудатьєв А. В. Правове забезпечення захисту інформації. Навчальний посібник. – Вінниця: ВНТУ, 2004. – 145 с.
4. Домарев В. В. Безопасность информационных технологий. Системный подход. – К.: ООО «ТИД «ДС», 2004. – 992 с.
5. Ярочкин В. И. Предприниматель и безопасность. Часть I. – М.: «Экспертное бюро», 1994. – 64 с.
6. ДСТУ 3396.1-96. Технічний захист інформації. Порядок проведення робіт. – Введено вперше; Чинний від 1997-07-01. – К.: Держстандарт України, 1997. – 11 с.
7. Типове положення про службу захисту інформації в автоматизованій системі. НД ТЗІ 1.4-001-2000 / Департамент спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України. – К.: ДСТСЗІ СБ України, 2000. – 54 с.
8. Створення комплексів технічного захисту інформації. Атестація комплексів. Загальні положення. НД ТЗІ 2.1-001-2001 / Департамент спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України. – К.: ДСТСЗІ СБ України, 2001. – 7 с.
9. Сушенко В. Д., Смирнов А. М., Коваленко О. І., Смирнов А. А. Організація управління персоналом в органах внутрішніх справ. Монографічне дослідження. – Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – 352 с.

Осін В. В., Академія митної служби України

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ІГРОВУ ОСНОВУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

В статті предпринимается попытка выявить объяснительный потенциал интерпретации политической науки как игры, для чего используется концепция Й. Хёйзинги. Многие факты институциональной жизни политологии оказываются рассмотренными в качестве естественных последствий игровой сущности политической науки.

The attempt to reveal the explaining potential for interpretation the political science as a play is made in the article. J. Huizinga's theory is used. Many facts of the institutional life of this kind are considered as an integral part of political science's play nature.

Опитування, проведене серед членів Американської асоціації політологів в 1961 році, тобто в період їхнього найбільшого – принаймні, з ретроспективної точки зору – оптимізму, зокрема показав,

що 47 % вчених вважають себе і своїх колег необізнаними щодо (справжньої) природи наукового дослідження, причому 9 % не наважились на однозначну відповідь [20, р. 13] ! І це відбувалося в самий розквіт біхевіоральної революції, одним з найважливіших параметрів якої й виступало «прагнення до використання більш строгих методів збору і аналізу інформації» [6, с. 14].

Слід повністю усвідомлювати значущість даного факту: переважна більшість з числа тих, хто професійно займається науковим вивченням політики, відкрито зізнаються у відсутності серйозних підстав свого існування у якості окремої високостатусної групи, що претендує на відповідну частку престижу і влади. І сказане навряд чи може бути проінтерпретоване як тимчасове явище, оскільки і опісля декількох десятиліть політологи також украй негативно оцінювали свої досягнення в цілому і якість статей – зокрема [19, р. 474]. Не мовиться й про показну або помилкову скромність, оскільки легко помітити, що політологам мало цікаві публікації один одного. Про це свідчить і обчислена Р. Гудіном і Х. -Д. Клінгеманном – на основі останньої за часом праці, яка узагальнює підсумки розвитку політичної науки – «тривалість життя» політологічних публікацій, згідно якої «більше половини робіт... були опубліковані впродовж останнього десятиліття, а дві третини – за останні два» [5, с. 52]. І частота згадування авторів в бібліографічних списках: «Переважна більшість авторів (1063, що складає 65,2 %) згадувалися лише один раз» [5, с. 53].

Отже, **проблема**, якій присвячена дана стаття, має декілька рівнів прояву, що відсилають і окремо, і в сукупності до того, що сучасні політологи знову і знову виявляються *неуспішними* у вирішенні задачі, яку кожне покоління, дисципліна або окрема дослідницька група повинні вирішувати в свій особливий, специфічний спосіб. Це завдання сьогодні можна сформулювати так, як це робить російський дослідник А. Зорін: «як перевести своє відчуття від життя, проблем тощо на мову професійних завдань?. За роботою є екзистенціальний і соціальний вибір, поза ним вона не живе» (цит. по [15, с. 152 – 153]).

Інакше кажучи, політична наука – в тій її частини, що стосується задоволеності одних досягненнями інших, оформленими у вигляді робіт, одноманітних по суті і численних за формою, значною мірою виявляється *безглуздою*, оскільки позбавлена, кажучи словами Д. Хапаєвої, свого «екзистенціального і соціального сенсу» [15, с. 152]. Подібне відчуття безглуздя, що протікає на тлі

небаченого (раніше) кількісного зростання всіх параметрів політологічного *, свідчить не просто про *безвідповідальне*, але навіть й про **несерйозне** відношення політологів до власної професії і асоційованих з нею зобов'язань.

Відштовхуючись від того, що подібні риси зазвичай пов'язуються з таким явищем, як гра, **за мету** я ставлю обґрунтування ігрової інтерпретації інституту політичної науки.

Навіть побіжний **огляд літератури** засвідчує, що на раніше згадані факти з інституціонального життя політичної науки, особливої уваги в релевантних працях майже не зверталось. Так, А. Соміт та Дж. Таненхауз щодо вражаючих результатів проведеного у 1961 році опитування лише *констатують*: «Здається, що вони (політологи – О. В.) не надто сильно переймаються обов'язками, що покладаються на них їхньою позицією» [20, р. 18].

Однак подальша концептуалізація встановлених обставин процесу функціонування політології здається вкрай невдалою. Зокрема, за допомогою факторного аналізу автори групують відповіді респондентів, намагаючись таким чином виокремити ключові (нерозв'язані) проблеми політичної науки. І згадана на самому початку самооцінка політологів про власну необізнаність у (справжній) природі наукового дослідження [20, р. 13], об'єднується з питаннями про наявність консенсусу щодо методів та базових понять [20, р. 23 – 27]. Внаслідок подібного структурування фокус дослідницького інтересу тяжіє до обговорення проблеми «адекватності професії» [20, р. 23 – 25], водночас втрачаючи усі інші конотації: від несерйозності сприйняття вченими своєї професії до усвідомлення її статусу *іншої* реальності стосовно того буття, що по-справжньому зачіпає екзистенцію політолога.

Слід зазначити, що більшість політологів під час досить нечисленних спроб зрозуміти незацікавленість своїх колег результатами праці одне одного також обирали схожу стратегію ігнорування проблеми, щоправда форми останньої могли бути різними. Однією з найпоширеніших виступає схильність зосереджуватись на так званому емпіричному матеріалі, що передбачає уникнення будь-яких широких узагальнень та пояснень.

За приклад в даному випадку може правити вражаюче масштабністю дослідження Е. Ледда-молодшого та С. Ліпсета, присвячене академічному життю соціальних наук США в цілому та політології – зокрема [18]. Зібравши безліч даних, що стосуються

відмінностей між різними групами вчених, автори вкрай обережно поставились до їхньої інтерпретації, і висунута ними «класова теорія інтелектуального радикалізму» [18, с. 125 – 148] своєю самотністю, нетворчим характером та поводом висловлення чи не найкраще підкреслює консервативний вектор обраного напрямку концептуалізації.

Однак найулюбленішим різновидом стратегії уникнення можна вважати навмисну стигматизацію несерйозності та, судячи з усього, відсутності екзистенціального підґрунтя професії політолога у якості начебто нормального явища. Тим самим унікальність явища маскується його звичайністю, а стимулюючий потенціал здивування розчиняється у буденності.

У якості репрезентативних прикладів слід згадати праці Ч. Хайнемана [16], Г. Каріела [17] та Л. Сігельмана [19]. Але якщо перші два схильні до того, аби взагалі не розглядати вищезазначене у якості проблеми, то останній автор, повідомляючи про абсолютну «перевагу» політологів у відсутності ентузіазму щодо власних досягнень, досить несподівано робить висновок про те, що усе це є невід'ємними рисами «нормальної науки» – в тому сенсі, який надав цьому поняттю Т. Кун [19, р. 474].

Таким чином, огляд літератури, вимушено стислий, засвідчує, що дослідники всерйоз не розглядали версію про (переважно) ігровий характер політичної науки, натомість прагнучи усі релевантні факти розглядати як прояв її «нормального» розвитку, що заслуговує насамперед побіжної уваги, проте аж ніяк не здивування та прагнення пояснити.

Теорією, яка, на мій погляд, здатна відповідним чином прийняти до уваги всі виявлені приклади розщеплення славнозвісного *Beruf*, симбіозу професії та покликання, за умовами якого дослідник, за словами М. Вебера, є радше «імпресаріо тієї справи, якій він мав би присвятити себе» [2, с. 711], виступає концепція Й. Гейзінги. І в заключній частині цієї статті я зосереджуся на тих елементах, котрі за визнанням нідерландського вченого, усе ще зберігаються, хоч і слабшають, у сучасній науці [3, с. 230 – 231]. Тільки там, де Й. Гейзінга бачив виродження первинного зв'язку, що передує культурі, я, навпаки, спостерігаю її поверхову трансформацію, котра не змінює суті явища. І в цьому сенсі моє завдання полягає у з'ясуванні дійсного масштабу ігрового елемента політичної науки і розставленні акцентів, які більш відповідають нинішнім уявленням.

Що майже відразу привертає увагу при проведенні паралелей між грою та політологією, так це спостереження Й. Гейзінги, згідно якому наука може «грати всередині обмеженого її методом кола. Так, наприклад, одвічну схильність учених до всілякої систематизації можна пов'язати із потягом до ігрового начала» [3, с. 230]. І раніше, коли наука не ґрунтувалась на досвіді, вона «губилася в безплідному систематизуванні всяких, які тільки можна змислити, понять і якостей», і зараз, коли є спостереження і розрахунок, «навіть аналіз щонайвитонченішого експерименту може бути коли не зманіпульований під час самого його проведення, то «розіграний» в інтересах теорії, яка з нього виводиться» [3, с. 231]. Скажімо, «чи можна бути певним, що свавільний та легковагий вжиток фрейдівської термінології компетентними й некомпетентними людьми не заводять нових психологічних шкіл на манівці?» [3, с. 231].

Іншими словами, йдеться про явище, що все частіше описується, як «нормальна наука». Проте, судячи з усього, Й. Гейзінга недооцінив, і дуже сильно, масштаб повсякденної наукової діяльності. Сьогодні це може показатися дивним, але до появи роботи Т. Куна *Структура наукових революцій* (1962/1969) [9] дослідники зазвичай помилялись щодо поширеності феномену «нормальної науки», її характерних рис і особливого соціально-психологічного підґрунтя. За уваги до цих рис ігрова основа політичної науки стає яснішою.

Так, політична наука в цілому може бути описана як сукупність вельми слабо пов'язаних між собою дослідницьких співтовариств, в рамках кожного з яких проводиться величезне число «езотеричних» (термін, постійно використовуваний Т. Куном при характеристиці «нормальної науки») робіт, а «в основі всякої езотеричності лежить домовленість: ми, втаємничені, умовляємося тлумачити таку й таку річ так і отак; ось так ми цю річ розумітимемо, так захоплюватимемось нею. Сказати б інакше, езотеричність вимагає ігрової спільноти, що окопалася б у своїй власній таємниці» [3, с. 229]. При цьому, езотеричність «нормальної науки», що на думку Т. Куна є «розв'язання головоломок», з погляду психологічного є грою в справжньому сенсі цього слова, бо до неї цілком можна застосувати багато чого з емпірично зафіксованих характеристик цієї, поза всяким сумнівом, парадоксальної поведінки: «Дослідження вже відомого, тренування у вже освоєному, дружня агресивність...» [10, с. 291].

І, за великим рахунком, в даному випадку немає особливої різниці між мистецтвом (до якого й відносилася попередня цитата) і наукою, бо у сфері останньої будь-який «-ізм» також припускає гру в таємне знання, доступне тільки обраним адептам. Але що ж є ставкою в цій грі? Якісь відчутні, матеріальні блага, як мають зазвичай припускати? Престиж чи соціальний статус? Гадаю, що не слід так вже сильно покладатися на економічні або політичні заохочення, тим самим ігноруючи «просто» бажання знати, адже «всяке особливе знання є священна мудрість, езотерична й чудодійна мудрість» [3, с. 123]. А, принаймні, «для архаїчної людини дія і відвага це сила-влада, а знання – це магічна сила-влада» [3, с. 125]. Але чи так вже відрізняються ранні й сучасні «учені» ** один від одного?

Поглянемо ще раз на теорію раціонального вибору. Її супротивники не раз зауважували, що відсутність емпірично адекватної теорії пояснюється, зокрема, невірними відірваними посилками, що підживлюються, здається, лише «партійною лояльністю» [4, с. 322-323]. У відповідь на ці звинувачення, з легкої руки М. Фрідмана, застосовується апологія «неначе» (інша назва «Ф-розворот»): «Насправді важливі і значні гіпотези часто виходять з «припущень», що є жахливо неточними описами реальності, і, взагалі кажучи, чим більш значуща теорія, тим більше неправдоподібні в цьому сенсі її припущення... Щоб бути дійсно важливою... гіпотеза повинна базуватися на помилкових з описової точки зору припущеннях» (цит. за [13, с. 65]).

В цьому відношенні сучасні учені, що вперто дотримуються емпірично неадекватних економічних посилки – «інакше всякий аналіз як економіки, так і політики перетворюється просто на придаток соціології первинних груп» (цит. за [4, с. 323]) – мало чим відрізняються від, припустимо, тих самих піфагорейців або ж будь-якої значної філософської школи (античності). Практично всі вони вважали себе носіями езотеричного знання, винятковість якого базувалася на повсюдному визнанні невірогідності чуттєвого сприйняття реальності та, відповідно, пріоритеті розуму у пізнанні істинного світу. Несумісність уявлень здорового глузду та висновків щодо реальності, отриманих в процесі послідовного застосування розуму, була не тільки причиною численних парадоксів, на кшталт тих, що формулювались Зеноном із Елеї, але також і рушійною силою замкнутості тих, хто понад усе любив мудрість. Підсумком стає поява «філій», сам стиль життя яких підкреслює та

підсилює відірваність від повсякденного життя: жорсткі правила, вельми специфічні проблеми, відсутність видимого захоочення і запекле суперництво.

Проведенню паралелей між грою та політологією потенційно може сприяти і розв'язання проблеми співвідношення науки і тієї «реальності», яку та вивчає. «Розв'язання» – цей зворот я вживаю з огляду на думку Й. Гейзінга. Так, відзначаючи привабливість аналогії між грою і наукою на тій підставі, що остання «є ізольована в межах свого майданчика та ще обставлена суворими правилами власної методології» [3, с. 230], автор відразу висуває і контраргумент: «Ми тоді сказали, що гра обмежена у часі, що вона не має контактів із будь-якою поза ігровою дійсністю і що мету гри становить сама гра... Жодна з цих характеристик не може бути прикладена до науки. Адже наука не лише постійно шукає зв'язків із дійсністю, прагнучи бути корисною, себто *застосовується, прикладається*, – вона постійно намагається виробити універсально істинну картину всієї реальності, себто виступає як чиста наука. Її правила, на відміну від правил науки, не є незмінними на всі часи. Досвід всякчас викриває їхню неадекватність, і вони зазнають змін, тоді як правила гри не можна змінити без того, щоб не зіпсувати самої гри» [3, с. 230].

Проте цілком очевидно, що сам масштаб езотеричної роботи сучасної (політичної) науки був би неможливий без своєрідної автономії останньої від власного «предмету». Прикметник «своєрідна» в попередньому реченні означав ту незалежність політології від політики, що завжди асоціювалася з «достовірною» науковим, дискурсивним і відстороненим пізнанням. І разом з тим – незалежність, що передбачає збереження цілих дисциплін, невдалих в описах і прогнозах, як це відбулося з советологією [1]. Крім того, автономії політичної науки недостатньо для втрати зв'язку політологічних досліджень з (політичною) реальністю, яка виступає гарантом *актуальності*. Водночас мовиться й про *взаємозв'язок*, внаслідок чого політичні теорії виявляються чутливими щодо ідеологічних, економічних та інших факторів [14, с. 35 – 86], часто-густо сприятливих збереженню (консервативної) частини (політичного) статус-кво.

Наслідком такого стану речей є «схильність» політичної науки до утримання дослідників, чий інтереси і здібності не співпадають з потребами відповідного (соціального) інституту. Щодо здібностей, то можна послатися на повну проникливість спостережень книгу

одного з теоретиків еліт Ч. Р. Міллса, що відмітив надзвичайний розрив між главами наукових шкіл і їх послідовниками. Так, «розмовляючи з таким батьком-засновником, завжди маєш справу з досить сильним умом. Але з його молодим співробітником, що пропрацював в бюро три-чотири роки, поговорити про проблеми вивчення сучасного суспільства вам вже не вдасться. Його посада і кар'єра, його честолюбство і самооцінка базуються, головним чином, на заданій перспективі, на вузькопрофесійному жаргоні і наборі методик. Фактично він більше нічого не знає» [11, с. 125]. В цілому, «до дослідницьких установ відбираються не найблисучіші студенти» [11, с. 124], а вже відібрані характеризуються далеко не з кращого боку ***.

Якщо прийняти як вірну оцінку переважної більшості дослідників – бо саме «нормальна наука» концентрує в собі основну масу учених, діяльність яких, «розв'язання головоломок», визначається родоначальниками парадигм, ймовірно, якісно відмінними за здібностями, сфокусованості і захопленості – як тих, що перебувають в «жалюгідному інтелектуальному стані», то значно простіше зрозуміти, що інтереси політологів можуть бути безпосередньо не пов'язані ні з проблемами політики, ні з діяльністю самого інституту політичної науки.

Що стосується інтересів, то можна лише процитувати слова Л. Козера, одного з найяскравіших марксистів минулого століття, присвячені деяким обставинам, що супроводжували «недавній ренесанс марксизму в Америці»: «Тоді як Маркс у всіх своїх роботах підкреслював тісний зв'язок думки і дії, сучасний американський науковий марксизм розвивається тільки на рівні високої теорії. «Праці» багатьох молодих учених, що працюють в руслі марксизму, мають за мету їхню інтеграцію в академічне співтовариство, а не практичні результати. В деяких випадках ці «марксистичні», захоплені пошуком місця роботи в університеті, абсолютно неадекватні» [8, с. 21].

Таким чином, політична наука виявляється настільки автономною, що її «рекрути» можуть бути практично не зв'язані спрямованістю власної екзистенції з її проблемами – ні за інтересами, ні за здібностями. Цей розрив неминуче надає значній частині наукової діяльності несерйозного і агонального характеру, де є і напруга, і радість, і усвідомлення «іншого буття». Однак тим самим передбачається, що політологія, будучи грою, в якійсь мірі безцільна – подібно до будь-якого змагання.

Це пов'язано з тим, що останнє має сенс перш за все для його учасників. «Іншими словами, дія тут починається і кінчається в рамках змагання, і його наслідок не стає життєво необхідною складовою частиною процесів існування групи... Себто, з об'єктивного погляду, результат не має значення для того, що буде після гри» [3, с. 60 – 61].

І цей наслідок не просто відсилає до розриву між індивідуальним благом політологів і благом інституту політичної науки, але й припускає неминучість збереження останнього до тих пір, поки гра виступає у якості явища, що передує культурі в цілому і науці зокрема. Оскільки значущість гри ґрунтується на людській натурі, що має, на думку Й. Гейзінґи, два полюси, вроджені потреби «ритму, гармонії, переміни, чергування, контрасту, кульмінації тощо» і «пошлюблений із цим чуттям... дух, що прагне честі, гідності, вищості й краси» [3, с. 90], то в найближчому майбутньому не варто чекати раціональнішої організації політології.

Подібний висновок, безумовно, є серйозним звинуваченням, а питання, що ним позначаються, – надто важливими, аби бути відданими на відкуп лише одній перспективі. Тому в наступних своїх публікаціях я планую виправити неминучу однобічність ігрової інтерпретації політичної науки, спробувавши встановити точки зіткнення з двома іншими підходами, що альтернативним чином тлумачать деякі найважливіші параметри функціонування політології як соціального інституту: невід'ємній частині великої науки, описаної Д. Прайсом, і варіанта нормальної науки, як її розумів Т. Кун.

Примітки:

* Деяке уявлення щодо останніх можна скласти, якщо звернутись по огляд стану європейської політичної науки, зроблений Х.-Д. Клінґеманном [7].

** Умовність застосування цього терміну пов'язана із тим, що «слово «учений» (scientist) було вигадано лише у 1830-ті рр. До цього вчених називали «фізіологами», «натурфілософами». Цей останній титул передбачав, що вони представляють та захищають певний світогляд. Слово «наука» (science) набуває сучасного сенсу разом із заснуванням Британської асоціації сприяння розвитку науки у 1831 р. До того термін означав будь-який організований масив знання... Те, що можна назвати виникненням науки як діяльності, відбулося наприкінці ХІХ ст. І так само було із виникненням науки як професії» (цит. за [12, с. 201]).

*** «Рідко коли мені доводилося бачити, щоб хто-небудь з молодих людей хоч раз відчував справжнє інтелектуальне збентеження. Я жодного разу не помічав у них живої зацікавленості в якій-небудь серйозній проблемі, того зацікавлення, яке може спрямувати твій розум куди завгодно і за будь-яку ціну, якщо треба, навіть за рахунок перебудови самого розуму, аби тільки здійснити *відкриття*. Молоді учені швидше методичні, ніж спрямовані вперед, швидше усидливі, ніж іскрометні, і більш того – вони догматики у всіх історичних і теологічних значеннях цього слова» [11, с. 124].

Література:

1. Бреслауэр Дж. В защиту советологии / Дж. Бреслауэр // Современная сравнительная политология: хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997. – С. 247 – 294.
2. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер: пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 707 – 735.
3. Гейзінга Й. Homo ludens / Й. Гейзінга: пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – 250 с.
4. Грин Д. П. Объяснения политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? / Д. П. Грин., И. Шапиро // Современная сравнительная политология: хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997. – С. 295 – 323.
5. Гудин Р. И. Политическая наука как дисциплина / Р. И. Гудин, Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука: новые направления. – М.: Вече, 1999. – С. 29 – 69.
6. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее / Д. Истон // Современная сравнительная политология: хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997. – С. 9 – 31.
7. Клингеманн Х. -Д. Сравнительный анализ развития политической науки в Западной Европе на 2005 г. / Х.-Д. Клингеманн // Политическая наука в Западной Европе. – М.: Аспект пресс, 2009. – С. 15 – 47.
8. Козер Л. Нетипичная судьба социолога / Л. Козер – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – С. 7 – 24.
9. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун – М.: АСТ, 2001. – С. 9 – 268.
10. Миллер С. Психология игры / С. Миллер. – СПб.: Университетская книга, 1999. – 320 с.
11. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение / Ч. Р. Миллс: пер. с англ. – М.: Nota Bene, 2001. – 264 с.
12. Рабинович В. Л. Ученый человек в средневековой культуре / В. Л. Рабинович // Наука и культура: Сб. научн. тр. – М.: Наука, 1984. – С. 199 – 234.

13. Цебеліс Дж. В захисту теорії раціонального вибору / Дж. Цебеліс // Современная сравнительная политология: хрестоматія. – М.: МОНФ, 1997. – С. 52 – 83.
14. Чилкот Р. Х. Теорії сравнительної політології. В пошуках парадигми / Р. Х. Чилкот: пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с.
15. Хапаєва Д. Герцоги республіки в епоху переворотів: Гуманитарні науки і революція понять / Д. Хапаєва. – М.: Нове літературне об'єднання, 2005. – 264 с.
16. Hyneman Ch. S. The Study of Politics. The Present State of American Political Science / Ch. S. Hyneman. – University of Illinois, 1959. – 232 p.
17. Kariel H. S. Saving Appearances. The Reestablishment of Political Science / H. S. Kariel. – Massachusetts: Duxbury Press, 1972. – 154 p.
18. Ladd Jr. E. C. The Divided Academy: Professors and Politics / E. C. Ladd, Jr., S. M. Lipset. – McGraw-Hill Company, 1975. – 401 p.
19. Sigelman L. The Coevolution of American Political Science and the American Political Science Review / L. Sigelman // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – P. 463 – 478.
20. Sommit A. American Political Science. A Profile of a Discipline / A. Sommitt, J. Tanenhaus. – NY: Prentice Hall, 1964. – 173 p.

Богданов В. С., Харченко О. В., ОНЮА

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СТАТУСНИХ ІЄРАРХІЙ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПРОЯВУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

В статті розкривається сутність інституційного механізму селекції, розподілення і формування статусних ієрархій, обозначена специфіка цього механізму в умовах українських реалій і шляхи подолання феномена деінституціалізації.

The article deals with the main points of institutional mechanism of selection, allocation and forming status hierarchies, and also emphasizes the specific character of this mechanism in terms of Ukrainian reality as well as the ways of overcoming the phenomenon of deinstitutionalization.

Демократизація сучасного українського суспільства – це не тільки видозміна політичного режиму та стилю управління, а передусім, зміна методів та форм соціальних відносин, в тому числі, і міжособистісних, тобто між реальними, емпіричними людьми, що постають суб'єктами соціального статусу. Ця ви-

дозміна супроводжується “відмиранням” статусів попередніх соціально-політичних структур і появою нових, які є адекватним відтворенням демократичної соціальної системи. Оскільки головною підвалиною статусу є соціальність, то на особливу увагу заслуговує питання про можливості та механізми внутрішньої соціальної динаміки, за посередництва яких і здійснюється формування статусних ієрархій в будь-якому суспільстві.

Природно, що в будь-якому суспільстві є багато людей, які прагнуть просування до верхніх щаблів суспільної ієрархії, тобто до підвищення свого соціального статусу. Однак тільки деяким із них вдається зробити це і, оскільки, за нормальних умов соціальна циркуляція має впорядкований характер, то можна припустити, що в будь-якому суспільстві існує особливий механізм, який контролює процес вертикальної циркуляції. Цей контроль полягає, по-перше, в тестуванні індивідів для встановлення адекватного виконання ними соціальних функцій; по-друге, в селекції індивідів для певних соціальних позицій; по-третє, у відповідному розподілі членів суспільства по різних соціальних верствах, їх просуванні чи деградації [1, 405].

Іншими словами, всередині стратифікованого суспільства існують не тільки канали вертикальної стратифікації, а й своєрідне “сито”, яке просіює індивідів та визначає їм те чи інше місце в суспільстві. Основна мета цього контролю – розподілити індивідів у відповідності з їх талантами і можливостями успішного виконання своїх соціальних функцій. Навряд чи існує таке суспільство, в якому розподіл індивідів здійснений у повній відповідності до правила – “кожний має займати те місце, яке відповідає його здібностям”. Однак, тривала еволюція багатьох суспільств свідчить, що їх механізм щільного тестування, селекції та розподілу в цілому був адекватним і виконував свою функцію більш чи менш задовільно.

Важливо в цьому контексті дати відповідь на наступні питання: 1) в чому полягає сутність механізму селекції і розподілу індивідів? 2) як і на яких засадах здійснюється відбір та розподіл? 3) яка специфіка цього механізму в умовах сучасних українських реалій ?

На перше питання можна відповісти таким чином: в будь-якому суспільстві цей механізм складається з усіх наявних соціально-політичних інститутів та організацій, які виконують ці функції. Як правило, це інститути, які функціонують в якості каналів вертикальної циркуляції, а саме: сім'я, армія, церква, школа, політичні

та професійні організації. Вони є не тільки каналами соціальної циркуляції, але водночас і “ситом”, котре тестує та просіює, відбирає та розподіляє своїх індивідів по різних соціальних стратах і позиціях. Деякі з них, такі, як сім'я та школа, є механізмами, котрі перевіряють в основному загальні властивості індивідів, які необхідні для успішного виконання багатьох функцій (рівень інтелекту здоров'я та характер). Інші інститути, зокрема професійні організації, є механізмами, які тестують специфічні якості індивідів, що необхідні для успішного виконання спеціальних функцій в тій чи іншій професії (наприклад, ораторський талант для політика тощо).

Звернемося тепер до того, як ці інститути виконують задані функції і які типи тестування, селекції та розподілу існують в різних суспільствах? Такий аналіз дасть нам можливість глибше збагнути суть багатьох інститутів і дозволить з'ясувати специфіку їх функціонування в сучасних умовах.

Прослідковуючи дію механізмів тестування, селекції, розподілу та формування статусних ієрархій в сучасній Україні, зупинимося на окремих їх особливостях.

Як зазначають деякі дослідники – соціологи, сучасний український соціум є «безсумнівно диференційованим, гетерогенним, а його структуру визначає взаємодія двох тенденцій – тенденції до поглиблення нерівності, і водночас, хоч би як парадоксально це звучало, тенденції до соціальної гомогенізації» [2, 73]. В останні роки в країні спостерігається небачене зростання реальної соціальної однорідності: невиплати винагороди за працю фактично означають не підтвердження державою (основним інститутом суспільства) професійних і кваліфікаційних відмінностей, тобто зрівнювання всіх у тій економічній ситуації, що склалася. Більше того, оскільки для більшості пенсіонерів встановлено єдиний розмір пенсій, не визнаються і відмінності щодо характеру, тривалості та ін. праці кожного у минулому. Колишні конвенції, правила і зразки взаємодій або частково деінституціалізовані, або не повністю інституціалізовані. Так, скажімо, легітимність державної власності вже ґрунтовно підірвано, проте ще дуже далеко до легітимації приватної власності. Поширення неінституціалізованих відмінностей чи стратифікацій засвідчує, що правила, на основі яких здійснюється доступ до обмежених ресурсів (до влади, власності, престижу, статусу), позбавлені визначеності, через що індивіди й групи змушені винаходити їх самостійно, вступаючи

в неінституційні взаємодії і укладаючи між собою відповідні угоди. Інакше кажучи, доступ до ресурсів здійснюється за умов неповноцінних правил або зовсім без таких. Останнє спонукає індивідів до дій, що лежать поза загальноприйнятим ціннісним або етичним контекстом та не мають жодних міцних суспільних підстав, значущих якщо не для всіх, то для більшості.

Наслідком явного домінування процесів деінституціалізації над процесами «уяви, що інституціалізується» (Касторіадіс) стали необоротне знецінювання раніше інтерналізованих зразків і стандартів поведінки, які забезпечували індивідам і групам соціальну компетентність.

Процеси структуризації в Україні – це водночас і наслідки, і передумови поділу та переділу влади і власності. Тут важливо означити «глибинну, органічну й субстанційну спорідненість між демократією і ринком, між свободою економічною і свободою політичною...» [6, 254]. Оголошений життєво важливим рух до ринкової економіки супроводжується виразними тенденціями до деіндустріалізації (зупинка і закриття підприємств, декваліфікація робітників та інженерів, тобто руйнація системи професійного тестування, селекції та розподілу), натуралізацією обміну між економічними суб'єктами, відродженням архаїчних форм самозабезпечення товарами й послугами, поширенням практики перерозподілу доходів через формування неофіційного ринку зайнятості, створення каналів руху фінансових ресурсів за межами банківської системи тощо.

Інакше кажучи, внаслідок комплексного впливу явних і прихованих чинників у соціально-політичній структурі локально і парцелярно складаються конфігурації позицій, а спільним контекстом їхнього існування залишається довільна автономізація сегментів і фрагментів політикуму, причому ці сегменти і фрагменти конституюють власні правила самоорганізації.

Відділення статусів від систем винагороди, незавершеність процесу дроблення і присвоєння власності й політичної влади зумовлюють можливість і навіть необхідність розпаду обов'язкової для функціонально залежних систем ідентичності індивідів і позицій, їхню взаємну диференціацію чи навіть відчуження і відторгнення. Утворився розрив між «уявною» та «реальною» належністю до верстви чи групи. «Уявна» належність, що пов'язана з попереднім життєвим досвідом, освітою, професійною кар'єрою, поставлена під сумнів наявними умовами і не підтверджується «значущими

іншими». Належність (до позиції, статусу, організації) і участь віднині не те саме. За відсутності систем винагороди належність, тобто соціальний статус, поставлено під сумнів, отже зникла і жорстка обов'язковість участі, контроль за якою заздалегідь приречений на неефективність.

Оскільки ресурси статусної ідентифікації виявилися недосяжними і невизначеними, значна частина простору статусно-ідентифікаційних практик перетворилася на «проблемний простір». І в особистісному, і в соціальному аспектах питання статусної ідентифікації стали центральними для соціально-політичної структури українського суспільства.

В Україні зараз безсумнівно, відбувається зміна цієї структури. Власність, гроші, влада, повага, визнання, культурна спадщина, традиції, історія та інформація, символи, нарешті, – все є об'єктом конкуренції, перерозподілу і присвоєння. Українське суспільство постає сьогодні як суспільство «нічий» речей. Тут мало що усталено комусь належить; у багатьох випадках важко сказати, чи здійснилася диференціація державної, колективної і приватної власності (тим більше, що державна власність використовується часто-густо як приватна); чи за правом, тобто легітимно володіють власністю її нинішні господарі. Порівняно з недавнім минулим, без сумніву, спостерігаються помітні зрушення, внаслідок яких утворилася строката й неоднорідна картина, відбулося непередбачуване переміщення й розташування індивідів, спільнот і організацій в спільному континуумі взаємодій.

Однією з особливостей, що характеризує сучасні українські реалії, є формування такого різновиду соціальних утворень, які мають безпосереднє відношення до процесів перерозподілу багатства, влади, престижу, культури, а отже і до формування статусних ієрархій. Такі об'єднання політологи означають поняттям корпорації (від лат. *corporatio* – об'єднання, товариство, спілка на основі цехових, групових інтересів, об'єднання для досягнення мети у суспільній сфері).

Найближчий соціальний наслідок діяльності корпорацій полягає в тому, що в кожному з трьох найважливіших “просторів” суспільства – економічному, політичному та статусному – відбувається формування, виокремлення й відносно розмежування різних галузей, тобто складаються нові неоднорідності. Так, зокрема, економічний простір починає розпадатися на дві частини, в одній з яких доступ до благ все менше визначається

традиційними чинниками, такими як компетентність, кваліфікація і відповідальність, тоді як у другій ці чинники зберігають свою значущість, інакше кажучи, цей простір розпадається на галузь стагнації і галузь економічного поживлення з відповідними відмінностями стосовно перспектив на майбутнє у належних до них індивідів. Нинішній стан економіки й поведінка індивідів, які намагаються пристосуватися до незнайомого й незвичного середовища, зумовлюють домінування ситуативних, короточасних, а то й просто випадкових чинників формування статусів над традиційними, властивими нормальній економіці. Перші нівелюють, другі пригнічують, що призводить до виникнення ембріональних і соціальних утворень, своєрідних соціальних “мутантів”.

Ще однією ознакою руйнації механізмів формування статусних ієрархій в сучасній Україні є маргіналізація суспільства. Йдеться не лише про диференціацію соціально-політичних зв'язків, а й про нівелювання тотальності всіх основних підвалин самого соціального цілого. Статус як механізм демаргіналізації сприяє виходу із стану маргінальності, “добудовує” соціокультурний код маргінала до соціально-нормального рівня і тим самим створює для нього реабілітаційний простір. Варто відзначити, що статус зумовлюється вмінням адаптуватися в умовах соціально-корпоративного та соціально-цілісного устрою.

Важливим чинником, який опосередковує мотиваційну *структуру соціального статусу*, є спрямованість дії його суб'єкта. В цьому плані можна вести мову про зовнішні прояви спрямованості як про вибір тієї чи іншої сфери організаційної діяльності для реалізації дій суб'єкта статусу, які умовно диференціюються за характером діяльності або відносин та за функціями організаційної діяльності й управління. Внутрішніми психологічними аспектами дії статусу постають такі показники: мотив і особистісна значущість цілей, досягнення яких можливе лише при умові активного організованого співробітництва інших осіб; готовність або небажання інших осіб сприяти діяльності суб'єкта статусу; засоби впливу, які є в розпорядженні суб'єкта для максимального використання свого статусу; довіра виконавця суб'єкта статусу тощо. Інакше кажучи, феномен статусу є могутнім імпульсом соціально-інституційної поведінки. Будучи безпосередньо пов'язаною з функціями управління й керівництва людьми, мотивація статусу виступає як фактор, що визначає або

конструктивні тенденції у розвитку організаційних відносин, або як засіб їх руйнування, дезінтеграції.

Інституційна поведінка передбачає, що суб'єкт організаційної діяльності повинен бути зорієнтований на виконання передусім партнерських функцій. В найзагальніших рисах це зумовлено функціональною диференціацією й інтерналізацією організаційних ролей, які визначають необхідність включення в систему партнерських відносин, уміння їх адекватно оцінювати, регулювати, зберігати й розвивати. Звідси слідує, що поведінка суб'єкта соціального статусу завжди спрямована на пошук соціально-інституційної оцінки, визнання, підкріплення активності у формі привласнення моральних, матеріальних або інституційних цінностей (можливість розвитку статусу, зміни місця в структурі організаційних відносин тощо). І, нарешті, суб'єкт статусу (особистість) прагне до встановлення певного рівня незалежності в системі інституційних зв'язків і відносин, проявляє активність, спрямовану на зміцнення самостійності й автономії.

Отже, серед мотивів, котрі виконують функцію формування та розвитку статусної самоідентифікації особи, можна означити соціально-психологічні чинники, а саме: попередній досвід соціальної діяльності, потреба в партнерстві, потреба у визнанні, оцінці, в незалежності. Усе це призводить до розвитку організаційних відносин, до формування нових перспективних програм соціальної регуляції, розвитку статусу. Безумовно, поряд з цим важливо зазначити, що тут повинні бути присутні і фактори реалізаційно-організаційної поведінки, зокрема, соціально-психологічна активність, актуалізація індивідуальності (саморегуляція, самоконтроль). Поряд із цим важливими мотиваційними сферами повинна стати мотивація прийняття статусу, відповідальності, конкуренції, а також мотивація й прагнення до стабілізації статусу.

Якщо організація дає можливість особистості у відповідності до її прагнень отримати статус і необхідне визнання в системі прав і обов'язків, то створюються умови, за якими значна частина соціально-психологічної активності спрямовується нею на реалізацію потреб у режимі незалежності. Тоді формуються мотиви, які направлені на пошук засобів для актуалізації і захисту своєї автономії та індивідуальної значущості. Причому в цьому випадку особистості як суб'єктові статусу завжди необхідно протистояти зовнішнім умовам, які нівелюють його індивідуальну цінність.

Важливо підкреслити, що задоволення потреб особистості в незалежності не є самоціллю, а навпаки, актуалізація індивідуальності дозволяє здійснити необхідний для завдань розвитку перехід на більш високий рівень відносин і організаційних взаємодій, який відповідно породжує потребу в нових засобах реалізації активності, в ускладненні діяльності.

Сам факт прийняття статусу обумовлює процес переходу від співучасті до співпраці. Цей процес забезпечує суб'єкту статусу можливість фіксації і зміцнення прав та обов'язків як критеріїв статусної визначеності. Відповідно, по мірі нарощування статусної активності особистості збільшується питома вага актуальних зв'язків і потреба в оцінці та визнанні. Подальше формування усталених установок статусу вимагає реалізації потреби в незалежності, пріоритетною стає мотивація, яка спрямована на актуалізацію індивідуальності суб'єкта статусу.

В цьому контексті актуальною є проблема оптимізації зв'язку між владними інститутами та суб'єктами статусних відносин, особливо у зв'язку з процесами демократизації українського суспільства. Демократія, безумовно, є важливим критерієм соціальної презентації статусу як інституційного чинника соціальної рівноваги. Демократичний простір зберігає суспільну ієрархію і таким чином зумовлює актуалізацію соціального статусу. Легітимація політичної системи означає, що "усі політичні проблеми є проблемами інституційними, проблемами правовими, а не особистісними; і що поступ до більшої рівності може бути забезпечений тільки за допомогою інституційного контролю над владою" [3, 175]. Тож демократія має презентувати собою селективну систему конкуруючої виборної меншості. Інакше кажучи, "демократія повинна представляти селективну поліархію" [4, 85]. Елітні якості, їх істинність, достовірність, з одного боку, і владні позиції та плюралістичність і контрольованість з іншого, потребують серйозних соціальних корелятивів. Відверта антиелітна позиція може сприяти вирівнюванню соціальних верств лише по нижчому рівню, тобто засвідчувати їх в одномірному статусному просторі, де актуалізуються так звані "статуси-корпоранти" (продуковані певними корпораціями, їх стандартами).

Оскільки існування еліти закономірно детерміноване самою природою суспільства, життєво важливим соціальним завданням для певної елітарної корпорації є не стільки реалізація демократії та забезпечення соціальної рівності, скільки максимізація контролю

над масами через політичні інституції. Використання функції нормального еволюційного розвитку суспільства дозволяє означити загальнозначущі критерії відмінностей еліти від псевдоеліти. Статус еліти передбачає кращих представників соціальної та професійної групи. Якщо суб'єкт статусу не здатний кваліфіковано й морально виконувати свої обов'язки, то ми маємо справу із псевдоелітністю [4, 311]. Більше того, в суспільствах із "нормальним розвитком майже завжди існує контреліта, яка протиставляється еліті, пануючій в економіці, політиці, культурі..." [4, 312]. Таким чином, в сучасних суспільствах (якоюсь мірою це є характерним і для сучасної України) виникає й існує декілька груп еліт. Для їх характеристики можна використати такі якісні показники як елітарність та елітність. Саме вони характеризують якісний стан соціального статусу – або приписаний (формальна належність до статусної позиції, посади, соціального стану тощо), або досягнутий (наявність певних ознак, якостей, які дозволяють особистості бути легітимно визнаним суб'єктом статусу).

Конструктивна роль еліти особливо виразно проявляється в періоди соціальної кризи, оскільки вона має здатність до самовідтворення, тобто є атракційною соціальною структурою. Подібні структури, як зазначає Л. Бевзенко, "ніби народжуються із самої суті системи і підтримуються не завдяки якійсь зовнішній силі, а саме завдяки здатності системи до самостійного зниження свого ентропійного рівня (системного хаосу, невпорядкованості) шляхом спонтанного утворення атрактивних структур – локальних осередків нового порядку" [5, 130]. Наявність подібних структур в кризовому соціумі справляє позитивний вплив на процес його стабілізації та виступає одним із вагомих чинників формування статусних ієрархій.

В будь-якому суспільстві, за виключенням періодів анархії та соціальних революцій, соціальна циркуляція індивідів та їх розподіл здійснюються не випадково, а мають характер необхідності та суворо контролюються різноманітними інститутами.

Конкретно-історичні форми цих інститутів відрізняються в різних суспільствах та в різні періоди часу, але в тому чи іншому вигляді вони існують в будь-якому суспільстві. У всій своїй цілісності механізм соціальної селекції та розподілу є відповідальним за той тип людей, що належать до верхніх та нижніх поверхів соціальної споруди, за їх моральні, професійні та соціальні якості. Дія цього механізму детермінована якістю

та природою організації селекційних інститутів і частково характером перепон, які вони створюють для індивідів протягом всього шляху їх успішного проходження через “фільтри”. Якщо ці перепони виявляться неадекватними, то і соціальний розподіл буде непропорційним, що неминуче позначиться на всьому суспільстві. Якщо ж вони будуть адекватними і виправданими, то і соціальний статусний розподіл індивідів стане позитивним фактором суспільного розвитку.

Особливістю соціально-стратифікаційних процесів в сучасній Україні, що мають безпосереднє відношення до формування статусних ієрархій, є їх деінституціалізація, яка супроводжується реанімацією таких архаїчних форм колективності, для яких характерне об’єднання індивідів на основі групових інтересів, тобто корпорацій, що виступають основним джерелом їх самоідентифікації. Соціальним наслідком діяльності корпорацій є розмивання функцій традиційних інституційних механізмів тестування, селекції та розподілу індивідів на соціальній драбині надмірній соціальній поляризації, яка характерна для сучасного українського суспільства. Однією із ознак такої поляризації є наявність значної соціальної дистанції між верхніми та нижніми суспільними верствами і значна маргіналізованість соціуму. Запобігти цим негативним явищам, очевидно, можна за умови перегляду здебільшого негативістського тлумачення і на рівні наукових розробок, і на рівні масової свідомості такого соціального явища як еліта, створюючи передумови для формування та культивування яскравих особистостей – носіїв високої духовності, моральності, інтелекту, спроможних бути взірцем та фактором інтеграції всього суспільства.

Оскільки для українського суспільства, де зафіксований мінімальний розподіл праці і максимальна мобільність населення, характерною є відсутність системи ефективних засобів формування статусних ієрархій, існує нагальна потреба вивчення відповідного досвіду інших країн та можливостей його використання, а також передумов побудови аналогічних систем в нашій країні з врахуванням вітчизняної специфіки.

Література:

1. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
2. Макеев С. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 70-87.

3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2-х Т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
4. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – 440 с.
5. Бевзенко Л. Проблеми еліти з погляду соціальної самоорганізації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – с. 118-135.
6. Жан-Франсуа Ревель. Відживлення демократії. – К.: Критика, 2004. – 585 с.

Боженко А. М., НПУ ім. М. П. Драгоманова

ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ЗАСІБ УПОРЯДКУВАННЯ ЖИТТЯ СОЦІУМУ

В статье рассмотрено содержание понятия «политический дискурс». Автор доказывает, что в современном мире политический дискурс становится самостоятельным смысловым полем, превращается в своеобразную реальность. По мнению автора, политический дискурс становится средством организации жизни современного общества.

Maintenance of concept «political discourse» is considered in the article. An author proves that in the modern world political discourse becomes the independent semantic field, grows into original reality. In author's opinion, political discourse becomes the mean of organization of life of modern society.

Українська держава здійснює перехід від досить тривалого періоду владарювання тоталітарно-авторитарного режиму до демократії, який супроводжується суттєвими змінами у механізмах та засобах формування політичного, культурного, соціального та правового простору буття суспільства. Зазначені тенденції розвитку українського соціуму актуалізували роль комунікації, на яку у період кардинальних суспільних трансформацій покладаються функції створення демократичного середовища, у якому люди могли б толерантно та плідно взаємодіяти, об'єднавшись навколо нової системи ціннісних орієнтирів.

Політична сфера сучасної України бурхливо трансформується, а суттєвими аспектами цих трансформацій постають не лише владно-інституційні чинники політичної діяльності, а й розвиток комунікаційного виміру української політики. Постійна конкурентна боротьба між провідними суб'єктами політики, загострює

проблему вибору засобів та способів досягнення політичної переваги, набуття владного ресурсу. Окрім того, в Україні досить часто можна спостерігати явище політичного вакууму, наслідком чого стає прагнення різних партій та угруповань до досягнення владного Олімпу, шлях на який торується усіма дозволеними, а інколи й недозволеними засобами та методами: використання пропагандистських обіцянок та популістські заяви, маніпуляція вербальними та наочними засобами, вплив на емоційну сферу людини, безперервні інформаційні потоки, рекламні та PR-акції, медіаційні системи образів, використання не лише політичних, а й економічних та соціальних важелів. Політика прагне до тотального контролю над усіма іншими сферами життєдіяльності українського соціуму, намагаючись визначити стратегію розвитку та напрямки діяльності соціальних сфер.

Також у період суспільно-політичних трансформацій особливого значення набуває проблема ідентифікації української нації, адаптації української спільноти до нових соціальних та політичних реалій, що сприятиме органічному входженню української держави до європейського світу, європейської системи норм та цінностей. Формування політичної ідентичності та політичної культури ще одна важлива задача політичної комунікації.

Сучасна соціальна, економічна, політична ситуація в українській державі вимагає узгодження інтересів різноманітних політичних та соціальних груп з інтересами органів влади шляхом цивілізованої комунікативної взаємодії, у якій значна роль має належати засобам масової інформації та комунікації, оскільки останні мають забезпечити легітимні способи розв'язання соціально-політичних суперечностей та конфліктів.

Роль політичної комунікації в умовах глобалізованого інформаційного соціуму вивчали: в Україні – В. Горбулін, О. Бодрук, О. Картунов, Є. Макаренко, М. Ожеван, А. Чічановський тощо; у західній та російській науці – Н. Вінер, М. Маклюен, Б. Баді, П. Бурдьє, Д. Істон, Г. Алмонд, І. Масуда, С. Хантінгтон, Д. Балуєв, А. Кісельов, В. Комаровський, О. Поляков, С. Расторгуєв, Л. Шелєпін та ін.

Велика кількість праць вітчизняних учених присвячена проблемам політичної ідентичності в умовах політичних трансформацій (М. Обушний, М. Ожеван, М. Хилько, О. Салтовський тощо); проблеми впливу засобів масової інформації та комунікації

на суспільну свідомість у центрі уваги Л. Губернського, В. Бебика, В. Шкляра, Г. Почепцова, Є. Макаренка та ін.

На основі аналізу наявних публікацій можна стверджувати, що сучасні світоглядні та соціально-політичні трансформації, характерні для українського соціуму, обумовили стійкий інтерес до дослідження феноменів політичного дискурсу та політичної комунікації.

Тому *мета даної статті* – довести, що у сучасному світі політичний дискурс стає самостійним смисловим полем, перетворюється на своєрідну реальність, розвиток якої визначається власними специфічними законами, більш того, політичний дискурс не лише відображає уявлення людей про світ, а й значною мірою формує символічну реальність, яка потім перетворюється на соціальний закон, що організує життя соціуму.

“Дискурсы влияют на социальные, культурные и глобальные изменения – экологические катастрофы, войны, смены политического курса. Более локально – на появление новых социальных групп, изменение миссии организации, смену рекламной политики, моды. Эти события становятся возможны в силу развития мысли и убеждений людей – то есть смены дискурсов» [7, с. 10]. Наша комунікація, наш спосіб спілкування не лише відображає світ, репрезентує ідентичності та соціальні взаємодії, а й активно творить та змінює дійсність. Висловлювання та думки – не просто слова або мовні акти, це, перш за все, образ свого власного «я» та образи Інших, різноманітні прояви особистості, що простежуються у будь-якому комунікативному акті. Тому і особистість, і соціум не є апріорними величинами, вони конструюються, створюються в процесі спілкування, породжуються дискурсивно та інтерактивно.

Зазначена тенденція простежується і в європейській політологічній думці, яка звертає все більшу увагу на проблеми комунікації, використовуючи при цьому лінгвістичні, культурологічні, соціально-філософські підходи та методи. Наслідком цього стає виділення нових об'єктів аналізу – політичних повідомлень та текстів, напрацювань ЗМІ, PR-технології та практик, електронного PR-у. “Сучасний політичний дискурс перетворюється на дискурс влади, на практику керувань, контролю, маніпуляцій почуттями, мисленням людей за допомогою певних мовних засобів. Отже, він може бути використаний як інструмент не тільки позитивних впливів на соціокультурний контекст, а й таких, що роблять замах на права, свободи. політичні переконання громадян” [1, с. 46].

Стає зрозумілим, що у полі політичної реальності діють як владні, так і невіддані суб'єкти, які у процесі своєї взаємодії активно обмінюються інформацією, причому остання не завжди має лише денотативний, а досить часто містить значну кількість конотативного змісту, тому актуалізується проблема розкриття символічних кодів політичної комунікації. Зазвичай під денотативним значенням слова розуміється не сам предмет, а типові загальноприйняті уявлення про нього, той клас об'єктів, що володіють зазначеними номінативними властивостями, а конотативним значенням слова вважається будь-яка додаткова відносно денотативної смислова інформація. Денотативні значення завжди подаються у явній формі, експліцитно, а конотативні – імпліцитно, заковано і політична сфера – найбільш вдала арена для користування конотаціями, а багато хто з політичних лідерів досконало володіє мистецтвом кодування та розкодування інформації, використанням усіх можливих змістів конвенційно-узгоджених ключових концептів.

Вивчення специфіки комунікативної поведінки, що характерна для різних сфер життя та діяльності соціуму, стає домінуючим напрямком у багатьох гуманітарних дисциплінах, однією з яких постає політологія.

Представники західного філософсько-політологічного загалу (Д. Белл, М. Кастельс, М. Маклюен, І. Масуда, Е. Тоффлер, А. Турен тощо) у своїх наукових розвідках сформували різноманітні теорії та образи інформаційного суспільства, визнаючи домінуючими його економічний та соціологічний вимір, проголошуючи основною цінністю теоретичне знання та інформацію. Політична комунікація потрапила до кола уваги таких наукових шкіл як Франкфуртська (Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.), Анненбергська (Дж. Гербнер, У. Шрам, Д. Маккуел), представники яких зосередились на дослідженні взаємозв'язків та взаємозалежності структури та змісту повідомлень засобів мас-медіа як із системою влади у цілому, так і з діяльністю окремих політичних та соціальних інститутів та утворень зокрема. Неопозитивісти та представники аналітичної філософії (Л. Вітгенштайн, У. О. Куайн, Б. Рассел, Г. Фреге, М. Шлік та ін.) розкрили когнітивний потенціал мови, довели значимість впливу семіотики на розвиток як наукового пізнання, так і суспільствознавчої проблематики. Активізується інтерес дослідників до когнітивних засад процесу опанування реальності, підвищується значення процесів переробки та транспортування

інформації, вивчаються комунікативні системи та ті інформаційні потоки, що породжуються в них та перетворюються на складний системний продукт – дискурс, адже, як показали Ю. Габермас та К. -О. Апель, народження комунікативної події є основою дискурсу.

Останнім часом термін “дискурс” досить широко використовується та тлумачиться дослідниками як в науковій, так і у філософсько-політологічній рефлексії, проте визначення його обсягу, змісту та правил використання тлумачиться по-різному. “В научных текстах и дебатах термин “дискурс” используется произвольно, часто без точного определения. Понятие стало размытым – либо потеряло значение – либо напротив, стало использоваться более точно с различными значениями в различных контекстах. Но во многих случаях под словом “дискурс” подразумевают идею о том, что язык организован в соответствии со структурами, свойственными высказываниям людей в различных сферах социальной жизни” [7, с. 14].

Це визначає існування багатьох підходів до тлумачення сутності поняття «дискурс». Слово «дискурс» у перекладі з латини (*discursus*) означає “міркувати”, також має значення “блукати”. Первинно площиною використання поняття “дискурс” постає сфера лінгвістичних досліджень, де зазначений термін використовувався для позначення певної частини промови або тексту. Пізніше експансія дискурсу поширюється на інші сфери наукового пізнання та починає владарювати у філософському континуумі. Так, наприклад, М. Гайдеггер у “Бутті та часі” визначав дискурс як розуміння або фундаментальний екзистенціал [8, с. 181-182]. Площиною буття дискурсу стає і політична, і соціальна, і економічна реальність. Наслідком такого підходу стало розмивання значення поняття “дискурс”.

Сучасна дослідниця О. Духнич, аналізуючи дискурс, стверджує, що це більше, ніж процес комунікації між людьми, це та початкова стадія, з якої починається порозуміння та взаєморозуміння. Дискурс, на її думку, виконує п’ять основних функцій. По-перше, дискурс являється формою вираження, наслідком та базою для побудови знання певної епохи чи культури – ми знаємо рівно стільки і рівно так, скільки здатні говорити про те, що знаємо. По-друге, дискурс формує суб’єктів, задаючи характер їх ідентичностей, але, не даючи самої ідентичності як такої. По-третє, дискурс визначає русло можливостей мовлення і утворює мовні ігри, він створює

і реалізує соціальні відношення. По-четверте, дискурс зменшує межі і породжує процесуальність всупереч конечності об'єкта, у якій хто говорить і що говорить не суттєво важливо. По-п'яте, дискурс є влада, тому що ми не можемо говорити про те, про що в суспільстві й культурі говорити не прийнято [2].

Уперше дискурс як об'єкт наукової рефлексії викремлюється у концепціях лінгвістичного та філософського структуралізму, а потім постструктуралізму (К. Леві-Строс, Р. Барт, М. Фуко та ін.), які довели, що формування та специфіка мови, що розглядається як певна структура, залежить від норм, цінностей та правил, що панують у лінгвістичному співтоваристві. Дискурс створюється у просторі, який передує висловлюванням, проте міститься після мови, його сутність можна описати як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними параметрами. Для М. Фуко дискурс письма, писаного тексту являє собою тонку контактуючу поверхню, де зближуються та взаємодіють мова та реальність, слово та досвід. Саме дискурс проявляється подією знаку, позначає речі, проте те, що ним продукується, є значно більшим та важливішим, ніж просте використання знаків для позначення речей. Дискурс – це емпірична фігура, над якою домінують суперечності, це шлях, яким можна потрапити від однієї суперечності до іншої. У той же час дискурс – це складна та мінлива система, невизначена та багатогранна, оскільки він наполегливо показує те, про що не говорить Постструктуралісти (особливо М. Фуко та Ж.-Ф. Ліотар) здійснюють типологізацію дискурсів на основі їх відношення до сфер суспільної діяльності та практики, результатом чого стає виділення наукового, політичного, правового, релігійного та морального дискурсів, які доповнюють та легітимізують один одного.

Для Ж.-Ф. Ліотара важливе значення у структурі соціуму має наукове знання, при цьому останнє характеризується вченим як особливий вид дискурсу, оскільки являє собою множину повідомлень, що містять у собі певну сукупність вимог. Дискурс розуміється як етико-політичний феномен завдяки тому, що в епоху панування інформатики питання про знання постає як питання про управління, як діалог аргументацій, що має на меті досягнення локального консенсусу [4, с. 156].

Постструктуралісти відстоюють думку про те, що саме дискурс формує соціальний світ за допомогою значень, але, враховуючи нестабільність мови, вчені доводять, що значення ніколи не може

бути константним, воно постійно змінюється в силу тих або інших умов. З цієї причини жоден дискурс не є замкненим та завершеним, він знаходиться у постійному контакті з іншими дискурсами, тому змінюється, трансформується. Різноманітні дискурси знаходяться у постійній боротьбі за досягнення верховенства, за те, щоб зафіксувати своє значення у мові. “Посредством приписывания значений в дискурсе формируется социальная идентичность и социальные отношения. То есть, приписывание значений в дискурсе является средством изменения мира. Борьба на уровне дискурсов и изменяет, и воссоздает социальную реальность” [7, с. 26]. Тобто будь-яке висловлювання, будь-яке міркування просякнуте владними відносинами, які приписуються йому правилами граматики. Саме тому основою дискурсу, дискурсивної формації виявляються владні відносини. Дискурс – це вербально-артикульована форма об’єктивації змісту свідомості, що регулюється домінуючим у тій чи іншій соціокультурній традиції типом раціональності.

Досить часто дискурс тлумачать як сукупність письмових або усних текстів (повідомлень), що створюються у процесі комунікативних практик людей. У найзагальнішому визначенні – дискурс – це особливий спосіб комунікації, освоєння та розуміння світу або його складової частини. Дискурс являє собою самостійне змістовне поле, має свої власні закони розвитку та функціонування, і, створюючи певну символічну реальність, впливає та функціонування та стан розвитку суспільства. Дискурс постає формою соціальної поведінки, що використовується для репрезентації соціального світу, для збереження соціальних норм та правил.

Домінуючою при визначенні сутності поняття «дискурс» постає соціально-конструктивістська парадигма, представлена напрацюваннями Е. Гідденса, П. Бергера, Т. Лукмана, М. Фуко, згідно з якою комунікація, засоби спілкування, висловлювання, теорії та ідеї виконують не лише функцію відображення оточуючої реальності, але й активно створюють її, продукують зміни, впливають на формування соціальних відносин та конституують пошуки ідентичності, тобто слова не лише називають речі, а й активно діють, виражають ту чи іншу потребу.

Варто звернутися до наукової розвідки російської дослідниці С. Лангер, яка віднаходить новий елемент у структурі дискурсу. Вона стверджує, що будь-який дискурс – це поєднання двох елементів: контексту (може бути або практичним, або вербальним) та

новизни (те, на що завжди вказує промовець) [3, с. 125]. Українські дослідники (Лук'янець В., Кравченко О., Озадовська Л.) тлумачать дискурс як явище багатопланове, що являє собою єдність слів (надфразовий взаємозв'язок), є самоузгодженим текстом, постає взаємодією, інтерацією між особистостями, представляє собою певну мовленнєву практику, що набуває форм «дискурс-прагматики», «дискурс-політики», «дискурс-риторики» [5, с. 14 – 15].

Для нашого дослідження важливе значення має визначення дискурсу П. Рікбором, оскільки він пов'язує феномен дискурсу саме з політикою, та доводить, що політичний дискурс – це розумно-раціональна організація, а політика – це рішення, тому не існує політичного дискурсу без політики [6, с. 275].

У тому ж сенсі визначає дискурс Дж. Лалл, стверджуючи, що останній – це процес, у ході якого ідеї та поняття, що циркулюють публічно, формують поширені у суспільстві уявлення.

Серед багатьох видів дискурсу нас цікавить політичний – простір боротьби різноманітних ідей та уявлень про оточуючу дійсність, засіб продукування політичних понять, норм, ідей, уявлень та поглядів. Саме політичний дискурс легітимує цілі та ідеали суспільства, вибудовує ієрархію політичних та соціальних цінностей, асимілює та узагальнює смисли та значення, породжені іншими сферами суспільного життя, моделюючи на їх основі відповідні суспільні інтереси та пріоритети. Громадянин певної країни лише через посередництво політичного дискурсу може виробити власну позицію, визначити місце у політичному континуумі, віднайти та артикулювати власну ідентичність (політичну, національну, громадянську).

Відомий французький учений П. Бурд'є стверджував, що поле політики – це ринок, де існує виробництво, попит та пропозиція особливого продукту – політичних партій, думок, пропозицій. Такі ознаки можна перенести і на політичний дискурс, а найбільш популярним товаром на політичному ринку стає політичний імідж партії, політика чи угруповання, стереотипізований образ держави, наявний у масовій свідомості, навіть зовнішньополітичний імідж держави.

Зі сферою політичного дискурсу пов'язане політичне маніпулювання, оскільки саме у ньому розкривається маніпулятивний потенціал політичної мови. Сучасна політика – це мовний простір, лінгвістичний континуум, де розробляються та реалізуються маніпуляційні сценарії, які дозволяють кон-

струювати символічну реальність, що ніколи не буде втілена в життя. Політики вдало використовують мрії, бажання та почуття людей, електорат перетворюється на знаряддя боротьби за владу, за яке навіть не потрібно платити, досить лише вдало вибудувати сценарій зваблювання.

Наслідком такого стану речей виявляється криза довіри до влади, загострення соціальних протиріч, криза особистісних надій та сподівань. Розробка проблем політичного маніпулювання – певна ознака минулого століття, коли вчені намагалися віднайти засіб, за допомогою якого можна створювати у суспільстві стан «некерованого, несвідомого натовпу», який дозволяє собою маніпулювати шляхом правильного поєднання раціональних та ірраціональних (емоційних) чинників впливу (З. Фройд, Г. Лебон, Е. Канетті). Як зазначав З. Фройд, маса завжди схильна до крайнощів, тому завдяки вдалому маніпулюванню її завжди можна легко ввести в стан неврозу, використати емоційний досвід, прихований або спотворений вербальними засобами. В Україні зазначена тенденція проявляється у своєрідному політичному інформуванні, в основі якого перебуває навмисна побудова певного уявлення пересічного громадянина стосовно суб'єктів політики або політичних явищ та подій завдяки чому засоби масової інформації змінюють якість та стан соціального простору.

У арсеналі ЗМІ, призначеному для політичного маніпулювання та політичної реклами, можна виділити наступні засоби: активне й майстерне використання метафор та алегорій, завдяки чому відбувається досить швидка заміна старої політичної символіки, що не відповідає вимогам часу на більш нову, прийнятну для нової політичної ситуації, позбавлених негативних асоціацій з минулим; майстерно побудовані політичні тексти, що перетворюються на своєрідні технології для здійснення впливу на свідомість мас, оскільки вони покликані не лише повідомляти певні новини, а й відволікати увагу та зміщувати акценти на користь замовника впливу; використання мови реклами, що впливає на вибір людини, формує специфічну систему цінностей та ідеалів, «вибудовує тотальне довкілля» (Ж. Бодрійяр), формує власну штучну модель соціальності. Неабияке значення у політичній пропаганді ЗМІ відводиться чуткам, інверсії та політичним анекдотам, також широко використовуються слова-кліше, абрєвіатури (не завжди зрозумілі пересічній людині), активно навішуються ярлики та проголошуються політичні лозунги.

Отже, політичний дискурс – своєрідний полідискурс, який поєднує у собі різноманітні жанри та типи дискурсів, що постійно взаємодіють між собою, він продукує образи та концепти оточуючого світу як для масової, так і для індивідуальної свідомості. Як це не дивно, саме у сфері політичного дискурсу пересічна людина найчастіше погоджується на те, щоб їй нав'язувати певні образи та ідеали, отримуючи за це або матеріальні, або моральні дивіденди.

Політичний дискурс однією з основних засад має потребу людини у прагненні до влади, яка деталізується у потребі у володінні матеріальними благами, у керуванні або певною групою людей, або навіть країною чи суспільством. Досягнення влади вимагає вербальної самопрезентації суб'єкта, його активної комунікації з соціумом, що і здійснюється завдяки політичному дискурсу з його аргументаційним інструментарієм та ресурсами мас-медіа, політичними вербальними формулами утримання влади та її посилення, традиціями та ритуалами використання владних повноважень.

Політичний дискурс – породження пануючої ідеології, яка наповнює його продуманими замовленими образами, запрограмованими технічними та соціальними термінами, кінець кінцем створює цілісну систему лінгвістичних утворень та новоутворень, які мають штучне походження, а тому легко контролюються існуючою у суспільстві владною верхівкою та діють відповідно до вимог домінуючої політичної парадигми.

Література:

1. Аронсон Э. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения (повседневное использование и злоупотребление). Психологическая энциклопедия / Э. Аронсон, Э. Р. Пратканис. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 384 с.
2. Духнич О. Е. Дискурс и многообразие его определений // <http://olga.psycom.info>.
3. Лангер С. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства / Пер. с англ. С. П. Евтушенко; Общ. ред. и послесл. В. П. Шестакова. / С. Лангер. – М.: Республика, 2000. – 287 с.
4. Лиотар Ж. -Ф. Состояние постмодерна / Ж. -Ф. Лиотар. – СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
5. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури: (Монографія) / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К.: ПАРАПАН, 2000. – 304 с.

6. Рікьор П. Історія та істина / П. Рікьор. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2001. – 396 с.
7. Филлипс Л., Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М. Йоргенсен. – Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.
8. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – Харьков: Фолио, 2003. – 503 с.

Карагіоз Р. С., ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

КОМУНІКАТИВНІ ДІЇ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ ВЗАЄМОПОРОЗУМІННЯ УЧАСНИКІВ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

В статье дается понятие коммуникационного процесса, анализируются основные направления коммуникационных действий. Важное значение уделяется возможностям коммуникационности в процессе достижения политического согласия среди участников политического процесса.

In article is given notion of the communication process, is analysed main trends communication action. Important importance is spared possibility communication in process of the achievement of the political consent amongst participant of the political process.

Змістовний зміст поняття “консенсус” і способи його досягнення були різними в різні епохи. Немаловажну роль у його трактуванні мають традиції раціональної комунікації, дискурсивного спілкування між людьми. Теорія демократії XVIII століття бачила в демократичному процесі раціональне міркування, що веде до єдності та відповідає спільному інтересу. Відповідно до цього світогляду, всі розбіжності лише в думках: не існує конфліктів, які не можна було б усунути за допомогою раціонального обговорення. Роль політичного процесу розумілася як пошук істини. А статус консенсусу був моральним – як втілення спільного інтересу. Таким чином, перевагу демократії бачили саме в її раціональності, тому й Ж. -Ж. Руссо, і Дж. Медісон так побоювалися інтересів, страстей та породжуваних ними фракцій. Демократія представлялася як механізм досягнення згоди, знаходження загального блага.

Такі вчені як Хабермас, Ясперс, Апель заклали основи підходу до цивілізації або культури з погляду того, наскільки її комунікація є відкритою, наскільки сама комунікація є основною для культури

в цілому й для її матеріального виробництва, зокрема. Однак, ці теорії не можуть досить повно пояснити той досвід комунікації, що існує в пострадянських державах, і зв'язано це із системним характером ідеологічних конструкцій, що існують і відтворюються в пострадянських суспільствах, широко розробленими й масово застосовуваними технологіями маніпуляції суспільною свідомістю. Без спеціальних інтенсивних і усвідомлених дій по обговоренню цієї проблеми, без розгортання наукової дискусії в середовищі гуманітарних технологів, вчених, експертів і консультантів, без викриття ідеологічних маніпуляцій у сфері роботи із суспільною свідомістю й без спеціальних зусиль по впровадженню конвенціональних комунікаційних технологій ця ситуація не може бути зміненою [1].

Проблема комунікативних стратегій дотепер залишалася поза нашим полем зору, оскільки питання про саму комунікацію не було головним практичним питанням гуманітарних технологій. Комунікація була складовим елементом навчання й організації знання, але аж ніяк не принципом соціальної інженерії. Однак саме необхідність повномасштабних перетворень у державах колишнього Радянського Союзу виносить на перші місця комунікаційні стратегії як практичну проблему, значення якої неможливо переоцінити. Більше того, попередні експерименти по реформуванню суспільства показали, що існуючий спосіб комунікації не дозволяє ефективно здійснювати реформи. Виявилось, що перш ніж реформувати суспільство, потрібно реформувати сам тип комунікації, який може бути використаний у процесі реформ. Безумовно, це є дуже важливим й для процесу досягнення політичної згоди.

Спосіб політичної комунікації є відносно стійким елементом політичної культури й існує досить тривалий час. Тому будь-яка вироблена політична дія є завжди в той же час вироблена або відтворена цією дією комунікаційна стратегія, що створює новий або підтримує старий спосіб комунікації, який потім може закріплюватися як змістовна підстава політичної культури взагалі. У цьому змісті слід вести мову не про комунікацію, а про комунікаційну стратегію, тим самим вносячи в цей інструмент зміст вибору, зміст перспективи й вказуючи на необхідність постійних зусиль на підтримку цього вибору й такої перспективи.

Слід зазначити, що маніпуляційні комунікаційні стратегії, будучи застосовувані повсюдно, стають причиною морального занепаду суспільства, повсюдної втрати довіри громадянського

суспільства до держави, громадян – до влади, а потім приводять до деградації самої держави до розпаду суспільного договору.

Основні комунікаційні дії в області соціальної інженерії виникають в області реклами, ідеології, соціально-культурного проектування і т. п. Комунікаційні дії в різних галузях припускають різні комунікаційні процеси. Наприклад, реклама породжує комунікаційний процес повідомлення й, як правило, вичерпується самою комунікаційною дією. Для перетворення комунікаційної дії реклами в рекламу як комунікативний процес необхідний наступний крок – просування в процесі взаємодії, де, як уважає Хабермас, мають місце різні дискурси, тобто правила й умови взаєморозуміння в процесі претензії сторін на значення.

Можна дати таке визначення комунікативності – будь-який текст своїм змістом визначає комунікативний простір – внутрішній значеннєвий простір тексту, навмисно вбудований в множини актуальних контекстів, що містить сукупність прямих або непрямих адресатів, яким він призначений або яким явно або приховано опонує. Відсилання змісту до актуальних контекстів і реальних адресатів, є першою умовою комунікативності: зміст тексту повинен бути поданий через комунікативний простір. Тобто, комунікативний простір – внутрішній комунікативний змістовний зміст тексту, середовище комунікації (або комунікаційне середовище) – зовнішнє реальне середовище процесу комунікації, у який залучений текст (мова).

Інакше кажучи, якщо проблематика деякого тексту стосується всього громадянського суспільства держави (структура комунікативного простору тексту відповідає структурі сфери публічної політики цього суспільства), але сам текст включений у комунікацію деякого співтовариства гуманітарних технологів, тобто середовище комунікації є більш вузьким, ніж простір комунікації, то такий текст є некомунікативним.

Таким чином, запропонована Хабермасом відмінність комунікаційної дії від змісту дискурса, має потребу в більше широкому й детальному вимірі й описі – описі комунікаційного процесу, в якому відбувається комунікаційна дія, і співвідношення комунікативного простору й комунікаційного середовища [2]. Дискурс є лише порядком і правилом комунікативного простору комунікаційної дії: він охоплює який-небудь один вимір змісту комунікаційної дії, саму претензію на значення в якому-небудь вимірі середовища комунікації, у той час як саме комунікаційне середовище, в яке

вписана комунікаційна дія, теж має потребу в цілісному описі її порядку й правила з погляду різних дискурсів. Комунікаційний процес охоплює як безпосередньо комунікаційну дію так і дії по формуванню комунікаційного середовища цієї комунікаційної дії. Комунікаційний процес, таким чином, є процес трансформації комунікативного простору в комунікаційне середовище, тобто виробництво комунікаційної дії й умов цієї комунікаційної дії (виробництво дискурсивних рамок, побудова комунікаційного середовища щодо комунікативного простору й упорядкування комунікативного простору щодо комунікаційного середовища, створення правил і меж комунікації, вибір місця, способу, каналів, засобів комунікації й т. д.)

У справу розгляду комунікаційної дії втручається ще й та обставина, що слід розрізняти комунікацію розуміння й цільову комунікацію. У комунікації розуміння головною умовою є взаєморозуміння учасників. У цільовій комунікації крім гіпотетичної другої умови взаєморозуміння головною умовою є досягнення зовнішньої мети. Причому ця зовнішня мета може бути досягнута як відкритими (розрахованими на взаєморозуміння) засобами, так і схованими засобами. Тому головні помилки, що допускаються при розумінні маніпуляції пов'язані з тим, що маніпуляцію розглядають лише як передачу зовнішньої для комунікації мети від одного її учасника до іншого. Слід зазначити, що маніпуляція виникає тільки тоді, коли цільова комунікація не є комунікацією розуміння. Маніпуляцію породжує ситуація, коли є зовнішня мета, але відсутня її відкрите пояснення-пропозиція для всіх учасників політичного процесу. Таким чином, можна виділити такі комунікаційні стратегії: конвенціональні маніпуляційні [3].

Комунікаційна дія є актом не тільки комунікаційним, але іноді має позакомунікаційну природу: наприклад, у тому випадку, коли для взаєморозуміння учасників політичного процесу необхідно здійснювати додаткові кроки по нейтралізації спеціальних засобів приховання реальної мети маніпуляції. Такий комунікаційний процес, що відіграє вирішальну роль на рівні публічної політики називається базовим комунікаційним процесом. Тому твердження Хабермаса про те, що "консенсус супроводжує діяльність людей" не враховує більше широкого процесу – процесу підтримки конвенціональності або суспільного договору. Щоб "консенсус супроводжував" комунікаційну діяльність, необхідно, щоб хоча б одна зі сторін мала конвенціональну комунікаційну стратегію.

Якщо ж одна або обидві сторони мають маніпуляційну комунікаційну стратегію, то досягнення консенсусу є проблематичним або тимчасовим. При цьому консенсус не супроводжує діяльність сам по собі, тобто консенсус не є лише згодою в процесі комунікації, а вимагає спеціально поставленої задачі й додаткових зусиль по його досягненню.

Таким чином, консенсус має не лише функціональний, але й етичний зміст конвенціональності – зміст солідарності, суспільної довіри, виробництва й переукладання суспільного договору, тобто зміст особливого стану динамічної конвенції усередині суспільства, що є особливою ініціативною задачею, метою окремих навмисно й постійно затрачуваних зусиль еліти суспільства.

Література:

1. Флибберг Б. Хабермас й Фуко – теоретики громадянського общества // Социологические исследования. – № 2. – 2000. – С. 129.
2. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г. – М., 1989. – С. 16.
3. Хабермас Ю. Єдність розуму в розмаїтті його голосів // А. М. Єрмоленко Комунікативна практична філософія. – К., 1999. – С. 259.

Краснопольська Т. М., ОНЮА

ПОНЯТТЯ ГЕНДЕРУ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ

В статье рассмотрено появление и становление понятия «гендер» на Западе и адаптация гендерных знаний на постсоветском пространстве, отслежены в развитии две основных концепции гендера (феминистская и гендерная), рассмотрена история толкования термина «гендер» от понимания его частью термина «пол» до выделения в отдельное более широкое понятие, существующее рядом и во взаимодействии с понятием биологического пола.

In the article was discussed the emergence and formation of the concept of «gender» on the West and the transfer of knowledge on the post-Soviet region, traced two main concepts of gender (feminist and gender), in their development, history of interpretation the term «gender» from understanding it as the part of the term «sex» fill becoming in a separate broader concept, which exists on an equal basis and in cooperation with the notion of biological sex.

Поняття “гендер” стало в останній третині ХХ століття центральною категорією міждисциплінарної наукової області знання під назвою “гендерні дослідження”. Відмінність між двома термінами “sex” (біологічна стать) і “gender” (соціокультурна стать) ввели психолог Роберт Столлер [1] і ендокринолог Джон Моні (Money) [2, с. 3]. Як первинне, найбільш абстрактне і до цих пір визнане дослідниками, визначення гендера ми візьмемо визначення, що належить Енн Оуклі: (“Стать, гендер і суспільство”, 1972):

“Стать” (sex) є словом яке співвіднесене з біологічними відмінностями між чоловіком і жінкою: видима різниця в геніталіях, відповідна різниця у відтворюючій функції. “Гендер” (gender) тим часом є предметом культури: він співвідноситься з соціальною класифікацією на “маскулінне” і “фемінінне”... постійність статі має бути визнана, але також має бути (визнана) різноманітність гендера” [3].

Появу поняття гендера не можна назвати випадковим ні історично, ні логічно. Можна сказати, що “гендер” є складовою частиною сучасного процесу глобалізації, що розуміється як залучення всього світу до єдиних універсальних процесів, що почалися ще в період великих географічних відкриттів ХV століття. Саме західна цивілізація історично і теоретично підійшла до такого етапу свого розвитку, коли необхідність гендерних змін і гендерного аналізу стала необхідністю.

Демократичні режими, що склалися, ставили на порядок денний визнання виборчих і інших законодавчих прав жінок. До цього їх підштовхувала перша хвиля жіночого руху, що піднялася в кінці ХІХ-початку ХХ століть. У цей період в багатьох країнах світу жінки поступово отримали право не лише участі в політичному житті, але одночасно право на здобування вищої освіти. Ні економіка, ні політика, ні освіта не могли вже мислитися без участі і представництва жінок.

У 1980-ті роки ключовою специфічною категорією аналізу стає “гендер” або “стать-род”, альтернативний поняттю “стать-секс” і покликаний виключити біологічний детермінізм, імпліцитно присутній в останньому. Це було феміністське тлумачення гендера.

Поняття гендера є одним з механізмів подолання ідеології патріархатності і андроцентризма.

Поняття гендера на ранньому етапі другої хвилі фемінізму не замінювало поняття біологічної статі, а лише доповнювало його.

Друге тлумачення поняття «гендер» з'являється в пізніший період другої хвилі фемінізму, коли багатьма було усвідомлено, що суспільство формує не лише особові і поведінкові характеристики людей, але також способи прояву тілесності і сексуальності. Під гендером тепер розуміється будь-яка конструйована суспільством відмінність, що має відношення до поділу людей на чоловіків і жінок, включаючи ознаки, які відрізняють жіночі тіла від чоловічих. Біологічна стать почала розумітися частиною соціально-культурної статі, гендеру.

На Заході з'явилася ідея розрізнення статі і гендера, вивчення їх взаємодії, а не поглинання одного іншим й не заміни одного іншим. Можна передбачити, що саме в цьому напрямленні і будуть розвиватись дослідження в області гендера найближчими роками.

Розуміння гендера в гендерних дослідженнях відрізняється від розуміння гендера у феміністських дослідженнях наступним:

- Відходом від есенціалізму;
- Прихильністю теорії соціального конструювання;
- Розширенням наочного поля дослідження – включенням поряд з жіночими дослідженнями чоловічих; теорій сексуальності; квір-досліджень (гей, лесбійські, бісексуальні, транссексуальні);
- Розширенням методологічних підходів у тому числі за рахунок включення відторгнутих раннім фемінізмом другої хвилі підходів (наприклад, методів аналітичної філософії) [5].

В той же час і феміністський, і гендерний як постфеміністський проєкт у вивченні гендера виходять з прагнення критично проаналізувати ті, що існували раніше та існуючі, гендерні структури суспільства з метою зміни структур влади і підпорядкування, що склалися, усередині гендерної організації суспільства. Центральною категорією такого критичного аналізу виступає гендер.

1990-ті роки стали часом поширення гендерних знань Заходу на пострадянському просторі. У літературі цей термін вперше з'явився в другій редакції словника «Сучасна західна філософія» (Редактори – Лекторський В. А., Малахов С. З., Філатов В. П., Москва, 1998).

Перший навчальний посібник «Вступ в гендерні дослідження» під редакцією І. В. Костікової виходить в 2000р., тут детально розглянуто поняття гендера, прослідкована історія становлення поняття (з роботи Гейл Рубін, 1975), проаналізовані основні концепції гендера (есенціалістський і конструктивістський), а також

вказані інші підходи до розуміння гендера. У посібнику вказані роботи російською мовою, що критично розглядають поняття «гендер». [3, с. 5-26]

У 2001 році вийшли в світ два академічні навчальні посібники – Московського і Харківського центрів гендерних досліджень.

У Харківському виданні «Вступ в гендерні дослідження» під редакцією І. А. Жеребкіної представлена методологія вивчення гендера, а також його багаточисельні концепції. Видання доволі фундаментальне, багате перекладами першоджерел і кількістю авторів. На сьогоднішній день це один з найавторитетніших навчальних посібників по гендерних дослідженнях для викладачів вищих учбових закладів на всьому пострадянському просторі.

Тут слід зазначити, що в усіх виданнях гендер трактується як соціально і культурно конструйоване поняття статі в протилежність поняттю біологічної статі. При цьому більшість авторів не сумніваються в аналітичній продуктивності поняття «гендер» при розгляді різних типів суспільства і культур, у тому числі українського суспільства і його історії.

Тим часом існує думка, що ставить під сумнів продуктивність вживання слова «гендер» в російській (та й в українській) мові і використання цього терміну для аналізу пострадянської дійсності [4].

Проте вельми важливо для визначення аналітичної користі категорії гендера на пострадянському просторі на сучасному етапі зауваження Джоан Скотт: «Гендер може ще служити критичним знаряддям (wedge) в інших країнах, в яких було менше феміністського вторгнення в політику і академічні інститути особливо там, де немає точного перекладу цього слова. Як іноземне придбання, що часто залишається без перекладу, гендер служить як точка спростування для цілого ряду проблем (про біологічну і культурну детерміацію в області статевої відмінності, так само як про західний теоретичний вплив) серед феміністок і між феміністками та їх прихильниками і ворогами». [2, с. 9]

Таким чином, якщо ставити перед собою прагматичні цілі і пам'ятати, що гендер – категорія історична, така, що розвивається, краще зробити вибір на даному відрізку політичного і академічного шляху на користь гендера.

Документально ідея гендерної рівності в світі вперше була відображена в першій програмі ООН під назвою «Розвиток жінок» (WID). Її основна ідея: жінки – це невикористаний

ресурс людства, здатний зробити свій вирішальний внесок в економічний розвиток світової спільноти.

Ці ідеї ґрунтувались не лише на політичних і психологічних наукових розробках, але і на дослідженнях молекулярно-клітинних біологів, які свідчать, що впродовж другої половини ХХ століття в крові чоловіків на рівні популяції рівень тестостерону невпинно знижується, а у крові жінок – підвищується.

Новітність концепції «впровадження гендерних підходів» в Україні в тому, що гендерна рівність стає предметом розгляду в усіх державних програмах і стратегічних шляхах розвитку суспільства. Причиною такого підходу є те що дискримінація за ознакою статі спостерігається в усіх сферах життя суспільства. У органах законодавчої влади жінки складають 5,1 %, серед керівників центральних і місцевих органів виконавчої влади – 7 %, серед власників найбільших бізнесструктур немає жодної жінки, серед власників середнього і малого бізнесу – 20 %. Заробітна плата жінок майже на третину менше, ніж чоловіків, безробітних жінок значно більше ніж безробітних чоловіків, пенсія жінок за прогнозами через 20 – 30 років складатиме в середньому 40 – 45 % пенсії чоловіків. Тут також великою проблемою є питання насилля в сім'ї.

Для реалізації гендерної політики і досягнення гендерної рівності в Україні були прийняті такі правові акти:

1. Указ Президента України від 26.06.2005р. «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків».

2. Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005р.

3. Концепція Державної програми гендерної рівності в українському суспільстві на 2006 – 2010 роки (постанова КМУ від 05.07.2006р.). Тут відмічено, що «рішення гендерних проблем потребує концептуального визначення, формування і реалізації гендерної політики як основи гендерної культури, розвитку гендерної активності жінок і чоловіків, адаптації до світових умов гендерної демократії».

До основних шляхів реалізації вказаної Програми можна віднести:

– адаптацію законодавства України до законодавства Європейського Союзу у сфері гендерної рівності, а також впровадження гендерно-правової експертизи законодавства і проєктів нормативно правових актів;

- створення механізмів використання законодавства з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків (в тому числі включення такої задачі до завдань омбудсмена України);
- розробка і виконання державних цільових програм;
- підтримка суспільних ініціатив, направлених на формування гендерної культури, здійснення контролю за дотриманням гендерної рівності під час вирішення кадрових питань в органах влади;
- організація наукових і експертних досліджень з вказаних питань;
- залучення об'єднань громадян і міжнародних громадських організацій до всіх процесів формування гендерної політики;
- проведення інформаційно-просвітницької роботи по ліквідації всіх форм дискримінації за ознакою статі. Тут вже зроблено чимало: за даними Харківського центру гендерних досліджень (ХЦГД), в СНД в даний час читається більше 350 курсів по гендерних темах. На веб-сайті ХЦГД розміщені десятки програм гендерних курсів. Видається кращий в СНД журнал «Гендерні дослідження» накладом 1000 екземплярів.

Таким чином, Україна прагне до забезпечення гендерної рівності і забезпечення суспільно-політичної активності жінок. Як бачимо, дечого на цьому шляху Україні вже вдалося досягти. Подальша реалізація гендерної політики допоможе нашій державі досягти виконання принципу рівності, закріпленого в Конституції України і формування демократичної правової держави.

Література:

1. A Glossary of Feminist Theory. Ed. by Sonya Andermahr, Terry Lovell and Carol Wolkowitz London: Arnold; New York: Oxford University Press, 2000. – Цит. за: Хрестоматия феминистских текстов. Переводы / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000.
2. Joan W. Scott. Millennial Fantasies: The Future of “Gender” in the 21st Century. Paper presented on May 6, 2000 at the seminar “Production of the Past”, Columbia University, New York.
3. Nancy Tuana. Re-fusing Nature/Nurture // Hypatia Reborn. Essays in Feminist Philosophy. Ed. By Azizan Y. Al-Hibri and Margaret Simons. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis. 1990. P. 77. – Цит. за: Введение в гендерные исследования Ч. 1-3: Учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков, 2001.

4. Ушакин С. А. “Человек рода он”: знаки отсутствия // О мужественности. Сборник статей. Сост. С. Ушакин. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – С. 19.
5. Антология гендерных исследований. Сб. пер. / Сост. и комментарии Е. И. Гаповой и А. Р. Усмановой. – Минск: ПроPILEI, 2000.
6. Теория и методология гендерных исследований. – М.: МЦГИ, 2001.
7. Хрестоматия по курсу “Основы гендерных исследований”. – М.: МЦГИ, 2000.

Петришина Л. В., ОДЕУ

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ ХІХ СТ.

В статье рассматривается правовое положение женщины в Украине и его освещение в историографии второй половины XIX ст.

In the article legal position of woman in Ukraine and its illumination in historiography of the second half of the Nineteenth Century is examined.

Видатна українська громадська діячка Зінаїда Мірна, аналізуючи розвиток українського жіночого руху у 1937 р. писала, що його “не можна відділити від загального російського жіночого руху, бо доля склалась так, що більше як двісті років Україна, завойована Москвою, провадила спільне життя з Росією, і всі її політичні, економічні та культурні події віддзеркалювались у житті України” [1, с. 2.]. Правове становище жінки в Російській імперії, а точніше її безправ’я, з подвійною силою відбивалося в Україні, де до дискримінації за статевою ознакою додавалось ще й національне гноблення. Метою даної статті є з’ясування правового статусу жінки у підросійській Україні та його висвітлення в історіографії ХІХ ст.

Правове становище жінки в Україні з 1842 р. регламентувалось Зводом законів Російської імперії (ч. 1, т. X). Узаконення містили багато суперечливих і застарілих положень, сформульованих ще у ХVІІІ ст. Чого тільки варта ст. 107, яка гласила: “Дружина зобов’язана коритися чоловікові своєму, як главі сімейства, перебувати до нього в любові, повазі й необмеженій слухняності, догоджати йому, виражати йому всяку прихильність...”. Це положення

російського законодавства діяло в Російській імперії XIX – початку XX ст. як основний закон абсолютної монархії, заклало основу для підпорядкування жінок своїм чоловікам. За висновком відомого американського історика Р. Стайтса “у багатьох випадках становище дружини або дочки під владою чоловіка чи батька нічим не відрізнялося від становища кріпачки” [2, с. 27-28].

Правове становище жінки у родині регулювалося сімейним законодавством Російської імперії, архаїчним за своїм характером, що сформувалося у феодальну епоху і надзвичайно повільно пристосовувалося до нових умов. Дискримінаційний характер мали фактично всі статті Зводу законів, які стосувалися правоздатності жінки, укладання шлюбу, розлучення, ставлення до позашлюбних дітей, визначення порядку успадкування майна... Крім того, всі узаконення були освячені й підтримувалися поставами церкви.

Про правову нерівність, залежність жінки спочатку від батька, а згодом – від чоловіка одним з перших в Україні публічно заявив доктор права, професор Олексій Васильович Куницин. Він викладав цивільні закони у Харківському університеті; був деканом, проректором, ректором. У 1866-1877 працював професором Новоросійського університету, де читав римське та цивільне право і процес. Його лекції, що вирізнялися чіткою систематичністю, ясністю й точністю відомостей, охоче слухали студенти. З результатами своїх досліджень щодо правового становища жінки О. В. Куницин вперше виступив у 1844 р. на ювілейних університетських урочистостях, привернувши увагу харківської наукової еліти до проблеми жіночого безправ'я [3]. Його промова була опублікована і тривалий час користувалася попитом громадськості. О. В. Куницин підкреслював, що існуюче право в Російській імперії – це право чоловіків, з якого проводились “більші або менші вилучення для іншої статі...”. Такі вилучення зрідка випадали “на користь жіночої статі”, але все більше – “невигоди”. До “переваг” у правовому сенсі він відносив наступне: правоздатність жінок настає за віком раніше, ніж у чоловіків; закон “охороняє її честь і спокій найсуворішими заходами стягнень за нанесені їй образи, звільняючи від відповідальності по деяких зобов'язаннях, до яких вона може бути залучена через недосвідченість та легковір'я” [4, с. 6-9]. Але аргументи щодо жіночих пріоритетів, приведені автором, звучать зовсім непереконливо і швидше свідчать про залежність жінки у чоловічому суспільстві,

ніж про її захист. Тим більше, що Куницин сам підкреслював, що жінка підлягає багатьом обмеженням, перебуваючи під опікою і піклуванням чоловіка», має значно «менші права у порівнянні з братами» [4, с. 10].

На родинні стосунки загалом і на становище жінки зокрема негативно впливала заборона ст. 6 Зводу законів «одружуватися без дозволу батьків, опікунів або піклувальників». При цьому граничного віку, по досягненні якого діти могли б розпоряджатися своєю долею, законодавець не встановлював. Шлюб дітей влаштовували батьки, зважаючи, в першу чергу на факти, що мали з їхнього погляду практичне значення для міцності майбутньої родини, можливості народження здорових нащадків, економічної самостійності. Тому, погоджуючись на шлюб дітей, селянин, наприклад, враховував стан здоров'я нареченої, її характер, працьовитість. Звідси й приказки, що дійшли до нашого часу: «Жінка в домі три кутки тримає, чоловік – один»; «Не потрібна їй корова – була б жінка здорова» та інші. Почуття дітей до уваги не бралися. Купецтво, підбираючи пару для шлюбу, піклувалося про збільшення капіталів. Але незалежно від соціального стану провідною для більшості була думка про те, що взаємні симпатії для наречених не мають суттєвого значення. Здебільшого вважалося, що кохання, взаємоповага й підтримка один одного приходять до подружжя після шлюбу. Подружніми відносинами керував у першу чергу здоровий глузд. Подібні погляди були поширені й у підросійській Україні.

Проте, було б несправедливо трактувати заборону одружуватися без згоди батька лише як обмеження прав дівчат. Це стосувалася також і юнаків. Адже рівною мірою при укладанні шлюбу не бралися до уваги симпатії як нареченого, так і нареченої. Така узаконена заборона характеризує більше необмежену владу батька в родині, якому належало переважне право на виховання дітей, як главі сімейства (ст. 96).

Обмеження щодо жіночих прав містила також ст. 100 Зводу законів, яка дозволяла чоловікам при одруженні надавати своїм дружинам і дітям права й звання «свого вищого стану». Жінки такого права були позбавлені. Якщо вони вступали в шлюб з особами нижчих станів, то зберігали довічно лише власні станові привілеї, а передавати їх чоловікові і дітям не мали права. Залежне становище жінки посилювала ст. 103 Зводу законів, яка зобов'язувала подружжя жити разом. Місце проживання родини вибирав чоловік,

а жінка була зобов'язана слідувати за ним. Ще відомий історик-юрист К. О. Неволін у 1851 р., визначив таке узаконення найбільш яскравою демонстрацією підпорядкування жінки [5, т. 1, с. 75]. Про необхідність вилучення ст. 103 писав також М. А. Філіпшов у 1859 р. Йому заперечував О. В. Лохвицький [6].

Під впливом цих публікацій і громадської думки на початку 1860 р. було внесене доповнення до ст. 103, за яким жінкам надавалася можливість «не їхати вслід за чоловіком». Але це стосувалося лише жінок, чії чоловіки визнавалися злочинцями, були позбавлені цивільних прав, направлялися на заслання до Сибіру. К. П. Победоносцев оцінював таку поправку як першу законну можливість для жінки у визначених законодавцем випадках «без розірвання шлюбу ухилитися від спільного проживання із чоловіком» [7, с. 105]. Така поступка у законодавстві стосувалася лише незначної частини жінок.

Професор Київського університету В. І. Синайський у своєму дослідженні наводив приклади правової нерівності статей, що ставили перед судом складне завдання щодо визначення місця проживання подружжя. Якщо дружина, заради роботи бажала перемістити місце проживання, а чоловік заперечував, навіть перебуваючи на утриманні дружини, то суд повинен був підтримати бажання «глави сім'ї». Заміжню жінку можна було розшукувати за допомогою поліції й силою примусити до спільного проживання із чоловіком [8, с. 290].

У 50 – 60-і роки XIX ст. в умовах загострення кризи феодально-кріпосницького суспільства стало закономірним явищем зростання суспільного зацікавлення долею жінки. У контексті обговорення жіночого питання різко звучала критика правового становища жінки. Значна роль у розгортанні дискурсу на сторінках часописів належить правознавцям, теоретичні дослідження яких з аналізу Зводу цивільних законів, історії виникнення, проекти законодавчих актів сприяли створенню цілісної картини жіночого безправ'я у Російській імперії [9]. Різкій критиці піддавалися ті статті Зводу законів, у яких мова йшла про шлюб, розлучення, ставлення до позашлюбних дітей, право на спадкування. У підросійській Україні, де Звід законів почав діяти з 1842 р., такі публікації викликали неабияке зацікавлення. Тим більше, що автори були добре відомі в Україні. Так, К. О. Неволін (1806 – 1855) – видатний історик-юрист, у 40-х роках XIX ст. був на посаді професора, декана факультету і ректором університету св. Володимира у м. Києві.

Відомий юрист О. В. Лохвицький (1830 – 1884) викладав історію російського права у Ришельєвському лицейі. Критично відгукнувся про його лекції в Одесі щодо жіночого питання популярний серед прогресивної спільноти часопис «Современник» [10, с. 398]. Професори О. В. Куницин, О. І. Загоровський також були добре відомими в Україні.

Відомий фахівець у галузі сімейного права О. І. Загоровський вважав, що розвиток розірвання шлюбу в Росії до XIX ст. йшов по шляху зменшення приводів до розлучення, що істотно погіршувало становище жінки. У своїй роботі, присвяченій історії розлучення, Загоровський визначив 15 приводів до розлучення, що мали місце у XVIII ст. [11, с. 301; 12, с. 143]. Ст. 45 Зводу законів у XIX ст. визначала три причини, які давали підставу формальному духовному суду за проханням одного з подружжя вважати шлюб розірваним. Це були такі причини: «1) у випадку доведеного перелюбства іншого чоловіка або нездатності його до шлюбного співжиття; 2) у випадку, коли інший чоловік засуджений до покарання, пов'язаного з позбавленням всіх прав, в тому числі і на майно; 3) у випадку відсутності одного з подружжя, що безвісно пропав». Правом на розлучення могла скористатися не кожна жінка. За цивільними і релігійними законами жінки панівних верств суспільства могли розлучитися швидше і легше у порівнянні з представницями середніх і нижчих станів.

До 1842 р. на українських теренах діяв Литовський статут – головний документ з історії українського права, за яким статус жінки визначався на основі звичаєвого права. О. І. Загоровський відмічав, що становище жінки за Литовським Статутом відрізнялося тенденцією зрівняння прав жінок з правами чоловіків. Як доказ цього факту приводив майнове становище жінок у краї, яке було достатньо міцним, їх право на статки відбивалося у таких категоріях як віно, привінок, придане [12, с. 198].

У російському законодавстві діяли дискримінаційні положення щодо жінок різних соціальних груп. Так, закон по різному захищав або карав селянку і поміщицю, робітницю і власницю фабрики, чи якоїсь майстерні. В Україні у XIX ст. під дію положень Зводу законів підпадала відносно незначна кількість жінок: представниці панівних і середніх прошарків суспільства.

Виключення були зроблені на користь селян, яким російськими законами дозволялось «жити на основі своїх звичаїв». Судовими органами розглядалися тільки серйозні карні злочини

селянок. Цивільні справи вирішувала сільська громада і поміщик. О. Я. Єфименко констатувала, що у Наддніпрянській Україні переважна більшість жінок були сільськими мешканками і їх правові стосунки визначалися за законами звичаєвого права. [13, с. 83]. Установки звичаєвого права більше, ніж офіційне законодавство XIX ст., нівелювали статеву нерівність і захищали жінку від принижень. На цей факт звернув увагу у 1850 р історик В. Я. Шульгін у своїй магістерській роботі, яка була присвячена становищу жінки на Русі у допетровську добу. Він підкреслював, що рівень розвитку суспільства характеризується насамперед рівністю прав чоловіка та жінки. Водночас, перебуваючи у захопленні від добродійності своїх сучасниць, він писав, що жінки є представницями моральності, любові, соромливості у той час, як чоловіки є втіленням закону, честі й розуму [14]. Перша наукова праця В. Я. Шульгіна привернула до себе увагу вчених. Зокрема, високу оцінку роботі дали відомі історики, представники «державницької» школи К. Д. Кавелин [15, с. 1030 – 1031] і М. П. Погодін [16, с. 97]. Інші дослідники XIX ст. також відзначали перевагу установок звичаєвого права стосовно жінки у порівнянні з офіційним законодавством [17, с. 120 – 132; 12, с. 198-199].

З поширенням дії Зводу законів у Наддніпрянській Україні, застосування норм місцевого права було офіційно припинене. Окремі статті місцевого права дозволялися лише для Чернігівської та Полтавської губерній. За визначенням ст. 7, при досягненні повноліття дівчата цієї місцевості могли звернутися до суду і з його дозволу, всупереч волі батьків, одружитися. Формулювання цієї статті фактично підкріплювало зміст ст. 12 про не примушення наречених щодо одруження і вказувало шлях для дівчат інших регіонів, як позбутися ненависного шлюбу. На дієвість ст. 7 на території України наголошував правознавець XIX ст. М. Філіппов, який акцентував увагу суспільства на розповсюджене у реальному житті явище – порушення ст. 12 Зводу законів про не примушення наречених щодо одруження [18, с. 529]. Але зміст вказаних статей залишився без змін. Лише усталені місцеві традиції і норми звичаєвого права в Україні змусили царський уряд зробити поступки у вказаному питанні для Чернігівської та Полтавської губерній. На цей аспект звернув увагу на початку XX ст. М. П. Чубинський., який акцентував увагу на національному характері окремих правових норм сімейного права: «Достатньо ознайомитися з залишками місцевих цивільних законів, які діють у Чернігівській і

Полтавській губернії, достатньо прочитати відомості, наведені дослідниками українського побуту, щоб побачити, що в сфері сімейного укладу і в сфері наслідування український народ зберігає характерні особливості, які відображають його національний характер» [19, с. 19].

Після смерті батька усі права батьківської влади в родині належали винятково матері. Це було закріплено ст. 164 Зводу законів. Матері належали також опікунські права над дітьми після смерті чоловіка (ст. 229), якщо заповітом у допомогу їй не призначено іншого опікуна (ст. 230). Тільки за законами Чернігівської й Полтавської губерній у допомогу матері-опікунці призначався співопікун з родичів малолітнього або зі сторонніх осіб (ст. 232) [12, с. 270].

О. Загоровський звернув також увагу та той факт, що для Чернігівської і Полтавської губерній за ст. 167 Зводу законів батькам надавалося також право відректися від дітей, що також було запозиченням з Литовського статуту і звичаєвого права. Для відречення встановлювалися доведені судом випадки: 1) якщо діти, забувши страх Божий, зважились підняти на батьків руку або довели їх до гніву; 2) коли вони зі злості, а не для державної користі свідчили проти батьків у карних справах; 3) якщо вони відмовилися у кримінальній справі взяти батьків на поруки; 4) коли дочка веде розпусне життя; 5) якщо вони спокусились у батьків відняти належне останнім майно; 6) коли відмовили старим батькам у необхідному утриманні; 7) якщо вони, користуючись батьківським майном, не дали їм допомоги у тяжких обставинах [12, с. 267]. Як бачимо, гендерний баланс порушується лише у визначенні пункту щодо засудження дочки за її розпусне життя, про сина нічого не сказано, на відміну від інших пунктів: батьки, діти – однакова правоздатність і відповідальність для обох статей. Народне право засуджує дівчину, майбутню матір, яка порушує усталені норми моралі.

Дослідження правового становища жінки у Наддніпрянщині XIX ст. свідчать про те, що науковцями Київського, Новоросійського, Харківського університетів проведена значна робота щодо постановки і вивчення проблеми. Доведено, що законодавство Російської імперії закріплювало правову дискримінацію жінки. Водночас історики і правознавці вказаного періоду відзначали перевагу установок звичаєвого права стосовно жінки у порівнянні з офіційним законодавством. За статтями Зводу законів, переважна більшість яких була сформована ще у XVIII ст., визначалась правова

нерівність жінки у родині і в суспільстві. Все це деморалізувало і пригнічувало жінку, складало головний чинник зневажливого ставлення до неї суспільства. Згідно з сімейним правом дружина мала підкорятися своєму чоловікові, шанувати його, слухатися і догоджати. При переїзді чоловіка, зміні місця його служби і постійного проживання жінка повинна була слідувати за ним. Право на окреме проживання, отримання паспорта, найматися на роботу жінка могла отримати лише з дозволу чоловіка. Вона не могла видавати векселів, якщо не вела самостійної торгівлі. Спадкове право також у більшості випадків для жінки було принизливим. Саме ці установки викликали найбільший протест передової спільноти, сприяли активізації жіночого руху. Дослідження правового статусу жінки в Російській імперії сприяли розвитку боротьби проти дискримінації, за громадянські права в Україні.

Література:

1. Мірна З. Жіночий рух на Великій Україні // Жінка. – 1937. – Ч. 6.
2. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: феминизм, нигилизм и большевизм, 1860 – 1930 / Пер. с англ. – М., 2004.
3. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования, 1805 – 1905 / Под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалия. – Харьков, 1908.
4. Куницын А. О правах наследования лиц женского пола // Отчет о состоянии императорского Харьковского университета. – Харьков, 1844. – С. 5-142.
5. Неволин К. История Российских гражданских законов. – СПб., 1851.
6. Лохвицкий А. В. Замечания на статью Филиппова «Взгляд на русское законодательство» // Русское слово. – 1859. – № 10. – Отд. II. – С. 15-22.
7. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. II: Права семейственные, наследственные и завещательные. – СПб., 1875.
8. Синайский, В. И. Личное и имущественное положение замужней женщины в гражданском праве: С приложением действующих русских законов, сенатской практики и указателя русской литературы. – Юрьев, 1910.
9. Спасович В. Д. Об отношении супругов по имуществу по древнему польскому праву. – СПб., 1857; Никольский В. О началах наследования в древнейшем русском праве. – М., 1859; Лохвицкий А. В. О сочинении В. Спасовича «Об отношениях

- супругов по имуществу по древнему польскому праву» // Отечественные записки. – 1857. – № 9. – Отд. II. – С. 75 – 77;
- Його ж. Разбор сочинения В. Никольского «О началах наследования в древнейшем русском праве» // Русское слово. – 1860. – № 2. – Отд. II. – С. 38 – 43.
10. Петербургская жизнь: Заметки нового поэта // Современник. – 1861. – № 2.
11. Загоровский А. О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884.
12. Загоровский А. И. Курс семейного права. – Одесса, 1902.
13. Ефименко А. Я. Крестьянская женщина // Дело. – 1873. – № 3.
14. Шульгин В. Я. О состоянии женщин в России до Петра Великого. – Киев, 1850.
15. Кавелин К. Д. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование Виталия Шульгина. Выпуск I. – Киев, 1850. // Собрание сочинений К. Д. Кавелина: Монографии по русской истории. Рассуждения, критические статьи и заметки К. Д. Кавелина. – СПб., 1897.
16. Погодин М. Л. О состоянии женщин // Москвитянин. – 1850. – Ч. 3.
17. Филиппов М. Женщина в крестьянской семье // Друг женщин. – 1883. – № 4. – С. 120 – 132.
18. Филиппов М. Л. Взгляд на русские гражданские законы // Современник. – 1861. – № 2. – С. 523-562.
19. Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Украинская жизнь. – 1913. – № 6.

*Ібрагімова Г. І., Інститут прав людини
НАН Азербайджану*

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНО-СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ

В данной статье показывается, что в начале XX столетия женский вопрос в литературно-общественной мысли Азербайджана свободомыслящими интеллигентами и литераторами поднимался как один из основных, подвергались клеймению многоженство, семейные нормы, допускающие брак малолетних и т. п.. Вопрос о свободе женщин ставился со всей остротой, резко, в сатирическом духе критиковались мусульманские религиозные деятели, выступающие против свободы женщин. Полное освобождение женщины связывалось с задачей перестройки общественной жизни на демократической основе.

In the article is noted that women problem was put as a fundamental problem in literary- public opinion by free-thinking intelligentsia and writers at early XX century in Azerbaijan; the family norms made way to polygamy, juvenile marriage was blamed, women freedom was put point-blank, the clergymen who had been against it were severely satirized, women's absolute freedom was considered with the duty of rebuilding the public life on democratic bases.

Кінець XIX століття – початок XX століття вважається за вирішальний період боротьби азербайджанського народу за незалежність. Колоніальна політика царизму в Азербайджані, політичні і економічні обмеження відносно азербайджанських інтелігентів і власників підсилювали опозиційний настрій в їх середі. З цієї причини виникнув сприятливий ґрунт для об'єднання представників різних соціальних шарів, особливо інтелігенції і трудящих. Цей період подарував азербайджанському народові яскраве покоління талановитих, професійних суспільно-політичних діячів і революційних демократів. А. Топчибашев, І. Зіядханов, М. Джафаров, Ф. Хойський, Х. Хасмамедов, А. Агаєв, М. Расулзаде, Н. Наріманов, Т. Нагієв, А. Кязімзаде, Дж. Мамедкулізаде, М. А. Сабір (Тагирзаде), О. Ф. Неманзаде, У. Гаджібеков, Ю. В. Чеменземінлі проявляли особливу активність у суспільно-політичному, літературному життю Азербайджану на рубежі XIX і XX століть. Боротьба за єдині життєві цілі (свобода і незалежність, інтереси всієї нації, свобода слова, совість, правова рівність і ін.) ґрунтовно вплинула на розвиток світогляду різних верств населення країни в правильному, прогресивному напрямі, але надмірно складні, суперечливі, особливості часу перешкодили правильному завоюванню і розумінню ними складних соціальних проблем епохи у спільній, єдиній площині.

На початку XX століття загострилися соціальні і класові суперечності у Північному Азербайджані. У цих умовах вищезазначені суспільно-політичні діячі і літератори підтримували ідею представлення права самоврядності регіонам Російської імперії, вимагали незалежності в областях освіти, медицини, друку, науки, літератури і мистецтва, виступали проти колоніального ярма, вели боротьбу за ліквідацію національної ворожнечі і за навчання на рідній мові. Саме у цей період питання про емансипацію жінок, що вважалося одним з головних, поряд з іншими проблемами перетворилося на об'єкт боротьби старого і нового, прогресивних і реакційних сил азербайджанського суспільства.

Соціально-політичне положення в Азербайджані на початку ХХ століття знаходило своє віддзеркалення у літературному процесі зі всією своєю суперечністю і складністю. Корінні відмінності між жіночою і чоловічою психологією, різка відзнака міжособових і міжетнічних відмінностей – саме на цих основах також і в азербайджанській культурі поряд із захистом багатомістових національних традицій виявилися тенденції нової, якісної інтеграції країни до світової спільноти (проблема “Захід-Схід”). У демократичному друці Азербайджану вільнодумні інтелігенти і літератори актуалізували проблему жіночої свободи, демократичні налагоджені просвітелі піддавали гострій критиці носіїв реакційного образу мислення.

М. А. Сабір-Тагізаде (1862-1911) висміював покровителів старих звичаїв і традицій, таврував багатоженство, норми, що допускають брак малолітніх, зі всією гостротою ставив питання про емансипацію жінок, різко, в сатиричному дусі критикував мусульманських релігійних діячів, виступаючих проти свободи жінок. Гюлара Гадірбекова в газеті “Література і мистецтво” (на азерб. мові) від 28 грудня 1936 року, в статті під заголовком “Сабір і жінка” відзначала, що М. А. Сабір сміливо виступав проти звичаю видачі 8-9 літніх малолітніх заміж за 50-60 літніх хаджі і кербалаї, у вірші “Злий гніт чоловіка” (на азерб. мові) показував, що жінки “задихаються в лапах диких звірів – мужів”. Автор вищезгаданій статті писав: “Сабір сміливо викривав нещадне панування ісламської релігії, Шаріату, релігійних діячів, відсталих ладів, звичаїв і традицій над азербайджанськими жінками, вимагав людського, гідного життя для жінок трудящих.

Свобода і права, письменність і культурність жінок займали видне місце в творчості Сабіра. Сабір бачив безправ'я жінок удома, у сім'ї, у суспільному житті, як поет – громадський діяч, психолог глибоко досліджував жінку, прагнув позбавити її від всіх соціальних бід. Сабір виступав проти економічної залежності жінки, захищав її” [3].

Револьюційно-демократичні просвітелі Азербайджану, зробивши ще один серйозний крок вперед, зв'язували питання про емансипацію жінок із завданням перебудови суспільного життя на демократичній основі. Відносно жіночого питання Н. Наріманов (1870-1925) виступав з більш послідовної позиції, пов'язував це питання з проблемою “соціалістичного перевлаштування суспільства”. Н. Наріманов, що присвятив свій виступ

на I З'їзді жінок Азербайджану питанню про емансипацію жінки, говорив: "Свобода жінок можлива тільки діяльністю, виступами, вільним життям самих же жінок у достатку і без якого-небудь засудження".

15 серпня 1906 року Н. Наріманов на з'їзді вчителів Кавказу висловив своє відношення до народної освіти, показав необхідність ведення навчання на рідній мові і юридичного рівноправ'я вчителів. Цей з'їзд носив також політичний характер. Гострота питань освіти, поставлених на обговорення учасників з'їзду, солідарність вчителів, пропозиція вимагати від уряду провести перетворення в області освіти – все це по суті носило революційний характер. Програма з'їзду і її обговорення свідчили, що учасники з'їзду були проти колоніальної політики царизму. Н. Наріманов в своєму виступі на II з'їзді, проведеному в місті Баку [2] відкрито виступив за ліквідацію всяких національних і соціальних обмежень, продемонстрував своє рішуче відношення до перспектив боротьби за досягнення цієї мети [12, 157]. Він з метою посилення заходів в області серйозної боротьби проти туберкульозу, на церемонії "Біла квітка" поряд з чоловіками залучав і азербайджанських жінок, для збору пожертвувань, передбачених для добродійних цілей, організував запрошення багатих людей на ці вечірки, прагнув до проведення цих церемоній на рівні всенародного свята. Доречно відзначити, що церемонії "Біла квітка" з метою боротьби проти епідемії проводилися щорік в Астрахані. Кожен учасник цієї церемонії замість білої квітки переводив гроші в спеціальну касу. Гроші, зібрані від населення на цих церемоніях, витрачалися на всенародну справу. Самовіддані жінки – мусульманки – Хаджар, Сона, Мусліма, Алія, Зулейха, Ебру і Вакіна активно брали участь на цих заходах. Н. Наріманов писав про це: "Тисячі подяк пані-мусульманкам Хаджітархана (Астрахані – ред.)! Вони продемонстрували іншим націям бездоганність своєї нації" [2, 21]. Далі він писав: "Слава богу, що моя улюблена нація продемонструвала більше старанності і радіння, надала мені більше очікуваною мною допомоги. В день свята "Біла квітка" успіх мусульман був не більше інших, але і не менше останніх. Особливо цього дня деякі наші співвітчизниці – пані-мусульманки, показавши свій талант, своїм милосердям і старанністю, завоювали загальну довіру" [2, 22].

Прогресивні мусульманські релігійні діячі, які відносилися позитивно до навчання жінок, ґрунтовними доводами виступали проти закриття жіночих шкіл: Вони прагнули довести, що по аяту

Корана гроши “зьякат” (десята частка річного зростання стану – ред.) необхідно витрачати на освіту; по Корану студентам і вчителям належить “зьякат”, навчання наукам дозволено і необхідно для мусульман [4, л. 11]. Один з керівників мусульман Південного Кавказу – Шейхульіслам Ахунд Пішнамазаде по відношенню до жінки був однією з прогресивно мислячих осіб свого часу. Він в одному з пояснень в татарській газеті “Ганош” відзначав, що між інтелігентними мусульманськими чоловіками і неосвіченими, безграмотними жінками відмінність в характері, вихованні, світогляді, різне відношення до одних і тих же подій, відмінність в рівні культурного розвитку є головними причинами внутрісімейної прірви: “... А одружених інтелігентів така сім’я не владнує, вони шукають забави зовні дома. Нещасні мусульманки часом тижнями не бачать своїх чоловіків, нервують, плачуть, що робить поганий вплив на виховання дітей” [2, 23]. Тому Шейхульіслам справедливо приходять до нижченаведеного висновку: “... Наша сучасна молодь поступово розвивається і виховується в європейському дусі; міняється їх відношення до жінки. А з іншого боку, ми взагалі не звертаємо уваги на виховання дівчат-мусульманок. Таким чином, в характері, вихованні і в розвитку виникають два основні полюси. І сімейні розбрати, і небажання наших інтелігентів одружуватися на безграмотних мусульманках походять від цього” [12, 39, 23]. Ахунд, спираючись на кялами (вивчення – ред.) пророка Мухаммеда і імаму, показував, що іслам не суперечить отриманню освіти жінок. Таким чином він прагнув безпосередньо довести читачам справедливість висунутих ним думок і міркувань. Н. Наріманов у зв’язку з цим поясненням Ахунд Пішнамазаде опублікував в газеті “Прикаспійський край” статтю під заголовком “Жіноча освіта в середі мусульман”. У цій статті він вітав прогресивне відношення Шейхульіслама Ахунда Пішнамазаде до питання про навчання жінок [2, 24].

Наприкінці статті Н. Наріманов писав: “Ми знову повернемося до цього питання, але скажемо цим чорносотенним муллам, які поки є ворогами навчання жінок: Ви обмовляєте на Шаріат. Ви не маєте уявлення про Шаріат” [2, 24].

Через місяць Н. Наріманов в статті “Ще раз про жіноче питання в середі мусульман” писав: “Отже, зараз ясно – Шаріат допускав вивчення світських наук мусульманками і по Шаріату, мусульманки також як і мусульмани вільні, вони не рабині, рівноправні члени сім’ї і суспільства. Нині вивчення наук, дисциплін дівчатами, їх рівноправ’я з чоловіками в суспільних питаннях – важлива вимо-

га часу” [11, 5; 1, 77]. Далі Н. Наріманов писав: “Нарешті, хай це пояснення вищезазначених, гідних довіри осіб добре дізнаються всі мусульманки, що жили в рабстві і протягом століть тих, що стогнали під ярмом, ображені і принижені своїми нелюддяними, жорстокими чоловіками, а може бути в безвихідному стані що неодноразово проклинали упереджених тлумачів Корану” [2, 25].

Н. Наріманов в питаннях жіночої свободи і навчання жінок виступав з революційної позиції. Наприклад, він відносно чаршаба (чадри – ред.) відзначав, що “якщо не будуть вирішені страшніші завдання, тобто якщо не зміниться існуючих строй, то питання про чаршабе не буде вирішено природним чином” [1, 79].

Ці слова Н. Наріманова – одного з представників передової суспільної думки всього Сходу були проявом прогресивної національної ідеї Азербайджану, проявом прогресивного відношення до жінки в складний, суперечливий момент історії. Радянське суспільство, за яке він боровся і його відношення до свого громадянина, реакція, що запанувала, і її концептуальні основи були породженими проблемами ХХ століття. Азербайджанський народ пережив найпарадоксальніші моменти цього суспільства: з одного боку, були надані свобода слова, сповідання, совісті, з іншого боку, людей заарештовували, засиляли, розстрілювали за правду, чисті помисли, віру; пропагували освіту, людей примусово навчали і, в той же час, знищувалися світлі розуми, всією своєю істотою віддані народові вчені мужі. Для цього застосовувалися найвитонченіші способи. Вивчаючи у 18 фондів Інституту рукописів НАНА документи (150 документів), що належали Гюлсум Наріманової (дружина Н. Наріманова), стаєш свідком яскравого прояву того, як радянська держава уміло використовувала для досягнення своїх цілей активність не російських народів і в той же час відносилося до них зневажливо, піддавало моральному і матеріальному утиску, гонінням за національною ознакою. Ця жінка прожила довгий час в столиці імперії Москві, віддала кращі роки свого життя служінню радянській владі (читай – російському народові), займала самі різні високі пости (це предмет окремого дослідження), пожертвувала своїм єдиним сином в ім'я захисту імперії. Вона була видним громадським діячем, активним співробітником Антифашистського жіночого комітету, членом Ради опікунів Московської області, віддавала багато сил на облаштування дитячих садів, займалася добродійністю, писала статті... Вона втратила здоров'я саме на службі радянській державі, при виконанні службового боргу. І така

людина була вимушена тричі письмово звернутися до Голови Верховної Ради СРСР з проханням відновити право отримувати необхідне для підтримки її здоров'я безкоштовне дієтичне живлення в їдальні Кремля! У зверненні вона відзначала, що у неї "вкрали" все, що вона страждає від гіпертонії і просить виділити їй кімнатку в 6 м² в Підмосков'ї. Вона не просила, а благала, але всі її благання залишилися безмовними. Це – найбільша образа пам'яті самої Гюлсум ханум (навіть могила якої невідома), Нарімана і Наджафа Наріманових. Це яскравий приклад того, що існуюче офіційне відношення до національних мов, культур, вірувань, політика, що проводилася відносно освіти на місцях відбивалася і на жіночому питанні. Це була невидима сторона тоталітарного режиму. На нашу думку, в Азербайджані необхідно провести певну роботу по увічненню пам'яті про Гюлсум Наріманової, а також підняти це питання перед відповідними органами Росії [5-10].

З розглянутих фактів можна прийти до такого висновку, що питання про емансипацію жінки піднімалося вільнодумними інтелігентами і літераторами як одне з основних, критикувалися багатоженство, сімейні норми, що допускають брак малолітніх, гостро ставилося питання про свободу жінок, різко, в сатиричному дусі критикувалися реакційні погляди мусульманських релігійних діячів, повне звільнення жінок зв'язувалося із завданням перебудови суспільного життя в Азербайджані на демократичній основі. А з іншого боку, безпосередня підтримка навчання жінок і жіночої свободи прогресивними мусульманськими релігійними діячами були позитивним кроком у напрямі вирішення цих актуальних проблем.

Література:

1. Ахмедов Г. М. Педагогические мысли Н. Нариманова. – Баку: Маариф, 2000. – 138 с. + 15 ц. р. (на азерб. языке).
2. Ахмедов Т. Следы минувших дней // Журнал «Азербайджан». – 1982. – № 4. – с. 4-26 (на азерб. языке).
3. Гадирбекова Г. Сабир и Женина // Газета «Литература и искусство». – 1936. – 28 декабря. (на азерб. языке).
4. Институт Рукописей им. С. Мумтаза Национальной Академии Наук Азербайджана. Фонд. 8, список 1, д. № 49, л. 2в.
5. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 120, л. 2в.
6. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 151, л. 2в.
7. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 158, л. 2в.

8. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 168, л. 2в.
9. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 186, л. 2в.
10. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 193, л. 2в.
11. Нариманов Н. Н. Ещё раз о женском вопросе в мусульманской среде // Газета «Прикаспийский край» – Астрахань, 1911. – 30 января.
12. Нариманов Н. Н. Избранные произведения. – В 3-х томах. – Баку, Азернешр, 1988. – Том. I – 375 с.

Яровенко Л. О., ОНЮА

ПОЛІТИЧНЕ ПРАВО: ПОНЯТТЯ ТА СТАТУС

Реалии современности требуют качественно нового изучения политико-правового пространства в рамках философии права, теории государства и права, поскольку существующие трактовки сущности политического права, его правовой природы, предмета исследования, терминологии, его методологии не совсем безупречны.

The present requires qualitatively new studying of the political-legal space within the scope of the philosophy of law, theory of law and state, so far as present definitions of the essence of political law, its legal nature, its subject of studying, terminology, methodology are not quite unimpeachable ones.

В системі права співіснують основні (фундаментальні) і комплексні галузі права. Для кожної з історично сформованих основних галузей права характерно використання певного набору методів правового регулювання. Комплексні галузі права утворюються за іншим принципом, що передбачає поєднання правових норм, встановлених в основних галузях для регулювання суспільних відносин, з правовими нормами, що закріплені нормативно-правовими актами спеціального законодавства. Такий механізм дозволяє формувати комплексні галузі права згідно з суспільною необхідністю, зумовленою розвитком законодавства в деяких галузях життєдіяльності, що призводить до появи великої кількості правових норм і нормативно-правових актів. Такою комплексною галуззю права є, на наш погляд, політичне право.

Розробка проблематики політичного права як галузі права знаходить своє вираження в сучасній юридичній літературі. Так, А. І. Ковлер, підкреслює кількісне збільшення нормативного масиву і його спеціалізацію, фіксує демаркційну лінію розрізнення

як права держави та правової держави, яка призвела до розумної деєтатизації конституційного права, в результаті чого з переважно державного права воно стає правом політичним [1]. Аналогічної точки зору дотримується М. І. Матузов. Він відзначає, що з відомою часткою умовності можна говорити про появу політичного права, а отже, потрібно політологічне осмислення права [2].

У деяких європейських країнах (скажімо в Німеччині, багато авторів, зокрема П. Кірххоф і Й. Ізензее) конституційне право називають правом політичним. На наш погляд, у цій дихотомії є свій резон, в той же час, не можна не визнати й те, що за великої кількості значень слова “політичний” цей термін у різних контекстах може мати різне значення. Проте, коли говорять про політичні права як синонім права конституційного, в першу чергу прагнуть виділити притаманну конституційному праву особливу властивість, завдяки якій воно змістовно відрізняється від інших галузей права. Ця властивість в тому, щоб придбати ознаки державного початку, тобто прагнення до влади і впливу на визначення загальної волі, самоствердження, самозбереження держави і його керівну роль у політико-правовому процесі. Політика при цьому є першоосновою права, а право – продукт та інструмент політики [3].

Предметом правового регулювання будь-якої галузі права є певні сукупності однорідних суспільних відносин: майнові, фінансові, адміністративні, бюджетні, трудові, транспортні, сімейні, кримінальні та ін.

Предметом політичного права є політичні відносини, що регламентовані політичним законодавством – сукупністю нормативно-правових актів з специфічних питань політичної діяльності. Політичні відносини визначаються як взаємодія соціальних груп, особистостей, соціальних інститутів з приводу управління суспільством. Вони виникають, коли потреба в управлінні і владному регулюванні соціальних процесів і відносин починає здійснюватися за активної участі держави. Політичні відносини несуть в собі всі необхідні атрибутивні якості політики:

– їх сенс полягає у встановленні зв'язку буття соціальних суб'єктів (соціальних груп, особистостей) з проблемами та інтересами, властивими всієї соціальної цілісності;

– виникаючи за активної участі свідомості, політичні відносини існують не в свідомості людей, а у вчинках, діях, процесах, взаєминах між соціальними групами, державою, партіями;

– активний характер політичних відносин дозволяє людям з їх допомогою впливати на зовнішні і внутрішні параметри свого існування;

– їх специфічним інструментом виявляється влада, примус, авторитетний вплив, використання сили організації, у якості якої можуть виступати і партії, і спілки, і держави, рухи, інститути, що виникають в результаті об'єднання волі і дій людей на основі певних принципів.

У результаті існування політичних відносин відбувається відтворення (регенерація) – просте або розширене – політичного процесу та системи, накопичення і трансляції політичних ідей, знань, досвіду, цінностей, а також форм і способів практичної політичної діяльності. Зміст політичних відносин визначається відносинами держави і суспільства, влади і людини, соціальних груп, верств і класів, які характеризуються рисами консенсусу (договору), конфліктності, єдності, співпраці, взаємодії, панування і підпорядкування. У структурі політичних відносин можна виявити і духовну (що пов'язано з процесами пізнання і отримання політичної свідомості, ідеології), і матеріальну (оскільки в результаті їх здійснення в суспільстві відбуваються реальні, відчутні зміни) складові. Політичні відносини існують на локальному, регіональному, національному, міжнародному, глобальному рівнях.

Об'єкти політичного права – це явища, на які спрямована політична діяльність, політичне життя суспільства в цілому. Політичне життя суспільства визначає соціальну та політичну структуру влади; тип політичної системи, партійної системи, тип державного устрою і політичного режиму, стан суспільно-політичних організацій та їх функціонування та ін. Політичне життя залучене у вирішення політичних і суспільних завдань.

Суб'єкти політики для організації і розвитку політичного життя в напрямку реалізації визначених цілей формують такий важливий об'єкт політики, як політичну систему і її структуру. Політична система, як об'єкт політичних відносин, включає організацію політичної влади, відношення між суспільством і державою, взаємодію з іншими підсистемами.

Суб'єкти політики повинні внести в неї організованість, забезпечити консолідацію, мирне функціонування. Суб'єкти політики формують об'єкти владної політики – політичну систему та її структуру: влада, політичні відносини, політична культура.

Нині об'єктом політики стали світова політична система, світовий політичний порядок, відносини між політичними системами різних країн світу.

“Суб'єкт” – це активно діюча особа, група осіб, суспільство в цілому, які володіють свідомістю і волею. Суб'єкти політичного права володіють правосуб'єктністю учасників політичної діяльності: індивіди, класи, соціальні групи, а також створені ними організації, активна практична діяльність яких спрямована на збереження або зміна політичних та інших сфер життєдіяльності людей. Залежно від масштабності та ефективності дій розрізняються первинні й вторинні суб'єкти політики. Первинними суб'єктами є великі суспільні групи як організоване ціле, об'єднане спільністю інтересів і цілей – соціальні групи, етнічні групи, індивіди. Політична діяльність цих суб'єктів персоніфікована. До вторинних суб'єктів політики відносяться інститути й політичні організації, що реалізують інтереси і волю великих суспільних груп (держава, партії, суспільно-політичні організації). Вторинні суб'єкти – похідні по відношенню до первинних, оскільки вони утворені для реалізації інтересів певних груп і виконують службову і виконавчу роль по відношенню до великих суспільних груп.

Політичні відносини в кожний історичний період розвитку суспільства можна зрозуміти, а також передбачати їх можливий розвиток, лише з'ясувавши: хто стоїть за тим чи іншим політичним подією, явищем, процесом (суб'єкт політики) і на що спрямована його діяльність (об'єкт політики). Тільки в цьому випадку можна оцінити зміст політичних відносин і зайняти в них власну позицію.

Проблема методів правового регулювання галузей права є досить дискусійною. Вище вже вказувалося, що специфічний метод правового регулювання, як правило, лежить в основі поділу системи права на галузі права. Це цілком природно: виникнення нових видів суспільних відносин саме по собі ще не тягне за собою формування нових галузей права. У той же час метод правового регулювання займає підпорядковане положення по відношенню до предмета, тому що зумовлюється останнім. У зв'язку з цим у правовій науці виявляються два принципово різних підходи до необхідності виділення для кожної галузі свого специфічного методу правового регулювання. Перший підхід ґрунтується на тому, що кожна галузь права має свій специфічний метод, другий – що

всі галузі права використовують єдині правові методи, закладені в самій природі права. Специфіка ж кожній галузі проявляється в перевазі одного або кількох методів.

Методи правового регулювання являють собою сукупність способів впливу на суспільні відносини, що складають предмет галузі права. Теоретично методи правового регулювання поділяють на імперативні і диспозитивні. Імперативні методи виходять з механізму владного впливу на суб'єкти правовідносин. Такі методи широко застосовуються в адміністративному та кримінальному праві. Диспозитивні методи засновані на наданні рівноправним суб'єктів правовідносин можливості самостійного вибору форми організації і здійснення їх прав в межах правових норм. Диспозитивні методи засновані на дозволі здійснювати певні дії, наданні певних прав і виборі варіанта дій. Метод політичного права як галузі права представлений сукупністю імперативного і диспозитивного методів.

Взаємодія та взаємопроникнення права та політики в теоретичній та практичній сферах знаходять відображення в можливості виділення автономної галузі права – політичного права, з властивими їй предметом та методом правового регулювання [4].

Звідси, політичне право можна визначити як сукупність політико-правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з функціонуванням політичної влади. Політичні суспільні відносини побудовані на принципі підкорення одних суб'єктів іншими, в центрі яких завжди прагнення до влади. Де-факто, політичне право регулює суспільні відносини взаємодії права та політики, правового і політичного.

Література:

1. Ковлер А. И. Антропология права. / А. И. Ковлер. – М. – 2002. – 325 с.
2. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. / Н. И. Матузов. – Саратов. – 2004. – 349 с.
3. Навальный С. В., Романенко Е. А. Политическое право: постановка проблемы. / С. В. Навальный, Е. А. Романенко // Юридический вестник РГЭУ. – № 4. – 2008. – С. 6-11.
4. Баранов П. П., Шпак В. Ю. Политическое право в многообразии своей определенности: философский анализ. / П. П. Баранов, В. Ю. Шпак. // Философия права. – 2007. – № 1 (21). – С. 7-14.

МОДЕЛЬ ТА ЮРИДИЧНА КОНСТРУКЦІЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ

Этимологическое исследование таких понятий, как разрешение, узаконение, признание, подтверждение, предоставляет возможность раскрыть сущность понятия легализации, установить ее модель и юридическую конструкцию. Это несет в себе важный методологический и теоретический аспект, так как предотвращает возникновение коллизий в понимании легализации.

Etymologic research of such concepts as: permission, legitimation, confession, confirmation, gives possibility to expose essence of concept of legalization, set its model and legal construction. It has important methodological and theoretical aspect.

Вивчення юридичної конструкції легалізації носить важливий методологічний і практичний характер, бо дозволяє уникнути виникнення колізій у розумінні легалізації представниками різних галузей права.

Розробляючи і впроваджуючи якісні механізми юридичної техніки, варто враховувати, що одним із специфічних методів пізнання права є використання юридичних конструкцій. Юридичні конструкції виступають засобом побудови нормативного матеріалу, його тлумачення. У цьому зв'язку юридичні конструкції можливо класифікувати на теоретичні – як метод пізнання права і нормативні – як засіб побудови нормативного матеріалу.

П. М. Рабинович у своїй статті “Юридична техніка законотворчості в Україні: загальні проблеми” обґрунтував загальні тенденції розвитку законодавства і його юридико-технічний рівень, указавши, що утілення вимог юридичної техніки в законотворчу практику в Україні є необхідною складовою побудови і функціонування ефективної законодавчої бази держави [10, с. 136-142].

Термін “юридична конструкція” часто уживане поняття в юридичній літературі і практиці, однак це зовсім не однозначне тлумачення. У сучасний період під юридичною конструкцією найчастіше розуміють частину юридичної техніки, деяку своєрідну побудову прав, обов'язків і відповідальності, їх “типові схеми”, якими наділяється правовий матеріал [1, с. 49].

У контексті даної статті пропонується використовувати термін “юридична конструкція” в широкому розумінні, при якому вона

розглядається з позицій і методів пізнання права і побудови нормативного матеріалу. Теоретичним обґрунтуванням подібного підходу є дослідження, яке здійснив А. Ф. Черданцев ще в сімдесятих роках уже минулого століття. Однак, незважаючи на це, подібний напрям не утратив своєї актуальності й у наші дні [9, с. 19]. Більш того, за допомогою використання широкого підходу при тлумаченні поняття юридичної конструкції стає можливим максимально повно і якісно установити сутність досліджуваного поняття.

З'ясування природи юридичних конструкцій належить до сфери нормотворчої і правозастосовної діяльності.

Особливістю побудови юридичних конструкцій є можливість використання методу моделювання, за допомогою якого вибудовується юридична конструкція, що імітує складний структурний стан урегульованих правом суспільних відносин, юридичних фактів чи їхніх елементів.

Наступним методом побудови юридичної конструкції є метод абстрагування. Абстрагування вимагає відволікань від різноманіття видів і властивостей суспільних відносин, їх зв'язків з іншими соціальними факторами. Використовуючи метод абстракції в юридичній конструкції, знаходять висвітлення лише ті сторони, елементи і властивості суспільних відносин, що урегульовані правом [12, с. 12-19].

Юридична конструкція охоплює права й обов'язки суб'єктів, їхні дії, психічне ставлення до дій. Як і суб'єкти, вони розглядаються як самостійні елементи правових конструкцій. Використання спрощеної моделі юридичної конструкції сприяє детальному вивченню реальних правовідносин. Зв'язок змодельованої юридичної конструкції з її елементами має характер відповідності, аналогії, тобто подібності на рівні істотних ознак урегульованих правом власних відносин [5, с. 166].

Це положення не виключає того, що поряд з конструкціями загального характеру можуть створюватися і відносно більш конкретні конструкції. У цьому розумінні можна говорити про легалізацію як про конкретну юридичну конструкцію з властивими їй елементами.

Елементи дозволяють розкрити сутність самого поняття "легалізація", побудувати її модель, юридичну конструкцію. Іншими словами, формулюється не просте поняття легалізації, а шляхом аналізу виокремлюються ідеальні структурні складові частини (елементи) і з них конструюється ідеальна модель (юридична конструкція).

Легалізація – це не просто поняття, а модель, що відображає складний структурний стан. Відношення між легалізацією та її складом є відношення між явищем і його ідеальною моделлю. Грунтуючись на проведених раніше дослідженнях, під легалізацією варто розуміти конкретну правову процедуру, що її здійснює уповноважений суб'єкт з питань визнання, дозволу, підтвердження, узаконення певних суб'єктів, об'єктів, дій в інтересах зацікавлених осіб [7, с. 57].

Дотепер у правовій науці не були розроблені ні наукова доктрина, тобто навчання про легалізацію, ані її концепція – як головна ідея легалізації, ані конкретна програма дій з розробки питань легалізації.

Уперше термін “легалізація” був використаний в українському законодавстві у зв'язку з відмиванням злочинних грошей. У правовій науці було недостатньо розроблене загальне вчення про легалізацію. Спочатку пояснення побудови легалізації носило певною мірою гіпотетичний характер. Але в міру накопичення й уточнення знань про легалізацію нарешті стає можливим створити загальну модель (конструкцію) легалізації, що дозволить пояснити побудову і сутність як материнського поняття легалізації, так і всіх її видів. Модель легалізації може бути засобом до інтерпретації всіх видів легалізації. Теоретичне допущення, що легалізація як система, що складається з певних елементів, уявляється у вигляді юридичної конструкції, дає можливість її подальшого дослідження з гносеологічних позицій.

Юридичній конструкції притаманні багато функцій, виконуваних ідеальними моделями. Так, нею можна оперувати в уявному експерименті з метою формування, обґрунтування теоретичних висновків. Що стосується інтерпретаторської функції юридичних конструкцій як моделей, то у філософській літературі цю функцію слід розуміти по-різному. Одні автори трактують її вузько. Наприклад, Б. С. Грязнов пише, що “настійна потреба модельної інтерпретації наукових теорій виникає в тому разі, коли мова, використовувана науковою теорією, формалізована. Модель виконує функцію інтерпретації, якщо вона будується з метою осмислення формального апарата теорії, визначення сфери його значення”. Якщо погодитися з цією точкою зору, то треба визнати, що юридичні конструкції можуть певною мірою виконувати інтерпретаторську функцію в разі формалізації мови права [2, с. 113].

Інші автори розуміють інтерпретаторську функцію моделей у більш широкому розумінні. Так, на думку В. А. Штоффа, модель-

ною інтерпретацією охоплюються і ті випадки, коли за допомогою моделей дається тлумачення, пояснення явищ, що спостерігаються, коли модель є демонстрацією деякої структури. “У таких випадках пояснення полягає в розкритті можливого чи дійсного механізму складного явища, його внутрішньої динамічної і статистичної структури. Модель служить інтерпретацією фактів, що спостерігаються, у тім розумінні, що становить уявну побудову системи, яка відтворює структуру чи механізм досліджуваного, але невідомого ще явища за аналогією із структурою чи механізмом відомих явищ, для яких теорія існує і досить добре розроблена” [4, с. 44].

Важлива роль належить юридичним конструкціям і в процесі нормотворчості. Вони виступають тут як засіб побудови нормативного матеріалу, тобто засобу юридичної техніки. Юридичні конструкції додають нормам права логічну стрункість, обумовлюють послідовність їх викладу, визначають зв'язок між нормами права, сприяють повному, безпрогалиному, чіткому врегулюванню тих чи інших суспільних відносин (чи їхніх елементів).

Використання юридичної конструкції націлює суб'єкта нормотворчості на те, щоб з достатньою повнотою регламентувати всі її елементи. Уявляється, що зазначений суб'єкт повинний мислити не тільки нормативно, але і спираючись на юридичні конструкції. Точніше, у процесі нормотворчості спочатку осмислюються юридичні конструкції як більш відвернені, абстрактні образи побудови нормативного матеріалу, а потім уже – норми права, що мають у порівнянні з конструкціями більш конкретний, прикладний характер. Інакше кажучи, юридична конструкція первинна, а прийнята на її основі норма вторинна [8, с. 368].

Наприклад, така юридичної конструкція, як легалізація. Фактично, легалізація містить у собі дії, зв'язані з визнанням, узаконенням, дозволом, підтвердженням певних суб'єктів, об'єктів, дій. Дані дії здійснює в конкретному, регламентованому порядку особливий уповноважений суб'єкт. Ключовою метою даної діяльності є реалізація індивідуальних, групових і суспільних інтересів у сфері переведення будь-кого/чого на відповідне закону становище. І саме в цьому виявляється сутність легалізації. Лише після з'ясування законодавцем абстрактного образу побудови легалізації, її юридичної конструкції повинне здійснюватися фактичне нормативне закріплення її видів у конкретних нормах. Слід зазначити, що види легалізації найчастіше фіксуються в сукупності норм.

При розгляді легалізації досить чітко проглядається наявність узагальненої сукупності дій і певної логічної системи їх побудови. Це пояснюється багатогранністю властивостей легалізації.

Легалізація поєднує в собі сукупність явищ, зв'язаних завдяки подібним якостям у логічну систему. Якість системності легалізації відображається в її структурі, що визначена на основі її принципів і ознак.

Вивчення легалізації передбачає послідовне з'ясування сутності її основних елементів, напрямів, взаємозв'язків між ними. Використання системного підходу дає можливість з'ясування і визначення місця легалізації серед понять, досліджуваних теорією держави і права. Із загальнотеоретичних позицій легалізація розглядається як послідовне виконання правової процедури, здійснюване уповноваженим органам, з метою досягнення визнання й узаконення певних об'єктів. Зведення їх на відповідне закону становище.

Використовуючи наукове поняття "юридична конструкція" як засіб пізнання правової природи легалізації, можна логічно установити, що сутність легалізації виявляється через розробку її правової конструкції – системи взаємопогоджуваних елементів. У цьому розумінні структурні елементи легалізації можна розглядати як поняття права, а саме як компоненти правової системи й особливого роду інструментів правового регулювання. У подібному ракурсі легалізація набуває соціально-інструментальної цінності, підтверджуючи тим самим юридично-практичну значимість своїх структурних елементів.

Отже, на науково-теоретичному рівні елементами, що складають юридичну конструкцію легалізації, є: дозвіл, підтвердження, визнання, узаконення. За допомогою аналізу етимології зазначених елементів стане можливо визначити сутність легалізації.

Визнання – міжнародний, дипломатичний акт, яким існуючі держави заявляють про визнання нової держави чи нового уряду. Основні форми: визнання де-юре і визнання де-факто [3, с. 358].

Визнати – визнання (дія за дієсловом «визнати – визнавати»), визнання будь-чєїї правоти. Визнання доводів правильними. Визнання де-факто, де-юре [11, с. 369].

Узаконити – надати будь-чому законної сили, ввести, утвердити на законній підставі. Узаконити відносини, що ввійшли у побут. Узаконити фактичний шлюб [11, с. 420].

Дозволити, дозволю, дозволиш, докон. (до «дозволяти») – дозволити будь-що чи дозволити будь-що зробити, надати право на будь-що. Дати дозвіл на будь-що [11, с. 400].

Підтвердити – підтверджу, підтверджуєш, докон. (до «підтверджувати»). 1. Визнати правильність насамперед зробленої заяви, сказаних слів. Підтвердити наказ. 2. Засвідчити, повідомити про правильність, наявність, здійснення будь-чого [11, с. 370].

Дозвіл, підтвердження, визнання, узаконення тісно пов'язані із самою етимологією слова «легалізація» – «приведення у відповідність до закону», тобто дії, за допомогою яких або відновлюється, або встановлюється, або підтверджується законність чи відповідність до правил поведінки, встановлених у суспільстві. У цьому зв'язку цікавим бачиться сам момент виявлення властивостей, бо найчастіше вони асоціюються з деяким первісним, єдиним, неділеним субстратом, однак стосовно легалізації це виглядає інакше. Тут на науково-теоретичному рівні основою побудови системи є прямий і зворотний взаємозв'язок чотирьох зазначених елементів легалізації.

Трохи інакше подана ситуація на конкретно-практичному рівні. Тут перерахованим елементам надається нормативне оформлення, закріплення в чинному законодавстві. На цьому рівні наукові визначення «перетворюються» на правові розпорядження, покликані врегулювати суспільні відносини. До них належать:

Підтвердження дійсності документів і підписів, печаток, штампів, які їх скріплюють, як найважливіший вид легалізаційної діяльності, становить собою діяльність правомочних органів публічної влади держави, спрямована на встановлення, свідкування, підтвердження дійсності наявних на документах печаток і підписів компетентних посадових осіб і відповідності до вимог закону країни їх походження.

Дозвіл на заняття певним видом діяльності, як вид легалізаційної діяльності, становить собою документально оформлений дозвіл на виконання певних дій. Суб'єктами при даному виді легалізаційної діяльності можуть бути особи як наділені державно-владними повноваженнями, так і інші уповноважені особи.

Визнання державної влади, як вид легалізаційної діяльності, становить собою формально-юридичне закріплення державної влади, що виражається в допущенні того чи іншого явища, інституту, державної дії правом.

Узаконення коштів і іншого майна, як вид легалізаційної діяльності, становить собою введення державою в законний обіг коштів і іншого майна, що перебувають поза офіційною економікою [6, с. 117].

За своєю сутністю види легалізаційної діяльності, що закріплюються в праві, установлюють порядок і процедури реалізації інтересів зацікавленої особи. У даному зв'язку на перше місце тут виходить інтерес особи (як фізичної, так і юридичної). Причому цей інтерес виявляється в конкретних діях і очікуваних наслідках. Отже, можна дійти висновку, що вихідною характеристикою легалізації на конкретно-практичному рівні є інтерес особи в дозволі, доданні юридичної чинності, визнанні й узаконенні.

Хоча структурні елементи легалізації розрізняються між собою за рядом основ, вони мають такі властивості, завдяки яким абстрактні поняття взаємно погоджуються і поєднуються в конкретну юридичну конструкцію – легалізацію.

Ідеальну модель легалізації можна уявити в такому вигляді: особа, зацікавлена у зведенні певних об'єктів на відповідне закону становище, у залежності від сутності об'єкта, зобов'язана чи має право звернутися до уповноваженого суб'єкта для реалізації своїх інтересів. Більш детально цю модель можна уявити в такий спосіб: особі, зацікавленій в узаконенні, визнанні, підтвердженні, дозволі певних об'єктів, необхідно звернутися до уповноваженого суб'єкта, що здійснить правову процедуру легалізації (зведення на відповідне закону становище).

Юридична конструкція легалізації може бути побудована за договірною моделлю чи за моделлю юридичної відповідальності. Не застосовна для легалізації аліментарна модель побудови юридичної конструкції, для виникнення якої не потрібно активно-вольових дій зацікавленої особи.

Слід зазначити, що подані елементи розкривають змістовний аспект поняття легалізації, більш того, вони формують сутнісну картину, що дозволяє відрізнити легалізацію від інших юридичних конструкцій.

Використання терміна «легалізація» як основного уявляється доцільним з позицій: загальнофілософської – як результат дозволу співвідношення між спільним і приватним; структурної – яка передбачає наявність материнського поняття і його складових; змістовної – відповідно до якої головним є не те, як сформульований термін, а його зміст; конкретної – легалізація це активно-вольова діяльність уповноваженого суб'єкта, зв'язана з визнанням, узакон-

ненням, дозволом, підтвердженням юридичної чинності певних об'єктів, суб'єктів, дій, що здійснюється в різних нормативно передбачених формах.

Таким чином, легалізація є юридичною конструкцією, що поєднує в собі абстрактні поняття, які у своїй сукупності формують цінність легалізації. Легалізація у своїй сфері фіксує й об'єктивує знання про правову дійсність, розкриваючи практичні можливості використання пізнання закономірностей правових явищ.

Безумовно, завдання загальнотеоретичних досліджень у юриспруденції зв'язане з розробкою найбільш ефективних і гармонічних конструкцій для кожної галузі правової науки, що збагатить інструментарій не тільки кожної галузеві науки, але також правотворчої, правозастосовної та інтерпретаційної практики. У цьому зв'язку всебічне дослідження легалізації має значення не тільки для практичного застосування, але й пов'язано з розвитком правової науки в цілому.

Література:

1. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: НОРМА – ИНФРА М, 1998.
2. Глинский Б. А. Моделирование как метод научного познания / Б. А. Глинский, Б. С. Грязнов, Б. С. Дынин, Е. П. Никитин. – М.: Изд-во МГУ, 1965.
3. Большая Советская энциклопедия. – М.: Сов. энцикл., 1969 – 1978. – С. 458.
4. Штофф В. А. Моделирование и философия / В. А. Штофф. – М.: Наука, 1966.
5. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 166.
6. Манько Д. Г. Співвідношення елементів правової конструкції легалізації / Д. Г. Манько // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права, держави і політології: 1 Всеукраїнська наукова конференція студентів і аспірантів, 11-12 груд. 2002 р. – О.: Юрид. літ., 2003. – С. 117.
7. Манько Д. Г. Юридична природа легалізації / Д. Г. Манько // Актуальні проблеми держави і права. – О.: Юрид. літ., 2001. – Вип. 11. – С. 57.
8. Общая теория государства и права: Академический курс: в 2 т. / под ред. М. Н. Марченко. – М., 1998. – Т. 2: Теория права. – С. 367-368. – (Авт. соотв. главы – А. Ф. Черданцев).

9. Пономарев Д. Е. Качество закона и юридические конструкции / Д. Е. Пономарев // Совершенствование законодательства и правоприменения на современном этапе. – Минск, 2002. – С. 19-20.
10. Рабинович П. М. Юридическая техника законотворчества в Украине: общие проблемы / П. М. Рабинович // Журнал российского права. – 2000. – № 4. – С. 136-142.
11. Толковый словарь современного русского языка / сост. Д. Н. Ушаков. – М.: Альта-пресс, 2005. – 1216 с.
12. Черданцев А. Ф. Юридические конструкции, их роль в науке и практике / А. Ф. Черданцев // Правоведение. – 1972. – № 3. – С. 12-19.

Бірюков Р. М., ОНЮА

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

В современных реалиях глобализация является тем феноменом, под знаком которого происходят все события политической, социально-экономической, культурной и, конечно, правовой жизни общества. Глобализация характеризуется макромасштабным, многоплановым и внутренне противоречивым процессом усиления единого в мировом пространстве.

The modern reality of the globalization is the phenomena, that 'marks' almost all the political, social-economic and cultural fields of the society's life. The globalization is characterized as a process with different aspects, everywhere-spreaded and with interim antagonisms.

Глобалізація – одне з явищ, під знаком якого ХХІ століття змінило ХХ століття. Її можна охарактеризувати як масштабний, багатоплановий і внутрішньо суперечливий процес, що зачіпає практично всі сфери життя суспільства – економічну, політичну, соціальну і правову.

Глобалізація спричинила істотну трансформацію правотворчої діяльності у деяких суб'єктів-учасників міжнародного спілкування. Перш за все, мова йде про зниження ролі національного права і національної держави в результаті формування наднаціонального права і наддержавних утворень, яким делегується частка суверенітету і надається право ухвалювати обов'язкові для

всіх держав закони. Найбільш “просунутим” у цьому відношенні є Європейський Союз. Специфічна трансформація політичної влади, що спричиняє за собою істотні зміни в національному законодавстві, відбувається в умовах глобалізації і у зв’язку з переміщенням окремих складових суверенітету у ведення таких наддержавних, неурядових і навіть приватних інститутів, як Всесвітній Банк реконструкції і розвитку, Міжнародний валютний фонд, Всесвітня торгівельна організація (ВТО) та інші [1].

З проблемою глобалізації і все більш зростаючим підвищенням взаємозалежності держав нерозривно пов’язана проблема суверенітету. Проблема суверенітету – одна найважливіших проблем права. Суть і характер міжнародного права, питання про співвідношення його з правом внутрішньодержавним, про внутрішню компетенцію держави, про характер і межі державної влади, про юридичну природу території і природу міжнародних організацій, мирне співіснування держав, міжнародно-правовий примус і багато інших питань не можуть бути вирішені без з’ясування змісту суверенітету. Суверенітет як невід’ємну політико-юридичну властивість держави зумовлює існування і розвиток таких найважливіших міжнародних основ, як принципи пошани державного суверенітету, суверенної рівності, територіальної недоторканості і політичної незалежності держав, невтручання в їх внутрішні справи, ненапади.

Суверенітет, писав свого часу Г. Еллінек, за своїм історичним походженням є, перш за все, політичною ідеєю, яка пізніше стає юридичною [2]. І, як абсолютно справедливо відзначав І. Д. Льовін ще в середині 20 століть, зі всіх юридичних принципів суверенітет є найбільш політичним [3]. Сьогодні дане твердження не лише не втратило свого значення, а навпаки, отримує все більше актуальності в світлі зростаючої взаємозалежності держав і необхідності та неминучості реформування ООН. Справа не лише в прямому зв’язку проблеми суверенітету з питанням про суть, носія і межі політичної влади, а в значенні принципу суверенітету для політики найбільш розвинених країн – як внутрішньої, так і зовнішньої.

Перерозподіл влади на сучасному етапі глобалізації зовсім не носить однобічного характеру – від національних держав до наддержавних структур; він відбувається і у зворотному напрямі, у формі “локалізації”, тобто зростання ролі різних місцевих і регіональних співтовариств у межах національних держав, за

принципом “мислити глобально, діяти локально”. З’єднання глобалізації і локалізації дає порівняно нове поняття, що помалу входить у мову політичної науки, – “глокалізація”.

Тим часом національні правові системи поки що не пристосовані до якісно нової економічної, соціальної і політичної реальності. Цей факт турбує і Організацію Об’єднаних Націй, що обговорила на засіданні Генеральною Асамблеєю спеціальну Програму розвитку ООН під назвою “Глобалізація з людською особою”: “У новому столітті виклик глобалізації полягає не в тому, щоб зупинити розвиток глобальних ринків. Виклик полягає в тому, щоб знайти правила і інститути для ефективнішого управління на місцевому, національному, регіональному і глобальному рівнях з тим, щоб зберегти переваги глобальних ринків і одночасно створити необхідний простір, в якому людські, громадські і природні ресурси працювали не лише на прибутки, але і на людей» [4].

Дія глобалізації на економічну, політичну, соціальну і правову сфери життя держав і народів відбувається в різних формах і різними методами. Що стосується результатів такої дії, то їх потужність і спрямованість варіюються залежно від багатьох чинників, серед яких особливе місце займає правова політика.

Стосовно правової сфери найбільш поширено використання терміну «інтернаціоналізація», що означає, перш за все, зближення політичних і правових систем держав, поглиблення їх взаємовпливу і взаємодії. Спільна оцінка цього процесу найчастіше позитивна, оскільки він зв’язується насамперед з інтернаціоналізацією права держав під впливом міжнародного права, що має місце в багатьох, хоча і не у всіх, країнах світу. В той же час відвертість і залученість до світового правового простору означає не лише залучення до благ і цінностей світової цивілізації, але і весь зростаючий тиск, а часом відверте нав’язування культурних чужих ідей, моделей і уявлень. При цьому негативні наслідки світового нееквівалентного юридичного обміну часом виявляються на багато серйозніше, ніж позитивний ефект, що досягається. У зв’язку з цим почав навіть використовуватися термін «юридична експансія» [5].

У цих умовах особлива увага має бути приділена завданню втілення в життя конституційних норм, проголошених Україною. На жаль, стихійний характер процесу лібералізації приводить до того, що значна частка контролю над соціальною ситуацією в країні перестає розглядуватися як найважливіша функція держави,

яка дозволяє собі замінити завдання підвищення життєвого рівня всього населення адресною субсидіарною допомогою тільки людям, що знаходяться за межею бідності.

Специфіка глобалізації в правовій сфері полягає в тому, що цей процес виявляється і просліджується в тому або іншому ступені у всіх структурних частках національної правової системи, яка охоплює, на думку більшості дослідників, всі її компоненти як статичної, так і динамічної спрямованості. Мова йде, насамперед, про нормативну правову базу, а також систему джерел права і їх співвідношення. Виявляється процес глобалізації присутній у правотворчості і правозастосуванні, оскільки динамізм правової системи забезпечується, з одного боку, механізмом соціальної обумовленості правотворчої діяльності, а з іншої – соціальними чинниками правореалізації. Проте не меншу дію надає глобалізація і на правосвідомість людей. У подібних випадках ми стикаємося зі своєрідним перетворенням глобалізації як об'єктивного процесу розвитку продуктивних сил в ідеологію глобалізму, провідником якої є розвинені країни, насамперед США [6].

Значення глобальних інформаційних процесів важко переоцінити. Вони сприяють виробленню ефективних стратегічних рішень, бо охоплювані глобалізацією проблеми мають за своєю природою довгостроковий перспективний характер.

Поряд з глобальними інформаційними процесами виник і такий феномен, як глобальні інформаційні системи, під впливом яких формується глобальне інформаційне суспільство. Глобальні інформаційні процеси і системи надають істотну дію на правові, державні і політичні системи більшості країн світу, особливо їх правову політику.

Сучасна світова спільнота приступила до створення глобальної інформатизованої системи правової інформації, яка покликана охопити бази і банки даних за законодавством всіх держав світу. Поставлено завдання створення і зміцнення нормативної бази глобального інформаційного суспільства.

Істотну підтримку у формуванні правової політики надає комп'ютеризація парламентської діяльності, яка охоплює всі країни світу.

Глобальні інформаційні процеси підлягають правовому регулюванню. Потужною зброєю вирішення глобальних інформаційних проблем є всесвітня мережа Інтернет. У правовій сфері світова комп'ютерна мережа Інтернет виконує наступні функції:

отримання різноманітної нормативної правової інформації з баз даних різних країн світу; отримання соціально-правової інформації (статистичних, кримінологіч даних); використання мережі Інтернет для отримання фактів, пов'язаних з розслідуванням кримінальних справ і розшуком підозрюваних осіб; запобігання утворенню організованих злочинних груп та ін.

Вплив глобалізації на правотворення і його результат – законотворчість, відбувається в різноманітних формах, різними шляхами і способами у трьох основних напрямках: на стадії правотворчості, в законодавстві і відбивається в джерелах права.

В результаті перехідних процесів в правовій сфері відбувається не лише перетворення, а й становлення і розвиток нової якості правової системи і навіть не стільки становлення правової системи заново, а виникнення її нової типологічної суті, коли змінюються цілі системної якості всієї правової системи [7]. Це – зміни глобального характеру економічних і політичних структур в Україні, і їх правових основ, безумовно, що спираються на досвід країн з ринковою економікою. Нове ринкове законодавство при всій його суперечності, неповноті і недосконалості дозволило індивідам включитися в ринкові стосунки, поступово розвивати цивільний оборот. Дія економічного чинника привела до того, що була створена правова основа для розвитку нової для нашої держави системи суспільних відносин.

Правотворення під впливом процесу глобалізації набуває переліку особливостей і нових рис: воно, як і правова система, змінюється під впливом внутрішніх і, одночасно, зовнішніх чинників; відбувається істотна, хоча далеко не послідовна, демократизація механізму правотворення; з'являються нові суб'єкти правотворчості; законотворчість почала спиратися на ширшу соціальну базу.

Однією з особливостей законотворчості, пов'язаною з глобалізацією, стала поява нових проблем, що потребують правової регламентації таких, наприклад, як екологія, тероризм та інші, вирішення яких вимагає об'єднаних зусиль зацікавлених осіб і держав, оскільки без цього вони не можуть бути вирішені в умовах однієї національної держави. Останніми роками на перший план висувалися питання економічної і фінансової взаємодії з такими організаціями, як ВТО, МВФ; співпраця по лінії військово-стратегічних зв'язків, дії нових технологій на міжнародних відносинах; правах людини.

З'являється ще одна особливість, обумовлена глобалізацією, змінюється предмет правового регулювання; все частіше законодавець повинен працювати з проблемами не лише національного характеру, але і тісно пов'язаними з міжнародними відносинами. Таким чином, в законотворчості через процес глобалізації відбувається підвищення питомої ваги міжнародно-правового чинника в порівнянні з іншими, що враховується в законодавчому процесі.

Процес дії міжнародного права на законодавство і законодавчий процес відбувається в двох напрямках. Перше – це підписання нових конвенцій, які вимагають зміни українського законодавства. Другий напрям дії міжнародного права на внутрішньодержавний – це вступ національних держав до міжнародних організацій за умов деяких змін чинного законодавства.

Наведені нечисленні приклади підтверджують, скільки складних, вимагаючих осмислення нових проблем стоїть на шляху універсалізації правових систем в умовах глобалізації. Правова політика національної держави повинна не лише встигати за пропонуваними змінами, але і бути досить обґрунтованою національними інтересами, зрозумілою більшості громадян, сприйнятною суспільством, що не завжди відбувається в реальній практиці.

Глобалізація як макромасштабний і багатоплановий процес наростання спільного в світових правових системах на рівні правозастосування виражається у впливі загальноновизнаних зразків правозастосовчої діяльності і моделей її організації на внутрішньодержавну практику.

Дія глобалізаційних процесів на внутрішньодержавну правозастосовчу діяльність відбувається декількома шляхами. Перший шлях полягає в приведенні у відповідність з міжнародними стандартами правових норм, що регламентують правозастосовчу діяльність, перш за все, охоронне правозастосування. Мова йде про значному оновленні національної законодавчої бази у сфері процесуального регулювання в ході судово-правової реформи, що проводиться в країні.

Глобалізаційні процеси пов'язані також із безпосереднім вживанням норм, принципів і прецедентів міжнародного права в українській правозастосовчій діяльності.

Під впливом глобалізаційних процесів знаходиться і організаційний рівень правозастосування, що виражено у вдосконаленні організації і діяльності самих правозастосовчих інститутів, в забезпеченні їх відповідності загальноновизнаним моделям.

Процеси глобалізації пов'язані з зміною правосвідомості громадян. Домінуючою ідеологією епохи глобального розвитку стає максимізація свободи індивіда. Єдиною «гідною» метою для людини неоліберальна глобалізація готова визнати лише його прагнення до успіху (головним чином в бізнесі і кар'єрі), а для людства в цілому – економічний і технологічний прогрес.

Так, використовуючи механізми і засоби економічного, інформаційного, міжнародно-правового характеру, глобалізація, проповідуючи і нав'язуючи, головним чином, ідеологію неолібералізму, проникає у внутрішньодержавну сферу і стає все більш істотним чинником розвитку правової системи будь-якої сучасної держави.

Сьогодні одним з найбільш істотних інструментів дії і впровадження ідеології глобалізації в правову систему держави, особливо в правосвідомість громадян, стають механізми маніпулятивної дії, а також вживання так званих соціальних метатехнологій. Так, свого часу наукове вивчення психології людей дозволило виявити закономірності в масовій поведінці, а отже, і виробити рекомендації по його «каналізації» в тому або іншому напрямі [8]. Таку каналізацію, здійснювану неявно, називають маніпуляцією. До соціальних метатехнологій відносять такі соціальні технології, що в основному реалізуються через засоби масової інформації, особливо телебачення, за допомогою яких формується масова свідомість, – виробляються певні переконання і цінності, фактично створюються і нав'язуються якісь рамки розвитку особи і суспільства в цілому. Як справедливо відзначає М. Делягин, аналізуючи проблеми глобалізації, «...метатехнології все більшою мірою перетворюватимуться на «другу природу», утворюючи рамки і задаючи умови розвитку особи і людства в цілому» [9].

У цих умовах держава повинна приділяти значну увагу правовій освіті громадян, вести роботу по ознайомленню громадян з чинним законодавством, основними напрямками його розвитку, а також роз'яснювати правову політику, що проводиться державою.

Література:

1. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право XXI век / И. И. Лукашук. – М., 2000. – С. 126.
2. Еллинек Г. Н. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб.: Юридический центр Пресс. – 2004. – С. 78.
3. Левин В. И. К вопросу о сущности и значении принципа суверенитета/ В. И. Левин // Советское государство и право. – 1949. – № 6. – С. 57.

4. Globalization with a human face // Human Development Report. – 1999. P. 4
5. Тверякова Е. А. Юридическая экспансия: теоретико-историческое исследование: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Е. А. Тверякова. – Н. Новгород, 2002. – С. 23.
6. Дилеммы глобализации. Социумы и цивилизации: иллюзии и риски. – М., 2002. – С. 35 – 36.
7. Сорокин В. В. Концепция эволюционного развития правовой системы в переходный период: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. /В. В. Сорокин. Екатеринбург. – 2003. – С. 17.
8. Бессонов Б. Н. Идеология духовного подавления / Б. Н. Бессонов. – М., 1978. – С. 243; Лебон Г. Психология толпы /Г. Лебон. – СПб., 1995. – С. 116; Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. – М., 1980. – С. 136.
9. Делягин М. А. Общая теория глобализации / М. Делягин // Общество и экономика. – 1998. – № 10 – 11. – С. 93.

*Лужанський А. В., Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького*

ГАРАНТІЇ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ ЯК ОЗНАКА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

В статті доказывается необходимость законодательного определения понятия «доступ к правосудию» как залога реализации права на обращение в суд, а также обосновано предложение о внесении соответствующих изменений в Конституцию Украины и разработки специального закона.

In the article the necessity of legislative determination of concept «access to justice» as a mortgage of realization of right on an appeal to a court is proved, and also suggestion about bringing of the proper changes in Constitution of Ukraine and development of the special law is grounded.

Доступність правосуддя в сучасних умовах розвитку українського суспільства та прогресивної світової спільноти вважається невід'ємним атрибутом правової держави.

Чітке і недвозначне законодавче врегулювання суспільних відносин, що пов'язані з правами особи, можна зазначити в якості необхідної передумови дотримання відповідних прав, а в разі їх порушення – запоруки санкціонованого та регламентованого державою захисту.

Повною мірою це стосується і гарантій реалізації права на звернення до суду, невід'ємною складовою якого є доступ до правосуддя.

Різноманітні аспекти цієї проблеми були предметом досліджень багатьох науковців і юристів-практиків, зокрема Ю. В. Білоусова, В. Д. Бринцева, Л. О. Воскобітової, В. В. Городовенка, Ю. М. Грошевого, К. Ф. Гуценка, М. А. Гурвича, М. Л. Ентіна, В. М. Жуйкова, О. Р. Куйбіди, В. М. Лебедева, Д. Д. Луспеника, В. Т. Маляренка, І. Є. Марочкіна, О. М. Овчаренко, І. А. Приходька, Д. М. Притики, Н. Ю. Сакари, В. М. Сидоренка, Н. В. Сібільової, В. Є. Чіркїна, О. Г. Шило, В. І. Шишкіна, П. І. Шевчука, С. Г. Штогуна, А. Г. Яреми, В. В. Яркова та ін.

Разом з цим, в силу об'єктивних причин вона не може не залишатися надзвичайно актуальною. Зокрема, з огляду на її різноплановість та багатоаспектність, очевидно, вона незалежно від географії, рівня економічного розвитку та виду політичного устрою тієї чи іншої держави супроводжуватиме правосуддя протягом всього часу існування судової влади, а відтак реальне забезпечення доступу до правосуддя залишатиметься швидше бажаним результатом, своєрідним постійним «дороговказом» на шляху подальшої демократизації системи судочинства.

В якості невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується ця стаття, можна зазначити реальну відсутність нормативного визначення поняття «доступу до правосуддя» у законодавстві України, що й зумовлює мету дослідження – підготовка пропозицій щодо можливих варіантів законодавчого врегулювання згаданої проблеми.

Вирішення зазначеної проблеми має неабияке прикладне значення, адже від цього самим безпосереднім чином залежать як рівень дотримання прав і свобод людини і громадянина, так і належне функціонування механізму судового захисту в цілому.

Доступність судового захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб можна назвати одним з визначальних критеріїв оцінки ефективності судової влади та правосуддя в правовій державі.

Як справедливо зауважив Голова Верховного Суду Російської Федерації В. М. Лебедєв, оскільки правосуддя являється гарантією реалізації прав людини, то тим самим пояснюється увага до проблеми доступу до правосуддя, без вирішення якої немож-

ливе повноцінне забезпечення прав людини і саме нормальне функціонування громадянського суспільства та цивільного обороту [1].

Конституція України [2] в ч. 1 ст. 55, ч. 2 ст. 124 закріпила право на судовий захист як необмежене та невідчужуване право.

Водночас, Конституція України не містить визначення поняття «доступ до правосуддя». У ряді положень Основного Закону, зокрема в ч. 2 ст. 38, ч. 2 ст. 47, ч. 3 ст. 49, ч. 2 ст. 50, ч. 3 ст. 53, вживаються поняття «доступ», «доступна» стосовно державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; оплатного отримання житла; медичного обслуговування; інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту.

Не містять визначення поняття «доступ до правосуддя» і тексти міжнародних договорів, учасником яких є Україна. Окремі з них містить лише елементи визначення згаданого поняття (наприклад, ст. 9 Конвенції ООН про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25.06.1998 року (Орхуська конвенція)) [3].

Що стосується документів міжнародних організацій, у ст. 4 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 29.11.1985 р.) [4] вживається термін «право на доступ до механізмів правосуддя».

Чинне законодавство України (ч. 3 ст. 3 Закону України «Про судоустрій України» [5]) визначає, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією України та законами.

Передбачене ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [6] право на справедливий суд структурами Ради Європи визнане однією з ознак будь-якого демократичного суспільства та розуміється як право на доступ до правосуддя та справедливий розгляд [7]; право особи на доступ до суду є одним з елементів комплексного права на суд [8].

Про наявність такого права і можливості його національного та міжнародного захисту свідчить практика міжнародних судових установ, яка вважає право доступу до правосуддя особливим і невід'ємним аспектом права на судовий захист. Порушення прав особи у сфері діяльності судової системи, як правило, свідчать, що у переважній більшості випадків порушується саме право на доступ

до правосуддя – не кожен і не за будь-яких обставин має реальну можливість звернення до суду та захисту своїх прав у суді.

Не викликає сумніву те, що питання забезпечення доступного, якісного і справедливого судочинства повинні мати пріоритетний характер у внутрішній політиці України.

Останнім часом цим питанням приділяється дедалі більше уваги, зокрема, вони:

- висвітлювалися в рекомендаціях парламентських слухань, які відбулися: 20 червня 2001 року на тему: «П'ята річниця прийняття Конституції України. Права і свободи громадян України – сподівання і реальність» [9]; 23 травня 2007 року на тему: «Про стан правосуддя в Україні» [10]. 18 березня 2009 року були проведені парламентські слухання на тему: «Про стан правосуддя в Україні» [11];

- визначалися в якості однієї з основних засад внутрішньої політики у сфері побудови сучасної європейської держави в угодах про створення парламентських коаліцій, зокрема в: Угоді про створення Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України V скликання від 22.06.2006 року [12] (розд. 2.3.), Угоді «Про створення Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання» від 29.11.2007 року [13] (п. 4 розд. 2.1., розд. 2.3.), Угоді про створення Коаліції «Національного розвитку, стабільності та порядку» від 17.12.2008 року [14] (п. п. 1, 3 Пріоритетних завдань діяльності коаліції у сфері правосуддя та правоохоронної діяльності);

- знайшли своє відображення у Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 [15].

Разом з цим, законодавче визначення поняття «доступ до правосуддя» на даний час в Україні відсутнє.

У цьому зв'язку не можна не погодитися з А. О. Селівановим, який зазначає, що функціонування сучасної Української держави напряму залежить від чіткості конституційно-правового регулювання, від конституційного праворозуміння і правозастосування [16].

На наш погляд, цікавим є досвід Республіки Молдова, у якій право доступу до правосуддя захищене на рівні Основного закону. Так, ст. 20 Конституції Республіки Молдова передбачає, що «будь-яка особа має право на ефективне поновлення у правах компетент-

ними судами в разі порушення її прав, свобод і законних інтересів. Жодний закон не може обмежити доступ до правосуддя» [17].

Дослідниками у сфері конституційного права зверталася увага на те, що правова держава повинна мати конституцію, яка врегулює владні відносини у такий спосіб, що діяльність держави стає підзаконною. Конституція як ядро конституційного права закладає основи конституційного регулювання і завдяки ньому здійснює практичний вплив на суспільні відносини. Основне призначення норм конституційного права полягає, зокрема в регулюванні основних принципів здійснення основних прав і свобод людини і громадянина, організації системи органів державної влади [18].

Видається, що у конституції демократичної країни повинні бути відображені не лише питання визначення судової влади, структури судової системи, організаційно-правового порядку реалізації повноважень судовими органами, гарантії здійснення судової влади, а й мають бути закладені основи гарантування доступу до правосуддя.

Законодавче ж визначення основних, базисних категорій, включаючи й поняття «доступ до правосуддя», як запорука і гарантія реалізації відповідного права, є своєрідним «лакмусовим папірцем», який наглядно демонструє наскільки держава є правовою.

Таким чином, гарантування державою доступу до правосуддя – це шлях від декларацій до реального забезпечення реалізації права на звернення до суду.

Проблема забезпечення вільного і рівного доступу до суду є глобальною проблемою, перед якою сьогодні стоять багато держав. Питання доступності правосуддя постійно знаходяться в центрі уваги, як держав, так і міжнародних організацій. В цивілізованому світі недоступність суду має означати його фактичну відсутність, оскільки формальна наявність органів судової влади за такої умови втрачає будь-який сенс.

Навряд чи без практичного втілення таких фундаментальних принципів, як верховенство Конституції та верховенство права, можна говорити про перспективи побудови в Україні правової, демократичної держави.

В принципі, наявність нормативних актів, що тією чи іншою мірою обмежують право на доступ до правосуддя, не є найбільшим злом – їх, принаймні, можна оскаржити в загальних судах чи органі конституційної юрисдикції. Оскільки такий доступ має

нормативне підґрунтя (є унормованим), нерозривно пов'язаний з певною процедурою, – то в цьому сенсі відсутність відповідних норм є значно гіршим явищем, ніж наявність недосконалих.

До того ж, відсутність у законах України визначення поняття «доступ до правосуддя» унеможливило отримання його офіційного тлумачення Конституційним Судом України, що жодним чином не свідчить про відсутність об'єктивної потреби у такому тлумаченні.

Наведене вище дає підстави для висновку про те, що для України питання законодавчого визначення поняття «доступ до правосуддя» наразі є актуальним.

Вирішити цю проблему можна було б за рахунок передбачення у Конституції України гарантованого державою права на доступ до правосуддя.

На нашу думку, з тим, щоб охопити всіх учасників цих правовідносин, відповідна норма мала б міститися у розділі I «Загальні положення» Основного Закону і мати такий зміст:

«Держава гарантує особам приватного та публічного права доступ до правосуддя в порядку, визначеному Конституцією і законами України».

Відповідно до п. п. 1, 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, судострій, судочинство визначаються виключно законами України.

З огляду на зазначене, на основі наукових досліджень, вивчення передового світового досвіду, практики міжнародних судових установ, відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, практики національних судів можна було б конкретизувати право на доступ до правосуддя у окремому спеціальному законі, передбачивши у ньому складові такого права, відповідні механізми та інституційні гарантії його реалізації, персоніфіковану й диверсифіковану роль органів державної влади у процесі реалізації цього права, відповідальність за його порушення з боку осіб публічного та приватного права тощо.

Доступність правосуддя – це той «збірний образ», до певної міри – ідеал, якого прагне держава, що позиціонує себе як правову.

Зважаючи на це, навряд чи можна очікувати в найближчому майбутньому на появу універсальної «формули» чи «стандарту» доступності правосуддя. Адже, об'єктивно, шлях від нормативного закріплення правового принципу до практичного втілення,

до можливості його ефективної та буденної реалізації на рівні індивідуальних правовідносин «особа – суд, як орган державної влади», не може бути коротким.

Видається, що в цьому напрямку існують перспективи подальших розвідок в аспекті цього дослідження як на теоретичному рівні, так і в практичній площині, зокрема шляхом розробки відповідних законопроектів.

Що стосується перспективи подальших розвідок у напрямку цього дослідження, питання пошуку нових шляхів удосконалення методів та механізмів забезпечення права особи на доступ до правосуддя має надзвичайно важливе значення, а відтак – потребує додаткового вивчення як на теоретичному рівні, так і в практичній площині, зокрема шляхом розробки відповідних законопроектів.

Література:

1. http://www.garweb.ru/conf/supcourt/20030410/smi/msg.asp&id_msg140404.html
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 23.07.1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Ратифікована Законом України від 06.07.1999 року № 832-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 34. – Ст. 296.
4. СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы. – М.: Международные отношения, 1989. – С. 270-272.
5. Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27. – Ст. 180.
6. Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270.
7. Див. напр.: Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу та консультації від 02.03.1978 року № (78) 8 // Сборник международно-правовых документов. «Права человека». – Минск: Белфранс, 1999.
8. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М., 1998. – С. 200.
9. Постанова Верховної Ради України від 13 вересня 2001 року № 2692-III.
10. Постанова Верховної Ради України від 27 червня 2007 року № 1245-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47-48. – Ст. 526.
11. Голос України. – 24.01.2009. – № 12 // http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par_sl/sl1803109.htm.
12. Голос України. – 24.06.2006. – № 115.

13. Голос України. – 01.12.2007. – № 223.
14. Голос України. – 17.12.2008. – № 241.
15. Урядовий кур'єр. – 24.05.2006. – № 95.
16. Селіванов А. Конституційна визначеність і подолання нестабільності проведеної реформи повноважень суб'єктів центральної влади // Право України. – 2007. – № 5. – С. 3.
17. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во «Право», 1996. – С. 196.
18. Див., напр.: Бабенко К. А. Поняття конституційного регулювання у сучасній науці конституційного права // Держава і право: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 44. – С. 197; Тодика Ю. Конституція як соціальна цінність // Право України. – 2000. – № 12. – С. 11; Годованець В. Ф. Конституційне право України: Навч. посібник. – К., 2005. – С. 5.

Чувакова Г. М., ОНЮА

ДЕФЕКТНІ ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ЯК РІЗНОВИД ПРАВОВИХ АНОМАЛІЙ

В работе представлены понятия дефекта и дефектности юридического факта. Юридический факт является дефектным в тех случаях, когда его признаки не соответствуют модели, закрепленной в гипотезе юридической нормы – юридический критерий; дефектом юридического факта следует считать наличие у него таких признаков, которые свидетельствуют о существенном изменении в его содержании – социальный критерий.

In work concepts of defect and deficiency of the juridical fact are presented. The juridical fact is defective when its signs mismatch the model fixed in a hypothesis of juridical norm – legal criterion and social criterion of defect of the juridical fact – presence in it of such features which testify essential change in its maintenance.

В процесі встановлення юридичних фактів нерідко виявляється, що вони мають різного роду недоліки, дефекти. В одних випадках ці дефекти пов'язані зі змістом юридичного факту (наприклад, відсутність необхідного стажу), в інших – із зовнішньою формою його вираження і закріплення (наприклад, дефект у документі, що засвідчує стаж).

Юридичне значення дефекту означає відхилення від закріпленої абстрактної правової моделі, яке передбачено і закріплене нормою права.

В. Даль в словнику дає визначення «дефектний» – «... це вадний, неповний, що відноситься до дефекту», а згідно з Великим енциклопедичним словником «дефектний» – зіпсований, з вадою, який має дефект. Проблема дефектності юридичних фактів не нова. Ще в римському праві існувало чимало думок з приводу дефектів волі і волевиявлень при укладанні угод [1]. Одночасно римське право вимагало найсуворішого дотримання встановленого порядку при здійсненні юридичних дій. Найменший «дефект» міг викликати недійсність угоди [2].

У нашій правовій сфері питання дефектності юридичних фактів виникають, наприклад, при розгляді недійсних угод, аналізі протизаконних адміністративних актів, а також при вирішенні безлічі постійно виникаючих практичних задач. Певна частина правових вчинків громадян, актів державних органів та інших юридичних фактів, що виникають в об'єктивній реальності, містить різного роду дефекти. Однак законодавство і правозастосовча практика далеко не у всіх випадках вважають їх недійсними. Це обумовлюється необхідністю забезпечення стабільного господарського обороту в інтересах держави, що в свою чергу, вимагає диференційованого підходу до дефектів юридичних фактів, а не формального визнання їх недійсними. Так, наприклад, шлюб, укладений до досягнення хоча б одним з подружжя шлюбного віку, не може бути визнаний недійсним з цієї причини у разі вагітності дружини або народження дитини; або, наприклад, якщо одна із сторін повністю або частково виконала угоду, яка вимагає нотаріального посвідчення, а друга сторона ухиляється від нотаріального оформлення угоди, суд вправі на вимогу сторони, яка виконала угоду, визнати угоду дійсною. Суттєве значення питань дефектності юридичних фактів для правотворчої і правозастосовної практики змушує звернутися до теоретичної сторони цієї проблеми.

Перш за все, спробуємо визначити, які ж юридичні факти слід вважати дефектними, і які критерії дефектності. У юридичній науці вироблено два критерії – юридичний і соціальний. Юридичний факт є дефектним у тих випадках, коли його ознаки не відповідають моделі, закріпленої в гіпотезі юридичної норми.

Наприклад, особа, при оформленні громадянства України надає до компетентного органу неправдиві відомості. Отже, дії суб'єкта не відповідають визначеним у нормативному акті правилом поведінки, що являє собою дефект цієї юридично значущої

обставини. Або, наприклад, при укладанні трудового договору сторони включають до нього умову про встановлення робочого часу, що перевищує норму робочого часу, визначену трудовим законодавством, що створює дефект структури моделі загальної норми про недійсність умов договорів про працю, які порушують становище працівників.

Однак необхідно враховувати, що в нормі права закріплена абстрактна (а значить, узагальнена, спрощена) модель фактичної обставини. Будь-який конкретний соціальний факт значно багатший за ознаками в порівнянні зі своєю нормативною моделлю. Отже, необхідно відмежувати «допустиму» своєрідність юридичного факту від суттєвого, юридично значущого порушення. Для цього необхідний соціальний критерій. Т. ч., дефектом юридичного факту слід вважати наявність у ньому таких ознак, які свідчать про суттєву зміну в його зміст. Так, угода, яка порушує публічний порядок дефектна саме в силу свого антисоціального змісту, хоча вона може володіти всіма необхідними формально-юридичними реквізитами.

Дефектність юридичного факту може бути абсолютною і відносною.

Абсолютна – означає, що соціальна обставина взагалі втрачає юридичне значення, не може використовуватися як юридичний факт.

Відносна – це дефектність тільки для даного правовідносини. Вона не виключає юридичної ролі факту в інших правовідносинах. Наприклад, невизнання стажу, що дає право на призначення пенсії на пільгових умовах не виключає використання цього юридичного факту для призначення пенсії в загальному порядку.

Дефектність юридичного факту не можна ототожнювати з протиправністю. Протиправність вчинку, акту – це крайня форма його дефектності. Але остання може бути викликана і такими обставинами, які не розцінюються як правопорушення (відступ від форми акта, пропуск термінів, порушення процедури). Разом з тим не всі протиправні дії (злочину) має сенс розглядати як дефектні, тому що ніщо не може зробити їх правомірними. Як дефектні можуть виступати не тільки дії, а й факти-події, якщо вони не тягнуть за собою правових наслідків, або викликають їх в обмеженому обсязі (наприклад, відсутність необхідного віку). Таким чином, дефектність факту і протиправність – неспівпадаючі юридичні характеристики.

Дефектність юридичного факту не слід змішувати також з його неправильною юридичною оцінкою (кваліфікацією). Якщо перше – недолік самого юридичного факту, то другий – дефект правозастосувального процесу.

Наприклад, визнання діяння, пов'язаного з незаконним отриманням особою, уповноваженою на виконання функцій держави, у зв'язку з виконанням таких функцій матеріальних благ, послуг, пільг. Однак на практиці зустрічаються випадки, коли державний службовець отримує деякі матеріальні блага, послуги чи пільги від третіх осіб за вчинення дій, не пов'язаних з виконанням ним посадових функцій. Такі дії з об'єктивної сторони схожі з корупційними діяннями та органи, що ведуть боротьбу з корупцією ґрунтуючись на зовнішніх ознаках, розглядають ці дії як прояв корупції, хоча склад даного правопорушення, передбачений законодавством, відсутня. У даному випадку має місце неправильна юридична оцінка подій правозастосовчими органами.

Необхідність іншої кваліфікації факту може бути викликана і такою обставиною, як зміна юридичних фактів безпосередньо в процесі вирішення юридичної справи або у зв'язку зі зміною чинного законодавства.

Дефектність юридичного факту має в своїй основі дефектність соціально-юридичної ситуації. Дефектною слід вважати таку ситуацію, в якій відсутні деякі необхідні ознаки або існують інші, не передбачені законодавством.

Ситуаційний підхід у даному випадку дозволяє побачити, що предмет регулювання юридичних норм, інститутів, галузей права складається не з стандартних ситуацій. В середині масиву ситуацій, що становлять предмет правового регулювання, як правило, можна виявити «ядро» – найбільш типовий різновид ситуацій [3]. Саме на їх вирішення орієнтується механізм правового регулювання. До них примикають варіанти, модифікації – ситуації, що мають ті або інші особливості у змісті, склад суб'єктів і в силу цього потребують більш детального регулювання. Нарешті, на самій «кромці» масиву розташовуються дефектні ситуації. Залежно від того, відносять дефектну ситуацію до даного масиву або не відносять, і визначається її правове значення.

Розглянемо як приклад масив ситуацій, пов'язаних з переведенням робітників та службовців. Три групи ситуацій виступають тут в якості основних, вихідних: переведення на іншу роботу в даному

підприємстві, в установі, організації; переведення на інше підприємство в даній місцевості; переведення на роботу в іншу місцевість. До них примикають декілька більш вузьких груп ситуацій (модифікацій): переведення робітника або службовця в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією; тимчасове переведення робітника або службовця. Дефектними ситуаціями в даному масиві будуть переведення робітника або службовця на іншу роботу без його згоди та переведення кваліфікованого працівника на некваліфіковані роботи. Ці різновиди ситуацій, спеціально врегульовані ст. ст. 32, 33, 34 КЗпП України [4].

Вивчення масиву ситуацій, що є предметом правового регулювання, має не тільки теоретичний інтерес. У процесі нормотворчої діяльності, при кодифікації законодавства правотворчий орган повинен: правильно визначити межі масиву ситуацій, закріпленого за кожною юридичною нормою, нормативним актом, інститутом або галуззю права; виявити типові ситуації і забезпечити їх надійне регулювання; не випустити з поля зору, варіанти (модифікації) ситуацій, що вимагають більш детальної регламентації. З цієї точки зору чітко видно, що дефектні ситуації – не якість випадкове явище в правовому регулюванні, а один з елементів предмета правового регулювання. Визначення у законодавстві юридичного значення дефектних ситуацій сприяє більшій стабільності правового порядку, більш надійного захисту регульованих правом суспільних відносин. Істотне наукове та практичне значення має класифікація дефектних юридичних фактів. Така класифікація може служити підмогою для оцінки порушень в юридичних фактах, допомагати правильному вирішенню дефектних ситуацій правозастосовчими органами.

Розгляд відхилень від правової моделі юридичних фактів вводить до питань співвідношення понять дефекту і дефектності. При цьому, можна ствердити, що дефект виступає як само відхилення від закріпленої моделі, тобто причина, що породжує саме явище, а дефектність є характеристикою «якості» юридичного факту [5].

Дефектні юридичні факти – це різновид правових аномалій, тобто певних відхилень у правовій сфері. Виникнення дефектного юридичного факту може призвести до дефектності того чи іншого фактичного складу, що ускладнює функціонування права, ускладнює використання правових засобів захисту прав і законних інтересів суб'єктів права [6].

Література:

1. Чувакова Г. М. Проблема дефектности юридических фактов // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 1999.
2. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права: учебник / З. М. Черниловский – М.: Юристъ, 2005. – 576 с.
3. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. – М.: Юрид. лит., 1984. – 135 с.
4. Кодекс законів про працю від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – Додаток до № 50. – Ст. 375.
5. Чувакова Г. М. Дефект і дефектність фактичного складу: Зб. наук. праць студентів і аспірантів «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права, держави і політології». – Одеса: Юрид. літ., 2003.
6. Чувакова Г. М. Інтерпретація поняття правової анамалії // Актуальні проблеми філософії права: юридична герменевтика. – Одеса: 2008р.

Авдюгін Р. Г., ОНЮА

ПЛЮРАЛІЗМ ВИЗНАЧЕНЬ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВІ ЗАСОБИ»

Правовые методы обеспечивают законное и справедливое удовлетворение интересов субъектов, а также упорядочение общественных отношений путем введения правовых способов разрешения конфликтов вместо незаконных, что отражает уровень развития общества и роль права как универсального регулятора общественных отношений.

The legal measures provide the legal and fair satisfaction of the persons' interests, as well as proper organizing of the social relations through introduction the legal measures with that conflicts are negotiated and solved in stead of illegal ones. It reflects the society's level of development and the law's role as a universe social relations' regulator.

Функціонування правової системи України знаходиться під впливом перетворень, що відбуваються у суспільному житті, оскільки у процесі трансформації знаходиться її основний елемент – право, роль якого у регулюванні суспільних відносин різко зростає, що відображується у змінах цілей правового регулювання, а також зміні засобів їх досягнення, за допомогою яких, власне, і можливо підвищення соціальної цінності та дієвості юридичних інститутів.

Отже, проблема правових засобів, їх своєчасного та якісного вдосконалення в правотворчій і правозастосовчій діяльності все більше і більше стає актуальною, науково і практично значущою. Без її належного вирішення неможливо оптимізувати механізм правового регулювання, налаштувати національну правову систему на соціально орієнтований розвиток.

Використання поняття “правові засоби” дозволить узагальнити всі ті явища (інструменти та процеси), які мали б забезпечити досягнення цілей правового регулювання. Головне в теорії правових засобів – “які соціальні завдання ці правові механізми можуть вирішувати, де і в якому порядку їх можна використовувати в практичній правовій діяльності для досягнення соціально значущих результатів” [1].

Завдяки функціонуванню правових засобів можливо виявити діалектичне співвідношення між метою і результатом правового регулювання, а також виявити ті інструменти та прийоми, що дозволяють праву бути універсальним та ефективним регулятором суспільних відносин, що призводить до виокремлення у науковій літературі такої характеристики досліджуваного поняття як його синтетичний характер.

За допомогою правових засобів створюються можливості загального характеру, що гарантуються державою та суспільством з метою усунення перешкод у правовому регулюванні. Справедливим у цьому аспекті буде твердження В. М. Сирих про те, що ефективно діючі норми покликані закріплювати такі юридичні засоби, які дозволили б нейтралізувати негативні фактори і підсилити дію позитивних. В іншому випадку дія негативних факторів буде більш інтенсивною, ніж правових засобів. Відповідно і результати дії норм права будуть іншими, ніж планував правотворчий орган” [2].

Етимологічно термін “засіб” походить від слова “середній”, “серединний”. Засіб – це сполучна середня ланка між суб’єктом і об’єктом діяльності, між ідеальною, уявною моделлю і матеріальним результатом [3]. Екстраполюючи дане твердження на поняття “правові засоби”, можна відзначити те, що це посередник із специфічною природою, що виявляється у можливості одночасного поєднання інструментів, прийомів, технологій, елементів догми права.

Аналіз наукової літератури по даній проблематиці показує, що вчені загострюють свою увагу на таких властивостях правових

засобів, як: слугують правовими способами забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей; є основними елементами правового регулювання; їх використання призводить до правових наслідків; гарантуються державою та ін.

Різноманіття правових засобів призводить до їх типологізації в доктрині, що здійснюється на основі різних критеріїв і дозволяє дослідити всі аспекти цього поняття. Якщо критерієм типологізації виступає ступінь складності, тоді їх поділяють на первинні (суб'єктивні права та юридичні обов'язки, заохочення та покарання та ін.) та комплексні (правовий режим, правовий інститут та ін.). В залежності від функціонального призначення виділяють регулятивні (дозволи) та охоронні (заходи захисту) правові засоби; за предметом правового регулювання – на конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні та ін; за характером – на матеріально-правові (рекомендації) і процесуальні (позов); за значимістю наслідків – на звичайні (штраф) і виняткові (смертна кара); за часом дії – на постійні (громадянство) і тимчасові (премія); за видом правового регулювання – на нормативні (встановлені в нормах права заборони) і індивідуальні (акт застосування права, акт реалізації прав і обов'язків); за інформаційно-психологічною спрямованістю – на стимулюючі (пільги) та обмежуючі (зупинення) та ін.

Правові засоби забезпечують законне і справедливе задоволення інтересів суб'єктів, а також впорядкування суспільних відносин, шляхом впровадження правових способів вирішення конфліктів замість незаконних, що висвітлює рівень розвитку суспільства та роль права як універсального регулятора суспільних відносин, трансформація якого неминуче зв'язана з такими соціальними факторами, як мораль, традиції, релігія та ін.

Сформулювати дефініцію поняття “правові засоби” доволі складно, оскільки вдається взяти багатогранність правових явищ, що входять в нього, наприклад норми законодавства, правовідносини, правотворчість, правосвідомість та ін. З цих понять в науковій літературі тільки правосвідомість виключається з кола правових явищ, що складають поняття “правові засоби”. На думку Б. І. Пугимського, правові засоби – це поєднання (комбінації) юридично значимих дій, що здійснюються суб'єктами з дозволеною ступінню розсуду і службовцями для досягнення їхніх цілей (інтересів), що не суперечать законодавству й інтересам суспільства. Однак така позиція відкидається іншими авто-

рами. Найбільш дискусійним питанням в доктрині є віднесення до правових засобів правореалізаційної діяльності. Включення правореалізаційної діяльності в поняття “правові засоби” тільки на підставі важливості ролі правового регулювання є схожим на поняття “засобів” в інших науках. Автори наводять в підтвердження своїх висновків подібні риси між правореалізаційної діяльністю та установленнями, які, як вже зазначалося, практично всіма правознавцями визнаються правовими засобами. Здається, що наявність будь-якої кількості подібностей між правореалізаційною діяльністю та настановами або рівність їх важливості не роблять їх явищами одного порядку.

Як раз за такою вирішальною відмінністю С. С. Алексеев і розділяє установлення та правореалізаційну діяльність. Як субстанційні явища правові засоби досить чітко відрізняються від інших компонентів правової дійсності: з однієї сторони, від явищ правової діяльності – дій в галузі правотворчості, актів з реалізації та застосування юридичних норм ...та явищ суб’єктивної сфери правової дійсності – правосвідомості ... [3].

На жаль, автор, на думку К. В. Шундик, не правильно витлумачив ці поняття [4]. С. С. Алексеев залишає правореалізацію в механізмі правового регулювання, називаючи її стадією, ланкою і навіть елементом, у той час як сам вказує на те, що механізм правового регулювання складається тільки з правових засобів. В тему даної статті не входить питання про те, чи залишає С. С. Алексеев правореалізаційну діяльність в механізмі правового регулювання взагалі або просто виділяє в її складі що-небудь інше крім правових засобів, головне, що саму правореалізаційну діяльність до правових засобів він не відносить: “два компонента правової дійсності знаходяться поруч з правовими засобами та пов’язані з ними, але безпосередньо в їх склад не входять. Один з них (правореалізаційна діяльність) – це, по суті, застосування та виконання правових засобів, а другий – представлення про правові засоби”.

Слід додати, що В. А. Сапун підтримує позицію С. С. Алексеева. Правові засоби, на його думку, – це інституційні формування (установлення, форми) правової дійсності, які у своєму реальному функціонуванні, використанні в спеціальній правовій діяльності проводять до досягнення визначеного результату у вирішенні соціально-економічних, політичних, моральних та інших завдань і проблем, що стоять перед суспільством і державою на сучасному етапі.

На жаль, він не аргументує таку позицію, а тільки наводить твердження про те, що тільки установлення можливо віднести до правових засобів, так як правореалізаційна діяльність належить до іншої площини.

В цій ситуації варто відштовхуватися від семантики словосполучення. Наприклад, поставити участь у правореалізаційній діяльності в залежність від того, чи передбачає словосполучення “правові засоби” діяльність. Схожі кроки вже робилися. На наш погляд, думки про те, що “правові засоби тому називаються правовими, що вони передбачені нормами права”, не дуже обґрунтована, оскільки можна було б побудувати зворотнє, не менш переконливе твердження. Наприклад, як відзначає А. В. Малько, не правові засоби – завжди діяння, так як субстанціональних не правових засобів не існує, отже правові засоби – теж діяння, тобто термін “праві засоби” можна таким чином вирівняти з терміном “законні засоби та методи” [5].

Перелік правових засобів, що дається в юридичній літературі, включає в себе різноманітні правові феномени. Це: 1) угоди, договори, позадоговірні зобов’язання, міри відповідальності, способи захисту прав, заходи оперативного впливу, вина, презумпції, фікції, юридична особа, правоздатність, дієздатність, правопредставництво; 2) дозволи, заборони й позитивні зобов’язання; 3) норми і принципи права, юридичні факти, суб’єктивні права і юридичні обов’язки, пільги, заходи заохочення, міри покарання, правозастосовчі акти, 4) методи правового регулювання різних галузей права; 5) норми і правовідношення; 6) правідношення і санкції; законодавча ініціатива, погоджувальні комісії, референдум, “офіційне тлумачення норм права”, “теорія поділу влади”, клопотання, “підготовка правозастосовчих актів” та ін. [6].

Можна виділити два підходи до оцінки такого різноманіття при визначенні переліку правових засобів. Згідно з першим це звичне явище, оскільки питання про правові засоби – це “не стільки питання відокремлення в особливу групу, поділ тих чи інших фрагментів правової дійсності, скільки питання їх особливого бачення в строго визначеному ракурсі – їх функціонального призначення, їх ролі як інструментів оптимального вирішення соціальних завдань” [7]. Відповідно до такого підходу висловлюється думка, що поряд з терміном “правові засоби” “цілком можна поставити терміни “правові явища”, “правові феномени”, “правові чинники”, “правові умови” та ін., які можуть вважатися

“взаємозамінюючими”. Іншими словами, під терміном “правовий засіб” можна позначати будь-яку правову субстанцію.

Згідно з другим підходом, застосування даного терміну для позначення будь-яких правових об’єктів неприйнятно. Так, Б. І. Пугимський заперечує проти застосування терміна “правові засоби” по відношенню “до юридичних реалій, мають що власні науково визначені поняття” [8]. В обґрунтування своєї позиції цивілісти звертається до “бритви Оккама”, методологічного принципу, який зводиться “до недопущення множення понять, заборони введення в науковий обіг нових термінів для позначення об’єктів, вже достатньо поіменованих, строго сформульованими поняттями”, і приходять до висновку: “Введення поняття “правовий засіб” має сенс саме з метою відокремлення, відмежування правових норм, інститутів і правовідносин від таких реалій, які не вкладаються в зміст традиційних термінів [9].

Таким чином, в загальному вигляді, правові засоби – це всі ті юридичні інструменти, за допомогою яких задовольняються інтереси суб’єктів права, забезпечується досягнення різноманітних цілей, що завжди зводяться до справедливого упорядкування суспільних відносин [10].

Виведення та ефективне застосування оптимальних правових засобів забезпечення суб’єктивних прав та свобод людини є життєвою необхідністю в процесі розвитку громадянського суспільства та правової держави.

Література:

1. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – Т. 1. – М.: Русс. яз., 1989.
2. Сапун В. А. Инструментальная теория права в юридической науке/ В. А. Сапун // Современное государство и право. Вопросы теории и истории. Владивосток, 1992. – С. 20.
3. Сырых В. М. Истинность и правильность как критерии теоретической эффективности норм права /В. М. Сырых // Эффективность закона / Под ред. Ю. А. Тихомирова. – М, 1997. – С. 10.
4. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 1982. – Т. 2. – С. 24.
5. Шундииков К. В. Инструментальная теория права – перспективное направление научного исследования / К. В. Шундииков // Правоведение. – 2002. – № 2 (241) – С. 77.
6. Малько А. В. Правовые средства как общетеоретическая проблема /А. В. Малько. – М., 1999. – С. 44.

7. Алексеев С. С. Теория права/С. С. Алексеев. – М., 1993. – С. 151.
8. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М. Н. Марченко. – М., 2003. – С. 358-359.
9. Пугимский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях / Б. И. Пугимский. – М., 1984. – С. 91-92.
10. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права: Дис ... докт. юрид. наук/ В. А. Сапун. – Нижний Новгород, 2002. – С. 3-5.
11. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М., 2005. – С. 461.

Ломжець Ю. В., НУК ім. адмірала Макарова

РОЛЬ АНТИЧНИХ МИСЛИТЕЛІВ У ВИНИКНЕННІ ТА РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ

В данной статье дается ретроспективный анализ теории разделения властей. Особое внимание уделяется тому, какую роль сыграли идеи античных мыслителей в формировании современного понимания данной концепции, что является особенно актуальным в аспекте понимания природы и сущности парламентаризма.

In given article be given retrospective analysis to theories of division of the powers. Emphases is spared that, what role has played the ideas of the antique thinkers in shaping the modern understanding given to concepts that is particularly actual in aspect of the understanding the nature and essence of parliamentarianism.

Теорія розподілу влади є важливою ланкою в історії розвитку політичної теорії та практики. Її головна ідея полягає в тому, що для утвердження свободи, забезпечення законності й усунення зловживання владою з боку будь-якої групи інтересів, закладу чи окремої особи необхідно розділити державну владу на законодавчу, виконавчу і судову. Кожна із цих гілок – самостійна; вона стримує інші та здійснює свої функції через особливі системи органів у специфічних правових формах. Оголошуючи розподіл влади, народ організовує державну владу так, щоб зробити її апарат дійовим, таким, що відповідає вимогам повсякденної практики на основі раціонального розподілу владних повноважень між державними інституціями.

Основні постулати названої доктрини мали великий вплив на вироблення вчення про сутність влади, способи і форми її організації, механізм взаємодії державних органів, функціонування політичної системи, на дослідження проблем суверенітету, демократії, парламентаризму й інших принципових політологічних питань. Концепція розподілу влади втілена в конституціях більшості країн світу, зокрема України.

Демократичний вибір українського народу закріплено в Конституції держави від 28 червня 1996 р., 6 стаття якої встановлює, що державна влада в Україні здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюють свої повноваження у визначених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Саме тому сучасний, складний і суперечливий етап демократичного розвитку країни вимагає теоретичного осмислення сутності інституту розподілу влади як в історичному, так і в політичному аспектах, а також у плані розмежування його загальних і специфічних складових.

Актуальність теми даної статті зумовлена тим, що в Україні та інших державах СНД відбувається не просто зміна еліт: у перехідний період змінюється сам тип політичної системи, зростає соціальна мобільність великих мас людей, виникають численні групи інтересів і нові типи політичної поведінки. Політична система цього періоду повинна сприяти відповідному артикулюванню й агрегуванню суперечливих інтересів, задовольняючи основні із них. Перехідна система політичного панування зобов'язана безперервно забезпечувати ефективний і легітимний розподіл суспільних цінностей, що є обов'язковою умовою демократичного розвитку. Створення такої системи передбачає оптимальний розподіл ресурсів владарювання /економічних, соціальних, силових, культурно-інформаційних, демографічних тощо/ – розподіл прерогатив гілок влади з урахуванням особливостей і реальних потреб суспільства.

Відомо, що спроби впровадження принципу розподілу влади, напговхуючись на реальність, неодноразово змушували політиків та учених переглядати деякі положення цієї доктрини, що все більше віддаляло практичну політику від політичного ідеалу. Особливістю вітчизняного політичного розвитку є його «навздогінний» характер – прагнення втілити вже десь і колись апробовані моделі. Отже, від того, наскільки вибрана модель буде відповідати

інтересам конкретного суспільства, що демократизується, залежить успіх його демократичної трансформації.

Теорія розподілу влади пройшла багатовіковий шлях розвитку. Різноманітні аспекти розмежування державних органів та їх функцій зустрічаються ще в працях античних мислителів – Платона, Аристотеля, Полібія, авторів Середньовіччя – Марсілія Падуанського, Ж. Бодена та ін. Основні постулати «класичних» версій доктрини були вироблені Д. Лільберном, ідеологами великої (Дж. Локк і Ш. – Л. Монтеск'є) та дрібної (Ж. Ж. Руссо) буржуазії. У США положення доктрини розподілу влади вплинули як на політичну теорію, так і на конституційну практику. Т. Джефферсон наголошував на взаємних рівновазі та контролі органів державної влади [1]. Дж. Медісон прагнув до встановлення цільової конкуренції гілок влади та розбудови правового механізму «стримувань і противаг», що врівноважує політичну систему. У XVIII-XIX ст. принцип розподілу влади отримав філософське підґрунтя у працях І. Канта й Г. В. Ф. Гегеля.

У політичній думці Росії ідея розподілу влади також здобула певний відгук. І. Посошков уперше порушив питання про розмежування ресурсів владарювання. М. Щербатов розробляв аристократичну модель, С. Десницький – правові аспекти встановлення в Росії конституційної монархії. М. Сперанський пропонував проект спеціалізації різних гілок єдиної влади в державі. У XIX – на початку XX ст. концепція розподілу гілок влади в Росії розробляється загалом у державно-правовому аспекті, зближуючись з класичними моделями. Тут згадаємо А. Алексеєва, В. Гер'є, В. Гессена, А. Градовського, М. Коркунова, Б. Чичеріна.

В українській політичній традиції елементи доктрини розподілу влади, у т. ч. засоби обмеження самовладдя гетьмана, знаходимо у першій українській конституції Пилипа Орлика (1710 рік). Своєрідний внесок у формування концепції розподілу влади зробили В. Антонович, М. Костомаров, М. Драгоманов. Віддаючи належне постулатам класичної доктрини, вони, продовжуючи лінію «народного суверенітету» Ж. Ж. Руссо, проводили владну вертикаль від громад до центру, а не навпаки. Такий підхід відповідав політичній культурі саме українського народу.

У XX ст. ідея розподілу влади продовжує посідати важливе місце в політичній думці. Загальновизнаною є думка, що свободу особи і прогрес цивілізації можна забезпечити тільки за тієї умови, якщо гілки влади будуть діяти за принципом їх розділу, і що взагалі

розподіл пріоритетів державних інститутів є головною проблемою держави, яка прагне зберегти плюралістичну демократію.

До питань, на які сьогодні часто звертають увагу вчені, належить використання інституту розподілу влади для забезпечення «влади більшості», з одного боку, та для запобігання «тиранії більшості» – з іншого. Розв'язанню цієї проблеми присвятили праці В. Банс, Д. Глін, Д. Кіндон, Б. Констан, Ж. -В. Лап'єрр, А. Хаденіус, Г. Ерме та інші. Іншим великим напрямом розвитку доктрини, яку розглядаємо, та її практичних положень, є дослідження проблем парламентаризму, як засобу контролю за державною владою. Цей напрям розробляло чимало закордонних учених, зокрема, Р. Дарендорф, С. Хантінгтон, Д. Шарп. Великий внесок в опрацювання проблеми в межах політичної американістики зробили вчені Німецького товариства Америки і Німецького політичного інституту у Вашингтоні: В. Адамс, Й. Наглер, Р. Ф. фон Хаде, Ю. Хайдекінг, К. Швабе та інші.

Політико-правові й історичні аспекти концепції розподілу влади осмислюються у працях українських учених Є. Головахи, О. Гриніва, В. Денисенка, В. Журавського, М. Костицького, В. Небоженка, М. Орзиха, П. Рабіновича, А. Чередниченка та їх російських колег С. Андрєєва, А. Глухової, І. Клямкіна, Р. Матвєєва та інших.

І все ж таки, незважаючи на те, що проблема розподілу влади часто стає предметом наукового дослідження, вона вимагає подальшого вивчення. В її інтерпретації у посткомуністичних країнах ще не подолані односторонність, ідеологічність та інерційність. У радянській політичній думці акцент робився на періоді формування доктрини розподілу влади. Ідеї Нового часу і ХІХ століття в незмінному вигляді проєціювались на другу половину ХХ століття. При цьому повністю ігнорувались еволюція відносин власності, зміна ролі держави, загальнолюдська значущість інституту розподілу влади. Появу спеціалізованих груп інтересів, що вимагали перерозподілу ресурсів владарювання, вважали властивістю виключно західних систем. Виникнення подібних груп у СРСР оцінювали як політичну диверсію і переслідували. В цьому полягав так званий «класовий підхід» до оцінки політичних систем.

У теперішній час у вітчизняній науці інститут розподілу влади трактується, в цілому, як універсальна абсолютна цінність. При цьому не беруть до уваги історичні умови формування доктрини розподілу влади, її еволюцію і стадії практичної реалізації, особли-

вості національної політичної традиції. Труднощі функціонування демократичної системи політичного панування часто пояснюють пережитками минулого, політичною реакцією тощо, що рівнозначно «класовому підходу» навиворіт.

У підсумку утворився розрив між теорією і практикою. Ще недостатньо вивчені універсальні та специфічні аспекти інституту розподілу влади, співвідношення повноважень інститутів влади на сучасному етапі західного політичного розвитку. Вимагає подальшого політологічного опрацювання специфіка застосування основних принципів класичної теорії розподілу влади у перехідних політичних системах.

Актуальним є дослідження проблеми розподілу влади із позиції системного узагальнення і зіставлення її з процесами трансформації сучасних політичних систем. Особливо це важливо для українського та інших пострадянських суспільств, де ефективність децентралізації ресурсів політичної влади є індикатором успіху демократичних перетворень.

Серед політичних теорій, за допомогою яких намагалися розв'язати цю проблему, принцип розподілу влади, поєднаний з механізмом стримувань і противаг був найзначнішим, ґрунтуючись на аспекті впливу на інституційні системи. Превалювання принципу розподілу влади у державі знаходимо в дослідженнях політичних мислителів усіх часів [2].

При розгляді процесу формування концепції поділу влади можна виділити наступні періоди: По – перше, створення світоглядного тла, обстановки, у якій стало можливим вкладання концепції поділу влади. По-друге, створення самої концепції, її теоретична обробка, становлення й оформлення в політико-правових і філософських джерелах, а також перші спроби реалізації теорії розподілу влад в окремих її особливостях у політичній практиці ряду держав. По-третє, це перші коректування, дискусії, досвід цивілізацій, що неминуче виникали з урахуванням першого застосування теорії в державно-правовій сфері.

Слід зазначити, що перший і другий періоди були реалізовані (хоча, може бути, і не повною мірою) вже в античності. Це стає очевидним при використанні цивілізаційного підходу, що у даний час ще не достатньо застосовується, у тому числі і при розгляді політико-правових явищ минулого і сучасного. З методологічних позицій неоднакова оцінка можливостей даного підходу [3].

Не применшуючи традиційної точки зору про те, що концепція поділу влади з'являється не раніше XVI – XVII століття (англійська Освіта і Реформація), слід зазначити, що з позиції цивілізаційного підходу в рамках античної цивілізації концепція поділу влади як в ідейному, так і в практичному плані мала визначену завершеність і абсолютну раціональність. Але для того, щоб зрозуміти це необхідно, по-перше, представити античність як самостійний, завершений цивілізаційний організм, а по-друге, спробувати усвідомити особливості і характер політико-правового, культурного і духовно-моральних компонентів її цивілізації, співвіднести сучасні цивілізаційні схеми і норми життя з античними принципами людського співжиття, держави і права тощо. Наприклад, принциповою відмінністю афінського поліса часів Солона і всієї цивілізації стало перетворення населення, з рабів у приватних власників і вільних громадян, чії права і інтереси були обгороджені і захищені виборною владою, що опирається тільки на закон. Очевидно, що ця форма самоорганізації суспільства породила державу нового типу, яка була покликана служити інтересам громадян, відстоювати права і свободи, свято дотримувати закон [4].

Поділ влади в античній державі – це насамперед одна з політико – правових гарантій античної демократії. Швидше за все, саме останнє послужило причиною того, що до проблеми поділу влади зверталися багато античних мислителів не тільки представників грецької, але і римської епохи. Так, ідеї щодо розмежування державних органів і рівноваги між ними висловлювалися ще Платоном, Аристотелем, Полібієм та іншими античними мислителями [5]. Зокрема, на думку Платона, основним принципом «ідеального» суспільства є розподіл праці між різними станами: філософами-правителями, воїнами та робітниками продуктивної праці (ремісниками та землеробами), кожен з яких повинен діяти лише у своїй галузі, не втручаючись у чужі справи, і забезпечувати цим загальні потреби поліса як спільного поселення.

Головну причину поділу суспільства на стани Платон вбачав у природній нерівності людей, і тому в його ідеальній державі розподіл праці між станами не визначав розмежування функцій влади між ними. Платон постійно підкреслював, що управління в державі має здійснюватися представниками першого стану, тобто «знатними людьми», яких спеціально для цього підготували та які осягнули складність і мудрість керівництва державними справами в інтересах пануючих аристократичних кіл. Пізніше Платон ви-

ступав за змішаний вид державного ладу, в якому б поєднувались елементи двох основних форм держави (монархії та демократії) і забезпечувалась їхня рівновага [6].

Більш виразно та послідовно розрізняв між собою «три елементи» будь-якого політичного устрою Аристотель (384-322 рр. до н. е.). Під політичним устроєм він розумів порядок, який лежить в основі розподілу державних влад і визначає собою верховну владу в державі та норму будь-якого співжиття у ній. У державі філософ вбачав такі частини, як «законорадчий» орган (Народне зібрання), у роботі якого мали брати участь усі вільні громадяни; адміністративний – магістратура, яка має повноваження володарювати, і судові органи, які відправляють правосуддя [7]. Він вважав, що в кожній державі існує три частини населення: це дуже багаті, дуже бідні і ті, які знаходяться між двома першими. А поміркованість і середина, на його думку, – найкраще [8].

Аристотель, звичайно, у своїх поглядах був надто далекий від сучасної системи стримувань і противаг, але його роздуми про стримуючі та стабілізуючі елементи, про небезпеку панування крайнощів – дуже багатих або дуже бідних – суттєво вплинули на міркування наступних мислителів.

Ці думки Аристотеля про помірковане правління згодом були використані і розвинуті іншим давньогрецьким мислителем та істориком Полібієм. Полібій найкращою політичною формою вважав таку, в якій при розмежуванні повноважень влади між консулом, сенатом і народним зібранням в їхніх взаємовідносинах буде встановлено динамічну рівновагу, і коли кожний з цих органів підтримуватиме один одного та зможе стримувати владу іншого. Шляхом такого розподілу владних повноважень, їх співвідношення, реальної взаємодії державних органів, їх координації, взаємних стримувань і противаг, Полібій прагнув досягти поєднання в державі елементів монархії, аристократії, як найраціональнішого, на його думку, засобу для зміцнення устоїв суспільства.

«У всякому державному устрої є три частини. От ці три частини: перша – законодавчий орган, розглядаючи й справи держав, друга – посади, третя – судові органи», – писав Аристотель у своїй праці «Політика». Чималий інтерес представляє й античний досвід практичної реалізації концепції поділу влади, що тією чи іншою мірою проходить через всі основні етапи реформування політичної влади, тобто від Солона і Клиофена до Эфиальта і Перикла. З останніми двома іменами зв'язане остаточне ста-

новлення політичної системи давньогрецьких демократичних держав, тут використовувався термін «пряма демократія», тому що ведучу роль відіграють Народні збори (Екклесія), вони є не політичним інститутом, а сукупністю громадян, яким належала вся повнота верховної законодавчої, виконавчої і судової влади. Тому, із сучасних позицій. Народні збори не входять у систему поділу влади, воно знаходиться як би над трьома галузями влади, і тому скоріше (хоча це і покажеться модернізацією) можуть бути визначені як джерело державної влади. Далі, наприклад, в античній демократії ми зустрічаємося з Радою (Буле) як органом законодавчої влади (з деякими контрольними функціями), системою магістратур, підзвітних Народним зборам і Раді, що здійснювали оперативне керування різними сферами життя античного суспільства на основі існуючих правових норм і звичаїв, судової системи, що складає органічний елемент демократичного режиму, найважливіше місце в який займав Народний суд (Гелієя) [9].

Антична Греція, як відомо, передала естафету Риму. Грецька модель поділу влади в основних своїх рисах була запозичена Римською республікою. Вона була базовою, ідеальною формою організації державної влади, до якої прагнув Рим, яку досяг, забезпечивши тим самим визначену правову і політичну стабільність у державі, гармонію суспільних відносин (насамперед між аристократами-патриціями і плебеями), починаючи з ліквідації царської влади наприкінці VI в. до н. е. до відкритих порушень демократичних традицій у державному керуванні в I – II століття н. е. Взаємодія Сенату, магістратур, консулів. Народних зборів являло собою досить відточену осмислену, ефективно працюючу систему.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що джерела вчення про розподіл влад криються в запропонованому античними мислителями розподілі праці між різноманітними гілками державного апарату. Платон, Аристотель, Полібій та інші мислителі поклали в основу класифікації державних органів відмінність між ними по їх функціональному призначенню (законодавство, виконавча функція, діяльність судів). Тим самим була закладена основа для наступного обґрунтування організаційного відокремлення різних видів державних органів і закріплення за кожним з них спеціальних повноважень, що відображають їх функціональне призначення.

Література:

1. Джефферсон Т. Федералист // Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона, Дж. Джей. – М.: Прогресс, 1993. – С. 34.
2. Каневський О. С. Розвиток теорії розподілу влади. – Севастополь: Вид-во СевДТУ, 1999. – С. 12.
3. Каневский А. С., Чемшит А. А. Истоки концепции разделения властей // Вестн. Севастопольского гос. техн. ун-та. Философия и политология. Севастополь: Изд-во СевГТУ. – 1998. – Вып. № 13. – С. 144.
4. Петрінко В. С. Арістотель, Локк, Монтеск'є: теорія розподілу влади // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 293.
5. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. Т. 1. – М., 1890; Т. 2. – М., 1895; Т. 3. – М., 1899.
6. Платон. Государство. Сочинения в трех томах. Том 3. Часть 1. – М., 1977. – С. 224.
7. Петрінко В. С. «Політика» Арістотеля та розвиток політичної думки італійського Відродження // Людина і політика. – 2001. – № 5 (17). – С. 98.
8. Аристотель. Политика. Сочинения в четырех томах. Том 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 54.
9. Каневский А. С., Чемшит А. А. Истоки концепции разделения властей // Вестн. Севастопольского гос. техн. ун-та. Философия и политология. Севастополь: Изд-во СевГТУ. – 1998. – Вып. № 13. – С. 146.

Дзевелюк А. В., ОНЮА

ВНЕСОК М. Ю. ЧИЖОВА У ТЕОРІЮ КОДИФІКАЦІЇ

В данной статье исследуется вклад Н. Е. Чижова в теорию кодификации, соотношение кодификации и науки, а также основные требования которые предъявляются к кодификации.

This article explores the contribution of N. E. Tchizhov's to the theory of codification, the ratio of codification and science, as well as the basic requirements that apply to codification.

Актуальність теми даного дослідження обумовлена наступними обставинами. По-перше, тим, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки, поряд з використанням досягнень західної цивілізації, все більшої актуальності набуває звернення

до власної науково-правової спадщини, особливо творчості вітчизняних вчених-юристів дорадянського періоду. По-друге, необхідністю заповнення прогалин у знаннях про минуле вітчизняної правової думки, у вивченні історії формування та розвитку українського правознавства в їх значущості для сучасності. По-третє, тим, що воно присвячено теоретико-методологічній правовій спадщині несправедливо забутого вітчизняного правознавця, доктора державного права – Миколи Юхимовича Чижова (1853-1910) [про його біографію див.: 1, 2], з ім'ям якого пов'язано вивчення загальнотеоретичного правознавства в Імператорському Новоросійському університеті. Тим часом ідеї вченого до цих пір не стали предметом самостійного дослідження.

Метою цієї роботи є аналіз одного з аспектів науково-правової творчості М. Ю. Чижова, а саме – його поглядів на такі теоретичні питання кодифікації, як поняття, передумови, значення та особливості кодифікації, основні вимоги до її здійснення, роль законодавця в процесі кодифікації, співвідношення та взаємовплив кодифікації і правової науки.

Свої теоретичні міркування про кодифікацію М. Ю. Чижов починає із з'ясування передумов кодифікації. При цьому він пише, що “кодекси не являються творінням революцій, твором свавілля або філософської системи. Кодекси – це суть та результат прогресивного розвитку права відповідно до потреб суспільства” [3, с. 74]. Тим самим в числі передумов кодифікації вченим виділяються фактори двоякого порядку.

По-перше, це суто юридичні фактори, що проявляються в приведенні до порядку існуючі законоположення, у зведенні окремих законоположень в одне ціле, в одну систему. Потреба такого роду дій зумовлена тим, що закони, видані в уривчастих формах, у народів досягли певної міри розвитку, проявляються у вигляді багатьох правових положень, створених в різний час, і при цьому важко уникнути протиріч, що “становлять справжню загрозу при застосуванні законів; звідси випливає неминучість перегляду законодавства, – неминучість приведення в гармонію положень, у творчості яких брали участь різноманітні фактори державного життя” [3, с. 72].

По-друге, на думку М. Ю. Чижова, кодифікації обумовлюються також станом державного життя народу, що складає результат поєднання трьох систем соціальних факторів: 1) інтелектуальних, 2) політичних і 3) економічних [3, с. 75]. Глибоке зворушення цих основних елементів, що входять в державне життя, викликає роз-

біжності з існуючими потребами суспільства багатьох законоположень, які з часом стають не тільки марними, але й шкідливими. Ці відживші свого часу положення доформального їх вилучення з законодавства, природно, служать перешкодою. “Тому в певний період часу законодавець має звільнити від них позитивне право, подібно до того, як від зростаючого дерева відсікаються його засохлі гілки” [3, с. 72]. Отже, у суспільстві виникає потреба у загальних реформах в праві, які часто здійснюються появою кодексів.

Що стосується самого поняття кодифікації, то, на думку українського вченого, її слід відрізнити від консолідації. Якщо під консолідацією він розуміє зведення в одне ціле окремих постанов, виданих у різний час, у різних формах та редакціях, то кодифікація визначається ним як об’єднання окремих законоположень діючого права в перероблену систему, проникненою однією спільною ідеєю, загальним духом. “Кодифікація передбачає переробку існуючого права на нових засадах, що змінює старе право і заснований на ньому юридичний побут народу. Вилучити з законодавства застарілі його частини, привести в гармонію частини, що збереглися, санкціонувати їх і дати їм через це нове життя, – ось завдання, що лежить у відому епоху на законодавцеві, що визначає і сам предмет кодифікації” [3, с. 72].

Як вважає автор – “кодифікація становить перетворення в праві”, але “за допомогою кодексів законодавець не створює цілком нового права, а констатує лише здобуті результати, піддає їх перегляду і критичній оцінці, приводить до порядку, узгоджує їх між собою і встановлює єдиний закон” [3, с. 74].

За М. Ю. Чижовим, значення кодифікації у розвитку права велике і полягає в наступному: по-перше, з її допомогою з усієї маси законодавчого матеріалу виділяються і зводяться в одну систему ті положення, які мають бути визнані обов’язковими, по-друге, через кодифікацію, що встановлює внутрішню єдність у позитивному праві, усуваються суперечності і недоліки між різними законоположеннями; по-третє, кодифікація прагне переглянути позитивне право, змінити і поліпшити недосконалі законоположення згідно з потребами, що змінилися; по-четверте, через кодифікацію відкривається велика доступність законодавства суспільству і при кодифікації легше користуватися членам даного суспільства позитивним правом; по-п’яте, кодифікація, здійснена за сприятливих умов, дає неодмінно хороші політичні та юридичні результати, в тому числі твердість і постійність позитивному праву.

На думку М. Ю. Чижова, кодифікація не завжди необхідна і корисна і для того, щоб вона була дійсно необхідною і корисною, повинна відповідати наступним вимогам.

По-перше, оскільки “минуле, на підставі закону спадковості соціальних явищ, завжди зумовлює майбутнє”, остільки кодифікація не веде до розриву сьогодення з минулим, не має виявляти зневаги до минулого, до історії юридичного життя та законодавства народу, тому що розвиток людського суспільства представляє одне ціле, частини якого нерозривно пов’язані один з одним, впливають один на одного.

По-друге, кодекси, прийняті в результаті кодифікації, повинні відповідати стану суспільства за змістом, формою та простором. Кодекси не вічні і абсолютно досконалими не можуть бути, вони мають відносну досконалість, можуть і повинні навіть за певних обставин підлягати перегляду. “Якою б повною і досконалістю не відрізнявся кодекс, він не може передбачити все в сьогоденні, а тим більше в майбутньому, а тому є тисячі питань, які залишаються не поміченими законодавцем, не передбаченими ним, і з якими доводиться мати справу суддям. І це тому, що закони одного разу видані залишаються в тому вигляді, в якому були написані, тоді, коли люди не перебувають у стані спокою. Поза кодексом, наскільки б не була досконала кодифікація, можуть існувати і існують додаткові правові положення, запозичені з справедливості, звичайного права, науки та судової практики” [3, с. 73].

По-третє, кодекс має містити в собі лише те, що може бути предметом законодавчого регулювання. Однак це не означає, “що все, що регламентовано законодавчою владою, з цієї єдиної причини може бути кодифіковано. Кодекси не повинні змішуватись з приватними законоположеннями і розглядатися, як збірники останніх. Передусім перехід зі стану закону на ступінь положення необхідно, щоб законодавство піддалося випробуванню і отримало розвиток за допомогою науки і судової практики, які здатні розкрити його переваги і недоліки. У кодекс всі положення зведені в чітку систему і як тільки вони увійшли до його складу, виключити їх неможливо без зміни цілого” [3, с. 77].

По-четверте, кодифікація повинна бути здійснена своєчасно, коли вона стала можливою і необхідною внаслідок прогресивного розвитку права. Кожен передчасний перегляд законодавства шкодить і затримує прогрес позитивного права. Для того, щоб кодифікація була дійсно корисною, необхідно, щоб різноманітні

елементи законодавства досягли розвитку і принесли суспільству очікувані результати. Якщо ціллію кодифікації є встановлення гармонії, привести у єдність різні положення позитивного права, то вона може здійснитися тільки тоді, коли ця гармонія буде мати свою основу у громадських елементах.

По-п'яте, перш ніж звести закон у кодекс, треба його випробувати. Закон, не випробуваний наукою та судовою практикою, не повинен входити до складу кодифікаційного акту.

По-шосте, "в кодексі не повинні змішуватись наукові принципи із законодавчими постановами". Однак, наукові теорії, санкціоновані законодавчою владою, зводяться в юридично обов'язкові правила і не повинні підлягати змінам і навіть обговоренню до їх скасування. Отже, ці теорії, "внесені до кодексу, зупиняють безперервний і сприятливий вплив науки на законодавство, бо узаконюється та чи інша теорія, яка вважається обов'язковою для вчених-юристів. Якщо до кодексу вносяться наукові теорії, то вони створюють різні незручності і навіть небезпеку" [3, с. 77].

М. Ю. Чижов звертає увагу на дуже цікаву проблему – проблему про роль законодавця в кодифікаційному процесі. При цьому він задається питаннями: в якому положенні повинен знаходитися законодавець у процесі кодифікації? Чи повинна бути пасивною його роль? Чи слід поставити законодавця в таке положення, щоб він обмежувався тільки констатуванням результатів, даних розвитком права, зроблених внутрішньою силою? Відповідаючи на ці питання, вчений порівнює право з мовою народу, що розвивається разом з народом. Відомо, що в розвитку мови всіх цивілізованих народів наступають епохи, коли письменники, силою своєї думки перетворювали мову свого часу. При цьому, охопивши різноманітні елементи слова, очищали, і розкривали всю красу слова, і тим самим створювали кодекси мови. Згодом вони стали законодавцями слова, і народ незабаром побачив у нових формах мови точний вираз, його способи мислити і відчувати. У праві відбувається те ж саме, що і в мові. Інакше кажучи, втручання законодавця у справи нововведень у законодавство не тільки можливо і корисно, а іноді навіть необхідно. Законодавцю не завжди доводиться чекати, поки зникне все старе у праві. Якщо крім старих положень, які існували довгий час, розвиток народного життя не може продовжуватись, то законодавець повинен внести зміни та доповнення до них. Коли нація розвивається прогресивно, без переворотів, без революцій, тоді дія законодавця обмежується головним чином (але не виключно)

межами перевірки, приведення до єдності різних положень права. Зовсім інша роль законодавця, коли внутрішнім суспільним переворотом проводяться докорінні зміни в суспільстві; тоді для нового порядку речей необхідними є нові правила, які встановлюються новим законодавством. Роль законодавця в такому випадку стає активною і творчою.

На думку М. Ю. Чижова, революційні епохи несприятливі для кодифікації. При цьому під революцією він розуміє не тільки насильницькі і корінні перевороти, але й ті з них, які відбуваються приховано в звичаях та ідеях і викликають не меншу необхідність, як і перший, втручання законодавця. Зокрема, ту ж думку висловлювали й творці кодексу Наполеона. Вони зберегли з колишніх законів всі ті, які зв'язані з великими змінами, створеними в політичному ладі, або які здавалися їм самі по собі заслуговуючими переваги перед застарілими і непридатними узаконенню. Таким чином, у революційних періодах можна обійтися і без кодексів, обмежуючись тимчасовими законодавчими актами. Але потім кодифікація стає необхідною для узгодження нових ідей, вироблених під впливом революцій, з колишніми принципами. Для здійснення цього завдання недостатньо тільки переглянути законодавство, а потрібно, щоб законодавець зробив вибір між протилежними засадами, прийнявши на себе творчу роль у законодавстві.

Цікавими є погляди М. Ю. Чижова також на співвідношення і взаємовплив кодифікації і правової науки. Так, на думку вченого, кодифікація не може охопити право у всій його повноті і дати праву остаточну форму. Цілком кодекси ніколи не задовольняють життєві потреби. Отже, найповніші кодекси невзможі все передбачити і служити достатнім керівництвом для правозастосовників. В силу зазначених причин “кодекси не можуть зробити науку марною і вхід науки до кодексу відкритий”. Звідси випливає постулат про те, що “наука повинна існувати поряд з кодексами” [3, с. 78].

Автор вважає, що наука має справу з кодексами “через призму вільного тлумачення та аналогій”. По-перше, наука необхідна для застосування кодексів настільки ж, наскільки вона потрібна і при їх складанні. По-друге, наука, не обмежуючись цим, роз'яснює не тільки чинне право, але постійно сприяє до створення майбутнього права.

Кодекси не можна розглядати, як збірники положень, що складають останнє слово права. Вони не обмежують юридичну діяль-

ність в основі нації, і наука виключає участь недосконалих законів і приймає нові; вона черпає свою енергію з наукових джерел.

Як ніколи актуальними сьогодні є такі висловлювання вченого: “Наука не може бути прикута до тексту законів; вона не застосовується тільки в межах легальності; вона вільна по відношенню до кодексу. Тексти законів ні в якому разі не складають формул, призначених до закріпачення науки. Констатуючи здобуті результати, тексти законів служать для науки точками опори для досягнення нових удосконалень, нових результатів” [3, с. 78].

Інший постулат вченого виражений наступним чином: “занапад науки права ніскільки не залежить від кодифікації”. На його думку, кодекси не затримують і не затримали розвиток правової науки. (Як приклад вказується такий факт, що прусський кодекс анітрохи не завадив свого часу Савіні відати своє чудове дослідження “чинного римського права”, не історичне дослідження, але дослідження, що відноситься до загального чинного права). У той же час вчений підкреслює, що “з виданням кодексів, підстави і точки опори для науки змінюються, і ось вона минає моменти сумніву, невизначеності, коливається в знаходженні для себе шляху, але раз останній знайдений, формули закону не можуть зупинити її подальшого розвитку” [3, с. 78].

Вищевикладене дозволяє прийти до висновку, що внесок М. Ю. Чижова в теорію кодифікації істотний. І розроблені ним положення щодо таких теоретичних питань кодифікації, як поняття, передумови, значення та особливості кодифікації, основні вимоги до її здійснення, роль законодавця в кодифікаційному процесі, співвідношення та взаємовплив кодифікації і правової науки зберігають наукову цінність і до цього дня.

Література:

1. Бабкін В. Д., Усенко І. Б. Чижов Микола Юхимович // Антологія української юридичної думки / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2002. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – С. 222-224.
2. Самодурова В. В. Чижов Микола Юхимович // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. Словник. Т. 4. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 355-357.
3. Чижов Н. Введение в изучение права (Энциклопедия права): Заметки Ординарного Профессора Императорского Новороссийского Университета Н. Е. Чижова. – О.: Тип. «Русской Речи», 1908. – 274 с.

ОЦІНКА ПРИЧИННОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

В данній статтє автор обрацаєт вниманія на причинность как явление в философии и теории криминального права. Проблематика данной темы состоит в том, что правильная оценка причинности позволяет правильно квалифицировать преступление.

In the given article the author pays attention to causality as the phenomenon in philosophy and theories of the criminal right. The problematics of the given theme consists that the correct estimation of causality allows to qualify a crime correctly.

У сучасній філософії причинність – філософська категорія, що позначає генетичний зв'язок між станом різних видів і форм матерії в процесі її руху і розвитку [1]. Кожен об'єкт має основу в попередніх об'єктах і системах. Саме це вважається безпосередньою причиною, а породжені нею зміни – слідством.

Всі події, прояви, окремі процеси, тобто стани, що відбуваються в тій або іншій мірі, виникають з певних причин або зумовлюються ними. Подія (процес, прояв) вважається причиною іншої події (процесу, прояву) лише в наступних випадках:

1. Перша подія передує (випереджає) другу в часовому відношенні (просторі);

2. Перша подія є необхідною умовою, тобто священною умовою появи, зміни або розвитку другої події. Іншими словами, якщо перша подія породжує другу, вона перетворюється на причину появи другої події.

Причинно-наслідковий зв'язок є одним з видів універсального зв'язку. Причинна діяльність породжує іншу подію, змінює її і веде за собою, а поява нової події є слідством. Зв'язок між причиною і наслідком називається причинним або наслідково-причинний зв'язком [2]. За наявності певного взаємовпливу, наявність певних змін набуває неминучого характеру. Наприклад, при взаємодії водню з киснем у відповідному середовищі, виходить вода.

Якщо розглядається зв'язок між речами в реальності, подію, що пояснює іншу подію, може бути названо її причиною, а якщо в процесі пізнання передбачається зв'язок ідей, це може вважатися основою. Оскільки це абсолютно абстрактне визначення, тут не

виникає жодних проблем. При виникненні питання про те, якими правилами визначати зв'язок, між причиною і наслідком, обґрунтуванням і обґрунтовуванням, виникають серйозні проблеми. З різних можливих форм цього зв'язку виникають різноманітні концепції причинності.

Причина і наслідок об'єктивно існують. Саме тому, як вже наголошувалося, стосунки між ними називаються причинним (казуальним) або причинно-наслідковим зв'язком. З цієї точки зору, філософські категорії «причина» і «слідство» відображають причинно-наслідковий зв'язок [3].

Внаслідок того, що причинно-наслідкові зв'язки мають універсальне значення, вони виявляються у всіх формах матерії і об'єктивно безпосередньо присутні в самому цьому русі. Їх вивчення, включаючи безпосередньо і філософією, є одним з важливих завдань сучасної науки, у тому числі і наукознавства.

Як відомо з філософії, немає слідства без причини, тобто в кожній події або процесі є своєрідна причина. Або ж навпаки, кожна зміна на матеріальному світі або в свідомості породжує те або інше слідство. Проте з цього зовсім не виходить висновок, що певні події завжди виступають як причина, а інші – лише як слідство. Наприклад, накопичення вологи в дощових хмарах, будучи наслідком випару води з поверхні Землі, може стати причиною нової події – дощу.

Відповідно до одного з відомих постулатів матеріалістичної філософії, становлення уявлення про причинність сталося в процесі трудової діяльності людей як форма зв'язку між подіями і процесами. Вже доісторична людина розуміла, що одна подія (дія) зумовлює виникнення іншої певної події. Наприклад, в певних умовах, тертя дерев'яних паличок одна об одну призводить до спалаху, внаслідок чого виходить вогонь [4]. Практична діяльність переконала навіть первісних людей в тому, що за кожною конкретною подією передувє її причина. Це довели і проведені в подальші століття різні філософські дослідження.

Взагалі, в історії філософії існували різні концептуальні течії, пов'язані з причинністю. Наприклад, англійський філософ Девід Юм писав, що дія в корені відрізняється від причини і слідує за нею: через це, його ніколи не відшукати в причині. Гегель же займав абсолютно протилежну позицію. На його думку, причина і наслідок ідентичні. А виходив він з того, що в дії немає нічого, крім того, чого немає в причині, і навпаки, в причині немає нічого, крім того, чого немає в дії [5].

Німецький філософ Ф. Ніцше взагалі заперечує існування причини. По його логіці, морфологічний початок ірраціональний (неосяжний) в корені і суперечить гармонії, що досягається за допомогою свідомості.

У правовій літературі наголошується, що розгляд соціально-і кримінологічного детермінізму важливий в плані вивчення причин злочинності. Зараз в якості основи для правильного проведення аналізів в кримінології вважається за необхідне розгляд наступних питань:

1. про місце детермінації в системі загальних зв'язків;
2. про взаємовідношення причинності і взаємодії;
3. про поняття, види і особливості соціальної детермінації [6].

Детермінізм кримінології являє собою особливий вигляд соціального детермінізму. Тому детермінізм кримінології можна розглянути в рамках загальної системи – детермінізму природних і суспільних подій. У свою чергу, цей детермінізм є одним з різновидів універсального взаємозв'язку подій. А причинний зв'язок, по словах В. І. Леніна «... являється маленької частинцею общевселенной связи...», стороною, аспектом взаємозалежності подій [7].

Як динамічний аспект взаємозалежності подій виступає їх взаємна дія, яка складається з передачі (переходу) енергії, предметів, інформації з однієї системи в іншу [8]. Будь-яка система взаємозв'язків діє взаємопов'язано з іншими системами.

Відповідно до іншого вигляду детермінізму – емпіричного детермінізму, у всіх предметів і подій є своєрідні причини виникнення. До таких причин відносять наступне:

- а) причина не може знаходитися поза практикою і влаштувалось безпосередньо в самій природі;
- б) надприродна сила не існує;
- в) випадок, випадковість, диво, не підпорядкована воля заперечуються;
- г) визнається об'єктивна необхідність причинно-наслідкового зв'язку.

Технологічний детермінізм заперечує самостійну діяльність людей і підтверджує, що вся людська діяльність регулюється відомими внутрішніми причинами. Не може бути і мови про який-небудь не підпорядкований або вільний початок.

Разом з вищезгаданими, в сучасній науці наголошується наявність соціального, історичного, географічного і біологічного детермінізму.

Таким чином, детермінізм проявляється як загальний, закономірний зв'язок всіх подій, як вчення про причинну залежність. Послідовний детермінізм охоплює об'єктивний характер причинності.

Розгляд характерних особливостей причинності у філософії показує, що першим важливим моментом причинності є досягнення генетичної межі за допомогою руху.

Другим моментом вважається, як правило, тимчасова послідовність причини і наслідку. У зв'язку з цим вже було відмічено, що причина, як правило, завжди передує слідству, тобто постійно її випереджає. Тимчасова пауза між причиною і наслідком хоч і може бути мізерною, але вона існує завжди.

Третій момент причинності, це асиметрія взаємозв'язку причини і наслідку. Це витікає безпосередньо з тимчасової послідовності причини і наслідку. Так, наслідок певної причини не може бути причиною тієї самої причини.

Нарешті, четвертий момент причинності не характеризується співвідношенням слідства до його причин. Як відомо, метафізики-матеріалісти найчастіше висували гіпотезу про необхідність забезпечення захисту повної структури причини і наслідку, оскільки слідство не може бути ширшим за причину за своїм змістом.

У кримінальному праві причинність виявляється в вирішенні питання наявності або відсутності прямого причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і виниклими небезпечними соціальними наслідками. Через це, причинність є в правовій науці однією з необхідних умов кримінальної відповідальності.

Як і у філософії, в теорії кримінального права в наукових обговореннях з питання причинності, а також в дослідженнях, що проводяться, і дискусіях, що продовжуються, постійно зустрічаємося з матеріалістичними і ідеалістичними поглядами.

У правовій літературі наголошується, що у зв'язку із становленням і розвитком буржуазної науки кримінального права, вивчення і дослідження причинного зв'язку перетворилося самостійно виокремлене питання. Правові вчення Середніх століть не з'ясовували наявності чи відсутності причинного зв'язку в обґрунтуванні відповідальності у вбивстві людини і нанесенні тілесних ушкоджень, тобто не досліджували подію причинного зв'язку. У ідеальних проти життя і здоров'я злочинах зверталася увага на особливості предмету нанесення каліцтв, стан організму потерпі-

лого, та терміни між нанесенням каліцтва і настанням смерті та ін. Питання матеріального права не були однозначно ізольовані від питань процесуального права. Починаючи з XIX століття буржуазні криміналісти особливо різко виступали проти середньовічного вчення про казуальне вирішення відповідальності проти життя і здоров'я. Вони обґрунтовували виникнення потреби в розробці в кримінальному законодавстві поняття «причинного зв'язку» [9].

Згідно припущенню групи учених сучасного періоду, прояснення того, що певна дія (бездіяльність) людини є необхідною умовою для об'єктивного слідства, є важливим завданням. Наприклад, такою дорогою сформувався теорія еквівалентності. Між вище відміченим філософським поняттям причинності і наступним його правовим поняттям не робилося істотних відмінностей. На думку іншої групи криміналістів, кримінально-правове поняття причинності повинне мати філософську підставу. Вони вважали за необхідне створення особливого кримінально-правового поняття що володіє філософськими основами, придатної для обґрунтування кримінальної відповідальності причинності.

Необхідність формування кримінально-правового поняття причинності пояснювалося також за допомогою використання тих понять, що знаходили в законі особливе правове значення.

В даний момент в вирішенні ситуації, пов'язаної з причинністю керуються вказівками закону. Як відомо, згідно загальноприйнятому правилу в сучасному кримінальному праві, питання про наявність або відсутність причинного зв'язку між тим, що виникло через діяльність (бездіяльність) особи та шкідливим наслідком, що виник, у всіх без виключення випадках, що характеризують об'єктивну сторону в злочинах з матеріальним складом, а також у випадках, коли їх характер, міра набуває значення при індивідуалізації покарання у складі статті законодавець застосовує причинний зв'язок.

Література:

1. Кунецов И. Ф. Категория причинности. – М., 2003. – С. 67.
2. Рцстямов Ж. И.. Фялсяфянин ясаслары. – Бақы: «Елм», 2004. – С. 55.
3. Фялсяфя Енциклопедик лцзяти. – Бақы: «Азярбайған Енциклопедиясы» Бирлийи, 1997. – С. 367.
4. Налетов И. З. Причинность и теория познания. – М., 1975. – С. 43.
5. Гегель. Энциклопедия философских наук. – Т., Ы. М., 1974. – С. 336.

6. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации. – МГУ, 1984. – С. 7.
7. Ленин В. И. Полн. собр. соч., Т. 29, с. 144.
8. Иванова К. И. Принцип причинности в системе принципов научного познания. – Ташкент, 1974. – С. 33.
9. Сямяндяров Ф. Ж. Ёинайят шцѓугу. Цдмуми шисся. Дярслик. – Баќы: «Дизеста», 2007. – С. 174-175.

Стратонов В. М., ХДУ

РОЗВИТОК ОКРЕМОЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В работе указаны основные направления развития познавательной деятельности и процесса доказывания в уголовном судопроизводстве.

It was explained the directions of research activity development and provement in crime judgment in the article.

Розвиток будь-якої теорії (зокрема і криміналістичної) пов'язаний з фактором конструктивного характеру, яким є, безумовно, конституційне закріплення нової моделі суспільно-політичного розвитку, що започаткувало якісно новий етап у формуванні національної правової системи України в єдності її важливих складників – правової ідеології, юридичної практики, правової політики, системи права та законодавства тощо [1, с. 3-5].

Однак реалізація потенціалу конституційних зрушень ускладнюється значним відставанням юридичної науки і законотворчості від сучасних потреб суспільства і держави. Як вже зазначалось, сьогодні практично не враховуються нові напрацювання молодих науковців, які мають дещо нетрадиційні підходи до досліджуваних проблем. Перша спроба підвищення їх ефективності – це прийняття Концепції розвитку вітчизняної юридичної науки і освіти, яка була підготовлена у 1994 році та яка досі залишається декларацією, зокрема потрібні подальші зусилля щодо реалізації положення про необхідність визначення методології наукових досліджень, забезпечення розробки фундаментальних наукових ідей, усунення проявів догматизму і коментування [2, с. 11-18].

Однією з причин подібного становища є досить стійка традиція явно зневажливого ставлення до методологічних проблем, яка склалася в юридичній науці ще за радянських часів і мала наслідком суперечливі та розмиті трактування самого поняття

методології в науковій юридичній літературі. До того ж багато інших базових категорій і понять втратили автентичний зміст у зв'язку з історичними змінами організації суспільного життя. Виходячи з цього нагальною потребою є глибоке переосмислення колишніх концептуальних підходів, створення правової парадигми, адекватної правовому прогресу, сучасним запитам юридичної практики. В контексті розглядуваного питання важливо звернути увагу на те, що, на думку відомих вчених-правознавців, новітні методології та теорії пізнання мають стати не тільки науковим підґрунтям кардинальних перетворень у правовій сфері соціального життя [3, с. 123-128], а і необхідною передумовою прийняття нового Кримінально-процесуального законодавства, де має стати його високий рівень культури, врахування досягнень вітчизняної та зарубіжної кримінально-процесуальної науки, стан правозастосовчої практики в Україні та перспективні напрямки законодавства інших держав [4, с. 141-146], що значною мірою дозволить розширити і пізнавальну діяльність слідчого.

На сьогодні проблеми доказування як складової пізнання перш за все ускладнюються недосконалою структурою кримінально-процесуального кодексу. Структурування та приведення кримінально-процесуального кодексу до сучасних вимог потребує окремого комплексного дослідження. Один лише приклад надасть можливість оцінити існуючу структуру як недосконалу. У структурі КПК України є глава 8 "Порушення кримінальної справи", де перелічені приводи і підстави порушення кримінальної справи (ст. 94 КПК України). Проте на даній стадії приймаються рішення і про відмову в порушенні кримінальної справи, і направлення справи за належністю, але чомусь обставини, які виключають провадження, знаходяться у главі 1 "Основні положення", ст. 6 КПК України. Таким чином, спостерігається логічна невідповідність.

Важливо чітко виділити загальні положення, в яких обов'язково в окремих розділах передбачити всі принципи кримінального судочинства, строки кримінального процесу, починаючи з строків порушення кримінальної справи і закінчуючи стадією виконання покарання та строками які можуть виникати у виключних стадіях кримінального процесу України не просто в одній нормі, як це є сьогодні (строки досудового розслідування – ст. 120 КПК, а всі інші розпорошені по всьому законодавству).

Збільшити коло слідчих дій (на базі однієї слідчої дії Відворення обстановки та обставин події), що розширить процесуальні мож-

ливості слідчих. Слідчі та судові дії можуть бути теж об'єднані в одному розділі, так само як і суб'єкти кримінального процесу, про які ми вже говорили вище.

Необхідно провести оптимізацію кримінально-процесуального законодавства позбавивши його надмірного дублювання. Наприклад, змісти протоколів до кожної слідчої дії, визначаються в окремих нормах (ст. 195; 175 КПК), хіба не достатньо ст. 85 КПК України де передбачено зміст протоколу, доцільніше до КПК додати зразки процесуальних документів. Теж саме стосується використання технічних засобів в процесі розслідування, адже ми не можемо кожного разу з введенням в дію якогось технічного засобу вводити його в окрему норму, доречніше погодитись з запропонованою нами формою законодавчого застосування технічних засобів. При цьому необхідно пам'ятати, що збирання, дослідження та використання доказової інформації для розслідування злочинів – специфічний вид правоохоронної діяльності, коли співробітникам необхідно проявляти творчу ініціативу, особливо при застосуванні науково-технічних засобів.

Суб'єкт пізнання через методи, прийоми і способи – з однієї сторони, а з іншої – сліди злочину у вигляді матеріальних та ідеальних носіїв через відображення створюють образ проєкції об'єкта пізнання, що дозволяє встановлювати інші явища, які існують під час пізнавальної діяльності. Саме даний образ дозволяє не просто збирати докази, але і виявляти інші обставини, які перш за все будуть впливати на внутрішні переконання суб'єкта розслідування.

Оскільки у криміналістичній теорії пізнавальної діяльності суб'єкт є невід'ємною частиною кримінально-процесуального пізнання, ми говорили про внесення змін до кримінально-процесуального законодавства, які регулюють їх правове положення. Приведення кримінально-процесуального законодавства до аналогічних законів як Європи, так і держав пострадянського простору, дозволять ефективніше здійснювати євроінтеграцію України. Враховуючи механізм дії конституційного принципу рівності, змагальності та диспозитивності сторін, у кримінальному судочинстві необхідно переглянути права та обов'язки всіх сторін процесу, що дозволить розширити можливості як процесу доказування, так і можливості кримінально-процесуального пізнання.

Як показує практика, злочинність стає більш різносторонньою, вдосконалюються види, способи конкретних злочинів значно

швидше, ніж вона потрапляє в коло зору криміналістичних досліджень. Інколи і вчені вважають, що необхідно почекати на працювань практиків, а вже потім проводити її дослідження, проаналізувавши недоліки. На нашу думку, ми втрачаємо час. Необхідно прогнозувати і діяти на випередження, а тому доцільно сьогодні моделювати і передбачати злочинні дії та напрацьовувати організаційно-тактичні та методичні рекомендації.

Таким чином, можемо констатувати, що розвиток окремої криміналістичної теорії пов'язаний з законодавчою практикою та науковими досягненнями. Адже поєднання досягнень окремих наук з законодавчою практикою можуть створити сприятливі умови для розширення можливостей кримінально-процесуального пізнання.

У структурі криміналістичної теорії передбачено форми взаємодії між суб'єктами, для чого необхідна розробка тактичних рекомендацій щодо підготовки матеріалів для проведення експертиз із комп'ютерних видів злочинів; програм для проведення слідчих експериментів із застосуванням комп'ютерної техніки, психологічних особливостей взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального процесу, тощо.

Досягнення науково-технічної революції не пройшли повз слідчу діяльність, і питання щодо технічних засобів у кримінальному судочинстві стали ще більш актуальними у науці та практиці. З поданого огляду очевидно є доцільність використання сучасного обладнання в їх роботі з метою підвищення ефективності праці ОВС. Аналіз слідчої та судової практики свідчить, що застосування засобів криміналістичної техніки відкриває нові можливості для збирання та перевірки доказової інформації.

Аналіз засобів криміналістичної пізнавальної діяльності дозволяє сформулювати ряд проблемних питань, які необхідно реалізувати. Концептуальним є питання про утворення нового розділу в криміналістиці "Комп'ютерна злочинність". З цією метою необхідно розширити обмін інформації про окремі методики розслідування конкретних видів комп'ютерних злочинів і продовжити науково-дослідну роботу щодо розробки методик розкриття даних видів злочину. Потребує подальшої розробки методика для встановлення ідентифікаційних ознак принтерів і розмножувальної техніки, комп'ютерів, на яких складались програми і таке інше.

Варто включити в коло обговорення на семінарах, круглих столах, конференціях проблеми вчинених злочинів з використанням нетрадиційних методів. Вивчити аналогічний досвід роботи слідчих Росії, з метою подальшого розвитку методики розслідування даних злочинів.

До теми “Ідентифікація людини за ознаками зовнішності” варто додати в теоретичний курс вивчення основ візуальної психодіагностики та деякі аспекти лінгвістичної криміналістики; розробити комп’ютерну програму встановлення особи за лінгвістичними особливостями її мовлення.

Для успішного проведення вербальних слідчих дій суб’єкт, який здійснює розслідування, повинен вміти встановити комунікативний контакт (психологічний контакт), при цьому важливе місце відводиться суто особистим якостям слідчого. Адже встановлення психологічного контакту є комунікативною діяльністю в процесі спілкування, тому знання психодіагностики, психології, теорії управління є її основою, а отже слідчий повинен знати прийоми та способи, які рекомендуються вченим для використання під час встановлення такого контакту, пам’ятаючи при цьому про індивідуальний характер і вибірковість того чи іншого методу залежно від слідчої ситуації.

Враховуючи зазначене, ми пов’язуємо розвиток окремої криміналістичної теорії з механізмом організаційно-тактичного регулювання та комплексом методичного забезпечення пізнавальної діяльності слідчого та його професійної підготовки.

Література:

1. Стретович В. М. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування/ В. М. Стретович // Право України. – 1998. – № 2. – С. 3-5.
2. Селиванов В. До проблеми розроблення концепції вітчизняної юридичної науки/ В. Селиванов // Право України. – 2001. – № 7. – С. 11-18.
3. Рогожин А., Тягло О. До новітньої методології українського права / А. Рогожин, О. Тягло // Право України. – 1998. – № 7. – С. 123-126.
4. Стратонов В. М. Концептуальні проблеми реформування кримінально-процесуального законодавства/ В. М. Стратонов // Науковий вісник юридичної академії МВС. – 2003. – № 3. – С. 141-146.

САНКЦІЯ ЯК ВСТАНОВЛЕНА ЗАКОНОМ МЕЖА ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ПОКАРАННЯ

Стаття посвячена изучению и решению вопроса применения санкции как установленной законом грани по отношению к конкретному лицу. Актуальность данного вопроса в том, что в азербайджанском законодательстве отсутствует единый подхода к решению этого вопроса.

The article is devoted studying and decision of a question of application of the sanction as by a statutory side in relation to concrete person. Relevance of this question that in the Azerbaijan legislation is absent uniform approach to decision of this question.

Загальні підстави призначення покарання безпосередньо вказані в чинному кримінальному законодавстві. Відповідно до ст. 58 Кримінального Кодексу Азербайджанської Республіки (далі – КК АР), особі, визнаній винною у скоєнні злочину, призначається справедливе покарання в межах, що передбачені відповідними статтями Особливої частини КК, з врахуванням положень Загальної частини КК АР. Серйозніший, ніж передбачений, вид покарання може призначатися судом лише в тому випадку, якщо легший не здатний повністю задовольнити цілі покарання.

При призначенні покарання враховуються характер досконалого злочину, ступінь його суспільної небезпеки, особа винного, в т. ч. полегшуючі і обтяжуючі покарання обставини, а також вплив призначеного покарання на виправлення особи і на умови життя його сім'ї.

Слід відмітити, що законна підстава для призначення покарання виникає тільки після того, як провина обвинуваченого буде повністю доведена на судовому розслідуванні і довершений злочин отримує правильну правову оцінку (кваліфікацію).

Будучи встановленими законом межами при призначенні покарання, кримінально-правові санкції є складовою частиною кордонів диференціації відповідальності. А питання меж або кордонів диференціації кримінальної відповідальності є украй важливою проблемою. На нашу думку, процес диференціації кримінальної відповідальності обмежується рамками засобів диференціації. Не дивлячись на наявність інших диференціюючих процесів в

цих рамках і поза їх межами, виключається вислів суджень про диференціацію кримінальної відповідальності поза рамками вживання засобів диференціації. Загалом, міра суспільної небезпеки злочинів знаходить своє вираження в санкції.

Суспільна небезпека виступає як індикатор соціально-політичної значимості діяння і складає матеріальну основу санкції. У кримінальному законі законодавець враховує суспільну небезпечність протизаконного діяння як основний показник з об'єктивної сторони злочину, її характер, а також характер і тягар її наслідків.

У КК Азербайджанської Республіки від 2000 року розбиття на категорії злочинів має зовсім не теоретичний характер. Воно застосовується для визначення меж відповідальності (покарання) за незавершені злочини, за злочини-рецидиви і ці категорії відіграють провідну роль в інституті призначення покарання. Тому необхідно відзначити, що розподіл злочинів на категорії, розподілення їх на групи, а також розрізнення умисних і з необережності злочинів зовсім не складається з диференціації кримінальної відповідальності.

Проте, розподіл злочинів на категорії пов'язано з диференціацією кримінальної відповідальності. Особливістю поділу на категорії в КК АР є важливим в першу чергу, при визначенні звільнення від кримінальної відповідальності. Крім того, в статтях Особливої частини КК побудова санкцій направлена на розмежування злочинів. Обов'язково треба відзначити позитивний вплив розподілу на категорії злочинів на поліпшення системи санкцій нового кримінального законодавства. У новому кримінальному законодавстві порівняно зі старим помітна відмінність в тих санкціях, що кваліфікують і привілеюють ознакам в системі покарань.

Отже, хоч і розбиття на категорії злочинів і система покарань і є основою для диференціації кримінальної відповідальності, вони не можуть ототожнюватися з самою диференціацією. Засобами диференціації кримінальної відповідальності (покарання) виступають:

- 1) інститут звільнення від кримінальної відповідальності;
- 2) інститут кваліфікуючих і привілеюючих ознак складу злочину.

У зв'язку вищесказаним, вважаємо за доцільне зупинитися на питанні диференціації відповідальності за злочини кваліфікаційного і привілеюючого складу за допомогою меж типового покарання.

Зміна меж санкцій або диференціація типового покарання є основною функцією інституту тих, що кваліфікують ознаки покарання. Ці ознаки змінюють межі відповідальності (покарання) в самому кримінальному законі. Наприклад, в порівнянні з вбивством з перевищенням меж необхідного оборони, міра суспільної небезпеки типового вбивства, поза сумнівом, вище. У обох випадках характер суспільної небезпеки незмінний, оскільки в обох випадках особа позбавляється життя. Тому обидва злочини вважаються “вбивством”. Проте наявність істотних відмінностей в мірі суспільної небезпеки, відповідно робить вплив на межі санкцій.

Звідси випливає, що санкція злочинів з кваліфікаційним і привілегуєчим складом повинна спиратися на санкції відповідних основних складів злочинів. Без основної базової санкції змінити щось неможливо.

Поза сумнівом, санкції відповідних злочинів кваліфікуючого та привілегуєчого складу не мають бути обумовленими в соціальному плані і протирічними в логічному відношенні. Будь-яка санкція має бути справедливою в соціальному плані. Вживаючи термін “справедлива санкція”, зазвичай, мається на увазі санкція, яка не лише відповідає тягарю описаного в законі злочинного діяння і передбаченим за скоєння інших злочинів санкціям, але і погоджена з ними. Створення погодженої системи подібних санкцій, на нашу думку, може передбачати наступне:

- 1) системний аналіз тих, що володіють відповідними кваліфікаційними і привілегуєчими ознаками санкцій кримінального складу;
- 2) співвідношення вказаних санкцій до основного складу відповідних злочинів;
- 3) виділення закономірностей, теоретичних основ і практичних рекомендацій, створення системи непротивічних санкцій.

Необхідно відзначити, що в теорії кримінального права дослідження закономірностей побудови санкцій настільки ж важливе, як і побудова диспозиції. Не можна забувати, що завданням кримінального права, в т. ч. і кримінального закону є не лише встановлення тих правил поведінки, що є караними державою. Необхідно пам'ятати, що саме впливає на пом'якшення чи обтяження при кваліфікації злочину. Іншими словами, кримінальний закон повинен служити визначенню відповідного тягарю і масштабу злочину покарання.

Проте аналіз санкцій взагалі, показує, що ще в період існування Радянського Союзу в кримінальному праві не приділялося

достатньо уваги санкціям за окремі види злочинів (впливу цього відчувається і понині). Внаслідок того, що все ще не створена теорія санкцій науки кримінального права, все теоретичне учення Особливої частини кримінального права орієнтоване на аналіз ознак складу злочину. А в Особливій частині кримінального права санкції не аналізуються. Питанню ж будови санкцій приділяється увага в розділі Вчення про покарання і тут розглядається проблема побудови санкцій оцінюваних по основному складу злочинів. Проблема ж побудови санкцій, що володіють кваліфікаційними і привілеюючими ознаками діяння з кримінальним складом, привертає увагу, в основному, в плані постановки питання.

Наявність даної ситуації пов'язують, насамперед, з тим, що розподіл злочинів по категоріям не слугувало базою визначення точних меж санкцій. І справді, максимальне покарання за важкий злочин встановлене у вигляді позбавлення волі від 5 до 10 років, а мінімальний поріг передбачений у вигляді покарання від 3-х місяців до 10 років позбавлення волі. Подібний підхід до меж санкцій не можна вважати послідовністю диференціації кримінальної відповідальності. Неможливо також говорити про справедливість цих санкцій.

КК Азербайджанської Республіки від 2000 року дуже активно використовує додаткові покарання для диференціації кримінальної відповідальності (покарання). При цьому, фактично, враховується досвід побудови санкцій в КК Російської Федерації. Слід відмітити, що КК РФ процес побудови санкцій в погоджений з "американським" і "французьким" варіантами.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що для кримінального права Франції характерні санкції, що охоплюють додаткові покарання (наприклад, позбавлення волі, що супроводжується штрафом). А для кримінального права США характерні санкції, які називаються альтернативними, тобто основне покарання (наприклад, позбавлення волі або штраф).

На нашу думку "американський" тип побудови санкцій є найбільш прийнятним для основних складів не тяжких злочинів, а "французький" – для злочинів, що володіють кваліфікаційними ознаками. При цьому додаткове покарання може бути включене у факультативний (наприклад, в санкцію з кваліфікуючим складом) і обов'язковий вид (наприклад, санкцію з особливим кваліфікуючим складом). Подібний підхід до вирішення проблеми дозволяє здійснити детальну диференціацію кримінальної відповідальності (кримінального покарання) за допомогою додаткових покарань.

Аналіз чинного кримінального законодавства Азербайджанської Республіки дозволяє зробити висновок про те, що при визначенні виду покарання по кваліфікаційних ознаках злочину, інколи не враховується конструкція тих, що охоплюють аналогічні кваліфікаційні ознаки за злочини з схожими однорідними об'єктами санкцій. Подібні протиріччя явно помітні серед тих, що володіють схожими однорідними об'єктами злочинів.

Вже тривалий час в кримінальному праві звертається увага на санкції з вкрай обмеженими, а також вкрай обширними межами. Необхідно відзначити, що в санкціях наявні дуже обширна диспозиція і велика відстань мінімальної і максимальної меж покарання. Так, встановлення широкого діапазону між максимальним і мінімальним термінами стирає кордони між злочинами, що істотно відрізняються по мірі суспільної небезпеки і за наявності можливості вживання інших заходів та в результаті розширює використання судами покарання у вигляді позбавлення свободи.

Дуже обширні санкції створюють умови для судового свавілля. Необхідно максимально обмежити його сферу (суду), відмовившись від старих стереотипів. Посилення диференціації створить передумови для побудови декількох, більш справедливих санкцій замість одного складу. В результаті, склад злочину стане конкретнішими, а санкції – більш компактнішою.

В даний момент в Азербайджанській Республіці спостерігається традиція детальнішої диференціації відповідальності в кримінальному праві, що є наслідком реформи кримінального законодавства. Уточнюється значення, що кваліфікують і частково привілеюють ознаки злочинів. Поза сумнівом, ця традиція, в принципі, повинна призвести до обмеження меж відносно-визначених санкцій за злочини з кваліфікуючим (привілейованим) складом.

Література:

1. Səməndərov F. J. Cinayət hüququ, Ümumi hissə: Dərslük. Bakı, "Digesta", 2007.
2. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., Наука, 1982.
3. Келина С. Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства // Советское государство и право. – 1987. – № 5.
4. Понятовская Т. Г. Дифференциация формы и содержания в уголовном судопроизводстве. – Ярославль, 1995.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОСТУПОК В ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОЇ ДОКТРИНИ УКРАЇНИ

Автором рассмотрены исторические предпосылки категоризации уголовно наказуемого деяния на преступление и уголовный проступок. На основании анализа законодательных актов исследована эволюция понятия преступления, сделан вывод, что основными предпосылками доктринального вычленения проступка были социально-экономические изменения, которые повлекли законодательное закрепление прав человека второго и третьего поколения. Необходимость защиты этих прав средствами уголовного права обусловила выделение проступка в уголовно-правовой доктрине Украины.

The author is concerned on historical pre-conditions of criminal venture differentiation on an offence and a crime. On the basis of analysis of legislative acts, the evolution of concept of crime is investigated, a conclusion, that basic pre-conditions were socio-economic changes which entailed the legislative fixing of human rights of the second and third generation, is done. The necessity of these rights defence by criminal law, has stipulated the selection of misconduct in the history of Ukrainean criminal law doctrine.

Одним із напрямків реформування Кримінального кодексу України [1, 131] згідно Концепції реформування кримінальної юстиції [2, 486] є впровадження кримінального проступку. Чітке з'ясування природи проступку в доктрині кримінального права, неможливе без дослідження конкретно-історичних форм існування вказаного діяння в правовій доктрині та в законодавстві, що діяло раніше на території сучасної України, що обумовлює актуальність теми вказаної статті та зв'язок із подальшими розробками законопроектів щодо впровадження кримінального проступку.

Вказана проблематика досліджувалась такими вченими як М. Таганцев [3, 534], П. Фейєрбах [4, 330], В. Курляндський [5, 84-85], А. Тер-Акопов [6, 71-76], Н. Кузнецова [7, 125], Й. Ной [8, 91-92], І. Голосніченко [9, 32-38], А. Логецький [10, 176], Е. Георгієвський [11, с. 83-89], М. Геворгян [12, 97-100] та іншими вченими. Проте, на сьогоднішній день залишається не в повній мірі дослідженим питання історичних передумов впровадження кримінального проступку саме в кримінальне законодавство України, чинники, що обумовили виділення вказаного виду діяння в минулому та існування вказаних чинників впровадження

кримінального проступку в сучасній правовій доктрині України. Завданням вказаної роботи є дослідження закономірностей виникнення вказаного виду діяння в історії правової доктрини України та наявності передумов впровадження кримінального проступку в сучасній правовій доктрині та законодавстві України.

До початку виникнення державності про яку-небудь диференціацію кримінального діяння не могло йти й мови, оскільки законодавча техніка не знала навіть терміну для позначення кримінального діяння [3, 116]. В різних редакціях Руської Правди, використовувались терміни “образа”, “вчинення зла”, “согрешеніє” [11, 84], які відображали матеріальну природу кримінального діяння. Поряд із цим в Уставі князя Ярослава почали використовуватись такі формулювання кримінального діяння як “кто приступит сии правила” [12, 37-41,], яке на нашу думку започаткувало ознаку протиправності та формального розуміння злочину. Різноманітність використання термінів для позначення кримінального діяння, свідчила про недосконалість юридичної техніки, але вже, наприклад, в Артикулі 2 Розділу 11 Статуту Литовського, використовуються такі узагальнюючі терміни для розуміння злочину як “образа”, щодо тяжких злочинів, а щодо кримінальних діянь, які порушують правила полювання, рибальства тощо – “кгвалт” [13, 575-578].

Із розвитком соціально-економічних відносин в XVIII ст. актуальним стало питання про законодавче закріплення соціально-економічних та політичних прав громадян. Після ряду буржуазних революцій, ідеї поглядів мислителів епохи Просвітництва вплинули на формування кримінального законодавства. Постанова перед кримінальним законодавством завдання не лише кари, а й соціального регулювання суспільних відносин, обумовило диференціацію кримінального діяння [10, 102], і починаючи з французького Кодексу Брюмера VI 1795 р. в кримінальних кодексах більшості держав Європи, кримінальне діяння поділялось на проступки (порушення, проступки) та злочини. Оскільки територія сучасної України (Буковини, Галичини, Закарпаття) перебувала у складі Австро-Угорської імперії, то з 1796-1797 рр. згідно Кримінального кодексу Зонненфельда та Кримінального кодексу Польщі 1852 р. кримінальне діяння в законодавстві, що існувало на території сучасної України, поділялось на злочини та тяжкі поліцейські проступки або провини [14, 23-29]. На думку П. Фейербаха, головним завданням вказаного поділу було розмеж-

ування злочинів, що скоювались за потягами пристрасті та менш частих порушень закону і вказану диференціацію необхідно підтримувати та відновлювати тому, що вона відповідає моральній відмінності трьох класів кримінальних діянь [4, 141].

Поступово погляди щодо поділу кримінального діяння були сприйняті правовою доктриною Російської імперії. Вперше термін “преступление” був використаний в Наказі Порта Великого “О воспреещении взяток и посулов и наказание за оное” від 24.12.1714 р. [11, 83], але для найтяжчих злочинів ще аж до сер. XIX ст. використовувався термін “злочініе” [11, 88]. Перша згадка про необхідність відокремлення поряд із злочиним іншого виду “кримінальної неправди” зроблена графом Сперанським в проєкті змін до Уложення в 1824 р., а в 1833 р. почалась робота над Зводом законів Російської імперії щодо розробки законопроекту про кримінальні покарання та виправні [3, 92-98]. В XV Томі Зводу законів Російської імперії 1835 р. поряд із злочиним виділявся такий вид кримінального діяння як проступок, в ст. 2 вказувався формальний критерій їх розмежування – “діяння, заборонені під страхом легкого тілесного покарання чи поліцейського виправлення, іменуються в Законі – “проступками”. В Уложенні 1845 р. в ст. 2 містився матеріальний критерій: “За преступления и проступки по роду и мере важности оных, виновные подвергаются наказаниям уголовным и исправительным” [3, 93]. Нажаль в Уложенні 1845 р. не розкривались відмінність роду та міри важності діянь. П. Фейербах щодо відмінності цих діянь вказував, – “Кто порушитъ правомѣрные границы свободы, тот нарушитъ право, делаетъ обиду оскорбленіе вредъ. Кто нарушитъ свободу утвержденную гражданскимъ договором, и обеспеченную наказательными законами, тот делаетъ преступленіе, которое по сему и в дальнейшемъ смысле есть нарушеніем...” [4, 21]. На нашу думку, вказана позиція П. Фейербаха щодо розмежування злочинів та проступків свідчить, що впровадження кримінального проступку є наслідком закріплення поряд із негативними природними правами людини, позитивних прав (права на працю, відпочинок, виборчих прав тощо) в законодавстві у зв’язку із розвитком виробництва, поширенням використання найманої механічної праці та під впливом робіт мислителів часів Просвітництва. У зв’язку із цим, на нашу думку, основною відмінністю злочину від іншого виду кримінального діяння є порушення природних прав, а передумовами впровадження проступку в кримінально-правову доктрину спочатку держав Європи, а потім

Російської імперії є визнання та закріплення формальної рівності, законодавчого закріплення позитивних прав людини обумовлених соціально-економічними чинниками та під впливом праць мислителів-правників часів Просвітництва.

Проект Кримінального Уложення 1903 р. сприйняв французьку модель трьохчленної категоризацію злочинних діянь, але із одержавленням соціально-економічного життя та визначенням в ст. 6 Керівних засад з кримінального права 1919 р., злочину як – “дія або бездіяння, небезпечного для даної системи суспільних відносин” [15, 22] досягнення дореволюційної наукової доктрини щодо диференціації кримінального діяння втрачені. Із частковою демократизацією суспільства в 1958 р., кримінальна відповідальність за злочини невеликої тяжкості замінюється громадською відповідальністю та адміністративною [7, 15]. Пленум Верховного Суду СРСР в Постанові від 19.06.1959 р. “Про практику застосування судами заходів кримінального покарання”, вказав, що суди повинні ширше застосовувати передання на розгляд спільноти справи про правопорушення, що не становлять великої суспільної небезпеки, зупиняючи вказані справи провадженням відповідно до ч. 2 ст. 7 Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік [7, 16]. В 1960 р. вказане положення знайшло законодавче закріплення в КК Української РСР 1960 р. в ч. 2 ст. 51 “Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів адміністративного стягнення, примусових заходів виховного характеру або суспільного впливу”. А в ч. 1 ст. 52 КК Грузинської РСР 1960 р. в порівнянні із ч. 2 ст. 51 КК УРСР, використовувався такий термін як “малозначний злочин”, а не “злочини невеликої тяжкості”. При цьому А. А. Піонтковський в Курсі радянського кримінального права вказував, що при передачі особи на поруки, в її діях завжди існує певний склад злочину, за який особа підлягає кримінальній відповідальності, якщо громадські заходи на неї не вплинули [15, 32]. Н. Кузнецова стверджувала, що наявність складу злочину є ознакою у вказаних діяннях, що відрізняє даний вид звільнення від кримінальної відповідальності від інших видів, оскільки в частині 2 ст. 7 КК РСФСР мова йде про малозначне діяння, яке не є злочином, а не про “малозначний злочин” [7, 15]. В. Курляндський, проаналізувавши практику застосування цього виду звільнення від кримінальної відповідальності, зазначив, що за подібні діяння може настати, а може і не настати кримінальна відповідальність, що підриває дієвість Кримінального закону в цілому. У зв’язку із цим, вчений пропонував, злочини, за

які можливе застосування покарання із можливістю застосування інших заходів адміністративного або громадського впливу виділити в Кодекс проступків [6, 84].

Законом від 13.08.1981 р. Верховною Радою СРСР в ч. 1 ст. 43 Основ кримінального законодавства слова “особа, що скоїла злочин, який не становить великої суспільної небезпеки” замінено словами “особа, що скоїла діяння, яке містить ознаки злочину, який не становить великої суспільної небезпеки” [8, 91-92]. Цими змінами законодавець підтвердив відмінність правової природи частини злочинів невеликої тяжкості та визначив їх як “діяння, що містять ознаки злочину”. В цілому, всі науковці щодо “діяння, що містять ознаки злочину” притримувались таких позицій: розглядали не як кримінальне діяння, а діяння, яке трансформується в адміністративне правопорушення (проступок) або в дисциплінарний проступок під час процесу декриміналізації, що здійснюється правозастосовними органами (І. Ной, М. Строгович); інші пов’язували це із зміною термінології (В. Філімонов, Г. Анашкін); треті відокремлювали в окрему групу проступків (антисуспільних, кримінальних) (Н. Кузнецова, В. Фефілова та інші).

В проєкті Основ кримінального законодавства СРСР 1991 р., за ст. 9 “Класифікація злочинів” злочини невеликої тяжкості пропонувалось іменувати кримінальними проступками (по тексту за словами “злочини, що не представляють великого ступеня суспільної небезпеки” стояло в дужках “кримінальний проступок”) [6, 75]. Впровадження кримінального проступку обговорювалось в проєкті КК України, підготовленому за завданням Комісії Верховної Ради України в 1997 р. групою на чолі з В. Смітєнко [16, 4]. Але на той час, правова доктрина України не була готова до подібних змін в кримінальному законодавстві. В 1999 р. І. Голосніченко неодноразово зазначав, що суспільна небезпека та засіб регулювання суспільних відносин як критерії відмежування кримінального правопорушення від адміністративного є недостатніми, та також звертав увагу на необхідність впровадження кримінального (підсудного) проступку [9, 32-38]. Навесні 2008 р. вказана ідея отримала законодавче закріплення в Концепції реформування кримінальної юстиції [2, 486].

Отже, обумовлена соціально-економічними чинниками та під впливом праць мислителів-реформаторів часів Просвітництва, диференціація кримінального діяння із правової доктрини держав Європи в певній модифікації впроваджено в правову доктрину

та закріплено в кримінальному законодавстві Російської імперії, в складі якої на той час перебувала Україна. Після Жовтневої революції відбувається деформація сутності кримінального діяння. Частина діянь, що розглядалися злочинами та поліцейськими правопорушеннями в наслідок одержавлення всіх сфер суспільного життя, трансформувались в адміністративні правопорушення, а частина поліцейських проступків – у злочини. З 1917 р. по 1958 р. проблемі кримінального проступку не приділялась увага, а з 1958 р. до 1991 р. із частковою гуманізацією радянського суспільного життя, зокрема, кримінального законодавства, почав широко використовуватись такий вид звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проміжного характеру (кримінальні проступки) як передача кримінальних справ на розгляд товариського суду, в радянському кримінальному законодавстві впроваджуються терміни “малозначний злочин”, “діяння що містить ознаки злочину”. Вказаний інститут звільнення від кримінальної відповідальності, із притягненням до адміністративної та громадської відповідальності та зміна законодавчої термінології використовуються для приведення у відповідність частини кримінальних діянь, які згідно законодавства визнавались злочинами невеликої тяжкості, до правової природи цього виду кримінального діяння як кримінального проступку. Якщо порівняти передумови впровадження кримінального проступку, що існували в ХІХ ст., можна зазначити, що діюче законодавство України закріпило широкий перелік соціально-економічних, політичних, культурних прав громадян України, які є об’єктом кримінально-правової охорони. Положення КК України, під охороною яких перебувають вказані суб’єктивні права рідко знаходять відображення в судово-слідчій практиці. На нашу думку, нездатність засобів кримінально-правової охорони попереджувати та захищати вказані об’єкти призводить до виникнення “мертвих статей” під час застосування КК України. Для уникнення вказаних явищ та забезпечення ефективної дії КК України, на нашу думку, необхідно диференціювати в кримінальному законодавстві кримінальне діяння на злочини та кримінальні проступки.

Перспективами наукових розвідок у даному напрямку вказаної тематики, є дослідження системних передумов впровадження кримінального проступку в КК України, обґрунтування та доведення, доцільності існування вказаного виду діяння в кримінально-правовій доктрині України.

Література:

1. Кримінальний кодекс України: за станом на 01 вересня 2009 р. / Верховна Рада України. Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, – 2001. – 144 с.
2. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15.02.2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – 20-29 с.
3. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции: в 2 т.: / Н. С. Таганцев. – М.: Наука, 1994. – Т. 1: Часть общая. – 1994. – 392 с.
4. Фейербах П. А. Уголовное право. / Павло Анзельма Фейербах. – С-П.: Мед. Тип, 1810. – 330 с.
5. Курляндский В. И. Неотвратимость наказания и борьба с преступностью / В. И. Курляндский // Советское государство и право. – 1972. – № 9. – С. 84-86.
6. Тер-Акопов А. А. Основания дифференциации ответственности за деяния предусмотренные уголовным законом / А. А. Тер-Акопов // Советское государство и право. – 1991. – № 10. – С. 71-76.
7. Кузнецова Н. Ф. Освобождение от уголовной ответственности с передачей дела в товарищеский суд. Юридическая литература. – М. – 1964. – 125 с.
8. Ной И. С. Новое в трактовании основных уголовно-правовых понятий/ И. С. Ной // Советское государство и право. – 1982. – № 7. – С. 91-92.
9. Коліушко І. В. Встановити чітку межу між кримінальним та адміністративним правопорушенням /І. І. Коліушко, І. І. Голосніченко, Ю. І. Дяк // Віче. – 1999. – № 4. – С. 32-38.
10. Логецкий А. А. Преступление и проступок в уголовном праве XIX – начала XX веков: дис. .... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. А. Логецкий. – М., 2003. – 176 с.
11. Георгиевский Э. В. Общее понятие преступления в истории уголовного права России: терминологическое многообразие / Э. В. Георгиевский // Государство и право. – 2008. – № 4. – С. 83-89
12. Геворгян М. В. Развитие понятия «преступления» в российском уголовном праве/ М. В. Геворгян // Современное право. – 2007. – № 6. – С. 97-100.
13. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. Ківалова С. В., Музиченка П. П., Панькова А. В. – Одеса: «Юридична література», 2004. – Т. 3. у 2 кн. (Статут Вел. Кн. Литовського 1588 року). – Кн. 1. – 672 с.

14. Історія держави і права України: підручник / А. С. Чайковський, В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 459 с.
15. Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права: часть общая: в 6 т. / А. А. Пионтковский. – М.: Наука, 1970. – Т. 2: Преступление. – 1970. – 515 с.
16. Кримінальний кодекс України: проект, підготовлений за завданням Комісії ВР України / В. І. Смітінко // Іменем Закону. – 1997. – 16.05 – С. 4-45.

Ягунов Д. В., ОНЮА

КАТЕГОРІЯ «НЕБЕЗПЕЧНИЙ ЗЛОЧИНЕЦЬ» У СУЧАСНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Стаття посвячена вопросам трансформації сутності покарання и его целей в XIX в. в направлении от наказания к мерам безопасности. Анализируется актуализация концепции социальной защиты и восстановления понятия «опасный преступник» или «преступник по привычке» в современном уголовном законодательстве зарубежных стран.

The article is devoted to questions of transformation of punishment essence and its aims in the XIX century in direction from punishment to measures of safety. Actualization of social defence conception and renewal of concept «dangerous criminal» or «criminal on habit» in the modern criminal statute of foreign countries is analyzed.

Ця стаття присвячена питанням, які в кримінологічній науці традиційно пов'язуються з позитивістськими концепціями, тому і розглядаються здебільшого в історичній ретроспективі. Проте сучасні тенденції розвитку багатьох інститутів кримінального права у зарубіжних країнах обумовлюють звернення саме до позитивізму, у тому числі антропологічного, що і актуалізує цей напрямок дослідження.

Минуло багато часу з моменту, коли Чезаре Ломброзо представив результати своїх досліджень та активізував тривалу й гостру дискусію про свободу волі, протиставляючи покаранню – головному інструменту класичної школи кримінального права – концепцію соціального захисту з її заходами соціальної безпеки.

Представниками позитивістських шкіл антропологічної спрямованості (Чезаре Ломброзо, Енріко Феррі, Рафаель Гарофало,

Дмитро Дріль) злочин розглядався як прояв хворобливого, тобто небезпечного стану особи. У наукових концепціях позитивістів злочинець, на відміну від класичного підходу, не був раціональним актором, а його злочин – проявом його вільного вибору.

Класичні погляди на кримінальну відповідальність, що ґрунтувалися на карі та кримінально-правовому залякуванні, позитивістами відкидалися. Їх не цікавило питання пошуку найточнішого співвідношення між тяжкістю злочину та ступенем суворості кари, яке потрібно було знайти у кримінальному кодексі з метою досягнення цілей кримінального покарання. Суспільство могло вплинути на таких злочинців не за допомогою покарання з його традиційними цілями, а лише шляхом застосування заходів безпеки, спрямованих на фізичне унеможливлення вчинення нових злочинів.

Так, на думку Енріко Феррі, щодо природженого злочинця має застосовуватися тривала ізоляція від суспільства, для злочинця за звичкою – тимчасова ізоляція, щодо випадкового злочинця – відновлення завданої шкоди, а злочинець за пристрастю взагалі має користуватися безкарністю.

Як зазначав один з найвідоміших представників антропологічної школи Дмитро Дріль, “головними засобами захисту суспільства ця школа вважає заходи попередження, а засобами другорядними – покарання, метою якого є виправлення”. Тому нова школа відмовлялася “від пошуку довільних рівнянь зла злочину та зла покарання, несумірних за своєю сутністю”. Відносно злочинця вона ставила “лише розумно-утилітарні цілі, які повною мірою співпадають і з цілями етичними” [1, с. 3].

У цьому контексті варто також згадати і про школу соціального захисту, яка була створена у середині ХХ століття Філіпо Граматика та Марком Анселем. Вона наголошувала, що засоби боротьби із злочинністю повинні розглядатися як засоби убезпечення суспільства, але ніяк не покарання індивіда. Новий соціальний захист передбачав нейтралізацію правопорушника шляхом або його видалення та ізоляції від суспільства, або шляхом застосування до нього виправних та виховних заходів.

Сьогодні майже у кожному підручнику з кримінології зазначається, що ломброзіанство було надзвичайно цікавою теорією, що Ломброзо провів величезну кількість досліджень (якими мало хто із сучасних вчених може похвалитися), що він та інші представники антропологічної школи кримінального

права здійснили неабиякий вплив на його розвиток. Проте, як це вважається, вчення його є ненауковим з позиції сьогодення. Погляди позитивістів нерідко розглядаються як такі, що суттєво порушують загально визнані права людини.

З цим не можна сперечатися. Більше того, можна згадати, що деякі ідеї Феррі були покладені в основу італійського фашистського Кримінального кодексу 1930 року.

Проте актуальність обраної для дослідження тематики полягає у тому, що на сучасному етапі у багатьох країнах можна спостерігати відродження позитивістських концепцій, спрямованих на вдосконалення кримінально-правових механізмів соціального захисту. Йдеться про появу на науковому горизонті кримінально-правового поняття “безпека суспільства”, але у новому розумінні. В умовах сьогодення саме поняття захисту (убезпечення) суспільства обумовлює трансформацію систем покарань. Більше того, воно стосується мети кримінального покарання як такого.

Категорія небезпечною злочинця була центральною для кримінологічних шкіл позитивістського спрямування. У подальшому класична школа з її формалізмом та догматикою витіснила подібні уявлення, наголошуючи на своїй головній ідеї: карати не за стан особи, а за фактично вчинений злочин, передбачений кримінальним законом.

Проте сьогодні у законодавстві багатьох сучасних країн з’являються кримінально-правові інструменти, спрямовані на захист суспільства від злочинності шляхом стигматизації окремих осіб саме за допомогою категорії “небезпечний злочинець” або аналогічних за змістом понять, що ставить під сумнів питання свободи волі та раціональності злочинця, на чому базується класична школа кримінального права.

Можна пригадати два цікавих факти, які стосуються антропологічної школи і які мають свого роду символічне значення для питання, що розглядається у цій статті.

По-перше, можна згадати, що відомий усім детектор брехні (поліграф) було вперше сконструйовано та використано для потреб слідчої практики саме Чезаре Ломброзо.

По-друге, цікаво було б нагадати, що у 2007 році англійський парламент прийняв закон позитивістського спрямування з незвичною для вітчизняного юриста назвою “Про управління злочинцями” [2]. Одним з положень цього закону є те, що особи, засуджені за статеві злочини та умовно звільнені із в’язниць,

зобов'язані регулярно проходити перевірки на детекторі брехні. Це встановлено для того, щоб “робити внесок у здійснення більш безпечного управління цим злочинцем в умовах вільного суспільства”.

З урахуванням цього та інших прикладів з сучасної практики функціонування національних систем кримінальної юстиції, що будуть розглядатися у цій статті, можна впевнено сказати, що ломброзіанство – як його антропологічну складову, так і соціальну – сучасна криминологія, здається, зарано залишила на музейних полицях, повісивши на них ярлик “реакційних буржуазних теорій”.

Сучасний соціальний захист здебільшого базується на такому моральному обґрунтування застосування покарання як *incarceration*, тобто на фізичному унеможливленні злочинців вчиняти рецидивні злочини. Ця концепція виходить з того, що теоретично невелика кількість небезпечних злочинців вчиняє велику кількість тяжких та/або рецидивних злочинів. Ресоціалізація злочинців і як мета покарання, і як науково-теоретична концепція, і як сфера практичної діяльності пенітенціарних установ у західних країнах вже як сорок років втратила актуальність, особливо якщо ми говоримо про осіб, що вчинили тяжкі злочини або вчинили їх неодноразово. Тому запорука безпечного суспільства полягає у створенні умов для фізичного унеможливлення вчинення нових злочинів. І, звичайно, для найбільш небезпечних членів суспільства єдиним таким попереджувальним засобом буде ув'язнення.

Радянське кримінальне право важко уявити без інституту особливо небезпечного рецидивіста. Свого часу цей інститут було проголошено як крайню форму стигматизації, що суперечило стандартам з прав людини. Внаслідок цього, Кримінальний кодекс України було позбавлено цього позитивістського атавізму. Проте вітчизняне законодавство і сьогодні містить елементи концепції небезпечного стану злочинця, що можна розглядати як свого роду подвійний стандарт.

Йдеться, передусім, про Закон України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” [3]. З одного боку, відповідно до статті 2 цього Закону, адміністративний нагляд встановлюється з метою запобігання вчиненню злочинів звільненими з ув'язнення особами і здійснення виховного впливу на них. З іншого боку, законодавець встановлює, що адміністративний нагляд застосовується до засуджених, якщо

вони вперто не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства. Отже, законодавець підкреслює, що у нашому суспільстві існує певна категорія осіб, які є: а) впертими (закоренілими) злочинцями; б) небезпечними для суспільства злочинцями.

Адміністративний нагляд встановлюється на певний строк (стаття 6). Проте законодавець знову переносить акцент з формально-догматичних положень цього інституту на суто позитивістські положення про небезпечний стан особи. Так, у цій же статті зазначається, що у разі, коли є підстава вважати, що особа, щодо якої встановлено адміністративний нагляд, залишається небезпечною для суспільства, адміністративний нагляд може бути продовжено кожного разу ще на шість місяців.

Те ж саме можна сказати і про підстави зняття адміністративного нагляду. Закон передбачає як класичні підстави, так і суто позитивістські. Так, наголошується, що адміністративний нагляд може бути припинено достроково, якщо піднаглядний перестав бути небезпечним для суспільства.

Отже, радянське і пострадянське кримінальне законодавство, не зважаючи на формально проголошене неприйняття позитивістських концепцій, завжди із “задоволенням” ними користувалося. Сьогодні продовжує діяти позитивістський за своєю сутністю інститут адміністративного нагляду, не зважаючи на обгрунтовану критику правозахисників.

Проте кримінальне законодавство багатьох сучасних країн, які вважаються демократичними й розвинутими, не розглядає інститут небезпечного злочинця та постпенітенціарний нагляд (або подібні інститути стигматизації й контролю) як атавізми та, що є більш важливим, як порушення міжнародних стандартів з прав людини. Виправлення засуджених як мета покарання та концептуальний фундамент діяльності пенітенціарних установ давно вже втратило актуальність як для класики, так і для позитивізму. Враховуючи, що формула соціального захисту розглядалася як поєднання “ізоляції” (або іншої форми нейтралізації злочинної поведінки) та “виправлення”, увага сучасних теоретиків та практиків системи кримінальної юстиції мимоволі фокусується винятково на нейтралізації. Тому сучасне кримінальне право у багатьох країнах вельми широко використовує кримінально-правове поняття “небезпечний злочинець”, яке застосовується як додатковий інструмент забезпечення суспільства.

Так, кримінальне законодавство США широко оперує поняттям “закоренілого злочинця” (“persistent offender”). Станом на 2004 рік закони 26-х штатів надавали можливість автоматично застосувати довічне позбавлення волі у випадку третього засудження особи (так звані “three strike laws”). У 2003 році Верховний Суд США висловив думку, що подібні вироки не порушують Восьму поправку до Конституції США, яка забороняє жорстокі та негуманні покарання [4]. Це мало місце у двох його рішеннях – у справі *Ewing v. California* та у справі *Lockyer v. Andrade* [5; 6].

У багатьох штатах Австралії на законодавчому рівні вже тривалий час існує поняття “злочинця за звичкою” або “серйозного злочинця”. Відповідно до *Habitual Criminals Act 1957* (Новий Південний Уельс), якщо суддя дійде висновку, що певна особа, якщо вона раніше двічі засуджувалася до позбавлення волі, становить небезпеку для суспільства, він може оголосити цю особу особливо небезпечним злочинцем за звичкою та додати до основного вироку певний превентивний строк саме з метою захисту суспільства [7].

Канадське кримінальне право також містить відповідну категорію. До 1947 року законодавство цієї країни передбачало можливість стигматизації окремих злочинців статусом “*dangerous sex psychopath*”. У період 1948-1977 років такі особи отримали статус “*dangerous sex offender*”, і до них могли застосовуватися невизначені вироки. З 1977 року це поняття було розширено до “небезпечного злочинця” (“*dangerous offender*”) [8].

Подібні заходи, як і в США, канадський суд визнав конституційними з огляду на інтереси суспільства. У рішенні *Lyons v. the Queen* було зазначено, що «використання подібної категорії не порушує основоположних принципів правосуддя». «Особа не карається за те, що вона може зробити. Покарання виходить із вже фактично вчиненого специфічного злочину» [9].

У багатьох сучасних країнах поширена практика внесення небезпечних осіб (переважно тих, хто вчинив тяжкі статеві злочини) до спеціальних реєстрів, які здебільшого є доступними будь-якому користувачеві мережі Інтернет.

У США першим штатом, який запровадив обов’язкову реєстрації злочинців, що вчинили статеві злочини, була Каліфорнія. У 1994 році в країні було прийнято федеральний закон (*Sexual Offender (Jacob Wetterling) Act*), який вимагає від усіх осіб, засуджених за вчинення статевих злочинів проти дітей, повідомляти міс-

цеві правоохоронні органи про будь-які зміни місця проживання або роботи після звільнення з місця ув'язнення або психіатричного закладу. Подібний обов'язок може встановлюватися щонайменше на десять років або навіть безстроково.

Сьогодні це законодавство носить неформальну назву «закони Меган» за іменем семирічної дівчини Меган Канка, яка була викрадена, звалтована та вбита особою, яка неодноразово вчиняла насильницькі та статеві злочини. Внаслідок вчинення цього резонансного злочину та, як наслідок, бурхливої громадської реакції на цю подію влада штату Нью-Джерсі першим запровадила відповідний закон.

Сьогодні у кожному американському штаті існує свій законодавчий акт, який регулює відповідну сферу, і влада штату може встановлювати, який обсяг інформації про злочинців зазначеної категорії може бути відкритий для населення. Зазвичай, така інформація включає ім'я, прізвище, фото, антропометричні дані, адресу з детальними електронними картами та позначками, дату ув'язнення й сутність вчиненого злочину та розміщується на веб-сайтах та у джерелах масової інформації.

У штаті Аляска, наприклад, відповідно до Закону «Про реєстрацію злочинців, що вчинили статеві злочини» кожен такий злочинець або особа, яка раніше засуджувалася за викрадення дітей, повинна зареєструватися у відповідних державних структурах при перетині кордону штату. Важливою особливістю цього закону є те, що він має зворотну силу та розповсюджується на осіб цієї категорії, навіть якщо вони вчиняли злочини до набрання ним сили [10]. У справі *Smith v. Doe* Верховним Судом США було зазначено, що положення цього закону не порушують права та свободи, передбачені законодавством, через те, що ці положення є «непунітивними» та являють собою «цивільну програму, спрямовану на забезпечення безпеки суспільства» [11]. Майже аналогічно подібне питання було вирішено Верховним Судом у справі *Connecticut Dept. of Public Safety v. Doe*.

Аналогічною є суддівська практика і в багатьох інших штатах. Проте існують винятки, коли верховні суди окремих штатів певною мірою унеможливили застосування тих чи інших реєстраційних законів, посилаючись на їх несумісність з конституційними принципами в аспекті їх зворотної дії.

Так, Верховний Суд штату Гавайї у справі *State v. Bani* визначив, що подібний закон суперечить Конституції цього штату з при-

чини порушення належної правової процедури («due process»). Порушення, на думку суду, полягало у тому, що публічне примусове наділення особи статусом “sex offender” відбувається з позбавленням особи можливості бути заслуханим з цього приводу та надати пояснення з приводу, чи дійсно вона становить небезпеку для суспільства [12]. Суди деяких інших штатів також заборонили зворотню дію реєстраційних законів.

Як це не парадоксально звучить, але у практиці відповідних органів, діяльність яких пов’язана із реєстрацією небезпечних злочинців, та здійсненням контролю за ними, на офіційному рівні використовується категорія “небезпечний статевий хижак”. Це поняття закріплене і на законодавчому рівні. У Кодексі законів США (параграф 14071) вказано, що це поняття означає “особу, яку було засуджено за статевий насильницький злочин, та яка страждає на душевну хворобу або особистісний розлад, що робить цю особу схильною до вчинення хижацьких статевих злочинів із застосуванням насильства”. Крім того, дається визначення поняття “хижацький”, яке розглядається як “акт, спрямований проти незнайомої особи або проти особи, з якою було встановлено відносини переважно з метою вчинення злочину проти неї” [13].

Сьогодні є думки, що результативність навіть таких жорстких заходів можна поставити під сумнів. Дослідження, проведене у грудні 2008 року деякими американськими вченими (Zgoba, Witt, Dalessandro, Veysey), надало підстави стверджувати, що закони Меган не виправдовують тих надій, які поклалися на них. Вони не демонструють очевидного ефекту щодо зниження кількості статевих злочинів проти дітей та не знижують кількість потерпілих від цих злочинів. Враховуючи надзвичайно великі видатки на реалізацію цих заходів, можна вважати, що створення цього додаткового елементу розгалуженої системи сучасного тотального соціального контролю себе не виправдало.

Сказати про те, що подібні закони та практика їх застосування є прикладом крайнього прояву стигматизації – це майже нічого не сказати. Якщо особа, занесена у такий список, не сповіщає відповідні публічні структури про зміну місця свого проживання та інші дані, вона може бути засуджена до позбавлення волі. У штаті Джорджія, зокрема, цей строк може становити від 10 до 30 років.

У Великій Британії, починаючи з 2000 року, також було прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на стигматизацію злочинців, що вчинили статеві злочини проти дітей, зокрема Sexual Offences Act 2003 [14]. Сьогодні у цій країні педофіли внесені до спеціального реєстру – Violent and Sex Offender Register (ViSOR), який використовується поліцією, Національною службою пробачії та В'язничною службою. Порухення злочинцем умов реєстрації та перебування на обліку карається грошовими штрафами та позбавлення волі до п'яти років.

У Канаді також існує національний реєстр (Canada's National Sex Offender Registry (NSOR)), який було запроваджено у 2004 році на підставі Sex Offender Information Registration Act [15]. Відповідно до цього закону, особа, засуджена за статевий злочин проти дитини, після звільнення з місць позбавлення волі повинна зареєструватися у строк 15 діб. Крім того, у разі зміни будь-яких персональних даних злочинець має надати інформацію поліції у строк 15 діб.

На відміну від американського прикладу, ця інформація є закритою та призначена лише для користування співробітниками поліції. З іншого боку, цей закон має зворотну силу та розповсюджується на злочинців, які звільнилися перед тим, як він набрав сили. Перебування у цьому реєстрі триває від 10 до 20 років або безстроково. За порушенням умов перебування в реєстрі або надання неправдивої інформації кримінальним законом передбачено покарання. У першому випадку застосовується позбавлення волі на строк до 6 місяців, у випадку вчинення рецидивного злочину – на строк до 2 років. Крім того, в обох випадках додатково може застосовуватися штраф на суму до 10 тисяч доларів.

Більше того, сьогодні лунають заклики щодо створення подібного реєстру на рівні всього Європейського Союзу (European Sex Offender Database) [16].

Отже, можна спостерігати, що у сучасному законодавстві багатьох країн офіційно визнано наявність небезпечного типу злочинця, що примушує пригадати антропологічну та інші позитивістські школи, хоч, на перший погляд, говорити про друге життя вчення Лоброзо та його послідовників в умовах сьогодення було б занадто наївним. Проте, проаналізувавши наслідки кризи покарання та сучасні зміни сутності в'язниці як соціальної інституції, можна впевнено сказати, що ця наукова

концепція дедалі більше здається такою, що відтворює реальний стан речей. Це, безумовно, створює небезпеку для прав людини у сфері кримінального судочинства. Тому є надзвичайно важливим, щоб рух у напрямку убезпечення суспільства не ініціював конфлікту з міжнародними актами про права людини та створював реальний баланс між інтересами суспільства та інтересами людини.

Література:

1. Дриль Д. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. – М., 2006. – 770 с.
2. Offender Management Act 2007 (England and Wales). Режим доступу – www.opsi.gov.uk/acts/acts2007/ukpga_20070021_en_1
3. Закон України “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі” // Відомості Верховної Ради. – 1994. – № 52. – Ст. 455.
4. www.usconstitution.net/const.html#Am8
5. <http://laws.findlaw.com/us/000/01-6978.html>
6. http://en.wikipedia.org/wiki/Lockyer_v._Andrade
7. www.austlii.edu.au/au/legis/nsw/consol_act/hca1957176/s4.html
8. Griffiths C., Verdun-Jones S. Canadian Criminal Justice. – Toronto-Vancouver, 1989. – P. 297-301
9. Thomas Patrick Lyons (Appellant) v. Her Majesty the Queen (Respondent) and The Attorney General of Canada, the Attorney General for Ontario and the Attorney General of British Columbia Interveners. File No.: 19125.1987: January 28, 29; 1987: October 15 // www.canlii.org
10. www.oyez.org/cases/2000-2009/2002/2002_01_729
11. Smith v. Doe, 538 U. S. 84 (2003) // <http://caselaw.lp.findlaw.com>
12. State v. Bani, 36 P. 3d 1255 (Haw. 2001). Режим доступу – <http://hawaii.gov/jud/22196.htm>
13. U. S. Code collection, § 14071. Jacob Wetterling Crimes Against Children and Sexually Violent Offender Registration Program. Chapter 136 – Violent Crime Control and Law Enforcement. Режим доступу – www.law.cornell.edu/uscode/42/usc_sup_01_42.html
14. Sexual Offences Act 2003. Режим доступу – www.opsi.gov.uk/acts/acts2003/ukpga_20030042_en_1
15. www.publicsafety.gc.ca/prg/cor/tls/soir-eng.aspx
16. MEPs ‘want EU sex offender list’. BBC News. Режим доступу – http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/6958807.stm

ДОДАТКОВІ ПРОТОКОЛИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД, ЩО ГАРАНТУЮТЬ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ

Стаття посвячена правовому аналізу додаткових протоколів Європейської конвенції о защите прав человека и основоположных свобод, которые гарантируют защиту прав человека в уголовно-правовой сфере.

The article is devoted to legal analysis of European convention for the protection of human rights and fundamental freedoms supplementary protocols, that guaranty defense of human rights in criminal sphere.

Відокремлення цієї групи прав та дослідження її в рамках даної статті викликане, перш за все, тим, що протоколи № 4, 6, 7 і 13 до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі ЄКПЛ) мають статус самостійних міжнародних документів, доповнюючих текст ЄКПЛ, але не інкорпорованих до її тексту. Тому, на наш погляд, є підстави розглянути окремо ці протоколи, які мають статус договорів та власний індекс у класифікаторі договорів Ради Європи.

Ступінь дослідженості цього питання має певні прогалини, не дивлячись на те, що правові проблеми, пов'язані з дією ЄКПЛ та її контрольного механізму є дуже популярною темою наукових досліджень у різних галузях правової науки. Шевчук С., Гомьєн Д., Харріс Д., Зваак Л., Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е., М. де Сальвіа, Туманов В. А., Ентін Л. М., Дамірлі М. А., Анцупова Т. О. [1] – це далеко не повний перелік вітчизняних та зарубіжних науковців, що займались дослідженням положень ЄКПЛ та протоколів до неї або надавали тлумачення її тексту. Не дивлячись на те, що праці вказаних авторів мають заслужений авторитет, є відомими та фундаментальними науковими дослідженнями, вони не охоплюють того питання, яке досліджується в рамках даної статті.

Метою даної статті є надання міжнародно-правової характеристики протоколам ЄКПЛ, що гарантують права людини в кримінально-правовій сфері; виявлення причин та наслідків їх прийняття; вивчення їх розповсюдженості серед держав-членів Ради Європи, тобто аналіз показників ратифікації.

Протокол № 4 до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод має назву “Про забезпечення деяких інших прав та свобод крім тих, котрі вже включені до Конвенції та у Першому протоколі до неї”. Він був прийнятий у Страсбурзі 16 вересня 1963 року та вступив у законну силу 2 травня 1968 р. Умовою вступу Протоколу № 4 у законну силу визначили п’ять ратифікаційних грамот, що будуть подані Генеральному Секретареві державами-членами на зберігання. Станом на 1 вересня 2009 року загальна кількість ратифікацій складає 42 держави. Підписали Протокол № 4, але не ратифікували наступні держави: Туреччина, Великобританія, Іспанія. Не підписали – Греція та Швейцарія. Україна підписала Протокол № 4 без будь-яких застережень 19 грудня 1996. На території України Протокол № 4 вступив в законну юридичну силу з 11 вересня 1997 р. [2].

Протокол № 4 складається з семи статей, що закріплюють додатковий перелік особистих прав людини, серед яких нас цікавить ст. 1 “Заборона позбавлення волі за борги”. У ній йдеться: “Нікого не може бути позбавлено свободи лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов’язання” [3]. Отже цією статтею, автори Конвенції переслідували мету посилити захист прав, гарантованих статтею 5 ЄКПЛ.

Текст Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод був підготовлений Комітетом експертів з прав людини за допомогою ініціативи ПАРЄ (Рекомендація ПАРЄ 234 (1960)). Діючи на основі даної рекомендації Комітет міністрів Ради Європи прийняв Резолюцію (60) 6 від 22 березня 1960 р., в якій прийняв рішення створити “Комітет урядових експертів з завданням вивчити проблеми щодо Європейської конвенції про права людини”. Відповідний Комітет експертів провів з цього приводу сім зустрічей за період з 7 листопаду 1960 р. до 16 лютого 1963 р. Також, 5 березня 1962 р. була проведена спільна зустріч між членами Комітету експертів та Комітетом з правових питань ПАРЄ, де обговорювався проект Протоколу № 4. До проекту, що був представлений Комітетом ПАРЄ було внесено корективи. Наприклад Комітет ПАРЄ пропонував наступний текст ст. 1 Протоколу № 4: “Ніхто не може бути ув’язнений на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов’язання”. В свою чергу Комітет урядових експертів представив проект цієї норми наступним чи-

ном: “Нікого не може бути позбавлено свободи лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов’язання” [4].

Тобто Комітет урядових експертів прийняв текст запропонований Комітетом ПАРЄ з однією поправкою – заміною висловлення “Ніхто не може бути ув’язнений” на “Нікого не може бути позбавлено свободи”. Таким чином формулювання, “позбавлення свободи”, пропонується, щоб покрити втрату свободи для будь-якої довжини часу, будь то затримання або арешт.

Щодо даної поправки Комітет урядових експертів навів наступні коментарі: “З одного боку, запропоноване формулювання має підкріплювати терміни Статті 5 ЄКПЛ, яка гарантує право кожної особи на свободу і безпеку; більш того ця умова забороняє не тільки затримання, але і арешт. Поняття “позбавлення індивідуума його свободи” покриває обидва випадки на відміну від терміну “ув’язнення”. Пункт 4 ст. 5 Європейської конвенції про права людини говорить більш того про “особу, позбавлену свободи шляхом арешту або затримання”.

Слід зауважити, що зобов’язання про невиконання яких йдеться у ст. 1 Протоколу 14 можуть бути не тільки матеріальними. Тобто не тільки грошовий борг мається на увазі. Але обов’язково такі зобов’язання мають випливати з контракту. Стаття не відноситься до зобов’язань, що виникають в результаті дії законодавства, а також норм публічного або приватного права.

Також слід звернути особливу увагу на вислів “на підставі неспроможності”. За думкою експертів таке формулювання статті має мету захистити свободу та гідність особи, яка не повинна позбавлятися свободи лише з однієї причини, що особа не має матеріальних коштів, щоб виконати його договірне зобов’язання.

Таким чином позбавлення волі не заборонене, якщо будь-який інший чинник мав місце окрім нездатності виконати договірне зобов’язання, наприклад:

якщо боржник діє із злочинним або обманним наміром;

якщо особа свідомо відмовляється виконувати зобов’язання, незалежно від причин;

якщо нездатність виконати зобов’язання є результатом недбалості.

Тобто використовуючи таку термінологію Комітет експертів намагався не допустити випадків уникнення кримінальної відповідальності за злочин, що є доведеним у суді та має вищевказані ознаки.

Тобто порушення договору перетворюється на кримінальний злочин, коли має ознаки одного або більше елемента злочинності окрім простої нездатності, щоб виконувати договірне зобов'язання.

Наприклад ст. 1 Протоколу № 4 не входить у конфлікт з законодавством держав-членів у разі вирішення позбавлення волі особи, яка:

- знаючи, що вона не в змозі сплатити, замовляє їжу та напої у кафе або ресторані і залишає їх без оплати за чеком;
- через недбалість, не в змозі поставляти товари до армії, у той час як повинна так робити за контрактом;
- готується залишити країну, щоб уникнути відповідальності за її зобов'язаннями [5].

Дослідження протоколів № 6 і 13 можна здійснити в рамках порівняльно-правового аналізу.

Протокол № 6 був прийнятий у Страсбурзі 28 квітня 1983 р. та вступив в законну силу 1 березня 1985 р. Умовою вступу у законну юридичну силу було визначено подання п'ятиох ратифікаційних грамот, державами-членами на зберігання Генеральному Секретареві. Станом на 1 вересня 2009 р. Протокол № 6 підписали всі держави-члени Ради Європи, а ратифікували майже всі (окрім Російської Федерації). Україна підписала Протокол № 6 – 5 травня 1997 р., ратифікувала 4 квітня 2000 р., та в законну силу на території України Протокол № 6 вступив 1 травня 2000 р. [6]

Повна назва Протоколу “Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари”. Протокол № 6 включає 9 статей. У Преамбулі до Протоколу укладачі “вважають, що розвиток подій у кількох державах – членах Ради Європи відображає загальну тенденцію до скасування смертної кари” тобто, можна зробити висновок, що прийняття норми про скасування смертної кари як загальноєвропейського стандарту обумовлено об'єктивними чинниками.

У ст. 1 Протоколу № 6 закріплюється наступна диспозиція: “Смертна кара скасовується. Жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена” [7]. Але ст. 2 обмежує сферу дії ст. 1 наступним чином “Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни; таке покарання застосовується тільки у випадках, передбачених законом і згідно з його положеннями. Держава повідомляє Генерального секретаря Ради Європи про відповідні положення цього закону”.

Через майже 20 років після прийняття Протоколу № 6, 3 травня 2002р. у Вільнюсі, Рада Європи приймає “Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за усіх обставин”. Невдовзі даний протокол вступив до законної сили, не дивлячись на те, що умовою для цього було визначено 10 ратифікацій. Ця подія відбулася 1 липня 2003 р.

За даними офіційного сайту Ради Європи, станом на 1 вересня 2009 р., Протокол № 13 підписали та ратифікували 41 держава, а ще 4 держави підписали, але не ратифікували. Це – Вірменія, Латвія, Іспанія і Польща. Дві держави не підписали даний протокол, це – Азербайджан і Російська Федерація. Україна приєдналась до протоколу 3 травня 2002 р., ратифікувала – 10 жовтня 2003 р., а до законної сили Протокол № 13 вступив на території України 1 липня 2004 р. [8].

Стаття 1 Протоколу № 13 сформульована абсолютно аналогічно до ст. 1 Протоколу № 6. Але ст. 2 Протоколу № 13, названа “Заборона відступу від зобов’язань”, наголошує: “Жодних відступів від положень цього Протоколу не допускається на підставі статті 15 Конвенції”. Така сама норма міститься і в ст. 3 Протоколу № 6, але очевидно, йдеться про дещо інші зобов’язання.

Перш ніж перейти до міжнародно-правової характеристики Протоколу № 7 до ЄКПЛ, слід зауважити, що зміст та особливості тлумачення цього документа досить глибоко досліджені в українських та іноземних джерелах літератури [1]. Тому ми спробуємо більшу увагу приділити міжнародно-правовій характеристиці даного документа ніж особливостям його тлумачення.

Протокол № 7 до ЄКПЛ був прийнятий у Страсбурзі 22 листопада 1984 р. та вступив в законну силу 1 листопада 1988 р., умовою набрання чинності було визначено сім ратифікацій.

За даними офіційного сайту Ради Європи, станом на 1 вересня 2009 р., Протокол № 7 підписали та ратифікували 41 держава, а ще 5 держав підписали, але не ратифікували. Це – Бельгія, Нідерланди, Іспанія, Німеччина та Україна, яка підписала даний договір 14 березня 1985 р., але й досі не ратифікувала. Тому на території України положення даного протоколу не є чинними [10].

Основною причиною розробки доповнень до Європейської конвенції з прав людини в рамках Протоколу № 7 було прийняття Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. двох Міжнародних пактів з прав людини.

У жовтні 1967 р., Комітет Міністрів Ради Європи, обізнаний, що в результаті співіснування Європейської конвенції з прав людини та Пактів 1996 р. Організації об'єднаних націй можуть виникнути проблеми, інструктував Комітет експертів з прав людини дослідити ці проблеми. У 1969 р. Комітет експертів представив повідомлення Комітету Міністрів з приводу відмінностей між правами, гарантованими ЄКПЛ і Міжнародним Пактом про цивільні та політичні права. 23 жовтня 1972 р., Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Рекомендацію 683 (1972), за основу якої були взяті висновки Парламентської конференції з прав людини, яка проходила у Відні з 18 до 20 жовтня 1971 р. У цій рекомендації ПАРЕ зауважує, що метою Ради Європи є “не тільки підтримка, але і подальша реалізація прав людини і основоположних свобод”. Після відзначення “роботи, вже зробленої для забезпечення прав людини, завдяки щоденній дії Європейської конвенції з прав людини і її Протоколів”, і виділяючи, що “зростання Європи можливе тільки якщо це ґрунтується на певному ставленні та забезпеченні все більш широких гарантій її прав та основоположних свобод”, ПАРЕ зробила пропозиції щодо коротко- і середньострокової програми Ради Європи у сфері захисту прав людини. ПАРЕ рекомендувала, зокрема, вивчення питання розширення прав, гарантованих Європейською конвенцією з прав людини. Нарешті, в Рекомендації ПАРЕ 791 (1976) щодо захисту прав людини в Європі, вона рекомендувала Комітетові Міністрів, включити якомога більше положень з Міжнародного пакту про цивільні та політичні права до ЄКПЛ [11].

Вищезазначений звіт Комітету експертів з прав людини склав основу для роботи, зробленої в 1976 р. його підкомітетом, і пізніше Комітетом експертів, про розширення переліку прав, закріплених у ЄКПЛ, що увійшло у якості завдання до середньострокових планів Ради Європи на 1976-1980 рр. і 1981-1986 рр., було названо відповідно: “Розширення прав людини сформульованих в Європейській конвенції з прав людини і її Протоколах (Пакт ООН про цивільні і політичні права)” і “Розширення списку цивільних і політичних прав і свобод сформульованих в ЄКПЛ” [12].

В рамках підготовки нового додаткового протоколу до ЄКПЛ, комітет експертів мав на увазі зокрема необхідність включати до ЄКПЛ тільки такі права, які б могли бути визначені в достатньо специфічних термінах, які гарантовані в рамках системи контролю, передбачених ЄКПЛ.

Було зрозуміло, що участь держав-членів у даному Протоколі жодним чином не повинне впливати на інтерпретацію зобов'язань між ними, або між ними і іншими державами, які виникають в рамках будь-яких інших міжнародних інструментів.

Протокол № 7 до ЄКПЛ містить 3 статті, що закріплюють права людини, які відносяться до кримінально-правової сфери: права на оскарження у кримінальних справах (ст. 2), відшкодування у разі судової помилки (ст. 3), і право не бути притягнутим до відповідальності або покараним двічі (ст. 4) [13].

У ст. 2 Протоколу № 7 йдеться про наступне:

“1. Кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом.

2. Із цього права можуть поширюватися винятки для передбачених законом незначних правопорушень або коли відповідну особу судив у першій інстанції найвищий суд, або коли її було визнано винною і засуджено після оскарження виправдувального вироку”.

Стаття 3 Протоколу № 7 передбачає можливість відшкодування в разі судової помилки.

Стаття 4 Протоколу № 7 закріплює право не бути притягненим до суду або покараним двічі [14].

Таким чином, Протоколом № 7 передбачені додаткові права, що не були гарантовані ЄКПЛ до моменту його прийняття.

У тому, що стосується розгляду рішення про невинуватість або вироку в суді вищої інстанції, то подібний розгляд може обмежитися контролем над дотриманням правових норм, наприклад, з боку Касаційного Суду [15]. Із цього приводу французький уряд уточнив в заяві, що супроводжувала ратифікацію Протоколу № 7, що «розгляд в суді вищої інстанції може обмежитися контролем над застосуванням закону, у випадку якщо зацікавлена особа удасться до касації» [16].

Пункт 2 ст. 2 Протоколу № 7 накладає подальші обмеження на область його застосування. Він передбачає як виключення, що право на перегляд справи у вищій інстанції не може застосовуватися а) до незначних правопорушень, що визнаються такими національним законодавством; б) коли зацікавлена особа була

засуджена в першій інстанції найвищим судом країни; в) коли було ухвалено рішення про його винність і дану особу було засуджено в результаті звернення до суду, яке опротестувало його звільнення.

У тому, що стосується, зокрема, поняття «незначні правопорушення», тут має місце посилення на внутрішнє законодавство, за яким у даному випадку в даний час признається широка область дії.

В одному з небагатьох рішень, в яких вирішувалася проблема інтерпретації обговорюваного положення, Комісія заявила, що держави-учасники володіють дискреційними повноваженнями в тому, що стосується рішень про порядок здійснення даного права. Та все ж, за аналогією з тим, що передбачається юриспруденцією в статті 6 ЄКПЛ (право з'явитися перед судом), обмеження права на перегляд справи повинні підкорятися законним цілям і повинні уникати ситуацій, в яких змісту права міг би бути завданий збитку [17].

Стаття 3 визнає право на компенсацію у разі судової помилки. Роз'яснення до Протоколу, що вже приводилося вище, уточнює, що зацікавлена особа спочатку повинна бути засудженою на підставі остаточного судового рішення, тобто дана особа повинна була з'явитися перед судом. Компенсація, таким чином, не може стосуватися випадків, коли зацікавлена особа була виправдана або засуджена заочно. Право на компенсацію виникає, коли а) рішення було потім згодом анульоване (наприклад, унаслідок перегляду справи); б) у випадку якщо помилування було здійснене унаслідок фактів, що знов відкрилися, або заяв. Такого права не існує, якщо в потрібний час бракуюча заява про невідомий раніше факт може бути повністю або частково поставлена в провину зацікавленій особі.

Стаття 4 затверджує принцип *non bis idem*, тобто принцип, згідно якого ніхто не може бути засуджений або покараний в кримінальному порядку двічі за те ж правопорушення декількома судовими інстанціями однієї й тієї ж країни.

Іншими словами, цей принцип не гарантується по відношенню до вироків, винесених зацікавленій особі судовими інстанціями різних країн. Роз'яснення уточнює з цього приводу (пункт 27), що інші угоди, розроблені Радою Європи (серед них Конвенція 1957 року про екстрадицію) регулюють принцип застосування *non bis idem* в міжнародній сфері [18].

Європейська конвенція про права людини є основоположним джерелом в системі джерел європейського права щодо захисту прав людини в кримінально-правовій сфері. Інструментарій захисту, що надається нею, є найбільш розвиненим. В результаті здійсненого дослідження можна стверджувати, що додаткові протоколи до ЄКПЛ, які присвячені гарантуванню зазначеної групи прав вносять значний вклад щодо отримання Конвенцією такого статусу.

Література:

1. Див., напр.: Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – 2-е вид., випр. та доп. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.; Гомьен Д. Европейская конвенция прав человека и Европейская Социальная Хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М.: Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.; Де Сальвиа М. Европейская конвенция по правам человека / М. де Сальвиа. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – 267 с.; Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике ее применения / Под общ. ред. д. ю. н., проф. В. А. Туманова и д. ю. н., проф. Л. М. Энтина. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – 336 с.; Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р. Кей., Е Бредлі: пер. з англ. – К.: Арт Ек, 1997. – С. 250-251; Дамірлі М. А. Право Ради Європи: схеми, таблиці, визначення і коментарі: навч. посібник / М. А. Дамірлі, Т. А. Анцупова. – Одеса: Фенікс, 2007. – 284 с.
2. Див. Перелік підписів та ратифікацій Протоколу № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=046&CM=8&DF=27/08/2009&CL=ENG>.
3. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї від 16.09.1963 р. Офіційний переклад. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Пояснювальна доповідь комітету експертів щодо тексту Протоколу № 4 [Електронний ресурс]: Переклад з англ. мови автора. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/reports/html/046.htm>.
5. Там само.

6. Див. Перелік підписів та ратифікацій Протоколу № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=046&CM=8&DF=27/08/2009&CL=ENG>.
7. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари // Збірка договорів Ради Європи. – Офіц. видання. – К: Парлам. вид-во, 2000. – С. 56. – (Бібліотека офіційних видань).
8. Див. Перелік підписів та ратифікацій Протоколу № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=187&CM=8&DF=27/08/2009&CL>.
9. Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_004.
10. Див. Перелік підписів та ратифікацій Протоколу № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=187&CM=8&DF=27/08/2009&CL>.
11. Пояснювальна доповідь комітету експертів щодо тексту Протоколу № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/reports/html/046.htm>
12. Там само.
13. Збірка договорів Ради Європи. – Офіц. видання. – К: Парлам. Вид-во, 2000. – С. 60-61. – (Бібліотека офіційних видань).
14. Там само.
15. Пояснювальна доповідь комітету експертів щодо тексту Протоколу № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/reports/html/046.htm>.
16. Див. Перелік підписів та ратифікацій Протоколу № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=187&CM=8&DF=27/08/2009&CL>.
17. Рішення за скаргою № 20087/92. – DR 83. – Р. 5.
18. Де Сальвіа М. Европейская конвенция по правам человека / М. де Сальвіа. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 221.

ДЕЯКІ ВИДИ ДИВЕРСІЙНИХ АКТИВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

В статье исследованы вопросы, связанные с определением понятия диверсия и делением ее на отдельные виды. Автором осуществлена попытка классификации новых форм диверсионных актов в условиях современности, а также проанализированы причины и условия возникновения указанных видов диверсионной деятельности.

Sabotage notion definition and its typological subdivision issues have been studied in this article. New forms of sabotage acts committed in contemporary circumstances classification has been attempted by the author, as well as mentioned above sabotage activity types origin causes and conditions have been analyzed.

Злочини проти основ національної безпеки – найбільш тяжкі злочини, відомі кримінальному законодавству. Шкоду, яку вони можуть заподіяти, не можна недооцінювати. Державна зрада, шпionаж, терористичний акт, диверсія, можуть спричинити знищення об'єктів, що мають важливе економічне і військове значення, дезорганізацію роботи державних або громадських організацій, а в умовах війни – призвести до невдач у бою, до загибелі великої кількості людей.

Злочинами проти основ національної безпеки визнаються передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, спрямовані на підрив або ослаблення суспільного ладу України.

Родовим (спеціальним) об'єктом злочинів проти основ національної безпеки слід вважати суспільний лад України, тобто систему суспільних відносин, властивих суспільству на конкретному етапі його розвитку. Ця система охоплює всі сторони суспільного життя в їхньому органічному взаємозв'язку і взаємозалежності. Окремі групи суспільних відносин, що входять в систему, утворюють безпосередні об'єкти посягання при здійсненні злочинів проти основ національної безпеки.

Національна безпека України – це сукупність суспільних відносин, які складаються з приводу забезпечення існування України, захисту від заподіяння шкоди у сфері обороноздатності, політичної, економічної, соціальної стабільності, протидії злочинним угрупованням та проявам [1, 92].

Важливість родового об'єкта цих злочинів визначає значною мірою і специфіку їх об'єктивних та суб'єктивних ознак. До таких злочинів віднесена і диверсія (ст. 113 КК України).

Диверсія (від лат. *diversio* – відхилення, відвернення) – дії груп, підрозділів або окремих осіб в тилу противника по виведенню з ладу військових, промислових та інших об'єктів, порушенню управління військами, руйнуванню комунікацій, вузлів і ліній зв'язку, знищенню живої сили та військової техніки, впливу на морально-психологічний стан противника.

У Зведенні законів США під диверсією розуміється «умисне політично мотивоване насильство, що вчиняється проти сторони, яка не воює, наднаціональними групами або таємними агентами з метою впливу на громадськість». Саме це визначення використовує у своїх звітах Держдепартамент США. У той же час його структурний орган – Бюро по боротьбі з диверсіями під диверсією розуміє «...погрозу застосування або застосування насильства в політичних цілях окремими особами або групами, які діють або в підтримку, або проти встановленої урядової влади, коли призначення таких дій полягає у тому, щоб потрясти, приголомшити або залякати обрану групу, більш ширшу ніж безпосередні жертви» [2, 25].

Незважаючи на досить незначну частку у загальному масиві суспільне небезпечних діянь, величезна потенційна небезпека диверсії обумовлена тим, що навіть одиничний диверсійний акт може завдати серйозної шкоди економіці нашої країни, сповільнити темпи будівництва та вводу в експлуатацію окремих підприємств, порушити ритмічність роботи тієї чи іншої галузі народного господарства. Крім того, потрібно мати на увазі, що такого роду злочинними акціями заподіюється також серйозна морально-політична шкода [3, 3].

Деякі науковці роблять спробу щодо визначення сутності диверсії. На наш погляд, заслуговує на увагу думка про те, що під сутністю диверсії слід розуміти сукупність ознак, характерних рис та істотних особливостей, що присутні диверсії як воєнно-політичній та правовій категорії, що складають її внутрішній зміст. Диверсія, перш за все, спрямована на ослаблення держави, завдання великої шкоди її економічній систем [4, 147].

Нажаль, рамки статті 113 КК України не дозволяють здійснити більш детальний аналіз сучасних форм та видів диверсійної діяльності. Однак можна окреслити коло завдань для наукового

пошуку, перш за все задачу розробки класифікацій форм, видів диверсії, засобів та способів диверсійної діяльності.

Ділення диверсій на форми, як і люба інша класифікація носить в певному ступені умовний характер. Але видалення конкретних ознак тих чи інших форм диверсії необхідно для надання більшої цілеспрямованості та систематизації правотворчої діяльності в цій області.

Найбільшу небезпеку з точки зору деяких науковців являють собою наступні форми диверсії: фінансування диверсійно-терористичної діяльності; використання в диверсійних цілях вибухових пристроїв, зброї (в тому числі біологічного, хімічного, радіаційного); використання інформації, яка має державну таємницю; залучення в диверсійну діяльність громадян та організацій – вербовка агентів, створення агентурних мереж; використання комерційних, суспільних та релігійних організацій; провокація воєнних, релігійних, міжетнічних конфліктів; використання службового, суспільного становища або посадових повноважень; використання засобів масової інформації, в тому числі Інтернет, спеціальної літератури тощо.

Наведений список не є вичерпним. Слід відзначити, що головною метою акту диверсії за діючим законодавством є навмисна поразка того чи іншого елемента безпеки або обороноздатності держави. Однак, мета диверсії, на думку багатьох, не обмежується вказаними в законі об'єктами.

Деякі науковці пропонують класифікувати диверсію на: економічну; політичну; ідеологічну; диверсії що спрямовлені на розпалення національної та релігійної ворожнечі, на порушення територіальної цілісності держави; кібердиверсію (наприклад, хакерські атаки на сайти органів державної влади) та ін.

Якщо охарактеризувати *економічну* диверсію, то з їх точки зору вона визначається наступними особливостями.

Її основна мета – отримання вигоди в результаті привласнення економічних ресурсів з порушенням принципу еквівалентності, при цьому не виключений повний контроль над економічними ресурсами регіону або держави. Схований для суспільства характер злочинів.

Об'єктом посягань, в даному випадку, являється економіка держави в цілому, окремі сектори економіки, групи громадян та організацій. Істотна шкода, заподіяний економічним інтересам держави та суспільства.

Такій диверсії притаманний неочевидний, неодноразовий, систематичний та тривалий характер, де складно встановити організаторів, виконавців та посібників злочину та міру їх персональної відповідальності. Важливо враховувати, що диверсійні операції, як правило, ретельно сплановані та участь посібників може бути як пряма, так і непряма.

З середини ХХ століття тероризм та диверсії стали *політичною* стратегією не тільки екстремістських організацій, але й окремих державних діячів чи угруповань. Значно активізували свою діяльність і неофашистські угруповання. Неофашистські молодчики все частіше влаштовували погроми в штаб-квартирах прогресивних організацій та вбивали їх лідерів. За фактичної нездатності урядів вжити адекватних заходів диверсійно-терористичні дії досягли значних масштабів не тільки в країнах, що розвиваються, але і в державах, що претендують на світове лідерство [5, 17].

Прикладом *ідеологічної* диверсії може бути діяльність радіостанції «Голос Америки», яка за часів Радянського Союзу розповсюджувала недостовірні відомості, проводила «антисоветскую» пропаганду і чи можна впевнено сказати, що згодом вона не дала свого результату [6, 6]?

В свою чергу, очевидним прикладом ідеологічної диверсії являється сайт агентства «Кавказ-центр» в мережі Інтернет. Наведений текст повідомлення в розділі «Сотрудничество»: «Независимое международное исламское агентство «Кавказ-центр» приглашает к сотрудничеству журналистов и политических обозревателей. Для того, чтобы стать постоянным автором публикаций на сайте KavkazCenter.com необходимо прислать в нашу редакцию авторский материал по любой из следующих тем – «Война на Кавказе», «Ичкерия», «Перспективы развития ситуации на Кавказе», «Дагестан», «Ситуация в Закавказских странах», «Российская тематика – Кремль, Путин, олигархи, свобода слова, борьба за власть, перспективы Путина, российская армия, спецслужбы и др.», «Ближний Восток», «Исламский мир», «Афганистан», «Политика США», «Ситуация и перспективы в Центральной Азии», «или на любую свободную политическую тему, затрагивающую важные аспекты жизни современного мира».

В даному випадку ознаки ідеологічної диверсії не визиває сумніву. Міжнародне ісламське агентство проводить цілеспрямовану акцію, яка порочить російську державу, та здійснює відкритий

найм журналістів та політичних оглядачів для здійснення злочинних дій інформаційного характеру проти Росії.

Особливим видом диверсії, яки недавно з'явився, являються *кібердиверсії* (диверсії по відношенню до комп'ютерів та комп'ютерних мереж). Розповсюдження Інтернету відкрило масу можливостей як в сфері пропаганди, так і безпосередньо в сфері озброєної боротьби.

Способи здійснення комп'ютерних злочинів доцільно підрозділяти на три групи: способи безпосереднього доступу до комп'ютерної інформації; способи віддаленого доступу до комп'ютерної інформації; способи розповсюдження технічних носіїв інформації, які вміщують шкідливі програми для ЕОМ.

Багато диверсій спрямовані не тільки на підрив економіки та воєнної безпеки держави, але і на *розпалення національної та релігійної ворожнечі* та інші небезпечні цілі.

Диверсійна діяльність може бути спрямована на *порушення територіальної цілісності держави* та дестабілізацію політичної обстановки.

Різні ознаки цього явища спостерігаються на даний час на території Чеченської Республіки.

Таким чином, диверсія може мати цілі, які довго тривають в часі та включають в себе не тільки одиничні, але і масові, неодноразові, систематичні акції. І річ тут не лише в тому, що диверсія як феномен є породженням різних суспільних процесів, небезпечних для життя окремих особистостей, груп людей та цілих держав, але, головним чином, у тому, що поступово він стає некерованим і виходить з-під контролю навіть тих, хто використовує його для досягнення своїх політичних цілей [7, 78-84].

Так, на нашу думку, акції, що проведені 11 вересня в США можна віднести до диверсійних. Спеціалісти по антитерору коментують ці дії так. При проведенні теракту його організатор, як правило, бере на себе відповідальність та, погрожуючи повторенням акції, пропонує свої вимоги. В випадку зі знищенням Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорці та атаки на Пентагон таку відповідальність ніхто на себе не брав. Тільки через два з половиною місяці в цьому «зізнався» усім відомий керівник екстремістської ісламської організації.

Для підготовки акції такого масштабу необхідна велика кількість людей та часу (на думку експертів) – не менше року. При таких строках та кількості діючих осіб уникнути витoku інфор-

мації про підготовку практично неможливо. Можна з повною впевненістю стверджувати, що ні одна з існуючих в світі відомих терористичних організацій на це не здатна. На думку багатьох експертів, таке під силу лише спецслужбі великої держави з потужною економікою.

У більшості випадків, диверсії проводяться силами особливого призначення однієї держави проти другої тільки під час війни або в період підготовки до неї. Одразу ж після теракту 11 вересня Америка розпочала підготовку до війни, заявивши, що США самі визначають держав – посібників терористів, з якими необхідно розрахуватися.

Так, після цих подій зазнало серйозних змін і законодавство США. Через два місяці після цієї трагедії Президент США видав Указ (President Issues Military Order) «Про затримання, поводження та розгляд справ щодо негромадян в ході війни з тероризмом» від 13 листопада 2001 р. відповідно до якого у боротьбі з тероризмом та диверсіями дозволено використання збройних сил США в процесі переслідування і встановлення особи і тих, хто за ними стоїть. З метою захисту громадян від міжнародних диверсантів останніх необхідно розшукувати та арештовувати навіть за кордоном і судити за насильницькі злочини «за законами воєнного часу у військових трибуналах».

Згідно з іншим Указом, міністр оборони має видати відповідні інструкції та накази щодо роботи військових комісій по розгляді справ міжнародних диверсантів. При цьому інструкції міністра оборони повинні містити правила проведення розгляду кримінальних справ у цих комісіях, у тому числі досудові, судові та позасудові процедури, способи доказування вини підсудного, видачі процесуальних документів, кваліфікаційні вимоги до обвинувачів і захисників. Правила повинні забезпечувати розгляд справ у будь-який час і в будь-якому місці, допускаючи при цьому широке коло доказів, які мають доказову цінність з точки зору розумної людини. Матеріали розгляду справ у комісіях разом з вироком направляються для перевірки та остаточного вирішення Президенту США або за його приписом міністру оборони [8, 16].

Цей Указ встановив виключну юрисдикцію військових трибуналів (в особі військових комісій) щодо злочинів, вчинених міжнародними диверсантами, які не є громадянами США.

Зазначені факти, дають можливість до виділення нової форми диверсійно-терористичної діяльності – *державної*. Така форма має місце в тих випадках, коли одна держава використовує свою

збройну перевагу, економічний потенціал над іншими державами, керуючись усіякими причинами, здійснює фактичну збройну агресію проти інших держав з метою рішення власних геополітичних, економічних або інших задач.

Необхідно нагадати, що до та після події 11 вересня у США, світ потрясло немало акцій: 11 вересня 2004 року в Мадридї, безліч акцій проведено під час військової присутності країн НАТО в Іраку та багато інших. Всі ці акції, враховуючи «терористичну війну», яка сьогодні охопила майже третину світу, можна позначити як диверсійно-терористичні акти.

Таким чином, можна дійти висновку, що ст. 113 «Диверсія», в основному враховує особливості сучасного розвитку нашої держави, для якого характерними є як виникнення нових форм суспільне небезпечної поведінки, так і нові підходи до оцінки рівня небезпечності тих її форм, що вже відомі. У цілому кримінально-правова норма, що передбачає відповідальність за диверсію, відповідає положенням сучасної науки кримінального права та вимогам демократичного суспільства і має своєю метою охороняти інтереси національної безпеки України. Проте деякі положення вимагають додаткової наукової розробки та обґрунтування.

Література:

1. Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. – СПб.: Юрид. центр «Пресс», 2002. – 291с.
2. Власихин В. А. Новый закон США о борьбе с терроризмом и Билль о правах. // США. Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2002. – № 4. – С. 25-105.
3. Бантышев А. Ф. Уголовная ответственность за особо опасные преступления против государства (основы квалификации): Монография. – К., 2000. – 313с.
4. Литвак О. М. Держава і злочинність. – К.: Атіка, 2004. – 302с.
5. Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби / За ред. Л. Ю. Кондрата, Б. В. Романюка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2003. – 257с.
6. Белов А. В. и Шилкин А. Д. Диверсия без динамита. Изд. 2-е, переработ. и доп. – М: Политиздат, 1986. – 183с.
7. Крылов Н. Б., Решетов Ю. А. Государственный терроризм – угроза международной безопасности. // Советское государство и право. – 1987. – № 2. – С. 78-84.
8. Боботов С. В., Жигачев И. Ю. Введение в правовую систему США. – М: НОРМА, 1997. – 297с.

НАВЧАННЯ ЮРИСТІВ І ПІДВИЩЕННЯ ЇХ КВАЛІФІКАЦІЇ ЯК ЧАСТИНА ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ, ПРОВЕДЕНОЇ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

В статтє автор рассматривает проблемы получения, качество и проблематику юридического образования в Азербайджанской Республике.

In the article the author considers reception problems, quality and a legal education problematics in the Azerbaijan Republic.

Вся система освіти, у тому числі юридична, перебувають у процесі перетворень. На сьогоднішній день цим процесом керує в основному міністерство освіти, а міністерство юстиції майже не відіграє ніякої помітної ролі. Реформи, проведені в Азербайджанській Республіці, навряд чи можуть бути успішними без наявності висококваліфікованих юристів.

Для існування живого, відповідного до потреб суспільства права, необхідна наявність законодавства високої якості. Але право існує також й у застосуванні його на практиці, яке не може обмежитися тільки застосуванням тексту закону. Судді, також як і адвокати, і нотаріуси, повинні тлумачити закон, наповнити його змістом для конкретної суспільної ситуації, і там, де неможливо знайти розумний розв'язок, розбудовувати його. Передумовою цього є професійні навички й знання, які можуть бути отримані лише в процесі професійного навчання, яке також необхідно для того, щоб усвідомити межі стосовно законодавчої влади й дотримувати їх. Право й правова культура розвиваються під час застосування права, яке повинне проводитися на високому професійному й етичному рівні. Залучені в європейський процес перетворення університетської освіти крок за кроком ліквідують пострадянське поняття «дипломованого юриста» на користь поділу на «бакалавра» і «магістра». У Європі цей процес відомий як Болонський процес.

В Азербайджанській республіці бакалаврський ступінь освіти є коротко терміновим (4 роки). У суспільстві бакалаври сприймаються як неповноцінні юристи. Але, згідно із законом Азербайджанської Республіки «Про суди й суддів», як бакалавр, так і магістр можуть претендувати на місце судді, хоча обоє очевидно мають різний рівень освіти.

Традиційна виробнича практика, передбачена в навчальному плані юридичних факультетів ВУЗів Азербайджанської Республіки, має формальний характер. В остаточному підсумку випускники засвоюють тільки теоретичні знання, а практичні навички відсутні. Вважаємо, що повинно бути підготовлено новий механізм цього процесу за фахом юриспруденції. З деяких юридичних наук практичне виробництво повинно бути організовано на базі Університету.

В Азербайджанській Республіці збереглися старі традиції: навчальні курси носять теоретичний характер як відносно навчальних тем, так і відносно методики. Орієнтація на майбутню професійну практику, на конкретну роботу із законодавчими текстами з метою розв'язку соціальних, економічних, приватних або адміністративних конфліктів, критичний аналіз судових розв'язків, оформлення договорів, складання постанов – усе це перебуває в зародковому стані.

Головним способом викладання є лекція, яка не дає можливості для широкої дискусії, студенти надзвичайно завантажені загальними науковими питаннями філософії, історії, теорії держави й не мають досить часу для вивчення центральних проблем приватного, кримінального, конституційного й адміністративного права.

Іншою проблемою перехідного періоду, який формує юридичну освіту, є взаємовідношення державних і приватних навчальних закладів: університетів, академій, інститутів і т. п. У результаті розпаду радянської системи освіти в багатьох нових незалежних державах почали експериментувати зі структурами освіти взагалі, і юридичної зокрема: юридичні факультети перевели в ранг інститутів або навіть університетів. Однак у даній статті ми не прагнемо розглядати переваги й недоліки приватної або державної організації вищої освіти. Очевидно, повністю виправдане те, що питання виховання й освіти, розглядається в якості суспільної, публічної, а не комерційної цілі держави. Це особливо стосується юридичної освіти. Передача цих цілей приватним установам не міняє суті. Приватні вищі навчальні заклади так як і державні зобов'язані дотримувати норм Конституції АР. По цій самій причині вони повинні бути ліцензовані й відповідати встановленим у державному порядку стандартам. Це, на жаль, не дуже бралось до уваги в перші роки після незалежності. Усе це вплинуло не тільки на правосуддя, але й на ціле покоління молодих людей, які, вчилися у деяких сумнівних організаціях, й не одержали серйозного освіти.

Зрозуміло, що відповідальні за освіту і підвищення кваліфікації суддів органи, особливу увагу приділяють вищій освіті. Це стосується особливо організації процесу екзаменів, оскільки очевидно, що за допомогою організації процесу й змісту іспитів можна вплинути й на зміст навчального процесу.

Дивно, але в Азербайджанській Республіці ще не відбулося значних змін у порівнянні з минулим, хоча поступово починає затверджуватися супровідна навчання кредитна система контролю над успішністю, і тим самим очевидно зменшується дидактичне розуміння процесу навчання. В основному, навчання на бакалавра, так само як і освіта юриста з дипломом, завершується «державним іспитом», який складається з однієї об'ємної письмової роботи. Темати робіт є в переважній більшості знову ж темати, не пов'язаними із професійною практикою. Така ж ситуація й з дворічним навчання на магістра, яка при завершенні передбачає теоретичну письмову роботу.

Коли йдеться про юридичну освіту, не можна не торкнутися питання про те, чи відкриває, і яким чином, факт закінчення навчання, двері в майбутнє професійне життя. Для пострадянського дипломованого юриста після завершення навчання були відкриті всі юридичні професії.

Університетська освіта, хоча і є необхідною умовою для початку юридичної кар'єри, проте, у більшості країн вона є недостатньою для здійснення більшості юридичних професій. Створені системи кваліфікаційних іспитів, які в деяких країнах і для деяких професій пов'язані з підготовчим періодом. Це свідчить, про те, що роботодавці вважають молодих юристів невідготовленими для здійснення практичної діяльності.

Очевидно, що найменшим чином ця тенденція торкнулася професії прокурора, при якій передбачено проходження практики спочатку в якості кандидата на місце слідчого, а пізніше, під час навчання, на посаду прокурора, і де, не існує формальних прокурорських іспитів. Крім того, прокуратури дотепер більш ніж усі інші, противляться модернізації.

Найбільш інтенсивно і з найбільшою міжнародною участю відбувався процес реорганізації й підвищення кваліфікації суддівського складу. При цьому маються на увазі не тільки дискусії про спеціалізацію судів і створення окремих сфер підсудності [1], а також і про підготовку молодих юристів до професії судді й регулярним підвищенням кваліфікації суддів. Азербайджанська

Республіка поступово прогресувала у питаннях реформування й формалізації передумов для призначення суддів. В АР крім завершені вищої освіти є й можливість стати суддею маючи юридичну практику 5 років. Після проходження тестових іспитів кандидат на посаду судді у другому етапі повинен скласти іспит по спеціальності перед Виборчим Комітетом Суддів [2].

Претенденти, що вдало склали іспити переводяться в довготривалий етап навчання. Після навчання кожний претендент оцінюється навчальною установою бальною системою відповідно до результатів його навчання й остаточного інтерв'ю з членами Судово-правової Комісії. Результати направляються в Судово-правову Комісію, а вона в свою чергу у відповідності до числа вакантних суддівських місць представляє претендентів Президентові Азербайджанської Республіки [3].

Азербайджан зі своїми рішеннями в галузі судової реформи, став на шлях підвищення якості правосуддя й правової культури. Вважається, що у близькому майбутньому доцільно було б здійснити дворічні навчальні курси магістратури для майбутніх суддів при Академії Юстиції Міністерства Юстиції Азербайджану. У цій Академії, яка являє собою методичний центр, будуть виховуватися професійні та практичні якості майбутніх суддів. Крім цього, вважаємо, що суддям і після їхнього призначення повинна бути надана можливість регулярно підвищувати свою кваліфікацію в Академії Юстиції Міністерства Юстиції Азербайджану. На нашу думку кваліфікаційні курси повинні бути обов'язковими.

В країнах СНД існує дві моделі для здійснення адвокатської діяльності, які залежать від того, наскільки держава дотримується старої системи права, чи залежить вона від міністерств юстиції, адвокатських колегій, чи ж створена система індивідуальних і приватних адвокатів, які в автономним способом засновують свою професійну організацію. Друга модель широко ствердилась в Росії й країнах Кавказу, у тому числі Азербайджану. У цих країнах для одержання дозволу на зайняття адвокатською діяльністю необхідна наявність 2 або 3 років професійної практики, а також складання кваліфікаційного іспиту.

В Азербайджанській Республіці до сьогоднішнього дня дотримуються системи державного ліцензування адвокатської діяльності. І в рамках цієї системи, як правило, потрібно, крім завершені вищої освіти й проходження практики, строк якої становить три роки, а також здача кваліфікаційного іспиту [4].

Автор дотримуємося думки, що політика державного ліцензування адвокатів в АР повинна бути переглянута. Адвокати здійснюють приватні послуги, і потенційним клієнтам дається свобода вибору довірчої особи в особі адвоката. Немає підстав для надмірного обмеження цих приватних договірних відносин за допомогою державного регулювання. Сам ринок подбає про зникнення поганих адвокатів. Більше того, колеги адвокатів самі зацікавлені в тому, щоб діючих у суперечності із законом колега був виключеним зі ряду адвокатів.

Що стосується ліцензування діяльності нотаріусів, тут ситуації в порівнянні з адвокатами ускладнюється тим, що нотаріальна система створена на основі європейської континентальної системи нотаріату, і на відміну від адвокатів, нотаріуси виконують, без сумніву, публічні функції, і із цією метою наділені печаттю державного зразка. В Азербайджанській Республіці приватні нотаріуси, не можуть виконувати свою діяльність без державної ліцензії. І знову скрізь обов'язковою умовою є завершена вища юридична освіта. Але не потрібна практична підготовка.

Як виявилось система освіти й підвищення кваліфікації юристів, що дісталася у спадщину від СРСР, в АР та інших країнах СНД все більше й більше зживає себе. З одного боку, змінюється структура університетського навчання й іспитів, причому, мабуть, що переорієнтація навчального процесу на підготовку до різних юридичних професій не визнана завданням першого ряду.

Результатом цього в першу чергу є те, що успішне завершення університетської освіти усе менше гарантує юридичну кар'єру. На противагу сказаному у всіх країнах СНД установлюються особливі кваліфікаційні іспити для окремих юридичних професій, передумовою яких є наявність попередньої практики. Ці іспити ведуть неминуче до спеціалізації, що впливає у зв'язку з постійно зростаючими вимогами, хоча спеціалізація, у свою чергу, має недолік непроникності відмінних одна від одної професій і ускладненого переходу від однієї професії до іншої.

У той же час варто було б з усією серйозністю розглянути існуючі в АР наміри, націлені на те, щоб університетська освіта зробила орієнтир на практику. Для формування практичних навичок у юристів повинні бути включені в навчальний план юридичних факультетів предмети «Судова влада», «Адвокатська діяльність»,

«Міжнародний арбітраж», «Підготовка зразків юридичних документів», «Виконання судових рішень», «Нотаріат». Таким чином, можна було б забезпечити цінність юридичного навчання в площині розуміння, тлумачення й розвитку права.

Література:

1. Асланов М. С. Административная юстиция в Азербайджане. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Б., 2005. – С. 16;
Садиг Т. И. Стандарты международной организации труда и законодательство Азербайджанской Республики: вопросы соотношения. – Б., 2007. – С. 28.
2. Закон АР «О Судебно-Правовой Комиссии» // Азербайджан. – 2005. – 1 февраля (№ 23).
3. Закон АР «О Судах и суде». – Баку: Юридическая литература, 2007. – С. 15.
4. Закон АР «Об адвокатах и адвокатской деятельности». – Баку: Ганун, 2008. – С. 43.

Большаков Є. В., ННІ ПЕС ХНУВС

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АПЕЛЯЦІЙНОГО ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ СУДДІ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Стаття посвячена сравнительному анализу законодательства некоторых зарубежных стран об обжаловании решений судьи, постановленных в порядке судебного контроля на досудебном следствии.

The article is devoted to legislation analysis of some post-socialistic countries about appeal of judgment, resolving in the order of judicial control in the before trial stage.

Удосконалення апеляційного провадження є важливим завданням перебудови сучасного кримінального процесу відповідно до нових реалій правового буття українського суспільства [1]. Та будь-яке покращення існуючих правових інститутів не можливе без звернення до досвіду зарубіжного законодавства. Запозичення норм законодавства інших держав, без сумніву, не повинно відриватися від національного контексту. Лише в цьому випадку таке використання зарубіжного досвіду буде доцільним та ефективним.

Метою даної статті є аналіз кримінально-процесуального законодавства Росії, Білорусі та Латвії щодо питань судового контролю та оскарження рішень суду на досудовому слідстві.

При висвітленні проблем інституту апеляційного оскарження рішень судді в порядку судового контролю у досудових стадіях кримінального процесу виникає запитання: законодавство яких саме держав слід розглядати – Європи, Америки чи країн СНД?

Наука порівняльного правознавства більшість європейських країн відносить до романо-германського типу правової родини, США – до англосаксонського типу, а країни СНД – до постсоціалістичного [2].

Слід не піддатися спокусі – обрати для порівняння законодавство розвинутих демократичних країн – США та країн Європи. Громадяни цих країн почуваються більш захищеними, тому що мають більш можливостей реалізувати свої права та свободи. Але кожен правник має бачити та цінити надбання національної правової системи, відчувати самотні її контекст, а не переписувати національні закони по американських чи європейських шаблонах.

На жаль, цим іноді грішать українські вчені. Так, автори проекту КПК України, підготовленого робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права [3], зробили спробу створити «проамериканський» КПК України без урахувань досягнень кримінально-процесуальної науки попереднього періоду.

На думку автора, також не коректною є спроба Ю. В. Скрипіню щодо порівняльного аналізу інституту слідчого судді за законодавством США, Франції, України та Росії [4]. Порівнювати без критеріїв не можна взагалі. Адже наука порівняльного правознавства відзначає, що порівняння правових інститутів, які сягають різних правових систем, не завжди має сенс. Тож порівнювати правові інститути слід серед країн однієї правової родини [5, с. 273-276].

Постає питання: до якої правової родини належить сучасна правова система України? Це питання фактично є частиною більш широкої проблеми – місця національних правових систем країн колишнього соціалістичного табору (зокрема, колишніх республік СРСР) на правовій карті світу.

Як це не дивно, але автори американського видання “Порівняння систем кримінального судочинства” Х. Даммер та Є. Феірчайлд (у 2006 році) відносять Україну та Росію до родини соціалістичного

права [6, с. 59-60]. Серед вітчизняних науковців не має єдиної думки з приводу характеристики сучасних правових систем постсоціалістичних країн Східної Європи. Проте виділяють три основні концепції: 1. Концепція повернення до романо-германської правової родини; 2. Концепція самобутності слов'янських правових систем; 3. Концепція окремих шляхів для центрально-європейських, прибалтійських та слов'янських країн колишнього СРСР [7, с. 42-46].

Слід приєднатися до думки французького вченого Раймона Леже, який відносить країни колишнього СРСР до “права перехідного періоду”. Сьогодні правові системи держав постсоціалізму мають схожу структуру, але частина з них найближчим часом відійде до романо-германського права, частина вже відійшла до скандинавського, Росія та Білорусь утворили самостійну слов'янську родину, а решта країн із переважно мусульманським населенням будуть у складі держав, де панує ісламське право [5, с. 230-231]. Отже, на думку автора, керуючись концепцією права перехідного періоду постсоціалістичних країн, слід розглядати інститут апеляційного оскарження рішень судді у кримінальному процесі в законодавстві таких країн як Росія, Білорусь та Латвія. До того ж саме ці країни можна порівнювати за критерієм приналежності до Європи.

Слід також відзначити, що к середині 90-х років намітилася стала тенденція, в рамках співдружності незалежних держав, до опрацювання загальних начал (уніфікованих норм) для імплементації в національне законодавство країн – учасниць. Так, 17 лютого 1996 року Міжпарламентською Асамблеєю був прийнятий Модельний кримінально-процесуальний кодекс держав СНД, в розробці проекту якого приймали участь також вчені – процесуалісти України. В основу процесуальних норм цього кодексу були покладені діючі міжнародно-правові акти.

Певним здобутком розробників Модельного кодексу є чіткість та повнота визначень, термінів. “Судовий контроль за досудовим провадженням” – назва розділу кодексу найбільш чітко відображає основну процесуальну спрямованість функції судової влади по відношенню до рішень та дій органів дізнання та слідства [8, с. 6] Крім того, цей розділ передбачав створення та діяльність спеціальної структури в системі судової влади, яка має здійснювати судовий контроль [9].

Нажаль, положення Модельного кримінально – процесуального кодексу та і не були використані всіма країнами – учасницями СНД. Але більшість країн постсоціалістичного простору, які прийняли нові КПК, вже запропонували норми, що регламентують здійснення судового контролю за досудовим слідством. Так, ч. 2 ст. 29 КПК Російської Федерації (2001 р.) закріплює вичерпний перелік рішень, які суддя приймає за поданням слідчого і прокурора [10, с. 16-17].

Положення інституту судового контролю містяться також у розділах 5, 13, 14, 16 УПК РФ. Судовий контроль за досудовим провадженням можливий у двох формах – попередній та наступний.

Як зазначає А. В. Верещагіна, наступний судовий контроль до вступу КПК РФ у дію був знайомий російському законодавству. По перше, його елемент – право на оскарження до суду арешту чи строку тримання під вартою – був закріплений у 1992 році. По друге, дещо пізніше Постановою Конституційного Суду РФ була підтверджена правомірність оскарження до суду дій (бездіяльності) та рішень дізнавача, органу дізнання, слідчого та прокурора. Правовими засадами такого рішення є положення Конституції РФ, якими закріплено право на судовий захист та оскарження до суду будь-якого рішення або дії (або бездіяльності) будь-якого державного органу чи посадової особи.

Свідченням демократизації судового контролю є те, що в законі не міститься закритого переліку осіб, які мають право на оскарження дій (бездіяльності) та рішень правозастосувача, та не визначений перелік засад, які дозволяють подати таку скаргу до суду (ст. 123 КПК РФ). Іншими словами, з точки зору законодавця будь-яка особа, в тому числі і та, яка не є учасником кримінального судочинства, якщо буде вважати, що посадова особа або державний орган при провадженні процесуальної дії або прийнятті процесуального рішення торкається його інтересів, має право на їх оскарження [11].

Крім появи у КПК РФ інституту судового контролю з'явився і Розділ 16 “Оскарження дій та рішень суду та посадових осіб, що здійснюють кримінальне судочинство”. Так, у ст. 127 КПК РФ зазначено, що “скарги та подання на вироки, постанови судів першої та апеляційної інстанцій, а також скарги та подання на судові рішення, які приймаються під час досудового провадження по кримінальній справі, подаються у порядку, встановленому розділами 43-45 Кодексу”.

Ця стаття є бланкетною та відсилає до статей, які визначають порядок апеляційного та касаційного провадження. Так, ст. 354 КПК РФ визначає право апеляційного та касаційного оскарження, а саме: “відповідно до вимог цього розділу судові рішення, які не набрали законної сили, можуть бути оскаржені сторонами в апеляційному та касаційному порядку.

В апеляційному порядку розглядаються скарги та подання на вироки, які не набрали законної сили, та постанови, винесені мировими суддями” [10, с. 172].

Отже, у КПК РФ мова йде тільки про оскарження вироків та постанов, що постановлені мировими суддями. В КПК РФ не передбачено оскарження рішень суду, постановлених в порядку судового контролю на досудовому слідстві.

Тому можна зробити висновок, що порівняно із КПК РФ КПК України є більш досконалим щодо забезпечення прав особи на досудовому слідстві.

Кримінально-процесуальний кодекс Республіки Білорусь (1999 р.) зазначає у ч. 2 ст. 33, що на досудових стадіях кримінального процесу суддя виносить постанови про застосування запобіжних заходів, а також постанови по кримінальних справах, що знаходяться в його провадженні, про поміщення особи в медичний заклад для проведення судово-психіатричної експертизи.

КПК містить окрему главу (Глава 16) “Оскарження дій та рішень органу, який веде кримінальний процес”.

Стаття 143 КПК Білорусь визначає порядок оскарження до суду затримання, взяття під варту, домашнього арешту чи продовження строку тримання під вартою, строку домашнього арешту. Так, скарги осіб, які тримаються під вартою, на затримання, продовження строку тримання під вартою подаються до суду через адміністрацію місця попереднього ув’язнення, а скарги осіб, які тримаються під домашнім арештом, та інших осіб на затримання, застосування запобіжних заходів у вигляді взяття під варту, домашнього арешту подаються до органу, який веде кримінальний процес.

Адміністрація місця попереднього ув’язнення зобов’язана на протязі 24 годин після отримання скарги направити її до відповідного органу, що веде кримінальний процес, про що повідомляє особу, яка подала скаргу, а також прокурора та суд, які прийняли рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту чи про продовження строку тримання під вартою.

Орган, який веде кримінальний процес, зобов'язаний по відношенню до затриманого протягом 24 годин, а по відношенню взятого під варту та особи, яка тримається під домашнім арештом, протягом 72 годин з моменту отримання скарги направити її до суду із залученням матеріалів, які підтверджують законність затримання, застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, домашнього арешту чи продовження строку тримання під вартою та строку домашнього арешту. У випадку надходження декількох скарг по відношенню до однієї ж тієї особи вони направляються до суду одночасно. Орган, який здійснює кримінальне переслідування, а також суд, який виніс постанову (ухвалу) про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, домашнього арешту чи який продовжив строк тримання під вартою, строку домашнього арешту, має право надати свої обґрунтування законності затримання, взяття під варту, домашнього арешту, продовження строку тримання під вартою, строку домашнього арешту.

Подання скарги не затримує дії рішення про затримання, взяття під варту, домашній арешт чи продовження строку тримання під вартою, та строку домашнього арешту.

Стаття 144 визначає судову перевірку законності застосування затримання, взяття під варту, домашнього арешту чи продовження строку тримання під вартою, строку домашнього арешту. Так, судова перевірка законності провадиться в строк не більш 24 годин, а взяття під варту, домашнього арешту чи продовження строку тримання під вартою, строку домашнього арешту – в строк не більше 72 годин із часу надходження скарги одноособово суддею за місцем попереднього розслідування кримінальної справи, а ухвали (постанови) суду про застосуванні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, домашнього арешту чи про продовженні строку тримання під вартою, строку домашнього арешту – одноособово суддею вищестоящого суду із обов'язковою участю прокурора. Скарги по відношенню однієї ж тієї особи розглядаються в одному провадженні.

Ця ж стаття визначає порядок розгляду скарги у закритому судовому засіданні. За результатами судової перевірки суддя виносить одну з таких постанов: 1) про звільнення затриманого, відміну запобіжного заходу у випадку встановлення порушення органом дізнання, слідчим, прокурором, судом положень Кодексу про затримання та обрання запобіжного заходу, а також права

підозрюваного, обвинуваченого на захист чи невідповідності пред'явленого обвинувачення змісту постанови про застосування запобіжного заходу; 2) про залишення скарги без задоволення.

Порядок заперечення та оскарження постанов суду визначає ст. 145 КПК Республіки Білорусь. Постанови судді по скарзі про звільнення затриманого або особи, яка тримається під вартою, домашнім арештом, вступає в законну силу по закінченню 24 годин з моменту винесення. Протягом цього строку воно може бути заперечене прокурором, а також оскаржене потерпілим чи його представником в вищестоящий суд. Подання заперечення чи подання скарги призупиняють виконання постанови судді.

На постанову судді про залишення скарги без задоволення може бути протягом 24 годин подана скарга у вищестоящий суд особою, яка оскаржила затримання, взяття під варту, домашній арешт чи продовження строку тримання під вартою, домашнього арешту. У разі задоволення скарги вищестоящий суд зобов'язаний застосувати по відношенню до особи, що звільняється з під варти чи домашнього арешту, інший запобіжний захід.

Заперечення та скарги на постанови судді суду першої інстанції подаються через суддю, який виніс постанову.

Проведення суду першої інстанції щодо перевірки законності затримання, взяття під варту, домашнього арешту чи продовження строку тримання під вартою, домашнього арешту підлягає направленню разом із запереченням або скаргою у вищестоящий суд протягом 24 години.

Заперечення та скарги на постанови судді розглядаються вищестоящим судом протягом трьох діб із дня їх надходження у закритому судовому засіданні із обов'язковою участю прокурора.

Рішення вищестоящего суду за запереченням або скаргою набирає чинності негайно, є кінцевим, подальшому оскарженню не підлягає, але може бути опротестоване у порядку нагляду.

По набранню чинності постанови суду його копія не пізніше 24 годин направляється особі, яка подала скаргу, і прокурору, а у випадках прийняття рішення про звільнення особи із під варти – негайно адміністрації місця тримання особи під вартою для виконання.

Повторне оскарження законності затримання або взяття під варту, домашнього арешту не допускається. У випадку залишення без задоволення скарги на продовження строку тримання під

вартою, строку домашнього арешту допускається повторне подання скарги при кожному новому продовженні строку тримання під вартою, строку домашнього арешту.

Повторне застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту або домашнього арешту після його відміни постановою судді можливе лише у випадках порушення особою, яку звільнили з під варти, домашнього арешту, умов, що були застосовані по відношенню до неї суддею, а також при відкритті нових обставин, що дають підстави для застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, домашнього арешту за новим обвинуваченням.

Крім того, ст. 146 КПК Республіки Білорусь передбачає можливість подання скарги на примусове поміщення в психіатричний (психоневрологічний) заклад. Так, скарги на примусове приміщення особи, яка не тримається під вартою, в психіатричний (психоневрологічний) заклад для провадження експертизи подаються, розглядаються і вирішуються у порядку, встановленому статтями 143-145 Кодексу [12].

Таким чином КПК Республіки Білорусь передбачає можливість оскарження рішень суду першої інстанції, винесених в порядку судового контролю, до вищестоящого суду.

Новелою у кримінально-процесуальному Законі Латвійської Республіки (2005 р.) став інститут слідчого судді. Так, ст. 40 КПК визначає, що слідчим суддею є суддя, якому голова районного (міського) суду на певний строк доручив контролювати дотримання прав людини в кримінальному процесі, а ст. 41 визначає права та обов'язки слідчого судді.

Слідчому судді не дозволяється замінювати особу, яка веде кримінальний процес та прокурора, який здійснює нагляд, у досудовому кримінальному процесі та віддавати доручення про направлення розслідування та проведення слідчих дій.

Відповідно до ст. 337 КПК Латвійської Республіки скарги на дії чи постанови слідчого судді подаються до голови суду. Прийнята головою суду постанова по скаргах на дії та постанови слідчого судді є остаточною. Слідчий суддя, який отримав скаргу на свої дії або постанову, має невідкладно передати її голові суду.

Якщо голова суду вважає скаргу обґрунтованою, він одночасно припиняє оскаржувану дію або відмінює оскаржувану постанову та визнає її результати такими, що не мають сили [13].

Таким чином, КПК Латвійської Республіки визначає, що рішення слідчого судді, оскаржуються не до вищестоящого суду, а голові

суду, який призначає цього слідчого суддю. З одного боку, такий порядок скорочує строки оскарження рішень слідчого судді. Але з іншого – не в повній мірі захищаються права осіб, що оскаржують рішення слідчого судді, тому що голова суду, в юрисдикції якого діє слідчий суддя, завжди буде зацікавлений в тому, щоб якнайменше рішень його підлеглого судді було відмінено. Тому такий досвід оскарження рішень судді у досудовому провадженні для законодавства України не є доцільним.

Виходячи з наведеного аналізу, пропонується в окремій Главі КПК України закріпити норми, які будуть детально регламентувати здійснення судового контролю за діями та рішеннями органів досудового розслідування та процесуальний порядок оскарження рішень судді до апеляційного суду і розгляд скарг апеляційним судом.

Розглянутий вище зарубіжний досвід країн постсоціалістичного розвитку свідчить про те, що оскарження рішень судді, постановлених в порядку судового контролю на досудовому слідстві, є достатньо новим демократичним правовим інститутом. Його поява в більшості розглянутих кримінально-процесуальних кодексів ефективно впливає на захист основоположних прав та свобод громадян, а також наближає правові системи пост соціалізму до “входу” до європейського континентального права, де інститут оскарження судових рішень є сталою, багаторічною практикою.

Література:

1. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів / В. Т. Малярєнко. – К., 2005. – 215 с.
2. Хашматулла Безруз. Сравнительное правоведение. – Одесса, 2008.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України. Проект. Підготовлений робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права. В редакції від 20 вересня 2007 р.
4. Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно-правове дослідження). Дисс...к. ю. н. 12.00.09. Харків, 2008. – 219 с.
5. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Раймон Леже; пер. с фрр. Грядов А. В. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 584 с.
6. Harry R. Dammer, Erika Fairchild Comparative Criminal Justice Systems. – Third edition. – Thomson Wadsworth. – 2006. – 432 p.

7. Порівняльне правознавство: підручник / За ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.
8. Брянецев В. Д., Чернухин В. Г. Судебный контроль (теория и практика). – Харьков: Ксилон, 2001. – 204 с.
9. Модельный уголовно-процессуальный кодекс для государств – участников СНГ. – М.: Юрист, 1996. – 327 с.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 592 с.
11. Верещагина А. В. Новеллы Уголовно-процессуального кодекса РФ: концептуальный аспект // Журнал российского права. – 2003. – № 10 (82). – С. 24-30.
12. Уголовный кодекс Республики Беларусь / принят Палатой представителей 24 июня 1999 года. Одобрен Советом Республики 30 июня 1999 года. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 602 с.
13. Уголовно-процессуальный закон. Законодательство Латвийской Республики. – Рига: bib «Biznasa informācijas birojs», 2006. – 188 с.

Тітков К. С., ОНЮА

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ПРОКУРОРА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ І УКРАЇНИ

Робота посвящена исследованию сущности прокурорского надзора за соблюдением законов органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, дознание и досудебное следствие.

The thesis deals with the prosecutor supervision on observance of laws by the structures, conducting operative search, inquiry and pretrial investigation.

Актуальність питання полягає в тому, що маючи загальні витоки свого походження і ґрунтуючись на загальновизначених нормах і принципах міжнародного права, дані повноваження визначають прокурора як одного із найбільш важливих посадових осіб кримінального судочинства, але основний зміст повноважень прокурора по законодавству Російської Федерації і України наведено в кримінально-процесуальному законодавстві цих країн по різному.

Метою та завданням дослідження є висвітлення питання про те, як співвідноситься між собою діяльність прокурора РФ та

України в досудовому провадженні, що визначить відповідні передумови для подальших досліджень питань відносно повноважень зазначеної процесуальної фігури в досудовому провадженні і в ході судового провадження.

Раніше, в період дії КПК РСФСР, існували три основні позиції відносно повноважень прокурора в кримінальному процесі. Перша група авторів притримується точки зору, згідно якої прокурор є виключно органом нагляду [1, с. 64-65], друга група вбачала, що прокурор виступає в кримінальному процесі в якості обвинувача [5, с. 220-223], а третя – що прокурор є органом нагляду за попереднім розслідуванням, але в суді він виступає в якості державного обвинувача [8, с. 53-55].

Вивчивши всі вищенаведені точки зору і висновки що їх обґрунтовують, можна зробити загальний висновок про неоднозначність проблеми що розглядається. Ознайомлення з конкретними повноваженнями прокурора по КПК РФ і України дозволяє зробити висновок, що вони можуть бути класифіковані різним чином. Звичайно, повноваження прокурора можна класифікувати на ті, які він здійснює в досудовому провадженні по кримінальній справі (ч. 2 ст. 37 КПК РФ) і ті, які реалізуються ним в ході судового розгляду (ч. ч. 3, 4 ст. 37 КПК РФ). Однак зауважимо, що законодавець вчинив досить чітко, визначивши в ч. 2 ст. 37 КПК РФ, що *«прокурор підтримує...»*, а в ч. ч. 3, 4 ст. 37 – що *«прокурор підтримує...»*, *«прокурор вправі...»*. Дійсно, в ході судового розгляду прокурор, на відмінно від суду, державно-власними повноваженнями не наділений, а його роль зводиться до ролі представника сторони в процесі.

Досить оригінальну класифікацію повноважень прокурора запропонував В. О. Трофімов. Передусім, ним було обґрунтовано висновок, що ряд повноважень, вказаних в ч. 2 ст. 37 КПК РФ, відносяться до власне наглядових, інші повноваження входять в зміст функції кримінального переслідування, а деякі повноваження віднести до тієї чи іншої групи досить складно, оскільки вони одночасно містять і елементи нагляду, і елементи обвинувачення [6, с. 40]. Даний розподіл повноважень заслуговує на увагу і може бути використаний в нашому дослідженні, адже, на даний момент взагалі складно в межах чинного КПК РФ визначити класифікацію повноважень прокурора, оскільки постійний процес змін діючого КПК РФ, вмістив в собі вже велику кількість поправок.

В КПК України класифікація повноважень прокурора здійснена на законодавчому рівні. Із змісту ст. ст. 100, 227 КПК України слідує, що прокурор володіє двома групами прав і обов'язків, при чому зовні вони виглядають як три групи, оскільки в досудовому провадженні одна група визначена в якості похідної від іншої. В ст. 100 КПК України йде мова про керівництво дізнанням і досудовим слідством, а саме, що прокурор здійснює нагляд за законністю порушення кримінальної справи, тобто, попереднім розслідуванням, а також здійснює в ході кримінального переслідування інші повноваження.

Далі, в ст. 227 КПК України вказано, що *«Здійснюючи нагляд за виконанням законів органами дізнання і досудового слідства, прокурор у межах своєї компетенції ...», вважаємо, доцільно змінити дане трактування, і викласти його в наступному ракурсі:* «Прокурор, здійснюючи процесуальне керівництво попереднім розслідуванням, при нагляді за проведенням по кримінальній справі дізнанням і попереднім слідством користується наступними правами...» (далі – по тексту). Із цієї законодавчої конструкції буде вже можливість повноваження прокурора по КПК України розподілити наступним чином: а) загальна діяльність прокурора, а також й інших посадових осіб кримінального судочинства, що також дозволить іменувати її кримінальним переслідуванням, та всі інші повноваження прокурора, які він здійснює саме в рамках даного виду діяльності; б) процесуальне керівництво попереднім розслідуванням буде слугувати загальною формою, в якій прокурор реалізує свої повноваження відносно таких процесуальних фігур, як слідчий і дізнавач, оскільки згідно чинного КПК України змістом цієї діяльності є нагляд за дізнанням і попереднім слідством, що проводиться по кримінальній справі; в) і, насамкінець, що стосується діяльності прокурора в ході судового розгляду кримінальних справ, то в КПК України, як і в КПК РФ, стосовно прокурора застосовується термін «права», а не «повноваження». При цьому в ст. 264 КПК України вони розписані більш детальноше, однак в КПК РФ вони закріплені не в «основній» статті, що закріплює повноваження прокурора, а в інших, більш окремих/спеціальних статтях, присвячених діяльності прокурора на судових стадіях.

Що стосується конкретних повноважень, закріплених у відповідних статтях КПК РФ і України, то безсумнівний інтерес для нас становить їх порівняння. На нашу думку, ряд положень, що містяться в кримінально-процесуальному законодавстві однієї із

держав, можуть бути корисними для удосконалення законодавства іншої держави, і навпаки. Наведемо окремі із них. Так, в ст. 227 КПК України закріплено обов'язок прокурора розглядати заяви що надійшли і інші повідомлення про вчинені або підготовлювані злочини, при наявності достатніх приводів і підстав для порушення кримінальної справи і в цьому випадку, користуючись повноваженнями слідчого, вести попереднє слідство по даній справі, або доручити його ведення дільнику або слідчому. Разом з тим вважаємо, що прокурор, будучи представником сторони обвинувачення, володіє більш широкими власними повноваженнями, ніж повноваження слідчого, що закріплені в ст. 114 КПК України. В тому числі, він не повинен погоджувати з прокурором (в тому числі і з вищестоящим) свої клопотання про обрання ряду заходів процесуального примусу і провадженні слідчих дій, які допускаються на підставі рішення суду (ст. ст. 98-1, 99-1, 155, 156, 165-2 КПК України).

В цьому зв'язку стосовно положень ст. 227 КПК України слід додати, що законодавець не згадує про те, що прокурор наділяється повноваженнями слідчого (дільника) оскільки його повноваження по здійсненню кримінального переслідування включають в себе право здійснювати будь-які слідчі і інші процесуальні дії. Природно, що при цьому прокурор не може здійснювати нагляд за виконанням закону ним самим. *У зв'язку з цим пропонуємо доповнити ст. 227 КПК України п. 5-1 положенням про те, що: «5-1) у випадку прийняття кримінальної справи прокурором до свого провадження нагляд за процесуальною діяльністю даного прокурора здійснює вищестоящий прокурор».*

Разом з тим в КПК України міститься норма, яка регулює відносини між прокурором, здійснюючим безпосереднє керівництво попереднім розслідуванням, і вищестоящим прокурором, а саме, в ст. 227 КПК «... Оскарження одержаних вказівок вищестоящому прокуророві не зупиняє їх виконання, за винятком випадків, передбачених частиною 2 статті 114 цього Кодексу» та в ст. ст. 234, 235, 236 КПК «Рішення прокурора може бути оскаржене вищестоящому прокуророві». За загальним правилом прокурор зобов'язаний виконувати вказівки вищестоящого прокурора, однак у випадках, вказаних у ст. 236 (при непогодженні із вказівками відносно найбільш важливих рішень) прокурор вправі спрямувати (направити) свої заперечення прокурору, який є вищестоящим «через одну сходинку». Даний алгоритм є при-

тамним і для випадків, коли прокурор здійснює попереднє слідство по даній (певній) кримінальній справі.

Таким чином, вище було обґрунтовано доцільність включення в ст. 227 КПК України положення про те, що прокурор при здійсненні попереднього слідства користується повноваженнями слідчого, а також розповсюдження положень даної статті на випадки провадження прокурором попереднього слідства.

Досить важливе повноваження прокурора в кримінальному процесі як України так і РФ є упущеним, а саме мова йде про те, що прокурор не дає своєї згоди дізнавачу, слідчому на порушення кримінальної справи. В КПК України аналогічні повноваження прокурора відсутні, і він в силу ст. 100, 113 даного Кодексу отримує копію постанови про порушення кримінальної справи, після чого вправі реалізувати свої наглядові повноваження. Щодо повноважень прокурора в РФ, то вже було зазначено, що його позбавили вагомих процесуальних повноважень по реалізації функції попереднього переслідування*. Таким чином, відносно справ, згідно яких проводиться попереднє слідство, прокурор позбавлений не лише всіх повноважень, але й можливостей виконання функції кримінального переслідування, а також і суттєвих наглядових повноважень.

На нашу думку, у цих двох зазначених випадках має місце воля законодавця, тому обидві процедури в принципі мають право на існування. Разом з тим зауважимо, що відсутність у прокурора за КПК РФ повноваження давати згоду на порушення кримінальної справи не позбавляє його права і не знімає з нього відповідальності за результати перевірки стану виконання вимог закону при прийомі, реєстрації і вирішенні заяв що надійшли та інших повідомлень про вчинений або підготовлюваний злочин (п. 1 ч. 2 ст. 37 КПК РФ).

Далі, в КПК України закріплене повноваження прокурора пред'являти в суді цивільний позов і підтримувати його (ст. 264 КПК). Безумовно, дане повноваження досить суттєво захищає права держави, а також окремих осіб, що постраждали від злочину. Своєчасні і кваліфіковані дії прокурора дозволяють найбільш повно і швидко висунути і задовольнити позовні вимоги представників сторони обвинувачення [2; 3]. Разом з тим, вивчення змісту наведеного вище положення, а також практики його застосування дозволяє висунути пропозицію про вдосконалення зазначеної норми. Передусім, не зовсім ясно, що в даній нормі мова йде саме

про кримінальне судочинство, так як основна позовна процедура закріплена в цивільному процесуальному законодавстві. Висновок про віднесення даного обов'язку прокурора саме до його діяльності в межах кримінального судочинства дозволяє зробити висновок про те, що можна зробити це лише в межах логічного тлумачення цієї норми у взаємозв'язку з іншими положеннями КПК України. По-друге, у прокурора наявна можливість (яка одночасно є і обов'язком) висунути позовні вимоги не лише в суді, але і раніше, під час досудового провадження по кримінальній справі.

Таким чином, повноваження прокурора на заявлені позовних вимог необхідно конкретизувати і **доповнити ст. 227 КПК України п. 13**, визначивши її зміст у наступному вигляді: «13) у випадках і порядку, передбачених чинним Кодексом, прокурор пред'являє цивільний позов при провадженні по кримінальній справі і підтримує його в суді».

Даний обов'язок прокурора потрібно встановити і в ст. 264 КПК України, але в іншому ракурсі, як це на сьогодні подано, а саме, положення «Прокурор пред'являє або підтримує пред'явлений цивільний позов, якщо цього вимагає охорона прав фізичних чи юридичних осіб або державних інтересів» замінити положенням наступного змісту: «В ході кримінального судочинства прокурор пред'являє цивільний позов до обвинуваченого або особи, відповідальної за його дії, і підтримує цей позов в наступних випадках: для захисту інтересів держави – при наявності звернення державних установ, підприємств або організацій; якщо фізична особа, яка має право на пред'явлення цивільного позову, недієдатна або обмежено дієдатна».

Також критично потрібно віднестися до норми, закріпленої в ст. 227 КПК України, де вказано, що «Прокурор здійснює також інші повноваження, надані йому цим Кодексом». Вбачаємо, що в даному випадку відкритий перелік повноважень прокурора, який виступає в якості представника сторони обвинувачення, заперечує основний тезис обвинувальної влади, згідно якого коло повноважень представників обвинувачення повинен бути вичерпним чином закріпленим в законі. Що стосується КПК РФ, то в п. 16 ч. 2 ст. 37 КПК РФ закріплене схоже правило: «прокурор уповноважений ... здійснювати інші повноваження, передбачені чинним Кодексом».

В другому випадку «інші повноваження прокурора» закріплені певним чином більш коректно в КПК РФ, хоча і це повністю проблеми не знімає. На нашу думку, підтвердженій результатами інтерв'ювання, більшість практичних працівників під такими

повноваженнями розуміють, що прокурор володіє можливістю впливати на хід і результати провадження по кримінальній справі будь-якими способами, окрім прямо заборонених законом. Це також не відповідає загальному обмеженню, яке повинно бути встановлено для обвинувальної влади діючим законодавством.

На нашу думку, основний акцент при формулюванні обов'язків прокурора законодавець повинен зробити на морально-етичних аспектах діяльності даної посадової особи, яка володіє досить широкими повноваженнями. По крайній мірі, стосовно до фігури адвоката в законодавстві Російської Федерації присутня досить важлива вказівка, згідно якої «адвокат зобов'язаний... чесно, розумно і добросовісно відстоювати права і законні інтереси довірителя всіма не забороненими законодавством Російської Федерації засобами» (підп. 1 п. 1 ст. 7 Федерального Закону від 31 травня 2002 р. № 63-ФЗ «Про адвокатську діяльність і адвокатуру в Російській Федерації» [4]). Результати інтерв'ювання також показали, що в законі також є доцільним закріпити обов'язки прокурора користуватися своїми повноваженнями належним чином**.

У зв'язку з вище викладеним пропонуємо внести в діюче законодавство Російської Федерації і України наступні зміни: *в п. 16 ч. 2 ст. 37 КПК РФ, що встановлює, що «Прокурор вправі здійснювати інші повноваження, передбачені чинним Кодексом», змінити наступним змістом: «16) Прокурор зобов'язаний користуватися своїми повноваженнями чесно, розумно, добросовісно, не порушуючи вимог закону, а також прав, свобод, і законних інтересів осіб, залучених в провадження по кримінальній справі».*

В КПК України відповідну норму, що міститься в ст. 227, викласти в наступній редакції: *«...У випадку і порядку, передбачених чинним Кодексом, прокурор повинен здійснювати свої повноваження чесно, розумно і добросовісно, не порушуючи вимог закону, а також прав, свобод і законних інтересів осіб, залучених у провадження по кримінальній справі».*

Досить важлива різниця у повноваженнях прокурора по КПК РФ і України виявляється при порівнянні норм, закріплених відповідно в п. 6 ч. 2 ст. 37 і в ст. 227. В першому випадку вказано, що прокурор має право на відміну незаконного або необґрунтованого рішення нижчестоящого прокурора, дізнавача, тоді як у другому (стосовно до кримінального судочинства України) – що прокурор

вправі особисто приймати відповідні рішення по кримінальній справі, що знаходиться в провадженні слідчого, дізнавача або нижчестоящего прокурора. Таким чином, повноваження прокурора по КПК України значно ширші, ніж повноваження прокурора по КПК РФ.

На нашу думку, український законодавець вчинив більш по-слідовно, оскільки в будь-якому випадку існує процедура дачі прокурором письмових вказівок, обов'язкових для виконання. Із цього можна зробити наступний висновок, що прокурор, будучи представником сторони обвинувачення, повинен і сам мати можливість виносити рішення по кримінальній справі, по якій він в наслідку буде затверджувати обвинувальний висновок. Доцільність даної процедури підтверджується і в КПК РФ, оскільки в п. 5 ч. 2 ст. 38 даного акту міститься можливість слідчого оскаржити зі згоди керівника слідчого органу в порядку встановленому ч. 4 ст. 221 даного Кодексу, рішення прокурору про відміну рішення про порушення кримінальної справи, про повернення кримінальної справи слідчому для провадження додаткового розслідування, зміни об'єму обвинувачення або кваліфікації дій обвинувачених або переформулювання обвинувального висновку і усунення виявлених недоліків*** та у випадку незгоди з вимогами прокурора від усунення порушень федерального законодавства, допущених в ході попереднього слідства, слідчий зобов'язаний надати свої письмові заперечення керівнику слідчого органу, який інформує про це прокурора (ч. 3 ст. 38 КПК РФ).

Разом з тим слід зробити і два зауваження. По-перше, приймаючи до уваги те чи інше рішення по кримінальній справі і оформляючи його у вигляді процесуального документа, прокурор повинен нести і юридичну відповідальність за дане рішення. При цьому він не вправі посилатися на свою необізнаність відносно висхідних доказів, що містяться в кримінальній справі, на те, що слідчий невірно «доповів» йому про кримінальну справу і т. п. Прийняття рішення по кримінальній справі повинна передувати скрупульозна і свідомо діяльність прокурора по оцінці фактичної (доказової) і юридичної складової даного процесуального акту. І, по-друге, в будь-якому випадку при непогодженні з постановою прокурора по кримінальній справі, що знаходиться у провадженні слідчого, останньому повинна бути надана можливість оскаржити дану постанову вищестоящому прокурору. Зауважимо, що в ст. ст. 227 (ч. 2 ст. 114), 234-236 КПК України така можливість слід-

чого закріплена. В результаті інтерв'ювання також було встановлено, що доцільність норми, яка б дозволяла прокурору виносити постанови по кримінальній справі, що знаходиться в провадженні слідчого, підтверджують 95,6 % із числа опитаних прокурорів органів прокуратури Російської Федерації і 100 % із числа опитаних прокурорів органів прокуратури України.

В зв'язку з вище викладеним пропонуємо внести наступні зміни в КПК РФ.

Ч. 2 ст. 37 КПК РФ доповнити п. 6.1 наступного змісту:
«2. В ході досудового провадження по кримінальній справі прокурор уповноважений: ...6.1) виносити постанови по кримінальній справі, яка знаходиться в провадженні слідчого, дільничача, нижчестоящого прокурора, в порядку, встановленому чинним Кодексом».

Наступне положення закону, що викликає науковий і практичний інтерес, стосується повноважень прокурора в Російській Федерації (п. 5 ч. 2 ст. 37 КПК РФ). В даній нормі закріплено, що прокурор дає згоду дільничачу на порушення перед судом клопотання про обрання, відміну або зміну запобіжних заходів або про провадження іншого процесуального заходу, який допускається на підставі судового рішення. Безумовно, дане положення повинно посилити якість процесуальних дій і рішень, так як при направленні до суду незаконного або необґрунтованого клопотання, особливо в умовах дефіциту часу, суддя може прийняти рішення про проведення слідчої дії або обрання заходу процесуального примусу, яке не відповідає діючому законодавству. Разом з тим, аналіз змісту даної норми дозволяє зробити висновок про те, що в певній своїй частині вона суперечить закону. Так, звернемо увагу на той факт, що в наведеному вище пункті мова йде про те, що прокурор дає згоду дільничачу про порушення перед судом клопотання не лише про обрання або зміну запобіжних заходів, але і про їх відміну. Що стосується першого із рішень (обрання запобіжного заходу), то, дійсно, при вирішенні питання про обрання запобіжних заходів у вигляді домашнього арешту (ст. 107 КПК РФ) або триманням під вартою (ст. 108 КПК РФ) необхідно дотримуватися певної процедури: слідчий складає постанову про порушення перед судом клопотання, дане клопотання повинно бути погоджене з прокурором, після чого спрямовується в районний суд. Постанова про порушення клопотання розглядається одноосібно суддею районного суду по місцю провадження попереднього розслідування або за місцем затримання підозрюваного.

Нечіткість, на нашу думку, полягає в тому, що рішення про зміну або відміну запобіжного заходу приймається нібито судом. Дійсно, раніше, до внесення змін в КПК РФ від 4 липня 2003 р. [7], в ст. 110 Кодексу існувала ч. 4, згідно з якою міра запобіжного заходу, обрана на основі судового рішення, могла бути відмінена або змінена лише судом. Цим був і обумовлений зміст п. 5 ч. 2 ст. 37, який встановлював розглядуване повноваження прокурора. Однак, після визнання ч. 4 ст. 110 КПК РФ такою, що втратила силу, необхідність в отриманні згоди прокурора на зміну раніше обраного запобіжного заходу в сторону його пом'якшення зникла, як і необхідність у вчиненні аналогічних дій при зміні запобіжного заходу, обраного за судовим рішенням.

Що стосується схожих повноважень прокурора по законодавству України, то в ст. 156 КПК України закріплена можливість прокурора особисто або через суд змінювати строки, подовження терміну тримання під вартою, а також у випадках, передбачених статтями 178, Кодексу (при примусовому проведенні слідчих дій, коли для цього вимагається рішення суду, а також за необхідності застосування заходів процесуального примусу, коли для цього вимагається рішення (постанова) суду).

На відміну від КПК РФ, в даному нормативному акті, на наш погляд, більш чітко виписано, що судові рішення потрібно для вирішення питання не лише про обрання, але і на подовження запобіжних заходів за судовим рішенням. В КПК РФ питання про подовження терміну утримання під вартою частково висвітлено в ст. 109 КПК РФ, однак в переліку повноважень прокурора в досудовому провадженні дане положення не розкривається. Крім того, в п. 5 ч. 2 ст. 37 КПК РФ застосовується певним чином розмите формулювання «провадження іншої процесуальної дії», хоча мова повинна йти про обрання за судовим рішенням заходів процесуального примусу, таких як тимчасове відсторонення від посади (ст. 114 КПК РФ) і накладення арешту на майно (ст. 115 КПК РФ).

Все вищевикладене свідчить про необхідність викладу п. 5 ч. 2 ст. 37 КПК РФ в новій редакції: «2. В ході досудового провадження по кримінальній справі прокурор уповноважений: ...5) давати згоду дізнавачу на порушення перед судом клопотання про обрання, подовження запобіжного заходу, застосування інших заходів процесуального примусу або про проведення процесуальної дії, яка допускається на підставі судового рішення, а також про зміну раніше обраного запобіжного заходу на запобіжний захід у вигляді домашнього арешту або взяття під варту».

Висновок. Ряд повноважень прокурора в тому вигляді, в якому вони закріплені в КПК РФ і КПК України, володіють суттєвою специфікою, яка знаходить своє вираження в моменті їх реалізації. Вважаємо, що в цьому зв'язку є досить актуальним дослідження даних повноважень стосовно до процесу їх реалізації в досудовому і судовому провадженні по кримінальних справах що слугує підставою для подальшого розгляду цих питань, і, відповідне удосконалення кримінально-процесуального законодавства.

Примітки:

* Зазначимо про окремі з них: порушувати кримінальні справи (тепер лише виносить постанову про спрямування слідчому або дізнавачу матеріалів для вирішення питання про кримінальне переслідування (ч. 2 ст. 37, ст. 145, 146)); приймати участь в провадженні попереднього розслідування і в необхідних випадках надавати письмові вказівки про спрямування розслідування, провадженні слідчих та інших процесуальних дій або особисто проводити окремі слідчі і інші процесуальні дії (ч. 2 ст. 37); давати згоду на порушення кримінальної справи (ч. 2 ст. 37); давати згоду слідчому для пред'явлення клопотань перед судом (ч. 2 ст. 37); відмінити незаконні постанови слідчого (ч. 2 ст. 37), за виключенням постанови про порушення кримінальної справи; приймати, розглядати повідомлення про злочин (ст. 144); об'єднувати кримінальні справи в одне провадження (ст. 153); виділяти кримінальні справи (ст. 154); виділяти матеріали при попередньому розслідуванні (ст. 155); погоджувати початок попереднього розслідування, не залежно від того, чи це слідство, або дізнання (ст. 156); відновлювати втрачені справи (ст. 158.1); приймати рішення відносно провадження попереднього розслідування групою (ст. 163); відновлювати призупинене попереднє слідство; відмінити постанову слідчого про призупинення кримінальної справи і кримінального переслідування (ч. 1 ст. 214); складати обвинувальний висновок (ст. 221); припиняти кримінальну справу або кримінальне переслідування відносно окремих обвинувачених повністю або частково (ст. 221) і т. п.

** За дану пропозицію висловилися 80 % прокурорів органів прокуратури РФ і 74 % прокурорів органів прокуратури України із числа опитаних.

*** П. 5 в редакції Федерального закона от 02.12.2008 № 226-ФЗ.

Література:

1. Басков В. И. Прокурорский надзор. – М., 1996.
2. Даев В. Г. Современные проблемы гражданского иска в уголовном процессе. – Л., 1992.
3. Нажипский С. В. Компенсация морального вреда в уголовном судопроизводстве России. – М.: Герда, – 2001.
4. Собрание законодательства РФ. – 2002. – № 23. – Ст. 2102.
5. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – В 2-х т. – М., 1968. – Т. 1. – С. 220-223.
6. Трофимов В. О. Полномочия прокурора и их реализация в состязательном уголовном судопроизводстве: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – 240с.
7. Федеральный закон от 4 июля 2003 г. № 92-ФЗ «О внесении изменений и дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации» // Собрание законодательства РФ. 2003. № 127 (ч. 1). Ст. 2706.
8. Шифман М. Л. Прокурор в уголовном процессе. – М., 1948. – 253 с.

Мудрак И. В., ОНЮА

СУДЕБНОЕ КРАСНОРЕЧИЕ КАК КЛЮЧЕВОЙ ЭЛЕМЕНТ ПРАВОВОЙ КОММУНИКАЦИИ ЗАЩИТНИКА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье рассмотрены перспективы создания концепции комплексного познания сущности и значения правовой коммуникации в уголовном процессе. Проанализированы элементы судебного красноречия в уголовном процессе.

In the article the prospects of creation of conception of complex cognition of essence and importance of legal communication in criminal procedure are considered. The elements of judicial eloquence in criminal procedure are analyzed.

Вот уже не один десяток лет организационные преобразования отечественного уголовного судопроизводства не могут привести к позитивным изменениям в нашем обществе. Потому становится более чем очевидным тот факт, что попытки принять новый Уголовно-процессуальный кодекс Украины без наработки новой концепции уголовного судопроизводства, без реформирования судебной системы являются только бесперспективными усердиями

законсервировать уже существующую модель при ее несоответствии не только принципу верховенства права, международным обязательствам Украины, но и среде своего функционирования вообще, ментальности украинского народа.

В связи с этим актуальной видится необходимость создания концепции комплексного познания сущности и значения правовой коммуникации, которая будет иметь важное методологическое значение для уголовного процесса, практического воплощения его диалогической природы, создаст основу для глубоких теоретических исследований многих не только общих, но и частных, прикладных вопросов уголовного судопроизводства, развития уголовно-процессуального законодательства, совершенствования юридического образования и практической уголовно-процессуальной деятельности. Данная концепция создаст принципиально новую основу для построения взаимосвязей между частными лицами и государственной властью в сфере уголовного судопроизводства.

Актуальность выбранной темы обусловлена тем, что в современных условиях повышается значимость деятельности адвоката и как участника уголовного процесса со стороны защиты, так и выступления защитника в судебном заседании как одной из форм осуществления процессуальной деятельности. Значение защитительной речи адвоката состоит, прежде всего, в том, что она выступает гарантией прав и свобод личности; более того, защитительная речь является одним из средств достижения объективной истины по конкретному уголовному делу, обеспечивает эффективность процессуального диалога по делу, создает условия реализации принципа коммуникативности в уголовном правосудии, а также предполагает уделение особого внимания не только содержанию излагаемых сведений, но и форме их представления с целью оказания максимального влияния на формирование внутреннего убеждения суда, основанного на всей совокупности имеющихся в уголовном деле доказательств.

Риторика уголовной защиты достаточно исследована В. В. Молдованом, В. И. Крючковым, И. Д. Перловым, Н. Н. Ивакиной, В. М. Савицким, Н. С. Алексеевым, О. Б. Загурским и другими учеными. Анализируя соответствующую литературу, нужно подчеркнуть, что постановку данной актуальной проблемы на стыке теории уголовного процесса, общей теории права, криминалистики, юридической психологии и судебной риторики сегодня необходимо рассматривать на совершенно новом уровне. Она

настоятельно требует творческого осмысления новой концепции уголовного судопроизводства на современной методологической основе.

Нужно сказать, что современная юридическая наука уделяет недостаточное внимание исследованию этой проблемы. Вместе с тем образовавшийся пробел и возникшая диспропорция между потребностями судебной практики и возможностями науки негативно влияют на эффективность правовой коммуникации в стадии судебного разбирательства уголовного процесса Украины. Несоответствие новых возможностей уголовной защиты инертному состоянию речевой культуры самих защитников вынуждает радикально ставить вопрос современной актуальности ораторского искусства. Поэтому сегодня в связи с реализацией судебно – правовой реформы возникает необходимость целостного исследования многогранной совокупности данных вопросов. И особенно важно поддержать возрождение судебной риторики сейчас, когда в Украине происходит становление обновленного понимания роли и функций, а также правомочий стороны защиты.

В свете сказанного следует подчеркнуть, что уголовно – процессуальная теория не должна являть собою теорию формальной юриспруденции, замыкающуюся в рамках формально – логического анализа юридических норм и понятий. Нормы уголовно – процессуального права – это не произвольные установления законодателя, не отвлеченные юридические формы, которые могут быть наполнены любым содержанием, не логические суждения должного. Исследуя проблему правовой коммуникации в уголовном судопроизводстве, диалога сторон, а в частности проблему процессуальной деятельности защитника в уголовном процессе и параметры ее структурированности, нужно, прежде всего, анализировать, насколько нормы уголовно – процессуального права отражают закономерности развития социума в Украине на современном этапе, потребности общества, человека, государства, коллектива.

Будет справедливо отметить, что в настоящее время многие адвокаты не придают искусству речи должного значения, причиной чему иногда выступают факторы недобросовестного отношения к своим процессуальным обязанностям работников судебного корпуса. Однако, доказано, что коммуникативное содержание работы защитника настолько сильно взаимосвязано с его процессуальной функцией, что в целом уголовную защиту неправомерно рассматривать вне процессуального и вне риторического подхода

к ее пониманию. Эти подходы неотделимы друг от друга в силу того, что цель защитника – установить коммуникативный контакт с судьями и иными участниками судебного разбирательства, вовлечь их в процесс своего исследования, сделать их интеллектуально и эмоционально сопричастными содержанию речи.

Риторика уголовной защиты представляет собой учение о методах и стиле коммуникативно – процессуальной деятельности адвоката. Содержание этого учения реализуется в уголовном процессе и непосредственно связано с проблемами построения защитительной речи. Как целенаправленный волевой акт она целиком и полностью определяется целевыми установками оратора. Последние складываются из понимания защитником логики материала, логики доказывания и логики убеждения суда. Целостность речи защитника связана с логичным построением ее материала, что достигается акцентуализацией основных идей, конструированием отдельных смысловых фрагментов, последовательностью перехода от одной мысли к другой. Умение изначально формулировать мысль в убедительной и презентативной форме существенно облегчает задачу защитника. Чем выше это умение, тем выше риторическое искусство. И тем эффективнее процессуальный диалог, цель которого способствовать установлению истины по делу.

Защитительная речь представляет собой развернутый анализ информации, полученной в судебном разбирательстве с точки зрения интересов подзащитного. Это проект будущего судебного решения с аргументацией его позиции и критикой позиции процессуального соперника.

Если информация, которую получает суд от других участников судебного разбирательства, может иметь познавательный или побудительный характер, то информация, которая исходит от адвоката – защитника, соединяет в себе эти компоненты. Адвокат – защитник в своей защитительной речи противостоит стороне обвинения. Но, в отличие от позиции прокурора, позиция защитника не может быть односторонней. Его участие в судебных прениях и его искусство красноречия подконтрольны этическим основам. Главное в построении и содержании защитительной речи – это умение правильно определить свою позицию на основе правовых и моральных ориентиров. Именно это определяет профессиональный такт и профессиональную силу аргумента и защитника [2, с. 167-168].

Профессиональный такт, по мнению В. Волкова, важная часть профессионального мастерства, которая является необходимым условием успешного выполнения профессиональных функций. Такт – это этико – психический аспект профессиональной деятельности защитника в уголовном процессе [1, с. 25]. Именно адвокат, благодаря тактично продуманной защите, должен создать такую атмосферу в зале судебного заседания, которая бы способствовала правильной оценке деяния, всестороннему изучению личности подсудимого.

Кроме того, важным фактором защитительной речи является убеждение самого защитника в правильности своей позиции и высокая культура его мышления. А убеждение защитника, в свою очередь, ведет к необходимости убедить суд. Слушая речь защитника, суд вслед за ним критически оценивает свой путь поиска истины, который он прошел в процессе судебного следствия, сопоставляя свои оценки с оценками прокурора и других участников судебного разбирательства. Совпадение выводов оратора с выводами судей ведет к формированию у суда большей уверенности в их правильности. Разногласие в выводах заставляет судей критически оценить всю совокупность доказательств, что приводилась в их подтверждение. Все это способствует формированию убеждения суда [2, с. 177].

Полезные для защитительной практики рекомендации содержится «Уголовная защита. Практические заметки» (П. Сергеичь, 1913 г.). Вот некоторые из них:

1. «Въ чемъ же должна заключаться защита? Ответъ на это выяснится, пока вы будете изучать дело. Скажу прежде всего, въ чемъ состоитъ основное требованіе. Защита должна быть верная; защитникъ всегда долженъ быть правъ. – Но это невозможно, воскликнетъ читатель. Иногда бываетъ правъ защитникъ, иногда прокуроръ. Какъ можно быть правымъ всегда? – Это совсемъ не трудно. Не нарушайте здраваго смысла и не искажайте закона».

2. «Ссылаясь на статьи закона, надо знать ихъ наизусть и повторять ихъ подлинными словами законодателя, отчеканивая, но не выкрикивая значительныя выраженія. Это внушаетъ уваженіе и къ юному защитнику».

3. «Старайтесь устраничь изъ разсужденій свою личность. «На меня подсудимый производитъ благопріятное впечатленіе...» и т. п. Въ этомъ заключается обычная ошибка неопытныхъ людей. Считаться надо съ впечатленіемъ судей. Не просите объ оправданіи, – докажите, что надо оправдать. Старайтесь не выдавать своей односторонности».

4. «Нетъ худшаго приѣма защиты, какъ несправедливыя придирки и нападки на потерпевшихъ. Въ большинствѣ случаевъ они говорятъ правду; судьи на ихъ стороне. Защитнику следуетъ остерегаться того недоверія, къ которому его естественно влечетъ сочувствіе къ подсудимому».

5. «Не зная судебной действительности, молодой человекъ думаетъ, что чѣмъ чаще онъ будетъ возражать противъ требованій прокурора, тѣмъ больше поможетъ подсудимому. Опытные люди скажутъ: чѣмъ реже онъ будетъ возражать на такія требованія, тѣмъ менее повредитъ ему. Молодой человекъ думаетъ, что чѣмъ больше онъ будетъ спрашивать прокурорскихъ свидетелей, тѣмъ слабѣе станетъ обвиненіе; на самомъ деле его вопросы въ большинствѣ случаевъ только подкрепляютъ улики. Молодому человеку кажется, что чѣмъ длиннѣе рѣчь, тѣмъ она лучше; въ действительности – чѣмъ она длиннѣе, тѣмъ бываетъ хуже. Ему кажется, что чѣмъ больше онъ сумеетъ проявить «независимости» предъ председательствующимъ, тѣмъ успешнѣе охранитъ свое впечатлительное достоинство; на самомъ деле единственное средство оградить себя отъ обидныхъ уколовъ самолюбію состоитъ въ скромности и безграничной почительности къ суду».

6. «Гораздо лучше объяснить неверное показаніе ошибкой, чѣмъ ложью. Защищая Эмиля Зола противъ обвиненія въ оскорбленіи офицеровъ французской арміи, Лабори повторялъ на каждомъ шагѣ, что вполне уверенъ въ ихъ безупречной правдивости, хотя въ процессѣ Дрейфуса самъ изобличалъ некоторыхъ изъ нихъ въ лже-свидѣтельствѣ. Лучше всего выказывать снисходительность къ «происшедшему недосмотру», пояснивъ, что ошибки встречаются вездѣ и ораторъ никого за нихъ не упрекаетъ; онъ только указываетъ на происшедшее недоразумѣніе и необходимость исправить ошибку. Чѣмъ добродушнѣе вы будете обходиться съ противникомъ, тѣмъ ему будетъ больнѣе. Личныя препирательства, укоры, насмѣшки вообще не должны быть допускаемы на судѣ».

7. «С. А. Андреевскій высказалъ однажды, что чѣмъ менее уголовные защитники юристы по натурѣ, тѣмъ они драгоценнѣе для суда. Къ этому во многихъ случаяхъ можно было бы прибавить: чѣмъ важнѣе дело, тѣмъ менее юридическихъ познаній требуется отъ защитника. На что могутъ быть нужны казуистическія тонкости въ делахъ о корыстныхъ убійствахъ, о поджогахъ, въ преступленіяхъ противъ чести женщинъ и т. п. ? Тутъ нужно знаніе жизни и знаніе психологіи человека, а не кассационныхъ рѣшеній» [3].

Из вышесказанного следует, что судебное красноречие дает уголовной защите способ процессуального исследования дела, который в итоге реализуется через защитительную речь как главное средство воздействия защитника на убеждение суда.

Література:

1. Волков В. О. О значении психологического контакта с подсудимым // Советская юстиция. – 1971. – № 3. – С. 25.
2. Загурський О. Б. Судові дебати в кримінальному процесі: правові та психологічні проблеми: Автореф. дис. канд. юр. наук. – Київ, 2003.
3. Сергеич П. Уголовная защита. Практические заметки. – СПб.: Сенаторская типография, 1913.

*Кабанов П. А., Институт экономики,
управления и права, г. Казань*

ЗАКОНОМЕРНОСТИ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭЛЕКТОРАЛЬНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В УСЛОВИЯХ РЕФОРМИРОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

В статье дается криминологическая характеристика электоральной преступности. Рассмотрены статистические закономерности роста электоральных преступлений. Обоснован вывод об увеличении темпов прироста регистрации электоральных преступлений в России в ближайшие годы.

Criminology description of electoral criminality is given in the article. Statistical regularities of growth of electoral crimes are considered. Conclusion about the increase of growth of registration of electoral crimes in Russia in the nearest years is done.

Общеизвестно, что преступность, как и любой её вид, в том числе и электоральная, явление массовое, социальное, правовое и исторически изменчивое. Она изменяется под воздействием различных групп объективных и субъективных факторов и всегда носит относительный характер. Поэтому её изучение возможно, целесообразно и полезно лишь в конкретных социально однородных территориальных и временных границах, в рамках которых правовое и/или доктринальное понятие преступления во многом совпадают и, что самое главное, адекватно отражают его сущность.

В российской криминологии утвердилось мнение, что понимание и объяснение существования любого криминологического явления, в том числе и электоральной преступности, невозможно без его криминологической характеристики. В современной российской науке о преступности под криминологической характеристикой принято понимать совокупность достаточных данных об определенном виде или группе преступлений либо конкретном особо опасном деянии, используемых для их предупреждения [1]. Конкретное содержание криминологической характеристики состоит в выявлении, описании и объяснении закономерностей развития преступности или её вида на основе анализа и оценки её качественных и количественных показателей, которые неразрывно связаны друг с другом.

Поэтому нам необходимо обратиться к криминологическому анализу статистических показателей электоральной преступности в Российской Федерации в период с 1990 по 2007 гг. с целью выявить закономерности её проявления и распространения в условиях реформирования в России политической системы.

На наш взгляд, статистические данные об электоральной преступности, как правило, не отражают реальное положение дел в этом секторе политической сферы жизнедеятельности – они являются лишь «вершиной айсберга», большая часть которого нам не известна или смутно представляется. Безусловно, электоральная преступность – явление в значительной степени латентное и уровень её регистрации не так уж и высок. Однако данное положение не умаляет очевидных достоинств криминальной статистики как совокупности специфичных методов познания социальной реальности в электоральной сфере жизнедеятельности современного российского общества.

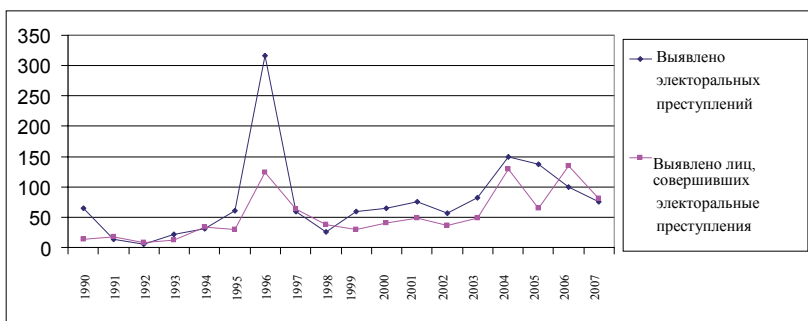
К большому сожалению, на уровне Российской Федерации в рассматриваемый период не велся официальный полный статистический учет преступлений, совершаемых в условиях избирательных процессов как и лиц, их совершивших, а также размеров физического, материального, морального или политического репутационного вреда, причиненного этими деяниями. Следовательно, нам придётся при криминологической характеристике состояния электоральной преступности в рамках границ национального государства, крайне осторожно относиться к интерпретации отдельных статистических показателей. Кроме того, по мнению профессора А. И. Долговой, которое мы разделяем, в условиях структурного реформирования

Российского государства уголовная статистика «приобрела более формальный и менее достоверный характер» [2].

Как правило, особую озабоченность и вместе с ней рациональную критику в криминологических исследованиях вызывает достоверность полученной информации о преступлениях, совершаемых в условиях избирательных процессов. Поскольку этот вид преступлений является высоко латентным, особенно его проявления в формах, не сопряженных с применением насилия (злоупотребление властью, электоральная коррупция, фальсификация избирательных документов и другие).

С учетом предложенных нами выше соображений по поводу содержания электоральной преступности мы попытаемся рассмотреть её криминологическую характеристику через статистические закономерности группы электоральных преступлений. Поэтому мы вынуждены повторяться, указав на сугубо оценочный характер закономерностей трансформации электоральной преступности в условиях реформирования политической системы.

Статистические сведения об уровне и состоянии электоральной преступности в Российской Федерации свидетельствуют о том, что в период с 1990 по 2007 гг. в пределах территории государства правоохранительными органами было зарегистрировано 1396 электоральных преступлений, и лишь 950 человек, совершивших такие деяния, были установлены правоохранительными органами и привлечены к уголовной ответственности. Более подробно см. рис. 1.

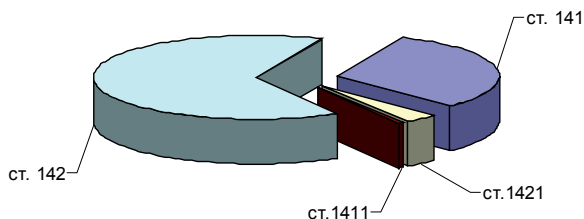
Рис. 1. Состояние электоральной преступности в России с 1990 по 2007 гг.

Рассматривая изменение количественных показателей электоральной преступности в динамике, обращает на себя внимание то обстоятельство, что её состояние подвержено резким колебаниям при очевидной тенденции роста электоральных преступлений. Если в 1990 году было зарегистрировано лишь 65 электоральных преступлений, то уже в 1996 году их было поставлено на статистический учёт 316, то есть в четыре с половиной раза больше. Хотя в последующем ситуации несколько изменилась и стабилизировалась (либо успешно контролировалась). Значительно ярче просматривается разница в статистических данных между 1996 годом и 1992, в котором было зарегистрировано всего 5 электоральных преступлений. Разница здесь ещё ощутимей – в 63,2 раза.

В общей доле учтенной (регистраруемой) в Российской Федерации компетентными на то правоохранительными органами преступности электоральная преступность в рассматриваемый нами период занимает небольшую долю в пределах 0,00003.

Наиболее четко выражает объективные связи между элементами электоральной преступности её структура. Она позволяет выявить глубокие качественные изменения внутри совокупности электоральных преступлений. Как отмечают российские специалисты, при изучении структуры преступности, в том числе и электоральной, и её отдельных элементов определяется доля, «вес» каждого элемента, оценивается их связь, влияние на всю совокупность [3]. Тем более, что этот криминологический показатель состояния преступности и закономерностей её развития считается медленно изменяющимся во времени [4].

Структура регистрируемой электоральной преступности характеризуется значительной долей преступлений, ответственность за которые предусмотрена статьей 142 УК РФ (фальсификация избирательных документов, документов референдума) или статьей 133 УК РСФСР. За анализируемый нами период их было зарегистрировано 907, что составляет 65 % от общего количества всех электоральных преступлений, попавших в официальную уголовную статистику. Подробнее увидеть структуру электоральной преступности в условиях изменения российской политической системы можно на диаграмме (рис. 2).

Рис. 2. Структура электоральной преступности в России (1990-2007 гг.)

Количество зарегистрированных электоральных преступлений, связанных с воспрепятствованием осуществлению избирательных прав граждан, ответственность за совершение которых предусматривалась статьями 141 и 141¹ УК РФ или 132 и 133¹ УК РСФСР в указанный период составило 434 преступления или 31,0 % от общего количества зарегистрированных преступлений данного вида.

Незначительную долю в системе электоральной преступности занимают деяния, ответственность за которые предусмотрена относительно недавно введенными в УК РФ статьями 141¹ и 142¹ УК РФ [5]. Их было зарегистрировано в указанный период 55 преступлений, что составило лишь 4 % в общей структуре электоральной преступности. Из них 49 или 3,5 % преступлений, связанных с фальсификацией итогов голосования и 6 или 0,5 % преступлений, связанных с финансированием избирательных кампаний.

К числу качественных показателей преступности относится её динамика, которая является сложным показателем. Динамика преступности охватывает не только изменение её уровня, но и структуры за тот или иной промежуток времени в границах определённой территории [6]. Определение динамики электоральной преступности позволяет установить явные тенденции и закономерности её развития в обществе в определённый исторический период его развития. Для вычисления показателей динамики электоральной преступности в отечественной криминологии применяются различные способы (базисный и цепной) и приёмы (укрупнение интервалов или периодов). На наш взгляд, лишь разумное, логическое и последовательное сочетание этих

способов и приемов, без предпочтения и идеализации какого либо одного из них, может показать относительно полное изменение показателей электоральной преступности и закономерностей её трансформации в рассматриваемый нами период.

Нам представляется, что более полно определяет динамические показатели зарегистрированной электоральной преступности изменение её структурны во времени. К анализу этого важного криминологического показателя мы и обращаемся.

В 1990 году структура зарегистрированной электоральной преступности на территории Российской Федерации выглядела следующим образом. Всего в этом году было зарегистрировано 65 электоральных преступлений. Значительную долю 57 или 87,7 %, составляли в её структуре деяния, ответственность за которые предусматривалась ст. 133 УК РСФСР и лишь 8 или 12,3 % – преступлений, предусмотренных статьей 132 УК РСФСР.

В 1991 году все 14 зарегистрированных преступлений были связаны исключительно с фальсификацией избирательных документов (ст. 133 УК РСФСР).

В 1992 году было зарегистрировано минимальное количество электоральных преступлений. Всего их попало в криминальную статистику 5, в том числе 2 или 40 % по статье 132 УК РСФСР и 3 или 60 % по статье 133 УК РСФСР.

В 1993 году из 22 зарегистрированных электоральных преступлений 17 или 77,3 % были квалифицированы по статье 133 УК РСФСР и 5 или 12,7 % по статье 132 УК РСФСР.

В 1994 году из 31 зарегистрированного электорального преступления 25 или 80,6 % были квалифицированы по статье 133 УК РСФСР и 6 или 19,4 % по статье 132 УК РСФСР.

В 1995 году по сравнению с предыдущим годом почти в два раза увеличилось количество зарегистрированных электоральных преступлений и составило 60. Из них 51 или 85 % были квалифицированы по статье 133 УК РСФСР и 9 или 15 % по статье 132 УК РСФСР.

В 1996 году было зарегистрировано наибольшее количество электоральных преступлений за весь рассматриваемый нами период – 316 и даже больше на 119 преступлений, чем за предыдущий шестилетний период с 1990 по 1995. Этот год является исключением из общих статистических закономерностей. По сути, он является «аномальным» по отношению ко всем остальным годам. Из всей совокупности электоральных преступлений

зарегистрированных в этом году по статье 133 УК РСФСР было квалифицировано 301 преступление или 95,3 %, а по статье 132 УК РСФСР лишь 15 деяний или 4,7 %.

В 1997 году произошло резкое снижение зарегистрированной электоральной преступности до 59 преступлений. Из них 46 или 78 % были зарегистрированы по статье 142 УК РФ и 13 или 22 % по статье 141 УК РФ.

В 1998 году произошло снижение фактов регистрации электоральных преступлений до 26 и изменение структуры электоральной преступности. Впервые в анализируемый период количество преступлений, связанных с нарушением избирательных прав граждан превысило 50 % рубеж в общей структуре рассматриваемого вида преступности и достигло 14 или 53,8 %, а преступлений, связанные с фальсификацией избирательных документов – 12 или 46,2 %.

Еще большие изменения в структуре зарегистрированной электоральной преступности произошли в 1999 году, когда преступлений, связанных с нарушением избирательных прав граждан было зарегистрировано 47 или 79,7 %, а преступлений, связанные с фальсификацией избирательных документов – 12 или 20,3 %.

В 2000 году было зарегистрировано 64 электоральных преступления из них 34 или 53,1 % были квалифицированы по статье 142 УК РФ и 30 или 46,9 % по статье 141 УК РФ.

В 2001 году было зарегистрировано 76 электоральных преступлений из них 43 или 56,6 % по статье 142 УК РФ и 33 или 43,4 % по статье 141 УК РФ.

В 2002 году было зарегистрировано 56 электоральных преступлений. Из них по статье 141 УК РФ – 35 или 62,5 % и 21 или 47,5 % по статье 142 УК РФ.

В 2003 году было зарегистрировано 82 электоральных преступления. Из них 40 или 48,8 % по статье 141 УК РФ, 41 или 50 % по статье 142 УК РФ и одно преступление или 1,2 % по вновь введенной статье 142¹ УК РФ.

В 2004 году произошло значительное на 55 % увеличение по сравнению с предыдущим годом зарегистрированных электоральных преступлений до 150. Из них в общей структуре 45 или 30 % по статье 141 УК РФ, одно или 0,7 % по статье 141¹ УК РФ, 94 или 62,7 % по статье 142 УК РФ и 10 или 6,6 % по статье 142¹ УК РФ.

В 2005 году по сравнению с предшествующим годом произошло снижение зарегистрированных электоральных преступле-

ний до 136. Из них было зарегистрировано по статье 141 УК РФ – 61 или 44,8 % деяний, по статье 141¹ УК РФ – 4 или 2,9 %, по статье 142 УК РФ – 63 или 46,3 %, по статье 142¹ УК РФ – 9 или 6 %.

В 2006 году просматриваются тенденции снижения количества зарегистрированных электоральных преступлений. В этом году их было учтено лишь 99. Из них по статье 141 УК РФ – 35 или 35,4 %, по статье 142 УК РФ – 53 или 53,5, по статье 142¹ УК РФ – 11 или 11,1 %.

В 2007 году также произошло снижение регистрации электоральных преступлений до 75. Из них по статье 141 УК РФ – 36 или 48 %, по статье 141¹ УК РФ – 1 или 1,3 %, по статье 142 УК РФ – 20 или 26,7 %, по статье 142¹ УК РФ – 18 или 24 %.

Исследование показателей динамики электоральной преступности в условиях трансформации в России политической системы показывает, что происходит постоянное колебание количества зарегистрированных преступлений данного вида. Такая цикличность может быть вызвана объективными причинами – цикличностью самих избирательных процессов. Хотя, это предположение со временем может быть опровергнуто в связи с недавним изменением избирательного и иного связанным с ним законодательства вызванного изменением срока полномочий Президента Российской Федерации и Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации [7].

Для того чтобы более отчётливо выявить закономерности и тенденции зарегистрированной электоральной преступности, необходимо использовать методы укрупнения интервалов (периодов), то есть суммирования статистических данных за более длительный отрезок времени и сравнения с аналогичным по продолжительности интервалом времени.

С этой целью мы разделим весь исследуемый нами период формирования в России демократического правового государства на три равные временные части (1990-1995; 1996-2001; 2002-2007) и сравним их между собой.

Элементарные математические действия позволяют увидеть некоторые закономерности распределения электоральной преступности в указанные периоды. В первый период с 1990 по 1995 гг. было зарегистрировано 197 электоральных преступлений, во второй – 600, в третий – 599. В первом периоде по сравнению со вторым и третьем общее количество зарегистрированных преступлений составило лишь 14,1 %, тогда как на два последующих

приходится 85,9 %. По сути два последних периода относительно стабильны по количеству зарегистрированных электоральных преступлений.

Нам представляется полезным провести криминологический анализ явления в разрезе зарегистрированных электоральных преступлений. Здесь можно увидеть некоторые несовпадения с общими тенденциями. Так в первый временной период преступлений, предусмотренных статьями 132 УК РСФСР и аналогичной норме УК РФ было зарегистрировано всего 30 или 6,9 %, во второй – 152 или 35 %, в третий – 252 или 58,1 % от общего объема. Темпы прироста электоральных преступлений во втором периоде по сравнению с первым составили – 500 %, в третьем по сравнению со вторым – 166 %, а по сравнению с первым – 840 %. Есть основания полагать, что этот вид электоральных преступлений будет продолжать увеличиваться и в ближайшей перспективе, хотя и темпы прироста будут постоянно снижаться.

Более сложно осуществить краткосрочное криминологическое прогнозирование электоральных преступлений, ответственность за которые предусмотрена статьёй 142 УК РФ. Здесь статистические показатели располагаются несколько иначе. В первый период было зарегистрировано 167 или 18,4 % электоральных преступлений данной группы, во второй – 448 или 49,4 %, в третий – 292 или 31,2 %. Наибольшее количество зарегистрированных преступлений во втором периоде обусловлено статистикой «аномального» 1996 года, когда было зарегистрировано 301 электоральное преступление данного вида. Если же сравнить базовый первый период с третьим, то здесь мы также увидим темп прироста на 175 %. В связи с этим можно предположить, что и при сохранении действующей правовой системы организации и проведения выборов в Российской Федерации, можно в краткосрочной перспективе наблюдать незначительный рост электоральных преступлений, ответственность за которые предусмотрена ст. 142 УК РФ.

Безусловно, в ближайшей перспективе увеличится регистрация электоральных преступлений, ответственность за которые предусмотрена статьями 141¹ и 142¹ УК РФ. Поскольку к этому времени правоохранительные органы наберутся необходимого для этого профессионального опыта фиксации, регистрации, расследования и направления в суд уголовных дел данной категории.

Изложенное выше позволяет нам предположить, что в ближайшие шесть лет следует ожидать увеличение регистрации

электоральных преступлений на 150-165 % по сравнению с периодом 2002 – 2007 года. Хотя темпы прироста могут и существенно измениться при изменении избирательного или уголовного законодательства либо практики их применения. Например, при упразднении процедуры выборов в региональные органы государственной власти или органы местного самоуправления. Однако такие политико-правовые изменения вряд ли произойдут в обозримом будущем. Поэтому проблемы существования и распространения электоральной преступности в Российской Федерации ещё длительное время будет привлекать внимание исследователей.

Литература:

1. Эминов В. Е. Криминологическая характеристика преступлений // Криминология: Учебник / Под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, проф. В. Е. Эминова. – М., 1997. – С. 211.
2. Долгова А. И. Изменение преступности в реформируемой России и борьба с преступностью // Уголовное право. – 1999. – № 3. – С. 66.
3. Кондратюк Л. В., Овчинский В. С. Криминологическое измерение / Под ред. К. К. Горяинова. – М.: Норма, 2008. – С. 134.
4. Состояние и тенденции преступности в Российской Федерации: Криминологический и уголовно-правовой справочник / Под общ. ред. А. Я. Сухарева, С. И. Гирько. – М.: Изд-во «Экзамен», 2007. – С. 70.
5. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Российской Федерации в связи с принятием Федерального закона «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации»: Федеральный закон от 4 июля 2003 года № 94-ФЗ // Российская газета. – 2003. – 8 июля.
6. Орехов В. В. Измерение преступности // Криминология: Учебник для вузов / Под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. – СПб., 2003. – С. 49.
7. О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с изменением срока полномочий Президента Российской Федерации и Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации: Федеральный закон от 19 июля 2009 года № 196-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2009. – № 29. – Ст. 3633.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВОГО СТАТУСУ І РЕЖИМУ АЗОВСЬКОГО МОРЯ

В статье рассмотрены теоретические вопросы современного правового статуса и режима Азовского моря. Проанализирован международно-правовой опыт разрешения вопросов правового статуса исторических вод. Проведенный историко-правовой анализ позволил выделить три периода эволюции правового статуса Азовского моря. Оценены перспективы его делимитации.

Theoretical questions of modern legal status and regime of Azov sea are considered in the article. International-law experience of permission of questions of historical waters legal status is analyzed. Historical-law analysis is conducted and allowed to select three periods of evolution of Azov sea legal status. The prospects of its delimitation are appraised.

Розпад СРСР в 1991 році призвів до загострення старих та появи нових суперечок про приналежність і розмежування морських акваторій. Необхідно відзначити суперечки відносно делімітації Каспійського моря, домагання Японії Курильських островів, проблеми з делімітацією Азовського моря.

Актуальність теми дослідження визначається тим, що Азовське море, береги якого раніше належали одній державі – СРСР, і тому внутрішнє море Радянського Союзу із статусом внутрішніх вод, нині ж омиває береги двох держав: України і Російської Федерації. Поява на берегах Азовського моря двох нових держав призвела до абсолютно іншої правової ситуації відносно правового статусу Азовського моря. Сторони внаслідок тривалих і складних переговорів вирішили не змінювати правового статусу Азовського моря, що склався історично, як внутрішніх вод, шляхом укладення Договору між Україною і Російською Федерацією про співпрацю щодо використання Азовського моря та Керченської протоки 24 грудня 2003 р.

Метою дослідження є правовий аналіз сучасного правового статусу і режиму Азовського моря і перспективи врегулювання питання делімітації Азовського моря.

Досліджуваним питанням у вітчизняній і зарубіжній літературі, перш за все, російській, приділяється значна увага внаслідок актуальності і значущості проблеми делімітації

Азовського моря. Вивчення статусу та правового режиму Азовського моря, проблем його делімітації проводилося А. Ф. Висоцьким [1], М. В. Блажівською [2], О. Богдан [3], С. В. Гландіним [4], Я. Остряковим [5], С. Н. Тихоною [6], В. Г. Цемко, О. М. Шемякіним [7]. Нами також було опубліковано ряд робіт, що стосуються теми дослідження [8].

Окрім вказаних, дане дослідження базується на теоретичних і прикладних роботах в галузі міжнародного морського права Г. А. Анцелевича, Ю. В. Бобровою, А. Ф. Висоцького, В. Н. Гуцуляка, В. Л. Демиденко, А. Л. Колодкіна, Д. Коломбоса, І. Е. Тарханової та ін.

Аналіз співпраці України і Російської Федерації у сфері охорони і використання ресурсів Азовського моря необхідно проводити з урахуванням наявності проблем щодо делімітації Азовського моря і розмежування Керченської протоки, а також з урахуванням еволюції правового статусу і режиму Азовського моря в XVIII – XX століттях.

Історичний аналіз подій довкола Азовського моря важливий тим, що сучасний статус Азовського моря визначається сьогодні саме виходячи з категорії “історичних вод” (п. 1 ст. 1 Договору між Україною і Російською Федерацією про співпрацю щодо використання Азовського моря і Керченської протоки 2003 р.), – як вод, що вважаються внутрішніми на основі історії, – “історичні” затоки, бухти, губи, лимани, море, протоки. Таке визначення наводиться в останньому виданні п'ятого тому авторитетного Курсу міжнародного права [9]. При цьому, автори Курсу посилаються на численну літературу з міжнародного морського права як радянських, так і зарубіжних авторів 1965 – 1985 рр. видання.

У контексті даного дослідження доцільно виділити три періоди еволюції правового статусу Азовського моря. Перший період – від переходу Приазов'я і відповідно Азовського моря під контроль Російської імперії до появи СРСР; другий – час поширення на Азовське море юрисдикції СРСР; і третій – з моменту отримання незалежності України і Російської Федерації по сьогоднішній день. При цьому необхідно зазначити, що протягом кожного з цих періодів діяли різні норми міжнародного морського права.

Тривалий час Азовське море знаходилося під контролем Османської імперії. Військово-політичний вплив в регіоні визначався приналежністю приморської фортеці Азов, боротьба за

яку активізувалася між Росією та Османською імперією наприкінці XVII століття. У 1696 р. Азов був захоплений Росією. У 1711 році, після поразки російської армії на річці Прут, Росія вимушена була повернути Азов Туреччині (в умовах Прутського миру положення про повернення Азова були першими). У 1736 р. російська армія узяла Азовську фортецю і Азов став військово-морською базою Росії. Однак за умовами Белградського мирного договору 1739 року, Азовська фортеця попала в межу “бар’єрних земель”, всі кріпосні споруди були зруйновані, бастіони підірвані, гарнізон виведений. У 1768 р. російська армія знов захопила Азов. Після закінчення російсько-турецької війни, в 1774 р., в містечку Кучук-Кайнарджі, був укладений мирний договір, згідно з яким Азов остаточно був закріплений за Російською імперією. За 18 артикулом Кучук-Кайнарджійського мирного договору до складу Російської імперії увійшла протока з Чорного в Азовське море.

Таким чином, Російська імперія здійснювала фактичний контроль над акваторією Азовського моря з кінця XVIII століття. “...Зміцнившись на берегах Азовського моря, Росія поширила на його акваторію державний суверенітет... З тих пір Азовське море увійшло до історії міжнародного морського права як внутрішні води Російської імперії, і цей факт ніхто ніколи не оспорував. Акваторія Азовського моря розглядалася як невід’ємна частина державної території Росії” [10].

Зі створенням СРСР юридична природа акваторії Азовського моря не змінилася. На нього цілком розповсюджувався державний суверенітет СРСР [11]. Азовське море відносилось до внутрішніх вод. Обґрунтуванням цього є те, що береги Азовського моря належали одній державі – СРСР. На це вказують автори Курсу міжнародного права 1967 г.: “до внутрішніх вод відносяться ... море, обмежене з усіх боків сухопутною територією даної держави, але з’єднується протоками з іншими морями або океаном, зокрема належать СРСР Азовське і Біле море” [12]. Ще раз підкреслимо, що саме ця підстава, а не історичний характер вод, була причиною віднесення Азовського моря до внутрішніх морів СРСР, причому саме СРСР, а не УРСР або РРФСР.

На необхідність розмежування поняття внутрішніх вод і внутрішнього моря вказує і О. В. Богдан: “Внутрішні води – це поняття міжнародно-правове (на нашу думку, швидше правове – прим. Т. К.), яке визначається Конвенцією ООН з морського права 1982 г.: води, розташовані поблизу берега від вихідної

лінії територіального моря і що підпадають під її (держави – прим. Т. К.) суверенітет і є складовою частиною державної території. А внутрішнє море – це швидше географічне поняття: це море, яке омиває береги однієї держави, таким було Азовське море за часів панування Османської імперії, яку потім змінила інша імперія, – Російська. Після створення на просторах Російської імперії СРСР юридична природа акваторії Азовського моря як державної території не змінилася” [13].

Такий підхід цілком відповідає і відповідає доктрині міжнародного права. Так, один з найбільш авторитетних фахівців в галузі міжнародного морського права ХХ століття Д. Колумбос уточнював, що коли внутрішнє море через протоку або річку сполучається з відкритим морем, на нього поширюється суверенітет держави, якій належать всі береги і відповідна протока. Як приклад Д. Колумбос приводить саме Азовське море [14].

Таким чином, і фактично це підтверджувалося юристами радянського періоду [15], правовий режим внутрішнього моря СРСР по відношенню до Азовського моря визначався саме як до моря, береги якого належали одній державі, а не як історичних вод.

При цьому, згідно із Законом СРСР “Про державний кордон СРСР” 1982 р., до внутрішніх морських вод відносилися чотири категорії вод. Поряд з морськими водами, розташованими у бік берега від прямих вихідних ліній; водами морських портів, до них відносилися води заток, бухт, губ і лиманів, береги яких повністю належать СРСР, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або декілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морських миль і води заток, бухт, губ і лиманів, моря і протоки, що історично належали СРСР [16]. Ми наголошуємо, що окремо виділяється категорія історичних вод. І хоча стосовно першої категорії, до якої відносили Азовське море, – води заток, бухт, губ і лиманів, береги яких повністю належать СРСР, немає вказівки на море (внутрішнє море), але саме ця підстава – приналежність берегів Азовського моря СРСР є первинною підставою віднесення Азовського моря до внутрішніх вод, а не історичний характер вод.

Тобто акваторія Азовського моря відносилася до внутрішніх вод через те, що це море було внутрішнім морем однієї держави – Османської імперії, Російської імперії, СРСР, і саме з цього тривалого володіння і приналежності вод Азовського моря до категорії “внутрішніх”, зі всіма військово-політичними,

економічними, екологічними підставами, які впливають, можна зробити висновок про історичний характер статусу внутрішніх вод Азовського моря [17].

З розпадом СРСР критерій приналежності берегів Азовського моря одній державі не може бути підставою віднесення Азовського моря до внутрішніх вод. Тому виникає необхідність обґрунтування статусу вод Азовського моря як внутрішніх унаслідок їх історичного характеру. Однак цей статус поширюється вже окремо на води двох держав – України і Російської Федерації.

У Законі України “Про державний кордон України” від 4 листопада 1991 р. до внутрішніх вод відносяться води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні.

Згідно з п/п. г) п. 4 ст. 5 Закону РФ “Про державний кордон Російської Федерації” від 1.04.1993 р., до внутрішніх вод РФ відносилися води заток, бухт, губ, лиманів, моря і проток, що історично належать Російській Федерації, перелік яких оголошується Урядом Російської Федерації. Проте, в 1999 р. ця норма була виключена Федеральним законом РФ від 31.05.1999 р. № 105-ФЗ у зв’язку з ухваленням Федерального закону “Про внутрішні морські води, територіальне море і прилеглу зону Російської Федерації”. У цьому законі вказано, що до внутрішніх морських вод відносяться води “заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток з шириною входу в них більш ніж 24 морських милі, котрі історично належать Російській Федерації, перелік яких встановлюється Урядом Російської Федерації і публікується в “Сповідненнях мореплавцям” (ч. 3 п. 2 ст. 1 Федерального закону “Про внутрішні морські води, територіальне море і прилеглу зону Російської Федерації”).

Що стосується міжнародно-правового режиму внутрішніх вод, то слід констатувати, що він не носить детального характеру через віднесення цієї категорії вод до державної території без будь-яких зауважень і вилучень, що цілком природно. Що ж до правових критеріїв, на підставі яких прибережна держава поширює свій суверенітет на внутрішні води, то це питання практично не врегульоване міжнародними договірними нормами. Пункт 1 ст. 8 Конвенції з морського права 1982 р. лише визначає внутрішні води як води, розташовані в сторону берега від вихідних ліній, від яких відмірюється ширина територіального моря, – так само, як і ст. 5 Конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958 р. До внутрішніх вод Конвенція 1982 р. відносить

води заток, ширина входу яких не перевищує 24 морських миль, а також води “історичних заток” (ст. 10 Конвенції 1982 р., ст. 7 Конвенції 1958 р.).

Оскільки нас переважно цікавлять історичні води, то зупинимося на цій категорії детальніше. У Конвенції ООН з морського права 1982 р. використовується термін “історичні затоки”. Причому, його поняття не розкривається, а вказується, що положення ст. 10 про затоки, береги яких належать одній державі і ширина входу яких не перевищує 24 морських миль “не поширюються на так звані “історичні” затоки”. (п. 6 ст. 10 Конвенції 1982 р.). Ще раз про “історичні” затоки йдеться в ст. 298 Конвенції 1982 р. відносно виключення процедур, пов’язаних з розглядом суперечок, передбачених Розділом 2 Конвенції 1982 р., стосовно категорії суперечок, пов’язаних з “історичними затоками або правопідставами”. І все. Відповідно до цього можна зробити висновок про те, що міжнародно-правовий інститут “історичних” заток є інститутом, який заснований переважно на нормах звичайного міжнародного права, як втім і весь інститут внутрішніх вод. Тому доцільно охарактеризувати міжнародно-правову практику, пов’язану із встановленням історичних вод.

У США історичними є затоки Гесалікська, Делавер, Монтерей. Є Гудзонова затока в Канаді, затока Варангер-Фьорд в Норвегії, Брістольська затока, затоки Форт-оф-форт і Морі-форт у Великобританії, затоки Сан-Матіас, Сан-Джорж і Нуево в Аргентині. У Російській Федерації до таких заток відноситься, наприклад, затока Петра Великого. Приналежність цієї затоки до “національних російських вод” була підтверджена ще в Правилах морського рибного промислу в територіальних водах Приамурського генерал-губернаторства та в угодах між Росією і Японією з питань рибальства 1907, 1928 і 1944 рр. [18]. Кордони внутрішніх вод СРСР в затоці Петра Великого були уточнені в 1957 р. в постанові Ради Міністрів СРСР [19]. До історичних морів в РФ відносяться моря Карське, Лаптевих, Чукотське і Східно-сибірське [20].

У справі Сальвадор проти Нікарагуа [21] (1917 р.) Центрально-американський суд постановив, що затока є історичною, через що має статус внутрішніх вод, і що її води знаходяться в спільному володінні трьох прибережних держав, окрім просторів шириною 3 милі кожна, які глибоко вдаються до берегів держав і складають виняткову власність кожної з них [22].

Нікарагуа і Гондурас підтримали рішення Сальвадора про оголошення в 1950 р. історичною затоку Фонсека і поширюють на неї свій суверенітет на рівних підставах. Між цими державами укладено угоду про спільне користування цим простором, про свободу судноплавства, інших видів діяльності і про спільне регулювання такої діяльності [23].

В'єтнам і Кампучія оголосили історичним водний простір в районі виходу до моря їх сухопутної території [24]. При цьому кожна держава розповсюдила свій суверенітет лише на частину водного простору, що їй належить.

У справі Land, Island and Maritime Frontier Міжнародний суд ООН визначив, що за своїм правовим статусом, який є *sui generis*, води є внутрішніми, знаходяться в спільному володінні (*joint sovereignty*), однак треті держави мають право мирного проходу через вказані води. Проте суддя Ода в своїй окремій думці рішуче заперечував проти можливості того, щоб затоку, яку омиває береги трьох держав, визнали історичною [25].

У 1961 р. Аргентина та Уругвай проголосили води затоки Ріо-де-ла-Плата [26], які омивають їх береги, своїми внутрішніми водами взагалі без оголошення цієї затоки історичною і встановили лінію розподілу акваторії цієї затоки [27]. У спільній аргентино-уругвайській заяві від 30 січня 1962 р. зовнішні кордони затоки, які відокремлювали її від вод Атлантичного океану, встановлені по лінії, яка сполучає місто Пунта-дель-Есте в Уругваї з косою Пунтароса на мисі Сан-Антоніо в Аргентині. Ця лінія є початковою для відліку ширини територіальних вод і прилеглою зоною на даній ділянці побережжя. Акваторія затоки розглядається як державна територія Аргентини та Уругваю і розмежована на основі спеціальної угоди між ними. Статус і режим затоки встановлюються договором між Уругваєм та Аргентиною відносно Ріо-де-ла-Плата і відповідним морським кордоном від 19 жовтня 1973 р. Морському кордону присвячена частина 2 Договору, згідно з якою морські простори і континентальний шельф розмежовуються між Уругваєм та Аргентиною на основі принципу еквідистанції. Обидві сторони встановили уздовж свого побережжя територіальні води шириною 12 морських миль. В решті акваторії затоки сторони гарантують свободу судноплавства. У Договорі вказується, що обидві сторони співпрацюють з експлуатації мінеральних ресурсів, які видобуваються з обох боків від проведеної в затоці розмежувальної лінії [28].

Таким чином, можна визначити дві групи історичних заток. По-перше, це затоки, оточені територією однієї держави і встановлені в однобічному порядку. Таких випадків більшість. По-друге, це затоки, оточені територією двох або більше держав, правовий статус яких визначається угодою між ними. Однак при цьому хотілося б відзначити, що результатом такої угоди може бути як режим спільного користування, так і поширення суверенітету кожної з прибережних держав на відповідну частину морських просторів. Відносно другого випадку Д. Коломбос висловлює думку про те, що “кожна держава...повинна володіти береговим поясом, який заснований на звичайному...ліміті територіальних вод. Це загальне правило, яке як і відносно всіх інших заток підлягає особливим угодам або винятковим домаганням, які держава може обґрунтувати звичаєм, що діє безперервно протягом тривалого часу і яке отримало позитивно виражене або мовчазне визнання інших держав” [29].

Які ж підстави встановлення “історичних” заток? До них відносять: особливе положення; значення для даної держави; традиційна історична приналежність до національної території [30]. Вказують на “достатні історичні, політичні, економічні, оборонні підстави” [31]. Так, оголошуючи затоку Петра Великого історичною, Радянський уряд враховував “особливі географічні умови, економічне та оборонне значення й історичні права Росії на ці води” [32]. Бекяшев К. А. стосовно історичних вод використовує термін “моря заливного типу” [33]. Наведемо визначення історичних заток надане Д. Коломбосом: “Через історичні або освячені давністю підстави, або підстави, що базуються на особливостях затоки, прибережна держава має право домагатися на ширший пояс берегових вод, якщо вона може довести, що вона тривалий час здійснювала верховенство над даною затокою і що таке домагання прямо або мовчазно визнане більшістю інших держав” [34].

Таким чином, аналізуючи наведені норми і вислови про історичні затоки, можна зробити наступні висновки:

1. “Історичними” можуть бути оголошені переважно затоки, незалежно від розмірів.

2. Для оголошення “історичною” затока повинна володіти особливим географічним розташуванням, важливим політичним, економічним, оборонним значенням для держави.

3. На дані води держава повинна володіти “історичним титулом” [35], історичними правами, історичною приналежністю до національної території.

4. Визнання таких прав з боку інших держав.

5. Обнародування приналежності історичних заток до внутрішніх вод держави актами внутрішнього права.

6. Допустимий як односторонній порядок встановлення домагань на історичні затоки, так і можливість укладення договору між двома і більше зацікавленими державами про внутрішній статус вод історичних заток.

Зауважимо, що у випадку з Азовським морем додається ще одна підстава – правонаступництво України і Російської Федерації відносно території СРСР. Саме цю обставину знімає інше заперечення – про те, що статус більшості історичних заток був закріплений до середини ХХ століття, і після прийняття Конвенції з морського права 1982 р. таких прецедентів не було.

Застосовуючи вказані критерії до фактичної ситуації відносно збереження за Азовським морем статусу внутрішніх вод України і Російської Федерації зазначимо, що не можна не визнати в цілому допустимим з точки зору міжнародного морського права укладення Договору між Україною і Російською Федерацією про співпрацю щодо використання Азовського моря і Керченської протоки 2003 р. із закріпленням за Азовським морем статусу внутрішніх вод.

Однак, при цьому слід вказати на потенційну можливість іншого розвитку подій – від одностороннього встановлення внутрішніх вод у відповідній частині Азовського моря кожною (або однією з) приазовських держав; одностороннього встановлення територіального моря та інших морських просторів кожною (або однією з) приазовських держав; спільного визнання за Азовським морем статусу відкритого моря зі встановленням територіальних вод. Слід зазначити, що як реалізований варіант, так і будь-який з вищенаведених, не знімав однієї і тієї ж проблеми – делімітації морських просторів в Азовському морі. Лише один можливий варіант розвитку подій – встановлення режиму спільного використання вод Азовського моря із закріпленням його внутрішнього статусу, в принципі, проблему делімітації усував, створюючи при цьому масу інших проблем як в сьогоденні, так, що ще небезпечніше, в майбутньому.

Ще однією особливістю Азовського моря є його приналежність до категорії “закритого або напівзакритого моря”, особливості правового режиму якого передбачені Частиною IX “Закриті або напівзакриті моря” Конвенції з морського права 1982 р. Необхідно відразу звернути увагу на два моменти.

По-перше, навіть для міжнародного морського права ця категорія не нова. Колумбос Д. пише про “закриті моря”, не даючи точного визначення цього поняття, прирівнюючи цей термін до поняття “внутрішнє море” [36]. При цьому, замкнуті моря можуть бути оточені територією однієї держави, тоді вони складають територію цієї держави. До цієї категорії Д. Колумбос відносить і моря, оточені територією декількох держав [37]. При цьому між цими державами можуть бути встановлені угоди “про межі кордонів” [38]. Як приклади він наводить Каспійське та Азовське море.

По-друге, до формулювання в Конвенції з морського права 1982 р. категорії “закритого або напівзакритого моря” в міжнародному морському праві не існувало універсальних договірних норм з цього приводу. Тому, на нашу думку, кажучи про Азовське море як про “закрите або напівзакрите море”, слід керуватися виключно нормами Частини IX Конвенції 1982 р.

Визначення поняття “закрите або напівзакрите море” міститься в ст. 122 Конвенції з морського права 1982 р. У змісті Конвенції 1982 р. “закрите або напівзакрите море” означає затоку, басейн або море, оточене двома або більше державами і що сполучається з іншим морем або океаном через вузький прохід, або що складається повністю або головним чином з територіального моря і виняткових економічних зон двох чи більше прибережних держав.

Таким чином, відповідно до першої частини визначення, Азовське море сповна відповідає категорії “закрите або напівзакрите море”. Причому слід уточнити, що в Конвенції з морського права 1982 р. це поняття не розділяється на “закрите” або “напівзакрите”. Є одне поняття і єдиний правовий інститут “закритого або напівзакритого моря”.

Згідно з ч. 1 ст. 123 Конвенції з морського права 1982 р. державам, що омиваються закритими або напівзакритими морями, слід співпрацювати в здійсненні своїх прав та у виконанні своїх обов’язків щодо Конвенції 1982 р. Не більше, але й не менше. Тобто йдеться, по-перше, про право та обов’язок співпрацювати один з одним; і, по-друге, виключно у сфері реалізації прав та обов’язків, що випливають з положень Конвенції 1982 р. Причому у вказаній статті передбачені форми і напрями такої співпраці. Таким чином, вказаний інститут безпосередньо не пов’язаний зі встановленням або зміною правового статусу морського простору. Мова може йти лише про особливості правового режиму, встановлюваного в результаті співпраці між, перш за все, прибережними державами,

і в межах прав, передбачених Конвенцією 1982 р. Саме так і слід тлумачити норми Конвенції 1982 р. про “закриті або напівзакриті моря” стосовно правового статусу Азовського моря. Лише після його закріплення в тому чи іншому вигляді можна, на нашу думку, говорити про вживання інституту “закритого або напівзакритого моря” в сенсі Конвенції 1982 р. до Азовського моря.

У такій постановці проблеми цікаве питання: а чи зобов’язані Україна і Російська Федерація співпрацювати як прибережні держави “закритого або напівзакритого моря”, яким, як ми встановили, є Азовське море. На нашу думку, відповідь не є однозначною. І хоча така співпраця фактично вже сталася, спробуємо відповісти на це питання: Не зобов’язані (але можуть і мають право) в тому, що стосується встановлення правового статусу стосовно вод кожної з держав, тобто можуть в однібічному порядку встановити територіальне море, внутрішні води і тому подібне, що в результаті могло б визначити долю правового статусу Азовського моря. І зобов’язані співпрацювати в “здійсненні своїх прав та у виконанні своїх обов’язків” згідно зі ст. 123 Конвенції з морського прав 1982 р. незалежно від вирішення питання про правовий статус моря.

Отже, правовий статус Азовського моря на початку 90-х років ХХ століття характеризувався чотирма основними особливостями. По-перше, це море, береги якого протягом тривалого часу належали одній державі – СРСР. По-друге, Азовське море з’єднується з просторами Світового океану через Керченську протоку, береги якої так само належали СРСР. По-третє, це морський басейн, за просторами якого тривалий час був закріплений статус внутрішніх морських вод. По-четверте, Азовське море відноситься до категорії “закритого або напівзакритого моря” в сенсі Конвенції з морського права 1982 р. Саме ці межі є початковими для подальшого аналізу ситуації довкола правового статусу та делімітації акваторії Азовського моря.

Література:

1. Высоцкий А. Ф., Цемко В. Г. Черноморско-Азовский бассейн: правовые вопросы использования пространств, ресурсов. – К.: Наук. думка, 1991.
2. Блажисевська М. В. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 50 – 62.

3. Богдан О. Становлення статусу та правового режиму Азовського моря // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 47.
4. Гландин С. В. Международно-правовые аспекты договорного раздела дна Азовского моря / Интернет-журнал «Морское право», № 1 – Январь, февраль, март 2007 г. – Режим доступа: http://www.sea-law.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=75&Itemid=76
5. Остряков Я. Проблеми та перспективи транспортного сполучення в Керченській протоці. Доповідь на Міжнародній конференції «Державні кордони в двосторонніх відносинах» (м. Київ, 2 – 3 жовтня 2008 року). – Режим доступу: <http://www.dc-summit.info/20090422250/Problemi-ta-perspektivi-transportnogo-spoluchennya-v-Kerchenskiy-prototsi.html>
6. Тихонова С. Н. Международно-правовые аспекты статуса вод Азовского моря // Международное публичное и частное право. – 2008. – № 1. – С. 26 – 30.
7. Шемякін О. М. Азовське море та Керченська протока: реалії сьогодення // Право України. – 1998. – № 12. – С. 113 – 118; Шемякін О. М. Азовське море: сучасні проблеми правового статусу та режиму використання // Держава і право: Зб. наук. пр. – Вип. 24. – К., 2004. – С. 540 – 545; Шемякин А. Н. Политико-правовые аспекты проблемы Азовского моря, Керченского пролива и острова Тузла: [Электронный ресурс] / Центр морского права / Журнал «Морское право» / № 2 Апрель-Июнь 2004 г. – Режим доступа: <http://www.sea-law.ru/journal/2004-2/shemyakin.html>, свободный. – Загл. с экрана. – яз. рус.
8. Короткий Т. Море преткновения // Судоходство. – 2006. – № 4 (119). – С. 60 – 61; Короткий Т. Море раздора // Судоходство. – 2006. – № 5 (120). – С. 62 – 63; Глава 12. Правовой статус Азовского моря и проблемы нормативно-правового обеспечения сотрудничества Украины и Российской Федерации в сфере охраны и использования ресурсов Азовского моря // Экономико-экологические проблемы Азовского моря. Монография. – О.: Фенікс, 2009. – С. 344 – 389.
9. Курс международного права: В 7 т. / В. С. Верещетин, С. В. Виноградов, Г. М. Даниленко и др. – М.: Наука, 1992. – Т. 5. Отрасли международного права. – С. 28.
10. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переврзев С. С. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 214.

11. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 214.
12. Курс международного права: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. Основные институты и отрасли современного международного права. – С. 132.
13. Богдан О. Становлення статусу та правового режиму Азовського моря // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 47.
14. Коломбос Д. Международное морское право / Пер. с англ. В. В. Зайцевой и Н. И. Кузьминского. Под ред. и с вступительной статьей А. К. Жудро и М. И. Лазарева. – М.: Прогресс, 1975. – С. 178.
15. Международное морское право / под ред. И. Е. Тарханова. – Л.: 1969. – С. 52.
16. Свод законов СССР. Т. 9. – С. 204.
17. Колодкин А. Л. указывает, что «Азовское море, находившееся длительное время под суверенитетом одного государства – СССР, а теперь двух государств – РФ и Украины, может быть объявлено (выделено нами – Т. К.) историческими водами, историческим заливом как внутренние воды этого государства» // <http://www.inauka.ru/online/article36878.html>
18. Курс международного права: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. Основные институты и отрасли современного международного права. – С. 132.
19. Известия, 21 июля 1957 г.
20. Международное морское право. Под ред. И. Е. Тарханова. – Л., 1969. – С. 52 – 53; Бекашев К. А. Морское рыболовное право. – М., Колос, 2001. – С. 199.
21. El Salvador v. Nicaragua (1917) 11 American Journal of International Law 674 (1917).
22. Блажиевська М. В. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 58.
23. <http://www.inauka.ru/online/article36878.html>
24. Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. Современное международное морское право и практика его применения Украиной. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 217.

25. Блажисвська М. В. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 58.
26. Речь идет об эстуарии реки Ла Плата. Соглашением предусматривается создание Административной комиссии по судоходству и Объединенной технической комиссии // <http://www.inauka.ru/online/article36878.html>
27. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 13.
28. Блажисвська М. В. Теоретичні та практичні аспекти визначення правового статусу та режиму Азовського моря та Керченської протоки // Український часопис міжнародного права. – № 1. – 2004. – С. 58.
29. Коломбос Д. Международное морское право. – М.: Прогресс, 1975. – С. 174.
30. Курс международного права: В 6 т. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. Основные институты и отрасли современного международного права. – С. 132.
31. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Щипцов А. А., Анцилевич Г. А., Высоцкий А. Ф., Демиденко В. Л., Ищенко А. В., Переверзев С. С. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 214.
32. Международное морское право. Под ред. И. Е. Тарханова. – Л.: 1969. – С. 52.
33. Бекашев К. А. Морское рыболовное право. – М.: Колос, 2001. – С. 198.
34. Коломбос Д. Международное морское право. Пер. с англ. В. В. Зайцевой и Н. И. Кузьминского. Под ред. и с вступительной статьей А. К. Жудро и М. И. Лазарева. – М., Прогресс, 1975. – С. 171.
35. Див.: Решение Международного суда по делу о рыболовстве между Великобританией и Норвегией. / I. C. J/ Reports, 1951, р. 144. Цит. по: Коломбос Д. Международное морское право. – М.: Прогресс, 1975. – С. 171.
36. Коломбос Д. Международное морское право. – М.: Прогресс, 1975. – С. 177.
37. Там само.
38. Там само.

АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ РЕГІОНАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ З ОХОРОНИ МОРСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

В статтє проанализированы особенности международного сотрудничества по охране морской среды в различных регионах, прослежена их эволюция и выделены основные характеристики. Сформулированы предложения по усовершенствованию правового обеспечения сотрудничества причерноморских государств по охране Черного моря от загрязнения.

In the article the features of international cooperation on guarding of marine environment in different regions are analyzed, their evolution is traced and basic descriptions are selected. Suggestions on the improvement of the legal providing of collaboration of the Black sea states on the guard of the Black sea from contamination are formulated.

Україна є державою-учасником Бухарестської конвенції про захист Чорного моря 1992 р., і зобов'язана забезпечувати імплементацію її положень на внутрідержавному рівні. Проте ефективна реалізація положень міжнародних угод, особливо регіональних, залежить від імплементаційних механізмів, закладених як в самих конвенціях, так і організаційно-правових заходах, здійснюваних державами-учасниками на міжнародному і внутрідержавному рівні.

Співпраця в рамках Бухарестської конвенції не є чимось винятковим. Можна виділити три моделі правового регулювання охорони морського середовища, що склалися, на регіональному рівні [1].

Аналіз моделей регіональної співпраці є, на наш погляд, вельми актуальним у зв'язку з необхідністю вироблення найбільш ефективних механізмів імплементації Бухарестської конвенції про захист Чорного моря 1992 р.

Метою даної статті є дослідження механізмів регіональної співпраці з охорони морського середовища. У процесі роботи нами були сформульовані такі завдання: досліджувати особливості міжнародної співпраці з охорони морського середовища в різних регіонах; виділити властиві їм ознаки; класифікувати існуючі форми регіональної співпраці; прослідити їх еволюцію; сформулювати пропозиції щодо вдосконалення співпраці причерноморських держав з охорони Чорного моря від забруднення і підвищення

ефективності імплементації положень Бухарестської конвенції про захист Чорного моря 1992 р. у внутрідержавне законодавство.

Проблематика дослідження міжнародної співпраці з охорони морського середовища була досить добре досліджена в другій половині ХХ століття. Слід зазначити роботи таких учених, як А. Ф. Висоцький, В. П. Кириленко, В. А. Кисельов, А. П. Мовчан, В. І. Чоботарів, В. Ф. Сидорченко, Л. В. Сперанська, К. Хакапаа та ін. З вітчизняних авторів дослідженнями з регіональної співпраці охорони морського середовища займалися І. І. Каракаш, Т. Р. Короткий, О. В. Лепетюк.

Правовою базою для регіональної співпраці в галузі захисту морського середовища від забруднення, є регіональні угоди, просторова сфера яких обмежена, як правило, особливо уразливими акваторіями. У зв'язку з цим можна виокремити декілька специфічних моделей регіонального правового регулювання охорони морського середовища [2].

Перші регіональні угоди, направлені на запобігання забруднення морського середовища були укладені в кінці 60-х років минулого століття, і вже на сьогодні є досить стала і така, що постійно удосконалюється практика, при аналізі якої можна виділити три специфічні моделі регіонального правового регулювання охорони морського середовища [3].

Перша, історично найбільш давня, ґрунтується на наочному підході, що відображає певною мірою характерний для національного законодавства галузевий принцип. Західноєвропейськими країнами регіону Північного моря був прийнятий ряд досить відокремлених угод, які регулювали питання охорони морського середовища цього регіону від забруднення: нафтою – Угода про співпрацю щодо боротьби із забрудненням нафтою вод Північного моря, 1969 р. (Бонн), Угода про співпрацю щодо боротьби із забрудненням моря нафтою, 1971 р. (Копенгаген), що передбачає співпрацю скандинавських країн і Данії в боротьбі із забрудненням прибережних морських вод, Угода про співпрацю щодо боротьби із забрудненням Північного моря нафтою та іншими шкідливими речовинами 1983 р. (Бонн) та ін.; в результаті поховання відходів – Конвенція із запобігання забруднення морського середовища шляхом скидання речовин із судів і літальних апаратів, 1972 р. (Осло), яка забороняє навмисне скидання в морське середовище в районі Північно-Східної Атлантики шкідливих речовин і матеріалів із судів і літальних апаратів; з наземних джерел – Конвенція із запо-

бігання забруднення моря з джерел, що знаходяться на суші, 1974 р. (Париж); в результаті розробки ресурсів морського дна – Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою, 1976 р. Головна особливість цих угод полягає в тому, що кожному конкретному джерелу забруднення або різновиду забруднюючих речовин відповідає свій міжнародно-правовий акт, що має самостійний характер і не пов'язаний з іншими.

Інша модель, яка має комплексний характер, була вибрана державами, що уклали Гельсінкську конвенцію щодо захисту морського середовища району Балтійського моря, 1974 р. Специфіка даної Конвенції полягає в тому, що вона регулює практично всі питання боротьби із забрудненням моря. У цьому документі містяться норми, регулюючі стосунки щодо запобігання забруднення із судів, з наземних джерел, в результаті розвідки і розробки мінеральних ресурсів морського дна, в результаті поховань, щодо здійснення відповідальності за шкоду, заподіяну забрудненням, з вирішення суперечок тощо. У 1992 р. було укладено нову Конвенцію щодо захисту морського середовища району Балтійського моря, яка розповсюдила свою дію і на внутрішні води прибалтійських держав. Конвенція набрала чинності 17 січня 2000 р.

10 вересня 2001 р. в Копенгагені (Данія) відбулася позачергова сесія Гельсінкської комісії на міністерському рівні (HELCOM EXTRA, 2001). Причиною скликання була аварія танкера «Baltic Carrier» (29 березня 2001 р.) біля берегів Данії. Після напружених дискусій і консультацій було схвалено Декларацію із безпеки мореплавання і реагування на надзвичайні ситуації в районі Балтійського моря, так звана Копенгагенська декларація ХЕЛКОМ. У Декларацію включені положення, що стосуються встановлення місць притулків для суден, що терплять лиха. У Конвенцію не були включені статті відносно встановлення обов'язкової лоцманської проводки в Балтійських протоках, а також визначення району Балтійського моря як особливо вразливого району і розширення Гельсінкської конвенції 1992 р. на реагування на березі в разі аварійних розливів нафти [4].

В ході підготовки даної Декларації було опрацьоване питання, що стосується прискореного виводу з експлуатації однокорпусних танкерів. Відповідний розділ проекту Декларації заснований на тих вимогах, які були розроблені на 46-ій сесії Комітету із захисту морського середовища у вигляді поправок до правила 13 G Додатка I до Конвенції МАРПОЛ 73/78, і не

порушує досягнутий з цього питання компроміс в частині віку суден, що підлягають виводу з експлуатації.

Третя модель з'явилася у результаті реалізації Програми регіонального моря, прийнятої ЮНЕП в 1974 р. (Програмою ООН з довкілля – the United Nations Environment Programme, UNEP [5]). В даний час Програма охоплює 11 регіонів (Середземне море, Червоне море й Аденська затока, Персидська та Оманська затоки, район Карибського моря та ін.) [6]. Найбільш яскравою ілюстрацією цієї моделі є співпраця середземноморських держав (Барселонська модель). У 1976 р. на конференції Барселони було укладено основну («регіональну» або «зонтичну») угоду – Конвенцію про охорону Середземного моря від забруднення, яка поширюється на Середземне море, за винятком Мармурового моря, Чорноморських проток і внутрішніх вод країн-учасниць і містить загальні зобов'язання держав і перелік джерел забруднення, що вимагають вживання відповідних заходів. Конвенційні положення деталізують і конкретизують шляхом розробки доповнюючих їх протоколів – Протокол 1976 р. про запобігання забруднення Середземного моря скиданнями з судів і літальних апаратів, Протокол 1976 р. про співпрацю в боротьбі із забрудненням Середземного моря нафтою та іншими шкідливими речовинами при надзвичайних обставинах, Протокол 1980 р. про захист Середземного моря від забруднення з джерел, розташованих на суші [7].

Для забезпечення контролю за дотриманням положень Конвенції, передбачено систему моніторингу для спостереження за договірним районом. У Конвенції міститься загальне положення про обов'язок створити таку систему і про те, що кожна договірна держава призначить компетентні органи, які здійснюватимуть функції моніторингу в межах національної юрисдикції [8].

Був заснований Регіональний центр надзвичайного реагування на морські забруднення в Середземному морі (*Regional Marine Pollution Emergency Response Centre for the Mediterranean Sea, REMPEC*) згідно з резолюцією 7, прийнятою Конференцією уповноважених представників прибережних держав Середземноморського регіону, із захисту Середземного моря в Барселоні 9 лютого 1976 р., скликаній ІМО і ЮНЕП. Також були розроблені протоколи: про поховання 1976 р.; про співпрацю в боротьбі із забрудненням нафтою та іншими шкідливими речовинами в надзвичайних випадках 1976 р.; про захист від забруднення з наземних джерел 1980 р. тощо [9].

Враховуючи сучасні тенденції, в 2003 р. було ухвалено новий Протокол Регіонального центру REMPEC. Тепер його виконання включає рішення не лише технічних і фінансових проблем, але й проблем, пов'язаних з відмінностями в економічних системах і пріоритетах, встановлених зацікавленими прибережними державами [10]. Так були виправлені та уточнені мета і функції Центру REMPEC.

Новий Протокол включає конкретні надзвичайні механізми дій прибережних держав та інші заходи для запобігання і боротьби в разі забруднення даного регіону (ст. 4); моніторинг і співпраця в проведенні відновлювальних і утилізаційних операцій в разі попадання небезпечних і шкідливих речовин в морське середовище для зменшення шкоди (ст. 5 – 6); поширення та обмін інформацією (ст. 7); інструкції і порядок звітних процедур та обов'язкового інформування Регіонального центру (ст. 8 – 9); оперативні і надзвичайні заходи, які мають бути прийняті в разі інциденту, що викликав забруднення морського середовища (ст. 10 – 11) та ін.

Досить важливим є вивчення та облік існуючих моделей і форм співпраці при модифікації і розвитку причорноморської співпраці. На нашу думку, необхідний аналіз існуючих моделей регіональної співпраці з охорони морського середовища і систематизація укладених правових документів.

При використанні або перенесенні досягнень інших регіонів в галузі захисту морського середовища на причорноморський регіон, слід враховувати такі обставини: економічні і політичні, причому як зовнішньополітичні, так і внутрішні (ми їх розглядати не будемо); екологічні і географічні; правові. На двох останніх зупинимося детальніше.

Проте слід зазначити ще один чинник: хронологічний. Гельсінкська та Барселонська моделі були сформовані значно раніше, ніж Бухарестська. Абсолютно іншою була система універсальної співпраці з охорони морського середовища від забруднення на момент висновку Бухарестської конвенції. На наш погляд, певною мірою Гельсінкська і Барселонська моделі були направлені на компенсацію недоліків і пропусків саме універсальної системи співпраці із захисту морського середовища у той період. Оскільки ситуація значно змінилася, при вдосконаленні співпраці в рамках Бухарестської конвенції необхідно враховувати діючі механізми співпраці з охорони морського середовища

від забруднення, і не дублювати їх, а максимально адаптувати до особливостей Чорного моря. Як уже наголошувалося, це не стосується захисту середовища від забруднення з наземних джерел – тут пріоритет залишається за регіональною співпрацею. Це також стосується управління використання живими ресурсами Чорного моря.

При здійсненні регіональної співпраці із захисту морського середовища пріоритет повинен надаватися співпраці із захисту від забруднення, перш за все, з наземних джерел, оскільки в цій галузі найскладніше забезпечити універсальне регулювання. Тому важливим є внесення змін до Протоколу про захист Чорного моря від забруднення з джерел, що знаходяться на суші для підвищення його ефективності. Слід мати на увазі, що мова повинна йти не лише про правові заходи, але й про погоджену політику, оскільки ці джерела забруднення знаходяться на території держав, і забезпечити дію регіональних норм, контроль за ними можливо тільки за допомогою імплементаційних механізмів.

Причому, на наш погляд, мова повинна йти не лише про правові заходи. Важливим, а швидше пріоритетним елементом співпраці через характер джерела забруднення, мають бути організаційна і технічна співпраця, спільне фінансування природоохоронних проєктів на території окремих причорноморських держав, що вимагають значних фінансових витрат (очисні споруди, перепрофілювання підприємств). Тому в рамках цього напрямку співпраці необхідно передбачати створення фонду фінансування проєктів, забезпечення залучення кредитних засобів під певні гарантії. Необхідно передбачити механізми прямого фінансування проєктів із зменшенням кількості ланок і, відповідно, контроль за ними. Тому залучення до співпраці Євросоюзу є важливим чинником посилення саме цієї складової співпраці.

Оскільки наземні джерела забруднення часто мають дифузійний характер, необхідним є залучення до співпраці як самостійного суб'єкта місцевої влади, ефективніше, ніж державні структури впливають на діяльність невеликих, як правило побутових джерел забруднення. Тому висловлювана ідея про створення єврорегіону на базі прибережних адміністративних одиниць причорноморських держав є сповна обґрунтованою.

Наступний рівень співпраці із запобігання забруднення з наземних джерел (як і будь-яких інших) це імплементація положень Конвенції і Протоколів на внутрідержавному рівні. Слід зазначити, що кожна держава самостійно вирішує, яким чином воно імплементує міжнародні норми. Тому чи буде це закон про прибережну зону моря, проект якого давно обговорюється, або зміни до Водного кодексу – не має значення. Головне, щоб це були чіткі і конкретні імперативні правила, механізм дотримання якими забезпечувався наявністю ефективних органів влади. Однак є досить корисною підготовка модельних законів, наприклад, про прибережну зону, в рамках чорноморської співпраці, чим можна досягти гармонізації національного законодавства, прискорити процес його прийняття і підвищити його ефективність. Досить значимим є проведення досліджень ефективності імплементації положень Бухарестської конвенції у всіх державах-учасниках Бухарестської конвенції на основі єдиної методології з виявленням проблемних аспектів імплементації і пошуку шляхів їх подолання в рамках регіональної співпраці.

Через політичні особливості більшості причорноморських держав реалізація навіть ідеальних законів знаходиться під великим сумнівом. Через це велике значення слід відвести ролі громадянського суспільства. Причому бажано чітко визначити соціальну групу, зацікавлену, у тому, числі й економічно, в ефективності заходів щодо захисту морського середовища від забруднення з наземних джерел, що надають негативну дію саме в прибережній смузі. На наш погляд, це власники рекреаційних об'єктів, розташованих на березі моря. Саме вони максимально зацікавлені в чистоті моря. На сьогодні це і політики центрального і місцевого рівня, і чиновники, і середній бізнес. Вони іманентно не є прибічниками екологічного руху, і, як правило, не об'єднані, але матеріально зацікавлені в результаті діяльності об'єктів, що належать їм, і представляють сильне лобі, перш за все, на місцевому, і в ряді випадків на загальнодержавному рівні. Можливо, було б корисно передбачити заходи щодо їх інформування про Конвенцію 1992 р., Протокол про захист Чорного моря від забруднення з джерел, що знаходяться на суші, правові заходи з охорони прибережної смуги моря, стимулювання створення громадських організацій, сприяння їх екологічній спрямованості. Підстави для цього дає аналіз впливу на цю сферу катастрофи в Керченській протоці в 2007 р. і наслідки повені в Карпатах для рекреаційного бізнесу в 2008 р.

Література:

1. Регіональна співпраця із захисту морського середовища включає декілька конвенцій, присвячених таким морям: Середземному (Барселона, 1976 р.), Балтійському (Хельсінкі, 1974-1992 рр.), Чорному (Бухарест, 1992 р.), Північному (1983 р.), а також Північно-Східній Атлантиці (Париж, 1992 р. – Конвенція про захист морського середовища в районі Північно-Східної Атлантики, Париж, 22 вересня 1992 р.)
2. Короткий Т. Р. Международно-правовая охрана окружающей природной среды. Лекция 22 // Экологическое право Украины: Курс лекций / Под ред. И. И. Каракаша. – Одесса: Латстар, 2001. – 478 с. – С. 468.
3. Курс международного права. В 7 т. – М.: Наука, 1992. – Т. 5. Отрасли международного права. – С. 112.
4. Колодкин А. Л., Гуцуляк В. Н., Боброва Ю. В. Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. – М.: Статут, 2007. – С. 345.
5. Сапожников В. И. и др. Охрана морской среды (правовые и экономические аспекты). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 47.
6. Конвенція про охорону морського середовища і прибережних зон південно-східної частини Тихого океану 1981 г.; Регіональна конвенція з охорони морського середовища Червоного моря та Аденської затоки 1982 г.; Конвенція про охорону та освоєння морського середовища Великого Карибського району 1983 р. та ін.
7. Короткий Т. Р. Международно-правовая охрана морской среды от загрязнения с судов: Монография. – Одесса: Латстар, 2002. – С. 117.
8. Сперанская Л. В. Международно-правовая охрана морской среды. – М.: Наука, 1976. – С. 95.
9. Колодкин А. Л., Гуцуляк В. Н., Боброва Ю. В. Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. – М.: Статут, 2007. – С. 346.
10. Protocol concerning Cooperation and Preventing Pollution from Ships and, in Cases of Emergency, Combating Pollution of the Mediterranean Sea. Malta, 2003 / Introduction by Rear Admiral R. Patruño, Director REMPEC. – P. 4.

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ПРИБЕРЕЖНИХ ЗАХИСНИХ СМУГ МОРІВ В УКРАЇНІ

Стаття посвячена дослідженню особливостей порядку використання і охорони прибережних захисних смуг морей в Україні. Проводиться загальний аналіз тих правових елементів захисту морей в Україні, які на сьогодні сформовані. Розглянуті основні види порушень земельного і природоохоронного законодавства при використанні прибережних захисних смуг в приморських містах, встановлені причини таких порушень і шляхи їх запобігання і усунення. Результати дослідження дозволили сформулювати теоретичні висновки по досліджуваній проблематиці і практичні рекомендації по удосконаленню законодавства о прибережних захисних смугах морей в Україні.

The article is devoted to the research peculiarities of the order use and protection of coastal strip of the seas in Ukraine. In clause the general review of legal elements of protection of the seas in Ukraine which is done were generated on today's. Principal kinds of violations of land and nature protection legislation while using coastal strip of the seas in the seaside towns are considered, their reasons are established and the ways of overcoming are pointed out. Theoretical conclusions on the investigated problems and practical suggestions on improvement of the Ukrainian legislation about the coastal strip of the seas are formulated.

Останнім часом Чорноморський регіон став важливим елементом економічної і геополітичної структури світового співтовариства, і роль його у ХХІ столітті зростатиме. Однак екосистема Чорного моря перебуває в передкризовому стані. Серед сучасних проблем екологічного стану Чорного моря виділяють: значний рівень забруднення морських вод, загроза здоров'ю населення і втрати біологічного різноманіття та біологічних ресурсів моря, зменшення обсягів вилову риби та заготівлі морепродуктів, зниження якості морських рекреаційних ресурсів, руйнування морського берега та інтенсифікація негативних геологічних процесів, деградація прибережної смуги, відсутність системи інтегрованого управління природокористуванням у прибережній смузі [1].

Екологічні проблеми найбільш гостро стали відчуватись у приморській смузі та шельфовій зоні моря. Особливої уваги ви-

має проблема раціонального використання приморських зон. Екосистеми морського узбережжя є надзвичайно вразливими і чутливими до антропогенного впливу. Через велику щільність населення, рекреаційну привабливість, забудову узбережжя базами відпочинку, спорудами тимчасової та стаціонарної забудови, наслідки антропогенного навантаження на прибережні морські території набувають загрозливих тенденцій, що призводить до втрати біотичного та ландшафтного різноманіття, знищення місць існування тварин і рослин. Розв'язання цих проблем потребує комплексного інтегрованого підходу, коли, з одного боку, враховуються інтереси соціально-економічного розвитку, а з іншого мінімізується антропогенне навантаження на прибережні морські екосистеми. Світовий досвід свідчить: морські та лиманно-гирлові узбережжя слід розглядати як унікальний та безцінний регіональний та загальнодержавний ресурс [2]. Його використання вимагає жорсткого нормування і регламентації. У цих умовах набуває особливої актуальності дослідження усіх аспектів правового режиму прибережних захисних смуг морів в Україні та законодавче врегулювання запровадження системи інтегрованого управління природокористуванням у межах прибережної смуги морів.

У еколого-правовій літературі України за часів існування незалежності української державності спостерігалися лише фрагментарні дослідження окремих питань правової охорони морів в Україні. Окремі питання ставились і розроблялись у роботах В. І. Андрейцева, Ю. О. Вовка, А. П. Гетьмана, І. І. Каракаша, С. А. Лихачова, І. М. Потапчука, Ю. С. Шемшученка та інших вчених. Крім того, чинні в Україні нормативно-правові акти недостатньо відображають природно-господарську специфіку прибережної смуги і відстають від потреб її стійкого розвитку та забезпечення умов для цілісного, комплексного підходу до вирішення її проблем. Існуюче правове поле України містить лише загальні положення, що стосуються окремих аспектів забезпечення інтегрованого управління прибережною смугою морів, що значно ускладнює реалізацію еколого-правових норм на практиці.

Чинне законодавство України сформувало на сьогоднішній день цілу низьку елементів правової охорони морів. Правова система охорони морів створена і регулюється нормами чинного Земельного кодексу (ЗК) і Водного кодексу (ВК) з метою мінімізації негативного впливу на морське середовище. До земель водного фонду законодавець відносить землі, безпосередньо покриті во-

дою, і землі, що прилягають до водних об'єктів і використовуються для охорони вод від забруднення, засмічення, а також забезпечують задоволення лікувальних, оздоровчих, рекреаційних, курортних та інших потреб населення.

На земельних ділянках, що прилягають до морів, розміщуються, відповідно до норм Земельного та Водного кодексів: 1) водоохоронні зони (п. 2 ст. 58 ЗК, ст. 87 ВК); 2) прибережні захисні смуги (ст. 60 ЗК, ст. 88 ВК); 3) зони санітарної охорони водних об'єктів (ст. 93 ВК), які становлять систему правової охорони морів України.

Прибережна захисна смуга – це частина прибережної водоохоронної зони, що встановлюється у її межах з метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення, засмічення та збереження їх водності. Згідно з ч. 3 ст. 60 ЗК розмір та межі прибережної захисної смуги уздовж морів, навколо морських заток і лиманів встановлюється за проектами землеустрою, а в межах населених пунктів – з урахуванням містобудівної документації [3]. Аналогічні положення передбачені ст. 88 ВК України. Щоправда, цієї статтею передбачені інші правила визначення прибережної захисної смуги морів, навколо морських заток та лиманів – “шириною не менше двох кілометрів від урізу води” [4]. Як видається, дане правило не можна застосовувати як таке, що суперечить ст. 60 прийнятого пізніше ЗК України. Отже, ширина прибережної захисної смуги уздовж і навколо указаних водних об'єктів встановлюється за проектом землеустрою, але її ширина не може бути меншою 2 км від урізу води. Розмір і межі цієї смуги в межах населених пунктів встановлюються з додержанням існуючої містобудівної документації.

Прибережні захисні смуги є природоохоронною територією. На цих землях встановлюється особливий правовий режим, який включає певні обмеження ведення господарської діяльності. Прибережні захисні смуги уздовж морів, морських заток і лиманів входять у зону санітарної охорони морів і можуть використовуватися лише для будівництва санаторіїв та інших лікувально-оздоровчих закладів, з обов'язковим централізованим водопостачанням і каналізацією. У прибережних захисних смугах уздовж морів, морських заток і лиманів та на островах у внутрішніх морських водах забороняється: влаштування полігонів побутових та промислових відходів і накопичувачів стічних вод; влаштування вигребів для накопичення господарсько-побутових стічних вод об'ємом понад 1 кубічний метр на добу; влаштування полів філь-

трації та створення інших споруд для приймання і знезаражування рідких відходів; застосування сильнодіючих пестицидів.

Режим господарської діяльності на земельних ділянках прибережних захисних смуг уздовж морів, морських заток і лиманів і на островах у внутрішніх морських водах встановлюється законом. Контроль за створенням водоохоронних зон і прибережних захисних смуг, а також за додержанням режиму використання їх території здійснюється місцевими органами виконавчої влади, виконавчими комітетами органів місцевого самоврядування, а також органами з питань охорони навколишнього природного середовища.

Проте, всупереч вимогам законодавства, у багатьох приморських містах України не здійснені заходи щодо визначення розмірів та меж водоохоронних зон, не розроблені проекти та не винесені у натурі (на місцевості) межі прибережної захисної смуги Чорного моря та смуги відведення. Скориставшись невизначеністю і відсильним характером кодифікованих природноресурсових кодексів, міські ради видають численні підзаконні нормативні акти, на підставі яких землі оздоровчого призначення і природоохоронні території вже не відносяться до таких і, відповідно, можуть передаватися у власність громадянам для будівництва і обслуговування житлових будинків. На підставі зазначених рішень змінюється цільове призначення земельних ділянок оздоровчого та рекреаційного призначення на землі житлової та громадської забудови. Зазначені порушення тягнуть за собою ніби то “законні” рішення місцевих органів влади про відчуження земельних ділянок, зміну їх юридичного статусу, а в кінцевому результаті – зменшення рекреаційного, оздоровчого та природно-заповідного фонду. У водоохоронних зонах Чорного моря здійснюється масова забудова земель міста при відсутності проектів відведення земельних ділянок для будівництва, позитивних висновків експертиз, необхідних погоджень та дозволів природоохоронних, санітарних органів та інспекцій архітектурно-будівельного контролю. При відсутності юридично встановлених меж прибережної захисної смуги Чорного моря на узбережжі, в межах міста Одеси щорічно експлуатуються понад 150 стаціонарних та значна кількість тимчасових торгівельних об’єктів, в тому числі 56 – на піщаних пляжах, а понад 25 – на берегозахисних та першому ярусі берегоукріплювальних споруд. Лише на території “Гідропарку Лузанівка” Суворівського району у прибережній смузі Чорного

моря розташовані 43 торгівельно-розважальні об'єкти, з яких 10 на території парку ім. Котовського [5].

У Криму існує практика забудови узбережжя в межах прибережних захисних смуг т. з. "елінгами" – приміщеннями для збереження маломірних суден, які в дійсності є житловими помешканнями з усіма комунальними зручностями. При цьому не тільки порушується навколишній ландшафт, а й забруднюється навколишнє середовище, знищуються об'єкти рослинного світу, у тому числі унікальні.

Таким чином, з метою додержання вимог земельного та природоохоронного законодавства про прибережні захисні смуги, попередження правопорушень в зазначеній сфері є здійснення заходів щодо визначення розмірів та меж водоохоронних зон, розроблення проектів та винесення у натурі (на місцевості) меж прибережної захисної смуги морів.

З метою запобігання зростанню антропогенного тиску на доквілля Чорного моря, сприяння розвитку екологічно небезпечних видів діяльності в Чорноморському регіоні, збереження і відтворення біологічного різноманіття та ресурсів моря, створення сприятливих умов для проживання, оздоровлення та відпочинку населення у 1994 році була прийнята Конвенція про захист Чорного моря від забруднення, яку ратифікували причорноморські країни: Болгарія, Грузія, Росія, Румунія, Туреччина та Україна. Відповідно до Стратегічного Плану Дій для відновлення та захисту Чорного моря, ухваленого Міністерською Конференцією (м. Стамбул, Туреччина, 1996) і підписаною всіма причорноморськими державами, у тому числі Україною, кожна причорноморська країна має сприяти ухваленню та впровадженню законодавчих та інших інструментів інтегрованого управління прибережною смугою морів.

Запобігання забрудненню Чорного й Азовського морів і поліпшення їх екологічного стану входить до числа основних національних пріоритетів у галузі охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України "Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року" від 17 жовтня 2007 року № 880-р однією з основних цілей національної екологічної політики є припинення втрат біота ландшафтного різноманіття, формування екомережі, розвиток заповідної справи [6]. Так, наприклад, передбачається зниження

рівня забруднення Азовського і Чорного морів, відновлення морських екосистем, охорону і збереження морського біо- та ландшафтного різноманіття; розроблення схеми функціонального зонування прибережної смуги морів та визначення територій придатних для різних видів господарської та природоохоронної діяльності, формування екомережі.

У Загальнодержавній програмі формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки, затвердженій Законом України від 21 вересня 2000 року прибережні захисні смуги є одними зі складових структурних елементів екологічної мережі [7]. Загальнодержавною програмою охорони і відтворення довкілля Азовського і Чорного морів, затвердженій Законом України від 22 березня 2001 року передбачено створення системи інтегрованого управління прибережною смугою морів, як одного з пріоритетних напрямів вирішення основних проблем екологічного стану Чорного і Азовського морів [8]. Так, на першому етапі створення цієї системи передбачається: встановлення меж прибережної смуги морів; розроблення схеми функціонального зонування прибережної смуги з визначенням територій, придатних для різних видів господарської діяльності; розроблення принципів управління та поліпшення економічного механізму природокористування; розроблення відповідної нормативно-законодавчої бази з метою утворення і функціонування спеціальних зон, розташованих вздовж узбережжя Азовського і Чорного морів. На другому етапі передбачається: розроблення принципів державної політики і стратегії інтегрованого управління прибережною смугою морів та плану заходів щодо їх реалізації; розвиток в межах прибережної смуги лише екологічно сумісних галузей господарства.

До першочергових цілей формування політики і стратегії інтегрованого управління прибережною смугою морів в Україні слід віднести: визначення прибережної смуги морів у системі державного управління як спеціальної природно-господарської зони; прийняття закону України «Про прибережну смугу морів» і введення механізмів забезпечення його дії; просторова делімітація прибережної смуги морів та її відповідне правове оформлення; проведення цільової політики включення дій, пов'язаних з вирішенням проблем прибережних смуг морів, до національних і регіональних планів соціально-економічного розвитку; введення спеціальної системи національних екологічних стандартів, що застосовуються в прибережній смузі морів; створення урядової ко-

ординаційної комісії з проблем прибережної смуги морів України; формування регіональних служб з інтегрованого управління прибережною смугою морів у складі Ради Міністрів АР Крим, державних адміністрацій Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Донецької областей та міста Севастополя; забезпечення взаємодії національної системи інтегрованого управління прибережною смугою морів з системами інтегрованого управління прибережними смугами морів інших причорноморських країн.

Одним з найбільш ефективних інструментів інтегрованого управління прибережною смугою морів безумовно є визначення правових, організаційних, науково-практичних засад щодо забезпечення комплексного інтегрованого управління прибережною смугою Чорного та Азовського морів з врахуванням інтересів соціально-економічного розвитку регіону, запобігання та мінімізація несприятливого впливу на стан довкілля.

У правовій літературі (І. М. Потапчук) висловлюються слушні пропозиції щодо формування комплексного об'єкту правової охорони – прибережної смуги водного об'єкту (зокрема, моря), що включала б у себе води, земельну ділянку під ними та прилеглу територію берега. Це дозволить комплексно вирішувати питання правової охорони. Інститут законодавства у сфері формування прибережної смуги морів є комплексним та інтегрованим, але оскільки в сучасних умовах його склад недостатній і спеціальних актів щодо цієї сфери немає, то, крім суто земельних і водних нормативних актів, треба створити спеціальні нормативні акти щодо охорони прибережної смуги морів як єдиного із взаємним впливом об'єкта [9].

З метою забезпечення інтегрованого управління прибережною смугою морів, гарантування доступу громадян до узбережжя морів на умовах загального використання, забезпечення збалансованого соціально-економічного використання прибережної смуги морів на основі принципів, які гарантують захист довкілля, збереження ландшафтів, природної, культурної, історичної та археологічної спадщини Міністерством охорони навколишнього природного середовища був розроблений проект Закону «Про прибережну смугу морів» [10]. Він спрямований на визначення головних засад державної політики щодо забезпечення інтегрованого управління прибережною смугою морів на основі узгоджених та скоординованих дій на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях із залученням суб'єктів господарювання, громадськості; збереження та забезпечення збалансованого розвитку прибережної смуги морів

з урахуванням закономірності її природних, естетичних ресурсів, особливостей економічного розвитку Азово-Чорноморського регіону. Проект Закону складається з IX розділів та 29 статей і визначає цілі та принципи інтегрованого управління прибережною смугою морів, забезпечення державного управління у цій сфері, зонування прибережної смуги морів, засади щодо планування діяльності в її межах, моніторинг та карти стану природного середовища прибережної смуги морів, контроль за прибережною смугою морів та міжнародне співробітництво у цій сфері.

Законодавче врегулювання запровадження системи інтегрованого управління природокористуванням у межах прибережної смуги морів і введення механізмів забезпечення його дії, сприятиме розв'язанню комплексу проблем щодо поліпшення соціально-економічних умов населення прибережних смуг морів, стабілізації екологічної ситуації в Азово-Чорноморському регіоні, збереженню та відтворенню природних ресурсів моря. Крім того, найважливішим напрямком удосконалення територіальної організації має стати функціональне зонування території прибережної смуги, що дасть змогу зменшити конфліктність природокористування, забезпечити можливість застосування диференційованих підходів до організації природокористування в межах окремих функціональних зон та забезпечити раціональне використання її території та ресурсів.

Література:

1. Лихачов С. А. Проблеми охорони морського середовища та надзвичайні ситуації на Чорному морі // Екологія і суспільство: Збірник наукових праць Університету екологічних знань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького. – О.: ОДНБ, 2005. – 134 с.
2. Управление морской береговой зоной Украины. Проблемы развития, концептуальные поиски / Круглякова Л. Л., Степанов В. Н. и др. – Одесса: УМАОИ «Консалтинг», 1998. – 167 с.
3. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
4. Водний кодекс України: прийнятий 6 червня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
5. Иванова Є. О. Основні причини порушень законодавства при використанні земель у містах // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. пр. – Вип. 24. – Одеса: Юридична література, 2005. – С. 331-334.

6. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 року № 880-р // Офіційний сайт Верховної Ради України (<http://zakon.rada.gov.ua>).
7. Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки. Затверджена Законом України від 21 вересня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.
8. Загальнодержавна програма охорони та відтворення довкілля Азовського і Чорного морів. Затверджена Законом України від 22 березня 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 78.
9. Потапчук І. М. Прибережна смуга морів як елемент правової охорони морів в Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2005. – Випуск 65-66. – С. 100-102.
10. Проект Закону України «Про прибережну смугу морів» // Веб-сайт Міністерства охорони навколишнього природного середовища (www.menr.gov.ua).

*Середа Г. Г., Інститут законодавства
Верховної Ради України*

МОРСЬКА КРИМІНАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Проблема роста преступности на море обуславливает необходимость принятия срочных мер по созданию эффективного правового механизма профилактики, противодействия, расследования и привлечения к ответственности лиц, виновных в совершении преступлений на море. Угроза международному миру и безопасности судоходства не имеет границ и приобретает глобальный характер. В этой связи одним из наиболее актуальных вопросов является определение условий, оснований и процедурных режимов осуществления государством своей уголовной юрисдикции в отношении морских преступлений, целью которого является борьба с безнаказанностью виновных в совершении актов пиратства, разбоя, террористических актов и других преступлений на море.

Permanent expansion of maritime crime determines an urgent need in developing an effective legal mechanism of prevention, counteraction,

investigation and prosecution of maritime criminals. Growing threat to international peace and security of navigation does not respect borders and has reached a global character. Fighting the impunity and the growing cynicism of those guilty of piracy, robbery, terrorist acts, and other maritime crimes should consolidate the efforts of states in their criminal prosecution. Therefore, further study of conditions, grounds and procedural regimes of states' criminal jurisdictional power execution in regards to maritime crimes is required.

Генеральний Секретар Організації Об'єднаних Націй у «Посланні з нагоди Всесвітнього дня океанів» 8 червня 2009 року заявив: «Океани стають і ареною злочинної діяльності. Піратство та збройний розбій проти суден загрожують життям моряків та безпеці міжнародного судноплавства, на яке доводиться 90 відсотків вантажних перевезень у світі» [1]. У своїй резолюції від 12 лютого 2009 р. Генеральна Асамблея ООН відзначила проблему, яка не стала менш актуальною, транснаціональної організованої злочинності на морі, що включає в себе незаконний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин, незаконний ввіз мігрантів і торгівлю людьми, та інші загрози для безпеки на морі, такі як піратство, збройний розбій на морі, контрабанда та терористичні акти, що спрямовані проти судноплавства, морських установок та інших морських інтересів [2]. Генеральна Асамблея ООН регулярно обговорює проблему піратства та збройного розбою на судна у своїх щорічних резолюціях про Світовий океан і морське право. Вона неодноразово підкреслювала особливе значення притягнення порушників до відповідальності, а також необхідність розробки загального підходу щодо запобігання піратству і збройному розбою на морі, їхнього розслідування та протидії, наполегливо закликала держави стати учасниками Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства та Протоколу про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі [3].

Реакція Організації Об'єднаних Націй на ескалацію проблеми злочинності на морі є цілком виправданою та має серйозні підстави: злочинність на морі, зокрема піратство, стала серйозною погрозою для міжнародного миру та глобальної безпеки морського судноплавства: за даними Міжнародного морського бюро (ICC International Maritime Bureau), з 2002 року Міжнародною морською організацією в цілому було зареєстровано 4730 актів піратства та збройних пограбувань морських суден [4]. Тільки

у 2008 році було захоплено 41 судно. У відкритому морі поблизу берегів Сомалі у 2008 р. вчинено 37 нападів [5]. Судна, екіпажі яких складають громадяни України, всі частіше стають жертвами піратських нападів. Як повідомив у своєму виступі на 64-й сесії Генеральній Асамблеї ООН 24 вересня 2009 р. Президент України Ющенко, майже 70 тисяч українських громадян працевлаштовані на судах іноземного прапора; тільки за останні сім років пірати напали на 18 судів, на яких перебували українські громадяни [6].

Проблеми протидії злочинності на морі привертають увагу багатьох вітчизняних та закордонних науковців. В різний час і у різноманітному контексті до проблеми протидії злочинності на морі звертались чимало вчених, зокрема: О. Бантишев, П. Бараболя, М. Ш. Басіуні, Н. Бондаренко, П. Брунтальський, М. Будаков, М. Валенсія, Л. Галенська, М. Гуменюк, В. Григорян, В. Демиденко, В. Дмитрієв, О. Довгань, С. Допілко, С. Загороднюк, О. Колодкін, Э. Конте, Л. Корбут, Т. Короткий, М. Лазарев, І. Лукшин, Є. Ляхов, З. Міронов, В. Міхеєв, Л. Моджорян, Г. Онг, В. Прусс, Ю. Ромашев, Н. Савельєв, Ф. Шаллан, О. Шемякин, А. Янг, та ін.

Науковці та практики майже одноставно зазначають, що обов'язковою умовою ефективної протидії злочинності на морі є створення цілісного та діючого правового механізму, який має відповідати положенням Конвенції ООН з морського права та забезпечувати затримання і кримінальне переслідування осіб, що підозрюються у здійсненні «морських злочинів». Потрібно підкреслити, що боротьба зі злочинністю, яка виходить за межі чітко визначених кордонів держав, завжди обумовлює необхідність визначення юрисдикційних питань, а отже, викликає безліч дискусій правового та практичного характеру. Отже, одним з найважливіших питань, що підлягають обговоренню у контексті міжнародної боротьби зі злочинністю, є проблема міжнародно-правової регламентації кримінальної юрисдикції стосовно злочинів, вчинених на морі.

Незважаючи на існування численних міжнародних угод, спрямованих на регламентацію міжнародного співробітництва у протидії злочинності, чимало юрисдикційних аспектів залишаються далекими від однозначного вирішення. Багаторазове ускладнення цих проблем виникає в ситуації, коли їхнє вирішення вимагає врахування регламентації юрисдикції держав у різних категоріях морських просторів.

«Кримінальна юрисдикція держави діє в будь-якій частині держави, тобто повністю поширюється на його територію. При цьому, якщо сухопутна та повітряна території користуються єдиним правовим режимом (у частині юрисдикційних питань), водна (морська) територія такого єдиного правового режиму не має», – підкреслює Л. Н. Галенська [7]. М. В. Буроменський також акцентує увагу на проблемах юрисдикції в міжнародному морському праві: «Існування різних правових режимів території (міжнародного, національного, змішаного) призвело до необхідності визначати за допомогою міжнародного права особливості взаємодії та співвідношення міжнародної та національних юрисдикцій. Можна виокремити специфіку міжнародно-правового регулювання загальних питань юрисдикції у внутрішніх морських водах, у територіальному морі, у виключній економічній зоні, у відкритому морі та повітряних просторах над цими територіями», – пише він [8].

Через специфіку правового режиму морських просторів проблеми кримінальної юрисдикції держав стосовно злочинів, вчинених на морі, перебувають, по-перше, у сфері міжнародного морського права, і, по-друге, у сфері міжнародного кримінального права в його широкому значенні або галузі міжнародного права, що визначається як «міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю».

Визначення терміну юрисдикція має багато інтерпретацій за змістом та обсягом. Найбільш широке розуміння юрисдикції – це повноваження держави у відповідності з міжнародним правом регулювати суспільні відносини згідно з її національним правом та «розробляти, застосовувати та примушувати виконувати встановлені правила поведінки» [9]. Юрисдикція, таким чином, може бути здійснена через законодавчу, виконавчу (примусову) та судову діяльність держави.

Відомо, що кожне право має своє обмеження. Як суверенітет однієї держави обмежується суверенітетом іншої, так і право здійснювати власну юрисдикцію має обмеження, яке полягає, згідно з міжнародним правом, у неможливості здійснювати примусову юрисдикцію на території іншої держави справі, що неодноразово зазначалось у різноманітних джерелах, зокрема у рішенні по справі *Lotus*, а також у працях таких вчених як Броунлі, Байер, та ін. Юрисдикція не може бути здійснена державою поза її територією, за виключенням застосування диспозитивної норми відповідно до міжнародного звичаю або конвенції [10].

Кримінальна юрисдикція держави включає в себе елементи як законодавчої і судової юрисдикції, так і виконавчої (примусової). У міжнародно-правовому контексті така юрисдикція означає право держави на вжиття всіх необхідних заходів для кримінального переслідування та покарання винних у здійсненні кримінально-караного правопорушення, а також забезпечення можливості кримінального переслідування. Ці заходи вживають як у судовому порядку (судова юрисдикція), так і позасудовому (виконавча юрисдикція). Кримінальна юрисдикція, таким чином, включає в себе кримінально-процесуальну та оперативно-розшукову діяльність уповноважених державою органів, а також інші заходи, що забезпечують здійснення судового та досудового розгляду справи (арешт, огляд, затримання судна) і покарання винної особи.

Можливість існування конфлікту юрисдикційних інтересів обумовлює виникнення питань щодо легітимності вжиття зазначених забезпечувальних заходів. Ю. М. Ромашов, зокрема, акцентує увагу на необхідності дослідження таких видів забезпечувальної діяльності держав в особі їхніх компетентних органів, як переслідування та зупинка, огляд суден, затримання цих суден або осіб, підозрюваних у здійсненні злочинів, що перебувають на їхньому борту. Він підкреслює, що такі заходи є необхідними для ефективного припинення злочинів, а також створення умов на судні для провадження невідкладних слідчих дій згідно з національним законодавством, принципами та нормами міжнародного права, однак проблема правомірності заходів, що здійснюються компетентними органами держав на морі у зв'язку зі вчиненням злочинів, у ряді випадків тісно пов'язана і з такою актуальною проблемою, як колізія юрисдикції держав стосовно цих злочинів [11].

Аналізуючи юридичну сутність насильства на морі, варто відзначити, що деякі вчені пов'язують дії (які називають сучасним піратством – такі, як захоплення заручників, вантажу, особливо стратегічного значення, вимагання викупу за їх повернення), з діями, що підпадають під характеристику «тероризму» [12]. Г. Онг вважає, що «ескалація сьогоденного піратства досягла такого рівня насильства, що використання терміну «терор» є абсолютно виправданим» [13]. Він підкреслює, що розуміння взаємозв'язку явищ тероризму і піратства допоможе в розробці більш ефективного міжнародного механізму реагування на насильницькі дії на морі. Втім, М. Валенсія, досліджуючи питання піратства і політики в Південно-східній Азії, вбачає більш коректним чітке розмежування понять

«морський тероризм» та піратства для формулювання відповідної методики протидії обом явищам: «цілі піратства та тероризмі зазвичай різні, мотивація піратів є економічно-корисливою, тоді як тероризм найчастіше обумовлюють політичні цілі або релігійна ідеологія» [14].

Одним з основних міжнародних угод, що регламентують міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю на морі, є Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 року [15]. Протокол 2005 року до цієї Конвенції вніс істотні зміни до її змісту. Зазначену Конвенцію відносять до «антитерористичних». Дійсно, незважаючи на те, що при формулюванні злочинів, які підлягають криміналізації, термін «тероризм» не використовується, і політичні мотиви не зазначені як елемент цих злочинів, у Конвенції неодноразово використовується термін «тероризм». Так, у преамбулі висловлюється глибока занепокоєність «ескалацією у світі актів тероризму в усіх його формах, що піддають небезпеці або позбавляють життя невинних людей, становлять під загрозу основні свободи та серйозно зневажають гідність людської особи». В тексті Конвенції, поміж іншого, міститься посилання на резолюцію Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 40/61 від 9 грудня 1985 р., яка «засуджує як злочинні всі акти, методи і практику тероризму, де б і ким би вони не здійснювалися, і в тому числі ті, які становлять під загрозу дружні відносини між державами та їх безпеку», а також резолюцію Асамблеї Міжнародної морської організації А. 584 (14) від 20 листопада 1985 долі, яка закликає розробити заходи для запобігання незаконним актам, що загрожують безпеці суден та безпеці їх пасажирів і екіпажів. У преамбулі Протоколу 2005 р. визнається, що «терористичні акти загрожують міжнародному миру та безпеці», і констатується необхідність «прийняти положення, що доповнюють Конвенцію, та спрямовані на припинення нових жорстоких терористичних актів проти безпеки та захищеності міжнародного морського судноплавства та на підвищення ефективності Конвенції». Згідно зі статтею 3 Конвенції про боротьбу з незаконними актами, що направлені проти безпеки морського судноплавства, «будь-яка особа вчиняє злочин, якщо незаконно та навмисно захоплює судно або здійснює контроль над ним силою або погрожуючи використати силу або шляхом будь-якої іншої форми залякування... [16]». Положення ст. 3 Конвенції не містить термінів «піратство» або «тероризм», однак, порівнюючи *actus reus*

цього злочинного діяння, деякі вчені вважають, що цю статтю можна застосовувати без урахування мотивів та цілей правопорушників, в світлі одностайної думки, що тероризм та піратство однаково загрожують міжнародному миру та безпеці [17].

Стаття 6 Конвенції встановлює юрисдикцію по відношенню охоплених нею злочинів. Пункт 1 зазначеної статті базується на принципі держави прапора, територіальному принципі та активної персональному (національності), передбачаючи, що «кожна держава-учасниця «вживає таких заходів, які можуть бути необхідними» для встановлення її юрисдикції щодо злочинів, що охоплюються цією Конвенцією, коли злочин вчинено: а) проти чи на борту судна, що плаває під прапором даної держави під час вчинення цього злочину; або б) на території даної держави, включаючи його територіальне море; або с) громадянином даної держави». Згідно п. 2, держава-учасниця «може також встановити свою юрисдикцію» щодо будь-якого такого злочину, коли: а) його вчинено особою без громадянства, яка постійно проживає у цій державі; або б) під час його вчинення громадянин цієї держави був захоплений, піддавався загрозам, був поранений чи вбитий; або с) його вчинено при спробі примусити цю державу вчинити якісь дії чи утриматись від них (будь-яка держава-учасниця, яка встановила юрисдикцію, зазначену в пункті 2, повідомляє про це Генерального секретаря Міжнародної морської організації). Крім того, відповідно до пункту 5, «ця Конвенція не виключає жодної кримінальної юрисдикції, що здійснюється згідно з національним законодавством».

Як бачимо, у зазначеній статті поняття «кримінальна юрисдикція» застосовується в її найбільш повній інтерпретації, тобто як всієї сукупності повноважень держави щодо здійснення кримінального переслідування та покарання особи, що вчинила злочин. Разом з тим, специфіка злочинів, вчинених на морі, та необхідність активізації міждержавного співробітництва в їхньому стримуванні потребують детальної регламентації «забезпечувальної юрисдикції», як у межах державних територій, так і у відкритому морі. Щодо того, що стосується юрисдикційних аспектів взаємодії держав стосовно осіб, що перебувають на їхній території, необхідно, насамперед, відзначити такі важливі елементи забезпечувальної юрисдикції, які встановлюються статтею 7 Конвенції: «Переконавшись, що обставини цього вимагають, будь-яка держава-учасниця, на території якої перебуває злочинець чи гаданий злочинець, від-

повідно до свого законодавства бере його під варту чи вживає інших заходів, що забезпечують його присутність протягом такого часу, який необхідний для того, щоб розпочати кримінальне переслідування чи вжити дії для видачі» (1). Така держава негайно проводить попереднє розслідування фактів відповідно до свого законодавства (2). Коли держава-учасниця відповідно до цієї статті взяла особу під варту, вона невідкладно повідомляє держави, які встановили юрисдикцію згідно з пунктом 1 статті 6, та якщо вона вважає доцільним, будь-які інші зацікавлені держави про те, що така особа перебуває під вартою, та про обставини, що вимагають її затримання. Держава, яка проводить попереднє розслідування, що передбачається пунктом 2 цієї статті, негайно повідомляє про його результати зазначеним державам і зазначає, чи вона має намір здійснити юрисдикцію (5).

Важливими елементами забезпечувальної юрисдикції є також положення, що містяться у статті 8, відповідно до яких капітан судна держави-учасниці («держави прапора») може передати компетентним органам будь-якої іншої держави-учасниці («приймаючій державі») будь-яку особу, щодо якої у нього є розумні підстави вважати, що вона вчинила один із злочинів, зазначених у Конвенції (ст. 3, 3bis, 3ter или 3quater). Держава прапора забезпечує, щоб капітан її судна, на борту якого перебуває будь-яка особа, яку він має намір передати згідно з пунктом 1, був зобов'язаний давати, коли це практично здійснено і по можливості до входження судна у територіальне море приймаючої держави, повідомлення компетентним органам приймаючої держави про свій намір передати таку особу та про причини передачі. Приймаюча держава приймає особу, яка передається, за винятком випадків, коли у неї є підстави вважати, що ця Конвенція не застосовується до дії, які мають наслідком таку передачу, та діє відповідно до положень статті 7. Будь-яка відмова прийняти особу, яка передається, супроводжується заявою про причини відмови.

Таким чином, примусова юрисдикція стосовно особи, щодо якої є розумні підстави вважати, що вона вчинила один із злочинів, зазначених у Конвенції, здійснюється в тісній взаємодії держав-учасниць. Забезпечувальну юрисдикцію по відношенню до особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, має право здійснювати «приймаюча держава». При цьому підкреслюється: «Ніщо в цій Конвенції ніяким чином не зачіпає норми міжнародного права, які стосуються компетенції держав здійснювати юрисдикцію щодо

розслідування або вжиття примусових заходів на борту суден, які не плавають під їх прапором» (стаття 9). Крім того, у Конвенції чітко закріплений принцип «видай або суди»: відповідно до статті 10, держава-учасниця, на території якої перебуває злочинець або можливий злочинець, у випадках, коли застосовується стаття 6, якщо вона не видає його, зобов'язана без яких-небудь винятків і незалежно від того, чи вчинено злочин на її території, негайно передати справу своїм компетентним органам з метою кримінального переслідування шляхом проведення розслідування відповідно до свого законодавства. Ці органи приймають рішення таким же чином, як і у випадку будь-якого іншого злочину тяжкого характеру згідно з законодавством цієї держави.

Незважаючи на детальну регламентацію юрисдикційних аспектів взаємодії держав, що міститься у Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р. та значне розширення можливостей такої взаємодії відповідно до Протоколу 2005 р. до цієї Конвенції, здається очевидним, що ані під час розробки та прийняття Конвенції, ані при прийнятті Протоколу, держави не виявили готовності щодо поширення принципу універсальної юрисдикції на найтяжчі злочини, які охоплюються цими угодами. Заходи щодо забезпечення юрисдикції, покликані розширити можливості притягнення до відповідальності винних у найтяжчих злочинах осіб, зосереджені, як ми бачимо, на взаємодії компетентних органів «держави прапора» та будь-якої іншої держави-учасниці («приймаючої держава»). Ці забезпечувальні заходи вимагають активної позиції не тільки держави, що вважає за необхідне вжити заходів з притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності, але й, у першу чергу, держави прапора, від юрисдикції якої походять повноваження «приймаючої держави» (юрисдикція якої обумовлює обсяг повноважень «приймаючої держави»).

Принципово інший підхід містить Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року. Конвенція чітко встановлює обов'язок держав-учасниць «співпрацювати в протидії піратству» (ст. 100) та надає в ст. 105 право будь-якій країні-учасниці захоплювати будь-яке піратське судно у відкритому морі або в будь-якому іншому місці поза юрисдикцією якоїсь держави, арештовувати осіб, що знаходяться на піратському судні, та карати винних у піратстві осіб відповідно до норм національного кримінального права. Це положення закріплює

традиційне право держав здійснювати універсальну кримінальну юрисдикцію у випадках піратства, як злочинних дій, які не мають національної приналежності та погрожують миру та добробуту кожної держави окремо та всієї міжнародної спільноти: «Позитивне міжнародне право ХХ століття беззастережно встановлює право здійснювати універсальну юрисдикцію у випадках піратства», – пише М. Ш. Басіуні [18]. Використання принципу універсальної юрисдикції означає право будь-якої держави, яка захопила піратів, злочинців «*hostis humani generis*», здійснювати щодо них кримінальне правосуддя незалежно від їх громадянства або національної приналежності [19].

Таким чином, визначення юрисдикційних режимів, створення консолідованого механізму, який би унеможливив ухилення від кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів на морі, є вкрай необхідними для ефективної та систематизованої протидії морській злочинності, що набуває значення глобальної загрози міжнародному миру та безпеці судноплавства.

Література:

1. Послание Генерального Секретаря ООН по случаю Всемирного дня океанов. Официальный сайт ООН. Режим доступа: http://www.un.org/Depts/los/reference_files/oceansday2009.Russian.pdf.
2. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Документ A/RES/63/111.
3. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Документ A/64/66.
4. Режим доступа: <http://www.imo.org>.
5. Режим доступа: <http://ukr.pik.org.ua/news/2008/10/6/221481.htm>
6. Выступление Президента Украины В. Ющенко на общих дебатах 64-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 24.09.2009// <http://wap.president.gov.ua/ru/news/15119.shtml>
7. Галенская Л. Н. Правовые проблемы сотрудничества государств в борьбе с преступностью. – Л., Издательство Ленинградского Университета, 1978. – С. 38.
8. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменьського – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 211.
9. Harris D. Cases and Materials on International Law, 6th ed. – London: Sweet & Maxwell. – 2004, p. 265; Vaughan Lowe. Jurisdiction// International Law/ Ed. by M. Evans, 2nd ed. – Oxford University Press. – 2006. – P. 335.

10. Judgement in the Lotus case. P. C. I. J. Ser. A 10, 18 – 19; Brownlie Y., Principles of Public International Law. 6th ed. – 2003. – P. 297; Byers M. Custom, Power and the Power of Rules: International Relations and Customary International Law. – Cambridge University Press, 1999. – P. 53; Roger O’Keefe. Universal jurisdiction: clarifying the basic concept // Journal of International Criminal Justice. – Oxford University Press. – 2004. – P. 740.
11. Ромашев Ю. М. Борьба с преступлениями международного характера, совершаемыми на море (терроризм, пиратство, незаконный оборот наркотиков и другие преступления): Монография. – М.: РосКонсульт, 2001. – С. 103
12. Ronzitti N. Maritime Terrorism and International Law. – Martinus Nijhoff Publishers. – 1990. – P. 185.
13. Ong G. G. Ships can Be Dangerous, Too: Coupling Piracy and Terroris, in Southeast Asia’s Maritime Security Framework // Piracy in Southeast Asia: Status, Issues, and Responses/ Ed. by Derek Johnson, Mark J. Valencia. – Published by Institute of Southeast Asian Studies. – 2005. – P. 46.
14. Valencia M. J. The Politics of Anti-Piracy and Anti-Terrorism Responses in Southeast Asia // Piracy, Maritime Terrorism and Securing the Malacca Straits/ Ed. by Graham Gerard Ong-Webb, – Published by Institute of Southeast Asian Studies. – 2006. – P. 97.
15. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 497.
16. Convention for the Suppression of Unlawful Acts Against the Safety of Maritime Navigation, 1988. Available at: <http://www.imo.org/>.
17. Kimberly L. Thachuk and Sam J. Tangredi. Transnational Threats and Maritime Responses // Globalization and Maritime Power/ Ed. By Sam J. Tangredi. – Washington D. C. National Defense University Press. – 2002. – P. 70.
18. Bassiouni M. Ch. The History of Universal Jurisdiction and Its Place in International Law// Universal Jurisdiction: National Courts and the Prosecution of Serious Crimes Under International Law/ Ed. by Stephen Macedo. – University of Pennsylvania Press. – 2006. – P. 47 – 49.
19. Boulesbaa A. The U. N. Convention on Torture and the Prospects for Enforcement. – Martinus Nijhoff Publishers. – 1999. – P. 203 – 206.

СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНОГО АНТИДИСКРИМІНАЦІЙНОГО ПРАВА

Современное международное право пронизано антидискриминационными нормами, что дает основание сделать вывод о существовании принципа недискриминации. На основе и с целью реализации данного принципа сформировалась специфическая целостная система антидискриминационных норм – международное антидискриминационное право, которое регулирует международно-правовое понятие и запрет дискриминации; международно-правовой механизм противодействия дискриминации и ответственность государств; международно-правовые стандарты противодействия дискриминации и ответственности за ее проявления на национальном уровне.

The modern international law is penetrated by anti-discrimination norms creating premises to talk about the existence of the principle of nondiscrimination. A specific integral system of anti-discrimination norms was created based on this principle and with the aim of its realization – the international anti-discrimination law, which regulates the international legal definition and prohibition of discrimination; the international legal mechanism of anti-discrimination and the states' responsibility in this regards; the international legal standards of anti-discrimination and responsibility for its display at the national level.

В сучасному міжнародному праві утворився і діє принцип недискримінації, який пронизує будь-які міжнародні документи, що стосуються забезпечення прав як окремої людини, так і груп осіб, визначених за будь-якою ознакою. На основі та з метою реалізації цього принципу було сформовано специфічну цілісну систему міжнародних правових норм – міжнародне антидискримінаційне право [1], яке регулює: 1) міжнародно-правове поняття та заборону дискримінації; 2) міжнародно-правовий механізм протидії дискримінації та відповідальність держав; 3) міжнародно-правові стандарти протидії дискримінації та юридичної відповідальності за неї на національному рівні.

Антидискримінаційному праву приділяється велика увага в західній юриспруденції. Йому присвятили свої праці, зокрема, М. Бантон (Banton), М Белл (Bell), І. Чопін (Chopin), М. Конноли

(Connolly), А. Коппельман (Koppelman), С. Фредман (Fredman), С. Макгрудден (McCrudden), М. Макивен (MacEwen), Дж. Ньессен (Niessen), Р. Тоуншенд-Смит (Townshend-Smith). Окремі аспекти принципу недискримінації в контексті захисту прав людини вивчали в своїх працях відомі українські учені В. І. Євінгов, Л. Г. Заблоцька, В. В. Мицик, П. М. Рабінович, С. В. Шевчук та інші. Антидискримінаційні аспекти міжнародного і кримінального права досліджуються в працях російських учених Н. Н. Бабаяна, С. М. Кочои, Н. Кравчука.

Історія людства – це історія відносин між групами людей, об'єднаних за тим чи іншим принципом. Війни між народами, завойовування одних іншими, рабство, чітка расова або суспільна стратифікація суспільства – трагічні та великі досягнення завжди супроводжувались нерівним наданням прав тим чи іншим групам осіб за певною ознакою.

Важливо розуміти, що регулятивна функція держави завжди означає надання певних прав та обов'язків членам суспільства, і це не є дискримінацією. Обов'язок громадянина України проходити військову службу не дискримінує його, також як і виключне право громадян України купувати землю сільськогосподарського призначення не дискримінує іноземних громадян. Обов'язок роботодавця не надавати тяжкі роботи вагітним жінкам не дискримінує їх, а захищає, також як і право дітей працювати тільки за згодою батьків та на визначених місцях роботи, не дискримінує їх, а захищає. Певні посади у державі можуть займатись тільки громадянами України, що не є дискримінацією іноземців, проте, відмова кваліфікованому іноземному громадянину, який має законне право займати таку посаду тільки через його громадянство, вже є дискримінацією.

Які ж критерії існують для визначення межі між регулюванням суспільних відносин та дискримінацією? Перш за все, це доцільність, справедливість та розумність законів певної держави. Більш чітко можна зрозуміти, чи регулятивна політика держави є недискримінаційною, якщо провести детальний аналіз її законодавства на предмет його відповідності визнаним міжнародним антидискримінаційним стандартам. Якщо аналіз доводить, що існуючі закони держави не містять дискримінаційного елементу, варто акцентувати увагу на виконанні законів та діяльності держави з попередження та покарання дискримінації. Таким чином, якщо законодавство держави не є дискримінаційним, то

будь-які прояви незаконного обмеження прав осіб через їхню приналежність до цієї або іншої групи є дискримінацією і мають переслідуватись державою.

Ознаки, за яким незаконно обмежуються права людей, є різні: раса, колір шкіри, походження, національність, етнічна приналежність, релігія, мова, політичні переконання, соціальний статус, стать, вік, фізичні чи психічні можливості, сексуальна орієнтація, стан здоров'я, та ін. Також можуть відрізнятись форми обмеження прав таких осіб – від надання переваги представникам інших груп, до психологічного та фізичного насильства та знищення. Спільним є мотив такої поведінки саме по відношенню до носія ознак з тієї або іншої зазначеної вище груп.

Відмінність у правах жінок і чоловіків, звичаї відношення до інвалідів та хворих, та ін., часто мають традиційне походження. Навіть сьогодні традиції деяких суспільств незрозумілі іншим суспільствам, які вбачають в них дискримінацію та приниження. Необхідно чітко розрізняти дискримінацію та традиції, звичаї та специфіку тих або інших суспільств. Аналіз історичних та правових відходів до протидії суспільної дискримінації, яка включає в себе обмеження у правах за подібними ознаками є необхідним та актуальним. Однак, безсумнівно залишається найактуальнішим питання дискримінації за расовою (національною, етнічною) ознакою, зокрема, для України. Саме тому найбільше уваги буде приділено дослідженню методів міжнародно-правової протидії расовій дискримінації, расизму, ксенофобії, та іншим формам пов'язаної з ними нетерпимістю.

Еволюція юридичної думки та історично-правові події дають змогу виокремити декілька етапів становлення заборони дискримінації на міжнародному рівні.

Перший етап – це етап становлення концепції природного права, які знайшли своє відображення у конституційному процесі декількох держав. Філософсько-правовий розвиток ідей невідчужуваних прав людини (теорія природних прав людини, які повинні справедливо відображатись у позитивному праві) прийшовся на епоху Відродження і Просвіти. Наприкінці XVIII століття нормативні акти певних держав закріпили принцип рівності: Американська Декларація незалежності 1776 р. наголосила, що «ми вважаємо самоочевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення до щастя»; Французька

Декларація прав людини і громадянина 26 серпня 1798 р. встановила, що «всі люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах» (ст. 1).

Необхідно підкреслити, що конституційне закріплення рівності відносилось до проблеми соціальної сегрегації (соціальне походження) і мало не дуже поширеного у світовому масштабі визнання. Втім, безперечним є значення цих документів, які відіграли роль стандартів для тих держав, які прагнули наблизитись до нового для того часу демократичного шляху розвитку.

Соціальна декларована рівність жодним чином, проте, не відповідала реаліям расової нерівності, і це мало певні історичні психо-соціальні підвалини. Колоніальне минуле багатьох держав обумовило виникнення змішаних суспільств, в яких колір шкіри людини, національна або етнічна приналежність визначала її правовий статус. Расово-однорідні європейські держави століттями завойовували та поневолювали інші, відмінні від них народи, і сприймали очевидні біологічні відмінності як свого роду природний фактор панівного становища білих людей [2]. У ті часи сегрегація на основі раси, національного походження, сприймалась як певна соціальна норма, підкріплена психологічним неприйняттям відмінного та невідомого, релігійним консерватизмом, відсутністю наукових знань про причини існування різних рас, і, як результат, незрозумінням загальної людської рівноцінності.

Тільки на початку ХХ столітті людство засудило використання примусової праці членів суспільства на основі їхньої приналежності до певної раси, національності, релігії, що стало початком другого етапу становлення антидискримінаційної правової думки. 1926 року була прийнята Конвенція про рабство, яка визначила рабство як «стан або положення людини, над яким здійснюються атрибути права власності або деякі з них. Торгівля невольниками включає всякий акт захоплення, придбання або поступки людини з метою продажу його в рабство; будь-який акт придбання невольника з метою продажу його або обміну; будь-який акт поступки шляхом продажу або обміну невольника, придбаного з метою продажу або обміну, так само як і взагалі всякий акт торгівлі або перевезення невольників» (ст. 1) Держави-учасниці відповідно до статті 2 Конвенції взяли на себе зобов'язання «оскільки вони ще не вжили необхідних заходів, і кожна відносно територій, що перебувають під її суверенітетом, юрисдикцією, заступництвом, сюзеренітетом або опікою: а) запобігати й припиняти торгівлю

невільниками; b) продовжувати домагатися поступово й у можливо короткий строк повного скасування рабства у всіх його формах». Посилань на приналежність невольників до тієї або іншої раси не міститься у тексті Конвенції, однак ситуативно-історичний метод аналізу Конвенції дає підстави говорити про заборону експлуатації представників інших рас.

Третій етап еволюції міжнародно-правового відношення до дискримінації обумовлений безпрецедентно антигуманною жорстокістю виконавців сегрегаційної політики III рейху (Друга світова війна). Відношення до людини як до власності, при тому зберігаючи її право на створення сім'ї та продовження роду, як це практикувала політика холопства у Київській Русі, або відношення до людини як до речі, що було властиво рабству, померкнули перед ідеєю винищення у цілому всіх, хто не відповідав хворобливому уявленню «людини» засновників фашизму. Міжнародні зусилля, направлені на попередження та переслідування подібних антилюдських дій, обумовили впровадження концепції рівності та недискримінації всіх людей, незалежно від їхньої приналежності до раси, національності, релігії, та ін. на правовому рівні. Ідея недискримінації знайшла своє відображення у розробці та підписанні численних міжнародних угод, спільною метою яких став захист від знущання та недопущення порушення права людей на рівне ставлення з боку держави. Після Другої світової війни було розроблено та прийнято Загальну декларацію прав людини та Міжнародні пакти про громадянські і політичні права та економічні, соціальні та культурні права, а також низку конвенцій, які зобов'язували держави протидіяти всім проявам дискримінації, як системного характеру (геноцид, апартеїд), так і будь-які її одиничні прояви. Заборона расової дискримінації, встановлена Міжнародною конвенцією ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, набула імперативного характеру.

Проте, не зважаючи на зусилля міжнародного співтовариства зі створення ефективного правового механізму протидії дискримінації, історично стратифіковані соціуми виявились неготовими оперативно відреагувати на тенденційні зміни у правовій системі відповідно до міжнародних зобов'язань, а також до нової концепції міждержавного контролю за їх дотриманням. Обов'язок змінити соціальний устрій власної незалежної держави відповідно до волі світової спільноти сприймався неоднозначно, як деякими вченими і політиками, так і певними суспільствами в цілому [3].

Крім того, суспільство не завжди спроможне моментально трансформувати сприйняття певної поведінки як норми на засудження та розуміння її злочинного характеру. Порівняно швидкий процес міжнародно-правового визнання дискримінації як забороненої поведінки, в умовах ще існуючої психологічної упередженості, певною мірою не відповідав внутрішнім соціальним тенденціям [4]. Тому расова, національна або релігійна відмінність залишається психо-криміногенним фактором, хоча мотиви, наміри, причини злочинної дискримінаційної поведінки дещо трансформувались у відповідь на інтенсивне впровадження політики по відновленню прав меншин (*affirmative action* [5]) у багатьох державах.

Члени ООН, у більшості, доклали достатньо правових та організаційних зусиль із запобігання дискримінації. Однак, незважаючи на визнання пріоритетності проблеми протидії проявам дискримінації, у світі ця проблема не викоренена, і найчастіше вона носить не тільки індивідуальний, але й системний характер. Серед найбільш небезпечних тенденцій розвитку сучасного суспільства варто відзначити ріст неонацизьких, неофашистських та ксенофобських вподобань.

Генеральна Асамблея ООН у Викладі фактів № 12 так охарактеризувала ситуацію: «У цілій низці міжнародних декларацій, пактів і конвенцій, прийнятих після створення Організації Об'єднаних Націй, держави підтверджували той факт, що всі люди мають рівні і невід'ємні права, та приймали зобов'язання із забезпечення й захисту цих прав. Проте расова дискримінація як і раніше перешкоджає повному здійсненню прав людини. Незважаючи на прогрес, досягнутий у деяких сферах, відмінності, виключення, обмеження і переваги, засновані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного або етнічного походження, продовжують викликати та загострювати конфлікти і заподіювати невимовні страждання, а також спричиняти загибель людей. Завдання щодо ліквідації несправедливості, яке лежить в основі расової дискримінації, а також пов'язаних з нею небезпек є однією із цілей діяльності, здійснюваної Організацією Об'єднаних Націй» [6].

26 лютого 2008 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію про необхідність докласти «глобальних зусиль, спрямованих на повну ліквідацію расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості й всеосяжне здійснення і вживання наступних заходів із виконання Дурбанської декларації та Програми дій» [7]. У даній Резолюції, Генеральна Асамблея

відзначила стривоженість «зростанням насильства на расовому ґрунті та поширенням ксенофобських ідей у багатьох частинах світу, у політичних колах, у сфері громадської думки й у суспільстві в цілому, у тому числі в результаті діяльності, що відроджується, асоціацій, створених на базі расистських або ксенофобських платформ і уставів, і триваючого використання цих платформ і уставів для пропаганди або заохочення расистських ідеологій» [8].

У Резолюції Генеральна Асамблея ООН визнає, що «ухилення від дотримання заборони расової дискримінації, геноциду, злочину апартеїду або рабства не допускається, як це визначено зобов'язаннями у відповідних документах з питань прав людини; виражає глибоке занепокоєння та беззастережно засуджує всі форми расизму і расової дискримінації, включаючи пов'язані з ними акти мотивованих расизмом насильства, ксенофобії і нетерпимості, а також пропагандистські заходи та організації, які намагаються виправдати або заохочувати расизм, расову дискримінацію, ксенофобію і пов'язану з ними нетерпимість у будь-якій формі; виражає глибоку стурбованість із приводу нещодавніх спроб встановити ієрархію між новими формами расизму, расової дискримінації, ксенофобії та тими формами, що відроджуються, пов'язаної з ними нетерпимості і наполегливо закликає держави прийняти настільки ж цілеспрямовані й енергійні заходи боротьби із цим злом з метою запобігання такої практики і захисту жертв; підкреслює, що держави та міжнародні організації відповідають за забезпечення того, щоб заходи, застосовані під час боротьби з тероризмом, не виливалися за своєю метою або наслідками у дискримінацію на ґрунті раси, кольору шкіри, походження або національної чи етнічної належності, і наполегливо закликає всі держави скасувати расове профілювання у всіх формах або утримуватися від нього...»

Дана Резолюція підтверджує, що ООН зобов'язує держави рівною мірою дотримуватись взятих на себе зобов'язань із запобігання та протидії як індивідуальним проявам расизму та іншої нетерпимості, так і системним порушенням прав людини, зокрема расовій дискримінації, геноциду, апартеїду. Загальною ознакою всіх подібних діянь є ненависть, пов'язана з расою, національністю, етнічним походженням, релігією, та іншими ознаками, властивими жертві або групі жертв.

Необхідно розробити та імплементувати комплексну систему положень в різних галузях права, які б встановлювали чіткий понятійний апарат, умови та форми юридичної відповідальності як

фізичних та юридичних осіб, так і держави, та засоби компенсації шкоди у випадках порушення права людей на рівне ставлення.

Расова дискримінація в Україні не має глибинних історичних корінь, але наявність її проявів свідчить про те, що існують глибокі соціальні й психологічні причини, пов'язані з неприйняттям «чужого», соціальною дезорганізацією, маргіналізацією мало-забезпечених шарів населення. Расова нетерпимість в Україні набуває ознак небезпечної соціальної хвороби, імунітет до якої відсутній, і це може привести до її гострої й украй небезпечної течії, у зв'язку із чим особливий інтерес і актуальність набуває проблема оптимізації заходів державного, зокрема кримінально-правового, реагування на прояви расової дискримінації.

Європейська комісія проти расизму та нетерпимості Ради Європи (ЄКРН) у своїй третій доповіді, оприлюдненої 12 лютого 2008 р., також закликає українську владу вдосконалити механізм захисту від дискримінації людей, які проживають в Україні. На думку авторів доповіді, масштаби проблеми не можуть бути об'єктивно визначені через те, що міліція не реєструє окремо злочини расистського характеру. В цілому, органи влади неохоче визнають існування проблеми насильства, яке здійснюється групами скінхедів і яке влада воліє розглядати як спорадичні акти хуліганства. Доповідь по Україні містить сумні висновки та численні рекомендації щодо необхідності життєя правових та інституціональних заходів з метою створення юридичного та організаційного механізму, який міг би забезпечити протидію проявам расизму та ксенофобії, рівень яких за останні роки стрімко виріс на території України. ЄКРН відзначає, що ратифікація Протоколу № 12 до Європейської конвенції та інших антидискримінаційних угод є позитивним моментом, однак, Україна ще має багато проблем відносно ефективної імплементації ратифікованих положень. Зокрема, ЄКРН зазначила наступне: «Не було посилене кримінальне законодавство стосовно злочинів, скоєних на расовому ґрунті, влада ще й до сьогодні не ухвалила комплексний пакет цивільного та адміністративного антидискримінаційного законодавства. Через недосконалість законодавства, яке запобігає розпалюванню расової ворожнечі, та через відсутність системи контролю за випадками антисемітизму було дуже мало судових справ проти осіб, які виступали з антисемітськими заявами або видавали друком літературу антисемітського змісту» [9].

ЄКРН наполегливо рекомендує українським органам влади визнати все більш помітну присутність активних груп скінхедів і нео-

фашистів в Україні. У зв'язку з цим Комісія рекомендує проводити відповідний моніторинг ситуації в тісному співробітництві з неурядовими та громадськими організаціями. Комісія відзначила, що кримінальне законодавство проти злочинів расистського характеру не було вдосконалено і покарання є неадекватним, і відповідно, наполегливо рекомендувала внести зміни в Кримінальний кодекс України, які б більш ефективно сприяли здійсненню справедливого кримінального правосуддя за вчинення дискримінаційних злочинів і розпалення расовій ворожнечі [10].

Підсумовуючи викладене, слід констатувати необхідність створення соціально-адаптованого та ефективного механізму попередження розвитку дискримінаційного насильства в Україні, який потребує як змін до існуючого законодавства (зокрема, подальше вдосконалення відповідних положень Кримінального кодексу та прийняття некримінальних антидискримінаційних норм) і посилення уваги до проблеми з боку правоохоронних органів, так і впровадження соціальних проєктів щодо підвищення рівня толерантності й терпимості в суспільстві, взаємодію з міжнародними та національними громадськими організаціями [11]. Як підкреслювалось багатьма вітчизняними та зарубіжними експертами, Україні необхідний збалансований і виконуваний антидискримінаційний закон або систематизований комплекс взаємопов'язаних антидискримінаційних норм, які б відповідали міжнародно-правовим стандартам та здійснення яких було забезпечено діяльністю ефективною інституціональною системи. Проте, жодні зусилля не будуть ефективними, доки не буде політичної волі, доки держава та суспільство не визнають існування цієї жакливої хвороби – дискримінаційного насильства – і голосно не засудять будь-які її прояви

Література:

1. Див: Koppelman A. Antidiscrimination Law and Social Equality. – Yale University Press, 1996; Martin MacEwen. Tackling Racism in Europe: An Examination of Anti – discrimination Law in Practice. – Berg Publishers, 1995.
2. Див. позицію Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин Комісії з міжнародного права ООН / Yearbook of the International Law Commission. E/CN. 4/873, para. 29. – Vol. II – 1966.
3. Див: Antony Anghie. Imperialism, Sovereignty, and the Making of International Law. – Cambridge University Press, 2005.

4. Див: Lopez I. F. H., The Social Construction of Race: Some Observations on Illusion, Fabrication, and Choice / Harvard Civil Rights – Civil Liberties Law Review. – No. 29. – 1994.
5. Див: Leiter S., Leiter W. M. Affirmative Action in Antidiscrimination Law and Policy. – New York: SUNY Press, 2002.
6. UN Office of the High Commissioner for Human Rights, Fact Sheet No. 12, The Committee on the Elimination of Racial Discrimination, May 1991, No. 12, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/47a034692.html> [accessed 29 November 2009]
7. Генеральна Асамблея ООН, Резолюція про глобальні зусилля, спрямовані на повну ліквідацію расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості й всеосяжне здійснення і вживання наступних заходів із виконання Дурбанської декларації та Програми дій, 26.02.2008. – A/RES/62/220.
8. Там само.
9. European Commission against Racism and Intolerance (ECRI). Third report on Ukraine. Adopted on 29 June 2007. – Strasbourg, 12 February 2008.
10. Там само.
11. Див: Recommendations for all Governments of the 56 Participating States of the OSCE. Human Rights First: 30th Anniversary. – available at: <http://www.humanrightsfirst.org/discrimination/pages.aspx?id=152>. – 2008.

Белогубова О. О., ОНЮА

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ У САМОСТІЙНУ СФЕРУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

В статті проведено аналіз трудових відносин з іноземним елементом, показано їх місце в системі міжнародного частного права. Виявлені особливості міжнародного частного трудового права і обґрунтовано пропозицію про його виділення з міжнародного трудового права.

In the article analysis of labour relationships with a foreign element is conducted, their place in the system of international private law is rotined. The features of international private labour law are exposed and suggestion about its selection from an international labour law is grounded.

Високий ступінь відокремлення характеризує комплекси норм міжнародного приватного права, діючих у галузі торговельного мореплавства та трудових відносин. Системи таких норм визначають як міжнародне приватне морське право та міжнародне приватне трудове право, у ранзі підгалузі міжнародного приватного права.

Однією з особливостей трудових відносин у морській галузі є значний рівень використання праці іноземних моряків. Таким чином, фактично у рамках двох специфічних підгалузей міжнародного приватного права сформовано особливий правовий режим регулювання праці моряків. Значна кількість українських моряків, які працюють на судах під іноземним прапором зумовлює необхідність пошуків дієвого правового механізму захисту їхніх прав. Оскільки ці відносини є трудовими з іноземним елементом, то важливим питанням є аналіз правової природи тих відносин та їхнє підпорядкування конкретній сфері правового регулювання, що є ціллю статті.

Завдання даного дослідження є характеристика трудових відносин з іноземним елементом, їхнього місця в системі міжнародного приватного права, виділення міжнародного приватного трудового права як самостійної частини міжнародного приватного права, відокремлення міжнародного приватного трудового права від міжнародного трудового права та виявлення особливостей міжнародного приватного трудового права.

У галузі міжнародного приватного права відокремлюють самостійну сферу правового регулювання трудових відносини з іноземним елементом. Такого погляду дотримується значна кількість науковців – як вітчизняних, так й іноземних. Деякі науковці вказують на відокремлену підгалузь – міжнародне приватне трудове право, деякі відокремлюють самостійну підсистему – трудові відносини у міжнародному приватному праві.

Деякі автори стосовно регулювання трудових відносин з іноземним елементом в рамках міжнародного приватного права використовують поняття «міжнародне трудове право», що, на наш погляд, зміщує вказану сферу відносин з публічно правовими стосунками в рамках міжнародного права. Думаємо, доцільно стосовно трудових відносин з іноземним елементом у рамках міжнародного приватного права використовувати поняття «міжнародне приватне трудове право», а міжнародне трудове право застосовувати виключно у сфері міжнародного публічного права.

Проблематика особливостей правового регулювання трудових відносини з іноземним елементом знайшла відображення у спеціальних працях іноземних та вітчизняних вчених. Перш за все, слід зазначити фундаментальну працю професора А. С. Довгерта, а також декілька дисертаційних досліджень – в Україні О. В. Довжук, С. М. Сергєєвої, Російської Федерації – М. А. Андріанової, О. М. Номоконової Н. А. Хаустової, А. А. Спектора. Серед інших наукових праць – роботи Е. М. Аметистова, В. В. Глазиріна, Л. А. Лунца, І. В. Шестерякової та інших.

Причиною віднесення трудових відносин з іноземним елементом до сфери регулювання міжнародного приватного права є те, що «трудові і цивільні відносини... об'єднані спільними принципами приватноправового регулювання. Ця їхня якість і дає змогу у трудових відносинах з іноземним елементом застосувати до них інструментарій міжнародного приватного права...».

Як вказує В. П. Звєков, система норм, що впливають на такого роду трудові відносини, утворює підгалузь міжнародного приватного права – міжнародне приватне трудове право, що складається з матеріально-правових і колізійних розпоряджень. Загалом на основі цих розпоряджень формується метод регулювання, властивий всім гілкам міжнародного приватного права.

Міжнародне приватне трудове право розглядають як сукупність норм та принципів, які регулюють трудові відносини приватноправового характеру, у яких є іноземний елемент.

На обґрунтованість виділення міжнародного приватного трудового права у міжнародне приватне право свідчить Розділ VIII. Колізійні норми щодо трудових відносин Закону України «Про міжнародне приватне право». Норми щодо регулювання трудових відносин з іноземним елементом містять закони та кодекси інших держав. Так, Кодекс праці Франції містить матеріально-правові норми, спрямовані на регулювання відносин з іноземним елементом. Трудовий кодекс Болгарії містить колізійні норми. Кодекс праці Польщі та Трудовий кодекс Угорщини містять вказівку на застосування їх положень до трудових відносин з іноземним елементом. Закони з міжнародного приватного права – Албанії (ст. 20), Польщі (ст. 33), Угорщини (ст. 51-53), Швейцарії (ст. 115, 141) містять колізійні норми, які застосовуються до трудових відносин.

Головною ознакою, що характеризує особливості трудових відносин в міжнародному приватному праві є іноземний елемент.

У доктрині і джерелах міжнародного приватного права під іноземним елементом розуміють суб'єкт, об'єкт або юридичний факт.

В Законі України «Про міжнародне приватне право» «іноземний елемент» визначається таким чином (ст. 1) – це ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим Законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм: хоча б один учасник правовідносин є іноземцем, особою без громадянства чи іноземною юридичною особою; об'єкт правовідносин знаходиться на території іноземної держави; юридичний факт, який впливає на виникнення, зміну або припинення правовідносин, мав чи має місце на території іноземної держави.

Можна навести три основні групи відносин, для яких характерна наявність такого елемента:

а) відносини, суб'єктом яких виступає сторона, яка за характером є іноземною. Це може бути громадянин іноземної держави, іноземна організація або навіть іноземна держава;

б) відносини (як правило, майнові), коли всі їх учасники належать до однієї держави, але об'єкт (наприклад, спадкове майно), у зв'язку з яким виникають відповідні відносини, знаходиться за кордоном;

в) відносини (як правило, майнові), виникнення, зміна або припинення яких пов'язане з юридичним фактом, що має місце за кордоном (спричинення збитків, укладення договору, смерть тощо).

Г. С. Фединяк и Л. С. Фединяк відокремлюють трудові відносини з «іноземним елементом». При цьому «іноземним елементом» може бути суб'єкт (робота по трудовому контракту за кордоном); об'єкт (працівник авіакомпанії укладає з нею договір про роботу за кордоном); юридичний факт (робота за кордоном як юридичний факт може бути оцінена з погляду законодавства різних держав – пільги, стаж).

На думку В. П. Звєкова, до відносин цивільно-правового характеру в широкому сенсі слова, що підпадає під дію норм міжнародного приватного права, відносяться – поряд з власне цивільно-правовими і родинними, ускладненими іноземним елементом, – відносять також трудові відносини, що виникають в умовах міжнародного життя. Причому, саме міжнародному приватному трудовому праву властиве міжнародне трудове правовідношення.

Для конкретизації сфери правового регулювання міжнародне приватне трудове право необхідно уточнити, про які відносини з іноземним елементом може йти мова. На думку Л. А. Лунца, до трудових відносин в міжнародному приватному праві відносять питання трудової правоздатності іноземців; пенсійне забезпечення іноземців; правові умови праці в міжнародних організаціях. Г. С. Фединяк і Л. С. Фединяк до вказаних відносин зараховують питання праці громадян України за кордоном, (включаючи питання працевлаштування); працю іноземців в Україні; відшкодування шкоди працівникові за міжнародними договорами України.

На думку В. П. Звєкова, коло питань, до яких звернене міжнародне приватне трудове право, обширне і відрізняється різноманітністю охоплених ними відносин. Серед них – відносини російських громадян та іноземних працедавців (наймачів) в Росії і за кордоном, робота російських громадян в зарубіжних російських і міжнародних організаціях, робота іноземних громадян в Російській Федерації, включаючи російські організації з іноземною участю тощо.

Проте в доктрині були висловлені й інші погляди на галузеву приналежність правових інститутів, які відносяться до трудових відносин, що формуються в умовах міжнародного обміну. Так, І. Саси відмежовував від міжнародного приватного права міжнародне трудове право, розглядаючи його як відносно незалежну галузь права «поряд з трудовим правом». Ми згодні з такою точкою зору, проте з урахуванням віднесення міжнародного трудового права до міжнародного (публічного) права з чітким визначенням правової природи, предмета і методу. Сфера регулювання міжнародного трудового права, виходячи з міждержавної природи міжнародного права – міжнародної співпраці держав в галузі регулювання трудових стосунків. Ця тема досить детально досліджувалася в роботах вітчизняних і зарубіжних авторів: Е. М. Аметістовим, Д. К. Бекашевим, С. А. Івановим, І. Я. Кисельовим, В. Г. Шкунаєвим, І. Янулов, W. Friedman, N. Valtocos, N. Valticos, von Potobsky G.

Як галузь міжнародного права, міжнародне трудове право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права, що стосуються трудових прав людини, зайнятості, умов праці, соціального партнерства, соціального забезпечення. Таким чином, міжнародні норми про працю, регулюючи відносини між суб'єктами міжнародного права, оказують регулюючий вплив на внутрішньодержавні трудові відносини.

Головним результатом міжнародно-правового регулювання праці є міжнародні правові стандарти, які являють собою регламентацію за допомогою міждержавних угод питань, пов'язаних із застосуванням найманої праці, покращенням його умов, охороною праці, захистом індивідуальних та колективних працівників.

На відміну від міжнародного приватного трудового права, у міжнародному трудовому праві немає трудових правовідносин, оскільки у публічно-правових відносинах між суб'єктами міжнародного права не можуть бути трудові правовідносини.

Між міжнародним приватним трудовим правом та міжнародним трудовим правом є тісний зв'язок, перш за все через міжнародні угоди з питань праці, які поширюються на іноземців, які є джерелами як міжнародного приватного трудового права, так і міжнародного трудового права. Як джерело міжнародного трудового права, предметом такої угоди є зобов'язання держави зі встановлення умов праці та зайнятості, а реальні трудові відносини складаються на підприємствах між іноземними працівниками та керівництвом підприємства.

Таким чином, можна зробити висновок, що між міжнародним приватним трудовим правом та міжнародним трудовим правом немає конкуренції за сферу регулювання, бо характер та зміст правовідносин, суб'єктний склад між ними різні. Вони доповнюють один одного, мають деякі сходині джерела та забезпечують регулювання трудових правовідносин на будь-яких рівнях та різними механізмами. У тому разі, коли трудові відносини ускладнені іноземним елементом, і відносно них діють міжнародні угоди з питань праці, які містять положення щодо цих категорій працівників (як загального характеру, що діють на всіх працівників, як національних, так й іноземних окремої галузі, чи тільки на іноземних працівників), то вони є джерелом міжнародного приватного трудового права, оскільки стосуються праці іноземців. Дія положень цих міжнародних угод може бути як безпосередньою, так і через державне законодавство.

Однак, на нашу думку, міжнародне приватне трудове право характеризується деякими особливостями, які відрізняють його від класичних приватноправових відносин з іноземним елементом.

По-перше, у сфері трудового права з більшою силою, ніж у цивільному чи сімейному праві, проявляє себе публічно-правове начало, обмежуюча дія колізійних норм країни суду і, як наслідок, вживання іноземних законів. На цю особливість вказував Лунц:

«підпорядкування трудових стосунків загальним цивілістичним і колізійним початкам натрапляє на наявність в трудовому праві законів про охорону праці... Таким чином, право, яке регулює трудові стосунки, носить подвійний характер: йому окрім цивільно-правового елемента властивий і елемент публічно-правової. Не можна сказати, щоб було ясно, які питання відносяться до публічно-правових, а які – до цивільно-правових елементів трудового права, але більшість авторів континенту відносять закони про охорону праці до публічного права». Таким чином, можна погодитися з думкою, що віднесення цих чи інших трудових відносин до сфери міжнародного приватного права зумовлюється їх приватноправовим змістом. Доповнюючи цю думку, слід визнати правоту В. П. Звекова про те, що і в тих випадках, коли приватноправова природа трудового відношення, ускладненого іноземним елементом, здавалося б, не викликає сумнівів, воно виявляється у ряді країн в межах «правового поля», де звернення до місцевого права є обов'язковим і його імперативні норми або застереження про публічний порядок мають вирішальне значення. Проте, на нашу думку ця обставина не змінює природи і характер трудових стосунків з іноземним елементом – наявність іноземного елемента, навіть при вживанні національного режиму свідчить про віднесення даних правовідносин до міжнародного приватного трудового права. Зокрема, на думку Д. К. Бекяшева, трудове правовідношення стає міжнародним (у сенсі міжнародного приватного права – О. Б.), якщо його учасниками виступають фізичні і юридичні особи різних держав.

По-друге, у міжнародному приватному трудовому праві інше співвідношення джерел. З одного боку, загальні доктринальні положення про джерела міжнародного приватного права застосовуються і до регулювання трудових відносин, ускладнених іноземним елементом. Як зазначає В. І. Кисіль, в ієрархії джерел міжнародного приватного права внутрішньому законодавству відводиться особливе, чільне місце. Однак, у сфері матеріального чи міжнародного приватного трудового права міжнародні договори і Право ЄС мають пріоритет перед нормами національного права та тим правопорядком, до котрого вони надсилають. У результаті діяльності міжнародних галузевих та регіональних організацій розширюється об'єм уніфікованих матеріально-правових і колізійних приписів, охоплюють різноманітні блоки трудових

відносин. Особливо це відноситься до конвенцій Міжнародної організації праці, котрі уніфікують матеріальне трудове право. Як образно зазначив Генеральний директор Міжнародної організації праці Х. Сомавіа, «міжнародні трудові норми – це вершина піраміди правил, що стосуються трудових відносин, які зароджуються на робочих місцях та необхідні для організації спільної виробничої діяльності».

По-третє, до джерел міжнародного приватного трудового права слід відносити локальні нормативні акти (колективні угоди, у тому числі міжнародного характеру; положення про персонал та ін.), що містять колізійні і матеріальні норми, які регулюють трудові відносини з іноземним елементом. Особливу роль для регулювання праці моряків мають колективні угоди морських профспілок, у тому числі міжнародних, перш за все ІТФ.

По-четверте, перелік суб'єктів міжнародного приватного трудового права слід доповнити такими суб'єктами, як трудовий колектив, профспілкові органи, адміністрація підприємства.

Особливо це актуально у відносинах щодо захисту прав моряків, де міжнародні профспілкові організації відіграють важливу роль в імплементації конвенції МОП та захисту соціальних прав моряків.

По-п'яте, незастосуванням або застосуванням в іншій формі ряду принципів міжнародного приватного права до міжнародних приватних трудових відносин (наприклад, трудова дієздатність визначається за законом, що регулює суть відносин (*lex causae*), а не за законом громадянства (*lex patria*) чи за законом доміцїлія (*lex domicilii*), як у міжнародному приватному праві; формальні умови дійсності трудового договору визначаються за *lex causae*, а не за принципом закону місця здійснення акта (*locus regit actum*), як у міжнародному приватному праві; найважливіший принцип міжнародного приватного права – автономія волі (*lex voluntatis*), у силу якого сторони відносин можуть самі вибрати застосовуване право, у трудових відносинах не використовується тощо). На ці обставини звертав увагу І. Саси, який обґрунтував необхідність відділення міжнародного трудового права від міжнародного приватного права.

Таким чином, норми, які регламентують трудові відносини з іноземним елементом, формують самостійну підсистему міжнародного приватного права.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПРАВА НА ОБ'ЄДНАННЯ У ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ

Стаття посвячена аналізу міжнародних актів мирового урвня и актів регіонального урвня, касаючихся регулювання права на об'єднання в професіональные союзы.

The article is devoted to analysis of international acts of world level and acts of regional level, touching adjusting of right on an association in trade unions.

Розвинена система громадських об'єднань – невід'ємний елемент громадянського суспільства. З їхньою допомогою люди можуть спільно вирішувати загальні проблеми, задовольняти та захищати свої потреби й інтереси в сфері політики, економіки, культури, у всіх областях суспільного життя. Це незалежні від держави організації, здатні впливати на державу та її інституції. Право громадян на свободу об'єднання є невід'ємним правом людини, закріпленим Загальною декларацією прав людини і гарантованим Конституцією та законодавством України. Держава сприяє розвитку політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і створює рівні умови для діяльності їх об'єднань. Статтею 36 Основного Закону визначено, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [1]. Законом України «Про об'єднання громадян» [2] врегульовано порядок реалізації права громадян на свободу об'єднання. Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [3] реалізовано конституційні гарантії на участь громадян у профспілках, визначено особливості правового регулювання, засади створення, права та гарантії діяльності професійних спілок.

Варто зазначити, що Місія Міжнародної організації праці неодноразово зауважувала: одним із ключових питань, які потребують особливої уваги в Україні є питання дотримання прав профспілок. Під час проведених зустрічей на урядовому рівні

сторони констатували наявність проблеми щодо неналежного дотримання прав профспілок в нашій державі.

В усьому світі визнаним ефективним способом відстоювання інтересів найманих працівників, пов'язаних зі здійсненням їхньої трудової діяльності, є об'єднання в громадські організації – профспілки.

Право на об'єднання регламентовано в міжнародному праві на декількох рівнях. К. Д. Крилов виділяє такі рівні регламентації прав людини в сфері праці: загальносвітовий рівень і регіональний рівень [4, с. 6].

На загальносвітовому рівні право на об'єднання зафіксовано в універсальних міжнародних актах.

Так, згідно зі ст. 20 Загальної декларації прав людини [5] кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації. За ст. 23 Загальної декларації кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Право на свободу асоціації, встановлене с. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [6], надає кожній людині можливість об'єднуватися з іншими особами по своїм політичними, професійними та іншим інтересами. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Можливо тільки запровадження законних обмежень користування цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції. Отже, основною метою реалізації права на свободу асоціації з іншими особами, включаючи право створювати профспілки й вступати в них, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права проголошує захист інтересів.

Згідно зі ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [7] держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити: а) право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір при єдиній умові додержання правил відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному

суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших; б) право професійних спілок утворювати національні федерації чи конфедерації і право останніх засновувати міжнародні професійні організації або приєднуватися до них; в) право професійних спілок функціонувати безперешкодно без будь-яких обмежень, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших. У цьому випадку метою створення професійних спілок і вступу в них Пакт проголошує не тільки захист, а й здійснення економічних і соціальних інтересів кожної людини.

Декларація соціального прогресу та розвитку 1969 р. [8] в ст. 20 закріплює, що соціальний прогрес і розвиток повинні бути спрямовані на постійне підвищення матеріального та духовного рівня життя всіх членів суспільства при повазі та здійсненні прав людини й основних свобод, в тому числі і шляхом надання повних демократичних свобод професійним спілкам, свободи асоціацій для всіх трудящих, включаючи право на укладення колективних договорів і страйк, визнання права створювати інші організації трудящих; забезпечення можливості для більш широкої участі профспілок в економічному й соціальному розвитку; ефективна участь всіх членів профспілок у вирішенні економічних і соціальних питань, що зачіпають їхні інтереси.

Також на загальноосвітньому рівні універсальними регуляторами є конвенції та рекомендації, прийняті Міжнародною організацією праці. Як відзначає С. О. Іванов, з «моменту створення МОП головним напрямком її діяльності була нормотворчість. Можна сказати, що в цьому був головний зміст її існування» [9, с. 17]. Вторять йому С. М. Прилипка й О. М. Ярошенко, на думку яких, одним із основних напрямків діяльності Організації є розробка та прийняття конвенцій і рекомендацій у сфері праці [10, с. 56].

Згідно Преамбули Статуту Міжнародної організації праці визнання принципу профспілкової свободи є умовою покращення умов праці [11]. Декларація цілей і завдань МОП, яка є додатком до Статуту, до основних принципів, на яких ґрунтується діяльність Організації, віднесла свободу профспілкової діяльності, яка є необхідною умовою постійного прогресу.

Конвенцією Міжнародної організації праці № 87 «Про свободу асоціації та захист прав на організацію» [12, с. 434 – 438] передба-

чається свобода створення організацій працівників для захисту своїх прав та інтересів, тобто профспілок, та вступу до них без попереднього на те дозволу. Органи державної влади не можуть втручатись в діяльність профспілок з метою обмеження права працівників на свободу об'єднання чи перешкоджання його законному здійсненню. Набуття прав юридичної особи організаціями профспілок не може бути підпорядковане умовам, які унеможливають свободу об'єднання. Організації працівників мають право опрацьовувати свої статuti й адміністративні регламенти, вільно обирати представників, організовувати апарат і свою діяльність та формулювати програму дій.

Згідно Конвенції МОП № 135 «Про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються» [12, с. 962 – 968] представники працівників на підприємстві користуються ефективним захистом від будь-якої дії, яка може завдати їм шкоди, включаючи звільнення, що ґрунтується на їхньому статусі чи діяльності як представників працівників, чи на членстві у профспілці або на участі в профспілковій діяльності, в тій мірі, в якій вони діють відповідно до чинного законодавства чи колективних договорів або інших спільно погоджених умов. Представникам працівників надаються на підприємстві відповідні можливості, що дають їм змогу швидко й ефективно виконувати свої функції. Якщо на одному й тому ж підприємстві є як представники професійної спілки, так і виборні представники, має бути вжито відповідних заходів, коли це потрібно, для того, щоб наявність виборних представників не використовувалась для послаблення позиції заінтересованих профспілок або їхніх представників, а також для того, щоб заохочувати співробітництво в усіх відповідних питаннях між виборними представниками та заінтересованими профспілками і їхніми представниками.

Рекомендація МОП № 143 «Про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються» [12, с. 965 – 973] закріплює, що там, де немає достатніх заходів щодо захисту працівників узагалі, має бути вжито конкретних заходів для забезпечення ефективного захисту представників працівників. Вони можуть охоплювати, наприклад, такі заходи: а) докладне й точне визначення причин, що виправдовують припинення трудових відносин представників працівників; б) вимогу про консультації з незалежним органом (державним або приватним, чи з об'єднаним органом), або про отримання його думки

чи згоди, перш ніж рішення про звільнення представника працівників стане остаточним; в) спеціальну процедуру оскарження для представників працівників, які вважають, що їхні трудові відносини припинено без підстав або їхні умови роботи несприятливо змінені, або до них застосовано несправедливих заходів; г) встановлення дієвого порядку виправлення становища у разі несправедливого припинення трудових відносин представників працівників, до якого входить, якщо це не суперечить основним правовим засадам відповідної країни, поновлення таких представників на їхній попередній роботі з виплатою втраченої заробітної плати та зі збереженням за ними набутих прав; д) покладення на підприємця тягаря доведення обґрунтованості його дій у разі скарги на дискримінаційне звільнення чи несприятливе змінення умов роботи представника працівників; е) визнання пріоритету представників працівників на збереження за ними роботи у разі скорочення штатів. Особам, які виконували функції представників працівників на підприємстві, де вони працювали, і повертаються на свою роботу на цьому підприємстві після закінчення терміну їхніх повноважень, повинні зберігатися або поновлюватися всі їхні права, зокрема, права, що стосуються роду їхньої роботи, заробітної плати і виробничого стажу. Представникам працівників на підприємстві має надаватися потрібний вільний від роботи час, без втрати заробітної плати чи соціальних та інших допомог, для виконання їхніх функцій представництва на підприємстві. За відсутності відповідних положень від представника працівників може вимагатися отримання дозволу від його безпосереднього керівника чи від іншого відповідного представника адміністрації підприємства, спеціально призначеного для цієї мети, перш ніж він скористається вільним від роботи часом. У такому дозволі не може бути відмовлено без розумних підстав. Представникам працівників на підприємстві має бути забезпечено доступ до всіх робочих місць на підприємстві в тих випадках, коли такий доступ потрібен для того, щоб дати їм змогу виконувати функції представництва. Представникам працівників, коли це потрібно для належного виконання їхніх функцій, має бути забезпечено доступ без необґрунтованої затримки до адміністрації підприємства та до представників адміністрації, уповноважених приймати рішення.

Представники працівників, які діють від імені профспілки, повинні мати право вивішувати в приміщеннях і на території

підприємства профспілкові об'яви в місці чи місцях, узгоджених з адміністрацією підприємства і легко доступних для працівників. Адміністрація підприємства повинна дозволяти представникам працівників, які діють від імені профспілки, розповсюджувати серед працівників підприємства інформаційні бюлетені, брошури, публікації та інші документи профспілки. Вищезгадані об'яви і документи мають стосуватися нормальної діяльності профспілки, а вивішування та розповсюдження їх не повинно порушувати правильну роботу і чистоту на підприємстві.

Хоча Україна ратифікувала Конвенції МОП № 87 та № 135, однак ті процеси, які відбуваються по відношенню до профспілок, зокрема грубі порушення прав профспілок (безпідставні відмови у легалізації профспілок, розпуски профспілок, переслідування профспілкових лідерів, звільнення та утиски працівників через їх участь в профспілках, втручання адміністрації та державних органів у внутрішні справи профспілок) вказують на відсутність належного дотримання прав профспілок та виконання міжнародних зобов'язань. О. Гуменюк висловлює жаль з приводу того, що Україна посідає чи не найперше місце у галузі порушень права на свободу об'єднань. Це, зокрема, випадки «витіснення» членів профспілок з підприємств, звільнення за відмову піти з профспілки; також зустрічаються факти незаконного звільнення активістів профспілок [13, с. 8].

На другому – регіональному (європейському) рівні найбільш важливим актом, що регулює право на об'єднання, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ухвалена 4 листопада 1950 р. [14]. У літературі підкреслюється унікальність Конвенції: за її допомогою створена найефективніша у світі система міжнародних норм захисту прав і свобод, а також одна із самих передових у світі форм міжнародної системи судового захисту [15, с. 10]. Механізм Конвенції існує поза державою й виражає «загальні цінності всього людства» [16, с. 22].

Хоча більшість теоретиків права на питання про те, чи володіє Конвенція 1950 р. пріоритетом над Конституцією, відповідають негативно, однак вивчення прецедентного права Європейського суду з прав людини не дозволяє беззастережно погодитися з такою точкою зору. П. І. Жигалкін, С. М. Прилипка й О. М. Ярошенко переконливо доводять, що Судом вироблена правова позиція, відповідно до якої санкціонування дій держави конституційними нормами, що суперечать Конвенції, не звільняє державу від обов'язку її

дотримання [17, с. 126]. Так, у справі «Affaire parti communiste unifie de Turquie et autres. Turquie» Євросуд відзначив: «Асоціація... не може бути позбавлена захисту, наданого Конвенцією, тільки тому, що її дії розцінюються національною владою як підрив конституційних засад держави і вимагають застосування заходів щодо її заборони. ... якщо національні органи влади мають право обирати заходи, які вони вважають необхідними для дотримання принципу верховенства права або для забезпечення конституційних прав, вони повинні їх застосовувати відповідно до своїх обов'язків на підставі Конвенції і за умов контролю з боку органів, передбачених останньою...» На думку М. О. Заніної відповідно до ст. 1 Конвенції держави-учасниці «забезпечують кожному, хто знаходиться під їх юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі 1 цієї Конвенції... Вищезгадані держави відповідають за дотримання ними Конвенції своєю «юрисдикцією» в цілому, що часто здійснюється насамперед через Конституцію... Інституціональний і політичний устрій держав-учасниць Конвенції повинен дотримуватися прав і принципів, закріплених у Конвенції. Не є важливим у цьому аспекті, що застосовується, конституційна норма або проста норма закону. З того моменту, як держава здійснює свою юрисдикцію, використовуючи ці норми, вона є підпорядкованою Конвенції» [18, с. 54].

Згідно зі ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Велике правове значення для країн Європи має Європейська соціальна хартія (переглянута), яка набрала чинності 1 лютого 2007 р. [19]. Хартія захищає основні соціальні й економічні права та доповнює Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема у сфері захисту й забезпечення права трудящих на об'єднання. Нормативно-правова база у царині праці, зайнятості, освіти, професійної підготовки та перепідготовки, медичної та соціальної допомоги, захисту сім'ї, дітей, підтримки людей з обмеженими фізичними можливостями дала змогу Україні

приєднатися до 27-ми статей (із них шість із дев'яти обов'язкових відповідно до частини III Хартії: 1, 5, 6, 7, 16, 20) та 74-х пунктів Європейської соціальної хартії (переглянутої).

Згідно зі ст. 5 вказаного європейського акту з метою забезпечення здійснення або сприяння здійсненню свободи працівників і роботодавців створювати місцеві, національні або міжнародні організації для захисту своїх економічних і соціальних інтересів та вступати у такі організації, Сторони зобов'язуються, що національне законодавство жодним чином не обмежуватиме цю свободу та не використовуватиметься для її обмеження. Обсяг застосування передбачених гарантій щодо поліції визначається національними законами або правилами. Порядок застосування гарантій до осіб, які входять до складу збройних сил, і обсяг їхнього застосування до осіб цієї категорії також визначаються національними законами або правилами.

Таким чином, варто виділити два види міжнародних актів, що регулюють право на об'єднання. Це міжнародні акти загальносвітового рівня та міжнародні акти регіонального рівня. Якщо загальносвітові міжнародні акти присвячені свободі об'єднання (асоціації), то регіональні акти конкретизують право на об'єднання стосовно профспілок. Право працівників на об'єднання в профспілки є різновидом видового права працівників на об'єднання, що, у свою чергу, входить до складу родового – права на об'єднання.

Література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 р., № 2460-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
3. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р., № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.
4. Крылов К. Д. Международные стандарты прав человека и свободы объединения в сфере труда // Труд и право. – 2000. – № 1-2. – С. 3 – 10.
5. Всеобщая декларация прав человека: Официальный текст. – М.: Права человека, 1996. – 16 с.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт ООН від 16.12.1966 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 1.

7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Пакт ООН від 16.12.1966 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 4.
8. Декларація соціального прогресу та розвитку: Декларація ООН від 11.12.1969 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
9. Иванов С. А. МОТ: контроль за применением международных норм о труде и его проблемы // Государство и право. – 1997. – № 7. – С. 17 – 24.
10. Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Харків: ФІНН, 2009. – 728 с.
11. Устав Международной Организации Труда и Регламент Международной Конфедерации Труда. – МБТ, Женева, 1998. – 36 с.
12. Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці: У 2-х т. – Т. I, II. – Женева: Міжнар. бюро праці, 1999. – 1560 с.
13. О. Гуменюк. Дискримінація у сфері праці // Праця і закон. – 2008. – № 2. – С. 8.
14. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
15. Дженис М., Кэй Р., Энтони Б. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии) = European Human Rights Law / Пер. с англ. А. Иванченков. – М.; Будапешт: Права человека: Colpi, 1997. – 640 с.
16. Карташкин В. А. Россия и Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод // Московский журнал международного права. – 1996. – № 3. – С. 22 – 30.
17. Жигалкін П. І., Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Судова практика та її значення для регулювання відносин у сфері праці: Монографія. – Х.: Вид-во ПП «ФІНН», 2008. – 544 с.
18. Занина М. А. Коллизии норм национального права и Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод // Российская юстиция. – 2005. – № 11. – С. 47 – 54.
19. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія Ради Європи від 03.05.1996 р., № 163 [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В ГАЛУЗІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Данная статья посвящена исследованию трансформации этапов становления украинского законодательства в области реализации земельных полномочий органами местного самоуправления.

Article is dedicated to analysis of Ukrainian legislation formation stages transformation in sphere of land warrant realization by local authorities.

Населення будь-якої країни концентрується в межах заселених земельних територій. Земельні ресурси є для людей найважливішим природним засобом життєдіяльності та умовою життєзабезпечення. Землі населених пунктів, на які поширюють свою юрисдикцію органи місцевого самоврядування, виконують дуже важливу роль – маючи відносно невелику площу, ці землі є місцем постійного проживання переважної більшості населення та базою зосередження основної маси капітальних вкладень. Особлива роль землі в житті суспільства, характер і масштаби земельних перетворень були і залишаються одним з вирішальних факторів, які визначають її роль в становленні та розвитку земельних відносин, що свідчить про надзвичайну актуальність та важливість обраної теми дослідження.

Характеризуючи ступінь наукової розробки теми, варто зауважити, що історія становлення українського законодавства в галузі реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування, незважаючи на всю її стратегічну важливість, залишається мало розвинутою. Теоретичною основою для проведення дослідження стали праці таких українських науковців у галузі земельного права, як В. І. Андрейцев, А. П. Гетьман, В. К. Гуревський, І. І. Каракаш, П. Ф. Кулинич, В. В. Носік, О. М. Пащенко, О. О. Погрібний, В. І. Семчик, Н. І. Титова, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та інших.

Метою даної публікації є аналіз історичних етапів становлення і розвитку українського законодавства в галузі реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування.

Сьогодні Україна перебуває на черговому етапі пошуків оптимальної моделі територіальної організації влади, адже багаторіч-

ний досвід функціонування нинішньої системи продемонстрував її безперспективність, неможливість забезпечення сталого територіального розвитку, реальної організаційної та фінансової самостійності органів місцевого самоврядування [1, с. 165]. Реформування місцевого самоврядування неможливе без оновлення конституційного регулювання системи територіальної організації влади, розробки низки законів про місцеве самоврядування.

Аналізуючи становлення земельного законодавства, ми прийшли до висновку, що компетенція органів місцевого самоврядування в період перебування території сучасної України в складі СРСР зводилася лише до права надання земельних ділянок в користування громадянам і юридичним особам. Землі в межах поселень знаходились у так званому «віданні» місцевих Рад народних депутатів, проте це не означало наявності інституту права комунальної власності на землю. Навпаки, ця обставина обумовила виникнення пов'язаних з цим проблем: з одного боку – місцеві Ради народних депутатів розпоряджалися земельними ділянками державної форми власності, що не належали їм, без наявності оформлених в установленому порядку прав, з іншого – вони не мали можливості оформити своє право на землю, що, в свою чергу, породжувало неможливість вирішити чимало поточних проблем. Тому можна впевнено стверджувати, що поява в Україні інституту місцевого самоврядування в ході реформи місцевих Рад народних депутатів (1990-1992 роки) свого часу розцінювалася як свідчення еволюційного переходу України від тоталітарної командно-адміністративної системи до режиму політичної демократії правової держави.

Першою спробою трансформувати місцеві ради (які на той час входили до єдиної системи органів державної влади) всіх територіальних рівнів в органи місцевого самоврядування, і тим самим перейти від бюрократичної централізованої системи організації влади, що була притаманна радянській моделі, до демократичної децентралізованої системи, яка базується на визнанні місцевого і регіонального самоврядування, стало прийняття Закону СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР» від 9 квітня 1990 року стало [2, с. 88]. Цей Закон в ст. 8 визначив, що економічну базу місцевого самоврядування становлять природні ресурси (земля, її надра, води, ліси, рослинний і тваринний світ), комунальна та інша власність, яка служить джерелом одержання доходів місцевого самоврядування і задо-

воленню соціально-економічних потреб населення відповідної території [3]. Зрозуміло, що вищезазначений Закон був перехідним актом, своєрідним компромісом між старою і новою моделями організації влади. Водночас, це відіграло вирішальну роль, як перший крок до становлення в Україні місцевого самоврядування, дозволило закріпити ряд його основоположних принципів, пов'язаних з правовою й фінансовою автономією місцевих органів влади у вирішенні земельних питань.

Хронологічно початок формування існуючої сьогодні в Україні системи територіальної організації влади можна пов'язати з 16 липня 1990 року – днем проголошення Декларації про державний суверенітет України. В цьому документі вперше за сімдесят років існування комуністичного режиму на території України було проголошено відмову від радянської системи організації влади, декларувався намір запровадження демократичних засад та принципів організації влади [4]. 90-ті роки ХХ століття ознаменувалися початком земельної реформи, що розпочалася з прийняттям Постановою Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 року [5]. Тому перший етап розвитку законодавства України в галузі реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування вважаємо правильним відраховувати саме з 1990 року, коли на зміну існуючого в нашій державі більш як півстоліття земельного ладу була запропонована диференціація публічної земельної власності.

Хочемо підкреслити, що проблема ефективності використання земель населених пунктів мала велике значення як в умовах планової, так і ринкової економіки. Але, якщо раніше ця проблема зводилась до доведення щільності характеристик використання територій до нормативних, то останнім часом кількість критеріїв ефективності використання території значно розширюється.

Вже 7 грудня 1990 року з прийняттям Закону УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве самоврядування» на законодавчому рівні було визнане місцеве самоврядування, яке визначалося як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази». Відповідно до ст. 5 цього Закону, фінансово-економічну базу місцевого самоврядування становили природні ресурси (земля, її надра, води, ліси, рослинний і

тваринний світ), розпорядження якими здійснювалося сільськими, селищними і міськими Радами народних депутатів [6].

Пізніше, 18 грудня 1990 року було прийнято Земельний кодекс УРСР, в якому хоча і не передбачалась комунальна форма власності на землю, проте детально регламентувалися повноваження місцевих Рад народних депутатів в галузі земельних відносин щодо надання і вилучення земель, ведення земельно-кадастрової документації, здійснення контролю за використанням та охороною земель, вирішення земельних спорів тощо [7]. Слід зазначити, що наступна редакція Земельного кодексу України від 13 березня 1992 року абсолютно не розширила правосуб'єктність місцевих Рад.

Наступним кроком до подальшої децентралізації територіальної організації влади в Україні стало прийняття 26 березня 1992 р. нової редакції Закону України «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування». В новій редакції Закону місцеве самоврядування розглядалося як «територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя в межах Конституції, законів та власної фінансово-економічної бази». З прийняттям цієї редакції Закону розпочинається другий етап становлення українського законодавства в галузі реалізації органами місцевого самоврядування своїх земельних повноважень.

На формування правової моделі місцевого самоврядування і визначення механізму реалізації земельних повноважень органів місцевого самоврядування значною мірою вплинули і міжнародно-правові акти, які за умови отримання згоди на їх обов'язковість Верховною Радою України, відповідно до ст. 9 Основного Закону, є частиною українського законодавства [8]. Зокрема, відповідно до ст. 1 Декларації про принципи місцевого самоврядування в державах-учасницях Співдружності Незалежних Держав від 29 жовтня 1994 року, під місцевим самоврядуванням розуміли систему організації діяльності населення (місцевих територіальних громад) для самостійного і відповідального вирішення питань місцевого значення відповідно до законів держав [9].

Важливо також підкреслити, що 15 жовтня 1985 року в Страсбурзі було укладено, а 6 листопада 1985 року від імені України було підписано Європейську хартію місцевого самоврядування, яка була ратифікована Верховною Радою України лише 15 липня 1997 року, після чого вона стала частиною національного законодавства

України. Таким чином, було закладено законодавчий фундамент для становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Відповідно до ст. 4 Європейської хартії, місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління суттєвою часткою суспільних справ, які належать до їхньої компетенції, в інтересах місцевого населення [10].

На формування українського законодавства в галузі становлення правового інституту місцевого самоврядування, в тому числі щодо правосуб'єктності органів місцевого самоврядування в земельних правовідносинах вплинув також Модельний закон про загальні принципи організації місцевого самоврядування, прийнятий на десятому пленарному засіданні Міжпарламентської асамблеї держав-учасниць СНД в 1997 році. Володіння, користування і розпорядження власністю територіальних громад, регулювання планування і забудови територій муніципальних утворень, контроль за використанням земель на території муніципального утворення, участь в охороні довкілля на території муніципального утворення належать, відповідно до ст. 9 Модельного закону про загальні принципи місцевого самоврядування, до питань місцевого значення. Територію муніципального утворення становлять землі міських, сільських поселень, прилеглі до них землі загального користування, рекреаційні зони, землі, необхідні для розвитку поселень, та інші землі, незалежно від форм власності і цільового призначення, віднесені до території муніципального утворення відповідно до закону. Передбачено, що наявність території поселення чи частини поселення в складі території муніципального утворення є обов'язковим [11].

Слід зазначити, що розробка правової політики у галузі місцевого самоврядування до прийняття Конституції України 1996 року відбувалася в умовах гострої конфронтації різних політичних сил. Конституція України заклала необхідний правовий фундамент організації влади на місцях, що передбачає поєднання державного управління на регіональному рівні із місцевим самоврядуванням і визнає існування комунальної власності на землю в Україні.

Перехід до демократичних методів управління в умовах становлення ринку зумовив, як зазначає М. В. Шульга, необхідність нового підходу до правового регулювання земельних відносин, пов'язаного із скасуванням централізму та монополії державної власності на землю [12, с. 2].

Важливою віхою в історії становлення українського законодавства в галузі регулювання земельних відносин за участю органів місцевого самоврядування стало прийняття 21 травня 1997 року Закону України «Про місцеве самоврядування», який відповідно до положень Конституції України визначив систему і гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади і принципи організації, діяльності і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування [13]. Тому 1997 рік ознаменував початок третього етапу розвитку українського законодавства, що регламентує участь органів місцевого самоврядування в земельних відносинах.

Проте вже наприкінці 90-х років ХХ століття стала відчуватися гостра недостатність нормативної і методичної бази в галузі земельних відносин. Земельне законодавство України було надзвичайно заплутаним і ускладненим, в тому числі і стосовно правосуб'єктності учасників земельних відносин. Існувала значна кількість законів і підзаконних нормативно-правових актів, які так чи інакше стосувалися реалізації повноважень місцевих органів влади стосовно земельних питань, але вони були безсистемними. Чимало положень не лише земельного законодавства СРСР і УРСР, але й новітнього земельного законодавства незалежної України або фактично втратили юридичну силу, або вже поставало питання про їх правомірність. Все більш очевидними ставали прогалини в земельному законодавстві з питань набуття і реалізації прав на землю, розподілу повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування щодо володіння, користування та розпорядження землями, а також управління земельним фондом України. Зазначені недоліки земельного законодавства свідчили про те, що воно вже не могло виступати повноцінним регулятором відповідних земельних правовідносин за участю органів місцевого самоврядування.

Суспільні відносини, які виникали у сфері формування та реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування, частково були урегульовані в Указі Президента України від 30 серпня 2001 р. № 749 «Про державну підтримку розвитку місцевого самоврядування в Україні», розпорядженні Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р. № 123 «Про заходи щодо виконання Програми державної підтримки розвитку місцевого самоврядування в Україні» та від 13 вересня 2001 р. № 437 (437-2001-р) «Про заходи щодо реалізації Концепції державної регіональної політики».

Не дивлячись на наявність значної кількості нормативно-правових актів, сьогодні доводиться констатувати, що Закон України «Про місцеве самоврядування», інші законодавчі акти, які визначають повноваження органів місцевого самоврядування в галузі земельних відносин, на сьогодні не повною мірою врегульовують питання організації діяльності територіальних громад і реалізації ними земельних повноважень [14, с. 27]. Зокрема це стосується питань розпорядження та управління землями комунальної власності, міжбюджетних відносин, різних форм безпосередньої участі громадян у виконанні завдань та функцій місцевого самоврядування в галузі земельних відносин, співвідношення органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб з відповідними органами державної влади та їх посадовими особами, а також форм взаємодії територіальних громад, співробітництва у реалізації земельних повноважень тощо. Вирішення вищезазначених проблем і колізій в земельних питаннях безпосередньо пов'язувалося з проблемою прийняття Земельного кодексу України.

В умовах реформування земельних відносин виникла гостра потреба в детальному законодавчому регулюванні повноважень органів місцевого самоврядування в галузі земельних відносин. Тому логічним продовженням процесу становлення законодавчих положень участі органів місцевого самоврядування в земельних відносинах стало прийняття 25 жовтня 2001 року Земельного кодексу України, який питанням правосуб'єктності місцевих рад як представницьких органів влади присвятив чималу увагу в Главі 2 [15].

Розглядаючи стан українського законодавства в галузі реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування необхідно враховувати, що органи місцевого самоврядування виступають в земельних правовідносинах в двох якостях: суб'єкта господарської діяльності і суб'єкта влади. В якості суб'єкта господарської діяльності органи місцевого самоврядування, як і будь-який інший власник, самостійно володіють, користуються і розпоряджаються землями комунальної форми власності відповідно до чинного законодавства. В якості суб'єкта влади, органи місцевого самоврядування беруть участь в межах своєї компетенції в правовому регулюванні земельних відносин.

На сьогодні земельну правосуб'єктність органів місцевого самоврядування неможливо розглядати в контексті їх участі у відносинах, що регулюються конституційним, адміністративним,

цивільним чи іншими галузями права у зв'язку з особливостями об'єкту цих правовідносин – землею.

Розв'язання загальних проблем законодавчого регулювання земельних відносин за участю органів місцевого самоврядування пов'язано з вирішенням комплексу завдань конституційно-правового характеру, основними з яких є прийняття нової редакції Закону України «Про місцеве самоврядування», комплексне законодавче забезпечення розвитку місцевого самоврядування, правове забезпечення здійснення земельної політики, проведення адміністративної реформи, правове забезпечення функціонування суб'єктів системи місцевого самоврядування.

Органи місцевого самоврядування можуть ефективно реалізувати свої земельні повноваження лише за умови оптимального поєднання безпосередньої і представницької демократії, адже цілком очевидно, що територіальна громада, яка хоч і проголошена первинним суб'єктом місцевого самоврядування, об'єктивно не може вирішувати безпосередньо всі земельні питання місцевого значення, що віднесені Конституцією і законами України до її відання, оскільки в багатьох випадках форми безпосереднього волевиявлення територіальних громад мало пристосовані для оперативного прийняття управлінських рішень з питань розпорядження землями, надання і вилучення земель, управління землями населених пунктів, і також вирішення земельних спорів. Особливо це стосується територіальних громад великих поселень, де можливість застосування різноманітних форм безпосередньої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування обмежені.

На підставі вищезазначеного, автором виокремлено три етапи становлення і розвитку законодавства в цій сфері: 1) зародження інституту місцевого самоврядування і започаткування земельної правосуб'єктності його органів (1990 – 1992 роки); 2) становлення системи місцевого самоврядування в Україні і наділення місцевих рад конкретними повноваженнями в галузі земельних відносин (1992-1996 роки); 3) подальше удосконалення правового регулювання участі органів місцевого самоврядування в галузі земельних відносин (1997 і до цього часу).

Не дивлячись на наявність значної кількості нормативно-правових актів, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інші нормативно-правові акти, які визначають повноваження органів місцевого самоврядування в галузі земельних відносин, на сьогодні не повною мірою врегульовують питання

організації діяльності територіальних громад і реалізації ними земельних повноважень. Тому територіальні та правові межі компетенції органів місцевого самоврядування в земельних відносинах можуть бути визначені шляхом прийняття таких законів України, як, наприклад, «Про територіальний устрій України», «Про правовий статус міста Севастополя», «Про правовий статус областей і районів України», «Про правовий статус міст». Метою прийняття цих законодавчих актів передусім має стати конкретизація й подальша інституціоналізація земельної компетенції (предметів відання, повноважень) органів місцевого.

Література:

1. Малиновський В. Територіальна організація влади: підходи до розуміння поняття / В. Малиновський // Вісник Національної академії державного управління. – 2002. – № 2. – С. 165-171.
2. Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР: Закон СРСР від 9 квітня 1990 року // Відомості Верховної Ради СРСР. – Офіц. вид. – 1990. – № 16. – Ст. 267.
3. Кравченко В. В. Становлення та розвиток законодавства України про місцеве самоврядування / В. В. Кравченко // Українська академія держ. упр. при Президентові України: зб. наук. пр. – Вип. 1: Актуальні питання втілення в життя положень Конституції України. – К., 1999. – С. 87-96.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 42.
5. Про земельну реформу: Постанова Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 10. – Ст. 100.
6. Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування: Закон УРСР від 7 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 2. – Ст. 5.
7. Земельний кодекс УРСР: за станом на 18 грудня 1990 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 10. – Ст. 98.
8. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Декларація о принципах местного самоуправления в государствах-участниках Содружества от 29 октября 1994 года // Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи государств-участников Содружества Независимых Государств. – 1995. – № 6. – С. 85-89. –

10. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року, ратифікована Законом від 15.07.97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 38. – Ст. 249.
11. Об общих принципах организации местного самоуправления: Модельный закон: принят на десятом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ (пост. № 10-17 от 6 декабря 1997 г.) // Информационный бюллетень Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ. – М., 1998. – № 16. – С. 349-388. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iacis.ru/data/prdoc/062.rar>
12. Шульга М. В. Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин у сучасних умовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / М. В. Шульга. – Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 1998. – 32 с.
13. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
14. Приступа М. Основні напрями розвитку місцевого самоврядування в умовах адміністративної реформи / М. Приступа // Вісник Української академії державного управління. – 2007. – № 3. – С. 26-32.
15. Земельний кодекс України: за станом на 25 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3 – 4. – Ст. 27.

*Сальман І. Ю., Білоцерківський національний
аграрний університет*

МІСЦЕ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

В статье рассматриваются проблемы законодательного закрепления аграрной реформы в независимой Украине. Описаны характерные черты отдельных этапов этого процесса.

In the article the problems of the legislative fixing of agrarian reform in independent Ukraine are examined. Characteristics of separate stages of this process are described.

Необхідно з'ясувати поняття земельної реформи та її місце в забезпеченні правового регулювання діяльності суб'єктів підприємництва в аграрному секторі економіки.

Земельна реформа по своїй суті є різновидом реформування економічних, соціальних та інших правовідносин. Термін “реформа” походить від латинського слова *reformare* – перетворюватися, змінювати що-небудь. Постанова Верховної Ради України від 18 грудня 1990 року “Про земельну реформу” дає таке визначення земельної реформи: земельна реформа є невід’ємною частиною економічної реформи, що здійснюється в Україні в зв’язку з переходом економіки держави до ринкових відносин.

І враховуючи значення землі в суспільному житті людини, дане визначення є дещо неповним. Так, сама зміна правових засад регулювання видів володіння землею та її використання призведе до наслідків вже чисто соціального характеру. На цьому етапі важливу роль набуває державно-правове забезпечення умов проведення реформи. Оскільки саме право створює належні юридичні засади кардинальних змін і перетворень земельних правовідносин, закріплює мету, принципи і межі реформування земельних відносин, визначає повноваження і зобов’язання державних органів щодо організації землекористування [2].

Земельна реформа в Україні почалася, відповідно до постанови Верховної Ради України “Про земельну реформу”, з 15 березня 1991 року. Завданнями реформи було визначено: перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну і колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатуокладної економіки, раціонального використання й охорони земель. Задачі, що були поставлені, мали чіткий зміст.

Перед незалежною Україною постало важливе питання щодо створення нової юридичної бази земельних відносин, яка б істотно відрізнялася від схеми, побудованої за принципами монопольного права державної власності на землю.

Наріжним каменем у фундаменті реформування земельних відносин стало прийняття Земельного кодексу Української РСР та постанова Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 року, в якій було проголошено, що всі землі України є об’єктом земельної реформи.

Щоб створити щось нове, з перспективою на майбутнє, необхідно детально проаналізувати процеси у минулому. Історія розвитку земельного права в радянські часи показує, що держава, маючи монопольне право власності на землю,

здійснювала розпорядження цим багатством найчастіше засобами виконавчо-розпорядницької діяльності своїх органів, тому і в земельному праві переважали норми адміністративно-правового характеру.

Новий Земельний кодекс, який був прийнятий 18 грудня 1990 року, принципово відрізнявся від попередніх двох кодексів (1922 та 1970 рр.). У ньому містилася сукупність кардинальних й одночасно революційних для того часу правових норм.

Земельний кодекс передбачав реформування існуючого права на землю – користування землею – за трьома формами:

- довічне успадкування володіння для громадян;
- постійне володіння для сільськогосподарських і лісогосподарських підприємств та організацій;
- користування (постійне і тимчасове, в тому числі на правах оренди для несільськогосподарських та інших підприємств, установ, організацій і громадян).

Таким чином, Земельний кодекс функції власника – володіння, користування і розпорядження землею – передав народу України. Кодекс передбачав рівноправний розвиток різних форм господарювання на землі на основі добровільного вибору громадянами видів землеволодіння та землекористування із запровадженням системи захисту їхніх прав.

Виробникам сільськогосподарської продукції – землеволодільцям був наданий статус самостійності, їхні права охоронялися законом.

Кодексом встановлювався порядок вибуття з колгоспу, радгоспу й надання земель для організації селянського (фермерського) господарства.

Законодавчо закріплювалися граничні розміри ділянок, що надавали громадянам, а саме: для ведення селянського (фермерського) господарства до 50 га сільгоспугідь і до 100 га усіх земель; для особистого підсобного господарства до 2 га; для садівництва до 0,12 га; городництва до 0,15 га; дачного будівництва до 0,10 га; для сінокосіння і випасання худоби до 1 га, для будівництва й обслуговування житлового будинку в містах до 0,10 га, селищах до 0,15 га, у селах до 0,25 га. Вперше в земельному законодавстві був визначений перелік особливо цінних продуктивних земель, а також земель, зайнятих природними та історико-культурними об'єктами, що особливо охоронялися, вилучення яких не допускалося.

Норми земельного законодавства спрямовувалися на всебічну екологізацію землеволодіння і землекористування із введенням нових категорій земель – природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення, а також на запровадження системи використання й охорони земель. Передбачалося економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель за рахунок державних коштів.

Суттєво змінювалася й система управління земельними ресурсами. Вона передбачала платність землеволодіння і землекористування у вигляді земельного податку та орендної плати, посилення контролю з боку держави за використанням й охороною земель із запровадженням моніторингу земель і зміни у веденні державного земельного кадастру, порядку вирішення земельних спорів. Реалізація положень Земельного кодексу поставила питання про розробку необхідних законодавчих актів і виконання великого обсягу землепорядних робіт.

Земельний кодекс Української РСР та постанова “Про земельну реформу” (грудень 1990 – березень 1991 рр.), Закон Української РСР “Про селянське (фермерське) господарство” (грудень 1991 р.), постанова Верховної Ради Української РСР “Про форми державних актів на право володіння або користування землею” і положення “Про порядок надання і вилучення земельних ділянок” (березень 1991 р.) – це важливі правові документи земельної реформи, які визначали перший етап реформування земель в Україні.

Продовження земельної реформи настає в січні 1992 року, коли був прийнятий Закон України “Про форми власності на землю”, який закріпив такі форми власності на землю: державну, колективну та приватну. Всі вони є рівноправними. Нова редакція Земельного кодексу України від 13 березня 1992 року була однією з форм реалізації земельної реформи, спрямованої на перехід до ринкових відносин. З прийняттям Земельного кодексу в новій редакції відкрився шлях до дуже важливих законодавчих та інших нормативно-правових актів. Постанова Верховної Ради “Про прискорення земельної реформи і приватизацію землі” затвердила нові форми державних актів на право приватної власності на землю, постійного користування нею.

На основі інвентаризації земель сільськогосподарського призначення був сформований фонд земель запасу, за рахунок якого 1,3 % усіх сільськогосподарських угідь країни відводилися для створення фермерських господарств. Почалися роботи з роздержавлення й

приватизації земель сільськогосподарських підприємств, передачі громадянам ділянок у приватну власність. Досить детально визначався поділ землекористувань сільськогосподарських підприємств на землі державної власності та землі, що передавалися в колективну власність. Землі державної власності розподілялися, за категоріями земель – природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення, лісового фонду, водного фонду, а також передбачався резервний фонд у розмірі до 15 % площі сільськогосподарських угідь, який призначався для розширення особистого підсобного господарства.

Наступні шляхи земельного реформування визначив Указ Президента України від 10 листопада 1994 року № 666 “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельного реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”.

Як результат проведення земельної реформи з 1994 по 2000 рік із загальної площі земель 60,3 млн га 26,7 млн га було передано у власність недержавних сільськогосподарських підприємств, що становило 44,2 % земельного фонду держави. Площа земель у власності та користуванні громадян зросла в 2,7 раза і сягала 7 млн га, із них 0,8 млн га залишалось у фермерів.

За період з 1994 по 1999 рік, незважаючи на суперечливість оцінок його результатів, зроблено перший вагомий крок до реалізації кінцевої мети земельної реформи, яка полягає в безоплатній передачі землі у власність тим, хто на ній працює, до формування платних орендних відносин і ринку земель.

Реалізація напрямів земельної реформи в Україні надалі починає здійснюватися поетапно відповідно до Указу Президента України від 30 травня 2001 року № 372 “Про Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки”, де визначено комплекс правових, організаційних, фінансових, науково-технічних та інших заходів, що мають забезпечити прискорення завершення у країні земельної реформи, а також створити ефективний механізм регулювання земельних відносин і державного управління земельними ресурсами.

З прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року більше третини статей чинного на той час Земельного кодексу суперечило її положенням [1]. Назріло питання радикальної зміни Кодексу.

Закон України “Про селянське (фермерське) господарство” вніс зміну в саму структуру господарювання на землі за рахунок

розвитку селянських (фермерських) господарств. Дав поштовх для створення селянських (фермерських) господарств, які б мали землю в приватній власності і могли розширюватися за рахунок збільшення площі при передачі їм на правах постійного або тимчасового користування (у тому числі на умовах оренди) державою або громадянами, власниками земельних часток (паїв). З часу прийняття цього Закону його редакція змінювалася кілька разів. Після змін, зв'язаних із прийняттям названих вище нормативних актів, постало питання про приведення діючого законодавства, Земельного кодексу, зокрема, у відповідність реальній ситуації, що склалася. Для забезпечення правового регулювання проблем, що виникли на новому етапі реформування, був розроблений і прийнятий Земельний кодекс України (у редакції від 13 березня 1992 року). У якому значною мірою були створені правові умови для забезпечення ефективного використання, відтворення й охорони земель, рівноправного розвитку усіх форм власності на землю (приватної, колективної, державної), схоронності і поліпшення родючості ґрунтів, підтримки безпечної для людини навколишнього природного середовища. Практично норми нової редакції ЗК спрямовані своєю дією на стимулювання проведення земельної реформи шляхом перерозподілу монопольної державної земельної власності, розширення сфери приватної і колективної власності на землю, збільшення числа форм права користування землею юридичними особами і громадянами. Почали виникати нові форми перерозподілу земель державної земельної власності і як наслідок – виникнення нових типів землекористувачів. Найбільшого поширення придбала безоплатна передача землі в колективну власність сільськогосподарських підприємств, кооперативів, товариств з обмеженою відповідальністю, садівничих товариств і в приватну власність громадян для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, будівництва й обслуговування житлового будинку, господарських будинків, садівництва, сінокосяння, дачного і гаражного будівництва. Можна сказати, що оживився і ринок землі, шляхом продажу земельних ділянок для несільськогосподарського використання в межах населених пунктів. У цьому плані важливу роль зіграв Указ Президента України від 19 січня 1999 року № 32/99 “Про продаж земельних ділянок несільськогосподарського призначення”. До продажу були запропоновані земельні ділянки, на яких знаходяться об’єкти нерухомого майна,

у тому числі об'єкти незавершеного будівництва і законсервовані об'єкти, що приватизовані (відчужені) відповідно до законодавства України. Але дія цього Указу не поширювалася на землі для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, а також для ведення особистого підсобного господарства, будівництва й обслуговування житлового будинку і господарських будинків, дачного і гаражного будівництва, садівництва [4]. І в питанні продажу земельних ділянок сільськогосподарського використання держава послідовно підтримує початий шлях реформ. Прикладом цього став Закон України "Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)" від 18 січня 2001 року № 2242-III [3], у якому встановлювалося, що до врегулювання порядку реалізації права громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) Земельним кодексом України власники земельних часток (паїв) тимчасово не можуть укладати угоди щодо купівлі-продажу, дарування земельної частки (паю) або іншим способом відчужувати зазначені земельні частки (паї), крім передачі їх у спадщину і при викупі земельних ділянок для державних і суспільних потреб. Ці нормативні акти дуже важливі як для послідовного проведення тої земельної реформи, що була почата в 1990 році, так і для розуміння тих правових засад, що обумовлюють створення і діяльність виробників сільськогосподарської продукції.

Висновок: земельна реформа увела своєю дією поняття приватної власності на землю, заклала основу для подальшого переходу до нових форм господарювання, які б ґрунтувалися на принципах зацікавленості потенційного товаровиробника в результатах своєї діяльності і в якості результатів своєї праці.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 3. – Ст. 27.
3. Закон України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» від 18 січня 2001 року № 2242-III // <http://rada.gov.ua>.
4. Указ Президента України від 30 травня 2001 року № 372 «Про Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки» // <http://rada.gov.ua>.

УМОВИ ТА ПОРЯДОК ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ЗЕМЛЕВЛАСНИКАМ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧАМ

Формирование целостной правовой базы о регулировании вопросов справедливой компенсации за неправомерное нарушение прав собственников земли и землепользователей в Украине еще не завершено. Приняты лишь основные законодательные акты, которые определяют принципиальные положения такой компенсации. Также следует отметить, что между нормами действующих правовых актов по этим вопросам существует некоторые противоречия. Но вместе с тем созданные в нашей стране правовые основания компенсации убытков земельных участков есть существенной гарантией защиты имущественного положения собственников земельной недвижимости.

The formation (organization, development) of a unified legal framework for compensation of losses resulting from improper violation of the rights of landowners and land users in Ukraine has not yet been completed. There have been only a major legislative acts that define the main points of such compensation. In addition, between the standards of these instruments, there are certain contradictions. Nevertheless, the legal regulation of compensation of losses, available in our country, is an essential guarantee for the protection of property rights of landholders and landowners.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що в практичному житті дуже часто власники нерухомого майна і земельних ділянок не отримують відповідних компенсацій та відшкодування реальних збитків.

Відшкодування збитків власникам землі й землекористувачам є однією з важливих гарантій захисту земельних, майнових та інших суб'єктивних прав і законних інтересів що виникають у процесі реалізації вказаними особами прав на землю. Збитки, як і норми про захист земельних прав, також мають свої конституційні підстави, які засновані на ст. 66 Конституції України, згідно з якою кожен зобов'язаний відшкодувати завдані ним збитки.

Зокрема, ст. ст. 97, 101, 146, 147, 152, 155, 156, 211 ЗК України передбачають підстави відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. При цьому юридична природа вказаних у цих статтях збитків, що мають відшкодуватись власникам землі й землекористувачам, у теорії українського цивільного й земельного

права залишається мало дослідженою, що негативно впливає на якість законотворення та правозастосування в цій сфері.

Правові аспекти визначення розміру шкоди, спричиненого порушенням земельного законодавства, не були предметом всебічного наукового аналізу ні представників цивільно-правової науки, ні представників науки земельного права. Однак це не означає абсолютної недослідженості даної проблематики. Так, питання відшкодування шкоди, нанесеної порушенням земельного законодавства, розглянуті в роботах таких вчених земельного права, як С. Алексеев, Ю. Андреева, В. Андрейцева, М. Краснова, В. Решетнікова, В. Семчик, Ю. Шемшученко, В. Янчука, Н. Гавриш, В. Гуревського, І. Каракаша, П. Кулинич, В. Носіка, О. Погрібного, Н. Титової, В. Мунтяна та інших видатних науковців. Також слід зазначити, що до різних аспектів відповідної проблематики неодноразово зверталися вітчизняні й зарубіжні цивілісти-правознавці, зокрема М. Автаєва, М. Волошин [1, с. 64], І. Жилінкова [2, с. 130-136], І. Дзера, М. Кравчук [3, с. 89-93], О. Рябов [4, с. 144], Ю. Толстой [5, с. 118], М. Толчєєв [6, с. 268] та інші.

Відшкодування збитків – цивільно-правова категорія. За загальним правилом, встановленим у ст. 22 Цивільного Кодексу України (далі: ЦК України) [7], особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. При цьому ЦК України визначає межі відшкодування збитків, завданих порушенням цивільного права громадянина чи юридичної особи. До таких збитків ЦК України відносить:

втраги, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Неодержаний доход – це доход, який міг би одержати власник землі, землекористувач, у тому числі орендар, із земельної ділянки і який він не одержав внаслідок її вилучення (викупу) або тимчасового зайняття, обмеження прав, погіршення якості землі або приведення її у непридатність для використання за цільовим призначенням у результаті негативного впливу, спричиненого діяльністю підприємств, установ, організацій та громадян.

Збитки мають відшкодуватися в повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування в меншому або більшому розмірі. Разом з тим майновий обіг диктує і об'єктивні

межі розміру цивільно-правової відповідальності: вона не повинна перевищувати суму збитків або розміри завданої шкоди, оскільки навіть повна компенсація потерпілому не передбачає його збагачення внаслідок правопорушення. ЦК України також встановлює правило, за яким особа, яка порушила право іншої особи й одержала у зв'язку з цим доходи, відшкодовує розмір упущеної вигоди іншій особі. Причому такий розмір упущеної вигоди особи, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право. Нарешті, ЦК України встановлює, що на вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб. Зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду й тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо).

Згідно з п. 8 роз'яснення Вищого арбітражного суду України (далі: ВАС України) «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди» від 1 квітня 1994р. збитки є грошовим вираженням шкоди, а тому на відшкодування збитків, пов'язаних із земельно-правовими відносинами, поширюються загальні правила про відшкодування шкоди, встановлені цивільним законодавством.

Разом з тим у ст. 9 ЦК України зазначено, що норми цього Кодексу застосовуються до регулювання земельних відносин, якщо останні не врегульовані земельним законодавством.

А тому відповідно до п. 5 вищезазначеного роз'яснення, п. 15-16 постанови Пленуму Верховного Суду України (далі: ВС України) «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» від 26 січня 1990р. та п. 1.1 роз'яснення ВАС України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища» від 27 червня 2001р. у питаннях відшкодування шкоди, пов'язаної із земельно-правовими відносинами, слід керуватися правилами земельного законодавства, а в питаннях, не врегульованих земельним або екологічним законодавством, – відповідними правилами цивільного законодавства.

Відповідно до ст. 156 ЗК України, правовими підставами для відшкодування власникам землі й землекористувачам збитків є: вилучення (викуп) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським

і лісогосподарським виробництвом; тимчасове зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання; встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок; погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників; приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан; неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Перелік підстав відшкодування збитків, наведений у ст. 156 ЗК України, не є вичерпним, по-перше, тому, що вона не вказує на вичерпність цього переліку, а ч. 2 ст. 157 ЗК України містить відсильну норму на Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затверджений постановою КМ України від 19 квітня 1993 р. № 284 [8], п. 3 якого вказує на можливість відшкодування й інших збитків, не зазначених у вказаному переліку, по-друге, тому, що, як йшлося вище, у частині, не врегульованій спеціальним земельним законодавством, застосовується екологічне й цивільне законодавство, тобто ч. 4 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. та ст. 22 та 1166 ЦК України, які містять загальні підстави відповідальності за екологічну та будь-яку іншу шкоду. Тому не можна посилатись на ст. 156 ЗК України для обґрунтування звільнення від відшкодування збитків через відсутність підстави відшкодування у переліку цієї статті – треба пам'ятати, що власникам землі і землекористувачам мають бути відшкодовані, якщо інше не передбачено законодавством, будь-які заподіяні їм збитки.

Ч. 1 ст. 157 ЗК України визначає коло суб'єктів, зобов'язаних до відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам. Відповідно до ст. 1166 ЦК України, за загальним правилом, будь-який заподіювач шкоди зобов'язаний її відшкодувати. Але специфікою відшкодування збитків у зв'язку із земельно-правовими відносинами є те, що таке відшкодування може бути як заходом цивільно-правової відповідальності, так і заходом, застосовуваним за правомірні дії. Тому коло суб'єктів, зобов'язаних відшкодувати такі збитки включає заподіювачів не тільки неправомірної а й правомірної шкоди. При цьому, за правилами земельного законодавства, збитки можуть відшкодуватися не заподіювачем шкоди, а вигодонабувачем – суб'єктом, в інтересах якого діяв заподіювач шкоди:

наприклад, згідно з п. 5 Порядку відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затвердженим постановою КМ України від 19 квітня 1993 р. № 284 незважаючи на те, що вилучення (викуп) земель провадиться за рішенням відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, збитки землевласників та землекористувачів, заподіяні таким вилученням (викупом), відшкодовуються не зазначеними органами, а юридичними або фізичними особами, в інтересах яких було прийняте рішення про вилучення (викуп) земель. П. 13 постанови Пленуму ВС України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 25 грудня 1996 р. вилучає, що збитки землевласників та землекористувачів, заподіяні іншими актами органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, вчиненими в інтересах вигодонабувачів (юридичних або фізичних осіб), також підлягають відшкодуванню такими вигодонабувачами. Правило про відшкодування збитків вигодонабувачами застосовується лише у випадках заподіяння збитків правомірними діями і не стосується заподіяння збитків неправомірними діями – в останньому випадку відшкодувати збитки буде орган державної влади, який прийняв неправомірне рішення.

Перелік суб'єктів відшкодування збитків землевласникам та землекористувачам, наведений у ч. 1 ст. 157 ЗК України, не є вичерпним, оскільки не охоплює осіб без громадянства, а також суб'єктів, які завдали збитків іншим шляхом, ніж обмеження прав на землю або заподіяння екологічної шкоди. Однак посилатися на цю статтю для обґрунтування неможливості притягнення даних осіб до відповідальності не можна, позаяк, по-перше, згідно з п. 5 Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затвердженого постановою КМ України від 19 квітня 1993 р., збитки відшкодовуються усіма підприємствами, установами, організаціями та громадянами, які їх заподіяли, незалежно від способу заподіяння збитків, а по-друге, тут застосовуються загальні норми цивільного законодавства, згідно з якими будь-який заподіювач збитків зобов'язаний їх відшкодувати. На нашу думку, щодо терміну «громадянин», вжитому у ст. 157 ЗК України належить застосувати розширене тлумачення і розуміти під ним будь-яку фізичну особу, включаючи особу без громадянства, оскільки відповідно до загального правила, встановленого ст. 26 Конституції України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими

самими правами й свободами, а також несуть такі самі обов'язки, що й громадяни України, і в даному разі немає підстав розглядати положення ст. 157 ЗК України як виняток із загального правила.

Слід мати на увазі, що право на відшкодування збитків мають тільки легітимні власники землі і землекористувачі, адже згідно із ст. 212 ЗК України збитки, заподіяні особам, що самовільно зайняли земельну ділянку, відшкодуванню не підлягають, навпаки – такі особи мають відшкодувати збитки законних власників землі і землекористувачів (п. 13, 17 постанови Пленуму ВС України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ»). Більш того, згідно з п. 16 постанови Пленуму ВС України «Про практику розгляду судами справ про відповідальність за порушення законодавства про охорону природи» від 26 січня 1990 р., коли за час самовільного використання землі правопорушником одержано за це прибутки, які перевищують недоодержані землекористувачем, на користь останнього стягуються з правопорушника фактично одержані прибутки.

Умови та порядок відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам істотно відрізняється від загальновідомих цивільно-правових засад їх компенсації. Так, відповідно до ст. 157 ЗК України відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також зазначені органи та особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу, в тому числі внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами.

Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам затверджено постановою КМ України від 19 квітня 1993р. № 284. Відповідно до п. 1 зазначеного Порядку затвердженого постановою КМ України від 19 квітня 1993р. № 284 власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні вилученням (викупом) та тимчасовим зайняттям земельних ділянок, встановленням обмежень щодо їх використання, погіршенням якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей земельних ділянок або приведенням їх у непридатний для використання стан та неодержанням доходів у зв'язку з тимчасовим невикористанням земельних ділянок.

Розміри збитків визначаються комісіями, створеними Київською та Севастопольською міськими, районними державними адміністраціями, виконавчими комітетами міських (міст обласного підпорядкування) Рад народних депутатів.

Результати роботи комісій оформляються відповідними актами, що затверджуються органами, які створили ці комісії. Затверджений в установленому порядку такий акт може бути визнаний недійсним за заявою зацікавленої особи у загальному порядку [9, с. 517].

Збитки відшкодовуються власникам землі й землекористувачам, у тому числі орендарям, підприємствами, установами, організаціями та громадянами, що їх заповдіяли, за рахунок власних коштів. Відшкодування при викупі проводиться не пізніше одного місяця після затвердження актів комісій, а при вилученні земельних ділянок – після прийняття відповідною Радою народних депутатів рішення про вилучення (викуп) земельних ділянок у період до видачі документа, що посвідчує право на земельну ділянку підприємства, установи, організації або громадянина.

У п. 6 Порядку передбачається можливість договірною визначення розміру компенсації збитків самими заінтересованими сторонами. Так, при тимчасовому зайнятті земельних ділянок для розвідувальних робіт збитки визначаються за угодою між власниками землі або землекористувачами та підприємствами, установами й організаціями – замовниками розвідувальних робіт з обумовленням розмірів збитків і порядку їх відшкодування в договорі. При недосягненні згоди розміри збитків визначаються комісіями створюваними Київською та Севастопольською міськими, районними державними адміністраціями, виконавчими комітетами міських (міст обласного значення) рад.

Підсумовуючи вищевикладене, формування цілісної правової бази щодо регулювання питань справедливої компенсації за неправомірне порушення прав власників земельних ділянок та землекористувачів в Україні ще не завершено. Прийняті лише основні законодавчі акти, які визначають принципові положення щодо надання такої компенсації. До того ж між нормами чинних правових актів з цих питань існують певні суперечності. Разом з тим створені в нашій країні правові засади компенсації втрати земельних ділянок є вагомим гарантією захисту майнового стану власників земельної нерухомості.

Правовій системі минулих років в основному була притаманна охорона прав. Вона була властива кримінальному, адміністративному, трудовому, земельному та іншим галузям права. Інститут захисту прав в основному складали цивільно-правові норми. Поновлення усієї системи українського законодавства і права з одночасним розширенням змісту самих суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб, призвело до широкого визнання сучасною юриспруденцією, поряд з охороною прав, здійснення захисту прав [10, с. 33]. Адже гл. 23 ЗК України цілком присвячена захисту прав на землю, що свідчить про формування земельно-правового інституту захисту суб'єктивних земельних прав.

Література:

1. Автаева Н., Волошин Н. П. Гражданско-правовая защита социалистической собственности. – М., 1974. – 202 с.
2. Жилінкова І. Превентивний спосіб захисту права власності // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3. – С. 130-136.
3. Кравчук М. Захист права власності у період гетьманату П. Скоропадського // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса, 2004. – Вип. 23. – С. 89-93.
4. Рябов А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР. – Казань, 1982. – 144 с.
5. Толстой Ю. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. – Л., 1955. – 118 с.
6. Толчеев Н. Судебная защита права собственности / Под. ред. В. М. Жуйкова. – М., 2001. – 268 с.
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 22.
8. Про порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р. № 284 // Зібрання постанов Уряду України. – 1993. – № 10.
9. Земельний кодекс України з постатейними матеріалами: Збірник нормативно-правових актів та матеріалів судової практики: Видання 2-е. За станом нормативно-правових актів та актів органів судової влади на 1 лютого 2007 року / Упорядник А. М. Мірошніченко. Науковий редактор В. В. Носік. – К., 2006. – 720 с.
10. Каракаш І. Способи захисту й охорони права власності на природні об'єкти та їх ресурси // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса, 2004. – Вип. 22. – С. 712-718.

Городецька І. А., Національний університет біоресурсів
і природокористування України

ДЕРЖАВНИЙ ІНСПЕКТОР З КОНТРОЛЮ ЗА ВИКОРИСТАННЯМ ТА ОХОРОНОЮ ЗЕМЕЛЬ ЯК НОСІЙ ДЕРЖАВНО-ВЛАДНИХ ФУНКЦІЙ ТА ПОВНОВАЖЕНЬ

На основе анализа научных исследований деятельности государственных инспекций, функций и полномочий органов исполнительной власти как разновидности органов государства, определены государственно-властные функции и полномочия Государственной инспекции по контролю за использованием и охраной земель и ее государственных инспекторов, осуществляемые от имени государства и позволяющие обеспечивать государственный контроль за использованием и охраной земель.

Functions and powers of the state inspection on the use and protection of land and its state inspection undertake on behalf of the state and to provide for the public control over land use and protection have been defined, based on the analysis of research activities of the state inspections, functions and powers of the executive authorities as a variety of state-defined public authorities.

Наукове дослідження проблем здійснення державного контролю за використанням та охороною земель в сучасних умовах є дуже актуальним і має важливе теоретичне та практичне значення для регулювання якісно нових земельних відносин. Виконання в повному обсязі завдань щодо здійснення державного контролю у сфері земельних відносин стає можливим лише з підвищенням ефективної діяльності контролюючих органів, яка спрямована на запобігання, своєчасне виявлення і припинення правопорушень. Реалізація функцій та повноважень, покладених на державні інспекції, як спеціалізовані органи контролю виконавчої влади, у повній мірі залежить від ефективної діяльності державних інспекторів.

19 жовтня 2009 р. набрала чинності постанова КМ України від 30 вересня 2009 р. № 1064 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України», якою внесено відповідні доповнення до постанови КМ України від 26 серпня 2009 р. № 901 «Про додаткові заходи щодо врегулювання земельних відносин» і ліквідовано Державну інспекцію з контролю за використанням та охороною земель (далі – Держземінспекція), що діяла у складі Держкомзему як урядовий орган державного управління, та її

територіальні органи. Разом з тим, Уряд постановив внести зміни у Положення про Державний комітет України із земельних ресурсів, затверджене постановою КМ України від 19 березня 2008 р. № 224, згідно з якими Держкомзем здійснює свої повноваження безпосередньо і через утворені в установленому порядку територіальні органи не лише в АРК, областях, містах Києві та Севастополі, а й у районах, містах, а також через міськрайонні, міжміські, міжрайонні територіальні органи, і що Держземінспекція, яка є структурним підрозділом його центрального апарату, має територіальні підрозділи у складі всіх вище зазначених територіальних органів Держкомзему.

Метою цієї статті є дослідження статусу державного інспектора з контролю за використанням та охороною земель як носія державно-владних функцій та повноважень.

Проблеми контролю та діяльності державних інспекцій досліджувались у працях науковців різних часів: В. Афанасьєва, І. Веремеєнка, В. Горшенєва, М. Єропкіна, Я. Здіра, О. Кармолицького, Ю. Козлова, В. Костилова, Т. Кичиліук, В. Курила, Б. Лазарева, Н. Лебідь, О. Лук'янова, О. Луньова, В. Манохіна, О. Піддубного, М. Студенікіної, С. Хом'яченко, А. Шергіна, Е. Шоріної, Ц. Ямпольської та інших.

Характер і зміст компетенції державних інспекцій дозволяє визначити їх як самостійні державні органи виконавчої влади надвідомчої компетенції, які здійснюють функції контролю щодо діяльності державних органів, їх посадових осіб, фізичних і юридичних осіб у конкретних галузях народного господарства або в державному управлінні щодо дотримання законності [1, с. 65]. Як відомо, органи виконавчої влади є одним з різновидів органів держави. Тому лише після розкриття загальних рис, які притаманні всім без винятку державним органам, можна аналізувати функції та повноваження, виконувані цими органами, звертаючи увагу на їх специфіку.

В науковій та навчальній літературі існують різні підходи щодо визначення змісту поняття органу держави. В. В. Копейчиков визначає державний орган як такий, що має свою структуру і організований державою чи безпосередньо народом колектив державних службовців, який (орган) наділений державними владними повноваженнями, має притаманну йому структуру і здійснює державно-організаторські, розпорядчі, судові та інші функції, відповідно до свого призначення [2, с. 79]. Державним органом, на думку

А. І. Денисова, називається певним чином організована група людей, яка діє у відповідній сфері, в межах своєї компетенції і бере участь у реалізації певних державних функцій [3, с. 215]. М. І. Байтін визначив державний орган як юридично оформлену, організаційно і господарсько відокремлену частину державного механізму, яка складається з державних службовців, наділена державно-владними повноваженнями і необхідними матеріальними засобами для здійснення в межах своєї компетенції певних завдань та функцій держави [4, с. 97]. Наведені вище визначення вказують на виділення певних ознак державного органу, а саме, виокремленість органу як відносно самостійної частини державного механізму (апарату) і наділення його державно-владними повноваженнями з метою безпосередньої участі в реалізації державних функцій. Органи держави мають певні ознаки, а саме: державно-владні повноваження, що дозволяють йому чинити юридично обов'язкові дії; передбачені законом функції, які він здійснює від імені держави, має визначену законом компетенцію, свій предмет відання, свої взяті у єдності коло і об'єм повноважень та обов'язків; організаційну структуру, територіальний масштаб діяльності, систему службової підзвітності та службову дисципліну; державне, казенне майно, яке знаходиться в його оперативному управлінні [5, с. 71].

У правовому регулюванні діяльності органів виконавчої влади суттєве значення має науково обґрунтоване визначення виконуваних цими органами функцій та їх компетенції. Дослідженню функцій органів виконавчої влади (їхньої сутності, видів, ролі, класифікації, подільності) присвятили свої праці такі науковці, як В. Б. Авер'янов, В. Г. Вишняков, Ю. М. Козлов, Б. М. Лазарєв, М. І. Пискотин, В. І. Попова, Л. А. Симонян, Ц. А. Ямпольська та інші. Серед науковців немає єдиної точки зору стосовно самого поняття «функція органу виконавчої влади», адже різні автори акцентують увагу на тому чи іншому критерії або ознаці, називають деякі з них істотними, деякі факультативними, і навпаки. Вченими у галузях теорії державного управління та науки адміністративного права визначені істотні ознаки поняття «функція державного органу», які вказують на такі істотні риси функцій державних органів, як: типовість та якісна однорідність видів діяльності, що об'єднуються у функцію; визначеність сфери впливу або напрямку (вектора) діяльності державного органу; складова частина змісту управлінської діяльності державного органу; об'єктивна обумовленість цілям та завданням державного управління; обумовленість

потребам об'єктів управління – «споживачів функцій». Можна погодитись з позицією, що оскільки орган виконавчої влади є, як відомо, різновидом державного органу, то цілком виправданим буде перенесення всіх зазначених вище ознак функції органу державної влади на функцію органу виконавчої влади [6, с. 106].

В адміністративно-правовій літературі є різні варіанти класифікацій функцій органів управління, оскільки автори вкладають в одні й ті самі функції різні змісти та значення, по різному поділяють їх на види, вказують на їх групову приналежність [7, с. 32-39; 8, с. 14-21]. І все ж, зважаючи на різноманітність видової класифікації функцій державних органів, варто відзначити, що більшість авторів одностайні щодо існування таких функцій, як планування, прогнозування, керування, організація, регулювання, координація, облік, контроль.

Враховуючи викладене, а також аналіз чинного законодавства, що безпосередньо регулює державний контроль за використанням та охороною земель, визначимо функції Держземінспекції.

Перша і основна функція – це контроль. Підконтрольними об'єктами при цьому виступають як органи державної влади та органи місцевого самоврядування України, так і фізичні та юридичні особи України, інших країн та особи без громадянства. Відповідний контроль організується та здійснюється на всіх стадіях земельного процесу.

Збір, обробка, аналіз інформації, передача її іншим органам – це друга функція у нашому переліку. Її можна визначити як інформаційно-аналітичну функцію. Держземінспекція організовує збирання, зведення та аналіз інформації щодо використання та охорони земель, а також взаємодіє з засобами масової інформації з питань висвітлення актуальних проблем здійснення державного контролю за використанням та охороною земель.

Третью можна назвати функцію організації, яка пов'язана зі створенням організаційного механізму. Її мета – сформулювати керуючі та керовані системи, а також зв'язки й відносини між ними. Зміст функції організації включає побудову структури Держземінспекції, встановлення взаємозв'язків з її структурними підрозділами, підбір і розстановку кадрів, штатний розпис, утворення колегії для узгодженого вирішення питань, що належать до компетенції Держземінспекції тощо.

Держземінспекція має розв'язувати як повсякденні завдання, так і перспективні проблеми. Тому наступною є функція прогнозування –

передбачення, систематичне дослідження стану, структури, динаміки та перспектив будь-яких явищ і процесів, пов'язаних зі здійсненням державного контролю за використанням та охороною земель.

Наступною є функція планування, адже тільки визначивши цілі, напрями, завдання, засоби реалізації тих чи інших процесів може бути досягнуто конкретної мети.

Функція регулювання охоплює переважно поточні заходи щодо будь-яких відхилень від завдань і заданих програм. За допомогою регулювання здійснюється безпосереднє керівництво, поведінка керованих об'єктів.

Координація – це функція, яка передбачає узгодження дій різних об'єктів з метою досягнення певних загальних цілей.

Здійснення функцій державних органів залежить від їхньої компетенції. Компетенція органів виконавчої влади – це юридичне відображення (опосередкування) покладених на них функцій у спеціальних, так званих компетенційних нормативно-правових актах шляхом закріплення цілей, завдань і необхідного для їх реалізації комплексу прав і обов'язків, тобто державно-владних повноважень [9, с. 265]. Компетенція характеризується як складна правова категорія і включає предмет відання та повноваження [10, с. 175].

Повноваження, з одного боку, є специфічною ознакою органу (що розглядалося вище), а з іншого – прямим вираженням державного владування. При дослідженні змісту державно-владних повноважень Ц. А. Ямпольська зазначила, що вони складаються з нерозривно пов'язаних між собою елементів, серед яких найбільш важливе значення мають: право органів держави видавати правові акти, які є обов'язковими для всіх громадян і посадових осіб; забезпечення виконання цих актів заходами виховання, переконання і заохочення; захист вказаних актів від порушень шляхом застосування заходів державного примусу [11, с. 17-18]. При характеристиці компетенції органу виконавчої влади, державно-владні повноваження розглядають як комплекс прав і обов'язків, визначених відповідним органом державної влади (Верховною Радою, Президентом України, Кабінетом Міністрів тощо) у певних нормативно-правових актах, шляхом реалізації яких орган виконавчої влади здійснює свою діяльність [6, с. 120].

Аналіз положень про державні інспекції показує, що вони наділені різноманітними і широкими повноваженнями, які дозволяють здійснювати функції і завдання, що стоять перед ними. Я. А. Здир виділяє дві основні групи повноважень державних інспекцій по

здійсненню контролю: повноваження по організації контролю та нагляду; повноваження по застосуванню заходів примусу до винних осіб [12, с. 97]. Державно-владні повноваження, якими наділені держані інспекції, на думку М. С. Студенікіної, умовно можна поділити на повноваження: по розробці та затвердженню норм і правил, виконання яких покликана контролювати інспекція, по методичному керівництву та координації діяльності підконтрольних об'єктів; по організації та проведенню контролю; по застосуванню заходів державного примусу [13, с. 26]. Н. В. Лебідь зазначає, що державні інспекції наділені цілим комплексом державно-владних надвідомчих повноважень, які доцільно розділити на три групи: повноваження щодо попередження правопорушень; повноваження щодо припинення правопорушень; повноваження щодо застосування адміністративних стягнень [1, с. 74-75]. Юридично-владні повноваження Держземінспекції, Т. С. Кичилук поділяє на: інспекційні; організаційно-розпорядчі; дозвільні; інформаційні; охоронні [14, с. 12]. Хоча, Н. Р. Малишевою, у науково-практичному коментарі Земельного кодексу України, запропоновані Т. С. Кичилук повноваження Держземінспекції визначені як її додаткові функції [15, с. 518].

Аналіз законодавчо закріплених прав державних інспекторів з контролю за використанням і охороною земель, а також вивчення їх практичної діяльності щодо контролю дозволяє стверджувати, що ця діяльність складається з таких складових частин, як: попереджувальна робота; робота зі своєчасного виявлення правопорушень; робота із притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності. Тому, на нашу думку, державно-владні повноваження державних інспекторів з контролю за використанням та охороною земель доцільно розділити на три групи: 1) повноваження щодо попередження правопорушень; 2) повноваження щодо припинення правопорушень; 3) повноваження щодо застосування адміністративних стягнень.

Перша група повноважень відіграє важливу роль у справі забезпечення законності та становить комплекс заходів впливу морального, фізичного, організаційного та іншого характеру, які дають змогу виявляти і не допускати правопорушень у сфері земельних відносин. Вони носять профілактичний порядок і виражаються, як правило, у вигляді певних обмежень і заборон.

Для здійснення попереджувальної роботи державні інспектори з контролю за використанням та охороною земель мають право: без-

перешкодно обстежувати в установленому законодавством порядку земельні ділянки, що перебувають у власності та користуванні юридичних і фізичних осіб, перевіряти документи щодо використання та охорони земель; проводити у випадках, встановлених законом, фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку як допоміжний засіб для запобігання порушенням земельного законодавства України; отримувати в установленому законодавством порядку від центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності і господарювання документи, матеріали та іншу інформацію, необхідну, для виконання покладених на Держземінспекцію завдань; надавати методичну допомогу і рекомендації органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, власникам землі, землекористувачам з питань використання і охорони земель; вивчати і впроваджувати у практику досягнення вітчизняної та зарубіжної науки і техніки для здійснення державного контролю за використанням і охороною земель; взаємодіяти з засобами масової інформації з питань висвітлення актуальних проблем здійснення державного контролю за використанням і охороною земель та інші.

Другою групою повноважень державних інспекторів Держземінспекції є повноваження щодо припинення правопорушень. Сутність цих повноважень полягає в застосуванні уповноваженими на те органами чи посадовими особами у передбачених законом випадках і в установленому порядку примусовому припиненні правопорушень, що спрямоване на недопущення шкідливих наслідків протиправної поведінки, забезпечення провадження в справах про адміністративні правопорушення і притягнення винних до адміністративної відповідальності. Державні інспектори з контролю за використанням і охороною земель наділені комплексом прав, що дозволяють їм здійснювати повноваження щодо припинення правопорушень, а саме: давати обов'язкові для виконання вказівки (приписи) з питань використання та охорони земель і дотримання вимог законодавства України про охорону земель відповідно до їх повноважень; складати акти перевірок чи протоколи про адміністративні правопорушення у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог законодавства про охорону земель та розглядати відповідно до законодавства справи про адміністративні правопорушення, а також подавати в установленому законодавством України порядку до відповід-

них органів матеріали перевірок щодо притягнення винних осіб до відповідальності; у разі неможливості встановлення особи правопорушника земельного законодавства на місці вчинення правопорушення доставляти його до органів внутрішніх справ чи місцевих органів виконавчої влади для встановлення особи порушника та складання протоколу про адміністративне правопорушення та інші.

З моменту припинення правопорушення одним з головних завдань є покарання винної особи, для чого треба мати необхідне коло повноважень. Тому третьою групою повноважень державних інспекторів з контролю за використанням і охороною земель є повноваження щодо застосування адміністративних стягнень, які застосовуються у процесі спеціальної адміністративно-юрисдикційної діяльності.

Проведений аналіз наукових досліджень функцій та повноважень органів виконавчої влади як різновиду органів держави, діяльності державних інспекцій, дозволяє зробити висновок, що Держземінспекція та її державні інспектори наділені комплексом державно-владних функцій та повноважень, які здійснюються від імені держави і дозволяють забезпечувати державний контроль за використанням та охороною земель.

Література:

1. Лебідь Н. В. Адміністративно-правовий статус державних інспекцій в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Н. В. Лебідь. – Х., 2004. – 202 с.
2. Теорія держави і права: навч. посібник / Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. та ін. – К.: Юрінформ, 1995. – 189 с.
3. Денисов А. И. Теория государства и права / Денисов А. И. – М.: Юрид. лит., 1980. – 215 с.
4. Теория государства и права: курс лекций / Байтин М. И., Григорьев Ф. А., Зайцев И. М. и др. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с.
5. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: експериментальний підручник / Скакун О. Ф., Подберезський М. К. – Х.: Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 1996. – 326 с.
6. Державне управління: проблеми адміністративно – правової теорії та практики / В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Ю. П. Битяк та ін. За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Факт, 2003. – 384 с.
7. Лазарев Б. М. Компетенция органов управления / Лазарев Б. М. – М.: Юрид. лит., 1972. – 280 с.

8. Бельский К. С. О функциях исполнительной власти / К. С. Бельский // Государство и право. – 1997. – № 3. – С. 14 – 21.
9. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закл.: у 2 т. / Авер'янов В. Б., Андрійко О. Ф., Битяк Ю. П. та ін. – К.: Юридична думка, 2004. – Т. 1: Загальна частина – 2004. – 584 с.
10. Муніципальне право України: підруч. / В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фрицький, М. О. Баймуратов та ін. За ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
11. Ямпольская Ц. А. Органы советского государственного управления в современный период / Ямпольская Ц. А. – М.: Юрид. лит., 1954. – 165 с.
12. Здир Я. А. Государственные инспекции в СССР / Я. А. Здир – М.: Юрид. лит., 1960. – 134 с.
13. Студеникина М. С. Государственные инспекции в СССР / М. С. Студеникина – М.: Юрид. лит., 1987. – 108 с.
14. Кичилюк Т. С. Державний контроль за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Т. С. Кичилюк. – Київ, 2007. – 19 с.
15. Земельний кодекс України: науково-практичний коментар / Л. О. Бондар, А. П. Гетьман, В. Г. Гончаренко та ін. За заг. ред. В. В. Медведчука. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 656 с.

Василенко М. Д., ОНЮА

РЕЄСТРАЦІЯ ТА ЕКСПЕРТИЗА ПРОЕКТІВ ТЕХНОПАРКІВ В СВІТЛІ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

В работе проведен хозяйственно-правовой анализ относительно вопросов регистрации технопарков и их проектов, а также исследовано особенности проведения экспертизы самих проектов технопарков. Показано, что экспертиза и регистрация проектов технопарков является важным, но достаточно сложным процессом, который состоит из нескольких частей, и направленный на подтверждение инновационного содержания проекта, а также достоверности и возможности его выполнения. В настоящее время действующая система рассмотрения и экспертизы проектов имеет практически запретительный характер и должна быть упрощена.

Economic and legal analysis concerning the issues of technological parks' and their projects' registration and their essential features was made, and peculiarities of the expertise of technological parks' projects were also studied. Thus, projects examination and registration of technological parks is an important and also a very difficult process that consists of several stages directed in support of innovative maintenance of a project, it's authenticity and possibility of its implementation. Presently, the operating system of consideration and examination of projects has practically prohibitive nature and must be a subject to simplification.

Від розвитку інноваційної сфери залежить положення країни в міжнародній системі розподілу праці, а реалізація інноваційно-технологічного потенціалу визначає її місце (див. [1, 2]). Саме інноваційна діяльність є тою сферою, що потребує адміністративного і господарського правового супроводження з боку держави для вирішення її проблем сьогодення [3, 4]. Разом з відсутністю м'якого господарсько-правового регулювання, значної державної фінансової допомоги та необхідного пільгового режиму інноваційної діяльності гальмом у становленні технопарків є ще досить нерозвинена законодавча і нормативна база з питань щодо пільг та оподаткування технопарків. Останні мають бути центрами інноваційної діяльності, що конкретизовано в законодавчому порядку. Робіт юридичного характеру, присвячених дослідженню діяльності технопарків в спеціальному режимі, який прописано Законом "Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків" (остання редакція) [5] небагато. Так, ще до прийняття останньої редакції Закону [5] у роботі О. Зельдіної [6] йдеться про правові проблеми функціонування спеціального режиму на території технопарків, коли відомо, що технопарки в Україні не мають власної території, а спеціальний режим розповсюджується тільки на інноваційні проекти технопарків. Виконавцем інноваційного проекту може бути юридична особа в межах всієї України. В роботах О. Сімсон [7] та М. Василенка [8] при обговоренні діяльності технопарків вже враховані зміни до Закону, що були внесені в 2006 році. О. Буткевич та А. Храбров [9] відзначають, що за законодавством України технопарки мають розглядатися як спеціальні економічні зони. Однак вони не мають усіх ознак таких зон, оскільки в основу їх створення покладено територіальну концепцію. Автори [9] роблять висновок, що технопарки не є економічними зонами України. Ю. Атаманова в монографії [10, с. 329] в параграфі, присвяченому технопаркам

вважає, що існує недосконалість обраної форми моделі функціонування технопарків, і вона потребує доопрацювання. Однак, після внесення змін в 2006 році труднощі виникають на усіх етапах діяльності технопарків. До цього таких сильних збоїв у діяльності технопарків не було. При цьому сьогодні діяльність технопарків практично зведена до нуля і мова може йти по великому рахунку тільки про відродження в Україні технопаркової діяльності. Фактично в країні перервано природний хід безперервної розробки й затвердження інноваційних проектів технопарків. Деякі технопарки, які прописані в преамбулі Закону досі не отримали свідоцтва про реєстрацію технопарку через складні бюрократичні перешкоди і неможливість спокійно працювати в майбутньому. Видача свідоцтв визначеним за законодавством технопаркам є обов'язковою і мала відбуватися автоматично, бо технопарки вже проходили відповідну складну процедуру у Верховній Раді при включенні їх до базового Закону.

Метою роботи є проведення господарсько-правового аналізу щодо питань реєстрації технопарків та їх проектів, а також дослідження особливостей проведення експертизи самих проектів технопарків.

Як відомо, в Україні технопарки не мають власної території – вони є “віртуальними” [4]. В умовах сучасної України так склалося, що під спеціальний режим господарської діяльності підпадають не самі технопарки, а лише інноваційні проекти технопарків, які пройшли державну експертизу та реєстрацію. І це дійсно принциповий момент, який не є відображеним в ГК України, а прописаний в чинному Законі “Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків”.

Обговорюючи питання державної реєстрації технопарків, слід зазначити, що в преамбулі вказаного вище Закону є перелік усіх шістнадцяти технопарків, на які законодавчо розповсюджується спеціальний режим діяльності. Однак ті складнощі, з якими йде отримання свідоцтв про реєстрацію технопарків свідчать про важливий правовий нігілізм з боку владних виконавців Закону, які реально впливають на процес державної експертизи, реєстрації та видачі свідоцтв про державну реєстрацію проектів. А це важливий момент, без якого у спеціального режимі не може бути ніякої діяльності. Так, у спеціальному режимі господарювання можуть бути тільки проекти зареєстрованих технопарків, які після державної реєстрації технопарку мають проходити відбір і складний про-

цес відповідної державної експертизи і реєстрації проектів. Саме держава підтримує прискіпливий підбір проектів технопарків, бо останні претендують на реєстрацію проектів як інноваційних проектів таких парків і відповідні пільги. Тому невід'ємною складовою частиною відбору проектів є саме державна експертиза. Це цілком виправдано у разі, коли проекти, які прийнято до виконання, мають серйозні фінансові преференції. Державна експертиза інноваційних проектів передбачена ст. 330 ГК України, де в п. 1 прописано, що інноваційні проекти, що інвестуються за рахунок Державного бюджету України або місцевих бюджетів, а також проекти, замовниками яких є органи державної влади або органи місцевого самоврядування, підлягають обов'язковій державній експертизі відповідно до законодавства. Інноваційні проекти, що інвестуються за рахунок інших джерел, підлягають обов'язковій державній експертизі відповідно до законодавства. Інноваційні проекти, що інвестуються за рахунок інших джерел, підлягають обов'язковій державній експертизі з питань додержання екологічних, містобудівних та санітарно-гігієнічних вимог. В цілому державна експертиза інноваційних проектів керується низкою законів України: Законами "Про інноваційну діяльність", "Про наукову і науково-технічну діяльність", "Про наукову і науково-технічну експертизу", "Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні", а також Законами "Про енергозбереження", "Про екологічну експертизу". Однак відомий Закон України "Про інноваційну діяльність" практично не діє, а Закон України "Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків", що був прийнятий для створення та застосування конкурентоспроможної продукції та посилення впливу інноваційних чинників на структурну переорієнтацію господарства країни, в останні роки не є ефективним.

Згідно зі ст. 1 розділу 1 Закону "Про наукову і науково-технічну експертизу", наукова і науково-технічна експертиза – це діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів [11].

Наукова і науково-технічна експертиза у сфері науково-технічних розробок та дослідно-конструкторських робіт, фундаментальних і прикладних досліджень, у тому числі на стадії їх практичного застосування (впровадження, використання, наслідки використання тощо) проводиться науково-дослідними організа-

ціями та установами, вищими навчальними закладами, іншими організаціями та окремими юридичними і фізичними особами, які акредитовані на цей вид діяльності. Ст. 2 розділу 1 цього Закону визначає основні завдання експертизи: “Основними завданнями наукової і науково-технічної експертизи є: об’єктивне, комплексне дослідження об’єктів експертизи; перевірка відповідності об’єктів експертизи вимогам і нормам чинного законодавства; оцінка відповідності об’єктів експертизи сучасному рівню наукових і технічних знань, тенденціям науково-технічного прогресу, принципам державної науково-технічної політики, вимогам екологічної безпеки, економічної доцільності; аналіз рівня використання науково-технічного потенціалу, оцінка результативності науково-дослідних робіт і дослідно-конструкторських розробок; прогнозування науково-технічних, соціально-економічних і екологічних наслідків реалізації чи діяльності об’єкта експертизи; підготовка науково обґрунтованих експертних висновків”. За ст. 5 того ж Закону щодо об’єктів наукової та науково-технічної експертизи така експертиза проводиться на ефективність інноваційних проєктів; не стосується також інших об’єктів наукової і науково-технічної діяльності, щодо яких виникає потреба у проведенні експертизи, отриманні науково обґрунтованих експертних висновків. У ст. 13 Закону законодавець закріпив положення, що об’єкти наукової і науково-технічної експертизи можуть передаватися на попередню, первинну, повторну, додаткову, контрольну наукову і науково-технічну експертизи. Характерними особливостями попередньої та первинної експертиз мають бути: попередньої – проведення експертизи на підставі узагальненого документа; первинної – проведення експертизи на підставі узагальненого документа та на підставі проєктного документа. У розділі 3 ретельно визначені права та обов’язки суб’єктів наукової і науково-технічної експертизи, – його статті спрямовані на об’єктивність експертизи.

В зв’язку з тим, що інноваційна діяльність передбачає отримання інноваційного продукту та інноваційної продукції, а також її реалізацію на ринку згідно з діючими законодавчими та іншими нормативно-правовими документами, структура експертної діяльності повинна включати підтвердження достовірності та ряд інших адміністративно-кадрових заходів. Експертизу технопарків і їх проєктів проводить Державне підприємство “Український державний центр науково-технічної та інноваційної експертизи”. Згідно із Законом “Про наукову і науково-технічну

експертизу” (Розд. 6, ст. 31) проведення державної наукової і науково-технічної експертизи проводиться за рахунок державного бюджету, позабюджетних коштів або коштів замовника. Що стосується технопарків, то експертиза проводиться тільки за рахунок коштів замовника. Розмір цих коштів встановлює виконавець. Вона є не об’єктивною, бо залежить від того які гроші платить виконавець, і тільки. Практика країн-членів ЄС свідчить, що експертиза має проводитися тільки за рахунок державного бюджету. Тоді вона є реально об’єктивною. В зв’язку з цим пропонується проводити вказані експертизи виключно за рахунок державного бюджету.

Постанова Кабінету Міністрів України “Деякі питання організації діяльності технологічних парків” [12], де йдеться про конкретні питання: прописано порядок державної реєстрації технопарків і порядок реєстрації та експертизи проєктів, прийнята на виконання Закону “Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків”, обмежує дію Закону. В зв’язку з цим, розглянемо цю постанову детальніше.

Проєкт готується за формою, затвердженою МОН, за погодженням з Мінекономіки, Мінфіном, Мінпромполітики, Державною податковою адміністрацією та Держмитслужбою. Державна реєстрація проєкту здійснюється МОН за поданням Національної академії наук при наявності підготовлених технопарком: заяви згідно з додатком 1; проєкту, підписаного керівниками керівного органу парку, учасниками технопарку та/або спільного підприємства – для технопарку – групи юридичних осіб. Технопарк несе відповідальність за достовірність інформації, що міститься в підготовлених ним документах.

МОН реєструє подані документи, проводить перевірку відповідності документів вимогам пункту 3 цього Порядку, здійснює державну наукову та науково-технічну експертизу, передає їх на розгляд Мінекономіки, Мінфіну, Мінпромполітики, Державної податкової адміністрації та у разі потреби інших центральних органів виконавчої влади. Однак процедура експертизи більше схожа на таку, що носить заборонний характер. І хоча, вона здійснюється МОН відповідно до Закону України “Про наукову та науково-технічну експертизу”, який визначає правові, організаційні і фінансові основи експертної діяльності в науково-технічній сфері, а також загальні основи і принципи регулювання суспільних відносин у галузі організації та проведення наукової та науково-

технічної експертизи з метою забезпечення наукового обґрунтування структури і змісту пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, наукових, науково-технічних, соціально-економічних, екологічних програм і проектів, визначення напрямів науково-технічної діяльності, аналізу та оцінки ефективності використання науково-технічного потенціалу, результатів досліджень, на наш погляд, вона має бути спрощеною. Експертиза проводиться на замовлення виконавця проекту. Строк експертизи не може перевищувати 30 днів з моменту реєстрації МОН документів. Враховуючи дискусійний характер процедури експертизи, розглянемо її детальніше.

За дорученням МОН уповноважена експертна організація оформляє за результатами експертизи висновок, який затверджується наказом МОН. У разі невідповідності поданих Національною академією наук документів вимогам, визначеним у пункті 3 цього Порядку, МОН повертає їх протягом п'яти робочих днів з моменту реєстрації Національної академії наук з обґрунтуванням причини. Центральні органи виконавчої влади розглядають документи з урахуванням критеріїв, визначених МОН, і не пізніше ніж через 20 днів з моменту їх надходження подають МОН висновки щодо реєстрації проекту.

На підставі позитивних висновків МОН протягом 10 робочих днів з моменту їх надходження приймає рішення про державну реєстрацію проекту, згідно з яким вносить проект до державного реєстру, що ведеться у спеціальному журналі, і видає керівникові технопарку або його керівному органу (уповноваженій керівником особі) свідоцтво про державну реєстрацію проекту за формою згідно з відповідним додатком, що фіксується у спеціальному журналі за підписом особи, яка видала, і особи, яка одержала свідоцтво.

Таким чином, свідоцтво, як вже відзначалося, видається на строк реалізації проекту, але не більш як на п'ять років. Після закінчення визначеного строку державна реєстрація і відповідний запис у державному реєстрі скасовуються за рішенням МОН. Про скасування державної реєстрації проекту МОН повідомляє у триденний строк з моменту прийняття рішення керівнику технопарку, виконавця проекту, Мінфін та орган державної податкової служби, а у разі коли скасовано державну реєстрацію проекту, яким передбачено номенклатуру ввезення, Держмитслужбі.

Саме свідоцтво (тільки на конкретний проект) є підставою для запровадження спеціального режиму інноваційної діяль-

ності відповідно до вимог Закону України “Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків” та відкриття спеціальних рахунків.

В цій Постанові прописано, що цільові субсидії, передбачені Законом України “Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків”, надаються технологічному парку та виконавцю проекту починаючи з дня державної реєстрації проекту та відкриття спеціального рахунка в територіальному органі Державного казначейства відповідно до його Наказу № 221 від 2 грудня 2002 р. для зарахування сум податку на прибуток підприємств, одержуваного виключно від реалізації проекту, за умови подання виконавцем проекту до органу державної податкової служби за його місцезнаходженням і до органу митного контролю нотаріально засвідченої копії свідоцтва про державну реєстрацію проекту, копії проекту та номенклатури ввезення.

У разі надходження до МОН негативного висновку, оформленого за результатами експертизи, або висловлення центральними органами виконавчої влади зауважень до проекту, що розглядається, МОН приймає рішення про вмотивовану відмову в державній реєстрації проекту та у триденний строк повертає Національній академії наук документи з обґрунтуванням причини.

Національна академія наук разом з технопарком, у реєстрації проекту якого відмовлено, мають право після доопрацювання документів повторно подати їх на розгляд МОН. Однак кваліфікація експертів НАН України є вищою, ніж МОН України. Про це свідчить той факт, що за українським законодавством всі бюджетні теми МОН України передаються на експертизу в НАН України. Таким чином, відбувається суттєве протиріччя, яке законодавчо може бути усунуто в любий бік, але все одно потребує усунення.

МОН реєструє документи відповідно до Порядку реєстрації та експертизи проектів, встановленого постановою Кабінету Міністрів України “Деякі питання організації діяльності технологічних парків” (п. 3, 4) та передає їх на розгляд центральних органів виконавчої влади, які висловили зауваження. Строк розгляду документів не може перевищувати 20 днів з моменту їх надходження. У разі повторного надходження зауважень від центральних органів виконавчої влади МОН може внести у триденний строк подані технопарком документи на розгляд Комісії з організації діяльності технопарків та інноваційних структур інших типів, утвореної Постановою Кабінету Міністрів України № 961 від 9 серпня 2001 р. [13, 14].

Комісія за участю представників центральних органів виконавчої влади, що висловили зауваження, розглядає подані МОН документи у 20-денний строк з моменту їх надходження та надає МОН рекомендації щодо врегулювання розбіжностей стосовно доцільності державної реєстрації проекту. З урахуванням рекомендацій Комісії МОН приймає у триденний строк рішення щодо державної реєстрації проекту або повертає документи Національній академії наук з обґрунтуванням причин. Національна академія наук разом з технопарком мають право після доопрацювання проекту подати його на розгляд МОН.

Якщо зауваження враховано повністю, МОН здійснює державну реєстрацію проекту згідно з пунктом 7 вказаного Порядку, що обговорюється. Рішення про державну реєстрацію або відмову у реєстрації проекту МОН приймає у строк, який не може перевищувати 90 днів з дати реєстрації документів, зазначених у пункті 3 Порядку.

Технопарк може ініціювати внесення змін до зареєстрованого МОН проекту. Зміни розглядаються МОН за поданням Національної академії наук і схвалюються за погодженням з Мінекономіки та Держмитслужби, у разі зміни коду УКТЗЕД устаткування, обладнання, комплектувальних виробів і матеріалів, включених до номенклатури ввезення; зміни вартості товару у зв'язку з коливанням курсу валюти; скорочення номенклатури ввезення. Зміни, не передбачені відповідним пунктом в Порядку, розглядаються в іншому порядку.

Скасування державної реєстрації проекту та запису у державному реєстрі до закінчення строку дії свідоцтва здійснюється на підставі рішення МОН, прийнятого: з ініціативи технопарку або у разі встановлення за результатами проведеної МОН, іншим уповноваженим органом перевірки факту порушення виконавцем проекту вимог законодавства або недодержання умов реалізації проекту.

Однак суттєвим протиріччям залишається те, що спеціальний режим надається не інноваційній діяльності технопарку та виконавцям проектів в цілому, а лише конкретним інноваційним проектам, що пройшли експертизу і на які отримано свідоцтва про державну реєстрацію. Таким чином, обговорюючи спеціальний режим діяльності технопарків, мається на увазі спеціальний режим конкретного проекту, що пройшов експертизу, затверджений у встановленому порядку, зареєстрований і одержав свідоцтво про

реєстрацію. В протиріччя з цим вступає те, що усі технопарки, законодавчо прийняті Верховною Радою України, про що свідчить Преамбула базового Закону.

Згідно зі змінами, які внесені Постановою Кабінету Міністрів України в Положення про Комісію з організації діяльності технологічних парків та інноваційних структур інших типів, затверджену відповідною Постановою Кабінету Міністрів України [13], Комісія є постійно діючим органом Кабінету Міністрів України, який утворюється з метою підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері інноваційної діяльності, сприяння створенню ефективної інноваційної інфраструктури, діяльності інноваційних підприємств, надає рекомендації з питань, пов'язаних з реалізацією інноваційних та інвестиційних проєктів, розроблення і здійснення заходів, спрямованих на удосконалення нормативно-правової бази та економічних механізмів підтримки і стимулювання інноваційної діяльності. Комісія "сприяє запровадженню сучасних наукових і методичних засад формування та забезпечення ефективного функціонування інноваційних підприємств та інноваційної інфраструктури; готує рекомендації щодо державної реєстрації технопарків, затвердження пріоритетних напрямів їх діяльності, державної реєстрації проєктів технопарків і подальшої їх реалізації за результатами контролю та моніторингу; приймає рішення щодо державної реєстрації інноваційних проєктів" [14]. Однак не зрозуміло як на постійній основі працюють члени КОД, які є першими заступниками Центральних органів виконавчої влади і складають значну частину членів, які приймають рішення.

Таким чином, експертиза та реєстрація проєктів технопарків є важливим, але достатньо складним процесом, що складається з кількох ступенів, і спрямований на підтвердження інноваційного змісту проєкту та достовірності і можливості його виконання. Однак на підставі детального організаційного і господарсько-правового аналізу можна стверджувати, що нині діюча система розгляду й експертизи проєктів має практично заборонний характер і повинна підлягати спрощенню. Тому реєстрація нових технопарків, визначених законодавством України, триває роками і досі не завершилася, зводячи інноваційний запал українських вчених-інноваторів на негативну реакцію і створюючи заздалегідь песимістичний настрій суб'єктів інноваційної діяльності. За результатами діяльності роботу КОД неможливо назвати ефективною, вона може називатися антиінноваційною, бо за кіль-

кістю розглянутих, але надумано відхилених проектів, Україна є знаним лідером. Вважаємо, що з числа юристів замість податківців і митників членів КОД, мають бути залучені відомі спеціалісти з господарського права, з галузі, що включає інноваційну діяльність, і які добре знайомі з інноваційною тематикою (як правники), а також відомі вчені-інноватори замість деяких чиновників, які знають про інновації з декларативних негативних заяв і вказівок своїх керівників, котрі безвідповідально завели, в тому числі й інноваційну діяльність в Україні, в глухий кут.

Література:

1. Василенко М. Д. Деякі проблеми менеджменту в контексті інноваційної моделі розвитку України // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 59-67.
2. Василенко М. Д. Господарсько-правовий досвід ЄС в інноваційному розвитку: створення технопарків (технополісів) // Науковий вісник Чернівецького університету. – Правознавство. – 2008. – Вип. 461. – С. 57-62.
3. Василенко М. Д. Адміністративно-правовий аналіз розвитку інноваційних процесів в державі: технопарки та технополіси // Актуальні проблеми політики. зб. наук. праць. Одеса: Фенікс. – 2007. – Вип. 31. – С. 167-174.
4. Василенко М. Д. Реалізація інноваційного законодавства: деякі українські реалії в контексті створення ефективної правової бази // Науковий вісник Чернівецького університету. – Правознавство. – 2008. – Вип. 435. – С. 66-70.
5. Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» (зі змінами) від 12 січ. 2006 р. № 3333-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 22. – Ст. 182.
6. Зельдіна О. Р. Правове регулювання інноваційної діяльності в умовах технопарків України: окремі проблеми / О. Р. Зельдіна // Право України. – 2004. – № 12. – С. 54 – 58.
7. Симсон О. Новая редакция закона о технопарках: проблемы и перспективы // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 5. – С. 11-16.
8. Василенко М. Д. Генезис адміністративно-правового супроводження інноваційної діяльності в Україні: технологічні та наукові парки // Науковий вісник Чернівецького університету. – Правознавство. – 2006. – Вип. 365. – С. 64-69.
9. Буткевич О. В., Храбров А. О. Особливості функціонування технологічних парків // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 3 (65). – С. 65-73.

10. Атаманова Ю. Є. Господарсько-правове забезпечення інноваційної політики держави: Монографія / Ю. Є. Атаманова. – Х.: Вид-во: ФІНН, 2008. – 424 с.
11. Закон України «Про наукову і науково-технічну експертизу» від 10 лют. 1995 р. № 51/95-ВР (в ред. Закону від 11 лип. 2001 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – Ст. 56.
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання організації діяльності технологічних парків» від 29 листопада 2006 р. № 1657 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 48. – Ст. 3199.
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Комісію з організації діяльності технологічних парків та інноваційних структур інших типів» від 06 серп. 2003 р. № 1219 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 32. – Ст. 1706.
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації інноваційних проєктів і ведення Державного реєстру інноваційних проєктів» від 17 верес. 2003 р. № 1474 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 38. – Ст. 2031.

Чорненький В. В., ЛДУВС

ЗАВДАННЯ І ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ ПОДАТКОВОЇ МІЛІЦІЇ В СФЕРІ ЗДІЙСНЕННЯ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ

В статті определено поняття податкового контролю. Проанализированы задачи и полномочия налоговой милиции, в том числе в контексте осуществления ее органами налогового контроля. Проведен анализ экономических результатов деятельности органов налоговой милиции в рамках осуществления налогового контроля.

The concept of tax control is defined in the article. Tasks and plenary powers of tax militia are analyzed, including in the context of realization by its organs of tax control. The analysis of economic results of activity of tax militia organs within the framework of tax control realization is conducted.

Податкові надходження є основним джерелом формування державного бюджету будь-якої країни загалом та України зокрема. Тому питання нормального, задовільного функціонування держави та її всіх органів значною мірою залежить від належного здійснення податкової політики. Згідно з Лімською декларацією керівних принципів контролю, прийнятою IX Конгресом

Міжнародної організації вищих контрольних органів у жовтні 1977 р., контроль є обов'язковим етапом здійснення будь-якої управлінсько-регулятивної діяльності.

Для забезпечення здійснення податкового контролю в Україні на вищому рівні, в 1996 році було передано частину органів внутрішніх справ, які займались боротьбою із податковою злочинністю, у підпорядкування Державної податкової адміністрації України та переформовано у податкову міліцію.

Різноманітні проблеми правового регулювання податкового контролю та діяльності податкової міліції широко розглядалися в наукових юридичних публікаціях, зокрема, В. З. Білінський, П. Ю. Буряк, Н. С. Залуцька, Б. А. Карпінський, М. П. Кучерявенко тощо. Проте, що стосується розгляду ефективності діяльності податкової міліції, – таких праць є вкрай мало. Над цим питанням працювали, наприклад, Я. І. Василькевич, В. Р. Жвалюк, О. М. Хольченков та ін.

Говорячи про роль податкової міліції в усій системі податкового контролю, в першу чергу слід визначитися із поняттям податкового контролю. Зараз законодавством не встановлено чіткого поняття податкового контролю, а в науці податкового права існують різні погляди до його визначення. Зокрема, виділяють два основних критерії виокремлення податкового контролю як окремого виду фінансового контролю – суб'єкт здійснення та предмет контролюючої діяльності. Говорячи про суб'єкт здійснення податкового контролю, завжди згадують державну податкову службу та її органи. Деякі розбіжності зустрічаються щодо визначення предмету контрольної діяльності. Наведемо декілька прикладів.

По-перше слід згадати про підготовлений Міністерством фінансів України проект Податкового кодексу України і його підхід: податковий контроль – це система заходів, що вживаються контролюючими органами з метою перевірки правильності нарахування, повноти та своєчасності сплати податків та зборів, а також використання законодавства з питань проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотримання якого покладено на органи державної податкової служби [2].

Ряд вчених під податковим контролем розуміють діяльність податкових органів щодо спостереження за відповідністю процесу організації платниками податків обліку об'єктів оподаткування, методики обчислення й сплати податків і податкових платежів за

чинними нормативно-правовими актами сфери оподаткування, виявлення відхилень, допущених у ході виконання норм податкового законодавства та визначення впливу наслідків порушень на податкові зобов'язання [3, 56].

Натомість Кучерявенко М. П. визначає податковий контроль як особливий вид фінансового контролю, що здійснюється на стадії формування публічних грошових фондів спеціально уповноваженими суб'єктами (органами державної податкової служби та іншими контролюючими органами), спрямований на забезпечення додержання податкового законодавства платниками податків, податковими агентами та іншими суб'єктами, що забезпечують реалізацію податкового обов'язку, виявлення і попередження податкових правопорушень, а також притягнення винних осіб до юридичної відповідальності [9, 185].

Як бачимо, до предмету податкового контролю відносять правовідносини фіскального змісту, тобто усе, що стосується нарахування та сплати податкових та інших загальнообов'язкових платежів; а також інші відносини, контроль за законністю яких покладено на органи Державної податкової служби.

Податкову міліцію створено Президентом України в 1996 році на базі спеціальних підрозділів Міністерства внутрішніх справ, що займались боротьбою із податковою злочинністю, які було передано у підпорядкування Державної податкової адміністрації України. А 5 лютого 1998 року Верховною Радою України внесено відповідні зміни до Закону України "Про державну податкову службу в Україні".

Відповідно до Закону України "Про державну податкову службу в Україні" податкова міліція виконує такі завдання:

- запобігання злочинам та іншим правопорушенням у сфері оподаткування, їх розкриття, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення;
- розшук платників, які ухиляються від сплати податків, інших платежів;
- запобігання корупції в органах державної податкової служби та виявлення її фактів;
- забезпечення безпеки діяльності працівників органів державної податкової служби, захисту їх від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням службових обов'язків [1].

Як бачимо, безпосередньо стосуються здійснення податкового контролю тільки два перших завдання. Інші стосуються

цього питання лише опосередковано, вони більше звернуті до суб'єктів фіскальних відносин – Державної податкової служби та її працівників. Що стосується розслідування правопорушень податковою міліцією, слід зауважити, що після реформування кримінального права (прийняття нового Кримінального кодексу України) підслідність слідчих податкової міліції розширено з двох до семи. Крім того слідчі податкової міліції уповноважені вести розслідування ряду інших злочинів, якщо вони пов'язані і вчинені особою, щодо якої ведеться слідство слідчими податкової міліції по підслідних їм справах.

Відповідно до ст. 21 цього ж Закону на податкову міліцію покладається ряд повноважень, зокрема:

- приймає і реєструє заяви, повідомлення та іншу інформацію про злочини і правопорушення, віднесені до її компетенції, здійснює в установленому порядку їх перевірку і приймає щодо них передбачені законом рішення;

- здійснює відповідно до закону оперативно-розшукову діяльність, досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, а також проводить дізнання та досудове (попереднє) слідство в межах своєї компетенції, вживає заходів до відшкодування заподіяних державі збитків;

- виявляє причини і умови, що сприяли вчиненню злочинів та інших правопорушень у сфері оподаткування, вживає заходів до їх усунення;

- забезпечує безпеку працівників органів державної податкової служби та їх захист від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням ними посадових обов'язків;

- запобігає корупції та іншим службовим порушенням серед працівників державної податкової служби;

- збирає, аналізує, узагальнює інформацію щодо порушень податкового законодавства, прогнозує тенденції розвитку негативних процесів кримінального характеру, пов'язаних з оподаткуванням [1].

Діяльність податкової міліції в сфері здійснення податкового контролю виражається у формі здійснення контрольного провадження. Як зазначається у наукових публікаціях, контрольне провадження, здійснюване податковою міліцією, – це урегульована нормами адміністративно-процесуального права діяльність податкової міліції у межах повноважень, визначених чинним законодавством, спрямована на реалізацію норм адміністративного матеріального права, а також матеріально-правових норм інших

галузей права (зокрема, фінансового, податкового) у процесі вирішення конкретних справ у сфері оподаткування, що пов'язані із визначенням міри дотримання податкового законодавства. [10]

Безперечно основним напрямком діяльності податкової міліції є економічний, тобто її діяльність повинна приносити державі економічну вигоду. Після створення податкової міліції лише один раз додаткового збільшувався штат працівників податкової міліції – у 1999 році. А чисельність працівників, які виконують допоміжні функції, складає лише 5,2 % від загальної кількості працівників [4, 235]. Крім того, Державна податкова адміністрація України на своєму веб-сайт повідомляє, що в 2005 році чисельність штату податкової міліції було скорочено ще на 10 %. А у 2007 році штат працівників податкової міліції ДПА України складав лише 612 осіб.

Також вражаючими є і економічні результати діяльності податкової міліції. Якщо у 1996 році (коли фактично до листопада вона ще входила до складу МВС) за результатами її діяльності у державну казну було стягнуто 109,6 млн грн, то у 2000 році – 3,5 млрд. грн., і це лише в рамках боротьби з ухиленням від сплати податків [4, 236].

Згідно з даними державної податкової служби в Україні в 2006 році в результаті діяльності органів податкової міліції стягнуто в дохід бюджетів та державних цільових фондів 695 431 тис. грн., з них 491 540 тис. грн. по справах про ухилення від сплати податків [5, 58]. А в 2008 році ця цифра вже сягнула 1 329 499 тис. грн., з яких сума, стягнута по справах про ухилення від сплати податків складає 1 155 967 тис. грн. [7, 52].

Натомість тенденція по кількості викритих злочинів є, навпаки, спадаючою. Внаслідок проведення комплексних заходів щодо протидії злочинності протягом 2006 року викрито 7251 злочин [5, 59], в 2007 році – 6874 [6], в 2008 році – 5738 [7, 53]. Що свідчить про зосередження діяльності податкової міліції на злочинах, вчинених у великих розмірах. Для прикладу, у 2007 році було порушено 1915 кримінальних справ по ухиленню від сплати податків, з яких 1740 справ або 91,1 % – ухилення у особливо великих розмірах [6, 54].

Слід також відмітити позитивну тенденцію у протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом: від 340 порушених кримінальних справ у 2006 році [5, 59] до 354 кримінальні справи у 2008 році [7, 53]. При цьому з метою компенсування втрат державі від злочинних проявів в економіці, протягом 2007 року

відповідними підрозділами податкової міліції вилучено товарно-матеріальних цінностей та накладено арешт на майно у сумі 283,8 млн. грн., що у 2,9 рази більше, ніж за аналогічний період 2006 року (96,6 млн. грн.). А це складає 463,8 тис. грн. на одного працівника податкової міліції [6, 55].

Впродовж 2007 року стосовно службових осіб органів державної податкової служби за фактами скоєння злочинів порушено 285 кримінальних справ, це становить приблизно 5 справ на кожну тисячу працівників органів ДПС. За результатами розгляду кримінальних справ судами засуджено 21 посадову особу органів ДПС [6, 54].

В. Р. Жвалюк наводить ряд прикладів ефективної діяльності підрозділів податкової міліції. Проте поряд із цим зауважує, що для максимальної оптимізації діяльності вкрай необхідно налагоджувати співпрацю з іншими державними органами, зокрема органами внутрішніх справ, Службою безпеки України, Державною митною службою тощо. Окремо потрібно підкреслити необхідність ефективної взаємодії з Національним банком України для боротьби з відмиванням незаконних коштів через фіктивні підприємства [8].

Аналізуючи вищенаведене, слід зазначити, що податкову міліцію відіграє значну роль у боротьбі з податковою злочинністю, ефективність її роботи з кожним роком зростає. Крім того, якщо глянути на економічну сторону її діяльності, явно помітно, що її діяльність покриває шкоду завдану державній економіці правопорушеннями економічного змісту (ухилення від сплати податків, ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, легалізація незаконно отриманих коштів тощо). Проте стан справ в сучасній українській економіці та рівень економічної злочинності залишає немалий плацдарм для покращення ефективності та вдосконалення роботи органів податкової міліції.

Література:

1. Про державну податкову службу в Україні. Закон України від 4 грудня 1990 р. – № 509/ХІІ // www.rada.gov.ua.
2. Проект Податкового кодексу України // www.minfin.gov.ua.
3. Буряк П. Ю., Карпінський Б. А., Залуцька Н. С., Білінський В. З. Податковий контроль. Підручник. – К.: Хай-Тек Прес, 2007. – 608 с.
4. Василькевич Я. І. Основні напрямки реформування діяльності податкової міліції Державної податкової адміністрації України // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2001. – № 4. – С. 230-238.

5. Статистичний бюлетень «Інформаційно-довідковий розділ: економічні показники діяльності Державної податкової служби в Україні». – Київ, 2007.
6. Статистичний бюлетень «Інформаційно-довідковий розділ: економічні показники діяльності Державної податкової служби в Україні». – Київ, 2008.
7. Статистичний бюлетень «Інформаційно-довідковий розділ: економічні показники діяльності Державної податкової служби в Україні». – Київ, 2009.
8. Жвалюк В. Р. Боротьба з корупцією і організованою злочинністю у сфері оподаткування // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2001. – № 3.
9. Податкове право: навчальний посібник / за ред. проф. Кучерявенка. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 400 с.
10. Хольченков О. М. Контрольне провадження в діяльності податкової міліції / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Х., 2005.

Клименко О. С., ДДУВС

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ЯК ЗАСАДА ОПТИМІЗАЦІЇ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ МАЙНОВОГО ХАРАКТЕРУ ДЕРЖАВНИМИ ВИКОНАВЦЯМИ

Раскрываются правовые и организационные механизмы оказания услуг государственными органами, в том числе и Государственной исполнительной службой Украины, в контексте реализации государственной программы по повышению качества исполнения решений судебных и других юрисдикционных органов. Очерчиваются основные направления повышения управления качеством ГИС Украины по исполнению принудительных решений имущественного характера.

Legal and organizational mechanisms of services rendering by the state bodies, including the State executive service of Ukraine, in the context of realization of the state program on improvement of quality of execution of decisions judicial and others jurisdictional bodies are opened. The basic directions of increase of quality management of the State executive service of Ukraine on execution of compulsory decisions of property character are outlined.

В Україні продовження адміністративної реформи має бути спрямовано на нову систему державного виконання рішень судових та інших юрисдикційних органів, де пріоритетним напрямком виступатиме служіння народів та державі на засадах верховенства права, справедливості, гуманізму, науковості, прозорості, захисту прав й інтересів фізичних та юридичних осіб. Зазначене реформування пов'язане з низкою указів Президента України, зокрема, "Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи" від 22.07.1998 року, "Про Національний план дій із забезпечення належного виконання рішень судів" від 27.06.2006 року. Ними визначається ефективність організації виконавчої влади щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян шляхом надання державних та громадських послуг, у тому числі й Державною виконавчою службою шляхом удосконалення процедури примусового виконання рішень. Отже, підвищення рівня якості надання послуг державними органами, у тому числі й Державною виконавчою службою України (ДВС), є одним з пріоритетних напрямків їх реформування та удосконалення.

Основою Європейської моделі досконалості надання послуг виступають концепції загального управління якістю (TQM), які у зв'язку із входженням України до європейської спільноти знаходять своє відбиття у чинному законодавстві під назвою системи управління якістю (СУЯ). Так, наказом Держстандарту України від 27 червня 2001 р. № 317 введено у дію державний стандарт "Системи управління якістю. Вимоги", який відповідає міжнародному стандарту ISO 9001:2000 (Quality management systems – Requirements) [1]. Зазначений нормативний акт містить вимоги до систем управління якістю, спрямованих на забезпечення належного надання споживацьких послуг державними організаціями населенню та створення ефективного управління на внутрішньому контурі (у середині державних організацій) і зовнішньому – щодо сфер суспільного життя (господарсько-економічної, політико-кібернетичної, соціально-демографічної, культурно-правової тощо).

На підставі державного стандарту та з метою забезпечення належного функціонування вище означених сфер суспільного життя, Кабінетом Міністрів України 11.05.2006 року було прийнято постанову № 614 "Про затвердження Програми запровадження системи управління якістю в органах виконавчої влади", а також розроблено План щодо реалізації Концепції

розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади, затверджений розпорядженням Уряду № 494-р від 27.06.2007 року.

У контексті зазначених програм і планів над управлінням якістю та якістю управління працюють такі вітчизняні науковці, як В. Б. Авер'янов, К. К. Афанасьєв, О. Ф. Андрійко, В. І. Барко, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, Є. В. Додін, С. Д. Дубенко, Р. А. Каложний, С. П. Кисіль, О. Д. Крупчан, О. Ю. Оболенський, В. Ф. Опришко, М. П. Орзих, В. С. Шилінгов, В. В. Цвєтков, В. М. Шаповал, О. Н. Ярмиш та багато інших. Вони у ході розгляду особливостей державного управління прямо чи опосередковано обґрунтовували питання якості надання адміністративних послуг різними органами виконавчої влади. Однак, незважаючи на актуальність цього питання, його розробленість у сфері примусового виконання судових рішень, особливо майнового характеру, є недостатньою і викликає науковий та практичний інтерес.

На сьогоднішній день якість процесу надання адміністративних послуг з боку Державної виконавчої служби України критикується пересічними громадянами, теоретиками і практиками. Наприклад, відповідно до аналізу статистичних показників роботи державної виконавчої служби Дніпропетровської області за 12 місяців 2008 року підлягало виконанню 564 913 виконавчих документів на суму 4 372 602 918 грн. Завершено виконавчих проваджень 382 154 на суму 1 892 725 471 грн (67,6 % від загальної кількості), у тому числі фактично виконано виконавчих проваджень – 172 798 на суму 407 697 287 грн (30,6 %). Залишок невиконаних виконавчих проваджень складає 32,4 % від їх загальної кількості, тобто 182 759 виконавчих документів на суму 2 438 892 368. Роздуми над цим призводять до розуміння об'єктивних та суб'єктивних обставин низкого рівня кількісних та якісних показників, суб'єктно-об'єктних відносин у системі управління ДВС, які перебувають у безпосередній залежності від матеріально-технічного, кадрового, наукового та управлінського потенціалів.

Зроблений аналіз роботи Державної виконавчої служби Дніпропетровської області показує, що її ефективність в середньому складає 68 %, а фактична задоволеність населення її послугами і того менша – 31 %. Якщо продукт діяльності Державної виконавчої служби – послуга, не задовольняє її споживача (стягувача), то можна говорити про відсутність чітких, нормативно закріплених

критеріїв оцінки якості надання послуг ДВС, зниження дієвості контролю за їх наданням, зменшення зацікавленості судових виконавців у результатах власної діяльності.

Вважаємо, що якість діяльності виконавчої служби в Україні залежить від реалізації теорій управління якістю, контролю, стабільності, диференціації, модифікації та оціночної теорії як базової [2, с. 62-126]. Відповідно до останньої теорії результат провадження має такі критерії якості виконання матеріальних стягнень як повнота, субсидіарність та солідарність, які ґрунтуються на тісному взаємозв'язку державного виконавця з судом та іншими правоохоронними органами. Їх залучення до процесу виконавчого провадження залежить від професіоналізму команди ДВС у цілому. Нами пропонуються такі якісні критерії оцінювання діяльності державного виконавця як компромісність, дискретність та радикалізм у юридичному значенні. Ступінь обмеженості їх використання або відсутність серед критеріїв оцінювання спостерігаємо у діючому законодавстві (ст. 10-11 Закону України "Про державну виконавчу службу", ст. 8, 81, 83 Закону України "Про виконавче провадження"), що шкодить якості діяльності Державної виконавчої служби України.

Визначивши окремі критерії оцінювання якості діяльності державного виконавця, спробуємо окреслити основні напрямки підвищення управління якістю ДВС України щодо виконання примусових рішень майнового характеру, враховуючи систему теорій TQM [3]:

1. Орієнтація на результат. Безумовно, діяльність ДВС України повинна бути спрямована на задоволеність інтересів усіх зацікавлених сторін виконавчого процесу, як кінцевого результату провадження: у першу чергу – стягувача (через швидке отримання боргу з найменшими витратами), потім – боржника (шляхом неупередженої оцінки майна, швидкого здійснення виконавчих дій), а далі – суду чи юрисдикційного органу (своєчасним та якісним виконанням рішення, що сприяє підвищенню їх іміджу та авторитету), а також самого судового виконавця (належним соціальним захистом та умовами праці, погашенням особистих витрат, пов'язаних з виконавчим провадженням, одержанням стимулів та заохочень). Одночасно, Державна виконавча служба повинна вивчати, гармонізувати і задовольняти потреби усіх названих сторін, маючи на увазі, що часто їх побажання можуть не тільки відрізнитися, але й бути суперечливими. Розв'язання

суперечностей і є одним з головних завдань виконавчого провадження спрямованого на повноту задоволення інтересів сторін, як юридично обґрунтованого результату;

2. Концентрація уваги на споживачі (стягувачеві) як кінцево-му арбітрі якості наданої послуги. На сьогоднішній день у ДВС України спостерігаємо гонку за кількістю будь-яким чином виконаних проваджень у сфері виконання примусових рішень майнового характеру, у тому числі шляхом припинення виконавчих дій, коли коштів стягувач не отримує. Отже відсутня й орієнтація державних виконавців на якісний результат послуги. Вирішення цієї проблеми полягає у вивченні потреб стягувачів, розробці інновацій, які ґрунтуються не тільки на залученні досвіду державних виконавців, але й на їх конструктивній співпраці зі стягувачами;

3. Лідерство та відповідність цілям. Цікавість цієї теорії полягає у тому, що лідери (керівники) регіональних ДВС повинні робити акцент не тільки на примусі, наказах, контролі, але й на переконанні, роз'ясненні, заохоченні, що стимулюватиме підвищення професіоналізму державних виконавців. Важлива роль повинна відводитися розвитку професійно-правової культури державного виконавця, забезпеченню єдності та законності діяльності ДВС, чіткості досягнення цілей щодо примусового виконання рішень майнового характеру на засадах дискреційності повноважень, спрощеності процедури виконання, своєчасності дій, неупередженості поглядів, компромісності сторін, досконалості механізму звернення стягнень на майно. Основу високо-професійної діяльності Державної виконавчої служби України складають виважені єдині політика та стратегія щодо примусового виконання рішень майнового характеру. Через це поведінка державного виконавця як частини цілого перебуває у відповідності з цінностями служби (кібернетичність, професійність, незалежність, дискреційність, процедурність, законність та іншими), її політикою та стратегією щодо відтворення оптимальної моделі механізму звернення стягнень на майно, застосування якої гарантує вищу якість діяльності ДВС.

4. Управління, що ґрунтується на процесах. Згідно цієї концепції ДВС України діятиме ефективніше, коли всі внутрішньо і зовнішньо пов'язані види діяльності розглядатимуться як процеси. Відповідно до процесного підходу діяльність державного виконавця щодо виконання примусових рішень майнового характеру – це сукупність нормативно закріплених, узгоджених, послідовних дій

(процес) з надання адміністративних послуг щодо відкриття, здійснення та завершення виконавчого провадження по виконанню рішень майнового характеру судових та інших юрисдикційних органів на запропонованих засадах компромісності, дискретності, юридичного радикалізму;

5. Розвиток державних виконавців та їх залучення до удосконалення служби. Державні виконавці розглядаються не як пасивні дотримувачі розпоряджень та інструкцій, а як творча сила, яка активно впливає на роботу Державної виконавчої служби. Це обумовлюється розгалуженою системою їх навчання (стажування та підвищення кваліфікації) і інформування, що не обмежується тільки питаннями виконання безпосередніх обов'язків, а включає й необхідні для розвитку ДВС у цілому. Підвищення кваліфікації державних виконавців можливе й за умови введення так званого автоматизованого робочого місця державного виконавця як мережної комп'ютерної програми (на зразок робочого місця судді, адвоката, слідчого, дільничного, що використовуються у системі інших правоохоронних органів). Також необхідно сприяти відкритому інформаційному обміну шляхом проведення відкритих засідань, нарад, конференцій, і навіть конкурсів що дає можливість через пропозиції "рядових" виконавців удосконалити діяльність та підвищити рівень роботи служби. При цьому, система стимулювання персоналу спрямовується не тільки на виконання планів, але й на активну участь у процесах удосконалення.

6. Розвиток партнерства. ДВС України діятиме ефективніше, якщо вона встановить взаємовигідні зв'язки з партнерами, що ґрунтуються на довірі, обміні знаннями та доцільній інтеграції для реалізації примусових рішень майнового характеру судових та юрисдикційних органів. Подібні партнерські стосунки можна встановлювати з освітніми та науковими закладами, громадськими організаціями, а у разі створення інституту приватних державних виконавців – з окремим з них, що мають значні знання та навички у сфері виконання примусових рішень майнового характеру. Таке співробітництво може майти різні організаційні форми: укладання адміністративних договорів на конструктивну співпрацю, залучення до розробки стратегії та планів Державної виконавчої служби, створення спільних робочих груп, обмін інформацією та досвідом тощо.

Ми погоджуємося з думкою П. Я. Каліти про те, що впровадження означених концепцій TQM вимагатиме зміни психології держав-

них виконавців, які повинні відчувати себе не просто посадовцями, а членами єдиного колективу і бути готовими разом працювати для його успіху [3]. Вважаємо, що саме такого ставлення до поєднання особистісних та колективних інтересів на сьогоднішній день не вистачає у органах державної влади, у тому числі й ДВС, що знижує якість надання послуг населенню.

Стисла характеристика концепції підвищення якості діяльності Державної виконавчої служби України дає змогу сформулювати визначення управління якістю ДВС щодо виконання примусових рішень майнового характеру. Під ним розуміємо цілеспрямований, корегуючий вплив на процес реалізації державним виконавцем примусових рішень майнового характеру, як системи адміністративних послуг, спрямованих на задоволення інтересів учасників виконавчого провадження та підвищення якості правоохоронної та правозахисної діяльності Державної виконавчої служби на засадах державного стандарту якості.

Оперуючи поняттями “адміністративна послуга” та “якість послуги” звернемо увагу на їх зміст. Адміністративна послуга розглядається В. Авер'яновим як функція державного управління [4, с. 28], у свою чергу І. Голосніченко визначає її як організаційну діяльність [5, с. 88], а І. Коліушко як розпорядчу діяльність [6, с. 107]. Вважаємо, адміністративна послуга ДВС України щодо примусового виконання рішень майнового характеру – це систематична, цілеспрямована, нормативно-правова та правозастосовча діяльність державних виконавців, яка спрямована на своєчасне, повне і неупереджене, примусове виконання рішень судових та інших юрисдикційних органів з метою відновлення майнових та інших прав стягувача. Прикладами адміністративних послуг, що надаються Державною виконавчою службою України при виконанні примусових рішень майнового характеру є: відкриття провадження (ст. 18 Закону України “Про виконавче провадження”); поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання (ст. 23 Закону України “Про виконавче провадження”); зупинення виконавчого провадження при проходженні боржником чи стягувачем строкової військової служби у ЗСУ (п. 3 ст. 34 Закону України “Про виконавче провадження”); арешт та вилучення майна боржника (ст. 55 Закону України “Про виконавче провадження”); реалізація майна, на яке звернуто стягнення (ст. 61 Закону України “Про виконавче провадження”) тощо.

У свою чергу якість послуги ДВС представляє сукупність її характеристик, що стосуються здатності державного виконавця задовольняти встановлені та передбачувані законом інтереси стягувача у процесі примусового виконання рішення майнового характеру. Як нами вже зазначалося, якість послуг, що надаються ДВС України нажаль не задовольняє попит. Тому перед Міністерством юстиції України постає нагальне питання підвищення якості зазначених послуг за допомогою введення інституту приватних виконавців. Конкуренція між державними і приватними виконавцями як «виробниками» однакових послуг буде впливати і на якість їх надання і на собівартість.

Що ж стосується інших варіантів покращення якості послуг ДВС України, то вважаємо, слід врахувати пропозиції державного стандарту «Системи управління якістю. Вимоги» [1] щодо покращення системи управління якістю:

а) удосконалити систему дій у процесі виконавчого провадження як комплексу забезпечувальних заходів управління якістю послуг, запроваджених ДВС професіоналами-виконавцями;

б) визначити послідовність та взаємозамінність послуг державного виконавця як розгалуженої та взаємопов'язаної системи дій у процесі виконавчого провадження;

в) законодавчо закріпити науково обґрунтовані та обумовлені світовим досвідом критерії та методи оцінювання діяльності ДВС, необхідні для забезпечення результативності функціонування процесу виконавчого провадження та управління ним;

г) забезпечити наявність інформаційних, матеріально-технічних, кадрових ресурсів, необхідних для підтримання функціонування та моніторингу процесу виконавчого провадження;

д) здійснювати моніторинг, вимірювання та аналіз процесу виконавчого провадження;

е) вживати заходи, необхідні для досягнення запланованих результатів та постійного їх поліпшення;

ж) формувати імідж державної виконавчої служби з використанням новітніх технологій паблік рілейшнз (PR).

На нашу думку, впровадження зазначених пропозицій неможливе без наступних умов: наявність єдиних законодавчих вимог (директив); єдині стандарти оцінки якості наданих послуг; єдині процеси перевірки відповідності наданої послуги призначеним стандартам та задоволеності стягувача результатами.

Наявність єдиних законодавчих вимог для Державної виконавчої служби України є найбільш актуальною проблемою для юридичної науки, у якій простежується кристалізація виконавчого права, як галузі. На сучасному етапі норми, що регулюють діяльність ДВС та державного виконавця, розрізнені і мають велику кількість підзаконних нормативних актів (інструкцій). Тому, вважаємо, за необхідне провести кодифікацію та створити єдиний Кодекс виконавчого провадження, який буде регламентувати правову поведінку державного виконавця та ДВС в цілому, особливо зі створенням інститутів примусового виконання рішень судів по цивільним, господарським, адміністративним, кримінальним справам, що призведе до упорядкування суб'єктів виконавчого провадження. Одночасно зауважимо, що СУЯ вимагає високої деталізації дій виконавця, процесу та умов при яких вони здійснюються. Так, у Інформаційній довідці для керівника органу виконавчої влади щодо побудови системи управління якістю за стандартом ДСТУ ISO 9001-2001, яка надана на офіційному веб-сайті Голодержслужби України [7] зазначається, що кожний процес по наданню адміністративної послуги повинний бути задокументований і містити наступні дані: хто відповідає за виконання послуги; яким чином послуга виконується (з потрібним рівнем деталізації); як процес виконання послуги узгоджений з іншими видами діяльності; як він аналізується та управляється керівництвом (яка інформація передається керівництву, як вона розглядається, які рішення приймаються). Розуміючи, що у Кодексі виконавчого провадження така досконала деталізація неможлива, пропонуємо на його основі створити узгоджену систему адміністративних регламентів, які б створювалися і затверджувалися Міністерством юстиції України. Кожний регламент повинен містити вищезначені дані та вимоги до процесу надання послуги, а також систему контролю за якістю наданої послуги, що базуватиметься на визначених стандартах якості послуги.

З означеного витікає наступна, вже озвучена нами умова – єдині стандарти оцінки якості наданих послуг. На сьогоднішній день таких стандартів у Державної виконавчої служби України обмежена кількість. Їх використання провокує низькі результати роботи. Отже, слід розробити та законодавчо закріпити Настанову з якості послуг, що надаються Державною виконавчою службою України щодо примусового виконання рішень майнового та немайнового характеру. Дана Настанова повинна містити політику та цілі ДВС

України у сфері якості; перелік послуг, що надаються; вимоги та стандарти щодо їх якості; перелік посадових осіб та органів, які мають право здійснювати контроль за якістю послуг.

На підставі викладеного приходимо до висновків, що введення до діяльності Державної виконавчої служби України положень системи управління якістю сприятиме:

- підвищенню якості послуг ДВС щодо виконання примусових рішень майнового характеру;

- зменшенню витрат бюджетних коштів через усунення виконавчих дій, що не створюють цінностей та ускладнюють виконавчий процес;

- підвищенню прозорості діяльності виконавчої служби для громадян та керівництва держави;

- спрощенню роботи державних виконавців ДВС України за рахунок кращої організації та розподілу відповідальності;

- покращенню стратегічної гнучкості ДВС та керованості персоналом, можливості його спрямування на нові пріоритети та завдання;

- зменшенню кількості помилок, внутрішніх конфліктів та скарг споживачів на якість послуг, що надаються державними виконавцями.

Література:

1. <http://www.zstu.edu.ua/base/i2/iff/k3/ukr/welding/guide/iso/iso9001.htm>
2. Теорія управління в органах внутрішніх справ: Навчальний посібник / за ред. В. А. Ліпкана. – К.: КНТ, 2007. – 884 с.
3. Каліта П. Я. Загальне управління якістю – шлях до досягнення високого рівня досконалості // <http://www.management.com.ua/qm/qm004.html>
4. Авер'янов В. Предмет адміністративного права: нова доктринальна оцінка // Право України. – 2004. – № 10.
5. Голосніченко І. Правове регулювання державних управлінських послуг та вирішення адміністративних спорів // Право України. – 2003. – № 10.
6. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Монографія. – К.: Факт, 2002. – 260 с.
7. http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=8B20118D4E2FA138229D9D9139342230?art_id=53747&cat_id=53688

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТИМЧАСОВОГО ВВЕЗЕННЯ (ВИВЕЗЕННЯ) ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

В данной статье рассмотрена специфика применения таможенного режима временного ввоза (вывоза) к отдельным видам транспортных средств. Анализируются соответствующие нормы национального и международного законодательства.

The present article provides the analyses of the specialties of the customs regime of temporary admission with respect to the different types of transport means. The proper provisions of national and international legislation are also analyzed.

Значна частина випадків застосування митного режиму тимчасового ввезення (вивезення) припадає на переміщення через митні кордони транспортних засобів. Дане питання є виключно актуальним з точки зору міжнародного транспортування пасажирів та вантажів, забезпечення роботи транспортних підприємств, переміщення громадян тощо.

Деякі аспекти правового регулювання тимчасового ввезення (вивезення) транспортних засобів розглядалося в роботах таких фахівців, в галузі митного права, як Додін Є. В., Ківалов С. В., Козирін О. М., Кормич Б. А., Приймаченко Д. В., Федотов О. П. тощо. Але, такий аналіз стосувався в першу чергу процедурних питань застосування відповідного митного режиму.

В рамках же даної статті ми спробуємо, поряд із змістом митних процедур, простежити і специфіку правил, що складають відповідний митний режим в залежності від типу транспортного засобу та мети його тимчасового переміщення.

Аналіз митного законодавства дозволяє визначити особливості вживання терміну “транспортні засоби”. Так, ст. 206 Митного Кодексу України (МК) [1] містить перелік товарів, щодо яких може надаватися дозвіл на тимчасове ввезення (вивезення) з умовним повним звільненням від оподаткування. До цього переліку включені “транспортні засоби, що використовуються виключно для перевезення пасажирів і товарів через митний кордон України”.

Водночас, ст. 1 МК визначає товари як будь-яке рухоме майно (у тому числі валютні цінності, культурні цінності), електрична, тепла та інші види енергії, а також транспортні засоби, за винятком

транспортних засобів, що використовуються виключно для перевезення пасажирів і товарів через митний кордон України; а транспортні засоби – будь-які засоби авіаційного, водного, залізничного, автомобільного транспорту, що використовуються виключно для перевезення пасажирів і товарів через митний кордон України.

Таким чином, в залежності від мети переміщення транспортні засоби можуть розглядатися з точки зору митного законодавства як товар, так і як транспортний засіб.

Згідно зі ст. 119 МК *транспортні засоби, що використовуються для переміщення товарів та пасажирів через митний кордон України*, можуть тимчасово ввозитися на митну територію України без справляння податків і зборів та без застосування заходів нетарифного регулювання. Такі транспортні засоби підлягають вивезенню без внесення в їх конструкцію будь-яких змін (без урахування природного зношення, витрати пально-мастильних матеріалів та необхідного ремонту). Тимчасове ввезення транспортних засобів на територію України допускається за умови, що такі транспортні засоби не використовуватимуться для внутрішніх перевезень на митній території України.

Особливості митного оформлення тимчасового ввезення (вивезення) суден закордонного плавання, що використовуються виключно для перевезення пасажирів і товарів через митний кордон України, передбачені Інструкцією про організацію митного контролю та митного оформлення суден і товарів, що переміщуються ними, затвердженої наказом Державної митної служби України № 678 від 17 вересня 2004 р. [2]

З урахуванням мети тимчасового ввезення (вивезення) судна та інших обставин строк, зазначений у Зобов'язанні, може бути продовжений митним органом, якому було надане це Зобов'язання, або митним органом, у зоні діяльності якого перебуває це судно, на підставі обґрунтованої заяви капітана судна або судновласника про продовження строку тимчасового ввезення (вивезення) судна. При цьому строк тимчасового вивезення судна закордонного плавання продовжується митним органом, якому було надане Зобов'язання, без пред'явлення митному органу цього судна.

Якщо внаслідок дії надзвичайних обставин або невідворотних подій судно неможливо пред'явити митному органу, то разом із заявою капітан судна чи судновласник повинен подати митному органу, яким було оформлено Зобов'язання, документи, що засвідчують причини неможливості пред'явлення судна, видані відповідними

державними органами та легалізовані консульською установою України в країні, де сталася подія під час перебування судна.

Порядок митного контролю та митного оформлення повітряних суден, які виконують міжнародні рейси з метою перевезення пасажирів та вантажів, визначений Інструкцією про організацію митного контролю та митного оформлення повітряних суден перевізників і товарів, що переміщуються цими суднами, затвердженою наказом Державної митної служби України № 240 від 6 квітня 2004 р. [3]. Відповідно до цієї Інструкції для такого митного оформлення ВМД не подається. Відомості про таке повітряне судно зазначаються в генеральній декларації. Командир повітряного судна або інший уповноважений представник авіаперевізника подає посадовій особі митного органу для здійснення митного контролю підписану командиром повітряного судна генеральну декларацію, каргоманіфест, авіаційні вантажні накладні, товаросупровідні документи. При потребі посадовій особі митного органу додатково подаються: список пасажирів та інші документи, передбачені законодавством України з питань митної справи й потрібні для здійснення митного контролю та митного оформлення. При тимчасовому ввезенні (вивезенні) повітряного судна митному органу подаються зобов'язання командира судна про зворотнє вивезення за межі митної території України (увезення на митну територію України) повітряного судна (далі – Зобов'язання) за формою, що додається до Інструкції. Один примірник оформленого Зобов'язання залишається у справах митного органу на контролі, а другий передається командирі повітряного судна для подання митному органу при зворотному вивезенні (увезенні) повітряного судна.

З урахуванням мети тимчасового ввезення (вивезення) повітряного судна та інших обставин строк, зазначений у Зобов'язанні, може бути продовжений митним органом, якому було надане це Зобов'язання, чи митним органом, у зоні діяльності якого перебуває це повітряне судно, на підставі обґрунтованої заяви командира повітряного судна або перевізника (експлуатанта) про продовження строку тимчасового ввезення (вивезення) повітряного судна. При цьому строк тимчасового вивезення повітряного судна продовжується митним органом, якому було надане Зобов'язання, без пред'явлення митному органу цього повітряного судна. Якщо внаслідок дії надзвичайних обставин або невідворотних подій повітряного судна, яким здійснювалося міжнародне перевезення, неможливо пред'явити митному органу, то разом із заявою командир

повітряного судна або перевізник (експлуатант) повинен подати митному органу, якому було надано Зобов'язання, документи, що засвідчують причини неможливості пред'явлення повітряного судна, видані відповідними державними органами та легалізовані консульською установою України в країні, де сталася подія під час перебування (польоту) повітряного судна.

Якщо Зобов'язання не надавалося, але по закінченні одного року з дати тимчасового ввезення (вивезення) повітряного судна інформація про його зворотне вивезення (ввезення) відсутня, то митний орган негайно вживає заходів для з'ясування причин і обставин відсутності інформації про зворотне вивезення (увезення) цього повітряного судна, установлення його місцезнаходження, а також вивчає питання щодо наявності факту порушень митних правил.

Тимчасовому ввезенню транспортних засобів у Стамбульській конвенції присвячений Додаток С. Під транспортними засобами в цьому Додатку розуміється будь-яке судно (у тому числі ліхтери, баржі та шаланди, навіть якщо вони перевозяться на борту судна, і судна на підводних крилах), апарати на повітряній подушці, літальні апарати, наземні транспортні засоби (у тому числі велосипеди з двигунами, причепи, напівпричепи і поєднання транспортних засобів), і рухомий склад залізничного транспорту; а також їхні звичайні запасні частини, додаткові пристосування та обладнання, які перевозяться на борту транспортних засобів (включаючи спеціальне обладнання, що використовується для завантаження, розвантаження, обробки та захисту вантажів). Конвенція дозволяє тимчасове ввезення транспортних засоби комерційного чи приватного використання, а також запасних частин та устаткування, які ввозяться для використання при ремонті раніше тимчасово ввезеного транспортного засобу. При цьому не звільняються від сплати ввізного мита та податків замінені та не вивезені частини та устаткування.

Під комерційним використанням в Конвенції розуміється платне перевезення осіб або промислове чи комерційне платне або безоплатне перевезення вантажів; приватне використання означає перевезення особою виключно для особистих потреб, за винятком будь-якого комерційного використання.

Відповідно до Конвенції транспортні засоби комерційного використання можуть бути тимчасово ввезені на передбачених Конвенцією пільгових умовах, якщо вони зареєстровані на території, яка не є територією тимчасового ввезення, на ім'я особи, яка зареєстрована або постійно проживає за межами території

тимчасового ввезення, і ввозяться та використовуються особами, які здійснюють свою діяльність з такої території. Тому, наприклад, митне оформлення транспортного засобу, що зареєстрований в органах реєстрації іноземних держав та ввозиться на митну територію України юридичними особами-резидентами України, здійснюється не на пільгових умовах, як при тимчасовому ввезенні, а в загальному порядку відповідно до умов зовнішньоекономічного договору (контракту), при цьому режим вибирається декларантом згідно з положеннями Митного кодексу України [4].

Згідно з умовами Конвенції, тимчасово ввезені для комерційного користування транспортні засоби можуть використовуватися третіми особами, які мають належний дозвіл користувача права на тимчасове ввезення і які здійснюють свою діяльність на користь останнього, навіть якщо вони зареєстровані або постійно проживають на території тимчасового ввезення. Подальше вивезення транспортних засобів комерційного використання відбувається відразу ж після закінчення транспортних операцій, для яких вони були ввезені.

Окремою категорією виступає *тимчасове ввезення транспортних засобів громадянами*. Детально порядок тимчасового ввезення транспортних засобів громадянами визначений Законом України «Про порядок ввезення (пересилання) в Україну, митного оформлення й оподаткування особистих речей, товарів та транспортних засобів, що ввозяться (пересилаються) громадянами на митну територію України». Відповідно до ст. 11 Закону тимчасове ввезення транспортних засобів за кодами 87.01, 87.02, 87.03, 87.04, 87.05 Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТ ЗЕД) на митну територію України громадянами-резидентами дозволяється терміном до одного року після сплати ввізного мита та інших податків (зборів), передбачених законодавством при ввезенні автомобілів. Цей термін може бути продовжено Державною митною службою України або уповноваженими Державною митною службою України митними органами з урахуванням гуманітарної, наукової, господарської та інших видів діяльності громадян, які ввезли такі транспортні засоби. Тимчасове ввезення транспортних засобів дозволяється громадянам-нерезидентам для власних потреб терміном до одного року. Цей термін може бути продовжено Державною митною службою України або уповноваженими Державною митною службою України митними органами з урахуванням гуманітарної, наукової, господарської та інших видів діяльності громадян, які ввезли такі транспортні засоби.

Транспортні засоби за кодами 87.01, 87.02, 87.03, 87.04, 87.05 УКТ ЗЕД, тимчасово ввезені під письмове зобов'язання про зворотне вивезення, не можуть бути передані у володіння або користування іншим особам. Такі транспортні засоби можуть бути оформлені для постійного користування після сплати відповідних податків та зборів, передбачених законодавством при ввезенні транспортних засобів для вільного використання. Тимчасове ввезення транспортних засобів за кодами 87.01, 87.02, 87.03, 87.04, 87.05 УКТ ЗЕД дозволяється за наявності документа, що підтверджує їх реєстрацію за межами України. У разі невиконання цієї умови зазначені транспортні засоби підлягають митному оформленню для постійного користування.

В зв'язку з неодноразовим виявленням фактів користування громадянами-резидентами транспортними засобами, тимчасово ввезеними громадянами-нерезидентами, Держмитслужба у листі № 10-22/0806-ЕП від 28.02.2005 р. наголосила, що відповідно до ст. 11 Закону «Про порядок ввезення (пересилання) в Україну, митного оформлення й оподаткування особистих речей, товарів та транспортних засобів, що ввозяться (пересилаються) громадянами на митну територію України» тимчасово ввезені громадянами-нерезидентами транспортні засоби не можуть бути передані у володіння або користування іншим особам. Тому у випадку виявлення факту користування громадянином-резидентом транспортним засобом, тимчасово ввезеним громадянином-нерезидентом, розгляду підлягає питання про наявність в діях останнього складу порушення митних правил, передбаченого ст. 336 МК України [5].

Транспортні засоби за кодами 87.01, 87.02, 87.03, 87.04, 87.05 УКТ ЗЕД, тимчасово ввезені громадянами-нерезидентами на митну територію України для власного користування на термін, що перевищує два місяці, підлягають реєстрації в органах Державної автомобільної інспекції Міністерства внутрішніх справ України, крім випадків, визначених Кабінетом Міністрів України.

Зазначені норми не поширюються на транспортні засоби за кодами 87.01, 87.02, 87.03, 87.04, 87.05 УКТЗЕД, що належать співробітникам дипломатичних представництв України та іноземних держав, міжнародних, міжурядових організацій і представництв іноземних держав при них, які не є резидентами України.

Тимчасове ввезення інших транспортних засобів здійснюється відповідно до статті 10 вищезазваного Закону, тобто такі транспортні засоби підлягають оформленню як товари, що тимчасово ввозяться громадянами.

Згідно зі Стамбульською конвенцією [6] (Додаток С) правом на тимчасове ввезення відповідно до статті 2 цієї Конвенції користуються транспортні засоби приватного використання, зареєстровані на території, яка не є територією тимчасового ввезення, на ім'я особи, яка зареєстрована або постійно проживає за межами території тимчасового ввезення, і ввозяться та використовуються особами, які постійно проживають на такій території. Під приватним використанням слід розуміти перевезення особою виключно для особистих потреб, за винятком будь-якого комерційного використання. Конвенція надає значно ширші права бенефіціарові митного режиму тимчасового ввезення щодо транспортних засобів, ніж національне законодавство України. Зокрема відповідно до ст. 6 Додатку С до Конвенції згода на тимчасове ввезення транспортних засобів надається без вимагання митного документа або гарантії. Статтею 7 цього ж Додатку передбачено, що транспортні засоби приватного використання можуть використовуватись третіми особами, які мають належний дозвіл користувача права на тимчасове ввезення. Кожна Договірна Сторона може дозволити таке використання особою, яка постійно проживає на її території, зокрема якщо вона використовує його від імені і згідно з інструкціями користувача права на тимчасове ввезення.

Нарешті ще одна особливість передбачена національним митним законодавством щодо *тимчасового ввезення (вивезення) морських і річкових суден, інших плавучих засобів та повітряних суден, які ввозяться з метою ремонту, а також устаткування та матеріалів, призначених нерезидентами для будівництва та ремонту морських і річкових суден, інших плавучих засобів та повітряних суден*. Відповідною нормою ст. 206 МК була доповнена в лютому 2004 р [7].

Внесення зазначених змін було викликано неможливістю тимчасового ввезення іноземних суден та повітряних суден з метою проведення ремонту на митній території України без сплати ввізного мита та податків. Але видається, що зазначену проблему слід вирішувати не підміною понять та шляхом розширеного тлумачення законодавства не уповноваженими на те державними органами, а внесенням змін до податкового законодавства, про що піде мова в наступному підрозділі. Тут доцільно лише сказати, що абзаци 10 та 11 ст. 206 МК взагалі слід виключити, оскільки ввезення транспортних засобів та устаткування для ремонту не може здійснюватись на умовах тимчасового ввезення, бо передбачає зміну якісного стану цих транспортних засобів та предметів.

Ремонт є операцією з переробки, відповідно на умовах митного режиму переробки і повинні ввозитись транспортні засоби для їхнього ремонту. На сьогодні ж судовою практикою визнає можливість тимчасового ввезення з умовним повним звільненням від оподаткування морських та повітряних транспортних засобів для проведення ремонтів на території України [8].

Таким чином можна зробити висновок, що митне законодавство України встановлює конкретні правила, що складають зміст митного режиму тимчасового ввезення (вивезення) в залежності від типу транспортного засобу та мети його використання на митній території України. Окремо слід відзначити розширення міжнародних стандартів в сфері застосування даного режиму в тому, що стосується ввезення морських, річкових та повітряних суден для ремонту, що може розглядатися як свого роду юридична фікція.

Література:

1. Митний кодекс України від 11 липня 2002 р. № 92-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 38-39. – Ст. 288.
2. Про затвердження Інструкції про організацію митного контролю та митного оформлення суден і товарів, що переміщуються ними: Наказ Держмитслужби України № 678 від 17 вересня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 41. – Ст. 2731.
3. Про затвердження Інструкції про організацію митного контролю та митного оформлення повітряних суден перевізників і товарів, що переміщуються цими суднами: Наказ Держмитслужби України № 240 від 6 квітня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 17. – Ст. 1227.
4. Стосовно митного оформлення транспортних засобів: Лист Держмитслужби України № 11/6-9/824-ЕП від 26 січня 2008 р. // Митна газета – 2008. – № 3.
5. Про окремі питання кваліфікації порушень митних правил при переміщенні громадянами транспортних засобів: Лист Державної митної служби України № 10-22/0806-ЕП від 28.02.2005 р. // Митна газета. – 2005. – № 5.
6. Конвенція про тимчасове ввезення від 26 червня 1990 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 36. – Ст. 2445.
7. Про внесення змін до статті 206 Митного кодексу України: Закон України від 17.02.2004 № 1495-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 19. – Ст. 276.
8. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 25.10.2006 р. у справі № 1-582/05 // <http://www.ligazakon.ua>

ЦІНА ЯК ІСТОТНА УМОВА ДОГОВОРУ НА ВИКОНАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ АБО ДОСЛІДНО-КОНСТРУКТОРСЬКИХ ТА ТЕХНОЛОГІЧНИХ РОБІТ

В статті проаналізовані способи определения цены за договором на выполнение научно-исследовательских или опытно-конструкторских и технологических работ и приведены рекомендации по формированию цены при выполнении таких работ.

In the article methods of determination of price are analysed by agreement on implementation of research or doslidno-konstruktorskikh and technological works and resulted recommendations in relation to forming of price at implementation of such works.

Ціна є істотною умовою договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, і відсутність домовленості за цією умовою є перешкодою до укладення договору. Проблемами визначення ціни у договорах взагалі, і зокрема у договорі на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт займалися Є. А. Панфілов, Г. Д. Джумагельдієва, Ч. Н. Азімов та інші науковці. Проте, такі дослідження або проводилися на основі радянського законодавства, а тому не відповідають умовам сьогодення, або не мають своїм предметом визначення ціни саме у договорі на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Зважаючи на це, метою даного дослідження є визначення способів формування ціни за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Ціна договору – це вартість науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, які будуть виконуватися [1, с. 15-16]. Цієї ж точки зору притримується і Вищий господарський суд України. Так, у справі № 8/622 за позовом Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України до Національного науково-дослідного інституту охорони праці, Вищий господарський суд зазначив, що укладеним сторонами договором № 29 Д від 20.11.2002 р., предметом якого є оплатне виконання робіт

щодо створення науково-технічної продукції відповідачем за дорученням позивача, додатками до нього – протоколом погодження договірної ціни та калькуляцією кошторисної вартості, визначена вартість виконання робіт. На думку суду, зазначений договір, умовами якого визначена така його істотна умова як вартість виконання робіт, є підставою для виникнення певних прав та обов'язків сторін [2].

Згідно зі ст. 632 ЦК України ціна в договорі встановлюється за домовленістю сторін. У випадках, установлених законом, застосовуються ціни (тарифи, ставки тощо), які встановлюються або регулюються уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про ціни і ціноутворення» в народному господарстві застосовуються вільні ціни й тарифи, державні фіксовані та регульовані ціни й тарифи. Державні фіксовані та регульовані ціни й тарифи встановлюються на ресурси, які справляють визначальний вплив на загальний рівень і динаміку цін, на товари й послуги, що мають вирішальне соціальне значення, а також на продукцію, товари і послуги, виробництво яких зосереджено на підприємствах, що займають монопольне (домінуюче) становище на ринку. Такі ціни й тарифи встановлюються державними органами України (ст. 9). Вільні ціни й тарифи встановлюються на всі види продукції, товарів і послуг за винятком тих, за якими здійснюється державне регулювання цін і тарифів (ст. 7). Як зазначає Г. Д. Джумагельдієва, правове регулювання має місце при будь-якому способі ціноутворення, різними є лише засоби й ступінь регулюючого впливу держави [3, с. 11].

У тих випадках, коли виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт може мати суттєвий міжгалузевий вплив, який призведе до ініціації подальшої інноваційної підприємницької хвилі, що багаторазово збільшує державний вплив [4, с. 11], доцільно застосовувати державні фіксовані та регульовані ціни й тарифи, щоб уникнути в подальшому зростання загального рівня та динаміки цін на продукцію, товари й послуги, в основі виробництва яких лежатимуть результати таких науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт. В інших випадках необхідно застосовувати вільні ціни й тарифи.

З огляду на це сторони самотійно визначають ціну за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських

та технологічних робіт, якщо це вільні ціни. У випадку виникнення спору щодо визначення ціни, такий спір може бути передано на розгляд суду, на чому й було наголошено Вищим господарським судом України при розгляді касаційної скарги товариства з обмеженою відповідальністю «Техприлад» у справі № 42/50.

ТОВ «Техприлад» звернулося до господарського суду міста Києва з позовом до Міністерства оборони України про встановлення ціни на виконані роботи за підетапом 1.2, посилаючись на умови укладеного договору, ст. 632, 649 ЦК України та ст. 12 Господарського процесуального кодексу України, якою передбачено підвідомчість даної категорії спорів господарським судам України. Рішенням господарського суду міста Києва від 28.03.2006 р. в задоволенні позову відмовлено повністю. Постановою Київського апеляційного господарського суду від 20.06.2006 р. рішення господарського суду залишено без змін.

Вищий господарський суд дійшов висновку, що касаційна скарга підлягає задоволенню, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 12 Господарського процесуального кодексу України (в редакції Закону № 251/97-ВР від 13.05.97) господарським судам підвідомчі, зокрема, справи в спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні й виконанні господарських договорів та з інших підстав, а також у спорах про визнання недійсними актів із підстав, зазначених у законодавстві, крім спорів про встановлення цін на продукцію (товари), а також тарифів на послуги (виконання робіт), якщо ці ціни й тарифи відповідно до законодавства не можуть бути встановлені за угодою сторін.

Таким чином, господарські суди можуть розглядати справи в спорах про встановлення цін та тарифів, якщо вони можуть бути встановлені угодою сторін [5].

З урахуванням специфіки договорів на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, ціна в них має встановлюватися двічі: орієнтовно – у момент укладення та остаточно – після виконання договору, на чому наголошувалося у відповідній літературі [6, с. 16].

Розглянемо порядок визначення ціни конкретного договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.

Проблема ціноутворення та вартості договорів на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт у свій час активно обговорювалася в літературі [7, с. 81;

8, с. 37-38]. Вона не втрачає своєї актуальності й сьогодні, оскільки необхідне стимулювання розвитку наукового виробництва, яке може бути досягнуте шляхом збільшення інвестицій як з боку держави, так і залученням іноземних інвестицій та коштів вітчизняних фізичних і юридичних осіб. Поряд із тим здійснення державою інвестицій у науку є необхідним, адже наука є тим об'єктом, регулювання розвитку якого за допомогою ринкових механізмів недостатнє, а в окремих випадках і взагалі відсутнє, що пояснюється довготривалим характером очікування, невизначеністю результатів, необхідністю високих витрат на проведення наукових робіт.

У зв'язку з цим Н. Я. Якимчук зазначає, що критерієм визначення ефективності правового регулювання видатків на науку є, окрім частки ВВП, визначення частки державних коштів серед інших джерел фінансування науки. У більшості економічно розвинених країн вона не перевищує 50-ти відсотків. На думку автора, спостерігається така тенденція: чим слабша економіка країни й внутрішній попит на результати досліджень, тим вища частка державних коштів серед інших, що спрямовуються на фінансування науки.

В Україні за рахунок державних джерел покривається біля 60-ти відсотків загальних видатків на науку. Для збалансування розмірів видатків на науку в Україні необхідно вийти на 45-50 відсоткове її фінансування за рахунок державних грошових фондів [9, с. 8-9].

З іншого ж боку постає проблема зменшення ефективності результатів науки з розрахунку на вартість затрачених суспільством ресурсів. На це вказує Ю. М. Капіца. Учений зазначає, що аналіз розподілу обмеженого бюджетного та державного позабюджетного фінансування на прикладні дослідження, освоєння нових технологій та капітальні вкладення й аналіз відповідної компетенції міністерств і відомств показує, що: а) нині відсутній належним чином організований зв'язок між відомствами, які фінансують науково-дослідні роботи, і відомствами, які здійснюють підтримку освоєння нових технологій та виділяють кошти на капітальні вкладення; б) відбір проектів здійснюється часто, як складування проектів, які пропонуються на конкурс за досить загальними напрямками з відсутністю гарантій, що будуть відібрані найбільш важливі для держави й суспільства; в) державні науково-технічні програми не передбачають механізму широкого впровадження результатів програм [10, с. 10].

Відомо, що в промисловості ціна встановлюється об'єктивно, виходячи із співвідношення попиту й пропозиції. Проте ця схема є досить спрощеною, оскільки під час формування цін використовується методика розрахунку вихідних (базисних) цін або цін пропозиції. Методика розрахунку вихідних цін ураховує завдання ціноутворення, оцінку витрат виробництва, попиту на товар, послуги, роботи, аналіз цін і якості товарів, послуг та робіт конкурентів, вибір методу ціноутворення [11, с. 193]. Остаточна ціна на товар, послуги чи роботи встановлюється в момент вчинення відповідного правочину.

Поряд із тим на ціноутворення здійснює вплив і держава. Напрямами такого впливу є встановлення основних правил ціноутворення, державний контроль за цінами, їх державна підтримка, використання для захисту інтересів країни в зовнішніх економічних відносинах.

В економічній теорії існує багато методів ціноутворення. Найпоширенішими з них є: за середніми витратами плюс прибуток, за аналізом безбитковості та забезпечення цільового прибутку, за відчутною цінністю товару, за рівнем поточних цін тощо.

Зрозуміло, що не будь-який метод ціноутворення може бути використаний під час формування ціни за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт. Ч. Н. Азімов аналізує такі методи формування ціни в указаних договорах: 1) за економічним ефектом, отриманим замовником при використанні науково-технічних результатів; 2) за витратами на створення науково-технічних результатів; 3) за витратами на створення науково-технічних результатів плюс частина економічного ефекту, який отримується в результаті їх використання. Найоптимальнішим автор вважає формування ціни за третім методом, відповідно до якого ціна складається із кошторисної вартості робіт (витрат) і прибутку у вигляді частини економічного ефекту. За цією схемою на стадії укладення договору сторони встановлюють попередню ціну на базі очікуваного економічного ефекту. Така попередня ціна є основою для виплати виконавцю певної необхідної суми для проведення робіт. Остаточний розрахунок здійснюється на базі фактичного економічного ефекту, який отримав замовник від упровадження науково-технічних розробок.

На думку Ч. Н. Азімова, за таких умов виконавець буде зацікавлений, з одного боку, у зниженні індивідуальних витрат на

розробки, а з іншого – в отриманні результатів із найвищим економічним ефектом і найшвидшому їх використанні замовником. Якщо ж отриманий результат не дає економічного ефекту, то ціна в договорі має формуватися за схемою «фактичні витрати плюс винагорода». Сам розмір винагороди залежить від новизни та складності отриманих виконавцем результатів [12, с. 19-20].

Варто погодитися з цією точкою зору, оскільки зрозуміло, що в галузі наукового виробництва при укладенні договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт вартість не може бути вирахована з вичерпною точністю й повнотою. Це пояснюється індивідуальним творчим характером наукового виробництва та різноманітністю шляхів вирішення науково-технічних завдань, які стоять перед виконавцем.

Зауважимо, що хоча вартість науково-дослідної або дослідно-конструкторської та технологічної роботи залежить від обсягу роботи та її складності, при цьому не менш важливими є новизна та оригінальність досліджень і розробок. На вартість робіт впливає наявність або відсутність аналогічних розробок, конструкцій або досліджень. Якщо при виконанні науково-дослідної або дослідно-конструкторської та технологічної роботи створюється результат, який відповідає ознакам об'єкта інтелектуальної власності, вартість таких робіт розраховується за спеціальними підходами, серед яких використовують три основних – витратний, прибутковий та ринковий, кожному з яких притаманні свої методи.

Відповідно до витратного підходу вартість об'єкта інтелектуальної власності визначається за витратами на створення еквівалентного за призначенням й корисністю об'єкта інтелектуальної власності. Ринковий підхід передбачає визначення вартості об'єкта інтелектуальної власності за найбільш вірогідною ціною на відповідному сегменті ринку схожого за призначенням й корисністю об'єкта інтелектуальної власності. Вартість об'єкта інтелектуальної власності за прибутковим підходом визначається за прибутком від використання такого об'єкта [13, с. 31].

Якщо в процесі виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт створюється результат, що відповідає ознакам об'єкта інтелектуальної власності, вартість таких робіт має розраховуватися за одним із наведених підходів. Якщо результат виконаних робіт не відповідає ознакам об'єкта інтелектуальної власності, вартість робіт має розраховуватися за

схемою «фактичні витрати плюс частина економічного ефекту», а якщо результат не дає економічного ефекту, то ціна в договорі має формуватися за схемою «фактичні витрати плюс винагорода». Проте незалежно від підходу та методу визначення ціни за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, під час розрахування вартості зазначених робіт необхідно виходити із принципів розумності та справедливості.

Вартість науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт на практиці має визначатися кошторисними розрахунками (калькуляціями). Це значно спростить розрахунки між сторонами й стимулюватиме виконавця здійснювати роботи економічним способом. Сам кошторис має передбачати витрати виконавця на здійснення робіт, а також належну виконавцеві винагороду, передбачені чинним законодавством обов'язкові платежі та інші необхідні витрати. При цьому необхідно зауважити, що кошторис, у якому може бути визначена ціна за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, не може бути твердим у зв'язку з імовірним характером робіт, а ціна в ньому визначається приблизно.

На відміну від глави 61 ЦК України, яка регламентує відносини підяду, глава 62, що стосується договорів на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, не регулює порядок визначення ціни в кошторисі. У силу ст. 8 ЦК України до цивільних відносин, що виникають із договорів на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт, може бути застосована ст. 844 ЦК України, яка встановлює порядок визначення ціни в договорі підяду в кошторисі.

С. О. Теньков, оцінюючи кошторис як істотну умову договору підяду, на підставі аналізу ЦК України та ГК України доходить таких висновків: 1) кошторис може замінюватися сторонами проектно-кошторисною документацією; 2) ціна може визначатися не тільки кошторисом як окремим документом, а й у інший спосіб [14, с. 145].

З огляду на це ціна за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт може бути визначена в кошторисі. У цьому випадку кошторис набирає чинності та стає частиною договору з моменту підтвер-

дження його замовником. Ціна в договорі також може бути визначена в інший спосіб, наприклад, у протоколі погодження про договірну ціну. Тоді відсутність кошторису не є підставою для визнання договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт неукладеним, оскільки істотною умовою вказаного договору є саме ціна, а кошторис є одним із способів визначення ціни за договором.

О. П. Подцерковний, погоджуючись із думкою С. С. Потопальського про те, що умова договору вважається узгодженою тоді, коли договір містить вказівки на інший документ або визначає механізм визначення змісту певної умови договору [15, с. 178], зазначає, що відсутність позначення ціни в тексті договору не завжди означає відсутність погодження цієї істотної умови [16, с. 151]. Тому саме ціна як істотна умова має бути погоджена сторонами, незалежно від того, у який спосіб вона виражена.

Поряд із тим для усунення різних тлумачень главу 62 ЦК України варто доповнити нормою такого змісту: «Ціна за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт може бути визначена в кошторисі або в інший спосіб».

Варто звернути увагу, що в ціну також уключаються певні суми у вигляді прибутку (доходу). Розмір цих сум, як вже зазначалося в літературі, може передбачатися в договорі залежно від розміру економічного (чи будь-якого іншого) ефекту, який одержить замовник при використанні результату виконаної роботи [17, с. 414]. Оскільки ціна в договорі, як правило, визначається приблизно, то в процесі виконання може виникнути питання про істотне підвищення ціни. У такому випадку виконавець зобов'язаний негайно сповістити про це замовника, який має право погодитися з новою ціною або відмовитися від договору. Якщо ж замовник відмовляється від договору, він зобов'язаний оплатити виконану частину роботи.

Крім цього, договір на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт може передбачати підвищення ціни, якщо в процесі виконання робіт буде одержано такий результат, використання якого принесе значно кращий ефект, ніж прогнозувалося раніше. Також у договорі може бути передбачена виплата винагороди за якісне чи дострокове (вчасне) виконання роботи або зменшення ціни у випадку не-якісного або несвоєчасного виконання робіт.

Отже, ціна в договорі на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт має формуватися залежно від того, який результат планують отримати сторони. Якщо це результат, що відповідає ознакам об'єкта інтелектуальної власності, тоді ціна має формуватися за вказаними вище підходами. Якщо результат не відповідає таким ознакам – за кошторисними витратами на створення науково-технічного результату плюс частина економічного (чи будь-якого іншого) ефекту, який одержить замовник при використанні результату виконаної роботи.

Література:

1. Бурмистров В. Л. Договори на выполнение научно-исследовательских и конструкторских работ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Л. Бурмистров. – Свердловск, 1965. – 25 с.
2. Справа № 8/622 від 20 квітня 2004 року // Архів господарського суду м. Києва за 2004 р.
3. Джумагельдієва Г. Д. Правове регулювання цін і ціноутворення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Г. Д. Джумагельдієва. – Донецьк, 2004. – 18 с.
4. Капіца Ю. М. Питання організаційно-правового забезпечення передачі технологій в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Державне право та управління; державне будівництво; адміністративне право; фінансове право» / Юрій Михайлович Капіца. – К, 1995. – 19 с.
5. Справа № 44/50 від 3 жовтня 2006 року // Архів господарського суду м. Києва за 2006 р.
6. Бурмистров В. Л. Договори на выполнение научно-исследовательских и конструкторских работ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Л. Бурмистров. – Свердловск, 1965. – 25 с.
7. Азимов Ч. Н. Договорные отношения в области научно-технического прогресса. / Ч. Н. Азимов. – Харьков, 1981. – 136 с.
8. Волошко С. Д. Договор на передачу научно-технических достижений. / С. Д. Волошко. – Харків, 1978. – 69 с.
9. Якимчук Н. Я. Правове регулювання видатків на науку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; банківське право» / Н. Я. Якимчук. – К., 1999. – 19 с.
10. Капіца Ю. М. Питання організаційно-правового забезпечення передачі технологій в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Державне право та управління; державне будівництво; адміністративне право; фінансове право» / Ю. М. Капіца. – К, 1995. – 19 с.

11. Гальчинський А. С. Основи економічної теорії: Підручник / Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. – К.: Вища шк., 1995. – 471 с.
12. Азимов Ч. Н. Договорные отношения в области научно-технического прогресса: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Ч. Н. Азимов. – Х., 1981. – 28 с.
13. Рекомендації з оцінки вартості інтелектуальної власності / Ю. М. Капіца, І. А. Мальчевский, Л. Ю. Федченко та ін. – К., 2001. – 40 с.
14. Теньков С. Відсутність кошторису як підстава для визнання договору підряду неукладеним / С. Теньков // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 4. – С. 141-145.
15. Потопальський С. С. Правові проблеми розмежування недійсних та неукладених договорів / С. С. Потопальський // Вісник господарського судочинства. – 2005. – № 4. – С. 176-181.
16. Подцерковный О. Правовая природа отношений в сфере государственного заказа / О. Подцерковный // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2003. – № 5. – С. 8-10.
17. Право інтелектуальної власності: академічний курс: підручник / О. А. Підпригора, О. Б. Бутнік-Сіверський, В. С. Дроб'язко та ін.; за ред. О. А. Підпригори, О. Д. Святоцького. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К., 2004. – 672 с.

Льїна Ю. П., МГУ

ЗНАЧЕННЯ «ПОЛОЖЕННЯ ПРО НОТАРІАЛЬНУ ЧАСТИНУ» 1866 РОКУ ДЛЯ РОЗВИТКУ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ

В данной статье анализируется «Положение о нотариальной части» 1866 года как один из основных фундаментов формирования нотариата в современной Украине.

This article analyzes the «Regulations on the part of the notary» in 1866 as one of the main foundations of notaries in the formation of modern Ukraine.

Ефективне вирішення питань вдосконалення правового регулювання інституту нотаріату в Україні можливе лише за умови глибокого та всебічного вивчення й аналізу історії та правових джерел його становлення і розвитку.

Зародження нотаріату пов'язане з епохою рабовласницької Римської держави, де ще в республіканський період існувала особлива категорія службових осіб – переписувачів, в обов'язки яких входило письмове оформлення розпоряджень міських магістратур і преторських судових формул, ведення журналів судових засідань і здійснення різноманітних записів публічно-правового змісту. Для прискореного запису переписувачами вживався стенографічний знак “NOTA” звідки і походить назва професії “нотаріус” [1, с. 105].

Нотаріальна діяльність як основна функція окремих установ, утворень та осіб, які у різні часи мали певне призначення, тісно пов'язана із суспільним і сімейними устроєм, спадковими і речовими правами, тому логічним буде припустити, що вона виникла разом із появою цивілізованих і культурних держав, у яких існувала писемність. Розвиваючи подібні твердження, ще Л. Б. Мандельштам вказував, що архаїчним народам нотаріуси не були потрібні, і на першій стадії розвитку суспільства ніде вони не згадуються. Вперше стикаємось з цією установою у достатньо розвинутих суспільствах [2, с. 2]. Але ще до появи писемності нотаріальна функція отримала публічно-правові ознаки. Так, відомо, що у Древньому Вавилоні, Греції, Римі договори затверджувались свідченнями людей і тому укладались переважно у публічних місцях (міські ворота, площі, ринки, біля храмів тощо) у присутності випадкових свідків.

Саме Вавилон можна вважати тією давньою країною, у якій “народився” сучасний нотаріат. У давньому Вавилоні із появою приватної власності та збільшенням господарського обороту свідки, які вчиняли відповідні нотаріальні дії, вже не могли закріплювати у пам'яті не тільки тонкощі угод, але й сам їх зміст, та відтворювати його у необхідний час та під час вирішення суперечок. Таким чином, виникла необхідність робити записи та нотатки, які не тільки надавали би змогу відтворити обставини укладання угоди та її зміст, але й були зрозумілими сторонам угоди, оточуючим, іншим свідкам, представникам влади тощо. За таких умов, говорить Г. В. Меркушин, “склався звичай укладати угоди (купівлі-продажу, міни, дарування) у письмовій формі”.

Після появи письмової форми угоди роль свідка змінилася. Він став залучатися лише для підтвердження факту укладання угоди, але не для відтворення її змісту. Угоди здійснювалися у письмовій формі на спеціальних глиняних табличках, які зберігалися у їх власників або в храмових архівах, куди вони поміщалися на

прохання їх власника задля кращого зберігання. Табличку заповнював писар, він же володів необхідними знаннями правильного оформлення документа [3].

Взагалі, такими авторами як В. В. Комаров, В. В. Баранкова, Р. Г. Кочер'янц, В. М. Черниш, С. П. Вименець, І. С. Вольман, А. Г. Гасман, М. П. Ляпідевський, Л. Б. Мандельштам, Ж. Маранд'єр, Ж. Ф. Пієт, Ф. Ріко, Ж. Ріцфоль, А. М. Сумін, А. М. Феміліді, І. Г. Черемних, Ж. Ягр, Л. Е. Ясінська та іншими багато уваги приділялося питанню виникнення та походження нотаріальної діяльності. Серед досліджень дореволюційних авторів найбільш системною є праця М. П. Ляпідевського «История нотариата» (1875 р.). У ній викладено матеріал щодо історії інституту нотаріату від часів античності до сучасної автору епохи [4].

Виникнення та розвиток вітчизняного приватного нотаріату загалом відбувалося у межах загальноєвропейських процесів, однак має певні особливості. Так, більшість сучасних авторів розглядають нотаріат на українських землях як частину нотаріату Російської (Московської) держави та Російської імперії, говорячи про поширення на територію сучасної України відповідного законодавства [5, с. 36]. Як вказує В. М. Черниш, цьому явищу сприяв той факт, що більшість правочинів доби Київської Русі не мали письмової форми, а відповідні джерела права тієї доби (Руська Правда, церковні статuti тощо) не згадують про нотаріальні функції. Той же стан відмічено дослідником у періоді входження території України до Литовського князівства та Речі Посполитої.

Перший етап історії вітчизняного нотаріату, за Г. Ю. Гулевською, розпочався з XV ст., а саме з виникнення інституту так званих площадних піддячих – своєрідної корпорації професійних писарів, які спеціалізувалися на оформленні угод, пов'язаних із переходом прав на окремі види майна та оформленням їх належним чином, за умов додержання якого документація й набувала характеру безспірної [6, с. 24].

Цей період характеризувався вільним розвитком інституту площадних піддячих під номінальним контролем держави, пов'язаним із призначенням «на площу» указом царя. Як вказується у курсі лекцій з «Нотаріату» Н. Полтавською та В. Кузнецовим, особа, що бажала бути площадним піддячим, подавала царю чолобитну з проханням про призначення, при цьому виборні старости повинні були дати йому моральну та ділову характеристику, а вся корпорація професійних писарів несла за члена свої громади кругову поруку на випадок за-

подіяння шкоди від його діяльності. Поступово контроль з боку держави за діяльністю піддячих став жорсткішим [7, с. 5].

З приєднанням більшої частини України до Росії спостерігалося поширення російської правової та адміністративної системи на Україну. Одночасно із судовою реформою в Росії 1864 р. був реорганізований і нотаріат, що привело до поширення єдиного, універсального нотаріату як форми публічної діяльності незалежних нотаріусів. Вони були уповноваженими представниками держави.

Великий історичний матеріал міститься у праці А. М. Феміліді «Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апреля 1866 г.» (1902 р.) [8]. Автор, наводить нові, порівняно із проаналізованими Н. П. Ляпідевським дані щодо давньоримського і середньовічного нотаріату. Подібний підхід у дослідженні виникнення нотаріальної діяльності застосований у дисертаційних дослідженнях як сучасних вітчизняних авторів В. В. Баранкової, Г. Ю. Гулевської, В. В. Комарова, Р. Г. Кочер'янца, С. Г. Пасічника, Л. К. Радзівської, С. Я. Фурси, С. І. Фурси тощо, так і закордонних авторів, зокрема російських.

Важливим етапом у розвитку нотаріату стало прийняте 14 квітня 1866 г. у ході реформи імператора Олександра II «Положення про нотаріальну частину». Це положення базувалося на австрійському, баварському й інших нотаріальних положеннях. У цілому Положення було прогресивним нормативним актом, тому що заснувало систему нотаріальних органів і визначало їхню компетенцію. Воно містило 217 статей, 41 з яких присвячена устрою нотаріальної частини. Статус нотаріусів формувався виходячи із загальносвітової тенденції визнання нотаріату відносно автономним від держави корпоративною установою: нотаріуси визнавалися вільними професіоналами, що здійснюють свою діяльність на комерційній основі (ст. 208)., вони були підвідомчі судам і призначалися старшими головами судових палат. Для обіймання посади нотаріуса встановлювалися досить обтяжливі цензи, які стосувалися, в першу чергу, внесення значної на той час грошової застави (до 25 тис. рублів у столицях і до 15 тис. рублів в інших містах). Крім того, претендент складав іспит на вміння юридично грамотно укладати різноманітні угоди, знання нотаріального діловодства та необхідних для нотаріуса законів. Проте варто зазначити, що сам іспит був нескладний, число осіб, які на той час мали вищу юридичну освіту, було невелике, що призводило до зайняття посад нотаріусів особами, які недалеко відійшли під старих маклерів. Хоча формально нотаріуси

були службовими особами, вони не отримували державну платню, а утримувалися коштами клієнтів. Встановлювалась такса грошових винагород за укладання нотаріальних угод і засвідчення документів. Водночас закон дозволяв нотаріусу стягувати оплату за свої дії не тільки за таксою, а й за добровільною угодою з клієнтом, що надавало нотаріальним конторам статусу комерційних закладів, які конкурували між собою за вигідну клієнтуру.

Негативний вплив на якісний підбір нотаріусів справляла відсутність в іспитових комісіях нотаріусів-практиків, суб'єктивний підхід старших голів судових палат щодо призначення і звільнення цих посадових осіб. Не був розроблений і законодавчо оформлений порядок нагляду і контролю за нотаріусами судами, який на практиці зводився, як правило, до дисциплінарних заходів.

Основними в «Положенні про нотаріальну частину» були питання про місце нотаріату в системі державних органів, про приналежність нотаріусів до державних службовців, про можливість і необхідності оплати їх праці з боку держави. По первісному проекту від 14 липня 1863 р. нотаріуси вважалися державними службовцями, але без права на отримання чину й без права на пенсію. Платня від держави їм не призначалася, але надавалося право стягувати плату за кожну нотаріальну дію. Зазначений проект пропонував доручити складання актів про нерухоме майно нотаріусам, а їх затвердження – судовим органам за місцем перебування нерухомого майна, звільнивши тим самим останніх від обов'язку по збору різного роду відомостей. Інший погляд на цю проблему сформулювали судові комісії: перша судова комісія підкреслювала, що нотаріальна діяльність не може дати достатнього доходу, а, отже, призначення державою платні, повинно бути необхідною умовою функціонування нотаріальної частини; друга судова комісія пропонувала створити дві категорії нотаріусів – державних нотаріусів і публічних й відповідно диференційовано підходити до розв'язання питання про оплату їх праці [9, с. 20].

За підсумками проведених дебатів Державна Рада ухвалила вважати нотаріусів, такими, що перебувають на державній службі із присвоєнням їм 8-го класу за посадою, але без права на отримання чину й без права на пенсію (ст. 17). Платня нотаріусам не призначалася, але ст. 208 «Положення...» надала їм право стягувати у свою користь плату за професійні дії за добровільною згодою з особами, що звернулися до нотаріуса, якщо розмір плати не був встановлений таксою [10, с. 81].

Діючі нотаріуси нерідко висловлювали дорікання із приводу такої подвійності свого положення, тому що вона негативно відображалася не тільки на роботі нотаріусів, але й на відношенні до них клієнтів. С. Барановський писав, що нотаріуси фактично – «пасинки Феміди», оскільки діюче «Положення...» виділяє їх із загальної градації чинів Міністерства юстиції й позбавляє тим самим прав, якими користуються інші чини судового відомства. Тому нотаріуси не включені в загальну «судову сім'ю», вони позбавлені права, на відміну від суддів, звертатися за роз'ясненнями сумнівів у застосуванні закону в ті окружні суди, до яких вони належать, а повинні на свій страх і ризик вирішувати сумнівні правові питання [11, с. 7]. С. Барановський підкреслював, що якщо в застосуванні й тлумаченні закону помиляються судді, то вища судова інстанція лише скасовує неправильно ухвалені рішення, а в разі, якщо помиляється нотаріус, то крім кримінальної відповідальності йому загрожує ще й майнова відповідальність.

Аналізуючи норми «Положення про нотаріальну частину» і практику їх застосування, М. Попович дійшов висновку про необхідність усунення невизначеності в статусі нотаріуса, для того щоб «нотаріус не був якимось відщепенцем від своєї юридичної сім'ї товаришів по службі, щоб він хоча б користувався частиною тих прав, які він заслуговує по-своєму положенню як посадова особа і як суспільний діяч» [12, с. 3].

Істотні зміни були внесені у вимоги до кадрового складу нотаріальних органів. «Положення про нотаріальну частину» 1866 року значно розширило й посилило вимоги, що висуваються до кандидата на нотаріальні посади. Тепер майбутній нотаріус зобов'язаний був мати російське підданство, бути повнолітнім, не мати судимості й суспільних стягнень, а також не займати ніяких інших державних і громадських посад. Посада нотаріуса надавалася бажаному лише після його випробування головою окружного суду, старшим нотаріусом і прокурором на знання законів і форм нотаріального діловодства, на вміння викладати нотаріальні акти. Будь-яка особа, що задовольняла зазначеним вимогам, мала можливість пройти випробування. Не допущений до випробувань одержував постанову із вказівкою причин відмови й мав можливість оскаржувати це рішення. Повторне проходження випробування допускалося не раніше ніж через рік. Призначення нотаріусів на посаду й відсторонення їх від виконання своїх обов'язків проходило за поданням голови окружного суду старшим головою судової палати [13, с. 39]. Закон

надав нотаріусові як органу публічної діяльності, що виконував від імені держави функцію складання й засвідчення юридичних актів, досить широкі повноваження й покладав на нього певні обов'язки. За гідну й довголітню службу (більше 35 років) нотаріус мав право бути представленим до нагородження орденом св. Ганни й Володимира [8, с. 83]. Нотаріус не міг бути присяжним засідателем (ст. 8), не міг займатися адвокатською діяльністю (ст. 19). Право вибору місця для своєї нотаріальної контори було залишено на розсуд нотаріуса. Нотаріусові не заборонялося вести комерційну діяльність, бути засновником і учасником різних організацій.

«Положення про нотаріальну частину» 1866 року було основним нормативним актом, що регламентувало функціонування нотаріальних органів Російської імперії до 1917 року.

Виходячи з вищенаведеного, розглянувши впливовий зміст «Положення про нотаріальну частину» 1866 року, треба визначити, що саме це «Положення...» стало нормативним підґрунтям для формування сучасного нотаріату в Україні.

Сьогодні законодавство України про нотаріат потребує вдосконалення з метою усунення прогалин, встановлення однакового статусу для державних та приватних нотаріусів, які, на наш погляд, необґрунтовано обмежені у повноваженнях на вчинення нотаріальних дій, встановлення чіткого механізму державного регулювання нотаріальної діяльності. Це непростий та довгий шлях, але, ми впевнені, що цілі, до яких прагне нотаріальна спільнота України, будуть досягнуті, і, перш за все, завдяки спільним зусиллям самих нотаріусів.

Література:

1. Мандельштам Л. Б. Учреждение нотариата и его организация / Л. Б. Мандельштам // Журнал министерства юстиции. – 1899. – № 4. – С. 2.
2. Трофанчук Г. Историко-правові аспекти зародження та поширення нотаріальної справи в Україні / Г. Трофанчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали наук.-практ. конференції. – Львів, 2003. – С. 105.
3. Меркушкин Г. В. Становление и развитие российского нотариата / Г. В. Меркушин // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iurisprudentes.ru/indtx.php?PHPSESSID=2d22dc3089ce4a5932a0509338f0e d8a&topic=129.msg307#msg307>.
4. Ляпидевский Н. История нотариата / Н. Ляпидевский. – М.: Университетская типография Каткова, 1875. – Т. 1. – 350 с.

5. Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03 / В. М. Черниш. – К., 2003. – 199 с.
6. Гулевська Г. Ю. Організаційно-правові аспекти державного регулювання нотаріальної діяльності в Україні: дисер. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: 12.00.03 / Г. Ю. Гулевська. – К., 2004. – 216 с.
7. Полтавская Н. Нотариат: курс лекцій / Н. Полтавська, В. Кузнецов. – М., 1999.
8. Фемелиди А. М. Русский нотариат. История нотариата и действующее нотариальное положение 14 апреля 1866 г. / А. М. Фемелиди. – СПб.: Издание Канторовича И.А., 1902.
9. Ахмедов Ч. Н. «Положение о нотариальной части» 1866 года как нормативное основание функционирования нотариата во второй половине XIX – начале XX века / Ч. Н. Ахмедов // История государства и права. – 2007. – № 8. – С. 20.
10. Вольтман И. С. Из истории российского нотариата / И. С. Вольтман // Нотариус. – 1997. – № 2. – С. 81.
11. Барановский С. Пасынки Фемиды / С. Барановский // Нотариальный вестник. – 1903. – № 2. – С. 7.
12. Попович М. Служебные права и материальная обеспеченность нотариусов в России / М. Попович // Нотариальный вестник. – 1903. – № 4. – С. 3.
13. Олейнова А. Г. История становления законодательства о нотариате в России / А. Г. Олейнова: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01, 12.00.11. – М., 2004. – С. 39.

Каткова Т. Г., ХЕПУ

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ТА ОБ'ЄКТІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Стаття посвящена аналізу історичного досвіду правового регулювання захисту культурних цінностей в час воєнних конфліктів.

The article is devoted to analysis of historical experience of legal regulation of cultural valuable protection during armed conflicts.

У 1954 році на конференції у Гаазі була підписана Конвенція "Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту",

а також прийнятий однойменний протокол. Гаазька конвенція 1954 р. – це перша міжнародна угода універсального характеру, у якій об'єднана велика кількість норм, що передбачають охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Якщо раніше ці норми містилися у різних міжнародних договорах чи існували в якості прецедентів, то тепер вони зведені до акту, прийняття якого є важливим кроком у розвитку міжнародного гуманітарного права. Міжнародна правова охорона культурних цінностей під час збройних конфліктів сучасності відбувається відповідно цієї конвенції, яка стала справжнім кодексом охорони культурних цінностей, та прийнятих додаткових протоколах до неї, а саме 1954 р. та 1999 р.

Метою даної статті є історичний огляд регламентації охорони культурних цінностей, яка передувала прийняттю Конвенції 1954 року.

Культурні цінності потребують спеціального регулювання та охорони від дій людини та природи у мирний час та під час збройних конфліктів, коли культурні цінності та об'єкти знаходяться у найбільшій небезпеці. Уся історія війн пов'язана з пошкодженням та знищенням пам'яток.

Відомий вчений Еміль Александров, досліджуючи історію правової регламентації міжнародного захисту культурних цінностей та об'єктів, виділяє декілька важливих етапів: античність та середньовіччя до Ренесансу; період від Ренесансу до перших спроб міжнародно-правової регламентації, до початку Першої світової війни; період з кінця Першої світової війни до кінця Другої світової війни; період з кінця Другої світової до наших днів [1].

У стародавньому світі люди відносились з повагою до культурних пам'яток, вони бачили в них вираження вищих духовних прагнень людини, а також пов'язували їх у більшості випадків з релігійними культовими цілями. З цього відношення народжувалась необхідність у їх захисті, оскільки твори мистецтва вважали священними предметами.

“*Vita brevis – Ars longa*” (життя коротке, мистецтво вічне) – цей крилатий афоризм Гіппократа найбільш влучно відобразив співвідношення між короткочасністю людського існування з однієї сторони, та вічною цінністю мистецтва з іншої. Таким чином, у згаданому афоризмі, відомому за часів стародавнього світу, міститься ідея, до якої люди прийшли ще на початку своєї цивілізації. Пам'ятки, які збереглися, переконують нас у її правоті. Слід

зазначити, що фактично періоди історії, на які припадають найвищі людські досягнення, є ті, в яких мистецтво найбільш високо оцінювалося та вшановувалося. В стародавньому Єгипті фараони розвивали будівельну діяльність в великих масштабах, вони, зокрема, ініціювали будівництво палаців та храмів як доповнення до пірамід, та доручали прикрашати їх великою кількістю картин та скульптур. Стародавні Афіни в Vст. до н. е. подарували світові найпрекрасніший храм Парфенон, який був вищим досягненням тогочасного будівництва та мистецтва.

Людина створювала твори, відображаючи своє почуття краси та найвищих досягнень науки свого часу, намагаючись поділитися з нащадками найціннішим зі своєї духовної діяльності. Як вже було сказано, більшість творів мистецтва стародавнього світу мало релігійне підґрунтя – статуї богів, храми та гробниці, палаці східних правителів, які ототожнювались з “богом на землі”. Релігійні міркування привели до виникнення звичаю не руйнувати храми та інші об’єкти культу під час війни. З іншої сторони, релігійні конфлікти нерідко призводили до знищення таких пам’яток.

У стародавньому світі майже не існувало правил ведення війни. “Закопи війни” вже самі по собі допускали право конфліктуючих сторін використовувати різні засоби. Захоплені міста піддавались пограбуванню, а то й знищенню без будь-яких обмежень, за виключенням релігійних об’єктів. Так були знищені Карфаген, Коринф, Троя та інші.

Ідея “справедливої війни” виникла в епоху середньовіччя як прагнення виправдати її ведення з релігійної точки зору. Ідея захищала право вести війну, якщо на то були релігійні підстави (*ius ad bellum*), але не виникало особливого інтересу до засобів ведення війни (*ius in bello*). Війни, які велись за релігійними ознаками (наприклад, хрестові походи, нашествя арабів, турків-османів) призводили до систематичного знищення культурних цінностей народів іншого віросповідання.

Не можливо недооцінити релігійне будівництво епохи Середньовіччя, яке у численних християнських готичних соборах та мусульманських медресах відобразило світосприйняття віруючої людини. У лоні церкви створювались видатні твори мистецтва, у церковних стінах зберігалися культурні цінності й під час збройних конфліктів. Слід зазначити, що за епохи Середньовіччя Інквізиція грала у цьому важливу роль саме через те, що все майно,

конфісковане чи занедбане, оберталось у власність церкви. Також у країнах Східної Європи православні монастирі завжди були зберігачами релігійних реліквій

Торкаючись міжнародної регламентації середньовіччя та звичаїв східних народів слід згадати “Велику Ясу” Чингіз хана, яка була майже єдиним законом для усіх підкорених народів. Чингіз хан ніколи не нищив церков, якщо місто здавалося без бою й не вбивало його послів – обман особи, яка довірилася, був не пробачним гріхом. Нажаль, давньоруська сторона цим грішила у XIII ст. Релігії та святині підкорених народів шанувалися монголами. Прогнівити богів вважалося небезпечним, тому порушення релігійної етики прирівнювалося до злочину. Ст. 10 “Великої Яси” наголошувала, що “податки та зобов’язання не повинні бути нав’язані ні магам, ні служителям релігій, юристам, астрономам, вченим, муедзинам та тим, хто омиває тіла померлих”. Тому, ті давньоруські церкви, які не були знищені під час осади міст, могли законно та вільно зберігати культурні цінності свого народу.

Один з засновників міжнародно-правової науки Альберіко Джентілі (1552-1608 рр.) першим ставить питання про правовий захист предметів мистецтва. Він виступає проти їх пограбування під час війни. Інший відомий юрист – Емер де Ваттель (1714-1767 рр.) зауважив: “Не зважаючи на причини пограбування країни, на її території повинні бути збережені будівлі, які роблять честь людству, поховання, громадські будівлі та споруди видатної краси” ... далі “навмисне, свавільне знищення громадських пам’яток, храмів, поховань, статуй, картин митців та ін. абсолютно заборонено добровільним правом народів як така дія, яка завжди марна для досягнень законної цілі війни”.

Ідеї охорони культурних цінностей під час війни висувались ще Гуго Гроцієм в його третій книзі – видатній праці про право війни та миру.

Велика французька революція висунула ідею охорони пам’яток культури та творів мистецтва. Декретом Конвенту від 1791 року вперше в історії історичні культурні пам’ятки оголошувались суспільним надбанням, приватні колекції підлягали націоналізації. Згідно того ж Декрету було засновано музей в Луврі. Однак в період наполеонівських війн продовжувалось масове та систематичне пограбування світових зразків мистецтва та їх вивезення до Франції. Велика кількість творів мистецтва та культурних цінностей при-

возяться до Франції з Італії, Іспанії, Пруссії, Австрії, Єгипту та інших країн. Після поразки Наполеона, по рішенням Віденського конгресу частина цих творів та цінностей була повернута у країни, з яких вони були вивезені.

На протязі XIX ст. посилюється громадська думка щодо необхідності охорони культурних цінностей, особливо під час війни.

Видатний російський юрист – міжнародник Ф. Ф. Мартенс підкреслював, що всяке захоплення чи умисне знищення навчальних, художніх чи наукових закладів повинні переслідуватися воєнною владою.

Однак відповідні правові норми з'явилися й у внутрішньому законодавстві, та й міжнародних угодах тільки у другій половині XIX ст. У так званому Кодексі Лібера (в ім'я Франца Лібера), що звичайно зветься інструкцією північноамериканських штатів для армії 1863 р., у якому містяться правила, що забороняють захоплення об'єктів, приналежних до шкіл, університетів, академій, обсерваторій, музеїв, й також передбачалась відповідальність охорони "класичних творів мистецтва, бібліотек, наукових колекцій високоточних інструментів чи коштовного обладнання, такого як астрономічні телескопи".

Деякі правила, направлені на збереження пам'яток культури, закріплені у Брюссельській декларації права війни, прийнятій на конференції у 1874 р. Підготовлений Ф. Ф. Мартенсом проект конвенції про закони та звичаї суходільної війни не був прийнятий, оскільки більшість учасників конференції ще не була готова сприйняти саму ідею обмеження війни міжнародними правилами. На цій конференції була прийнята міжнародна Декларація відносно законів та звичаїв суходільної війни. У ст. 28 цієї Декларації передбачалось, що "кожне захоплення, а також умисне руйнування чи пошкодження навчальних, наукових та культурних закладів, пам'яток, художніх та наукових творів переслідуються відповідною владою". Хоча документ не набрав чинності, його прийняття зіграло велику роль при розробці міжнародних норм про закони та звичаї війни.

У 1899 році відбулась так звана Перша Гаазька конференція миру, скликана за ініціативою Росії. На конференції на той час вже всесвітньо відомий професор міжнародного права Ф. Ф. Мартенс був обраний головою комісії з підготовки Конвенції про закони та звичаї суходільної війни (II Конвенція). Конвенція була підписана 24 державами.

У 1907 році відбулась Друга гаазька конференція. Конференцією була прийнята Конвенція про закони та звичаї суходільної війни та Положення про закони та звичаї суходільної війни. Ці акти підписали 41 держава, 25 з яких їх ратифікували [4].

Спеціальні правила щодо культурних цінностей, встановлені у ст. 27 та 54 Положення. У ст. 27 передбачалось, “що при облогах та бомбардуваннях слід ужити всіх необхідних заходів, щоб уберегти, по спроможності, храми, будівлі, що служать цілям науки, мистецтва і добродійності, історичні пам’ятки, за умови, що такі будівлі й місця не служать водночас воєнним цілям. Піддані облозі зобов’язані вирізнити ці будівлі особливими помітними знаками, про які тих, що проводять облогу, слід попередньо проінформувати.

Ст. 56 Положення встановлює наступне: “Власність громад, установ церковних, добродійних та освітніх, художніх і наукових, навіть таких, що належать Державі, прирівнюється до приватної власності. Всіляке умисне загарбання, знищення чи пошкодження подібних установ, історичних пам’яток, творів художніх або наукових забороняється або переслідується”.

Досвід Першої світової війни вказав на необхідність подальшої розробки міжнародно – правових норм щодо захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів, недосконалість та недостатність положень гаазьких конвенцій про закони та звичаї війни.

Під егідою Ліги Націй після Першої світової війни здійснювалась підготовка наступних конвенцій у цій сфері, але війна перешкодила прийняттю конвенцій. Єдиною угодою на той період був регіональний Договір 1935 року між країнами американського континенту. Він увійшов в історію під назвою “Пакт Реріху”, за іменем відомого російського митця Миколи Реріха, оскільки в його основі був проект конвенції Реріха про захист пам’яток культури [2].

Ідея створення такої цілісної регламентації народилася в нього ще під час російсько-японської війни та повністю визріла у роки першої світової війни, у ході якої було знищено багато культурних цінностей. У 1914 році М. К. Реріх створює та розповсюджує плакат “Ворог роду людського”, у якому засуджуються нищення пам’яток культури у містах Лувене, Шантії та Реймсі. Поряд з цим він направляє звернення до політичних діячів, в тому числі й до російського монарха, пропонуючи прийняти міжнародні заходи щодо захисту культурних цінностей.

У 1929 р. при сприянні французьких спеціалістів у сфері міжнародного права Ж. Шклявера та Жуффара де ля Праделя, Микола Реріх розробляє у деталях текст проекту міжнародної угоди, яка отримала потім назву “Пакт Реріха”. Він також створює проект Прапора Миру, який мав служити у якості пізнавального знаку культурних пам’яток та закладів, що є об’єктами міжнародно – правового захисту. Прапор являв собою біле полотно з червоною округою, у якій знаходяться три з’єднані амарантові сфери, як символ вічності і єдності Світу. Цей знак відомий на всіх континентах і близький бігатьом народам, його витoki ведуть у глибину віків. Хтось сприймає його як минуле, сучасне і майбутнє, окреслене кругом вічності; хтось вважає, що це релігія, знання та мистецтво, об’єднані у колі культури. Цей знак можна побачити на зображенні Гесер-хана і Рігден-Джапо, на тамзі Тамерлана і гербі Папи, на іконі св. Миколи і зображення Св. Трійці, на скелях Монголії і в орнаментах карпатських митців [3].

Проект Реріха зустрів розуміння та отримав підтримку з боку різних видатних діячів того часу – Р. Ролана, Б. Шоу, Т. Мана, А. Ейнштейна, Р. Тагора та ін. У Нью-Йорку, Парижі та інших містах були створені комітети, діяльність яких була направлена на втілення ідеї про прийняття зазначеного міжнародно-правового акту. Слід визначити, що проект уявляв собою не тільки акт захисту культурних цінностей та інститутів, але й пакт миру та взаєморозуміння між народами, договір про об’єднання їх зусиль, направлених на досягнення високогуманних цілей, на зростання ролі мистецтва та культури, перетворення їх до загальнолюдського фактору, який має сприяти вирішенню значних проблем нашого часу.

Пакт Реріха отримав схвалення Бюро міжнародної служби музеїв та був переданий на розгляд Комісії інтелектуального співробітництва Ліги Націй. В 1931 р. та 1932 р. відбулися дві міжнародні конференції у Брюсселі (Бельгія), учасники яких виступили з пропозицією перетворити пакт у міжнародно-правовий акт. Але тільки 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні Пакт був підписаний представниками американських держав, таким чином, став міжнародно-правовим документом та першою угодою, цілком присвяченою проблемі захисту культурної спадщини [1].

Література:

1. Александров Е. Международно-правовая защита культурных ценностей и объектов. – София: София Пресс, 1978. – С. 18-40.
2. Богуславский М. М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. – М.: Юристъ, 2005. – С. 205-208.

3. Культурна спадщина людства: збереження та використання. Навчальний посібник / В. І. Акуленко, І. П. Магазинщикова, М. І. Моздир, О. О. Тарасенко. За ред. І. П. Магазинщикової. – Львів, 2002. – С. 22.
4. Томан И. Защита культурных ценностей во время международных вооруженных конфликтов: правовые и организационные рамки. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sk-ews.ru/mgp/doc/doc_05_02.doc.

Єфтені Н. М., ОНМА

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ МОЛОДІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Проблема политического участия молодежи еще долгое время будет не только актуальной с точки зрения выявления сложившихся тенденций политизации молодых людей, но и относительно управления сложными процессами политического участия молодежи в условиях становления гражданского общества в современной Украине.

A problem of political participation of young people for the long time will be not only actually from point of exposure of the folded tendencies of young people politicization but also in relation to a management of the difficult processes of young people political participation in the conditions of civil society becoming in modern Ukraine.

Сучасне українське суспільство переживає період глибоких реформ у всіх сферах життя, намагається сформувати ринкову економіку, дієве громадянське суспільство і правову державу. В реалізації названих завдань значна роль належить молодому поколінню, що обумовлено цілим рядом факторів. Насамперед, молодь представляє собою найбільш рухливий і динамічний прошарок суспільства. Крім того, молодь займає значний відсоток, а саме до 22 % у сукупній складові населення країни. Молодь розглядається як соціальна група, яка має специфічні соціально-політичні особливості та інтереси і, вступаючи в дідздатний вік, в більшій мірі відчуває невідповідність між задекларованими в суспільстві правами і реальною можливістю їх здійснення. Не володіючи достатнім життєвим досвідом, знаннями, вона відчуває себе вразливою і в політичному житті суспільства.

Ринкові і демократичні зміни відкривають більш широкі можливості перед українським суспільством, а молодь, особливо гостро

реагує на нові ідеї і нові умови. Однак, молоді люди також виступають в ролі першопроходців – за умов сучасних трансформацій в Україні та з урахуванням їх віку, вони зіштовхуються з такими проблемами, яких не було у їхніх батьків, учителів і т. д. Іншими словами сьогодні перед молоддю не тільки відкриваються нові можливості, але й зростає значна кількість проблем.

Політична участь молоді набуває особливої актуальності у зв'язку із формуванням свідомості молоді в умовах деідеологізації, відходу від патерналістської політики держави, зростанням в останній час рівня протестних настроїв. Низький рівень життя, який відзначається українською молоддю у численних опитуваннях, різні стартові умови, диференціація в середовищі молоді може призвести і до серйозних змін, потрясінь в політичній системі. Яскравим прикладом розпаду молоді як єдиного соціального прошарку, що призвів до молодіжних бунтів, заколотів є події 60-х р. ХХ ст. в Західній Європі та США.

Актуальність проблеми обумовлена також значним впливом на політичну участь молодих українців міжнародного фактору, за умов розповсюдження пріоритетів західних зразків життя, прагнень до споживання, індивідуалізму. Досвід, накопичений попередніми поколіннями, не став надбанням молоді. А в сучасних владних структурах, в суспільно-політичних рухах, політичних партіях і суспільстві в цілому, мають місце різні, часто суперечливі, точки зору щодо ролі молодих людей в політичному житті країни. Хоча, останнім часом відбувається інтенсивний пошук шляхів управління політичною участю молоді як на соціальному, так і на організаційному рівнях. Узагальнення досвіду вчених, політиків, державних діячів дозволить виявити нові форми і методи активізації політичної участі молоді.

З середини ХХ ст. формується плюралізм думок щодо проблематики політичної участі молоді. В концепціях та ідеях Ф. Адлера, Г. Ласуела, Г. Маркузе, М. Дюверже, Г. Алмонда, С. Верби політична участь розглядається через призму “демократії і технодемократії”, соціальної мобільності, психологічного виміру політичної системи, психологічного сприйняття політики індивідом. В працях західних авторів переважає особистісний момент політичної участі, мотиви поведінки страт, суспільства, натовпу.

Проблемами молоді почали займатися досить ґрунтовно за часів незалежної України. Серед дослідників, що вивчали дану проблему з позиції особливостей впливу на особистість публічної сфери, влади,

потрібно відмітити праці С. Макеєва, Є. Головахи, В. Пухляк та ін. Зокрема проблемами політичної культури молоді, впливу на соціалізацію молоді різних факторів займалися М. Головатий, О. Яременко, В. Соколов, Ю. Цимбалістий. Питання самовизначення молоді і їх життєві перспективами привернули увагу Є. Головахи, І. Бекешкіної. Становище молоді в українському суспільстві, специфіку їх субкультури розробляли Н. Победа, Н. Паніна та ін. Проблеми молоді та молодіжного руху в Україні вивчають В. Оссовський, Н. Комарова, О. Балакірева, Ю. Якубова, В. Головенько.

Метою даної роботи є пошук способів і шляхів активізації політичної участі молоді в українському суспільстві. Тому необхідно визначити ступінь наукової розробки проблеми, визначити сутність і специфіку політичної участі молоді; аналіз політико-правових і соціальних основ політичної участі молоді в сучасних умовах.

Політична участь використовується для визначення різних форм непрофесійної політичної діяльності, що дозволяє показати ступінь реального впливу громадян, в тому числі і молоді, на інститути влади і на процеси прийняття рішень. На рівень політичної участі особистості впливає політична соціалізація як своєрідний процес політичного дозрівання особи, знаходження власного політичного "я" за рахунок засвоєння політичного досвіду, практики своїх попередників, також саморозвитку, самореалізації.

Вітчизняні науковці вважають, що сьогодні процес політичної соціалізації особистості відбувається під впливом боротьби двох тенденцій. Перша тенденція характеризується зростанням суспільної потреби в розвитку політичної свідомості особи, в її активному включенні в політичний процес, що проявляється у підвищенні активності, інформованості особистості про політику, в серйозних зрушеннях у політичній свідомості та політичній поведінці населення. Друга тенденція визначається відчуженням в різних формах особи від держави та її інститутів, від прийняття політичних рішень, що проявляється у зростанні апатії й цинізму в суспільстві, зневірі в офіційній політиці владних структур усіх рівнів [1].

У молодіжному середовищі важко закріплюється авторитет політичних, державних лідерів. Сьогодні можна констатувати навіть інше явище – неприязнь до особистостей, пов'язаних з гілками влади як центральної, так і місцевої. І тут оптимальною видається теза, висловлена К. Манхеймом: "молодь ані прогресивна, ані консервативна за своєю природою, вона потенція готова до будь-якого починання" [2].

В зв'язку з цим, необхідно аналізувати специфіку політичної участі молоді. При цьому вона може мати різні форми, проявляючись на емоційному та інструментальному рівнях. На емоційному рівні політична участь може характеризуватися, насамперед, певним інтересом суб'єкту участі, а саме громадян, до політичних процесів, які відбуваються в нашому суспільстві, ступенем і характером інформованості, чи відчуженням від політичного життя суспільства. А інструментальний рівень визначає іншу сторону політичної участі, яка пов'язана з активною діяльністю громадян. До форм прояву такого виду політичної участі відносяться такі дії громадян, як участь у формуванні виборчих структур шляхом голосування, в різних акціях протесту/підтримки (демонстраціях, мітингах, голодуваннях та інших формах протесту), членство в політичних партіях, звернення до різних державних і громадських інстанцій і т. д.

Сьогодні складно говорити про активну життєву позицію молоді, яка передбачає наявність переконань, ідеалів, для досягнення яких в людини формується воля, громадянська зрілість, високі морально-етичні якості і принципи. Цей процес в нашій країні ще не набув чіткості і послідовності. Молоді люди в умовах трансформації суспільства важко орієнтуються в калейдоскопі економічних, соціальних і політичних подій. А велика кількість гасел і закликів створює велику складність в орієнтації і оцінці багатьох явищ і подій.

Молодь не завжди розглядається як суб'єкт політичних процесів. Між тим, саме вона відіграє важливу і визначальну роль в суспільному розвитку, особливо в період становлення державності в кожній країні. Враховуючи особливості сучасного молодіжного руху потрібно виділити наступні напрямки, які будуть визначати політичну активність сучасного молодого покоління:

1) участь молоді у формуванні загальнонаціональної ідеології, у визначенні основних політичних цінностей і пріоритетів українського суспільства;

2) політична участь самої молоді, яка реалізується з допомогою різних громадських, громадсько-політичних формувань. Цікаво, що частина молодіжних організацій, хоча й не називає себе політичними, але так чи інакше бере участь у політичному житті країни, визначає політичне обличчя молодого покоління;

3) у розмаїтті поглядів і суджень молоді мають місце загальнолюдські цінності, які стають єдиними і сприймаються молодим поколінням. Саме молоде покоління через громадянськість і

патріотизм, культуру і мистецтво, освіту і науку повинно вивести суспільство на новий рівень розуміння і сприйняття дійсності. Захищаючи свої права, виконуючи свої обов'язки, проявляючи політичну активність сьогодні молодь формує власне майбутнє, майбутнє своєї країни.

Активність, особливо політична, стаючи масовою, опирається на активність певної особистості. Політична активність молоді є одним з проявів реалізації її можливостей, коли важливу роль відіграють прагнення до самореалізації кожної молодої людини, а також активне формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді.

Тому влада, не повинна проводити патерналістську політику щодо молоді, а збільшувати політичний інтерес молоді, сприяти її самоорганізації та самовираженню. Оскільки політика – це одна з найактивніших форм суспільного життя, то включення молоді в політику – це, насамперед, створення можливості самоорганізації, індивідуальних і колективних дій. Все це буде сприяти і розвивати політичну участь в дієвому, продуктивному і конструктивному напрямках.

Література:

1. Остапенко М. Політична соціалізація студентської молоді в Україні // Нова політика. – 1999. – № 6. – С. 61.
2. Манхейм К. Диагноз нашего времени. – М., 1994. – С. 25.

Каретна О. О., ОНЮА

ОСОБЛИВОСТІ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

В данной статье проводится анализ политической культуры молодых людей, изучаются политико-культурные нормы, которые в значительной степени сформировались в новых политико-институциональных условиях.

This article analyzes the political culture of young people study the political and cultural norms, which are largely formed in new political and institutional conditions.

Як відомо, слово “культура” походить від латинського “культувати” або “обробляти”, і саме в такому розумінні (“мистецтво землеробства”) воно вживалося до початку XVIII ст. Пізніше його стали відносити до людей, що відрізнялися витонченими манера-

ми, начитаністю, музикальністю і т. п. У повсякденній лексиці, на рівні масової свідомості, “культура” й досі асоціюється з добрим вихованням, відвідуванням театрів і музеїв, художньої ерудицією. Сучасне наукове визначення культури значно ширше. Під культурою розуміються переконання, цінності і виразні засоби, які є загальними для якоїсь групи людей і служать для упорядкування досвіду і регулювання поведінки членів цієї групи [1, С. 32].

Політична культура – це частина загальної культури, що включає історичний досвід, пам’ять про соціальні і політичні події, політичні цінності, орієнтації і навички, що безпосередньо впливають на політичну поведінку. Поняття політична культура було введено в науковий обіг американським політологом Х. Файнер в 1956 році [2].

Молодіжна політична культура є складовою частиною політичної культури суспільства.

Молодь – це соціально-вікова група населення у віці 14 – 35 років, з одного боку вони несуть в собі результати вплив різних факторів, в цілому являють собою сформовані особистості, а з іншого боку – їх цінності залишаються гнучкими, піддаються різним впливам. Життєвий досвід цієї групи досить обмежений, уявлення про морально-етичні цінності часто остаточно не визначені. Юнацький вік – час, коли економічна активність і самостійність ще не досягнуті в повному обсязі. Психологічно молодь відноситься до світу дорослих, а соціологічно – до світу отрочества.

“Молодь” як феномен і соціологічна категорія, народжена індустріальним суспільством, характеризується психологічною зрілістю за відсутності вагомості участі в інститутах дорослих. Молодь виділяє свою культуру і свою субкультуру, що пов’язано з невизначеністю своїх соціальних ролей, невпевненістю у власному соціальному статусі.

Ось тут виникає питання про те, чи обмежена молодіжна культура якимись часовими рамками, або ж це поняття позачасове? Іншими словами, чи задані якісь незмінні риси молодіжної культури в силу того, що вона властива певній соціально-віковій групі, або ж кожне нове покоління приходить зі своєю власною культурою і є дзеркалом своєї епохи і свого покоління?

Однозначної відповіді на ці питання немає. З одного боку, молодіжна культура, є дзеркалом культури суспільства з притаманними йому цінностями, світосприйняттям, соціокультурними установками, з іншого – вона завжди є більшим чи меншим запереч-

ченням загальноприйнятих позицій, хоча б з огляду на генераційні особливості, і в цьому сенсі елементи контркультури закономірно присутні в зміст культури покоління в цілому [3].

Відповідаючи на ці питання важливо підкреслити особливості молодіжної культури. У сучасних умовах надзвичайної рухливості всіх соціальних процесів у суспільстві культуру молоді слід розглядати в кількох аспектах, які обумовлюють рівень і спрямованість культурної самореалізації, яка є змістовною стороною культурної діяльності молодої людини. Стан молодіжної культури, як вважає В. Я. Суртаєв, обумовлено наступним фактором: системна криза, яка торкнулася соціальну структуру з початком перебудови та посилює у зв'язку з розпадом СРСР і переходом до ринкової економіки, закономірно призвів до зміни соціальних орієнтирів, переоцінки традиційних цінностей. Конкуренція на рівні масової свідомості радянських, національних і так званих "західних" цінностей не могла не привести до стану соціальної анемії і фрустрації населення, безпосереднім чином вплинула на ціннісний світ молоді, вкрай суперечливий і хаотичний пошук свого шляху в нових соціально-економічних умовах, орієнтація на прискорене статусне просування і в той же час прогресуюча соціальна адаптованість – все це зумовило специфічний характер культурної самореалізації молодої людини [4].

Аналіз політичної культури молодих людей надає унікальну можливість вивчення політико-культурних норм, що значною мірою сформувалися в нових політико-інституційних умовах. У літературі субкультура розглядається, як сукупність політичних орієнтацій, що значно відрізняються від орієнтації, що домінують у даному суспільстві. Мова йде про особливості політичних культур різних соціально-демографічних та професійних груп.

Так, розрізняють політичну субкультуру молоді, жінок, інтелігенції, творчої еліти, службовців державного апарату, сільську, міську, етнічну субкультуру.

Особливості кожної з подібних політичних субкультур обумовлені відмінностями положення суспільних груп в економічній і соціальній структурі суспільства, а також етнічними, расовими, релігійними, освітніми, статевовіковими та іншими особливостями.

За останні роки в результаті непродуманої молодіжної політики держави відбулося відторгнення молодого покоління від тих культурно-історичних цінностей, якими жили і завдяки яким живе старше покоління.

Через відсутність у держави виразних і всіма підтримуваних цілей суспільного розвитку, молодь втрачає відчуття патріотизму. Більша частина молоді вважає за краще реалізовувати свою активність в неполітичних організаціях. Основна форма таких організацій – так звані тусовки, що формуються на основі спільних інтересів: спортивних, музичних і т. д. У цієї категорії молоді формуються установки не на творчу самореалізацію, а на пасивне споживання освіти, культури та праці. Ціннісні та ідейні орієнтації молоді значною мірою похідні від системної кризи, яка існує в даний момент [1].

Очевидно, що відбувається руйнування людського потенціалу в таких життєво важливих сферах суспільства, як промислове виробництво і наука. Як стверджують деякі автори, сьогодні шляхи вирішення проблем молоді лежать у вдосконаленні системи державної молодіжної політики, а також у вирішенні фундаментальних питань розвитку суспільства [6].

Ознаки деградації значної частини молодого покоління, яке тільки вступає в життя, – тривожні симптоми, що свідчать про наявність глибокої і системної соціальної деградації як результату кризи універсальних соціальних цінностей, загально значимих ідеалів, масового розвитку споживчих інтересів.

Серед молоді немає жорсткого політичного розмежування, і аполітичність виступає істотною рисою, що характеризує молоде покоління. Розчарувавшись у всіх владних структурах, більшість молодих людей індиферентно ставляться до будь-яких форм соціально-політичної діяльності. Молодь роздроблена не тільки за віковими, але і за соціальними групами, сильно відрізняється за своїми інтересами.

Більшою мірою з точки зору програмної діяльності молодіжним спілкам властиве прагнення до об'єднання переважно учнівської (студентської) молоді та молоді інтелігенції. Працюючи ж у виробництві молоді люди проявляють менш помітну зацікавленість у створенні власних об'єднань.

Чим масштабніші соціальні перетворення, тим сильніше тенденція до утворення неформальних молодіжних угруповань. В умовах політичної нестабільності подібні об'єднання представляють значну небезпеку, оскільки є досить пластичним матеріалом і в будь-який момент можуть стати інструментом у діяльності політичних організацій радикальної та екстремістської орієнтацій.

Вище названі тенденції не є вичерпним описом сучасного молодіжного середовища. Ціннісні орієнтації неформальних угруповань не можна назвати загальними або провідними. Однак вони є відображенням проблем суспільства і дають підстави для роздумів про те, які будуть ціннісні орієнтації молодого покоління XXI століття.

В епоху відсутності моральних цінностей і будь-яких ідеалів знаходиться багато зацікавлених структур, які намагаються заманити молодь під свої знамена. Особливо в передвиборний період перед політичними партіями та об'єднаннями постає ряд питань, серед яких головне – яка ідея зможе залучити молодь? На сьогоднішній день, якщо молода людина приходить в політику то, швидше за все вона робить це з міркувань кар'єри. Настільки у свідомості людей зміцнилася думка, що політика – це сфера, де відмиваються “великі гроші”, що стаючи учасником будь-якого політичного руху, молоді люди частіше за все теж бажають отримувати якісь дивіденди, які не обов'язково мають форму матеріального блага, це можуть бути просто “потрібні” знайомства і зв'язки, які дають можливість реалізувати власні ідеї та переконання. Навіть у комсомольсько-комуністичні часи перебувало чимало людей, які вступали в партію не з ідейних міркувань, а тому що це була важлива сходинка у процесі становлення кар'єри. Сьогоднішні керівники здебільшого очолювали комсомольські та партійні організації на місцях, тобто пройшли певну практику керівних кадрів.

Молоді люди з більшим бажанням вступають у політичні і громадські організації, які можуть захистити їх законні інтереси, допомогти їм у вирішенні якихось соціальних проблем, організувати їхнє дозвілля. Яскравим прикладом тому можуть бути профспілкові студентські організації, які вже давно перейшли рамки органу соціального захисту. Так, наприклад, студентська профспілка організовує спортивні змагання, ігри, факультетські вечора і багато іншого. В області існує немало молодіжних громадських організацій, що виникли на базі клубів за інтересами, особливо спортивних. Проте багатовікова історія склалася так, що всесилля держави, її втручання в особисте життя і контроль над життям громадськості привели до того, що ще і сьогодні значна частина населення по суті, продовжує відчувати себе “гвинтиком”, вважаючи, що від неї “нічого не залежить”. Це, в свою чергу, породжує недостатню політико-правову культуру людини.

Політики нарешті зрозуміли, що лозунги вже не діють, а зверненнями та відзовами з екранів телевізора молодь не покориш.

Довелося визнати, що нове покоління самостійніше, ніж попереднє, і, що найголовніше, має можливість обирати. Просто так голосу ніхто не віддасть – з молоддю треба працювати. Досвід останніх десятиліть переконливо доводить, що економічних і політичних успіхів досягають ті держави, які приділяють підвищену увагу роботі з молоддю.

Як виявилось, сама молодь теж може працювати. Цю істину пізнали досить пізно: тільки в другій половині 90-х політичні партії та об'єднання почали обростати молодіжними осередками, відділами та, нарешті, самостійними організаціями з розгалуженою структурою, філіями в регіонах [4].

Культурно-політичні цінності сучасної молоді можуть розглядатися як продукт культурно-раціональної адаптації до пост радянського політико-інституційного устрою.

На ранніх етапах поставторитарного розвитку пострадянській державі "авансом" було надано довіру. "Колективні" стимули домінували в політико-культурних цінностях. Однак надану довіру не було виправдано: нова політико-інституціональна система не стала ефективною. "Ліміт" колективних стимулів виявився вичерпаний, а "селективні" стимули не були реалізовані [6].

На відміну від старшого покоління людей, політична культура молоді не має стійкості лояльності і довіри, успадкованими від минулого. Звідси – низька лояльність існуючої політико-інституційної системи. У цьому бачиться один із проявів культурної раціональності.

В цілому молоді люди більш політично пасивні. Можна виділити дві умовні категорії молодих людей: до однієї з них відносяться ті, кого можна визнати політично пасивними. Якщо ця категорія і бере участь у політичному житті, то віддає перевагу конвенційній формі політичної участі (голосування).

Інша категорія включає тих, хто схильний до активної політичної участі. Найчастіше ця категорія більшою мірою схильна до не конвенційних дій, вважаючи, що вони можуть бути цілком ефективними. Протестні форми участі не обов'язково залучають анти ліберальної мислячих громадян: у протестах беруть участь також і ті, хто поділяє демократичні цінності.

Здається, аполітичність і не конвенційна поведінка є наслідком низької лояльності, характерної для політичної культури молоді.

Неефективність системи знижує бажання молоді підтримати її “конвенціональним” способами, тобто голосуючи на виборах. Низький рівень довіри до існуючих політичних інститутів підштовхує до не конвенційних форм діяльності. У демократичній державі електоральна активність не може напряму винагороджуватися “селективними” стимулами. Демократичні установки молоді приходять у протиріччя з політичною пасивністю, небажанням підтримати політичну систему, яка також створювалася по ліберальному зразку. Схожа ситуація спостерігається і з інтересом до політичних подій. Звичайно, не варто заперечувати ту обставину, що події “великої” політики в тій чи іншій мірі відбиваються на житті простих людей. Однак молоді люди часто не схильні вважати, що їх особисте благополуччя пов’язано з політичними подіями, що відбуваються в країні. “Культурна раціональність” підказує молодим людям, що в рамках нової політико-інституційної системи інтерес до політики не є необхідним атрибутом соціального життя. Можливо, інтерес до політики був би більш виправданий, якщо б існуюча політико-інституціональна система надавала більше стимулів до подібного інтересу. Базові норми демократичної політичної культури слабо виражені в цінностях молоді. “Колективні” стимули виявляються вже недовірливими, а “селективні” не задіяні. Таким чином, пострадянська політична культура навряд чи відповідає зразку “громадянської” культури. “Громадянська” культура може бути не стільки передумовою, скільки наслідком успішної демократизації. Видимі форми політичної поведінки не завжди можуть бути адекватними індикаторами політичної культури. Важливішим є її ціннісний зміст. Політичні цінності молодих людей можна в цілому вважати ліберальними. Тому, якщо новій політичній системі вдасться стати ефективною, політична поведінка молодого покоління також може наблизитися до демократичних зразків.

Можна зробити висновок що, стану політичної культури молоді, так само як і суспільства в цілому, має досить високий ступень фрагментованості. Окремі групи молоді відрізняються один від одного інтересом до політики, рівнем зацікавленості у політичному житті. Але ці відмінності поки що не носять характер гострого антагонізму і не призводять до політизованості.

Молодь істотно відрізняється від старших поколінь тим, що вона практично позбавлена ілюзій про те, що хтось може за них вирішити їхні власні проблеми. Вона індивідуалістична і прагматична.

Ставлення ж до сучасної влади носить характер досить нейтральний, і не пов'язує ніяких очікувань на позитивні зміни. Таким чином, молоде покоління ставиться до політики і влади як до деяких даностей, які не викликають ні захоплення, ні особливо різких негативних емоцій. Це, перш за все, виявляється у відстороненості досить значної частини молоді від політичного життя. В якійсь мірі апатія молоді обумовлена тим, що здійснювані реформи найбільш вдалилися саме по ній, і тим, що в країні протягом останніх років відсутня будь-яка осмислена політика по відношенню до молоді як самостійної соціально-демографічної групи. Молодь, з одного боку, не бачить необхідності що-небудь кардинально змінювати в сформованому укладі життя, а з іншого, не розглядає політичну діяльність як значиму для себе, знаходячи більш перспективні способи і форми самоствердження і особистої самореалізації.

Література:

1. Лисовский В. Т. Социология молодежи. – СПб., 1996.
2. Алмонд Г. А. Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. – 1992. – № 4.
3. Сикевич З. В. Молодежная культура: за и против. – Л., 1990. – С. 10.
4. Суртаев В. Я. Молодежная культура. – СПб., 1999.
6. Гаджиев К. и др. Политическая культура и политическое сознание. Политическая культура, теория и национальные модели. – М., 1994.

Додіна Є. Є., ОНЮА

ЗАПРОВАДЖЕННЯ РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В УКРАЇНІ

В статье рассматриваются вопросы религиозной экспертизы в Украине. Рассмотрены также проблемы процедуры осуществления религиозной экспертизы.

In the article the questions of religious examination in Ukraine are considered. Problems in relation to procedure of realization of religious examination also defined.

Постановка теми. Вивчення питань запровадження релігійнознавчої експертизи реєстрації в Україні, процедури провадження релігійнознавчої експертизи, узагальнення досвіду.

Вивчення проблеми. До розгляду питань, пов'язаних з забезпеченням правового регулювання державно-конфесійних відносин на демократичних засадах зверталось широке коло видатних українських і закордонних мислителів, вчених, юристів. Теоретичні основи вивчення цього питання закладені у працях фахівців у сфері загальнотеоретичної юриспруденції Ю. М. Оборотова, П. М. Рабиновича, М. М. Азаркіна, Г. Дж. Бергмана, А. Б. Венгерова, М. Ю. Варьяса, Р. А. Папаяна, В. О. Ципіна, а також вчених адміністративістів, дослідження яких були поєднані з визнанням питань адміністративної правосуб'єктності, серед яких необхідно зазначити В. Б. Авер'янова, Є. В. Додіна, С. В. Ківалова, Л. Р. Білу-Тіунову. Необхідно звернути увагу на певні дослідження зроблені такими вченими, як А. Колодний, Л. Филипovich, О. Заєць, Г. Друзенко, Ю. Решетніков, М. Новиченко.

Завдання цієї статті полягає в тому, щоб вивчити питання провадження релігієзнавчої експертизи в Україні, процедури та методики провадження релігієзнавчої експертизи, узагальнення досвіду.

Серед багатьох факторів національно-духовного відновлення особливе місце займає фактор релігійний. Україна завжди була і є багатоконфесійною країною.

У Конституції України визначено, що релігія є важливою складовою частиною культури народу, держава сприяє розвитку української нації, її історичної свідомості, традиції [1] У державі визначається повага до прав людини у релігійній сфері, забезпечуються сприятливі умови для розвитку суспільної моралі, гуманізму, громадської злагоди та співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віросповідання.

Закон України про свободу совісті релігійних організацій [2], який був прийнятий у 1991 році, став значним кроком забезпечення прав людини у релігійній сфері та створення і діяльності релігійних організацій. Відповідно до законодавства України релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення). Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а у Республіці Крим – до Уряду Республіки Крим. Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до державного органу України у справах релігій.

Українське законодавство визначає, що у необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Рад народних депутатів, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій приймається у тримісячний термін.

Згідно зі ст. 30. Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» державний орган України у справах релігій покликаний забезпечувати проведення державної політики щодо релігій і церкви. З цієї метою він, зокрема забезпечує релігієзнавчу експертизу за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів. Відповідно до Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій [3], державний комітет України у справах національностей та релігій (Держкомнацрелігій) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Віце-прем'єр-міністра України. Держкомнацрелігій відповідно до покладених на нього завдань: забезпечує проведення релігієзнавчої експертизи статутів релігійних організацій за участю їх представників, представників наукових установ, учених-релігієзнавців та фахівців інших галузей, для здійснення релігієзнавчої експертизи.

У Держкомнацрелігій утворюється експертна рада за участю представників наукових установ, учених-релігієзнавців та фахівців з інших галузей. Склад експертної ради та положення про неї затверджує Голова Держкомнацрелігій. У Держкомнацрелігій можуть утворюватися наукова (науково-консультаційна) рада, інші дорадчі та консультаційні органи. Склад таких органів і положення про них затверджує Голова Держкомнацрелігій.

У зв'язку з важливою роллю в процесі державної реєстрації і тривалою неврегульованістю правової регламентації державної релігієзнавчої експертизи ці проблеми сьогодні вимагають особливої уваги. Реєструючий орган при створенні нових для України релігійних організацій не завжди має можливість самостійно з'ясувати, чи є організація, що звернулася з приводу реєстрації, релігійною, як її практика пов'язана з практикою інших, зокрема релігійних організацій, що діють за кордоном, і чи немає підстав для відмови в реєстрації.

Як вказує Пчелінцев О. В. [4]: «На жаль, тема релігієзнавчої експертизи практично не знайшла теоретичного осмислення і до

сьогоднішнього дня залишається за рамками наукових досліджень. Недослідженими залишаються такі важливі питання, як природа і ознаки релігієзнавчої експертизи, умови і спеціальні методи її проведення, предмет і об'єкт експертизи, статус експерта при провадженні релігієзнавчої експертизи і межі застосування спеціальних знань, проблеми комплексної і комісійної релігієзнавчої експертизи та інші.

Правове забезпечення проведення релігієзнавчої експертизи на сучасному етапі розвитку держави є дуже актуальним. Визначаючи правові підстави забезпечення релігієзнавчої експертизи в Україні, необхідно зазначити, що у країнах пострадянського простору були зроблені певні заходи щодо вирішення цього питання. Так, у Російській Федерації 25 лютого 2009 р. були затверджені Порядок проведення державної релігієзнавчої експертизи, [5] Положення про Експертну раду з проведення державної релігієзнавчої експертизи при Міністерстві юстиції Російської Федерації [6] та зразок бланка експертної ради з проведення державної релігієзнавчої експертизи при Міністерстві юстиції Російської Федерації.

Порядок проведення державної релігієзнавчої експертизи визначає об'єкт експертизи, завдання експертизи, суб'єкти експертизи, а також підстави за яких Мініюст Росії (його територіальний орган) має право направити запит про проведення експертизи.

Експертиза проводиться протягом 3 місяців з дати надходження запиту в Раду (Рада при Управлінні). У разі потреби отримання роз'яснень по представлених документах релігійних організацій, а також додатковій інформації дипломатичних представництв Російської Федерації в іноземних державах, інших державних органів Російської Федерації термін проведення експертизи може бути продовжений на один місяць з письмовим повідомленням про це Мініюсту Росії (його територіального органу) протягом 7 днів.

Порядок проведення державної релігієзнавчої експертизи визначає вимоги до змісту експертного висновку, який має для Мініюсту Росії (його територіального органу) рекомендаційний характер. Доступ до інформації про проведення експертизи забезпечується в порядку, встановленому для інформування громадян про діяльність органів державної влади. Експертний висновок і особлива думка експертів підлягають публікації на офіційному сайті Мініюсту Росії (його територіального органу).

Положення про Експертну раду з проведення державної релігієзнавчої експертизи при Міністерстві юстиції Російської Федерації регламентує, що Експертна рада з проведення державної

релігієзнавчої експертизи формується з посадових осіб державних органів, вчених-релігієзнавців, фахівців в області відносин держави і релігійних об'єднань, включення яких до її складу здійснюється за погодженням. Як консультанти до роботи Ради можуть притягуватися фахівці, що не є його членами, а також представники релігійних організацій.

Такі вчені як, Пчелінцев О. В, Саханова Т. В. [7] висловлюють думку про те, що принципи теоретичні положення, на яких повинне ґрунтуватися проведення релігієзнавчої експертизи, вже сформульовані ученими-юристами стосовно будь-якої спеціалізованої експертизи і можуть бути застосовні до державної релігієзнавчої експертизи.

Поняття експертиза є опрацьованим у українському правовому полі і визначено у Законі України «Про судову експертизу» [8], який визначає правові, організаційні і фінансові основи судово-експертної діяльності. Відповідно до зазначеного закону: судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства.

Відповідно до Закону України Про судову експертизу судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ. Організація науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності та організаційно-управлінські засади діяльності державних спеціалізованих установ покладаються на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

Методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Атестовані відповідно до Закону України Про судову експертизу судові експерти включаються до державного Реєстру атестованих судових експертів. Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань. Згідно до законодавства судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну

вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

В Україні до проведення судових експертиз, крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах.

Згідно до вимог законодавства судовий експерт на підставах і в порядку, передбаченими законодавством, може бути притягнутий до дисциплінарної, матеріальної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Закон України Про судову експертизу також передбачає атестацію судового експерта. Метою атестації судового експерта є оцінка професійного рівня фахівців, які залучаються до проведення судових експертиз або беруть участь у розробках теоретичної та методичної бази судової експертизи. Залежно від спеціалізації їм присвоюється кваліфікація судового експерта з правом проведення певного виду експертизи.

Метою атестації працівників державної спеціалізованої установи, які залучаються до проведення судових експертиз та/або беруть участь у розробленні теоретичної та науково-методичної бази судової експертизи, є оцінка рівня їх спеціальних знань та відповідність займаній посаді. Залежно від спеціалізації і рівня підготовки працівникам державної спеціалізованої установи присвоюються кваліфікація судового експерта і кваліфікаційний клас.

Для присвоєння та позбавлення кваліфікації судового експерта і кваліфікаційних класів створюються експертно-кваліфікаційні комісії при міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність.

О. О. Миронова, вивчая питання застосування спеціальних релігієзнавчих пізнань в діяльності органів державної влади [9], визначає, що для проведення релігійнознавчої експертизи слід залучати спеціалістів, які би допомогли владі здійснювати зважений контроль за діяльністю релігійних організацій. Важливо пам'ятати, вказує авторка, що релігійна експертиза не повинна давати рекомендацій владі з приводу того, як вчинити з цієї чи іншою релігійною організацією. Хоча це можливо по відношенню до фінансових

та інших недержавних організацій, які вирішують, чи мати справу з тією чи іншою конфесією, релігійною організацією. Створення постійно діючих експертних комісій при органах державної влади. Наприклад, у Міністерстві юстиції, оскільки релігійні організації проходять тут реєстрацію, Міністерстві внутрішніх справ, Службі безпеки України – для розслідування релігійних злочинів та профілактики конфліктів на релігійному підґрунті.

Питання щодо проведення релігієзнавчих експертиз знає багато дискусій. Так, О. Яковлева вказує, що «Від медичної і психіатричної експертиз вимагають строгої відповідності певним методичним стандартам. Не то з релігієзнавчою експертизою: тут, як правило, фахівець використовується тільки як ерудит у відповідній області. Ви вивчали релігієзнавство в університеті, захистили дисертацію, маєте наукові праці, значить, ви годитеся для того, щоб виносити висновок по тих або інших проблемах, пов'язаних з релігією ... І той факт, що одній релігієзнавчій ерудитці в даному випадку недостатньо, лише говорить про назрілу необхідність розробити методіку релігієзнавчої експертизи» [10].

Автор визначає, що це дозволить підвищити якість експертизи, приведе до поліпшення її результативності. Як свідчить Е. Лапін «нині навіть до судово-релігієзнавчої експертизи, необхідної по кримінальних справах про злочин, передбаченому ст. 239 Кримінального кодексу РФ «Організація об'єднання, що зазіхає на особистість і права громадян», [11] залучаються вчені-релігієзнавці з вузів, які, здебільшого не мають досвіду провадження судових експертиз [12].

На думку Пчелінцева О. В [13] представляється, що в законодавстві повинна міститися пряма заборона на членство в експертних радах священнослужителів і представників будь-яких конфесій. Інакше порушується не тільки принцип об'єктивності, але також принцип світськості держави, відділення релігійних організацій від держави. Подібна точка зору вже висловлювалася вітчизняними ученими, такими як Дозорцев П. Н. [14] Пчелінцев О. В. визначає, що експертом державної релігієзнавчої експертизи також не може бути і будь-який інший представник конфесії, а також громадянин, що полягає з нею в трудових або інших договірних відносинах [15].

Купріянов Ф. А. [16] вважає, що проведення релігієзнавчої експертизи необхідно не тільки при проведенні реєстрації, але й згодом, у якості одного зі способів державного контролю. Необхідно законодавчо закріпити проведення періодичної релігієзнавчої

експертизи зареєстрованих релігійних організацій нових віросповідань у перші п'ятнадцять років після їхньої державної реєстрації. Це пов'язане з тим, що при становленні нового віровчення можлива досить швидка зміна віронавчальних істин і зовнішніх релігійних атрибутів, у тому числі богослужбових традицій, що може привести до порушення прав громадян. Так, Дворкин О. Л. наводить такі приклади, що Православна церква Божий Матері Державної, що з'явилася близько 1988 до 2000 року встигла переіменувати майже десяток назв (Фонд нової Святої Русі», «Церква Непорочної Діви», «Церква Божий Матері», «Фонд «Марія ХХ в.», «Російська все-світня Мариальна церква», «Церква Божий Матері Перетвірної», Всесвітня Параклитська Богородична Церква», «Церква Третього Завіту») і істотно змінити своє віровчення [17]. Існує питання про необхідність наділити крім реєструючого органу також контролюючі органи, а так само і суди, правом звертатися за проведенням релігієзнавчої експертизи у відповідні експертні ради.

Купріянов Ф. А. [18] визначає необхідність створювати єдиний інформаційний банк даних, який би дозволив уніфікувати діяльність експертних рад а також на його думку представляється, що необхідно законодавчо ввести обов'язок експертних рад надавати засобам масової інформації по їхніх запитах відомості про результати проведення державної релігієзнавчої експертизи або публікувати їх у спеціальних виданнях. Це тим більше важливо, що державна релігієзнавча експертиза проводиться, як правило, по маловідомих і маловивчених нових релігійних рухах і її результатах є актуальними не тільки для фахівців, але й для широкої аудиторії.

Висновки. Запровадження релігієзнавчої експертизи має велике суспільне значення щодо поліпшення державно-конфесійних відносин в Україні. Правова регламентація щодо проведення релігієзнавчої експертизи дасть можливість уникнути зловживань і буде засобом подальшого забезпечення права на свободу совісті в Україні.

Література:

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 28.

3. Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 р. № 201. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=201-2007-%EF>
4. Пчелинцев А. В. Государственная религиоведческая экспертиза в системе правовых гарантий свободы совести и вероисповедания // Религия и право. – 2009. – № 3.
5. Порядок проведения государственной религиоведческой экспертизы. Приложение № 1 к приказу Министерства юстиции Российской Федерации от 18 Февраля 2009 г. № 53 «О государственной религиоведческой экспертизе». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religare.ru/2_64513.html
6. Положение об Экспертном совете по проведению государственной религиоведческой экспертизы при Министерстве юстиции Российской Федерации. Приложение N 2 к Приказу Министерства юстиции Российской Федерации от 18 февраля 2009 г. № 53 г. Москва «О государственной религиоведческой экспертизе». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2009/03/13/religia-ekspertiza-dok.html>
7. Пчелинцев А. В. Государственная религиоведческая экспертиза в системе правовых гарантий свободы совести и вероисповедания // Религия и право. – 2009. – № 3.
8. Про судову експертизу: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
9. Миронова О. О. Питання застосування спеціальних релігієзнавчих пізнань в діяльності органів державної влади. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Natural/VKNU/FP/2007_8788.pdf
10. Яковлева Е. Комментарий к Приказу Министерства юстиции Российской Федерации от 18 февраля 2009 г. N 53 г. Москва «О государственной религиоведческой экспертизе» // Российская газета. – Центральный выпуск № 4867 от 13 марта 2009 г.
11. Уголовный Кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (принят ГД ФС РФ 24.05.1996) (действующая редакция). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consultant.ru/popular/ukrf/>
12. Лапин Е. Судебно-религиоведческая экспертиза // Российская юстиция. – № 5. – 2001.
13. Пчелинцев А. В. Государственная религиоведческая экспертиза в системе правовых гарантий свободы совести и вероисповедания // Религия и право. – 2009. – № 3.

14. Дозорцев П. Н. Возможна ли об'ективная религиоведческая экспертиза? // Религия и право. – 1998. – № 3. – С. 26.
15. Пчелинцев А. В. Государственная религиоведческая экспертиза в системе правовых гарантий свободы совести и вероисповедания // Религия и право. – 2009. – № 3.
16. Куприянов Ф. А. Судебно-религиоведческая и иные религиоведческие экспертизы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Див.: www.religion.sova-center.ru
17. Дворкин А. Л. Сектоведение. Тоталитарные секты. Опыт систематического наблюдения. – Нижний Новгород, 2000. – С. 599-632.
18. Куприянов Ф. А. Судебно-религиоведческая и иные религиоведческие экспертизы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Див.: www.religion.sova-center.ru

Рязанов М. Ю., ОНЮА

СЛОВ'ЯНСЬКА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Данная статья раскрывает зачатки украинской политической мысли как неотъемлемой составляющей национального интеллектуального достояния. Рассматриваются предпосылки развития общественно-политических идей, сформулированных выдающимися учеными, этапы развития государственности на украинской земле. Анализируется вклад в развитие демократических идей становления и функционирования восточнославянских государств Б. Хмельницкого, М. Костомарова, М. Драгоманова и других выдающихся деятелей.

This article reveals seeds of Ukrainian political thought as an integral part of the national intellectual treasure. Considered prerequisites for the development of social-political ideas formulated by prominent scientists, stages of development of Ukrainian statehood. Analyze the contribution to development of democratic ideas of formation and operation of East Slavic states by B. Khmelnytskyi, M. Kostomarov, M. Dragomanov and other prominent figures.

Еволюція політичних ідей слов'янських держав розвивалися в гущі загальнолюдських знань щодо форм і функцій політики і влади, політичних інститутів, політичної ідеології й культури, політичної стратегії і тактики, інших політичних явищ і ціннос-

тей. Об'єктивно особливий взаємозв'язок поєднує українських мислителів з російськими, білоруськими, також з польськими, австрійськими та іншими мислителями сусідніх націй і народів.

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов цього феномена, аналіз провідних ідей у період з X до початку XX ст., має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасних державотворчих орієнтацій.

Довгий шлях стихійного та організованого розвитку, велика кількість факторів, які впливали на становлення державності, породжувало різні теорії походження та розвитку державності у слов'ян [1, 78].

Перші спроби знайти вирішення цієї проблеми були здійснені ще середньовічними хроністами, які штучно пов'язували ранню історію Русі з відомими їм народами східної Європи – скіфами, кельтами, сарматами, аланами.

На цьому ґрунті зростала концепція норманізму, яку розвивали та поширювали німецькі історики, члени Петербурзької Академії наук Г. Байер та Г. Міллер (середині XVIII ст.). Ці вчені висунули тезу щодо скандинавського походження Давньоруської держави. В протилежність цій теорії, що абсолютизувала «варязький фактор», припинювали державотворчу здатність. М. Ломоносов протиставив «державницький патріотизм» слов'ян, що був своєрідним виявом зростаючої національної самосвідомості [2, 278].

Спробою кардинально змінити напрям пошуку стала хозарська гіпотеза, яка виводила коріння східнослов'янських держав з Хозарського каганату. Її автор Пріцак О. Й., запропонував взагалі відмовитися від концепції слов'янського походження Русі. На його думку, поляни були не слов'янами, а різновидом хозар [3]. Однак ця версія не витримувала критичної перевірки сучасними дослідниками.

Не зважаючи на велику кількість різнопланових теорій, було зроблено висновок щодо виникнення Київської Русі на слов'янському ґрунті задовго до XI ст., зі своєю історією, та незалежним соціально-економічним та культурним розвитком слов'янського суспільства.

Київське князівство, за етапів свого розвитку набуло демократичних рис і властивостей політичного осередку східних слов'ян в загалі та Руської (Київської) держави зокрема.

На рубежі XII – XIII ст. естафету національного державотворення прийняла Галицько-Волинська земля, але в середині XIV ст., перетворилася на поневолену провінцію то Польщі, то Угорщини, то Австрії. Новий етап державного будівництва започаткувало у XVI ст. козацтво, яке згодом стала політичним осередком боротьби за національно – державницьку ідею, реалізовану Б. Хмельницьким у формі Гетьманщини [4, 216].

Українська думка еволюціонізувала у руслі богословської думки, конкретніше – як ідеологія православ'я.

Джерелом світорозуміння духовних мислителів Київської Русі були Старий та Новий Заповіти, тексти політико-правових документів – договорів Русі з Візантією X ст., «Руська правда». Вони закріплювали політичні принципи панування сили в державі, станового поділу людей, недоторканності приватної власності, божественного чи напівбожественного походження влади князя тощо [5, 64].

Незаперечним свідченням волевиявлення та демократичного політичного устрою стала поява в XVI ст. козацтва (вільних людей), яке вважало себе рівним як у політичних, так і в економічних правах, вирішувало всі питання, втілюючи у своє буття політичну демократію.

У XIV ст. значний вплив на українську думку справила офіційна доктрина Константинопольської церкви, автором якої був візантійський церковний діяч Григорій Палама. Його ідеї – оспівували зверхність божественної влади над світською, церкви над державою, неприпустимість втручання князів і королів у церковні справи [6, 56].

У цей час на захист православ'я виступили князь Кирило Острозький, політичні й церковні діячі. Одним з найяскравіших представників цього напрямку був Іван Вишенський. Він обстоював суспільство як засновану на принципах первісного християнства соборну громаду, закликав до боротьби з тиранією, пропагував природну рівність людей, колективізм, виступав за усупільнення майна, призначення влади в утвердженні законності й справедливості [7, 10].

Слід нагадати, що слов'янський народ виявився сприйнятливим до демократичних традицій державності, звичаєвого права предків, ототожнюючи його з правдою; до народовладдя у формі віча; до свободолобства. Державність знаходила свій вияв у принципі виборності владних органів (десятські, сотські, тисяцькі, старости, земельні суди тощо), децентралізації політичної влади, автоно-

мізації, федералізації і навіть конфедералізації окремих громад і регіонів; поєднанні монархічних і аристократичних форм правління тощо [8, 198].

Руські князі реалізували в політичній практиці, «найліпшу» ідею Полібія – поєднання елементів царства (княжа влада), аристократії (боярська влада) та демократії (віче).

Традиції такого державотворення передавалися з покоління в покоління, залягали в політичній самосвідомості мас, свідченням чого була військово-старшинська система козацтва, що мала всі ознаки державного управління, у якій простежувалася «полібіївська» форма владування [9, 264].

Водночас у козакому самоврядуванні майже за два століття до появи концепції Монтегк'є помітні були й елементи розвинутої демократії та класичного розподілу влади: законодавчої (загальне зібрання або військова рада), виконавчої (кошовий отаман або гетьман, січова або генеральна старшина) та судової (військовий або генеральний суддя).

Проблеми держави і права того часу рідко потрапляли в поле зору правителів, внаслідок чого національна державницька ідея визрівала стихійно – від боротьби еліти за власні привілеї, «суверенітет» і велич особистої булави до гасел автономії або «незалежності» України обов'язково під чийсь протекторатом.

Б. Хмельницький першим почав усвідомлювати необхідність свободи українства з орієнтацією спочатку на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої, а згодом – на політичну самовизначеність України у межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом. Та наступні поразки змусили вождя першої української національно-визвольної революції повернутися до ідеї автономії, але вже під протекторатом Росії.

Власне політична думка цього періоду дещо збагатила арсенал українського уявного конституціоналізму, започаткованого першими офіційними документами конституційного характеру – Зборівським договором 1969 р. та Білоцерківським 1651 р. Своєрідним явищем у національній політичній думці були Пакти і конституції прав і вольностей Війська Запорозького 1710 р., які нині часто іменуються «Конституцією Пилипа Орлика» [10, 158]. Було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій козащини на основі державницьких традицій пращурів українства, досягнень західноєвропейської політико-правової науки.

Політичній думці українського національного відродження передували вчення визначних вітчизняних мислителів: Якова Ковельського, Григорія Сковороди, Семена Десницького, Івана Котляревського, що започаткували українську і російську юриспруденцію, палких прихильників природних прав людини [11, 64].

Також, серед видатних творів доби українського відродження, слід згадати про «Історію русів». Це твір, який не без підстав називали Декларацією прав української нації. На думку автора, створивши власну Київську державу, український народ згодом втратив державну самостійність, об'єднавшись на добровільних засадах з рівними Україні Польщею та Литвою у федеративній Речі Посполитій. І лише не чемне ставлення польських королів до прав і вольностей українців, переслідування православної віри, підняло повстання. Це переконливо доводить політичний трактат виходячи з платформи рівності народів, гостро виступає проти національної зверхності. В «Історії русів» засуджується багатство, набуте за рахунок власного народу, зрадництво української шляхти [12, 202].

Вагомий внесок до вітчизняного конституціоналізму, теорії прав людини і громадянина, політичної думки загалом зробило Кирило-Мефодіївське товариство. У «Книзі буття українського народу обґрунтовувались політичні ідеї справедливості, свободи, рівності, братерства, слов'янського союзу українців, росіян, болгар, поляків, словаків, сербів, чехів, деяких інших народів за провідної ролі України; скасування кріпацтва, станowego поділу суспільства, ліквідації національної нерівності тощо. Результатом діяльності товариства стала розробка декількох варіантів проектів конституції Слов'янських Сполучених Штатів.

Лідерами більш поміркованого політичного крила товариства були М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш. Вони сповідували реформізм, християнську смиренність, мирну пропаганду ідей товариства. Згодом П. Куліш неодноразово змінював свої політичні погляди, доводив нездатність українства до власного державотворення, розглядав козаччину і гайдамаччину як силу, позбавлену державницьких ідеалів, але все це було пронизане мрією про «перетворення українців з нації етнографічної на націю політичну».

Серед активних політичних діячів, фундатора української політології, можна виділити – Миколу Костомарова (1817 – 1885). Перебуваючи на позиціях самостійності та безкласовості української нації, окремішності української політичної історії, демократичного руху українського народу, М. Костомаров створив

власну політичну теорію. Ідеал М. Костомарова – федеративна демократична слов'янська республіка, де «не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, її превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у сербів, ні у болгар». Як провідник «теорії народного елементу» в політичному процесі М. Костомаров ідеалізував «український дух», «українську раціональну демократію», «братерське співжиття рівних слов'янських народів» [13, 56]. Особливий акцент робив він на федеративному устрої слов'янської держави.

Проблемами незалежності й національного відродження України, скасуванням кріпацтва були стурбовані більшість українських громадсько-політичних діячів. Перша така громада виникла в Петербурзі, у 1859 р. в Києві і майже водночас громади у Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі тощо [14, 87].

Провідним ідеологом київської Старої громади був фундатор української політології, основоположник вітчизняного конституціоналізму Михайло Драгоманов.

М. Драгоманов критично ставився до унітарних державних структур, республіканського централізму, крайнощів націоналізму, які, на його погляд, спонукали до примусу особистості, насильництва над людиною, обмеження її свобод. Громадянське суспільство загалом, за М. Драгомановим, еволюціонує від первісного роду і племені завдяки розуму, сім'ї, матеріальному виробництву, класовій боротьбі, природним шляхом досягаючи політичної форми общини. Держава нав'язується людській громаді згори як зовнішнє, штучне, неприродне утворення, а її різновиди зумовлені географічними факторами. Унітарна, суворо централізована держава – це втілення деспотизму, диктатури небагатьох, а організація – федерація базується на громадянському самоврядуванні, місцевому самоуправлінні, гарантіях природних прав і свобод людини, суворому обмеженні центрального владування. Найкраща форма політичного життя асоціації гармонійно розвинутих особистостей в Україні – «громадівський соціалізм», «громадівська праця» [15, 178]. Головна ідея конституційного проекту М. Драгоманова – перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де українці створюють громаду «Вільна спілка», мета якої – політичне, економічне і культурне звільнення не лише українського народу, а й «іншоплеменних колоній», які мешкають серед нього, шляхом поєднання інтересів різних національностей [16, 95].

Ідею повної автономії України у складі Росії захищав Максим Ковалевський. У роботах «Нариси з історії політичних закладів у Росії», «Походження сучасної демократії», «Від прямого народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму» він висунув низку блискучих конституційних ідей, заснованих на концепціях прогресу, соборності, взаємодопомоги, колективізму, на розумінні держави як втілення солідарності, демократизації суспільства.

Отже, напередодні національно визвольних змагань (1917 – 1920 рр.) в українській політичній думці з'явилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення української національної незалежності і повної державної самостійності. Також, набула розвитку та залишилась актуальною ідея політичної автономії України у складі Росії, побудованої на новітніх конституційних засадах. Слід зауважити, що була досить розвинута ідея слов'янського союзу українців, росіян, болгар, поляків, словаків, сербів, чехів, деяких інших народів у виді федеративної слов'янської республіки.

Література:

1. Бойко О. Д. Історія України (Посібник). – К.: Академія, 2002. – 212 с.
2. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К.: ВЦ «Академія», 2003. – 528 с.
3. Прицак О. Й. Відкіль єсть пішла Руськая земля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrhistoria.at.ua/publ/11-1-0-658>
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2х т. – К., 1991. – Т. 1. – 345 с.
5. Калачов Н. Полное объяснение Русской Правды. – Спб.: Ландау, 1880. – 298 с.
6. Теплицкий Ю. М. Этногенез славянства и становление государственности Руси в контексте взаимоотношений «Запад-Восток». – Луганск, 2004. – Т. 1. – 230 с.
7. Федоренко Т. М. Вплив християнства на формування правової системи київської русі з кінця X по 40і роки XIII ст. – автореф. ... канд. юрид. наук. – К., 2001. – 18 с.
8. Мироненко О. М. Права і свободи людини у доробку українських мислителів XIX – початку XX століття. – К.: Академія. – 1995. – 310 с.
9. История государства и права славянских народов: учеб. Пособие / Авт. И. Н. Кузнецов. – Минск: Новое знание, 2007. – 587 с.
10. Мироненко О. М. Історія Конституції України. – К., 1997. – 287 с.
11. Замалеев А. Д., Зоц В. А. Отечественные мыслители позднего средневековья: конец XIV – первая треть XIX в. – К., 1990. – 156 с.

12. История Русовъ или малой Россіи /под ред. О. М. Бодянского. – М., 1846. – 320 с.
13. Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – СПб. – 1861. – № 3. – С. 33-80.
14. Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні ідеї на Україні. – К., 1991. – 249 с.
15. Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. та авт. іст. -біогр. нарису Р. С. Мішук. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
16. Скакун О. Ф. Драгоманов как политический мыслитель. – Харьков: Эспада, 1993. – 156 с.

Журавель М. В., ОНЮА

МАТЕРІАЛЬНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ВЛАДИ ГЕТЬМАНА В ГЕТЬМАНЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТ.

В данной статье автор раскрывает материально-организационные основы власти гетьмана в Гетьманщине во второй половине XVII-XVIII вв. Особенное внимание автор уделяет финансовому обеспечению гетьманов, ведению гетьманами хозяйственной деятельности, обеспечению личной охраны гетьманов и функционированию почета гетьманов.

In this Article an author reveals material and organizational support of hetman's power in the Hetmanate in the second half of XVII-XVIII centuries. The author pays special attention to financial provision of hetmans, conduction of economic activity, guarantee of their bodyguard and activities of hetman worship.

В період побудови ефективної системи влади і управління та ефективного функціонування вищих державних органів зростає інтерес до утворення та розвитку національної держави українського народу другої половини XVII – XVIII ст. Як і в ті часи, так і зараз Україна зіткнулася з проблемою перерозподілу державної влади з метою впровадження нової ефективнішої її організації. Тому слід скористатись історичним досвідом державного будівництва.

Інститут гетьмана залишається мало дослідженим вітчизняною правовою наукою. До питання гетьманської влади звертались Л. О. Окіншевич, А. Й. Пашук, М. Є. Слабченко, А. П. Ткач. Останнім часом над даною проблемою працювали Л. О. Зайцев,

І. П. Сафронова, І. Б. Усенко. Проте історико-юридичних монографій з питань влади гетьмана опубліковано не було.

Історичні дослідження життя і діяльності гетьманів другої половини XVII ст. проводили В. Б. Антонович, О. М. Апанович, М. С. Грушевський, Я. Р. Дашкевич, В. О. Замлинський, Ю. М. Мицик, М. І. Костомаров, І. П. Крип'якевич, В. А. Смолій та В. С. Степанков, В. О. Шевчук.

Гетьман був главою Української держави другої половини XVII ст. Він очолював генеральний уряд і здійснював вищу законодавчу, виконавчу, військову та судову владу в країні. За виконання своїх обов'язків гетьман отримував платню натурою – пенсію. На Україні були маєтності відписані на булаву. Такими територіями на Правобережній Україні було староство Чигиринське, місто Обухів зі своєю округою; на Лівобережній Україні – Батурин із селами навкруги. Другим таким містом був Гадяч з округою і теж велика Шептаківська волость на півночі Чернігівщини. Доходи з цих маєтків і складали пенсію гетьманів.

Вже з другої половини XVIII ст. гетьмани стають найбільшими землевласниками Гетьманщини. У володіннях Мазепа на Україні на кінець його гетьманства налічувалося понад 100 тис. залежних селян. Крім того, більше 20 тис. кріпаків він мав у сусідніх повітах Росії. Таким же великим поміщиком був І. Скоропадський, що змінив його на посаді гетьмана. Скоропадському належало понад 20 тис. дворів і більше 100 тис. селян. Гетьманські володіння складались насамперед із значної кількості рангових володінь – цілих волостей і окремих сіл. Кілька суміжних сіл складали так звані “староства”, “ключи” и “дворці” [3, с. 182]. Відомий ряд староств, які об'єднували по кілька гетьманських сіл. Так, до складу Городиського староства (Бахмацька сотня Ніжинського полку) входили гетьманські сс. Городище, Бахмач, Курінь [3, с. 187]. До Підлиповського староства, або “двора”, входили гетьманські сс. Підлипове, Попівка, Гути і Стара [3, с. 240]. Царськими грамотами гетьманам надавалися нові земельні володіння. Не задовольняючись цим, гетьмани самовладно захоплювали і перетворювали на свою власність все нові і нові села. Мазепа в 1708 р. відібрав у Крупицького монастиря х. Обмочів з багатими риболовецькими озерами і с. Кочурівку в Ніжинському полку [3, с. 273-274]. Скоропадський забрав “на свою особу” с. Липовицю в Прилуцькому полку [3, с. 184].

Одним з найбагатших гетьманських володінь вважалось Ямпільське староство (в Ніжинському полку). Крім м. Ямпіль до нього входили сс. Порохонь, Орлівка та Усок. Під час гетьманства Мазепи тут діяли 12 млинів, скуплених гетьманами у попередніх власників або збудованих ним [3, с. 500-501]. У старостві були великі поля і сіножаті (для косіння лише одного з сінокосів при урочищі Залоззі висилалось по 300 косарів), шинки і комори [3, с. 504]. У Прилуцькому полку гетьманські володіння – сс. Дубовий Гай, Ковтунівка, Сергіївка, Вечурка та ін. складали Дубогаївське староство. В джерелах згадуються гетьманські пасіки, гетьманські селітрени майдани з найманими робітниками і т. д.

Селяни сіл, що належали гетьманам, сплачували збори продуктами і грошима і змушені були працювати на гетьманське господарство. Про це свідчать дані по цілому ряду гетьманських володінь. Так, про с. Карильське (Батурицька сотня Ніжинського полку) в описі 1726 р. говориться: «При владении Мазепы, до двора его у год платили только денежной оклад з двора, у кого имелись рабочие лошади и воли; и с тих узималось от лошаде и от вола по 14 коп. и всякую работизну до двора его гетмана отбували...» [3, с. 316]. В с. Краснопіллі «до разорения г. Батурина, на ратуш Батурицкую збиралось: от рабочей лошаде по 25 коп. да от пары волов по тому ж... на каждый год... да к тому ж всякую работу отбували... Во владении бывшего гетмана Скоропадского з онога села збиралось: от рабочей лошади по 30 коп. да от пары волов по тому ж; да с пашенних земель от сохи осипного хлеба: ржи по полчетверику да овса по тому ж в год, в котором четверику великороссийской мери по б четвериков... так же и всякую работу до двора... работают...» [3, с. 318].

Гетьманські володіння давали великі прибутки. Лише з одного Ямпільського староства при Мазепі, як зазначає сучасник, «до шкатульї гетманской доходит грошей в год пятнадцать тысяч золотих» [3, с. 501]. Гетьмани одержували прибутки з десяти міст Гадяцького полку і кількох волостей – Шептаківської, Ропської, Биховської та Самбірської. Гетьмани забирали собі значну частину орендного та індуктного зборів. За свідченням Кочубея, Мазепа брав собі з цих зборів 50 тис. золотих [1, с. 129]. На користь гетьманів йшли також збори з окремих міст та сіл. Так, з Стародубського полку в 1721-1722 рр. збирались стація і показанщина «на двор рейментарский» [1, с. 129].

У гетьманів зосереджувались значні багатства. Мазепі належали ще й численні багатства (золото, срібло, дорогоцінності тощо), що становили його особисту власність. Для управління таким великим господарством у гетьманів існував цілий штат. Серед управляючих згадуються «маршалки» гетьманського двору. Таким «маршалком» при Скоропадському був А. Кондзеровський, який одержав від гетьмана с. Світличне (Прилуцький полк) [2, с. 378]. У джерелах 1713 р. згадується «маршалок» двору рейментарського «пан Йван Васильевич» [3, с. 182]. Окремими господарствами управляли «господарі». При Мазепі «господарями» Гадяцького замку були Тимофій, а потім Василь Чуйкевичі [3, с. 30]. «Господарі», очевидно, були заможними людьми. В джерелах є згадка про двір гетьманського «господаря» С. Целюрника в Батурині [3, с. 257].

Спеціальні гетьманські «дозорці» контролювали надходження доходів у гетьманський скарб від зборів з торгівлі, млинів, переправ та ін. На користь гетьмана йшла половина зборів з конотопських, підлипівських, сарнавських, веревських, озарицьких та етаранських млинів (в Конотопській сотні Ніжинського полку). За цими зборами наглядав особливий «дозорца конотопских млинов панських» [3, с. 219]. У 1680 р. таким дозорцем був Ф. Судима, в 1691 р. – Ю. Хоревич. За описом Батуринської волості 1726 р., з млинів «половинная часть» йшла на користь гетьмана [3, с. 220].

Гетьманів оточував великий почет, до складу якого входили люди різних станів, які виконували різні обов'язки. На зразок польських королів і вельмож гетьмани запроваджували у себе придворні чини. Так, збереглися відомості про те, що у Мазепи був «кравчий». В універсалі Мазепи 1701 р. є згадка про гетьманського конюшого [3, с. 373].

Серед численних слуг та почету гетьмана згадуються управителі його замків («господарь замка батуринського»); один з заступників господаря замка гадяцького І. Коренецький був представником гадяцького замка на судовому засіданні в 1691 р. [1, с. 131]. Серед слуг відомі «покоевые рейментарские»; це були, як можна уявити по аналогії з польським королівським двором, пажі при гетьманському дворі. При гетьманах знаходився так званий «войсковый капеллан». За гетьманства Скоропадського ним був М. Бугаєвський, який «в 1720 году определен при резиденции гетманской в звание войскового капелланства» і залишався на цій посаді і пізніше при Малоросійській колегії [1, с. 131]. Мазепа мав власного кухаря, який, мабуть, очолював штат кухонної челяді і був при гетьманському

дворі особою немаловажною. Цей кухар мав у Батурині свій «двор» з садом, городом і «дворовим строением» [1, с. 131].

Збереглися відомості про різних ремісників, які працювали на гетьманський двір – ковалів, слюсарів, теслярів тв. ін., а також про гетьманських лікарів.

Є згадка про гетьманських челядників. Майстрові с. Митченків (Батуринська сотня Ніжинського полку) – «кузнецы и слюсари, плотники и кравцы» – до 1709 р. «делали на Батуринский запас всякие своего ремесла работы, а окладу никакого с них не было» [3, с. 277].

Особлива челядь гетьмана складалася з козаків. Наприклад, на козаків с. Полівки було накладено нагляд за гетьманським обозом спочатку лише під час руху війська в поході, а пізніше і в звичайний час. Частина цих козаків відала великими обозними возами, які називалися в той час «палубами», тому козаки ці іменувалися «палубничими». Козаки, які доглядали возових коней, називалися «конюшевцями». За описом 1711 р. в с. Полівці показані, «поповские казаки: рейментарские палубничие – 46 дворов и конюшевцы – 29 дворов» [1, с. 132]. Козаки с. Попівки не брали участі в походах, бо «ходили на гетьманських палубах» [1, с. 132]. В пізніших описах «палубничими» були козаки, які «перед тим сотенные были, а за гетманов, в войсковых походах до палубов рейментарских наслуговали» [1, с. 132]. Палубничі об'єднувались у курінь і мали свій прапор, який давав їм гетьман. Службу при гетьманському обозі козаки виконували до смерті Скоропадського; вони звертались до Полуботка з проханням залишити їх при обозі. Кількість гетьманських «палубничих» досягла у 1723 р. 80 чоловік [3, с. 229-230]. Гетьманські «палубничие» були не тільки в с. Попівці. Серед різних груп селян с. Обмочева Батуринської сотні згадуються «палубники», «которые были у изменника Мазепы и у покойного гетмана Скоропадского на послугах, куди гетманы поедут, за ними вожували их гетманские палубы (экипажи) вместо повозников, а окладу с них некакова не биралось – 48 человека» [3, с. 274-275].

До категорії гетьманських слуг належали також і селяни, зайняті в гетьманському полюванні. До них відносяться так звані вовгогони. В с. Обмочеві, як свідчить опис Батуринської волості 1726 р., «у гетмана Мазепы и у гетмана Скоропадского были волкогонны, которые на них, гетманов, ловляли вовков и прочих зверей, а окладу с них не бирано никакого – 21 человек» [3, с. 284].

При гетьмані була також і генеральна військова музика, до складу якої в 1723 р. входили п'ять трубачів, двоє сурмачів і один довбиш. Останній у поході бив у казани (літаври), прикріплені до шиї коня. Трубачі і сурмачі грали на трубах і сурмах. На утримання цієї музики до 1708-1709 рр. виділялись грошові збори з с. Нових Млинів і з присілків: Пекарьова, Кнутів, Костирьова, Рижків (Ніжинський полк) [3, с. 291]. Музики одержували грошову плату, одягу та борошно (натурою або грошима – «борошеними деньгами» [3, с. 292].

Значною за своїми розмірами була й охорона гетьмана. До неї входили козаки так званіх засеймських сотень Ніжинського полку, що становили гетьманську гвардію. Вони не були підвладні полковнику. Про це свідчить і пізніший (1728 р.) універсал Д. Апостола, за яким засеймські сотні були прийняті «по прежнему под бунчук». «Полковник нежинский, – говорилося в цьому універсалі, – до них дела не имеет и до полного правления оных не привлекает» [3, с. 50]. Після перенесення гетьманської резиденції у Глухів ці сотні в походах становили особистий гетьманський конвой; козаки засеймських сотень знаходилися під гетьманським бунчуком. До категорії козаків, що служили при гетьмані, слід віднести й козаків, які були за гетьманським розпорядженням «отказаны от полка, а прелучены до бунчука гетманского» [3, с. 500]. Так було зроблено в 1695 р. з козаками Ямпільської сотні Ніжинського полку. При гетьманах в їх резиденції в Батурині, а потім у Глухові знаходилась охорона з піших козаків, що називалися жолдаками. Про походження жолдаків як збройної охорони гетьманів говорить в одному з донесень Полуботка до Сенату (1722 р.): «Прежных времен за прежде бывших гетманов опроч частных служителей их гетманских были в услугах дому их же жолдаки, на стороне мешкающие, которие, помесячно приездячи, переменою в дворе гетманском варту отбывали и до всяких недалеких посылок тут же в городе или в самом дворе отправаемых употребляемы были вместо жолнеров» [3, с. 217-219].

При Мазепі було 80 жолдаків, пізніше кількість їх зменшилась до 50, а потім до 30. Жолдаки утримувались на кошти «войськового скарбу» [3, с. 221]. Вони одержували грошову плату 1 крб. на рік і хліб. На чолі жолдаків стояв отаман, якому платили 4 крб. на рік. Жолдакам видавали форму – верхній грубошерстий одяг білого кольору. При Скоропадському жолдаки утворили окреме поселення на березі р. Сейму, коло с. Старої. Це поселення дало початок

с. Жолдакам. Гетьмана охороняли також наймані (охотницькі) кінні і піші полки – «компанейци» та «сердюки». Охотницькі полки виконували головним чином поліцейські функції: вели «борьбу» з «шатостями и изменами» [3, с. 229]. Ці полки, які перебували на утриманні у гетьмана, формувались у значній мірі з випадкових елементів, мало зв'язаних з місцевим населенням, в основному з вихідців з Правобережної України, волохів та ін. Мазепа неодноразово підкреслював, що з боку рядового козацтва городових полків можна завжди чекати «шат остей», «смятения» та «непостоянства» [3, с. 231]. На протилежність цьому охотницькі полки він вважав своєю надійною опорою. В своїх донесеннях до Москви в 1688 р. Мазепа підкреслював, що в боротьбі з «малодушними» та «непостоянними» він цілком може розраховувати на наймане військо: «Охотницкого regimentу моего полки конные и пехотные суть мне надежны» [3, с. 233]. Серед гетьманської охорони в джеделах згадуються також і драгуни.

Таким чином ми бачимо, що вже з другої половини XVIII ст. гетьмани стають найбільшими землевласниками Гетьманщини. У них був великий почет, на них працювала значна кількість селян та ремісників та охороняли значні сили, сформовані з козаків, які підпорядковувались лише гетьманові.

Література:

1. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
2. Лазаревский А. Описание Конотопской сотни 1711 года. – Чернигов: Б. и., 1892.
3. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2: Полк Нежинский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893.
4. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні /Післям. М. Ф. Слабошпицького; Комент. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. – К.: Дніпро, 1991.
5. Історія держави і права України: В 2 т.: Підручник / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К., 2000. – Т. 1; Розд. 5: Створення української національної держави та обмеженні її суверенітету у другій половині XVII ст. /І. П. Сафронова, Л. О. Зайцев.

ОСОБЛИВОСТІ КЕРУВАННЯ ПІВДЕННИМИ КОЛОЇЯМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

Стаття посвячена особенностям управления иностранными колонистами Южного края Российской империи, учреждению главного управления всеми водворенными колонистами в виде Попечительного Комитета во главе с Главным попечителем колонистов Южного края России, а также о церковном управлении колониями.

In this article was told about direction of foreign colonists in south land of Russia empire, the committee of foreign colonists and Church management.

1818 рік став поворотним для системи колоніального керування на Півдні Росії. Проіснувавши 18 років Новоросійська Контора іноземних поселенців вже не задовольняла вимогам. Збільшення колоністів і колоній у трьох губерніях і Бессарабській області, віддаленість багатьох з них від центра управління в м. Катеринославі об'єктивно сприяли появі філій Контори – Бессарабської Контори й канцелярії Одеського впровадження, а до 1818р. привели до реорганізації й удосконалювання системи керування.

Особливістю керування колоніями в цьому регіоні стало введення, поряд з посадою Головного судді Контори опікунства (1800р.), посади Головнокеруючого колоніями Новоросійського краю (1804 р.), що була сполучена з посадою Херсонського військового губернатора й керуючого цивільною частиною в Херсонській, Катеринославської і Тавричеської губерніях в особі Э. О. Ришел'є (1805р.), але після від'їзду герцога в 1814р. втратила своє самостійне значення.

Через обставини, що склалися назріла необхідність підпорядкування поселенців одному начальству. У результаті діяльності особливого комітету для розгляду справи про закордонних переселенців (1817р.) було запропоновано заснувати на Півдні Росії головне керування всіма оселеними до цього часу колоністами у вигляді Піклувального Комітету й увести посаду Головного піклувальника колоністів Південного краю Росії [1].

Тим самим, керування колоніями зосереджувалося в одних руках – голови нового піклувального органу, яким вже 10 січня 1818р. був призначений генерал-лейтенант И. Н. Инзов [2], що пішов у відставку із цієї посади в 1844 р. Херсонський військовий губернатор більше не був Головнокеруючим колоніями краю й 8 травня 1818р.

граф Ланжерон наказав передати в розпорядження І. Н. Инзова всі колоністські справи, що вироблялися в його канцелярії.

Указ про організацію Піклувального Комітету колоністів Південного краю Росії в м. Херсоні вийшов 22 березня 1818р. Тоді ж було височайше затверджене Положення «Про головне керування колоністів Південного краю Росії» [3], на підставі яких Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців перейменовувалася в Катеринославську Контору іноземних поселенців, замість канцелярії Одеського запровадження засновувалася Одеська Контора іноземних поселенців, а в Бессарабії залишалася Бессарабська Контора іноземних поселенців.

Штат Піклувального Комітету виглядав у такий спосіб: Головний піклувальник і голова Комітету, Члени Комітету, Правитель канцелярії, Секретар, Помічник секретаря, Журналіст, Бухгалтер, Помічник бухгалтера, Перекладачі, Скарбник, Чиновники для прийняття колоністів і відводу земель, Землемір, Помічник землеміра, Переписувачі. на суму змісту в 4000 руб.

Ще однією особливістю з'явилося незмінне перебування С. Х. Конгениуса на посаді головного судді протягом 18 років. На такому ж пості в Саратовській Конторі іноземних поселенців з 1797 по 1814 рік змінилося 4 чоловіка. Після реорганізації він прийняв на себе обов'язок сприяти І. Н. Инзову в справах колонізації й 5 січня 1819р. був визначений екстраординарним членом Комітету.

Підготовча робота й формування Піклувального Комітету йшли протягом півтора років. У цей період І. Н. Инзов запропонував перевести Комітет з м. Херсона в м. Катеринослав, обґрунтовуючи це більшою зручністю. 5 січня 1819р. вийшов указ про переміщення Комітету, відкриття якого відбулося тільки 9 жовтня 1819р. у Катеринославі.

Штат контор опікунства виглядав у такий спосіб: Старший член, Молодший член, Секретар, Помічник секретаря, Бухгалтер, Перекладач, Скарбник, Лікар для колоністів, Ветеринарний лікар.

В 1817р. Одеська Контора з м. Одеси перемістилася в к. Катаржина, де залишалася до 1828р., хоча наміри перевести її знову в Одесу були й раніше: після спроби її пограбування (1826р.) і у зв'язку з незадовільним станом житла чиновників Контори в к. Катаржина (1827р.).

Переміщення Піклувального Комітету з Катеринослава було викликано покладанням на І. Н. Инзова виконання посади пов-

новажного намісника Бессарабської області. Оскільки на ньому залишалися обов'язки керування колоніями, він визнав за необхідне перевести Комітет у м. Кишинів. Комітет Міністрів, затвердивши пропозицію Н. Н. Инзова, направив його на твердження імператорові, що відбувся 20 листопада 1820р. Указ «Про перевід Піклувального Комітету колоністів південного краю Росії з Катеринослава в Кишинів» вийшов 14 січня 1821р. Комітет був закритий 14 квітня 1821 р. Перемістившись на місце призначення в Кишинів, він відкрив «присутствие и действие своё возымел» 30 липня 1821р., де залишався до 1834р., після чого був переведений в Одесу.

У тім же, 1821 року, на підставі приписання Піклувального Комітету від 14 листопада 1821р. Бессарабська Контора, що розташовувалася в к. Тарутине, була переміщена в містечко Каушани, де «открыла своё присутствие» 28 листопада 1821р.

Для керування колоністами на Кавказі, що переселилися туди в 1817р., 29 травня 1819р. була організована тимчасова Контора керування іноземними колоністами в Грузії, скасована в 1833р.

Одночасно з реорганізацією керування колоніями здійснювалося запровадження прибулих в 1817р. вюртембергських переселенців. 7 липня 1819 р. Головний піклувальник доповів міністрові внутрішніх справ про пристрій 5 нових католицьких колоній у Березанському окрузі (Поганнесталь, Фридрихсталь, Ватерлоо, Катериненталь, Штутгарт) і однієї – із сепаратистів окремо від всіх колоній, на колишній дачі поміщика Цебрикова (к. Гофнунгсталь).

Це було останнє масове переселення в Новоросійський край іноземних колоністів, оскільки Положення Комітету Міністрів від 5 серпня 1819. «Про припинення подальшого переселення в Росію іноземних вихідців» наклало заборону на колонізацію. Ще одним підтвердженням тому став указ 25 жовтня 1819 р. «Про заборону давати паспорта переселенцям в Росію».

Проте, із припиненням прийому колоністів обов'язків у піклувальних органів не зменшилося. В 1819 р. У відомстві Бессарабської Контори налічувалося 30030 душ колоністів, тоді в Одеській та Катеринославській – 32466 душ.

Саме в 1819 р. був визначений статус переселенців через Дунай, що прийшли в Росію після 1812 р. і що продовжували переселятися, в 1816 р. з метою вирішення питань правового положення переселенців і їхнього остаточного пристрою в Буджакі уряд вирішив створити особливий Комісію для вивчення положення на місцях.

В 1818 р. під час особистого огляду Олександром І південних колоній депутати від всіх задунайських переселенців виклали імператорові вимоги, посилаючись на обіцянку М. Кутузова. У зв'язку із цим І. Н. Инзову було доручено приступитися до розгляду питань, пов'язаних із пристроєм переселенців у Бессарабії, урівнювання їх у правах з раніше оселеними в Новоросійському краї болгарами, зібрати докладні відомості про задунайських переселенців і представити свою думку про їхнє запровадження. Для цих цілей за вказівкою імператора І. Н. Инзову повинні були доставити точні відомості про переселенців. Для цього Д. Ватикиоти за допомогою міських і земських поліцейських чиновників і залучення болгарських старшин провів перепис всіх переселенців у Бессарабії, що була завершена в листопаді 1818р.

Мова йшла про надання землі не у власність, а лише про відвід казенної землі в користування. Добре розуміючи вимоги болгар, І. Н. Инзов також скористався матеріалами Комісії, що працювала з 1818 р. під керівництвом полковника С. І. Корниловича для розмежування казенних у Буджакі. Задовго до закінчення її роботи він представив її матеріали в березні 1819 р. у своєму клопотанні про устрій задунайських поселенців у Буджакі з докладним описом положення переселенців і пропозиціями поліпшення їхнього устрою. У їхньому числі були: «Положення про задунайських переселенців нових і старих, на яких поміщики Бессарабської області простирають права свої», «Загальна постанова задунайським переселенцям», список задунайських переселенців і штат контори для них.

На підставі цих відомостей був прийнят указ «Про поселення в Бессарабській області болгар і інших задунайських переселенців з додаванням відомості округам, призначуваних для поселення їх» (29 грудня 1819 р.) і особливий акт міністра внутрішніх справ від 12 березня 1820 р. [4]. По указу задунайським переселенцям дарувалися усі права й переваги, подаровані іноземцям. Відтепер вони йменувалися колоністами.

Казенна земля, займана переселенцями, розділялася на 4 округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський, Буджакський. Головне селище Тютюн за бажанням переселенців було перейменовано в Болград.

В указі ясно говорилося також про необхідність доведення до кінця робіт з відмежування земель. Для цього матеріали, зібрані Комісією С. Корниловича, у березні 1820 р. були передані Инзову. Незабаром їх використали для остаточного розмежування території для задунайських переселенців, на округи відповідно до указу.

Стали також відмежувати землі для кожного населеного пункту. Для проведення цієї роботи була сформована спеціальна комісія з відводу частини Буджака під поселення задунайських переселенців (травень 1821р.). Її очолив С. Малевинський. Діяльність комісії повинна була покласти кінець невизначеності в землевпорядженні для всіх переселенців. Під час її роботи відбувся відвід земель для кожного села, було заселено 8 нових сіл, у тому числі, Болград. Комісія закінчила роботу в 1822 р.

До січня 1823 р. Болгарське впровадження в Буджакі було розділено на 5 округів. З Буджакського округу утворені Верхне-Буджакський і Нижне-Буджакський. Відбувся й частковий перерозподіл сіл усередині округів і між ними. Деякі села скасовані [5].

З 1822 по 1828 рік у Буджакі працювала нова комісія. Результатом її діяльності стала велика праця, опублікована в 1899 році в Акермані. Засновано нових більше 50 поселень.

Задунайські переселенці були підлеглі Бессарабській Конторі відповідно до загальних правил колоніального керування. Однак, для усунення складностей і незручностей, пов'язаних із з'єднаним керуванням болгарами й німцями в Бессарабії, у Контору додатково був назначений один чиновник, в обов'язок якого входив нагляд і піклування за задунайськими переселенцями.

Таким чином, був заснований окремий підрозділ Бессарабської Контори – Керування задунайських переселенців, помічник старшого члена Контори став піклувальником задунайських переселенців, у допомогу якому назначили секретаря.

Першим піклувальником задунайських переселенців став штаб-рот-міністр Д. П. Ватикоти. Його перемінив майор С. Малевинский (1820-1826), потім посаду зайняв П. К. Мердер (1826-?).

Соціально-правове положення задунайських переселенців, поповнене законодавчими актами 1819 р. І 1820 р., зберігалось без змін до 1832 р., коли в Південну Бессарабію прибули нові переселенці з Болгарії.

З реорганізацією колоніального управління на Півдні Росії виникла необхідність у нових правилах для поселення колоністів. 5 квітня 1818 р. Міністерство внутрішніх справ повідомило Инзову основні правила для складання на їхній основі загальних докладних, котрими Піклувальний Комітет повинен був керуватися при прийнятті й поселенні колоністів.

Незважаючи на те, що в 1819 р. ввели заборону на переселення в Росію іноземців, 9 квітня 1820 р. датоване розпорядження керуючого Міністерством на ім'я Головного піклувальника «Про складання правил про прийняття й запровадження колоністів». У поданні від 28 травня 1820 р. І. Н. Инзов сповіщав, що проект правил готовий, але з боку цивільного відомства існує якась перешкода відносно земель.

Лише до кінця 1821 р. ця робота була завершена й у Петербург із проектом правил прийняття колоністів у майбутньому для вручення їх В. П. Кочубєві був відправлений старший член Катеринославської Контори А. М. Фадєєв. Подальша доля проекту залишається нез'ясованою. Очевидно одне: він не був перетворений у життя, незважаючи на те, що прийом і поселення колоністів все-таки відбувалося.

У такий же спосіб обстоювала справа з Інструкцією для внутрішнього розпорядку й керування новоросійськими колоніями, виданої в законодавчому порядку для регулювання суспільного лада колоністів (1801, 1803 р.) і, що діяла до останньої реформи колоніального керування (1871 р.).

Вдалося встановити лише те, що в 1824-1825 р., по особливому дорученню І. Н. Инзова, А. М. Фадєєв займався складанням інструкцій для контор іноземних поселенців у Південному краї Росії «для сільського в колоніях керування».

Ставши на посаду Головного піклувальника, вже 3 травня 1818 р. І. Н. Инзов підготував на ім'я імператора записку про міри, що вимагаються, для приведення колоній у кращий стан, у якій указав на необхідність перевірки земель, що перебувають під всіма новоросійськими колоніями. Инзов писав, що багато колоній не мають належного їм за правилами по числу родин необхідної кількості землі; селяни користуються нею тільки по первинних відводах з казенних або куплених у приватних власників ділянок, у деяких її недостатньо.

Для виправлення сформованого положення І. Н. Инзов пропонував відрядити 6 землемірів, які, провівши перевірку землі, у випадку її недоліку поповнили б її із сусідньої зайвої землі, а у випадку надлишку – відокремили б її для нових переселенців.

На підставі цієї пропозиції 9 липня 1818 р. був прийнятий указ «Про відрядження землемірів для формального розмежування колоністських земель у Новоросійському краї», що пропонував Катеринославській, Саратовській і Симбірській межовим конторам

відрядити землемірів «із приналежними їм партіями й інструментами» до Головного піклувальника. Перевірка почалася в 1819 р. і проходила до 1821 р. межових книг і планів колоній, частина з яких зберігається в Державному архіві Херсонської області.

В 20-і рр. відбулася зміна границь Тираспольського й Херсонського повітів, з яких по указу 19 жовтня 1825 р. трохи пізніше був утворений Одеський повіт. Роботи з розмежування Тираспольського повіту проводилися в 1826 р.

Утворення Одеського повіту було остаточно затверджене указом 27 березня 1827р. У нього ввійшли колонії Либентальського, Кучурганського, Березанського й Буяликського округів і окрема к. Цетин.

Центральним органом церковного управління над іноземними християнськими сповіданнями була Юстиц-колегія лифляндських, естляндських і фінляндських справ заснована 23 лютого 1734 р., якій було доручено верховне управління над духовними справами протестантської й римсько-католицької церкви. До 1810 р. Юстицколегія підкорялася Урядовому Сенату. По указу 25 липня 1810 р. її функції перейшли Головному управлінню духовних справ іноземних сповідань, що при організації 24 жовтня 1817 р. нового Міністерства духовних справ народної освіти перейшло в його ведення.

В 1798 р. Могилевський архієпископ Богуш-Сестренцевич (1784-1826 р.) був визнаний митрополитом католицької церкви у Російській імперії й Великому князівстві Фінляндському, а в Петербурзі над єпархіями заснований римсько-католицький департамент Юстицколегії, що перейменованій у Римсько-католицьку духовну колегію 13 листопада 1801р.

Для керування католицькими церквами в колоніях Півдня Росії та в Одесі був створений визитаторіат. Першим визитатором католицької церкви став абат К. Ніколь (1811-1820 р.). В 1820 р. на місце вигнаного єзуїта призначений пастер Ігнатій Ліндль. Йому була обіцяна ділянка землі в 300 дес. біля Овидіополя для будівлі семінарії, що повинна була готувати священиків для католицької церкви Півдня Росії й Поволжя, і 150 тис. дес. біля Очакова для переселення через границю своїх послідовників. Але Ліндль вигнали з Росії.

Численні скарги на Юстиц-колегію й незадовільність церковних законів спонукали Олександра I вилучити церковні справи з колегії, що складалася тільки зі світських чиновників.

По указу 20 липня 1819 р. у євангелічно-лютеранській церкві Росії був введений сан єпископа, якому підкорялися всі протестантські громади Росії й духівництво. Єпископ призначався монархом. Їм став З. Цигнеус (1820-1830 р.). Разом з тим, у Петербурзі належало заснувати Євангелічно-лютеранську генеральну консисторію (Державна євангелічна генеральна консисторія), якій мали бути передані всі функції Юстиц-колегії. Її президентом був призначений граф Ливен, якому доручили скласти проект і штат Консисторії.

Особливе консисторіальне засідання, що веде духовні справи при Юстиц-колегії, повинно було продовжувати свою роботу під головуванням Ливена до утворення Консисторії. Однак, це засідання було відділено від Юстиц-колегії 20 липня 1819 р., а зовсім самостійним стало 22 квітня 1828 р.

Закон про євангелічно-лютеранську церкву був прийнятий тільки 28 грудня 1832 р. Юстиц-колегія скасована, котру замінила Генеральна консисторія. Керування церковними справами іноземних сповідань перейшло з Міністерства народної освіти у ведення Міністерства внутрішніх справ, при якому заснований особливий Департамент духовних справ іноземних сповідань. В 1813 р. в Одесі була утворена євангелічно-лютеранська суперінтендатура, що проіснувала до 30 листопада 1833р. Суперінтендантом став К. Беттигер (1818-1828 р.) [6].

Література:

1. Российский государственный исторический архив. – Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 436.
2. Государственный архив Одесской области. – Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 3394. – Лл. 74об – 75.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 35. – № 27312. – С. 154-158.
4. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848.
5. Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808-1856 гг.). – Кишинев, 1971. – С. 18.
6. Государственный архив Одесской области. Ин-т Германских и восточноевропейских исследований. Попечительный Комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876. – Одесса, 1999. – Т 2. – С. 9-17.

ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

В статті проведено порівняльно-правовий аналіз законодавчих положень виборів президента в Україні та Російській Федерації. Як законодавство Російської Федерації, так і законодавство України більше уваги приділяють виборам президента, так як це один з найважливіших інститутів сучасної демократії. Автор розглядає основні аспекти проблеми, а саме: правове регулювання, строки призначення та проведення виборів, статус виборчих комісій, роль засобів масової інформації, статус кандидатів, фінансування виборів.

This article deals with the comparative-legal analysis of legislative of presidential elections in Ukraine and Russian Federation. Both the legislation of Russian Federation and the legislation of Ukraine pay much attention to the holding of presidential elections as it is one of the most important institutions of modern democracy. The author reveals the fundamental aspects of this problem, they are legal regulation, the terms of appointment and holding of elections, status of election committee, the role of mass media, status of the candidates and financing of the elections.

Вибори є найважливішим інститутом сучасної демократії, однією із головних форм вираження волі народу і його участі в управлінні державою та державними справами. Одним із видів виборів є вибори президента.

Найбільш об'ємно стан правового регулювання виборів президента України на сучасному етапі можна дослідити, провівши його порівняльний аналіз із виборами президента Російської Федерації.

Тема являється актуальною, оскільки на порядку денному постали вибори Президента України, а ряд неврегульованих на законодавчому рівні питань залишилися невирішеними. Слід зазначити, що питанням порівняльного аналізу виборів президента не приділялось належної уваги. Проведені дослідження і публікації, пов'язані з розглядом даної проблеми, в основному мали описовий характер. Тому автором ставиться завдання порівняти основні розбіжності норм права виборів президента України з виборами президента Російської Федерації, та

в результаті проведеного дослідження сформувані свої пропозиції щодо вдосконалення на законодавчому рівні виборів президента України.

Перша відмінність стосується законодавства. В Україні підготовка і проведення виборів Президента України регулюються Конституцією України, Законом України “Про вибори Президента України” (далі – ЗУ), Законом України “Про Центральну виборчу комісію”, іншими законами України, постановами Верховної Ради України про призначення виборів Президента України, а також іншими актами законодавства, прийнятими відповідно до Закону (ст. 14). В Російській Федерації дане питання регулюється крім Конституції Російської Федерації, закону “О выборах президента Российской Федерации» (далі – ФЗ), інших федеральних законів додатково ще окремим Федеральним законом від 12 червня 2002 року № 67-ФЗ «Об основных гарантиях избирательных прав и права на участие в референдуме граждан Российской Федерации». Даний закон має вагомe значення для всієї виборчої системи. Він зафіксував базові положення і стандарти демократично вільних виборів, основні стадії та процедури виборчого процесу, визначив статус виборчих комісій, і регламентував ряд інших питань організації та проведення виборів. Важливим моментом в Російському законодавстві є виділення окремого закону із гарантіями, так як саме право без гарантій – це пуста декларація. В нашому законодавстві також присутні такі гарантії, але вони розкидані по законах, а не сконцентровані в одному акті. На мою думку, доцільно було б закріпити гарантії виборчого права в окремому законі та прийняти виборчий кодекс, який би регулював проведення виборів на всіх рівнях влади.

Стосовно строків призначення та проведення виборів: ч 2 ст. 17 ЗУ «Про вибори Президента України» закріплює, що Верховна Рада України призначає чергові вибори Президента України не пізніше як за дев'яносто днів до дня виборів. Верховна Рада України забезпечує опублікування рішення про призначення чергових виборів Президента України у засобах масової інформації. Ч. 2 ст 5 ФЗ «О выборах президента Российской Федерации» містить дещо східне положення: «Решение о назначении выборов должно быть принято не ранее чем за 100 дней и не позднее чем за 90 дней до дня голосования. Вважаю, що у вітчизняному законі слідувало б уточнити термін «не раніше якого» строку повинно бути прийнято рішення про призначення виборів.

В російському законодавстві, на відміну від українського, існують норми, які детально регламентують термін опублікування в ЗМІ призначення виборів: «Решение о назначении выборов подлежит официальному опубликованию в средствах массовой информации не позднее чем через пять дней со дня его принятия» ч. 1 ст. 5 ФЗ. В нашому законодавстві: «Верховна Рада України забезпечує опублікування рішення про призначення чергових виборів Президента України у засобах масової інформації» ч. 2, ст. 17 ЗУ.

Добре було б ввести норми, котрі детально регламентували б термін опублікування в ЗМІ призначення виборів, так як це закріплено в російському законодавстві – ч. 1, 4 ст. 5. Населення було б проінформовано в повному обсязі.

Стосовно статусу виборчих комісій Федеральний закон закріплює за ними ширші повноваження, а також передбачає прямий зв'язок із населенням. Ч. 4 ст. 12: «В случае нарушения кандидатом, политической партией, избирательным блоком настоящего Федерального закона соответствующая избирательная комиссия вправе вынести этому кандидату, этой политической партии, этому избирательному блоку предупреждение, которое доводится до сведения избирателей через средства массовой информации либо иным способом». Логічно було б закріпити в українському законодавстві норму про право виборчої комісії винести попередження кандидату, а також норму, яка закріплювала б обов'язок державним організаціям, що здійснюють теле- і радіомовлення, та редакціям державних періодичних друкованих видань надати виборчим комісіям безкоштовний ефірний час для інформування виборців.

Що ж стосується організації діяльності виборчих комісій, то в російському законодавстві спостерігається прямий зв'язок їх із ЗМІ: ч 2 ст. 17 ФЗ «В период избирательной кампании по выборам Президента Российской Федерации общероссийские государственные организации телерадиовещания безвозмездно предоставляют Центральной избирательной комиссии Российской Федерации не менее 15 минут эфирного времени, а региональные государственные организации телерадиовещания – избирательным комиссиям субъектов Российской Федерации не менее 10 минут эфирного времени еженедельно на каждом из своих каналов для разъяснения законодательства о выборах Президента Российской Федерации, информирования избирателей о сроках и порядке осуществления избирательных действий, кандидатах, политических партиях, об избирательных

блоках, выдвинувших кандидатов, о ходе избирательной кампании, а также для ответов на вопросы избирателей...».

Цитована дуже важлива норма, котра, я вважаю, повинна бути і в нашому законодавстві, а саме на яких каналах виступає ЦВК, виборчі комісії, скільки ефірного часу їм надано, в якій періодиці і який об'єм для друку їм надано – це дало б змогу громадськості контролювати хід виборчого процесу.

З приводу обмежень, пов'язаних із посадовим або службовим положенням кандидатів на пост президента, ст. 41 ФЗ закріплює обов'язок кандидатів не використовувати своє посадове або службове положення у передвиборчій боротьбі. Потрібно закріпити норму в нашому законодавстві з приводу обмежень, пов'язаних із посадовим або службовим положенням кандидатів на пост президента, котра є в ФЗ, а також закріпити, що саме слід розуміти під використанням переваг свого посадового або службового положення.

Російське законодавство детально трактує коло суб'єктів, яким забороняється робити добровільні внески до виборчого фонду (ст. 55 ч. 7 ФЗ). Ст. 43 ЗУ «Про вибори Президента України» лише зазначає, що «Забороняється робити добровільні внески до виборчого фонду: 1) іноземцям та особам без громадянства; 2) анонімним жертводавцям (без зазначення в платіжному документі відомостей, передбачених частиною п'ятою цієї статті)». Вважаю, що необхідно розширити коло суб'єктів, яким би заборонялось робити добровільні внески до виборчого фонду кандидатів на пост президента, так як внески формують виборчий фонд кандидата, що в більшості випадків сприяє його перемозі на виборах. Зокрема, слід заборонити робити добровільні внески громадянам України, що не досягли на день голосування 18-літнього віку; українським юридичним особам з іноземною участю (варто конкретно зазначити відсоток іноземного капіталу в статутному фонді); міжнародним організаціям та міжнародним суспільним рухам, органам державної влади та органам місцевого самоврядування; благодійним та релігійним організаціям; юридичним особам, зареєстрованим менше як за один рік до дня голосування; некомерційним організаціям, що отримують грошові засоби або інше майно від іноземних держав, міжнародних організацій і міжнародних суспільних рухів, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, українським юридичним особам з іноземною участю (варто конкретно зазначити відсоток іноземного капіталу в статутному фонді).

Позитивним моментом є відміна законодавцем відкріпних посвідчень, що дало змогу певною мірою позбутися фальсифікації. Ст. 68 ФЗ закріплює використання відкріпних талонів.

Однак, дуже важливо перейняти досвід передових країн стосовно електронного голосування. Якщо електронні системи добре обладнанні, як показує практика, – фальсифікувати вибори майже неможливо. Ось він – прозорий процес – наступного дня відомі результати. Наявна система є не досконалою та дозволяє вести маніпуляції.

Пошук оптимальної для країни виборчої системи завжди надзвичайно складний. Така система повинна спиратись на базові цінності демократичного суспільства і одночасно враховувати пріоритети соціального і політичного розвитку країни. Важливе значення мають результати досліджень проблеми. На базі визначених понять в результаті аналізу нормативно-правових актів зроблений висновок про необхідність вдосконалення правової бази виборчої системи України стосовно виборів президента.

Література:

1. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999 р., № 14. – Ст. 81.
2. О выборах Президента Российской Федерации: Федеральный Закон от 17 января 2003 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2003. – № 19. – ФЗ.

Половко І. В., НПУ ім. М. П. Драгоманова

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА НАУКОВО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА ТА НІЖИНСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ ВИЩИХ НАУК КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА

В статье исследуются методологические и научно-правовые основы высшего педагогического образования в Нежинской гимназии высших наук князя Безбородька и Киевском университете Св. Владимира в сфере учебных дисциплин и в области их методического обеспечения в первой половине XIX в. На основе анализа нормативных актов и архивных материалов автор приходит к выводу о том, что в вышеупомянутых учебных заведениях преподавались дисциплины,

которые служили научно-правовой основой подготовки педагогических кадров для Киевской и Черниговской губерний.

Methodological, scientific and legal basis of higher pedagogical education in Bezborod'ko's Nizhyn gymnasium of higher sciences and Kyiv University of St. Volodymyr in academic disciplines and their methodological support in the first half of the nineteenth century have been investigated in the article. Based on the analysis or regulations and archival materials the author makes conclusions that in the above mentioned schools disciplines, which served as a scientific and legal basis for the preparation of teachers for the Kiev and Chernihiv provinces, were taught.

Ініціатива створення гімназій у Росії часто належала місцевому дворянству. Історико-правові документи свідчать про те, що в 1805 р. пропозиція про створення гімназії вищих наук надійшла від графа І. А. Безбородька. Він просив у царя дозволу відкрити в Ніжині навчальний заклад, де б навчалися діти незаможних дворян і молоді люди з інших станів. У 1834 р. в українських губерніях Росії, а саме у Києві, був заснований університет, який одержав ім'я святого Володимира.

Ніжинська гімназія вищих наук князя Безбородька, яка фактично була вищим навчальним закладом та Київський університет св. Володимира справили значний вплив на розвиток культурного і громадського життя цих міст і прилеглих до них регіонів та здійснювали в ХІХ ст. в українських губерніях Росії підготовку педагогічних кадрів. Свої дослідження присвятили даній проблематиці Войно-Данчишина О., Волинка Г., Мозгова Н. та інші вчені.

Підтвердженням того факту, що вищеназвані навчальні заклади проводили цілеспрямовану педагогічну підготовку майбутніх фахівців є архівні дані та нормативні акти, зокрема статuti.

Метою дослідження є з'ясування методологічних та науково-правових основ вищої педагогічної освіти в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька та Київському університеті Св. Володимира у сфері навчальних дисциплін і в галузі їх методичного забезпечення у першій половині ХІХ ст.

У параграфі 10 Статуту Гімназії вищих наук князя Безбородько, прийнятого 19 лютого 1825 р., визначався зміст освіти, коло тих предметів, які вивчали гімназисти: Закон Божий (релігія), російська мова і література, латинська, грецька, німецька і французька мови, географія, історія, науки фізично-математичні, політичні, воєнні, танці, малювання та креслення [18, арк. 6]. На вищому курсі саме російська словесність відігравала роль інтегративної навчальної

дисципліни, яка включала загальні правила логіки, риторики та поезії, що сприяло формуванню мовленнєвого апарату майбутніх педагогів [17, с. 124-127]. Навіть директор гімназії І. С. Орлай не дозволяв переводити гімназистів до вищого класу без знання мов. А попечитель гімназії О. Г. Кушельов-Безбородько у листі на ім'я попечителя Харківського навчального округу З. Я. Корнеєва зазначав, що на екзаменах з математики, історії, словесності і мов він побачив, як гімназисти розуміють і пояснюють предмети, про що свідчать старанність професорів [4]. Отже, в процесі отримання спеціальних, загальноенциклопедичних знань закладались основи майбутньої педагогічної підготовки, що відобразилось надалі у навчальному процесі фізико-математичного (1832 р.) та юридичного (1840 р.) ліцеїв і свого завершення набуло в проекті 1863 р. про започаткування при Ніжинській гімназії «взірцевої педагогічної семінарії». Рада історико-філологічного факультету Харківського університету неодноразово розглядала цей проект, а також наступний проект реформування ліцею кн. Безбородька в історико-філологічний інститут. Вважалось, що «вся сукупність загальноосвітніх предметів, яка становила зміст гімназійного навчання, повинна складати і зміст навчання майбутніх педагогів з тим, щоб сили Ніжинського ліцею були звернені лише на посилення і вдосконалення викладання предметів, котрі входять у гімназійний курс навчання, на викладання педагогіки і дидактики із зверненням особливої уваги на методологію та організацію школи, для вправлення педагогів у практичному викладанні» [3, с. 98].

У Київському університеті Св. Володимира з листопада 1834 р. теж починає проводитись підготовка педагогічних кадрів. Зокрема, викладались логіка і психологія, дослідна психологія, моральне богослов'я, теорія красномовства, та історія філософських систем [5, арк. 11-11зв; 273, арк. 3зв.-4, 5зв.; 274, арк. 18-23; 276, арк. 5, 7, 9; 281, арк. 2зв.; 325, арк. 11]. Аналіз розкладу лекцій університету св. Володимира на друге півріччя 1835-1836 н. р. засвідчує, що вже на першому курсі першого відділення філософського факультету педагогіка входила як складова до навчального курсу «Моральна філософія», згодом, на другому курсі обох відділень філософського факультету зміст виховних систем викладався в межах дисципліни «Моральне богослов'я» [6, арк. 51зв. -52]. Вивчення «Огляду викладання наук в імператорському університеті св. Володимира» за 1838-1839 навчальний рік [7, арк. 3-10] дозволяє стверджувати, що педагогічна підготовка здійснювалась у процесі викладання

курсів філософії. Так, на першому відділенні філософського факультету для студентів третього і четвертого курсів (по 4 години на тиждень) читались історія філософії, а для студентів другого курсу – психологія (по 2 години на тиждень). Крім того, ад'юнкт П. С. Авсенєв викладав для студентів першого і другого курсів логіку (по 1,5 години в першому півріччі і по 3 години – в другому). Для студентів другого-четвертого курсів – новітню історію філософії (по 1 годині на тиждень) та психологію (по 1,5 щотижневі години). В огляді також зазначались практичні вправи для казеннокоштных студентів, серед яких виділялись по предмету філософії – загальні основи педагогіки (для казеннокоштных студентів четвертого курсу першого відділення філософського факультету, по 2 години щотижня). Крім того, зазначено так звані вправління у викладанні логіки для студентів цього ж року навчання, по 2 години щотижня. Практичні заняття з педагогіки та логіки проводив професор О. М. Новицький [8, арк. 1 зв.]. Це був молодий викладач Київської духовної академії [2], який 17 жовтня 1834 р. розпочав в університеті лекції з філософії, залишаючись на якийсь час викладати в академії. В листопаді О. М. Новицький отримує університетську кафедру філософії і залишає академію. Справа в тому, що з початку семестру в університеті працювали лише три професори з чотирьох необхідних для створення за статутними умовами самостійного закладу підготовки вчителів [1, с. 643]. Це професор російської словесності М. О. Максимович, ректор і декан історико-філологічного відділення; професор давньої філології М. Ю. Якубович; професор чистої математики С. С. Вижевський, декан фізико-математичного відділення. Не вистачало лише професора філософії, який мав читати педагогіку, профільну для Інституту дисципліну. Тому з приходом до університету О. М. Новицького та початком педагогічних читань 21 листопада 1834 р. відбулося фактичне відкриття Педагогічного інституту при університеті св. Володимира.

Відбувалися заняття і з методик окремих предметів також з розрахунку по 2 щотижневі години. Зокрема, з методики латинської мови і словесності (другий-третій курс першого відділення філософського факультету), з методики російської словесності (четвертий курс першого відділення філософського факультету), з методики математики – алгебри і геометрії (третій курс другого відділення філософського факультету) та з методики законодавства (третій курс юридичного факультету) [9, с. 1-18]. У 1839-1840 навчальному році додатково до переліку дисциплін

попереднього навчального року вводиться викладання моральної філософії (в першому півріччі для студентів третього-четвертого курсів, по 3,5 години щотижня). Вивчення змісту програми цієї дисципліни показало, що її складовою частиною була теорія виховання і моральне виховання. Розвиткові творчого мислення студентів філософського факультету сприяв курс «Теорія поезії», який викладався для студентів другого і третього курсів, по 2 години на тиждень. Практичні вправи для казеннокоштных студентів залишалися без змін [10, с. 1-19].

Свідченням того, що університет готував майбутніх учителів, є викладання методик окремих предметів з кінця 30-х років. Одним із найяскравіших прикладів занять з методик викладання окремих предметів слід вважати практичні вправи з російської словесності під керівництвом ректора університету М. О. Максимовича [11, арк. 48]. У документі «Витяг з правил для педагогічних занять з казеннокоштными студентами, затвердженими Попечителем Київського навчального округу 16 січня 1837 року», зокрема, зазначалось: «Проектом Статуту університету св. Володимира визначено особливі педагогічні заняття для казенних студентів які готуються до звання вчителя». У параграфі 67 проекту Статуту було передбачено: «Студенти, призначені до звання вчителя, крім слухання університетських курсів, отримують керівництво в практичних вправах з вітчизняної словесності, стародавніх мов, математики і педагогіки, пишуть твори, проводять пробні лекції і під наглядом професорів дають уроки в училищі» [16, арк. 1-22]. За цією діяльністю студентів спостерігали професори відповідних спеціальностей. Викладання педагогіки покладалось на професора філософії. Незалежно від лекційного навантаження в університеті, ці викладачі зобов'язувались проводити практичні заняття по дві години щотижня [13, арк. 1]. На основі параграфів 67-69 проекту Статуту і пропозиції Попечителя за № 4340, Радою університету було встановлено такий їх розподіл: «педагогічні заняття проводитимуться лише на обох відділеннях філософського факультету, де готують учителів. На першому відділенні працюють три професори: російської словесності, стародавньої філології і філософії. Щодо студентів другого відділення, то тут заняття проводять два професори – філософії і чистої математики». Відмічалось, що: 1) «заняття сприятимуть вдосконаленню практичної здатності майбутнього вчителя викладати свою науку відповідно до віку учня; 2) кожен із професорів окремо буде навчати кращим способом

викладання певної науки, професор філософії читатиме загальні основи педагогіки; 3) найкращими засобами щодо практичного викладання вибирається проведення лекцій та написання творів; 4) розроблені студентами лекції читаються ними перед товаришами, після чого професор проводить аналіз лекції» [14, арк. 3-6 зв.]. Особливістю проведення лекцій було те, що спочатку вони розроблялись для старших класів гімназій. Перехід до елементарного викладання в початкових класах був поступовим. Упродовж останнього року перебування в університеті студенти повинні були давати декілька уроків в гімназії або повітовому училищі; 5) щодо написання творів, то воно проходило у формі письмової лекції «для якомога більшого привчання студентів до правильної побудови і кращого викладу усних лекцій» [14, арк. 4а-4а зв.]. Крім того, студент повинен був написати хоча б один твір і за тематикою предмета основної спеціальності. Для аналізу твору залучався професор словесності; 6) кожен професор мав знайомити студентів з навчальними посібниками з окремих предметів. З цією метою ректорат університету опікувався забезпеченням студентів гімназійною навчальною літературою; 7) на педагогічні заняття професори повинні були відводити по дві години на тиждень у вільний від основного викладання час [15, арк. 1-26]. Для першого відділення філософського факультету заняття з методик латинської словесності і мови починались з II-III курсів. Для обох відділень філософського факультету (з IV курсу) викладались основи педагогіки, а із студентами першого відділення, крім того, проводились практичні справи з викладання логіки з урахуванням вікових особливостей. Практичні заняття з російської словесності планувалось проводити на IV курсі першого відділення.

Таким чином, аналіз нормативних актів та архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька та Київському університеті Св. Володимира в першій половині XIX ст. викладались дисципліни, які слугували науково-правовою основою підготовки педагогічних кадрів для Київської та Чернігівської губерній. Крім того, незважаючи на те, що при Київському університеті з 1834 р. починає функціонувати педагогічний інститут, метою якого визначалась професійна підготовка вчителів для гімназій і повітових училищ, вчитель готувався і безпосередньо в навчальному процесі університету – на фізико-математичному та історико-філологічному відділеннях філософського факультету.

Література:

1. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Киевского университета. – К., 1884. – Т. 1. – 853 с.
2. Дело о допущении бакалавра Киевской духовной академии Новицкого к преподаванию философии в Университете с жалованием адъюнкта // Державний архів міста Києва. – Ф. 16. – Оп. 276. – Спр. 151. – Арк. 9.
3. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) // Под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. – Харьков: Изд. ун-та, 1908. – 432 с.
4. Листування з попечителем Харківського навчального округу // Відділ Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині – Ф. 1104. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.
5. Об утверждении конспектов преподавания наук в Киевском университете в 1836-1837 гг. и о доставлении этих конспектов в Министерство, 19 июля – 23 ноября 1836 г. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 998. – Арк. 1-33.
6. О конспектах для преподавания учебных предметов в гимназиях и уездных училищах Киевского учебного округа, 1833-1836 гг. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 853. – Арк. 1-73.
7. О распределении лекций и обозрении преподавания наук в Университете св. Владимира и лицее кн. Безбородько на 1838/1839 год, 8 августа 1838 г. – 3 октября 1838 г. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 4. – Спр. 207. – Арк. 1-15.
8. О занятиях казеннокоштных студентов университета Св. Владимира, 1840 г. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 6. – Спр. 228. – Арк. 1-2.
9. Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в течение 1838/1839 учебного года. – К., 1838. – 18 с.
10. Обзорение преподавания наук в императорском университете Св. Владимира в течение 1839/1840 учебного года. – К., 1839. – 19 с.
11. О конспектах для преподавания учебных предметов в гимназиях и уездных училищах Киевского учебного округа, 1833-1836 гг. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 853. – Арк. 1-73.

12. Об утверждении конспектов преподавания наук в Киевском университете в 1836-1837 гг. и о доставлении этих конспектов в Министерство, 19 июля – 23 ноября 1836 г. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 1 – Спр. 998 – Арк. 1-33.
13. О занятиях казеннокоштных студентов университета Св. Владимира, 1840 г. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 6 – Спр. 228. – Арк. 1-2.
14. О составлении подробной инструкции о распределении занятий казеннокоштных студентов 1 и 2 отделения философского факультета Университета на основании § 77 проекта устава, 16 сентября 1836 г. – 20 января 1837 г. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 1-10.
15. Педагогические занятия, 1839 г. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 37. – Спр. 21. – Арк. 1-88.
16. Практические занятия учительских стипендиатов, 1837 г. – Центральный державний історичний архів України в м. Києві – Ф. 707. – Оп. 218. – Спр. 26. – Арк. 1-57.
17. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя; ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.
18. Устав и штаты гимназии князя Безбородько, 1825 г. // Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 2162. – Оп. 1. – Спр. 419. – Арк. 1-17.

Аль-Батран Халед, ОНЮА

КОМПЕТЕНЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ІСЛАМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

В статье рассмотрены основные цели и задачи Организации Исламская конференция. Проанализированы ее структура, компетенция и порядок деятельности.

In the article main aims and tasks of Organization of the Islamic Conference. Its structure, jurisdiction and order of activity is analysed.

Організація Ісламська конференція (ОІК) – це одна з найбільш крупних міжнародних міжурядових організацій з розвиненою системою органів і широкою компетенцією. З 57 держав – членів ОІК лише в 28 державах іслам визнаний державною або офіційною релігією, а в 18 державах мусульмани складають впливову

меншість. Таким чином, критерій релігійної спільності не стільки обмежує, скільки розширює склад членів ОІК в порівнянні з іншими подібними організаціями, членство в яких ґрунтується на географічній ознаці.

ОІК вдається поєднувати широке представництво з розвинутою системою органів, що дозволяє ряду експертів характеризувати ОІК як міні-ООН. Міжрегіональний (міжконтинентальний) статус ОІК, в якій представлені держави чотирьох континентів, визначає кількісний і якісний рівень проблем, що входять у сферу діяльності ОІК та набувають довгостроково-стратегічний характер, що робить міжнародно-правове дослідження діяльності ОІК особливо актуальним.

У роботі широко використовувалися праці найвидатніших радянських і російських учених, що досліджували теоретичні проблеми міжнародного права і проблеми міжнародних організацій (А. Я. Капустіна, Т. М. Ковальової, І. І. Лукашука, С. Ю. Марочкіна, С. А. Малініна, Е. Л. Шибаєвої, Л. М. Ентіна та інших авторів).

Велику увагу автора привернули дослідження видатних зарубіжних учених, присвячені безпосередньо Організації Ісламська конференція, сучасним проблемам міжнародних організацій і Ісламському банку розвитку (М. С. Афіфія, В. Аз-Захилія, Е. Х. Аречаги, Би. Люїса, А. А. Мухаммада та інших авторів).

Мета статті полягає в комплексному аналізі діяльності ОІК на сучасному етапі розвитку з точки зору її загальної і спеціальної компетенції. Як відомо, кожна міжнародна організація народжується на основі свого власного засновницького акту. Отже, вона має своє "індивідуальне обличчя", лише їй властиві цілі, функції, повноваження і т. д.

ОІК, як будь-яка інша міжнародна організація створювалася ісламськими державами для виконання конкретних цілей і завдань. Для цього вона була наділена певною компетенцією, яка фіксувалася в Статуті ОІК. Діяльність організації носитиме правомірний характер в тому випадку, якщо вона здійснюється відповідно до компетенції організації. Компетенція міжнародної організації виявляється в компетенції її органів. Відомо, що поняття "компетенція" визначається як сукупність прав і обов'язків.

У внутрішньому праві під компетенцією органів держави розуміється сфера проблем, круг питань, якими органу держави належить займатися, а також повноваження, що надаються державному органу для виконання покладених на нього завдань.

У міжнародно-правовій літературі мають місце різні точки зору з питання поняття компетенції міжнародної організації.

Як відзначає Є. Л. Шибаєва, “найбільш чітко і повне визначення поняття компетенції міжнародних організацій дане Р. І. Тункиним, який підкреслив, що “... необхідно розрізняти два аспекти компетенції міжнародної організації і її органів: наочну компетенцію, що визначає сферу питань, що підлягають веденню організації, і юрисдикційну компетенцію, що визначає юридичну силу актів організації з окремих питань, що входять в її наочну компетенцію”.

Держави передають у ведення міжнародної організації певне коло питань, з яких до цього відношення між ними мали безпосередній двосторонній або багатосторонній характер. Будучи закріплено в юридичному акті, це коло питань і стає наочною компетенцією міжнародної організації. При цьому держави не лише визначають компетенцію організації, але і домовляються про розподіл її між органами міжнародної організації. Згідно ст. 4 Статуту, “Конференція глав держав і урядів, як найвищий орган ОІК, збирається, коли цього вимагають інтереси ісламської нації для розгляду первинних проблем ісламського світу і координації політики організації в цих цілях”.

ОІК, як будь-яка інша міжнародна організація створювалася ісламськими державами для виконання конкретних цілей і завдань. Для цього вона була наділена певною компетенцією, яка фіксувалася у Статуті ОІК. Діяльність організації носитиме правомірний характер в тому випадку, якщо вона здійснюється відповідно до компетенції організації. Компетенція міжнародної організації виявляється в компетенції її органів.

У внутрішньому праві під компетенцією органів держави розуміється сфера проблем, коло питань, якими органу держави належить займатися, а також повноваження, що надаються державному органу для виконання покладених на нього завдань. Наочна компетенція, як один з елементів компетенції міжнародної організації, пов’язана з поняттям внутрішніх справ держави. Так, в п. 7 ст. 2 Статуту ООН спеціально вказується на недопустимість втручання ООН “... у справи, що по суті входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави”.

У п. 2 ч. 2 ст. 2 Статуту ОІК, також говориться, що “пошана права на самовизначення і невтручання у внутрішні справи держав-членів” основний принцип діяльності ОІК.

В той же час ООН з дотриманням відповідної, передбаченої її Статутом процедури може втручатися не у внутрішні справи держави, а в спори або в ситуації, які з точки зору ООН можуть створювати загрозу миру, або порушили його. Що стосується ОІК, то навіть в цих випадках її Статут не передбачає втручання у внутрішні справи держав, оскільки допускається лише обговорення ситуації і прийняття резолюцій.

Другим елементом, що складає поняття компетенції міжнародної організації, є юрисдикційна компетенція, що визначає юридичну силу актів організації з окремих питань, що входять в її наочну компетенцію. Слід зауважити, що "... питання про компетенцію міжнародної організації виявилось одним з актуальних в міжнародній практиці і дискусійним в науці міжнародного права".

Чітке визначення кордонів діяльності міжнародної організації в цілому і кожного її органу окремо сприяє успішному функціонуванню міжнародної організації і забезпечує правомірність постанов, що приймаються органами, оскільки останні не можуть виходити за межі компетенції, встановленої засновницьким актом організації.

Слід зазначити, що структури ОІК далеко не прості. У зв'язку з цим особливо необхідне розмежування компетенції органів ОІК і оптимізація їх взаємин. На відміну від Генеральної Асамблеї ООН, Конференція глав держав і урядів ОІК, як її головний орган, уповноважена вирішувати будь-які питання, передбачені Статутом ОІК.

Взаємини Конференції глав держав і урядів з іншими головними органами ОІК, окрім міжнародного ісламського суду, звичайно, значно простіше, оскільки всі вони працюють під керівництвом найвищого органу.

Найвищим органом ОІК є Конференція глав держав і урядів. Вона проводиться один раз на три роки, але інколи і частіше, якщо цього вимагають інтереси "ісламської нації", і потрібно розглянути первинні проблеми ісламського світу і координації політики організації. При цьому резолюції і рішення приймаються на основі консенсусу. Учасниками Конференції є глави держав-членів ОІК. Кожна держава-член організації має один голос, незалежно від кількості населення і політичної ваги держави на міжнародній арені.

ОІК відноситься до тієї групи міжнародних організацій, які виходять з принципу суверенної рівності держав-членів при формуванні найвищих органів, зокрема, Конференції глав держав і урядів.

У компетенцію найвищого органу практично будь-якої міжнародної організації входить:

- 1) Прийняття нових членів;
- 2) Вибори головної адміністративної посадової особи;
- 3) Вибори членів виконавчого органу;
- 4) Прийняття бюджету;
- 5) Розгляд звітів діяльності організації;
- 6) Обговорення всіх питань, пов'язаних з наочною діяльністю організації, винесених на його розгляд.

З цих шести пунктів в компетенцію Конференції глав держав і урядів як найвищого органу ОІК входить лише пункт шостий, а решту пунктів своєї компетенції Конференція глав держав і урядів передала іншому органу – Конференції міністрів закордонних справ, яка вважається робочим органом організації, що постійно діє. Як правило, напередодні зустрічі у верхах проводиться підготовча нарада міністрів закордонних справ.

Чергові Конференції міністрів закордонних справ проводяться один раз на рік або в міру необхідності в будь-якій державі-члені організації (раз. 1, ст. 5, пункт а).

Одним з важливих питань, що стосуються структури міжнародних організацій в цілому та ОІК у тому числі, є питання про співвідношення компетенції найвищих і виконавчих органів. Воно набуло актуальності особливо у зв'язку з тенденцією розширення прав виконавчих органів, що намітилася з 60-х років, за рахунок скорочення повноважень найвищих органів.

Що стосується співвідношення компетенції найвищих і виконавчих органів ОІК, то у Статуті ОІК немає їх конкретного розмежування. Лише деяка загальна формула міститься в ст. 4 Статуту ОІК, де говориться, що Конференція глав держав і урядів є найвищим органом організації, збирається, коли цього вимагають інтереси ісламської нації (раз в три роки, починаючи з 1981 р.), для розгляду першочергових проблем ісламського світу і координації політики організації в цих цілях.

За час діяльності організації сформувалася структура спеціалізованих комітетів ОІК, серед яких комітет з Єрусалиму, постійний комітет з питань інформації і культури, постійний комітет але науковій і технічній співпраці, постійний комітет з економічного і торговельного співробітництва, Ісламська комісія з економічних, культурних і соціальних питань, постійний фінансовий комітет, фінансовий контрольний орган. Створена також система допоміж-

них органів ОІК, у тому числі Фонд ісламської солідарності, Фонд Єрусалиму, Центр статистичних, економічних, соціальних досліджень і підготовки кадрів для ісламських, дослідницький центр по професійно-технічному вченню і дослідженням, Ісламський фонд по науці, техніці і розвитку, Ісламський центр по розвитку торгівлі, Ісламська комісія міжнародного півмісяця, Міжнародна комісія з ісламської спадщини, Ісламська юридична академія. Ісламська рада цивільної авіації, Комісія міжнародного ісламського права.

Крім того, в рамках ОІК створені система організацій і установ, серед яких можна назвати Ісламський банк розвитку, Ісламське агентство міжнародної інформації, Організація ісламських держав з радіомовлення, Ісламська організація з питань освіти, науки і культури. Спортивна федерація ісламської солідарності, Ісламська асоціація з цементу, Союз ісламських держав з телекомунікацій.

Все це підтверджує, що структура ОІК складається з самої організації (Конференція глав держав і урядів, Конференція міністрів закордонних справ, Генеральний секретаріат, Міжнародний ісламський суд), 10 спеціалізованих установ із структурою міжнародних організацій,

10 спеціалізованих комітетів, 14 допоміжних органів і декількох тимчасових комітетів і комісій. Всі вони зв'язані між собою не лише завданнями, цілями і характером компетенції, але і правовими узами, що відповідає взаємозалежності держав мусульманського світу.

У основі створення системи ОІК лежать функціональні потреби організації і перш за все самою ОІК, що має широку наочну компетенцію і що реалізує її за допомогою інших міжнародних організацій. У свою чергу, функціональні потреби визначаються цілями і завданнями міжнародної організації. Через більшість спеціалізованих установ система ОІК забезпечує співпрацю ісламських держав в соціально-економічній і гуманітарно-культурній сферах.

Враховуючи, що виконавчий орган ОІК складається з представників всіх держав-членів, можна стверджувати, що цей порядок повністю відповідає основним принципам, які закріплені в даний час в засновницьких актах міжнародних організацій, зокрема, принципу справедливого географічного представництва, принципу специфічних інтересів, принципу рівного представництва груп держав з неспівпадаючими інтересами, принципу політичного представництва.

Адміністративним органом ОІК, як і у всіх інших міжнародних організаціях, є секретаріат, очолюваний Генеральним секретарем. Співробітники секретаріату ОІК, підрозділяються на декілька категорій:

- вищі адміністративні посадові особи, тобто Генеральний секретар і його заступники;
- клас фахівців;
- обслуговуючий персонал.

Правове положення кожної категорії різне. Секретаріат ОІК забезпечує зв'язок між державами-членами і сприяє проведенню консультацій, обміну думками і поширенню відомостей, що представляють загальний інтерес (ст. 6).

Література:

1. Малінін С. А., Ковальова Т. М. Правотворча діяльність міжнародної організації як спосіб реалізації засновницького акту // Проблеми реалізації норм міжнародного права. – Свердловськ, 1989. – С. 45-50.
2. Шибаєва Є. Л., Поточний М. Правові питання структури та діяльності міжнародних організацій. – М., 1988. – 150 с.
3. Енциклопедичний словник правових знань. М., 1965. – 700 с.
4. Статут ОІК – ст. 5. // www.islam.ru
5. Статут ОІК – ст. 4. // www.islam.ru

Снівак В. М., ДОН МВС

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНУ ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Исследуется проблема определения понятия и сущности глобализации, ее влияние на процессы развития государства и права. Изложены функциональные и институциональные изменения государства под воздействием глобализации. Рассмотрены тенденции в формировании единого правового пространства.

The problem of decision of concept and essence of globalization is probed, its influencing on procesy development of the state and right. The functional and institutionalisation changes of the state are expounded under act of globalization. Tendencies are considered in forming of single legal space.

Розробка і подальший розвиток ідей “світової держави”, “єдиного людського співтовариства”, “загальнолюдських цінностей та інтересів” чи то “громадянина світу” не уявляється за рамками

інститутів держави та права. Як відмічав свого часу Г. Гегель, справжня історія розпочинається з того часу, коли у світі починає здійснюватися розумність, коли з'явилися держава і право [1]. Актуальність і значимість даної тези набуває нового звучання на межі тисячоліть, коли в умовах багатоаспектної глобалізації, зазначені інститути, пройшовши шлях тривалого розвитку, знову піддаються переоцінці науковою і політичною елітою світу, розглядаються під кутом зору глобальних змін.

Результати аналізу наукових розробок з порушеної тематики дають підстави відмітити, що одночасно з аргументованими намаганнями зарубіжних і вітчизняних дослідників змінити позитивний імідж національних державно-правових інститутів на користь глобальних, транснаціональних, у сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі знаходять місце парадигми постіндустріальної, глобальної за своїми масштабами держави і суспільства, а також розвиваються ідеї про створення під впливом глобалізації так званого мегасуспільства, в межах якого існуючі національно-державні утворення виступають у якості більш чи менш самостійних структурних одиниць [2]. Спектр думок у розрізі зазначеної проблематики коливається від стверджень про повне зникнення національної держави і права та поступове формування на їх основі планетарної управлінської системи і світового права, до суджень про те, що національна держава і право зберігаються за будь-яких умов, хоча частково і зміняться.

Вагомим є внесок у дослідженні процесів глобалізації, їх впливу на державно-правове та суспільно-політичне життя, вітчизняних науковців О. Білоруса, М. Шепелева, Ю. Шемшученка, І. Кресіної, В. Горбатенька, С. Удовика, О. Панаріна, В. Іноземцева та ін. Однак, зважаючи на багатовимірність та суперечливий характер даного явища, складність процесів, проблеми переосмислення розвитку національної держави, права, суспільства не знайшли однозначних оцінок і залишаються актуальними.

У сучасній глобалістиці визнається чотири окремі, але взаємопов'язані елементи, які утворюють кістяк глобальних процесів: особистості (індивіди), нації-держави, людство та світо-система націй-держав. Вони розвиваються взаємопов'язано, але не рівномірно. Найбільш ґрунтовно процес глобалізації охоплює економіку і фінанси, активно, але менш ґрунтовно – політику, а найменше – духовне життя суспільства, національну культуру, традиції, право, мораль.

Характеристика сучасних світових процесів не уявляється без застосування відповідного понятійного інструментарію, введення нових термінів і визначень, окремі з яких вже стали досить звичними і поширеними. Глобалізм, глобалізація, глобальні виклики, криза, ойкумена, багатополлярний світ, постмодерн, інтеграція, регіоналізація – далеко не повний їх перелік у лексичному наборі науковців і політиків сучасності.

Аналізуючи численні підходи до поняття “глобалізація”, можна стверджувати, що дотепер не існує єдиного її визначення. Вона тлумачиться і як соціальний процес, і як стан суспільства, і як система взаємовідносин або чергова стадія соціально-політичного устрою. Причому в кожній науковій галузі акценти у визначенні зміщуються з урахуванням предмета вивчення [3, с. 10]. Безперечно – це об’єктивна реальність сучасної цивілізації, а сам термін – найбільш уживаний протягом останнього десятиріччя як у спеціальній, так і публічній літературі. Твердять, що глобалізація ніби дев’ятий вал накопчується на планету, руйнуючи при цьому Вестфальсько – Філадельфійську систему як таку, що складається з понад двохсот суверенних національних держав із усталеним міжнародним правом. Відзначаючи нову якість глобалізації, її навіть ідентифікують із п’ятою владою [4, с. 24-25]. Важливими її оцінковими характеристиками є системність (упорядковане поширення на різні сфери суспільства), динамізм (процес, який розвивається безперервно, до того ж з наростаючими темпами), комплексність (сукупність множинних процесів у різних сферах життя суспільства і держави).

Доволі поширене трактування глобалізації як такої, що фактично продовжує епоху модерну, кінцево реалізуючи завдання створення індустріальної, ринкової економіки, представницької демократії, системи захисту прав і свобод людини, що “кінцево” означає вирішення певного спектра проблем.

Сучасні дослідники окреслюють глобалізаційну систему також поняттям “гібридизація”. Теорія гібридності може бути привабливою у сенсі протиставлення її і використання як протитрути від есенціалістичних понять ідентичності й етнічності. При цьому вважається, що формування націй-держав – прояв і функція глобалізації, а не протилежний їй процес. Культурною гібридизацією називають змішання азійських, африканських, американських, європейських культур, творення глобальної культури як глобальної мішаниці. Але культурна гібридизація – це не тільки перетинання

культур (культура – 1), а й також, за тим самим принципом, перехід від джерела культури – 1 до культури – 2 [5, с. с. 73-100].

Минуле століття дійсно можна вважати століттям утворення держав. До того ж, близько двохсот із них обрали демократичний шлях розвитку, що засвідчує і факт глобалізації самої демократії. Не викликає заперечень і те, що близько 40 держав, які назвали себе демократичними, лише окреслили вектор такого поступу, а за 500 років існування сучасної світосистеми в ній змінилося лише три держави-гегемони – Голландія, Британія та США. Не дивлячись на те, що глобалізація впливає на кожну націю – державу, не всі з них мають однакові можливості брати участь у цьому об'єктивному процесі, як і користуватися його перевагами. Разом з тим, держави (“держава нічного сторожа”, “держава загального благополуччя”, “демократична, соціальна, правова держава”) не заявили свого останнього слова у подоланні бідності серед населення планети. Навпаки, після настання модерності, за даними авторитетних міжнародних інституцій, структурування людей стало значно більше нерівним. За даними співвідношення економічних ресурсів ВВП на душу населення між найрозвиненішими й найменш розвиненими частинами світу спостерігається не втішна закономірність: 1:8 у 1800р., 4:5 у 1860р., 10:4 у 1913р., 17:9 у 1950р., 25:7 у 1970р. Процес поляризації населення триває й надалі. Згідно зі “Звітом про світовий розвиток 1992 року”, співвідношення ВВП на душу населення між країнами, в яких проживають найбагатші 20 % населення світу, і країнами, які правлять за домівку найбіднішим 20 %, становило 30:1 у 1960р., 32:1 у 1970р., 45:1 у 1980р., та 60:1 у 1990р. Якщо обрахунок здійснювати на основі класу, а не країни проживання, то, співвідношення між найбагатшими 20 % населення світу та найбіднішими 20 % у 1990 році дорівнювало 150:1.

Майже за двадцять останніх років держави світу не досягли відчутних успіхів у реалізації концепції сталого розвитку (екологізація виробництва; збереження існуючих і поновлення деградованих екосистем; раціоналізація всіх форм споживання; нормалізація чисельності населення на рівні, сумісному з господарським вмістом біосфери та ін.), яка схвалена 179 країнами світу. Помітним є той факт, що національні, егоїстичні по відношенню до інших країн і всього глобалізованого світу інтереси, в реальному житті, виявляються значно ближчими і важливішими ніж “загальнолюдські” інтереси. Це в котрий раз підтверджує думку про те, що головна

причина розходжень в оцінці процесів глобалізації не в самих цих об'єктивних за природою і характером феноменах, а в меті і завданнях, які передбачає залучення до цього процесу держав, а також в інтересах, які вони виражають і захищають, котрі не завжди узгоджуються між собою.

Глибинна сутність глобалізації полягає у тому, що сьогодні, більше ніж у попередні десятиліття, окремі особи, групи, організації, фірми та кампанії в різних країнах безпосередньо контактують між собою, не обов'язково залучаючи до цього процесу держави. Процес глобалізації досить часто ставить державу поза законом. ТНК, яких налічується вже понад 500 тисяч, відіграють надзвичайно важливу роль у з'єднанні багатьох національних економік та утворенні інтегрованої інтернаціональної виробничої системи – виробничого ядра світової економіки, що глобалізується. За існуючими оцінками, об'єднаний капітал 15 провідних мультинаціональних компаній перевищує сукупний ВВП майже ста бідних країн. Нині 40 тис. ТНК і 250 тис. їх зарубіжних філій контролюють 75 % світової торгівлі й третину світових виробничих фондів. Близько 1000 багатонаціональних конгломератів контролюють понад половину світового виробництва і дві третини міжнародної торгівлі [6]. Серед 100 найбільших ТНК, що увінчують піраміду глобального капіталістичного бізнесу, лише одиниці мають штаб – квартири розташовані в країнах, що розвиваються. Поряд із цим виникають і з успіхом діють специфічні міжнародні режими, інституції та організації (ВТО, МВФ, ГАТФ та ін.), які формують загальні норми і стандарти. Усі вони діють, обходячи національні кордони, а уряди держав фактично асистують їм. Дані факти засвідчують ще і те, що глобалізація впливає на державу і право не лише функціонально (через систему факторів інтеграційного характеру), а й інституційно (через систему інститутів, які вона породжує).

В оцінках сучасних змін окремі науковці досить відверті і навіть зайве категоричні. Хоч нація-державна й гнучка структура, відмічає Т. В. Люк, вона історично не вірна й не тривка як перманентний каркас політичного життя. У кращому випадку вона нестабільний історичний конструкт, уперше вигаданий у Європі в кінці Тридцятирічної війни, де він був використаний як економічне, лінгвістичне, політичне й географічне вмістилище модерності... Типовими прикладами “національного” розвитку були Англія і Франція, які стали еталоном для інших націй,

за яким інші вимірювали свій “національно-державний” розвиток... Поява дедалі більшої кількості “націй-держав” в ході деколонізації Латинської Америки, Східної Європи, Африки, Близького Сходу, Радянського Союзу та Азії означає, що справжні екземпляри націй-держав уже зникли. Якби кожна з нинішніх майже двохсот націй-держав поводитися, як класичні приклади модерних Англії та Франції, тоді світ би швидко загинув у безжальній тотальній війні. Так само, якби кожна нова нація-держава намагалася наслідувати Японію, Німеччину або Сполучені Штати, новий світовий порядок швидко б розсипався... Нині ж, замість того, щоб правити за вмiстилище модерності або реактор прогресу, нація-держава ХХ ст. все більше перетворюється на пута для значущих суспільних перетворень, виступаючи стримуальною структурою для змін і деактиватором прогресивних ініціатив... Головні прикмети класичних реалістичних держав уже безслідно щезли, адже більшість націй-держав існують як щось тільки трішки більше від симуляції держав – зі своїми прапорами, національними гімнами, арміями та національними авіалініями, але їхнє виживання забезпечує чужа валюта, енергетична система, дипломатія, торговельні зв'язки, флот або експорт продовольства [7, с. 144]. У глокальних царинах взаємозалежності все менше сенсу має поняття “національний інтерес”.

Усе це створює передумови переходу від старої пірамідальної ієрархічної системи управління, властивої національним державам, до принципово нової горизонтальної, що діє за світовим принципом. На думку окремих дослідників (Р. Робертсон, Е. Гіденс, І. Валлерстайн, П. Штомпка, А. Мартинеллі та ін.), в результаті глобалізації горизонтальна різноманітність і вертикальна нерівність швидше за все будуть наростати, а не зникати. Збільшується напруга протиріччя між зростаючою глобальною незалежністю у сферах технології, фінансів, інформації та існуючими відмінностями в національних суспільствах, політиці та культурі. Існуючі протиріччя між процесом глобалізації та національно-державними утвореннями не слід нині ігнорувати. Збереження і зміцнення в умовах глобалізації національної держави і правової системи є необхідним перш за все навіть не заради переходу з розряду держав “периферії” до розряду держав “розвинутого Центру”, а з метою формування цілісної системи національних держав здатних мінімізувати глобальні виклики і вижити в складних умовах накопичення глобальних проблем.

Навряд чи варто заперечувати думку про те, що за роки незалежності за участю політичного класу України (усіх хто причетний до управління державним суспільством; політичної еліти; опозиції; політичного лідера), Українська держава відбулася в усіх формальних вимірах. У суспільно – політичній сфері спостерігаємо становлення владних структур, формується багатопартійна система, діють інститути громадянського суспільства – громадські об'єднання, недержавні аналітичні центри, незалежні друковані та Інтернет – видання. В економічній сфері відбуваються трансформаційні процеси, спрямовані на впровадження ринкових засад. У зовнішньополітичній сфері – незалежність, суверенітет і недоторканість кордонів України визнані світовим співтовариством: країна стала рівноправним членом багатьох міжнародних об'єднань і організацій.

Однак, і це також реальність, сучасний етап розвитку українського суспільства все ще характеризується кризовою ситуацією, яка охоплює політичну, економічну, соціальну й духовну сфери. У галузі політики посилюються апатія й недовіра громадян до діяльності владних структур. В економічній галузі не розроблено довгострокової стратегії інноваційного розвитку виробництва, що особливо небезпечно в умовах світової фінансової та економічної кризи, яка нині має місце. У соціальній – зростає майнова нерівність громадян. Найбільш глибока і небезпечна для суспільства криза охопила духовну сферу: йдеться про втрату політичних і соціальних орієнтацій та ідеалів, кризу світогляду, сутності й сенсу повсякденного буття, виникає ідеологія несприйняття дійсності... До того ж правляча політична еліта розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей. І особливою небезпекою є те, що серед молоді спостерігається стала тенденція до зниження морального порога, молоді люди починають думати, що досягти “елітарних” позицій у суспільстві можливо, лише нехтуючи нормами моралі [8, с. с. 26-27].

Навряд чи варто зазначені радикальні зміни в Україні пов'язувати лише з впливом глобальних процесів. У них більше просліджується суб'єктивний фактор внутрішньодержавної компоненти. Змінивши за декілька років політичний і економічний лад, Україна потрапила у фінансово-економічну та соціально-політичну залежність від високорозвинених у промислово-технічному відношенні країн, втратила цінності і здобутки багатьох поколінь.

Ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів глобального характеру (поява на світовій арені нових суб'єктів ринкових відносин (ТНК); діяльність могутніх фінансових інститутів; екологічні, демографічні та інші проблеми глобального масштабу; глобалізація засобів масової інформації і комунікації; зростання міжнародного розподілу праці та міграційних процесів; зміна політичної структури світу; розвиток антиглобалістського руху тощо) мають постійний, до того ж наростаючий вплив на державно-правовий механізм і національні держави та правові системи не можуть не враховувати його. В процесі функціонування держави і права під дією зазначених та інших факторів глобального характеру їх структура та зміст не залишаються незмінними, а постійно розвиваються і видозмінюються. До того ж еволюційним змінам піддаються також інші структури та компоненти державно-правових інститутів – форми держави і права, методи державної діяльності, принципи реалізації права, сфера поширення публічної влади, суверенітет держави і права тощо. Помітно, що в цьому процесі держава не залишається пасивною стороною. Між національною державою і її керівними органами з одного боку, та процесом глобалізації з іншого, існують двохсторонні, прямі і зворотні зв'язки. В результаті такої взаємодії піддається змінам як сам процес, оскільки спрямовується у певне русло його функціонування, так і функції національної держави. Окрім з них, у зв'язку зі зміною соціально-політичних умов, відмирають (культурно-виховна, контролю за мірою споживання тощо), інші, виникають (демографічна, екологічна, соціального захисту населення та ін.), а треті, видозмінюються (економічна). Процес зміни економічної функції, прикладом, чітко просліджується в нинішніх умовах глобальної фінансово-економічної кризи, в ході якої практично підтвердилися теоретичні положення про те, що держава, за будь-яких умов, включаючи і ті, що виникають під впливом глобальних факторів, не може стояти осторонь економіки і не врегульовувати економічних відносин, а ринок ніколи не зможе перебрати на себе функції держави, тим більше замінити її.

Глобалізація, на наш погляд, не скасовує національну державу, а трансформує її роль і функції. За таких умов держава частково поступається своїм внутрішнім суверенітетом заради вирішення загальносвітових проблем. Повної втрати суверенітету держави бути не може. Глобалізація збагачує поняття суверенітету, наповнює його новим змістом. Державний суверенітет залишається незмінним в рамках відносин суб'єктів світового процесу.

Негативні наслідки глобалізації можуть бути значно мінімізовані, якщо всі процеси будуть відбуватися в правовому полі, за активної позиції держави в досягненні стратегічних інтересів. Право має базуватися на принципах свободи, рівності, справедливості, забезпечення прав народів і прав людини. Вироблені світовою спільнотою універсальні принципи з метою врегулювання відносин між різноманітними суб'єктами (мирне вирішення спорів; територіальна цілісність держав; непорушність державних кордонів; невтручання у внутрішні справи суверенних держав; повага прав і основних свобод людини та ін.) є надзвичайно важливими, але недостатніми в умовах глобальних змін. На жаль, правове поле, єдиний світовий правовий простір на разі відсутній (певні його елементи просліджуються у врегулюванні відносин серед держав Європейського Союзу), що дозволяє економічно могутнім державам порушувати принципи рівного партнерства і справедливості. Більшість негативних наслідків глобалізації породжені нехтуванням правових принципів: небувала поляризація багатства і бідності, посилення етнічних конфліктів, екологічна криза, недотримання системи заходів соціального захисту тощо. Без міцної правової основи, глобальні процеси і надалі будуть призводити до деформації відносин, загострення нерівності, посилення психологічного тиску на людину. Право, права людини мають закріпити гуманітарний вимір глобалізації для населення будь-якої країни. Проблема в тому, що у різних країнах різним є відношення до права, прав людини, а в цілому останнім часом значно зріс розрив між проголошеними та юридично закріпленими правами і реальним їх виконанням.

Право слід розглядати як надбання культури людського буття. В ситуації, що існує, а також тенденціях, які можна фіксувати, в правовому полі не допустимим є ігнорування традиціями, ментальністю тих чи інших народів та нав'язувати якісь єдині, хай навіть здавалося б чудові юридичні норми. Будь-який юридичний закон може тоді ефективно функціонувати, коли він є легітимований, тобто визнаний народом. Сам же процес легітимації передбачає вписування закону в культуру відповідної держави, відповідного народу. Якщо закон не легітимований, то він не матиме юридичної сили і буде втілюватися в дійсність тільки за допомогою насилля.

Глобалізація світу істотно змінює способи регулювання суспільного буття в цілому, відмічає М. Ониськів. Має відбутися

етичний поворот в міжнародних відносинах, інакше людство буде приречене на постійні конфлікти та соціальні катастрофи. Щоб запобігти їм, треба змінювати порядок міжнародних відносин, в основу яких слід покласти етичні принципи буття людини у світі. Етичний поворот, до якого, безперечно, схиляє глобалізація світу, – це спосіб запобігти тим вельми прикрим сучасним явищам, що називаються тероризмом у будь-яких формах їх прояву, насиллю тощо. Регулятивний характер права, при цьому, на думку автора, не буде відкинтий, але він набуває іншого змісту, оскільки буде чітко окреслено поле його функціонування. Водночас воно матиме взірць для свого вдосконалення – моральні цінності людини, її духовний світ [9, с. 13].

Глобалізація істотно впливає як на внутрішні процеси, які відбуваються у праві, так і на характер відносин між різноманітними правовими системами, правовими сім'ями. Під впливом глобалізації змінюється не лише сутність права, його зміст і призначення, а й процес правотворчості, джерела права, правозастосування та правоохорона. Достатньо відмітити, що право стало виразником не лише класових, але й інших, частково загальнолюдських інтересів. Національна складова у внутрішньодержавному праві поступово витісняється глобальною складовою і відповідно внутрішньодержавні правові стандарти, які наповнюють формально-юридичний та інший зміст національного права, в силу розвитку інтеграційних процесів поступово витісняються наддержавними, глобальними стандартами. У зв'язку з утворенням і розширенням ЄС збагатилися різновиди джерел регіонального права. Значного поширення у різних галузях права набув договір, як джерело права.

Помітними тенденціями глобального і регіонального рівнів права є його універсалізація та уніфікація, більш широке формування і активне використання принципів права як регуляторів суспільних відносин, посилення ролі і значення суддійського права, розширення юридичного сектору стосовно прав людини і громадянина. Серед дослідників у сучасній юриспунденції все частіше мусуються ідеї формування на основі трансформованого національного і міжнародного права всеохоплюючого глобального права (метаправа). Однак, сутність питання стосовно впливу процесу глобалізації на право і на його теорію полягає, як уявляється, не тільки і навіть не стільки в тому, як буде формуватися і яким чином буде розвиватися глобальне право і його теорія, скільки в тому, якими за своєю соціальною природою і призначенням

будуть це право і його теорія, яку мету вони будуть переслідувати та інтереси яких верств світового співтовариства вони будуть першочергово обслуговувати [10, с. с. 278-279].

Окремо слід відмітити, що під впливом глобальних процесів відбуваються суттєві зміни і в сфері теорії та практики прав людини. На фоні загального їх визнання політиками і державами формуються певні тенденції подальшого розвитку та реалізації. По – перше, у світі склалися декілька регіональних систем відносно самостійного існування і забезпечення прав людини: європейська; північно-американська; африканська та ін. По – друге, виокремилися ряд тенденцій розвитку прав людини в сучасних умовах: інтернаціоналізації; поступового витіснення національної держави із сфери прав людини і заміна її національними інститутами; зростання розриву між теорією і практикою прав людини; універсальність прав людини; розширення поняття і уявлення про права людини; тенденція зростання темпів розвитку в умовах глобалізації колективних прав по відношенню до прав індивідуальних та ін. По – третє, національна держава помітно втрачає положення монопольного захисника прав людини у зв'язку з появою наднаціональних структур.

Отже, глобалізація – об'єктивний процес розвитку людства, який має постійний і різнобічний вплив на людину, світові і національні інститути та процеси. Протягом останніх десятиліть відчутних змін глобалізації зазнають державно-правові інституції. Не дивлячись на суттєві зміни нації-держави, вона залишається і в досяжному для огляду майбутньому буде залишатися основою політичної системи і головним суб'єктом глобального управління.

Література:

1. Див. Философия истории: Антология/ сост., ред. и автор вст. ст. Ю. А. Кимелев. – М.: АО «Аспект пресс», 1994. – С. 83.
2. Див. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М., 1999; Кувалдин В. Глобализация – светлое будущее человечества? На пороге XXI века мегаобщество приобретает реальные очертания // Независимая газета. 2000, 11 октября; Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – М., 2008 та ін.
3. Кресіна І. О. Нові тенденції у дослідженні інституту національної держави в умовах глобалізації// Національна держава і право в умовах глобалізації: Зб. наук. ст. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 132 с.

4. Тиндик Н. П. Трудова міграція в епоху глобалізації: інтервенція у світ чи втеча від бідності. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 600 с.
5. Див. Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона: Пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
6. Див. Murray G. Introduction // Current Sociology. – 1995. – Summer.
7. Люк Т. В. Новий світовий порядок чи порядок неоосвітів: влада, політика й ідеологія в інформаціоналізаційних глобальностях // Глобальні модерності. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 135-157.
8. Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення (Частина 1) // Віче, 2009. – № 9. – С. 25-30.
9. Ониськів М. Глобалізація і правотворення // Право України. – 2002. – № 9. – С. 10-15.
10. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации. – М.: Проспект, 2008. – 400 с.

Форманюк В. В., ОНЮА

ЛОКАЛЬНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Стаття посвячена отдельным вопросам локального правотворчества. Автор обосновывает свое видение изменения правовой природы локального правотворчества в зависимости от изменения функциональной направленности правовой активности. В статье на основе комплексного исследования научной литературы автором дается ответ на вопрос, является ли локальное правотворчество самостоятельным элементом правообразующей правотворческой активности, или оно присуще только стороне реализующегося правового феномена.

The article is dedicated to separate questions local lawmaking. The author motivates his vision of the change the legal nature local lawmaking, depending on change the functional directivity to legal activity. In article on base of the complex study of the scientific literature by author gives the answer to question is local lawmaking independent element lawmaking to activities or it inherent only to side realize legal phenomenon.

Актуальність проблеми зв'язана з неоднозначністю вирішення питання про місце і роль локальної правотворчості в механізмі правового регулювання. Це породжує ряд проблем,

обумовлених методологічною стороною функціонування правової надбудови в цілому. Зокрема, це стосується оцінки включаємості локальної правотворчості в правостворюючо-правотворчі, правозастосовчі і право здійснюючі процеси. У цьому плані симптоматичне твердження, що «у сучасній юридичній літературі поки відсутнє глибоке дослідження правової природи і сутності локальних актів юридичних осіб і їхнє місце в структурі правового регулювання діяльності організації, іноді відсутнє і саме згадування про них, як про одній з форм (джерел) позитивного права» [4, с. 382].

Наукова новизна статті складається у відповідях на наступні питання:

– наскільки змінюється правова природа локальної правотворчості, у залежності від функціональної спрямованості зазначених вище видів правової активності?;

– чи може бути локальна правотворчість самостійним елементом правостворюючо-правотворчої активності або воно належить тільки до сторони правового феномена, яка реалізується?

Ступінь дослідження проблеми обмежується творчими роботами авторів вузькопрофільного, галузевого характеру. Великий внесок у розробки даного напрямку внесли Оборотов Ю. М., Питікова Т. А., Мошно С. В, Хникін Г. В, Козлова Н. В., Ломакін Д. У, Шиткіна И. С. і ін. Але на жаль, у даний час відсутні наукові розробки, зв'язані з теоретико-методологічним аналізом даного питання.

Зміст роботи. Для вирішення зазначених задач необхідно, у першу чергу, визначитися в суті правової природи локальної нормотворчості.

Візьмемо за основу висловлення авторитетних фахівців з даної проблеми С. В. Мошно і Т. А. Питікової і, зокрема, по питанню особливостей локальної правотворчості, правових властивостей норм локальної дії, так: «поза залежністю від області їхнього застосування, локальні правові акти володіють наступними істотними ознаками: вольовий зміст, внутрішньо-організаційний характер, підзаконний характер, динамізм і стійкість, багаторазовість застосування, тривалість існування, обов'язковість для адресатів норм, підтримка примусовою силою держави» [3, с. 7].

Користуючись індуктивним пізнавальним методом, що дозволяє відрізнити логіку пізнання досліджуваного явища від *особливого*

до загального, представимо, що загальними правовими властивостями локального правотворчості, на наш погляд, будуть наступні:

- 1) правова піднормативність, правовий режим, правова основа локально-правотворчої активності;
- 2) її просторово-тимчасові границі;
- 3) специфіка правового статусу суб'єкта локального нормотворчого процесу.

Представляється, що в залежності від виду правової активності (правотворюючо-правотворча, правовикористовуюча, правоздійснювальна), правова природа локальної нормотворчості повинна здобувати й конкретні своєрідні риси, що відповідають їх правовим особливостям.

Так, правотворюючо-правотворча діяльність набуває наступні риси. Для цього правова піднормативність, її правовий режим повинні бути обумовлені такими загально-нормативними правовими установленнями, у яких передбачалася б подальша можливість утвердження сформованої локальної нормотворчої практики як *першооснови* для відтворення її правотворюючо-правотворчих процесів на регіональному і загальнонаціональному рівнях.

З історико-правової практики, як приклад, можна привести особливості локального правотворчості, зв'язані зі специфікою формування, правотворюючо-правотворчих основ, так називаного, «вільного права міст» – Магдебурзького, Хелмського права, що надалі одержало самостійне галузеве визначення «міського права», муніципального права, права органів місцевого самоврядування і т. д.

Історично, правовий характер подібної місцевої, локальної нормотворчості, заснованої на традиційно-побутових, морально-менталитетних передумовах, передавався за допомогою грамот царюючих осіб «на вільне керування містами», що санкціонували їхній організаційно-управлінський устрій. Так, історична правотворча практика відзначала наступне: «Своєрідне місце в системі права Галицько-Волинського князівства займало магдебурзьке право (XII-XVI в. в.) ... німецьке міське право... любекская система права” [1, с. 21].

Особливістю даної практики було те, що вона не несла свідомо, правотворюючо-правотворчу спрямованість. Ні в якому правовому акті не зафіксована вказівка на те, що та чи інша форма локальної правотворчості, у конкретному місці (місто, громада, регіон і т. д.), повинна стати основою для її відтворення на регіональному або загальнонаціональному рівнях.

Якщо це і відбувалося, то воно носило випадковий, спорадичний характер, або, як у “випадку” із правом “міських привілеїв”, його першоджерелами виступали раніше сформовані, економічно обумовлені традиції і звичаї побутової спрямованості.

Інша справа, коли питання йде про генезис формування загального англо-саксонського права. В підставах цього процесу закладалися устояні традиції, що орієнтувалися на специфіку локальної битійно-традиційної нормотворчості з наступним переносом їх найбільш значимих результатів на рівень регіональної й загальнонаціональної, правотворюючої-правотворчої практики.

Зовсім іншу функціональну спрямованість знайшло локальна нормотворчість в правозастосовчій діяльності. У країнах загального права, процес локальної правотворчості, у силу історично сформованої правозастосовчої практики, синхронізувався зі стадією її процесуального завершення – тобто винесенням правозастосовчого акту. Останній в одній конкретній посадовій особі одночасно поєднував суб'єкта правозастосування і суб'єкта локальної правотворчості. Локальної у тому сенсі, що правозастосовчий акт був актом, який встановив конкретний локальний правопорядок, а правотворчим – у сенсі джерела правотворчої правової моделі поведінки для подібних соціальних колізій.

Просторова поширеність локальної правотворчості, у даній ситуації, знаходиться в залежності від фактора частоти повторюваності позначених у ній (на розсуд правозастосовача) соціальних конфліктних ситуацій, що вимагають правової оцінки.

Правоздійснювальна діяльність зв'язана з безпосереднім здійсненням громадянами своїх прав і волі з відповідним кореспондуванням їм своїх обов'язків.

Локальна правотворчість в цих умовах, на наш погляд, здійснюється як на індивідуумном, так і на колективному рівнях. Останнє одержало досить емну теоретичну розробку в сучасній національній юридичній літературі. На наш погляд, вона зводиться до наступної специфіки правотворчості колективних утворень:

1) подвійності правового статусу суб'єкта локальної правотворчості. З одного боку, їм є представник державного органа (посадова особа), з іншого боку – представники колективу, або всі члени колективного утворення;

2) наявності правових обмежувальних мір локальної правотворчості при здійсненні членами колективного утворення своїх прав і волі;

3) імеративно-диспозитивної складової методу правового регулювання, при визначальній ролі правових імперативів;

4) наявності постійно виникаючих протиріч, зв'язаних з тенденціями ліберального і консервативного характерів, що супроводжують локальну правотворчість.

У той же час, пізнання індивідуумної спрямованості локальних правотворчих процесів ще чекає свого вирішення, тому що зв'язано з особливістю предмета пізнавальної активності, що охоплює рівень екзистенціональної, почуттєвої правової природи суб'єктів локальної правотворчості.

Висновки. У статті була розпочата спроба освітити проблему локальної правотворчості в рамках її загальнометодологічного наукового сприйняття. Автор спробував представити проблематику питання в більш широкому обсязі, чим це трактується в більшості юридичних літературних джерелах.

Він прийшов до висновку, що локальна правотворчість не тільки зв'язана з предметно-обмеженим процесом регулювання як усередині корпоративних, так і усередині галузевих (трудоправових, адміністративно-правових) відносин, як це трактується у національній юридичній літературі, але і хтиве всім стадіям механізму правового регулювання і, до того ж, виходить за рамки зазначеної предметності.

Більш того, на його думку, локальний правотворчості властиво, у ряді ситуацій, виявляти себе як першооснову в загальних процесах, правостворюючо-правотворчій, правозастосовчій і правоздійснюючій активності соціального суб'єкта на різних рівнях його субстанціональної якості – соціуму, колективних утворень, індивідуума.

Унікальність феномену локальної правотворчості зв'язана з тим, що він у стані бути як джерелом, “добувачем”, так і “реалізатором” правової субстанції на всіх етапах функціонування механізму правового регулювання суспільних відносин.

Література:

1. Музыченко П. П. Генезис права от Киевской Руси до Украинской Народной Республики / Введение в украинское право / Под общ. ред. С. В. Кивалова, Ю. Н. Оборотова. – Одесса: Юридическая литература, 2009.
2. Оборотов Ю. М. Традиції та інновації у правовому розвитку // Психологія і суспільство. – 2004. – № 1. – С. 15-42

3. Пытикова Т. А., Мошно С. В. Правовая природа и признаки локальных правовых актов // Юрист. – 2006. – № 5. – С. 7-10.
4. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 2000.
5. Шиткина И. С. Локальное (внутреннее) нормотворчество в акционерном обществе // Предпринимательское право. – 2005. – № 3. – С. 11-16.

Ярова Л. В., ОНМА

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ И НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ СТРУКТУР В РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ

В статье рассматривается процесс взаимодействия субъектов социальной политики в реализации социальных функций. Определен состав субъектов социальной политики в современных условиях. Проанализирована роль частного бизнеса и некоммерческих организаций в осуществлении социальной политики государства.

In the article process of co-operation of social policy subjects in realization of social functions is considered. Composition of subjects of social policy in modern terms is defined. The role of private business and noncommercial organizations in realization of social policy of the state is analyzed.

Мировой кризис наших дней показал, что во многих странах создалась качественно новая ситуация, когда не только государство не может решить возникшие проблемы, но и коммерческий сектор не готов участвовать в эффективном решении экономических, социальных и других проблем общества. В этих чрезвычайных обстоятельствах сам кризис объективно способствует активному формированию и усилению влияния некоммерческого сектора, играющего абсолютно самостоятельную роль и выступающего партнером государства и коммерческого сектора в преодолении кризисных явлений. Поэтому представляется актуальным исследовать проблемы взаимодействия социальных институтов на разных организационных уровнях.

Целью данной статьи является рассмотрение процесса взаимодействия субъектов социальной политики в реализации социальных функций. Для достижения данной цели поставлены такие задачи: определить состав субъектов социальной политики в современных условиях; проанализировать роль частного бизнеса,

некоммерческих организаций в осуществлении социальной политики. К середине XIX в. повышение роли социальных функций государства стало настолько очевидным, что теории социальной сущности государства и социальных регуляторов развития государственности оказались недостаточными, появилась необходимость в закреплении возникшего нового качества государства с его социальной атрибутикой. Так появился термин “социальное государство”, который стал принципиальным моментом осознания изменений природы государственности. Данное понятие, которое, как известно, ввел в научный оборот Лоренц фон Штайн в 1850 г., отразило свершившийся переход от “полицейского” государства, “государства общественного договора”, “государства как высшей формы власти” к государству, осуществляющему социальные функции.

Именно Л. фон Штайну принадлежит научный приоритет в разработке первой теоретической концепции, содержащей новаторские для своего времени идеи о возможностях и средствах государственной политики. Определяя сущность социального государства, Л. фон Штайн писал, что это государство “обязано поддерживать абсолютное равенство в правах для всех различных общественных классов, для отдельной самоопределяющейся личности благодаря своей власти. Оно обязано способствовать экономическому и общественному прогрессу всех своих граждан, так как в конечном счете развитие одного выступает условием развития другого и именно в этом смысле говорится о социальном государстве” [1].

И хотя современное понимание социального государства значительно отличается от теории Л. фон Штайна, любое исследование в этой области должно отталкиваться от данного определения, так как в нем преодолевается подход к государству как арене классовой борьбы и впервые утверждается приоритет соотношения “личность-государство” взамен прежнего “общество-государство”, а главной целью государства объявляется экономический и социальный прогресс.

В современной научной литературе социальное государство определяется как “правовое демократическое государство, проводящее сильную социальную политику и развивающее ответственную социальную рыночную экономику, направленную на стабильное обеспечение высокого жизненного уровня и занятости населения, реальное осуществление прав и свобод граждан, со-

здание своевременных и доступных всем гражданам систем образования, здравоохранения, культуры, социального обеспечения и обслуживания, поддержания неимущих и малоимущих слоёв населения” [2].

По мнению А. Каннуникова, социальным может называться только такое государство, которое опирается на поддержку и доверие общества, реализуя свою как экономическую, так и социальную политику. А. Каннуников упоминает о такой стороне социальной ответственности государства, за исполнением которой внимательно следит гражданское общество европейских стран – обеспечении социальной безопасности, т. е. стабильности, благоприятной “социальной экологии”, создании комфортного социального климата [3].

Конечная цель социального государства – это сохранение социально-политической стабильности, то есть условий, при которых государственная власть чувствует себя в полной безопасности. Поэтому в деятельности социального государства нет ничего альтруистического, то есть того, что бы государство делало себе в ущерб. Государство так же заинтересовано трансформироваться в социальное, как оно заинтересовано в своем сохранении.

С этих позиций, отмечает Л. Кочеткова, представляется неправомерным подход, при котором основная цель социального государства определяется как максимальное удовлетворение постоянно растущих материальных и духовных потребностей членов общества, последовательное повышение уровня жизни населения и снижение социального неравенства, обеспечение всеобщей доступности основных социальных благ, прежде всего качественного образования, медицинского и социального обслуживания.

Таким образом, по своей природе феномен социального государства носит ярко выраженный политический характер, что означает сознательное взятие властью на себя социальных обязательств по созданию достойных условий жизни и развития граждан в целях сохранения социальной и политической стабильности [4].

Социальная функция государства заключается в поддержании и развитии человека как высшей ценности любого общества. При этом социальная функция государства зависит не только от уровня экономического развития, но и от политического устройства, а также отношений собственности, структуры управления, культуры, морали, особенностей истории и традиций.

В общеисторическом плане возрастающее внимание государства к проблемам социальной политики определяется тем, что социальная функция является одной из ключевых функций, оправдывающих общественную необходимость или предназначение самого института государства.

В теории и практике имеют место многочисленные споры о том, насколько хорошо или плохо государство может реализовать в принципе (или реализует фактически) управленческие функции в социальной сфере. Однако идея социальной миссии государства как института, обеспечивающего регулирование и согласование интересов различных социальных групп и социально-территориальных общностей для устойчивого развития общества в целях реализации долговременных социальных стратегий в целом, не подвергается сомнению.

На общенациональном уровне социальная политика является одним из важнейших направлений внутренней политики государства, связанным с воспроизводством социальных ресурсов и обеспечением, как стабильности социальной системы, так и динамичности её развития. Социальная политика реализуется посредством социальных мероприятий и осуществления программ, проводимых государством, а также частными корпорациями, общественными организациями. Одна из ее задач – разрешать возникающие противоречия между интересами различных субъектов общества, между текущими и стратегическими его интересами [5].

Реализация социальных функций государства может быть описана как процесс участия органов государственной власти в данной деятельности, однако данное описание наряду с общественным сектором обязательно должно включать и частный, поскольку в современной смешанной экономике государственные институты и рынок функционируют в тесной связи друг с другом.

Данный процесс осуществляется посредством социальных институтов на разных организационных уровнях. Это не обязательно должны быть государственные структуры. Однако в ряду субъектов социальной политики ключевая роль принадлежит именно государству, поскольку другие частные субъекты государственной социальной политики выступают как институты достижения поставленных государством целей и функционируют в рамках заданных государством. Как считает Д. Фартуков, “В деятельности государства реализация социальных функций занимает одно из

ведущих мест. Посредством их, во-первых, создаются достойные условия жизни каждому человеку и обеспечивается гражданский мир; во-вторых, осуществляется социальная защита безработных, пожилых, инвалидов, многодетных семей, сирот, детей в неполных семьях, а в условиях межнациональных конфликтов – беженцев и вынужденных переселенцев; в-третьих, происходит укрепление социальной справедливости и солидарности в обществе, а также демократического строя, охраняющего индивида [2, С. 6].

Государство для достижения своих целей действует через многих субъектов различных видов деятельности, которые могут считаться субъектами государственной социальной политики только в той мере, в которой они обеспечивают поставленные государством социальные цели.

Таким образом, к субъектам социальной политики государства относятся не только компетентные государственные органы (или учреждения), формирующие материальное обеспечение или представляющие натуральные виды помощи (социальные услуги) нуждающимся в них лицам в пределах утвержденных гарантий.

Появление у государства социальных особых функций не только стало новым способом удовлетворения социальных потребностей общества, но и привело к резкому, скачкообразному возрастанию данных потребностей.

В этих условиях традиционные способы удовлетворения социальных потребностей огосударствляются как, например, страхование, или уходят на периферию общественной значимости как благотворительность.

Недавние исследования показывают, что качественно новым явлением общемирового развития в последнее время становится усиление роли некоммерческого сектора, включающего в себя общественные неправительственные организации и другие институты гражданского общества [6].

По определению ООН, неправительственной организацией (НПО) является любой добровольный некоммерческий союз граждан, организованный на местном, государственном или международном уровне. Ориентированные на достижение конкретных результатов и руководимые людьми, объединенными общими интересами, неправительственные организации решают самые разнообразные задачи и выполняют множество гуманитарных функций, например, доводят до сведения правительств нужды и чаяния людей, осуществляют общественный контроль за де-

тельностью полиции и содействуют активному участию масс в политической жизни на местном уровне. Они обеспечивают анализ и экспертную оценку политических проблем, действуют в качестве механизма “раннего оповещения” и помогают осуществлять контроль за выполнением международных соглашений. Велико значение НПО также в защите социальных прав граждан, в формировании общественного мнения по различным вопросам, как на национальном, так и международном уровне.

Последнее особенно заметно проявляется в условиях глобализации, когда усиливается прозрачность национальных границ, широко распространяются новые коммуникационные технологии по всему миру, налаживается активный диалог субъектов гражданского общества на международной арене, что способствует формированию условий, при которых роль и влияние гражданского общества и общественного мнения значительно возрастает [3].

Отметим, что современное представление о взаимодополняющей деятельности государственных и рыночных институтов является результатом изменения точки зрения на проблему производства и распределения благ общественным сектором [7].

Определяя возможности развития социального государства в современном украинском обществе, необходимо указать на переосмысление сущности и содержания социальной политики государства, которое происходит сегодня во всем мире. Фактически это означает попытку совмещения понятий “социального государства” и “социального менеджмента” в практике социального обеспечения и защиты. В новых исторических условиях – условиях наступления глобального рынка – социальная ответственность государства связывается с предоставлением населению определенного, законодательно регламентированного набора социальных благ – гарантированного социального минимума. Государство все больше освобождается от узко-управленческих функций, связанных с распределением средств на уровне конечных потребителей, сосредоточиваясь на регулировании институциональных взаимодействий в социальной сфере. Но это не уменьшает, а напротив, увеличивает сферу компетенции государства, выступающего в качестве гаранта сбалансированной социальной политики и основного субъекта-носителя социальной миссии. С одной стороны, государство поддерживает и контролирует некоторые общие правила игры, не препятствующие процессам социального саморегулирования в решении задач социальной защиты

и поддержки населения. С другой стороны, оно устанавливает приоритетные направления сбалансированной социальной политики и разрабатывает технологии бюджетного финансирования социальных программ.

Изменение роли государства в направлении регулирования системы институциональных взаимодействий задается в первую очередь необходимостью эффективного менеджмента на всех уровнях реализации мероприятий социальной политики. А это проявляется в попытках создания дополнительной, негосударственной институциональной подсистемы социальной поддержки – выстраивания альтернативной сетевой технологии решения социальных проблем на основе гражданских социальных инициатив.

Особенностью современной эволюции государства благосостояния является то, что оно развивается в условиях глобальной экономики. Сформировалось понятие внешней социальной политики, отражающей качественный характер изменений. Преимущества в производительности труда пока позволяют многим странам Европейского Союза поддерживать конкурентоспособность при сохранении высоких уровней зарплаты и социальных расходов, выступающих как фактор мотивации труда и роста социального капитала. Реформы социальной сферы призваны обеспечить компромисс между конкурентоспособностью и социальной политикой.

Итак, изложенное позволяет сделать такие выводы. Главной отличительной особенностью современного периода является поиск и развитие адекватных современным рыночным условиям технологий взаимодействия государственных (“традиционно” занимающихся решением социальных проблем) и негосударственных структур (организаций сектора НКО, альтернативных инициатив, благотворительных проектов), обеспечивающих новое качество управления в социальной сфере – управления более гибкого, динамичного, реализуемого по принципу “сетевое” воздействия и ориентированного в первую очередь на ресурсосбережение. Данные институциональные структуры должны рассматриваться в качестве инструмента более тонкой настройки для фиксации актуальных социальных притязаний и массовых ожиданий, а также процессе их объективации в эффективных социально-управленческих технологиях, отвечающих принципам “рационального социального менеджмента”, т. е. малозатратных и результативных.

Включение новых институциональных структур в сферу социальной политики предопределяет и изменение традиционных процедур разработки значимых решений посредством легитимации и развития процедур общественной экспертизы, позволяет учитывать новые социальные инициативы и благотворительную помощь со стороны бизнеса. В конечном счете, оно приводит к значительному расширению спектра и объемов социальной поддержки в обществе, прежде всего, посредством сетевого охвата данной поддержкой тех групп и слоев, которые не “охватываются” традиционными формами.

Литература:

1. Милецкий В. П. Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России Политические процессы в России в сравнительном измерении / В. П. Милецкий. – СПб.: Изд-во СПб. Ун-та, 1997. – С. 82.
2. Фартуков Д. Н. Современное российское государство: трансформация социальных функций (социологический аспект): автореф. дис. ... канд. соц. наук: спец. 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (социологические науки) / Д. Н. Фартуков. – Саратов, 2007. – С. 13.
3. Канунников А. Гражданское общество и государство в условиях кризиса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawinrussia.ru/dokladi/2009-03-19/grazhdanskoe-obshchestvo-i-gosudarstvo-v-usloviyah-krizisa.html>.
4. Кочеткова Л. Социальное государство: европейская теория и российская практика / Л. Кочеткова // Власть. – 2008. – № 4. – С. 41.
5. Панов М. М. Формирование и реализация социальной политики в регионе: автореф. дис... канд. экон. наук: спец. 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (экономика труда) / М. М. Панов. – М., 2009. – С. 13.
6. Сіленко А. О. Соціальна держава: територія перемєн / А. О. Сіленко. Монографія. – Одеса: Видавничий центр УДАС ім. О. С. Попова, 2000.
7. Зарипова И. Р. Экономические основы формирования государственных социальных стандартов на региональном уровне: автореф дис. ... д. э. н: спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством / И. Р. Зарипова. – М., 2009. – С. 15.

Дубас А. П., НПУ им. М. П. Драгоманова

СМИ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ

В статье проанализирована роль СМИ как одного из основных инструментов политической борьбы. Оценены возможности политического влияния СМИ в современном государстве. Сделан вывод об исключительной важности СМИ и Интернет-СМИ в политической жизни общества.

In the article the role of mass-media as one of basic instruments of political fight is analyzed. Possibilities of political influence of mass-media in the modern state are appraised. A conclusion about exceptional importance of mass-media and Internet-media in political life of society is done.

Актуальность статьи аргументирована тем, что одной из важнейших тенденций последнего времени стало изменение места и роли информации в обществе. Информация стала решающим политическим ресурсом, влияющим на властные позиции субъектов, их возможности и механизмы реализации своих интересов в публичном дискурсе. По мнению одного из американских социологов – Д. Маккуэйла, информация становится самым ценным продуктом в современном обществе.

Информация становится не просто ядром системы коммуникативных каналов, а образует особую логику взаимоотношений в современном обществе. Информация влияет на формирование ценностных ориентаций. Несомненную роль информации в этом процессе отмечают Р. Ф. Абдеев, У. Дайзард, В. Л. Иноземцев, Б. Кагарлицкий и др.

Новые коммуникационные технологии меняют характер труда, использование свободного времени и даже систему стратификации и ценностей в обществе и отношение с властью. Политологи по разному оценивают результаты такого воздействия на общество. Сторонники в качестве достоинств новых технологий указывают их способность изменить личную жизнь людей, сделать ее полезной, интересной, расширить людям горизонты культуры.

Противники же опасаются, что в этих условиях власть будет манипулировать сознанием народа. А новые технологии, которые способны подавлять волю человека, будут не только способствовать взаимному культурному взаимопониманию, но и обострят

культурные стереотипы и породят страх перед другими культурами. Следовательно, новые технологии и масс-медиа вместо гармонии могут принести в общество раздоры и даже открытые конфликты [1].

Цель данной статьи – рассмотреть СМИ в качестве одного из основных инструментов политической борьбы. Задачи статьи: проанализировать роль СМИ в политической жизни общества; рассмотреть возможности политического влияния СМИ.

Существенное влияние на структурные изменения в политической системе, политическую коммуникацию оказали технические средства перемещения информации, которые на современном этапе социального развития становятся важным фактором происходящих изменений. Поскольку ведущей способностью экономических и политических факторов становится возможность генерирования и регенерирования информации.

Кардинальным образом изменилась роль многих политических и социальных институтов и, в первую очередь, СМИ. Опыт истории показывает, что СМИ способны служить различным политическим целям. В частности, просвещать людей, развивать в них чувство собственного достоинства, стремление к свободе и социальной справедливости, способствовать и помогать компетентному участию в политике, обогащать личность. В переходном обществе, например, перед СМИ стоит задача и формирования активной политической и гражданской культуры, которая позволила бы обществу выйти на новый уровень развития и помогла ускорению демократических ценностей, стать центром общественного и гражданского согласия. Причем при слабости гражданских институтов СМИ вынуждены решать эту проблему самостоятельно и их значение как фактора, определяющего социально-политическое развитие общества, существенно увеличивается.

Однако СМИ способны и духовно поработать, дезинформировать и запугивать общество, разжигать массовую ненависть, сеять недоверие и страх. Как считает С. Барматова, средства массовой коммуникации все явственней “играют” на дифференциацию общества, а не на его интеграцию на основе всеобщей образованности. Между информацией, основанной на знаниях и производимой институциональными структурами общества и масс-медиа, использующими по преимуществу информацию в виде образов, есть существенное различие. Так, институциональные структуры активно заняты поиском, переработкой и производством интел-

лектуальной информации, то есть прежде всего знаний. “Масс-медийные технологии предлагают потребителю клипы, бренды, образы, в которые надо верить” [2].

Не секрет, что в последнее время политические силы все более активно используют СМИ в борьбе за власть для организации “войны компроматов”. Средства массовой информации, обладающие эффективными инструментами воздействия на массовое сознание, способны оказывать серьезное влияние на характер и направленность социально-политического процесса. Вместе с тем общество само все в большей мере выступает не только в качестве объекта воздействия СМИ, но и в лице отдельных социальных групп, политических партий, институтов гражданского общества, наиболее активных граждан, становится все более активным субъектом информационных отношений. С учетом этого стремление к монополизации масс-медиа со стороны определенных групп интересов может вести к установлению односторонней коммуникации, вызывая выхолащивание в общественном сознании демократических норм, принципов и свобод [3].

Исторически СМИ проникали на политический рынок как органы партийной печати, а вместе с тем и как постоянно расширяющие свою читательскую аудиторию газетные издания. По мере развития этого процесса СМИ не только налаживали связи с населением, завоевывали должный общественный авторитет, но и приучали рядового гражданина чувствовать себя участником общесоциальных процессов, осознавать свою принадлежность к государству и миру политики. Отсутствие политического нейтралитета, систематическое и непосредственное общение СМИ с рядовыми гражданами сделало их таким же первичным институтом политической социализации, какими являются семья, церковь, система образования. Обозреватели популярных изданий, телекомментаторы, ведущие репортеры и специалисты по рекламе стали видными выразителями общественного мнения, войдя тем самым в круг интеллектуальной политической элиты, обслуживавшей интересы “среднего” европейца, американца, австралийца. Политические журналисты взяли на себя в значительной степени и функции творцов политических мифов и идей, вдохновлявших граждан на политическое участие.

В целом, по мысли Г. Лассуэлла, деятельность СМИ была направлена на усиление политического просвещения населения, на осознание им своих интересов в сфере власти. Массовая пресса

и телевидение (массмедиа) первыми сигнализировали обществу о социальных и политических конфликтах, предупреждая людей о необходимости выработки соответствующих форм защиты от угроз, обращения за помощью к властям.

Основной причиной завоевания СМИ столь высокого места в политической жизни современных обществ является то, что с их помощью государство и другие политические субъекты могут не только информировать население о целях и ценностях своей политики, но и моделировать отношения с общественностью, касающиеся формирования представительных органов власти и правящих элит, поддержания авторитета соответствующих целей, традиций и стереотипов. Иначе говоря, СМИ стали мощнейшим инструментом целенаправленного конструирования политических порядков, средством выстраивания необходимых власти связей и отношений с общественностью.

Средства массовой информации не только создают событийную картину политической жизни, устанавливая “повестку дня”, привлекают внимание к деятельности разных политических акторов, формируют ценностные установки граждан, но и контролируют направленность политической активности различных социальных общностей и групп. Многомерность рассмотрения событий, фактов, явлений формирует поле оценок. Однако при этом СМИ сталкиваются с трудностями непредвзятого отношения к ситуациям, коллизиям и политическим персоналиям. Реализуя коммуникационные стратегии, СМИ прибегают к формам и методам, технологиям манипулятивного типа. Например, используются компрометирующие сведения в целях создания негативного образа политических лидеров или ведущих предпринимателей, транслируются определенным образом подобранные негативные факты о жизни общества.

Данная тенденция может препятствовать позитивной институализации гражданской активности, порождает абсентеизм в политике [4].

Таким образом, политическое влияние СМИ заключается в том, что обычно они сами определяют, что нужно и что не нужно сообщать аудитории. Поэтому мы часто являемся свидетелями того, как СМИ доводят до аудитории предвзято скорректированную информацию. Кроме того, тенденция к коммерциализации СМИ ставит некоторые из них в финансовую зависимость от различного рода коммерческих и политических структур, что

приводит к публикации материалов, дезинформирующих общество о деятельности органов государственной власти, политике государства, событиях в стране.

Справедливости ради следует отметить, что в средствах массовой информации существует разное понимание своей роли в политическом процессе. С одной стороны – существуют сообщества журналистов, заинтересованных в сохранении высоких моральных принципов внутри данной отрасли. С другой стороны – существует часть представителей медиаиндустрии, основная цель которых заключается в максимальном получении прибыли от медиакомпаний.

Чтобы привлечь внимание публики средства массовой информации используют такие принципы, как приоритетность и привлекательность темы для зрителя; сенсационность информации и новизна фактов [5]. Такой подход логичен, учитывая, что очень сложно организовать и поддерживать дискуссию о концепциях и политических платформах для неподготовленной массовой аудитории. В этих условиях политическая борьба трансформируется в череду информационных кампаний, смысл которых зачастую сводится к личным нападкам на персонажей, в лучшем случае олицетворяющих определенные системы взглядов в символическом поле медиа, в худшем просто членов команд противника (иногда в шахматах бывает важно выиграть пешку) [6].

Самым радикальным преобразованиям подверглась сфера политического сознания, сфера функционирования демократии. Не последнюю роль в этом сыграли средства массовой информации. Вслед за рекламой второе место в ТВ-пространстве заняли разнообразные “Новости”, построенные по типу “информационно-развлекательного жинра”. Как считает П. К. Пигров, их громадная опасность состоит в том, что они создают у зрителя иллюзию, что без всякого интеллектуального напряжения, он сможет принять правильное решение относительно важнейших вопросов национальной и мировой политики. Ничего не нужно читать, ничего не нужно конспектировать, не нужно глубоко задумываться, – слушая симпатичного комментатора и “голосуй сердцем”. Претенденты на ключевую пост страны и не пытаются изложить программу действий, дать рациональный анализ. Они явно или скрыто апеллируют к эмоциям [7].

Таким образом, не будет преувеличенным вывод о том, что сегодня победить в борьбе за власть, не имея доступа к традиционным

(электронным и печатным) СМИ, невозможно. Сама политическая практика показала, что в современных условиях без СМИ любой претендент на лидерство потерпит неудачу. Ведь именно средства массовой информации с помощью информационно-политических технологий трансформируют и преломляют информационные потоки, преобразовывая сообщение и моделируя вариант его принятия, осмысления и дальнейшую реакцию получателя информации. Показать кандидата в нужном свете, ракурсе, в нужный момент, за определенным делом и все это на многомиллионную аудиторию – это прерогатива СМИ.

Поэтому неслучайно, осознавая исключительное значение СМИ как одного из важнейших источников информационной политики и инструментов политической борьбы, политическая элита, политические партии и движения добиваются резкого обострения политического противостояния с целью завоевания отечественного информационного рынка, выхода за его пределы и осуществления контроля над всеми информационными средствами.

Безусловно, борьба разных ветвей власти за государственные СМИ естественна. Масштабы этой борьбы прямо пропорциональны объему материально-технической базы СМИ, которой владеет государство, и обратно пропорционально уровню развития правового регулирования культуры правоприменения в сфере массовой информации.

В процессе своей деятельности СМИ активно создают и изменяют информационное пространство – совокупность формирования, изменения и перемещения информационных потоков. Информационное пространство современного мира не выстраивается в качества аналога реального пространства, хотя и воспринимается массовым сознанием именно так. Данное расхождение, неэквивалентность двух пространств, которая незаметна массовому сознанию в целом и политическому сознанию в частности, подвержены активной эксплуатации в процессе осуществления информационного воздействия. В качестве примеров неэквивалентности двух пространств могут выступать следующие: а) мини-события реального пространства, которые могут становиться макси-событиями в информационном пространстве, и б) макси-события реального пространства, которые могут становиться мини-событиями информационного пространства. Иными словами, массовое сознание, реагируя на информационную реальность, переносит эту реакцию на подлинную реальность.

Можно утверждать, что основная роль СМИ в настоящее время не столько информационная, сколько идеологическая. Именно поэтому прессу все чаще упрекают в манипулировании общественным сознанием и, соответственно, общественным мнением как внешним выражением сознания. По мнению М. Паренти, СМИ “отбирают большую часть информации и дезинформации, которыми мы пользуемся для оценки социально-политической действительности. Наше отношение к проблемам и явлениям, даже сам подход к тому, что считать проблемой или явлением, во многом predetermined теми, кто контролирует мир коммуникаций” [8].

В последнее время все больше повышается роль Интернета в политической борьбе. Преимущества сети Интернет в этом смысле заключаются в том, что политические силы приобретают возможность для размещения информационных материалов, выражающих мнение конкретной партии, ее политических программ, заявлений, агитационных и пропагандистских материалов, фото-, теле- и аудиоматериалов. Также усиливаются возможности ведения диалога и обмена мнениями путем электронной почты, различных форумов, интернет-блогов, чатов, электронных листов рассылки и т. д.

Все это, дополненное собственными электронными лентами новостей, онлайн-изданиями, рекламой и т. д., превращает Интернет в мощнейший политический инструмент, тем более что создание собственных информационных ресурсов в Интернете на первом этапе не требует огромных финансовых вложений (по сравнению с обычными СМИ) и достаточно просто в осуществлении.

Следует отметить, что различие стратегических и коммуникативных целей индивида в условиях Интернет-коммуникаций не является онтологически заданным, поскольку коммуникация выступает основным способом структурирования жизненного мира человека и его самоидентификации. Достижение взаимопонимания в основных ценностных установках и солидарности в социально обусловленных действиях является основной задачей коммуникации, решение которой в условиях современного информационного пространства наталкивается на серьезные препятствия.

Одним из способов политической борьбы в Интернет-пространстве стало использование Интернет-блогов. Блог (англ. blog, от web log, “сетевой журнал или дневник событий” – это веб-сайт, основное содержание которого – регулярно добавляемые записи, изображения или мультимедиа. Отличия блога от традиционного дневника обуславливаются средой, то есть его

“сетевостью”; блоги обычно публичны или доступны хотя бы определенному множеству пользователей Сети.

Блоги как феномен политической коммуникации представляют собой явление новой интерактивной политической культуры

Таким образом, СМИ (в том числе и Интернет-СМИ) играют исключительно важную роль в политической жизни общества. Они не только доносят политическую информацию до тех или иных социальных слоев, но, прежде всего, трансформируют ее в интересах субъектов политики, представляют политическую действительность в выгодном для субъектов политики свете, способствуя тем самым интенсификации борьбы за политическую власть в обществе.

Литература:

1. Шамов М. И. Государственная стратегия и политические технологии предупреждения информационного терроризма в современном Российском обществе: автореф. дис... канд. полит. наук: спец. 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / М. И. Шамов. – Нижний Новгород, 2007. – С. 14.
2. Барматова С. Изменение места и роли коммуникации в современном мире / С. Барматова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 161.
3. Шустеров Д. М. Средства массовой информации в региональном социально-политическом процессе современной России: автореф. дис... канд. полит. наук: спец.: 23.00.02 – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / Д. М. Шустеров. – Орел, 2009. – С. 9.
4. Там же. – С. 10.
5. Панарин И. Н. Информационная война и выборы / И. Н. Панарин. – М.: ИД «Городец», 2003. – С. 91.
6. Засурский И. Масс-медиа второй республики. Глава третья. Медиатизация политики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.smi.ru/99/10/02/247081.html>.
7. Пигров К. С. Телевидение как этап в развитии виртуального пространства. Виртуальное пространство культуры. Материалы научной конференции 11-13 апреля 2000 г. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 31-36.
8. Паренти М. Демократия для немногих / М. Паренти. – М., 1990. – С. 216.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

В статье рассматриваются статьи основополагающих договоров ЕС, которые содержат положения о развитии энергетического сектора ЕС, отдельные директивы, которые регламентируют вопросы применения отдельных источников энергии, а именно природного газа, электроэнергии и возобновляемых источников энергии. Особое внимание уделено положениям, которые регламентируют создание и функционирование внутреннего энергетического рынка Европейского Союза, обеспечивают энергетическую безопасность в рамках Европейского Союза.

The article deals with articles of fundamental EU treaties which have provisions as to the development of the EU energy sector, directives which govern the use of different sources of energy inter alia natural gas, electricity and renewable energy sources. Particular attention is paid to provisions that govern the establishment and functioning of the internal energy market of the European Union, ensure energy security in the EU.

Питання розвитку енергетичного сектору завжди були дуже важливими для Європейського Союзу. У 1950-их енергетичний сектор Європейського Співтовариства розглядався як сфера, що вимагає негайного розвитку спільної політики і координації зусиль. Певною мірою це відображено у двох міжнародних договорах, які засновували наднаціональні співтовариства в енергетичному секторі. Договір про заснування Європейського Співтовариства Вугілля і Сталі (Паризький договір), який був підписаний 18 квітня 1951 року і припинив свою дію 23 липня 2002 року, заснував спільний режим для вугілля та сталі на строк 50 років - Європейське Співтовариство Вугілля і Сталі. За умовами договору держави-учасниці створили Співтовариство з метою вільного руху вугілля та сталі і вільного доступу до засобів виробництва.

Другим договором, укладеним у 1950-і роки, що стосувався енергетичного сектору був Договір про заснування Європейського Співтовариства з Атомної Енергії ("Другий Римський договір"), підписаний Францією, Німеччиною, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом 25 березня 1957 року в м. Рим. Договір набрав чинності 1 січня 1958 року. Першочерговою метою підписання договору була координація дослідних програм держав-членів з метою мирного застосування атомної енергії.

За договором створювалося Європейське Співтовариство з Атомної Енергії (Євратом). Договір мав сприяти формуванню і розвитку європейської атомної енергетики для того, щоб держави-члени могли отримувати користь від розвитку атомної енергетики та забезпечення безпеки постачання матеріалів, а також забезпечення високих стандартів безпеки. Завданням Договору про заснування Європейського Співтовариства з Атомної Енергії був розвиток атомної енергетики держав-членів. Положення договору застосовуються до держав-членів, фізичних осіб, приватних і державних установ, які здійснюють свою діяльність у сферах, що врегульовуються договором, зокрема у сфері виготовлення розчеплюваних матеріалів, вихідних речовин і руд.

Разом з тим основний інструмент європейської економічної інтеграції – Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства від 25 березня 1957 року – не містив жодного положення щодо енергетичної політики. Відсутність спеціальної глави про енергетичну політику у Договорі про заснування Європейського Економічного Співтовариства на певний час зупинила розвиток енергетичної політики та енергетичного права Європейського Співтовариства. Період між 1958 і 1972 роками розглядається як такий, у якому не вистачало ефективної спільної політики у сфері енергетики [1].

У відповідь на нафтову кризу 1973 року держави-члени Європейського Співтовариства розпочали розробку спільної енергетичної стратегії, яка б мала на меті захист національних інтересів держав-членів. Таке прагнення держав-членів знайшло відображення у прийнятті Радою певних нормативних актів, зокрема, Резолюції від 17 вересня 1974 року щодо нової стратегії енергетичної політики для Співтовариства. Суттєвіша правова база для європейської енергетичної інтеграції була досягнута, коли 1 липня 1987 року набрав чинності Єдиний Європейський Акт. Цей договір вніс зміни до договорів про Європейські Співтовариства, проте найзначніші зміни він вніс до Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства. Стаття 8а встановила мету встановити до кінця 1992 року внутрішній ринок – простір без внутрішніх кордонів, у якому забезпечувався б вільний рух товарів, осіб, послуг і капіталу. Щоб збільшити шанси на успіх у творенні єдиного внутрішнього ринку і було внесено зміни до установчого Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства.

Згодом Європейська Комісія використовувала положення щодо внутрішнього ринку як правову основу для подальших законодавчих ініціатив щодо секторів електроенергетики та газу [2].

Договір про Європейський Союз, який був підписаний 7 лютого 1992 року в місті Маастрихт (Нідерланди) і вступив в силу 1 листопада 1993 року, включив заходи у “сферах енергетики, захисту громадянських прав і туризму” у список сфер діяльності співтовариства (Стаття 3), а також додав статтю щодо заохочення трансєвропейських мереж у сфері транспорту, телекомунікацій та енергетичних інфраструктур (Стаття 129b (Стаття 154)).

Після сплину більше ніж десяти років очевидним був той факт, що правове регулювання енергетичного сектору ЄС потрібно й надалі вдосконалювати [3]. Договірні положення, які застосовуються чи мають відношення до енергетичного сектору, не були суттєво доповнені чи розширені. Проте широкого розвитку набуло законодавство ЄС у сфері енергетики та захисту навколишнього середовища, яке врегульовує великий масив питань енергетичного сектору. Відповідно до даних Єврокомісії, *acquis communautaire* у енергетичній сфері збільшилось майже вдвічі у період між 1 січня 2000 р. і 31 грудня 2004 р. Протягом цього часу Європарламентом і Радою ЄС було прийнято 32 законодавчих акти щодо регулювання енергетичного сектору [4]. Це свідчить про те, що в рамках ЄС відповідні інституції розробляють правову базу для регулювання енергетичного сектору без внесення відповідних змін та без запровадження “Глави про енергетику” до основоположних договорів.

13 грудня 2007 року в Лісабоні був підписаний Лісабонський договір про внесення змін у Договір про Європейський Союз і Договір про заснування Європейського Співтовариства (*Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community*) (далі – Лісабонський договір). Лісабонський договір набрав чинності 1 грудня 2009 року. Окрім суттєвих змін у функціонуванні та статусі Європейського Союзу, Лісабонський договір містить також положення щодо енергетичного сектору. Стаття 2 С Лісабонського договору передбачає, що в сфері енергетики Європейський Союз розділяє компетенцію із державами-членами. Лісабонський договір змінює положення пункту 1 статті 100 Договору про Європейський Союз і встановлює, що, не зачіпаючи жодної процедури, передбаченої в основоположних договорах, Рада ЄС на основі пропозиції Комісії, у дусі солі-

дарності між державами-членами, може вирішити питання щодо заходів, які є необхідними щодо економічної ситуації, що склалася, зокрема, якщо суттєві проблеми виникли у сфері поставок певних товарів, особливо у сфері енергетики. Лісабонський договір запровадив Розділ XX “Енергетика” і відповідну статтю 176 А. Пункт 1 статті 176 А Лісабонського договору передбачає, що в контексті встановлення і функціонування внутрішнього ринку і беручи до уваги потребу захищати і покращувати стан навколишнього середовища, політика ЄС у сфері енергетики, у дусі солідарності між державами-членами, повинна мати за мету: забезпечення функціонування ринку енергії, забезпечення безпеки енергетичних поставок у ЄС, сприяння енергоефективності та енергозбереженню і розвитку нових та відновлюваних форм енергії та сприяння взаємозв’язкам між енергетичними мережами. Стаття 176 А також передбачає, що, не зачіпаючи застосування інших положень основоположних договорів, Європейський парламент і Рада ЄС, діючи на основі звичайної законодавчої процедури, встановлюють заходи, необхідні для досягнення цілей, окреслених у пункті 1. Такі заходи повинні бути прийняті після консультацій з Економічним і соціальним комітетом та Комітетом регіонів.

Як уже зазначалося, основним напрямом регулювання енергетичного сектору Європейського Союзу є розробка відповідними інституціями правової бази для регулювання енергетичного сектору як природний газ, електроенергія та відновлювані джерела. Головною правовою нормою Євросоюзу, що регулює газове питання, довгий час була Директива 98/30/ЄС [5]. Директива 98/30/ЄС встановила спільні правила щодо постачання, зберігання, розповсюдження природного газу. Директива заборонила національні монополії на постачання газу у державах-членах Європейського Союзу і запровадила конкуренцію на газовому ринку. Вона також заборонила створення штучних бар’єрів на газовому ринку, щоб зробити вільним рух товарів, осіб та послуг між державами-членами. Таким чином, Директива 98/30/ЄС розповсюдила режим і правила внутрішнього ринку ЄС на природний газ. Нова Газова Директива 2003/55/ЄС була прийнята 26 червня 2003 року. Директива 2003/55/ЄС, так само як і Директива 98/30/ЄС встановлює спільні правила щодо постачання, зберігання, розповсюдження природного газу, доступу до ринку та ін. Нова газова Директива містить загальні правила організації та функціонування газового

сектору. Директива має на меті досягнення найвищих можливих стандартів виконання функцій державної влади у газовому секторі. Функції та повноваження державної влади в газовому секторі повинні бути обґрунтованими і пропорціональними. Вони не повинні перешкоджати головній меті Директиви – встановленню лібералізованого і прозорого внутрішнього ринку природного газу. Функції та повноваження державної влади у газовому секторі ЄС необхідні для того, щоб захистити споживача, забезпечити захист навколишнього середовища і забезпечити безпеку постачання природного газу. Пункт 1 статті 3 Директиви встановлює, що держави-члени ЄС повинні слідкувати за тим, щоб діяльність у газовому секторі здійснювалася таким чином, щоб забезпечити конкурентний, безпечний, сталий ринок природного газу, який би був заснований на основі поваги до захисту навколишнього середовища. Пункт 2 статті 3 передбачає, що держава приймає участь у регулюванні таких питань як безпека, безпека поставок, захист навколишнього середовища, енергоефективність. Таке державне регулювання енергетичного сектору повинно бути чітко виписане у національному законодавстві держав-членів ЄС, бути прозорим, відбуватися на основі принципу недискримінації і повинно гарантувати газовим компаніям з Європейського Союзу рівний доступ до споживачів у державах-членах ЄС. Стаття 4 Директиви стосується питання надання доступу, спорудження та управління спорудами з передачі, зберігання і розповсюдження природного газу і скрапленого газу. Будь-яка відмова державних органів у наданні такого доступу може бути оскаржена. Пункт 1 статті 8 встановлює, що кожен оператор постачання, зберігання природного або скрапленого газу повинен відповідати за здійснення, підтримання і розвиток безпечного та ефективного постачання і зберігання природного та/чи скрапленого газу з належною увагою до навколишнього середовища, утримуватися від дискримінації між користувачами, надавати будь-якому іншому оператору постачання, зберігання і розповсюдження інформацію, достатню для того, щоб пересвідчитися, що транспортування і зберігання природного газу відбувається на основі принципів безпеки та ефективності, надавати користувачам інформацію, необхідну для їхнього ефективного доступу до системи постачання, зберігання чи розповсюдження природного газу. Стаття 25 Директиви передбачає, що держави-члени ЄС повинні наділити один або більше органів регуляторними функціями. Ці органи повинні бути по-

вністю незалежними від інтересів газової індустрії. Стаття 26 дозволяє державам-членам ЄС приймати запобіжні заходи у випадку несподіваної кризи енергетичного ринку або коли під загрозою знаходяться фізичний захист чи безпека персоналу чи установок. Про прийняття таких запобіжних заходів держава повинна повідомити інших держав-членів ЄС, а також Комісію ЄС. Комісія ЄС вправі вимагати, щоб держава-член змінила або відмінила такі запобіжні заходи, якщо вони спотворюють конкуренцію або негативно впливають на торгівлю.

Процеси лібералізації в енергетичному праві Євросоюзу були підтримані прийняттям Директиви 96/92/ЄС щодо спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії [6], що встановила спільні правила для внутрішнього ринку електроенергії. Ця Директива відкрила енергетичні ринки для конкуренції і встановила спільні правила створення та розповсюдження електроенергії. Проте ця директива мала також значні прогалини. Вона не врегульовувала питання відкритості ринку, організації доступу до електроенергетичних мереж, регулювання ринку електроенергії. Всі ці питання підлягали регулюванню національним законодавством держав-членів ЄС. На практиці це призводило до ситуації, коли ринки електроенергетики одних держав-членів ЄС є більш відкритими до конкуренції, ніж ринки інших держав-членів і це спотворювало конкуренцію. З метою побороти спотворення конкуренції на ринку електроенергетики і створення внутрішнього ринку електроенергії, Європейська рада у 2000 році закликала Комісію, Раду ЄС і держав-членів до ефективної роботи у цьому напрямку. У березні 2001 року Комісія запропонувала внести зміни до газової та електроенергетичної директив і у 2003 році була прийнята нова електроенергетична директива - Директива 2003/54/ЄС [7]. Нова електроенергетична Директива відмінила Директиву 96/92/ЄС. Пункт 1 статті 3 Директиви встановлює, що держави-члени ЄС повинні пересвідчитися, на основі принципу недискримінації, що діяльність у сфері електроенергетики проводиться у відповідності з принципами цієї Директиви, з метою досягнення конкурентного, безпечного і сталого ринку електроенергії, який би був заснований на основі захисту навколишнього середовища. Це положення є ілюстрацією трьох основних цілей енергетичної політики Європейського Союзу: сталого розвитку, конкуруючих енергетичних систем, безпеки поставок [8]. Пункт 2 статті 3 передбачає, що держави-члени ЄС можуть приймати участь у регулюванні

таких питань як безпека, безпека поставок, захист навколишнього середовища, енергоефективність. Таке державне регулювання енергетичного сектору повинно бути чітко виписане у національному законодавстві держав-членів ЄС, бути прозорим, відбуватися на основі принципу недискримінації і повинно гарантувати газовим компаніям з Європейського Союзу рівний доступ до споживачів у державах-членах ЄС. З метою здійснення такого державного регулювання щодо забезпечення безпеки поставок, енергоефективності, досягнення цілей із захисту навколишнього середовища, держави-члени ЄС можуть розробляти довгострокові плани. Держави-члени повинні пересвідчитися у тому, що всі домашні користувачі підключені до електроенергетичних мереж і отримують так зване “загальне обслуговування”. Таке “загальне обслуговування” визначається як право отримувати поставки якісної електроенергії за розумними, прозорими цінами. Пункт 8 статті 3 Директиви передбачає, що держави-члени можуть не застосовувати положення статей 6, 7 (генерування), 20 (доступ третіх сторін) і 22 (правила щодо прямих ліній), якщо застосування цих статей ускладнить виконання функцій державних органів, але лише у тому випадку, якщо це не матиме спотворюючого впливу на торгівлю і не суперечитиме інтересам Співтовариства. Дослідники вбачають, що держави-члени можуть відмовитися від застосування цих статей лише у певних конкретних випадках, але не на постійній основі [9]. Держави-члени повинні повідомляти Комісію ЄС з приводу прийнятих заходів щодо “загального обслуговування” і обов’язків органів державної влади, включаючи захист споживачів і навколишнього середовища та з приводу можливого впливу цих заходів на конкуренцію на національному і міжнародному рівнях, незалежно від того, чи будуть відповідні заходи становити вищенаведені відхилення від положень цієї Директиви. Щодо генерування електроенергії, то стаття 6 Директиви передбачає, що спорудження нових генеруючих установок і станцій повинно здійснюватися на основі процедури надання дозволу. Стаття 23 Директиви визначає, що держави-члени повинні наділити один або більше органів регуляторними функціями щодо ринку електроенергії. Стаття 24 встановлює, що держави-члени ЄС можуть приймати запобіжні заходи у випадку несподіваної кризи енергетичного ринку або коли під загрозою знаходяться фізичний захист чи безпека персоналу чи установок. Держави-члени повинні забезпечити, щоб такі заходи були пропорційними до потреб і якомога менше спотворювали функціонування внутрішнього ринку.

Питання використання відновлювальних джерел енергії було одним з головних у дискусіях щодо розвитку енергетичного сектору Європейського Союзу з кінця 1980-их – початку 1990-их років [10]. У 2001 році була прийнята Директива 2001/77/ЄС щодо розвитку електроенергії, що видобувається з відновлювальних джерел енергії на внутрішньому ринку електроенергії [11]. Ця Директива набрала чинності 27 жовтня 2001 року. Її метою було сприяння росту рівня генерування електроенергії з відновлюваних енергетичних ресурсів в межах внутрішнього ринку ЄС і встановити правову базу для цього. Директива надала державам-членам ЄС самим обирати необхідний механізм для досягнення цілей Директиви. Стаття 3 (1) визначає, що Директива вимагає від держав-членів прийняти необхідні кроки для заохочення більшого споживання електроенергії, згенерованої з відновлюваних джерел енергії у відповідності з національними цілями держав-членів. Ці необхідні кроки мають бути пропорційними до цілі Директиви. Національні цілі держав-членів повинні відповідати їхнім зобов'язанням по Кіотському протоколу. До 2010 року держави-члени повинні були кожні п'ять років публікувати звіт щодо відсоткового співвідношення електроенергії за період у десять років. Кожні два роки держави-члени повинні друкувати звіт щодо їхнього прогресу у досягненні відповідних цілей. Важливими положеннями Директиви з точки зору насичення внутрішнього ринку ЄС електроенергією, згенерованою з відновлюваних джерел, є положення статті 7 щодо об'єднаних енергосистем. Стаття 7 (1) передбачає, що держави-члени повинні прийняти необхідні заходи, щоб переконатися, що оператори передачі та розподілення електроенергії на ввірених їм ділянках передають і розподіляють електроенергію, згенеровану з відновлюваних джерел енергії. Держави-члени повинні слідкувати за тим, щоб кошти, які оплачуються за доступ і за користування об'єднаною енергосистемою не були дискримінаційними по відношенню до електроенергії, згенерованої з відновлюваних джерел. Згідно із положенням статті 5 Директиви, держави-члени повинні впровадити систему яка б свідчила про походження електроенергії, згенерованої з відновлюваних джерел. Підтвердження такого походження повинно надаватися за вимогою. Таке підтвердження повинно визначати джерело енергії, з якого було згенеровано електроенергію, дату та місце виробництва такої електроенергії. Підтвердження є свідченням того, що електроенергія, яка виробляється з відновлюваних джерел і продається виробниками

дійсно виробляється з відновлюваних джерел у сенсі Директиви. Таким чином, держави-члени повинні визначити уповноважений орган або уповноважений механізм, який би відповідав за надання підтвердження. Такі підтвердження повинні взаємно визнаватися всіма державами-членами ЄС і будь-яка відмова їх визнавати повинна ґрунтуватися на об'єктивних, прозорих, недискримінаційних критеріях. Стаття 6 (1) встановлює, що держави-члени повинні проаналізувати існуючу законодавчу та регулятивну базу щодо надання дозволів з метою зменшити регулятивні та нерегулятивні бар'єри щодо виробництва "зеленої електроенергетики". Держави-члени після проведення такого аналізу повинні опублікувати звіт, який буде включати необхідні дії та заходи, які буде приймати держава з метою полегшення доступу електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел, до об'єднаних енергосистем.

Міжнародна енергетична безпека охоплює питання фізичного захисту персоналу та споруд, захист транспортування по суші чи морем і забезпечення стабільного юридичного і політичного клімату для торгівлі та інвестицій у енергетичній сфері [12]. Особливо важливим питанням міжнародної енергетичної безпеки є безпека поставок енергетичних ресурсів. Воно також є одним з основоположних питань енергетичної політики Європейського Союзу. Початок регулювання цього питання в рамках ЄС сягає 1968 року, коли в рамках Співтовариства була прийнята Директива 68/414/ЄЕС щодо зобов'язання держав-членів Європейського Економічного Співтовариства зберігати мінімальні запаси сирої нафти та/чи нафтопродуктів [13], якою Співтовариство запровадило режим обов'язкового зберігання сирої нафти і нафтопродуктів. Директива 2006/67/ЄС відмінила і замінила Директиву 68/414/ЄЕС та включила зобов'язання держави-члена зберігати запаси сирої нафти та нафтопродуктів, яких вистачить на 90 днів. Директива 73/238/ЄЕС щодо заходів, направлених на зменшення негативних ефектів, викликаних проблемами у поставці сирої нафти та нафтопродуктів [14], що була прийнята у відповідь на нафтову кризу 1973 року, створила Групу з поставок нафти (Oil Supply Group). Ця група є допоміжним органом Комісії ЄС, її членами є всі держави-члени ЄС. Комісія ЄС скликає Групу з поставок нафти тоді, коли існують певні проблеми із поставками сирої нафти та нафтопродуктів до ЄС. Всі ці Директиви були замінені новою Директивою 2009/119/ЄС щодо зобов'язання держав-членів зберігати мінімальні запаси

сирої нафти та/чи нафтопродуктів [15]. Ця Директива містить зобов'язання держав-членів шляхом прийняття необхідних законів, правил та адміністративних процедур, забезпечити до 31 грудня 2012 року зберігання запасів сирої нафти та нафтопродуктів, яких вистачить на 90 днів. Нова Директива має на меті гармонізувати нормативно-правові акти ЄС з приводу зберігання мінімальних запасів нафти та нафтопродуктів з основами діяльності Міжнародного енергетичного агентства. Строк, на який формуються мінімальні запаси нафти та нафтопродуктів, у порівнянні з попередніми директивами не змінився, проте придатність таких запасів значно зросла, адже нова Директива прописала, що вони не можуть бути об'єктом застави або іншим чином використовуватись. Нова Директива також передбачає, що як мінімум одна третина цих запасів повинна бути сформована з нафтопродуктів у пропорціях, що відповідають структурі споживання у державі-члені. Мінімальні запаси повинні знаходитися у владі держави-члена або її уповноваженого органу, що відповідає за резерви, або у іншій власності, якщо при цьому зберігається належний рівень державного контролю за запасами. Ще однією важливою новацією Директиви 2009/119/ЄС є надання органам ЄС повноважень щодо контролю за станом запасів держав-членів. Такий контроль можуть здійснювати особи, спеціально уповноважені на це Комісією ЄС. Таким чином, постійно володіючи інформацією щодо стану запасів держав-членів, Комісія ЄС зможе ефективніше реагувати у випадку кризи.

Важливим документом в контексті безпеки поставок енергоресурсів у Європейському Союзі є Директива 2005/89/ЄС щодо заходів по забезпеченню безпеки поставок електроенергії та інвестування в інфраструктуру [16]. Стаття 5 Директиви містить перелік можливих заходів для збереження балансу між постачанням і попитом на електроенергію. Зокрема, держави-члени повинні, без шкоди для малих ізольованих систем, заохочувати встановлення оптового ринку електроенергії та вимагати від оператора системи передачі електроенергії задоволення в тому, що належний рівень генеруючих резервних потужностей є доступним для досягнення балансу між цілями виробника і споживачів та/або прийняти необхідні ринкові заходи. Пункт 2 статті 5 Директиви визначає, що держави-члени можуть також прийняти додаткові заходи для збереження балансу між постачанням і попитом на електроенергію. Держави-члени ЄС повинні публікувати всі заходи, прийняті

ними відповідно до положень пункту 2 статті 5. Стаття 6 Директиви передбачає, що держави-члени ЄС повинні створити відповідну правову базу, яка б сприяла інвестуванню у системи передачі та розподілення електроенергії для того, щоб вони задовольняли потреби ринку і яка б полегшувала підтримання життєдіяльності та, у разі необхідності, реконструкцію таких мереж. Держави-члени ЄС можуть також дозволити приватне інвестування об'єднаних енергетичних систем.

Іншою директивою, що стосується безпеки поставок енергоресурсів є Директива 2004/67/ЄС щодо заходів по забезпеченню безпеки поставок природного газу [17]. Ця Директива встановлює заходи по забезпеченню належного рівня безпеки поставок газу і заходи щодо належного функціонування внутрішнього газового ринку. Відповідно до положень статті 3 Директиви, визначаючи і встановлюючи політику щодо забезпечення належного рівня безпеки поставок газу, держави-члени ЄС повинні визначити ролі та межі відповідальності різних гравців газового ринку для досягнення цілей цієї політики, визначити належний мінімальний рівень стандартів безпеки поставок газу, які мають виконуватися гравцями газового ринку. Такі стандарти повинні бути застосовані на основі принципів недискримінації та прозорості, вони повинні бути надруковані. Держави-члени повинні пересвідчитися, що прийняті ними заходи не створюють нерозумного або непропорційного тягаря для гравців газового ринку і відповідають вимогам конкурентного внутрішнього газового ринку. Пункт 1 статті 4 Директиви визначає, що держави-члени ЄС повинні належним чином пересвідчитися у захисті поставок газу для домашніх господарств на їхній території хоча б тоді, коли: частково припинилися поставками національними постачальниками на період, що визначається державою-членом; під час надзвичайно низьких температур; під час періоду надзвичайно високого попиту на газ, який має місце під час найхолодніших погодних періодів, які за статистикою відбуваються кожні двадцять років. Стаття 5 встановлює, що держави-члени повинні друкувати звіти, що включають інформацію про стан газового ринку держави і безпеки поставок газу. Відповідно до положень пункту 1 статті 6, Комісія ЄС здійснює моніторинг на основі звітів держав-членів. Цей моніторинг включає рівень нових довгострокових контрактів на поставки газу з третіх країн, рівень задіяного газу і вихідної спроможності газових сховищ, рівень взаємозв'язку між газовими системами

держав-членів ЄС, передбачувану ситуація на газовому ринку у разі збільшення попиту, автономність поставок. Відповідно до статті 7 Директиви, створюється Газова координаційна група. У листопаді 2006 року Комісія ЄС прийняла рішення щодо складу групи [18]. До неї входять представники держав-членів, представники газової індустрії, трьох основних секторів споживання (промисловості, енергетики, домашніх господарств). Очолює цю групу Комісія ЄС. Основною метою створення групи є координація заходів щодо забезпечення безпеки поставок природного газу. Таким чином, на рівні Європейського Союзу існують механізми правового забезпечення енергетичної безпеки, які в основному мають форму директив.

Підсумовуючи вищенаведене, можна дійти висновку, що у рамках Європейського Союзу склалася суттєва нормативно-правова база щодо регулювання енергетичного сектору. Ця нормативно-правова база включає основоположні договори ЄС, окремі директиви щодо внутрішнього ринку окремих енергетичних ресурсів, директиви щодо безпеки поставок енергетичних ресурсів. Існування внутрішнього енергетичного ринку ЄС позитивно впливає на розвиток торгівлі енергоресурсами, а можливість прийняття спільних заходів і дій щодо енергетичної політики наділяє органи ЄС компетенцією щодо певних питань енергетичного сектору.

Література:

1. Eugene D. Cross. EU Energy Law. The Treaty Framework/ Catherine Redgwell, M. Roggenkamp (eds). - Energy Law in Europe. - P. 227.
2. Ibid, P. 228.
3. Ibid, P. 229.
4. European Commission, DG-TREN, Repertoire of the Acquis Communautaire: Energy and Transport, 31 December 2004.
5. Directive 98/30/EC of the European Parliament and of the Council of 22 June 1998 concerning common rules for the internal market in natural gas. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.
6. Directive 96/92/EC of the European Parliament and of the Council of 19 December 1996 concerning common rules for the internal market in electricity. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.
7. Directive 2003/54/EC of the European Parliament and of the Council of 26 June 2003 concerning common rules for the internal market in electricity. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.

8. M. Bram Delvaux. EU Energy Law. Electricity Market Legislation./ Catherine Redgwell, M. Roggenkamp (eds). - Energy Law in Europe. P. 345.
9. Ibid, P. 347.
10. Eugene D. Cross. EU Energy Law. The Treaty Framework/ Catherine Redgwell, M. Roggenkamp (eds). - Energy Law in Europe. - P. 376. - (Монографія).
11. Directive 2001/77/EC on the promotion of electricity from renewable energy sources in the internal electricity market. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.
12. Catherine Redgwell. International Regulation of Energy Activities/ Catherine Redgwell, M. Roggenkamp (eds). - Energy Law in Europe. P. 104.
13. Council Directive 68/414/EEC of 20 December 1968 imposing an obligation on Member States of the EEC to maintain minimum stocks of crude oil and/or petroleum products. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.
14. Council Directive 73/238/EEC of 24 July 1973 on measures to mitigate the effects of the difficulties in the supply of crude oil and petroleum products. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.
15. Council Directive 2009/119/EC of 14 September 2009 imposing an obligation on Member States to maintain minimum stocks of crude oil and/or petroleum products. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.
16. Directive 2005/89/EC of the European Parliament and of the Council of 18 January 2006 concerning measures to safeguard security of the electricity supply and infrastructure investment. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.
17. Council Directive 2004/67/EC of 26 April 2004 concerning measures to safeguard security of natural gas supply. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.
18. Commission Decision 2006/791/EC of 7 November 2006 establishing the composition of the Gas Coordination Group. - [Інтернет-джерело]. - Режим доступу: <<http://eur-lex.europa.eu/>>.

РЕНТНІ ДОГОВОРИ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ

В статті проводиться порівняльно-правовий аналіз соотношения рентних договорів с другими гражданско-правовыми договорами, обосновывается мнение о самостоятельности данной правовой конструкции, сделаны предложения по усовершенствованию действующего законодательства.

In the article the comparative analysis of correlation of the rent contracts with other civil law contracts is conducted, opinion of independence of this legal construction is grounded, suggestions on the improvement of current legislation are given.

Актуальність визначення місця будь-якого цивільного договору в системі цивільно-правових договорів має дуже важливе значення з точки зору можливості застосування до нього правових норм, які закріплені до подібних цивільно-правових конструкцій, або усвідомлення необхідності розробки нових норм для забезпечення правильного регулювання та можливості вірного та влучного їх застосування на практиці не викликає сумніву.

Проблемам відмежування договору ренти та договору довічного утримання від інших суміжних правових конструкцій приділяють увагу наступні автори: Апанасюк М. А., Бару М. И., Биков А. Г., Лунц Л. А., Олюха В. Г., Маркова О. А., Маслов В. Ф., Новицький І. Б. та ін.

Так, проста класифікація договорів може проводитись двома способами. За першим, об'єкти дослідження поділяють на необмежену кількість груп, використовуючи необхідні для вирішення поставлених завдань ознаки. В такому разі утворюється проста система договорів без структурних зв'язків між ними.

Другий спосіб полягає у поділу договорів за принципом дихотомії з застосуванням обраного критерію на дві групи, перша з яких характеризується наявністю підстави поділу, а інша – її відсутністю. Такий підхід є дуже поширеним при класифікації цивільно-правових договорів, які більшість вчених поділяє за ознакою відплатності на відплатні та безвідплатні, по моменту укладення – на консенсуальні та реальні, по структурі взаємних зобов'язань – на односторонні та двосторонні тощо [1]. Метою даної статті є висвітлити розташування рентних договорів в структурі чинного ЦК України. Вивчаючи це питання більш детально

необхідно також дослідити і існування декількох видів підходів щодо класифікації цивільно-правових договорів.

Вивчення договорів у єдності стійких взаємозв'язків окремих складових елементів можливе тільки при структурно-системному підході до їх класифікації, що, як правильно зазначає А. Г. Биков, дозволяє розглядати їх не як розрізнену масу окремих видів договорів, а як певну їх сукупність з цілісною структурою [2, с. 4]. Необхідними елементами структури системи договорів, які співвідносяться між собою як ціле та частина та відображають ієрархічність побудови, є типи, види та підвиди договорів. А. Г. Биков вважає, що структура системи цивільно-правових договорів складається з поділу договорів на типи, види та різновиди [3, с. 460].

Дослідженню питання договірних типів приділяли увагу Л. А. Лунц, І. Б. Новицький, розглядаючи договори, передбачені у законодавстві, як договірні типи, які складають далеко не вичерпний їх перелік. Нажаль, поняття виду, різновиду вони взагалі не розглядали [4, с. 100-102].

Неважко побачити, що групування за принципом дихотомії, як зазначає В. Г. Олюха, проводиться з використанням однієї істотної для характеристики договорів ознакою, що дозволяє повно дослідити її прояв в різних за правовою природою типах двосторонніх правочинів. Як наслідок, всередині утвореної групи елементи, які ввійшли до неї, не мають структурних зв'язків між собою, як не мають його між собою й різні дихотомічні пари [5, с. 89].

Тому вважаємо за доцільне провести аналіз місця рентних договорів, а саме договору ренти та договору довічного утримання (догляду), в системі цивільно-правових договорів за системною класифікацією.

Як слушно підкреслює М. П. Апанасюк в доктрині цивільного права, питання щодо місця договору ренти в системі цивільно-правових договорів вважається дискусійним, від чого воно, як ми побачимо пізніше, неоднозначно вирішується й у законодавстві. Зокрема, думки вчених, що були висловлені із цього приводу умовно можна поділити на три групи.

До першої групи належать погляди французьких вчених: Pothier, Loisel, якими обстоюється думка, що договір ренти необхідно розглядати як різновид договору купівлі-продажу тоді, коли під виплату ренти відчувається рухоме або нерухоме майно, або як різновид договору відсоткової позики, у тому випадку, якщо під виплату ренти відчувається грошова сума [6, с. 375].

До другої групи належать погляди німецьких вчених: Forster, Stobbe, якими обстоюється думка, що договір ренти необхідно розглядати тільки як різновид договору купівлі-продажу на тій підставі, «що тут отримується право на здобуття рентних платежів за відому винагороду, в чому б це останнє не полягало» [7, с. 128].

До третьої групи належать погляди російських (дореволюційних) вчених, якими обстоювалась думка про самостійний характер договору ренти. Зокрема, ними зазначалося: «поза сумнівом, що договір довічної ренти має загальні ознаки як з продажем, так і з позикою але не схожий ні на один з них сповна, істотно відрізняючись від позики тим, що рентний капітал не може зажадатися назад, від продажу тим, що право на ренту не завжди отримується за гроші і взагалі є відшкодувальним» [8, с. 218].

Як видається, до останньої думки варто прислухатись, оскільки в ній досить влучно відмічаються основні істотні відмінності договору ренти від інших споріднених йому договорів, з якими він має багато спільного. Вказана думка, на його погляд, і виявилася тим основним мотивом, який дозволив передбачити самостійне регулювання договору ренти в главі XXI книги V проекту Цивільного Уложення Царської Росії, що був внесений на розгляд до Державної думи Росії в 1914 році. Через відомі причини названому законопроекту не судилося стати законом. Не знайшлося місця для договору ренти також і в першому ЦК України 1923 року. Але, якщо так можна сказати, названа дискусія не припинила свого існування, і віднайшла своє продовження в порядку обговорення питань пов'язаних з укладенням договору довічного утримання (різновиду договору довічної ренти), яке проводилося в зв'язку з майбутньою кодифікацією цивільного законодавства СРСР 1964 року.

Цього разу, погляди на юридичну кваліфікацію різновиду договору ренти договору довічного утримання були висловлені набагато різноманітніші за попередні. Зокрема, пропонувалося розглядати договір довічного утримання як договір дарування «з додатковим утриманням дарувальника» [9]. Або «як своєрідний договір купівлі-продажу, де в якості ціни виступає обов'язок покупця довічно надавати утримання продавцеві» [10]. Досить оригінальною була думка розглядати договір довічного утримання в якості «самостійного і безіменного взаємного договору» [11]. І, між усім тим, пропонувалося розглядати договір довічного утримання як самостійний договір [12].

В обґрунтування самостійності названого договору наводились типові до нижче приведенного висловлювання: «договір відчуження житлового будинку з умовою довічного утримання має з договором купівлі-продажу схожість в тому, що по обох договорах будинок переходить з власності однієї сторони у власність інший. Але у всьому іншому даний договір відрізняється від купівлі-продажу» [13, с. 20].

Прихильників цієї останньої думки було найбільше серед радянських цивілістів. Однак, при вирішенні питання про місце даного договору в системі цивільно-правових договорів погляди радянських вчених розійшлися. У наслідок чого, тільки в ЦК РФСР врегулювання договору довічного утримання передбачалося за моделлю договору типу купівлі-продажу, а всі інші республіки СРСР вважали доцільним передбачити регулювання договору довічного утримання в окремих главах союзних ЦК.

Зокрема, у ЦК України 1964 договір довічного утримання (ст. 425 ЦК) було вміщено в ряду інших договорів про надання послуг, оскільки вважалось, що саме послуги є метою цього договору [14, с. 211-215], а передача права власності на майно тільки засіб до досягнення поставленої мети. Таким чином, український законотворець легітимно не визнавав існування самостійного різновиду договору типу купівлі-продажу – договору довічного утримання (ренти), а вбачав у ньому самостійний характер, що проявляється в наданні послуг у вигляді утримання відчужувачу майна.

Якщо провести порівняння умов договору довічного утримання в ЦК України 1964 р. з умовами договору ренти в новому ЦК України 2004р., то ми побачимо, що в п. 1 ст. 737 ЦК 2004 р. також передбачається можливість виплати ренти у формі надання певних послуг, при цьому, договір ренти, як було вже сказано, тепер розміщено серед договорів мета яких полягає в передачі права власності на майно, а не надання послуг. Таким чином, видно, що український законотворець не змінив погляду на ренту як на послугу, однак вважав за необхідне поміняти місце договору ренти в ЦК України [15, с. 35-35].

Крім цього необхідно підкреслити, що всі аргументи авторів, які наводилися в радянській, а пізніше в російській юридичній літературі на користь самостійності договору ренти, можна звести до наступних положень:

- рента відрізняється від дарування відсутністю безоплатності (В. А. Рясенцев, С. Л. Хохлов, А. А. Ерошенко і ін.);

- рента істотно відрізняється і від купівлі-продажу. На відміну від договору купівлі-продажу, де майно передається за певну ціну, тобто ціна еквівалентна товару), в договорі ренти неможливо визначити заздалегідь об'єм рентних платежів, що належать. Цим же рента відрізняється і від міни, де також заздалегідь відомий зустрічний еквівалент (О.С.Юффе, Г. М. Степаненко, А. Ю. Кабалкин, З. А. Хохлов, М. І. Брагинський, В. Н. Літовкин, В. С. Ем і ін.) [16, с. 60].

З цього приводу цікавою видається і точка зору М. І. Бару. Він бачив відмінність між договорами в тому, що є правовим результатом даного договору. Якщо за договором купівлі-продажу, писав він, правовим результатом є перехід права власності, то за договором довічного утримання – здобуття утримання [17, с. 337-338].

У зв'язку з цим, продовжує розвивати його думку М. І. Брагинський, договір купівлі-продажу завершується переходом права власності, а договір довічного утримання цим лише починається [18, с. 627]. М.І.Бару вважав, що відчуження будови не є основною метою договору, а воно лише стимулює досягнення основної мети -здобуття утримання [19, с. 32]. І звідси він робив висновок, що раз основною метою договору є здобуття утримання, то його слід помістити не серед договорів про відчуження права власності, а «серед тих, які опосередковують надання різного роду послуг», як було зроблено в ЦК УРСР [9, с. 338]. І хоча цей вивід, як помічає М. І. Брагинський, «не укладається в рамки ЦК», що діє, не можна не відзначити схожість рентного договору і договору надання послуг [18, с. 627]. Як вірно відзначав М. І. Бару в цих двох договорів одна загальна спрямованість – надання послуг. Але в договорі відшкодувального надання послуг послуги, як правило, носять нематеріальний характер. За рентними договорами послуги, що надаються, мають переважно матеріальний характер. У рентних договорах важлива особа платника ренти, особливо в договорі довічного утримання. У договорі відшкодувального надання послуг також велике значення надається особі виконавця, і за загальним правилом він зобов'язаний особисто виконати послугу. Але, на відміну від довічного утримання, зобов'язання по наданню послуг не має особисто-довірчого характеру, оскільки «в стосунках замовника і виконавця не може бути жодного особистого зв'язку» [20, с. 132]. Договір відшкодувального надання послуг є консенсуальним, зобов'язання виникають з моменту досягнення угоди, двостороньозобов'язуючим, бо виконавець

зобов'язаний зробити певні дії або здійснити певну діяльність, а замовник зобов'язався сплатити ці послуги, отже, в договорі передбачена ціна. Рента ж має прямо протилежні характеристики. Рентний договір носить реальний характер, права і обов'язки за договором у сторін настають з моменту реальної передачі речі. Що стосується ціни, то рентні платежі не є ціною в договорі. Ціна в договорі може бути присутньою, якщо майно передається за плату, а може і не бути, якщо майно передається безкоштовно, рентні ж платежі мають бути завжди, вони самостійні та від ціни не залежать, їх об'єм неможливо визначити заздалегідь, їх правова природа абсолютно інша.

Навіть короткий аналіз точок зору, які наведені вище, дає змогу дійти висновків про те, що договір ренти заслуговує на окреме місце в системі цивільно-правових договорів, а рентні правовідносини носять самостійний характер.

Тому, порівнюючи вищенаведені точки зору необхідно підкреслити актуальність проведення порівняльно-правового аналізу між договором ренти та спорідненим до нього договором довічного утримання (догляду), який як вже зазначалось, має рентний характер і може вважатися видом договору ренти.

У даний час договір довічного утримання в ЦК України займає самостійне місце і розташований у системі зобов'язань після зобов'язань, пов'язаних з рентними відносинами. Чинне цивільне законодавство не пов'язує два цих види договорів, хоча, було б доцільне віднести цей договір до різновиду рентних договорів.

Ці договори, насамперед, пов'язує спрямованість – передача майна у власність. Також, ці договори спрямовані на відплатну передачу майна у власність. Схожість договору ренти і договору довічного утримання (догляду) характеризується ще й алеаторним зустрічним наданням.

Ці різновиди ренти варто розглядати не тільки через призму об'єднуючих ознак, а й через призму характерних саме для кожного окремого виду ренти особливостей. Зокрема, є відмінності у формі надання утримання, його мінімальному розмірі, суб'єктному складі зобов'язання, наслідках ризику випадкової втрати майна, можливостях правонаступництва і викупу ренти, термінах надання тощо.

З цього приводу також необхідно навести точку зору одного з російських цивілістів А. П. Сергеева, який зазначав, що «важливе значення ... на яких засадах – відплатно чи безоплатно – передано

платнику ренти те майно, замість якого колишньому власнику чи іншій зазначеній особі надається той чи інший вид ренти. По-перше, ... при передачі майна за плату до відносин сторін щодо передачі й оплати застосовуються правила купівлі-продажу, а у разі, коли майно відчужується безкоштовно, – правила про договір дарування. По-друге, від того, відплатно чи безоплатно передано майно, залежить порядок викупної ціни ренти. По-третє, по-різному оцінюються питання про ризик випадкової втрати чи випадкового ушкодження майна, переданого під виплату постійної ренти» [20, с. 132-133].

Отже, навіть різного виду характерні риси договорів ренти дозволяють стверджувати, що вони формуються в рамках єдиної категорії правовідносин – рентних.

Таким чином, договір ренти як і договір довічного утримання має право визнаватися окремими від інших договорами та мають право на самостійне існування, але між собою мають дуже багато спільного.

Тому має право на життя пропозиція щодо розмежування існуючих норм глав 56 «Рента» та 57 «Договір довічного утримання (догляду)» ЦК України на загальні по відношенню до рентних договорів в цілому та на окремі, які б застосовувалися тільки по відношенню до окремих видів рентних договорів. Тому пропонуємо викласти за структурою норми глав 56 «Рента» та 57 «Довічне утримання (догляд)» ЦК наступним чином: 1. Рента та довічне утримання чи Рентні договори; §1. Загальні положення; §2. Постійна (безстрокова) рента; §3 Довічна (строкова) рента; §4. Довічне утримання (догляд).

Література:

1. Быков А. Г. Система хозяйственных договоров // Вестник МГУ. – 1974. – № 1. – С. 4-8.
2. Новицький І. Б., Лунц Л. А. «Общее учение об обязательстве». – М. Юриздат. 1950. – 320 с.
3. Советское гражданское право / Под ред. Грибинова В. Л., Корнеева С. М. – К., 1979. – 580 с.
4. Щербина В. С. Господарське право України. – К., 1999.; Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. – М.: Статут, 1997; Матвеев Ю. Г., Довгерт А. С., Кисиль В. И. Гражданское право в вопросах и ответах: справочник. – К., 1987; Богданов Е. А. Договор в сфере предпринимательства. – Харьков, 1997; Емельянов В. П. Гражданское право Украины. Практическое пособие. – Харьков, 1996.

5. Олюха. В.Г. Цивільно-правовий договір: поняття, функції та система. Дис. ... к.ю.н. – К., 2003 – 189 с.
6. Laurent principes de droit civil. – Paris. 1986. -Т. XXVII. – 804 с.
7. Pom. Despe contracts. – Paris. 1879 – Т. I. – 398 с.
8. Forster. D. Theorie und Praxis. -Berlin. 1894. – Т. II. – 615 с.
9. Уложение гражданское. Проект. -СПб., 1889. – Кн. 5. – Т. 5. – 696 с.
10. Бару М. И. Договорное обязательство о содержании // Ученые записки Харьковского юридического института. – 1948. – Вып. 3. – С. 25-54; Штейнберг А. Дарение // Советская юстиция. – 1940. – № 11. – С. 10-12.
11. Маслов В. Ф. Договоры с условием пожизненного содержания // Советское государство и право. – 1954. – Вып.6. – С.25-28; Коняев Н. Договор купли-продажи с условием пожизненного содержания // Советская юстиция. – 1974. – № 6. – С. 11-12.
12. Рясанцев В. Договор об отчуждении имущества на условиях пожизненного пользования // Социалистическая законность. – 1945. – № 1-2. – С. 23-25.
13. Иоффе О. С., Толстой Ю. К. Новый гражданский кодекс РСФСР. – Л., 1965 – 205 с.; Ерошенко А. Правовое регулирование отношений пожизненного содержания // Советская юстиция. – 1970. – № 6 – С. 7-10.
14. Красавчиков О. А. Советское гражданское право. – М.,1985. – Т. 2. – 544 с.
15. Гордон М. В. Радянське цивільне право. – Харків, 1966. – 326 с.
16. Апанасюк М. А. Місце договору ренти в системі цивільно-правових договорів // Право і безпека. – 2004. – № 3 (1) – С. 35-39.
17. Маракова О. А. Договор ренти в российском гражданском праве. Дис. к.ю.н – Иркутск, 2002. – 178 с.
18. Советское гражданское право / Под ред. В. Ф. Мастога, А. А. Пушкина. – К., 1978 – 468 с.
19. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества – М., 2000. – 748 с.
20. Кабалкин А. Ю. Советское гражданское право / Отв. редактор В. Л. Рясанцев. – М., 1965. – 378 с.
21. Гражданское право: Учебник. Ч. I. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 1988. – 456 с.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОНЯТТЯ ТА ВИДІВ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ МОРСЬКОМУ ПРАВІ

Стаття посвячена аналізу теоретических проблем содержания понятия гражданско-правовой ответственности в международном частном морском праве. Рассмотрены виды гражданско-правовой ответственности, возникающей при столкновении судов.

The article is devoted to analysis of theoretical problems of civil liability concept maintenance in an international private marine law. The types of civil liability, arising up at the collision of ships are considered.

Відносини, пов'язані із здійсненням торговельного мореплавства, – безпосередньо судноплавство, перевезення вантажів і пасажирів породжують багатоманітні приватноправові відносини, ускладнені іноземним елементом. В процесі їх реалізації виникають відносини цивільної відповідальності перевізника, судновласника та інших осіб, що беруть участь в торговельному мореплавстві.

Цивільна відповідальність в міжнародному морському приватному праві має значну кількість особливостей, що обумовлюють необхідність аналізу внутрідержавних норм і положень міжнародних угод про уніфікацію цивільної відповідальності судновласника, перевізника і вантажовідправника. У міжнародному приватному морському праві доцільно виділити у вигляді самостійного інституту цивільної відповідальності. Фактично, комплексному аналізу цивільної відповідальності, як самостійного інституту, присвячена монографія класиків морського права Г. Г. Іванова і А. Л. Маковського [1].

Додатковою обставиною, що обумовлює необхідність докладного теоретичного аналізу інституту цивільної відповідальності в міжнародному приватному морському праві є те, що в цій сфері діють міжнародні угоди про уніфікацію цивільної відповідальності за різного роду зобов'язаннями в області міжнародного торговельного мореплавства. Ця уніфікація базується на різних концепціях відповідальності, і уніфікація внутрідержавного законодавства, у тому числі й України, на їх основі, може породжувати певні труднощі та неузгодженість з нормами внутрідержавного цивільного права. Цим і обумовлюється актуальність даного дослідження.

Питанням цивільної відповідальності в міжнародному приватному морському праві присвячена значна кількість робіт, проте більшість з них має прикладний характер. Слід зазначити згадане фундаментальне дослідження Г. Г. Іванова [2] та А. Л. Маковського [3], але воно підготовлене в 80-і роки минулого століття, і по-перше, не відображає всіх змін, що відбулись в міжнародному приватному морському праві, і по-друге, в ньому відсутній теоретичний аналіз поняття цивільної відповідальності та її особливостей з погляду класичної цивілістики. Проблематика цивільної відповідальності за забруднення морського середовища розглядалась Т. Р. Коротким [4] в дисертаційному дослідженні, проте воно стосувалося тільки окремих питань цивільної відповідальності в міжнародному приватному морському праві. Значної уваги уніфікації норм про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення морського середовища приділив В. А. Мусін [5]. Більш загальним питанням відповідальності присвячена робота С. А. Гуреева [6]. Проблеми відповідальності судовласника за шкоду від зіткнення суден розглядувалися Л. М. Єгоровим [7]. Деякі практичні аспекти відповідальності перевізника та її обмеження проаналізовані в роботах В. Шутенко [8] та в класичному виданні під редакцією А. С. Кокіна [9].

Проблематики цивільно-правової відповідальності присвячена значна кількість цивілістичних, як теоретичних, так і прикладних досліджень. Слід зазначити роботи О. С. Іоффе [10], В. М. Горшенева [11], В. А. Тархова [12], В. В. Васькіна, Т. С. Ківалової [13], Н. І. Овчинникова, Л. Н. Роговіча [14], В. Н. Грібачова [15], Є. О. Харитонова та ін.

Інтерес до проблематики цивільної відповідальності не випадковий, адже як вказує Є. О. Харитонов, юридична відповідальність належить до числа основних інститутів права взагалі [16], а цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності.

Слід звернути увагу на те, що існують різні погляди на сутність відповідальності.

Досить часто цивільно-правову відповідальність визначають як обов'язок правопорушника нести передбачені нормами права негативні наслідки за вчинене правопорушення, що виражаються в позбавленні правопорушника майнових прав (благ) [17]. На нашу думку, це звужений погляд на цивільно-правову відповідальність, який не передбачає примусовий характер відповідальності.

З іншого боку, цивільно-правову відповідальність також часто визначають як захід державного примусу, або санкцію за правопорушення [18]. У найбільш загальному вигляді цю позицію можна сформулювати так: цивільно-правова відповідальність – це санкції (реалізація санкції) за порушення цивільного законодавства [19]. На думку О. С. Іоффе, цивільно-правова відповідальність – це санкція за правопорушення, яка викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків [20].

На нашу думку, цивільно-правовій відповідальності в більшому ступені відповідає категорія обов'язку [21] в охоронному правовому відношенні, який виникає вже після порушення договору або після заподіяння шкоди [22]. Такий висновок підтверджує ч. 3 ст. 14 ЦК України, відповідно до якої виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства. Однак, на нашу думку, функціональна сутність цивільно-правової відповідальності міститься у тому, що вона є засобом забезпечення виконання цивільних обов'язків. Однак це суцільно функціональний, нормативно-правовий погляд на сутність цивільно-правової відповідальності.

Широке поширення у цивілістиці отримала концепція застосування цивільно-правової (майнової) відповідальності за вину [23].

Отже, цивільно-правова відповідальність настає у разі 1) наявності правопорушення, яке виникає результатом порушення договору або після заподіяння шкоди; 2) є санкцією за правопорушення, яка сформульована у цивільному законодавстві; 3) забезпечена державним примусом; 4) представляє собою негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладання нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків.

Таким чином, повністю відображає сутність юридичної відповідальності взагалі та цивільно-правової відповідальності думка про те, що вона є застосуванням до правопорушника передбаченого санкцією правової норми примусового заходу [24]. Слід додати, що юридична відповідальність також, як і відповідальність в цілому, обов'язково передбачає державний, а отже й суспільний осуд порушника, що виражає докір йому за порушення норм, установлені

них державою, і дозволяє відмежувати відповідальність від інших випадків настання несприятливих наслідків [25].

Тому слід погодитись з думкою про те, що відповідальність у цивільному праві визначається як правовідношення, яке виникає за порушення обов'язку, встановленого законом або договором, що виражається у формі невідгідних майнових наслідків на стороні порушника, внаслідок осуду винної поведінки, настання яких забезпечується державним примусом [26].

Але слід відрізнити цивільно-правову відповідальність та заходи захисту, які мають різну правову природу. Ми згодні з Є. О. Харитоновим щодо того, що заходи захисту також є примусово реалізованими санкціями [27], що можуть створити негативні для особи наслідки, але не пов'язані з осудом її поведінки [28]. Тому, як вказує Т. С. Ківалова, не кожне відшкодування шкоди є за своїм характером заходом цивільно-правової відповідальності [29]. Таким чином, в цивільному праві у випадку порушення прав і обов'язків (правопорушення) можуть застосовуватися дві групи санкцій: пов'язані з осудом з боку держави і суспільства та не пов'язані з ним [30].

Так заходом захисту є покладання на власника джерела підвищеної небезпеки (автомобіля, судна і т. п.) обов'язку відшкодувати заподіяну цим джерелом шкоду потерпілому, незалежно від провини власника джерела (ст. 1187 ЦК України). У випадках, коли провини в заподіянні шкоди з боку власника (володільця, водія) немає, він несе обов'язок відшкодувати заподіяний збиток [31]. На цьому принципі побудована система відповідальності судновласника за шкоду від забруднення з суден нафтою, шкоду у зв'язку з морським перевезенням шкідливих речовин.

Для того, щоб відмежувати заходи відповідальності від заходів захисту, необхідно враховувати, що покладання юридичної відповідальності, стягнення в цьому випадку майнових санкцій, завжди пов'язано з осудом поведінки правопорушника. Такий осуд, як вказує Є. О. Харитонов, спочатку виражається у відповідній правовій нормі, де така поведінка засуджується взагалі. Потім осуд поведінки порушника відбувається вже на конкретному рівні – при винесенні рішення судом [32].

Стосовно відповідальності судновласника для позначення заходів захисту використовується поняття цивільної відповідальності як загальна категорія. Так, відповідно ч. 1 ст. 3 Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення

нафтою 1992 р., «власник судна ... несе відповідальність за будь-яку шкоду від забруднення, заподіяного судном в результаті інциденту». Аналогічна норма міститься і у Міжнародній конвенції про відповідальність та компенсації за шкоду у зв'язку з перевезенням морем небезпечних та шкідливих речовин 1996 р. (п. 1 ст. 7). Таким чином, мова йде про цивільну відповідальність (це випливає з назви Конвенції) за позадоговірну шкоду без наявності вини. Такий підхід відповідає «концепції заподіяння», за якої факт завдання шкоди є достатнім для настання цивільно-правової відповідальності [33], але суперечить концепції застосування цивільно-правової (майнової) відповідальності за вину.

Інший характер має відповідальність за збиток, заподіяний в результаті зіткнення суден. Відповідальність за збиток від зіткнення ґрунтується на принципі провини. Саме тому в ст.ст. 3, 4 Міжнародної конвенції для об'єднання деяких правил відносно зіткнення суден, 1910 р., використовуються терміни «неправильні дії судна»; «провина судна» [34]. Хоча судно і персоніфікується, мається на увазі провина конкретних осіб – судовласника, екіпажа, лоцмана.

Кодекс торговельного мореплавства України розрізняє випадки зіткнення суден при наявності вини (одного судна, усіх суден, що зіткнулися – відповідно ст. 299 та 300 КТМ України), та зіткнення при відсутності вини (ст. 298 КТМ України).

Як вказує В. Ф. Сидорченко, обов'язок відшкодувати збитки, які викликані зіткненням – це новий обов'язок, який не існував до зіткнення суден. Він виникає з факту порушення загального обов'язку усіх судовласників та екіпажів суден на заподіювати шкоди іншим судам та особам. При цьому не має значення, як виконується цей цивільно-правовий обов'язок – примусово чи добровільно [35].

У випадку, коли зіткнення сталося випадково або внаслідок непереборної сили, а також якщо неможливо встановити причини зіткнення, то збитки несе той, хто їх зазнав (ст. 2 Міжнародної конвенції для об'єднання деяких правил відносно зіткнення суден, 1910 р.; ст. 298 КТМ України). Тобто йдеться про обставини, в яких шкоду завдано за відсутності провини суден, що зіткнулися. У цих випадках збитки не підлягають відшкодуванню, оскільки у зіткненні беруть участь два чи більше судна, що є джерелом підвищеної небезпеки.

Якщо зіткнення спричинено неправильними діями або упущеннями одного із суден, збитки відшкодовуються тією стороною, з вини якої сталося зіткнення; якщо зіткнення викликано виною всіх суден, що зіткнулися, то відповідальність кожної із сторін визначається відповідно до ступеня вини. У разі неможливості встановити ступінь вини кожної із сторін відповідальність розподіляється між ними порівну.

Правила позадоговірної відповідальності за збиток від зіткнення суден передбачають, що відповідальність судновласника настає за наявності ряду умов, які створюють в сукупності юридичний склад: 1) протиправність дій або бездіяльності того, хто завдав шкоду; винність судна в зіткненні; наявність збитків від зіткнення суден; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та збитками [36].

Стосовно зіткнення суден протиправність дії або бездіяльності виражається в порушенні національних або міжнародних актів, які регулюють безпечне плавання або промисел суден, що встановлюють вимоги до конструкції судна, його систем та пристроїв, поведінки екіпажу.

На відміну від цивільного права, де діє презумпція заподіяння шкоди, особливо у випадках деліктів, у міжнародному і національному морському праві діє презумпція невинності учасника зіткнення в заподіяних ним збитках іншому учасникові зіткнення. Так, відповідно до ч. 2 ст. 6 Міжнародної конвенції для об'єднання деяких правил відносно зіткнення суден, 1910 р. жодне з суден, що беруть участь в зіткненні, не передбачається винним, якщо не доведене інше.

Таким чином, при зіткненні суден мова йде про цивільну відповідальність за позадоговірну шкоду. Такій підхід відповідає концепції застосування цивільно-правової (майнової) відповідальності за вину.

Література:

1. Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Международное частное морское право. – Л.: Судостроение, 1984. – 371 с.
2. Иванов Г.Г., Маковский А.Л. Международное частное морское право. – Л.: Судостроение, 1984. – 371 с.
3. Маковский А.Л. Ответственность в международном частном морском праве (некоторые черты и тенденции) // Советский ежегодник морского права. – М., 1983. – С. 61-77.

4. Короткий Т. Р. Приватноправовий механізм охорони морського середовища від забруднення із суден. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – О.: Фенікс, 2006. – 20 с. Див. також: Короткий Т. Р. Международно-правовой механизм гражданской ответственности за ущерб от загрязнения морской среды // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2003. – Вип. 18. – С. 493-502; Короткий Т. Р. Институт гражданской ответственности за ущерб от загрязнения морской среды в системе международного частного права и проблемы его имплементации в Украине // Причорноморський Екологічний бюлетень. – 2006. – № 1 (19). – С. 61-69; Короткий Т.Р. Визначення поняття «судно» у відносинах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди від забруднення із суден за законодавством України // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2006. – Вип. 28. – С. 39-41; Короткий Т. Р. Імплементація міжнародно-правових норм про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення із суден у законодавство України // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2007. – Вип. 34. – С. 53-59; Короткий Т.Р. Реалізація міжнародно-правових норм про цивільну відповідальність за забруднення із суден // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса: Юридична література, 2008. – Вип. 37. – С. 189-195.
5. Мусин В.А. Гражданско-правовая ответственность за убытки от загрязнения нефтью в современном международном морском праве // Тр. ЦНИИМФ. – 1981. – Вып. 263. – С. 17-22; Мусин В. А. Понятие инцидента, объем и обеспечение гражданской ответственности в нормах “ядерных” и “нефтяных” Конвенций / ЦНИИМФ // Правовые вопросы эксплуатации морского флота: Сб. науч. тр. – Л.: Транспорт, 1987. – С. 19-32; Мусин В.А. Гражданско-правовая ответственность за ущерб от загрязнения нефтью в коммерческой практике международного торгового мореплавания // Научно-технический реферативный сборник “Морское право и коммерческая практика”, № 80 – 1981. – С. 1-9.
6. Гуреев С.А. Проблемы ответственности юридических и физических лиц – участников международного торгового мореплавания на современном этапе // Международно-правовые проблемы Мирового океана на современном этапе. – М.: Транспорт, 1976. – С. 96-105.

7. Егоров Л.М. Ограничение ответственности судовладельца за убытки от столкновения судов. – М., Транспорт, 1973.
8. Шутенко В. Коносамент. Ответственность морского перевозчика. – Выпуск 1. – СПб.: Информационный центр «ВЫБОР», 2001.
9. Юридический справочник по торговому мореплаванию / Под ред. А.С. Кокина М.: Спарк, 2002.
10. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / Избранные труды : в 4 т. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – Т. 1. Правоотношения по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – С. 194-572.
11. Горшенев В.М. К вопросу о понятии юридической ответственности в советском праве // Вопросы советского права. – Новосибирск, 1966;
12. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов, 1973.
13. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : монографія / Т. С. Ківалова; М-во освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юридична література, 2008. – 360 с.
14. Васькин В.В., Овчинников Н.И., Рогович Л.Н. Гражданско-правовая ответственность. – Владивосток, 1988.
15. Грибачов В.Н. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М., 1973.
16. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків. // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є. О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – 498.
17. Див.: Крашенинников Е.А. Понятие гражданско-правовой ответственности / Юридическая ответственность: проблемы и перспективы: Тр. по правоведению / И.А. Ребане, Н.С. Малейн, Я.Н. Шевченко и др.; Отв. ред. П.А. Варул, И.А. Ребане. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1989. – С. 70-75. – (Учен. зап. Тартуского гос. ун-та).
18. Див.: Иоффе О.С. Обязательственное право. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 97; Гражданское право: Учебник: В 2 т. / В.С. Ем, И.А. Зенин, Н.И. Коваленко и др.; Отв. ред. Е.А. Суханов. – Т. 1. – С. 431; Гражданское право: Учебник. В 3 т. / Н.Д. Егоров, И.В. Елисеев, А.А. Иванов и др.; Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – Т. 1. – С. 533; Зобов'язальне право: теорія і практика: Навч. посіб. / О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць та інші; За ред. О.В. Дзери. – С. 104.

19. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 17.
20. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 97.
21. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М., 1976. – С. 103.
22. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків. // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – 499.
23. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : монографія / Т.С. Ківалова; М-во освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юридична література, 2008. – С. 187.
24. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Некоторые вопросы правового обеспечения надлежащего осуществления права на жилище // Проблемы правoведения. – 1986. – Вып. 47. – С. 72-73.
25. Малейн Н.С. Понятие и основание имущественной ответственности // Сов. гос. и право. – 1970. – № 12. – С. 36-37.
26. Малейн Н.С. Там же. – С. 38; Малейн Н.С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. – 1968. – С. 17; Грибачов В.Н. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М., 1973. – С. 4, 41.
27. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків. // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – С. 501-502.
28. Малейн Н.С. О мерах ответственности // Теория права: новые идеи. – М., 1993. – С. 46-48.
29. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти) : монографія / Т.С. Ківалова; М-во освіти і науки України; Одеська нац. юрид. акад. – Одеса : Юридична література, 2008. – С. 185.
30. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків. // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – С. 502.

31. Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М., 1966. – С. 37-39, 141.
32. Харитонов Є.О. Цивільно-правова відповідальність як засіб забезпечення належної реалізації цивільних прав і обов'язків // Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дрішлюк та ін.; За ред. Є.О. Харитонova, А.І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – С. 502.
33. Аскназий С.И. Основные вопросы теории социалистического гражданского права. – М. : Статут, 2008. С. 751-755. – (Классика российской цивилистики).
34. Сидорченко В.Ф. Столкновение судов / Морское право. Учебник. / Под ред. В.Ф. Сидорченко, В.М. Кротова. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та., Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та., 2006. – С. 360.
35. Сидорченко В.Ф. Столкновение судов / Морское право. Учебник. / Под ред. В.Ф. Сидорченко, В.М. Кротова. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та., Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та., 2006. – С. 350.
36. Сидорченко В.Ф. Столкновение судов / Морское право. Учебник. / Под ред. В.Ф. Сидорченко, В.М. Кротова. – СПб.: Издательский Дом С.-Петербур. гос. ун-та., Издательство юридического факультета С.-Петербур. гос. ун-та., 2006. – С. 350.

РЕЦЕНЗІЇ

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІЮ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

(Рецензія на книгу: Кузьменко В. Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917-1939 рр.): Правові аспекти: монографія / В. Б. Кузьменко, Одеський державний університет внутрішніх справ. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 810 с.)

Проблема гармонізації міжнаціональних відносин є актуальною для більшості країн сучасного світу, у тому числі й України, на теренах якої проживають представники понад 130 національностей. Саме тому осмислення вітчизняного досвіду правового регулювання міжнаціональних відносин набуває важливого значення та стає одним із пріоритетних напрямків історико-правових досліджень.

Загалом у історичній літературі питанням національної політики радянської влади приділяється значна увага, однак, проблеми правового регулювання міжнаціональних відносин до цих пір не отримали глибинної наукової розробки. Цей пробіл у вітчизняній історичній та історико-правовій літературі значною мірою покликана заповнити рецензована монографія.

Монографія написана на основі ґрунтовного аналізу праць попередників з використанням широкої джерельної бази. Автор активно використовував не лише опубліковані джерела, але й неопубліковані, що містяться у фондах центральних і місцевих державних архівів України та Російської Федерації. Скрупульозний

аналіз історичних джерел, багато з яких уперше вводяться автором до наукового обігу, дає можливість автору підготувати глибоке наукове дослідження.

Широка джерельна база, осмислена у комплексі, дозволила авторові поставити нові акценти у процесах правового регулювання міжнародних відносин в Радянській Україні 1917 - 1939 рр., що дозволяє нам стверджувати, що рецензована монографія репрезентує саме новий погляд на процеси, що вивчалися.

Структура рецензованої книги науково обґрунтована, відзначається логічністю та внутрішньою гармонійністю. В її основу покладено проблемно-хронологічний принцип. Це дозволило автору виокремити три основних періоди, що мали характерні особливості у процесі регулювання взаємин різних національних груп. Разом з тим матеріал монографії викладається за стрункою логічною схемою, а саме, на певному історичному проміжку існування української радянської державності послідовно досліджуються чотири важливих сфери правового регулювання міжнародних відносин: політично-управлінська, соціально-економічна, соціально-культурна та сфера захисту державного ладу. Така архітектоніка з урахуванням глибокого наукового підходу, граничного охоплення проблем теми, чіткої систематизації матеріалу є найбільш прийнятною.

Зміст монографії характеризується послідовністю, систематичністю і чіткістю в постановці та вирішенні вузлових питань теми. Показово, що В. Б. Кузьменко не підпорядковує своє дослідження наперед визначеній встановленій схемі, а веде його у суворій відповідності з фактами і документами. Це дозволяє автору по новому ставити багато питань та водночас зробити чимало оригінальних висновків.

Безперечно найбільша трудність при написанні монографії полягала у тому, щоб не збитись на історико-політологічний аналіз порушених у книзі проблем, зуміти витримати суто історико-правовий підхід при висвітленні вітчизняного досвіду регулювання міжнародних відносин. На нашу думку, авторові це цілком вдалося.

Разом з тим, вважаємо за необхідне висловити деякі критичні зауваження та побажання. Зокрема, не всі розділи монографії написані з однаковою повнотою. Так, на нашу думку, автору необхідно більше уваги приділити правовим аспектам міжнародних

відносин під час становлення радянської влади, а також у період утвердження тоталітаризму. Крім того, в книзі наявні також окремі мовно-стилістичні огріхи.

Однак висловлені зауваження жодною мірою не можуть послабити загалом позитивної оцінки монографії як праці, що зробила суттєвий внесок в дослідження важливої проблеми. Книга стане у нагоді широкому колу істориків, політологів, правознавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

***Н. М. Крестовська – доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії держави і права
Одеської національної юридичної академії***

НАШІ АВТОРИ

Ківалов Сергій Васильович – доктор юридичних наук, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений юрист України, завідувач кафедри адміністративного і фінансового права, Президент Одеської національної юридичної академії, народний депутат України.

Кормич Людмила Іванівна – доктор історичних наук, професор, академік УАН, голова Південноукраїнського центру гендерних проблем, завідувач кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Наумкіна Світлана Михайлівна – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Жаровцева Тетяна Григорівна – доктор педагогічних наук, професор, декан факультету дошкільної педагогіки Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського.

Вітман Костянтин Миколайович – доктор політичних наук, професор кафедри соціальних теорій, декан магістратури державної служби Одеської національної юридичної академії.

Копієвська Ольга Рафаїлівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інформаційного та виставкового бізнесу Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв.

Кормич Борис Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського та митного права Одеської національної юридичної академії.

Єзеров Альберт Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права Одеської національної юридичної академії.

Трофімова Лариса Віталіївна – кандидат юридичних наук, Науково-дослідний інститут фінансового права.

Нестеренко Алла Станіславівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Одеської національної юридичної академії.

Кормич Анатолій Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права Одеської національної юридичної академії.

Пехник Алевтина Валентинівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Польовий Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Смазнова Ірина Сергіївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри філософії Одеської національної юридичної академії.

Доді Коріна Валеріївна – здобувач кафедри міжнародного та порівняльного права Київського університету права НАН України.

Цицашвілі Нодар Ісакович – здобувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Садова Світлана Олегівна – аспірант кафедри політології Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

Ковадло Ніна Петрівна – здобувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.

Козачук Діана Анатоліївна – асистент кафедри адміністративного та фінансового права Одеської національної юридичної академії.

Козьмініх Альона Віталіївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Виходець Олександр Михайлович – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та інформатики Одеського інституту підприємництва та права.

Мацкевич Роман Миколайович – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Дикун Ігор Михайлович – аспірант кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Петраков Микита Олександрович – аспірант кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.

Кисіль Ю. М. – аспірант Центру перспективних соціальних досліджень Мінпраці та НАН України, м. Київ.

Хочь Ілля Хаймович – здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Богдан Олена Іванівна – здобувач Національного університету природокористування і біоресурсів.

Осін Вадим Володимирович – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України.

Богданов Володимир Семенович – доктор філософських наук, професор, директор Черкаського навчального центру Одеської національної юридичної академії.

Боженко А. М. – аспірант кафедри філософської антропології Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Карагіоз Руслан Степанович – здобувач кафедри політичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.

Краснопольська Тетяна Миколаївна – здобувач кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Петришина Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Одеського державного економічного університету.

Ібрагімова Гюльзар Ісахан кизи – докторант Інституту прав людини НАН Азербайджану.

Яровенко Леонід Олександрович – здобувач кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Одеської національної юридичної академії.

Манько Денис Григорович – здобувач кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії.

Бірюков Руслан Миколайович – начальник відділу по боротьбі з злочинними групами та злочинними організаціями економічної спрямованості УБОЗ ДУМВС України в Одеській області, майор міліції.

Лужанський Андрій Васильович – науковий консультант Управління забезпечення діяльності Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України, здобувач Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Чувакова Ганна Михайлівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії.

Авдюгін Руслан Григорович – здобувач кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Одеської національної юридичної академії.

Ломжець Юлія Вікторівна – старший викладач кафедри правознавства Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова.

Дзевелюк Андрій Володимирович – аспірант кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії.

Джафарова Алія Сабір кизи – здобувач Бакинського державного університету.

Стратонов Василь Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України, завідувач кафедри галузевого права Херсонського державного університету.

Мирбабаєв Мирнемет – дисертант Бакинського державного університету.

Дмитрук Михайло Михайлович – аспірант кафедри кримінального права Одеської національної юридичної академії.

Ягунов Дмитро Вікторович – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Одеської національної юридичної академії.

Войченко Сергій Вікторович – здобувач кафедри Права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Одеської національної юридичної академії.

Чуваков Олег Анатолійович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

Алієв Маїс – доктор юридичних наук, завідувач відділу Інституту філософії і політико-правових досліджень НАН Азербайджану.

Большаков Євген Володимирович – здобувач кафедри кримінального процесу Навчально-наукового інституту права, економіки та соціології Харківського національного університету внутрішніх справ.

Тітков Костянтин Сергійович – здобувач кафедри кримінального процесу Одеської національної юридичної академії.

Мудрак Інна Василівна – аспірант кафедри кримінального процесу Одеської національної юридичної академії.

Кабанов Павло Олександрович – доктор юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Набережночелнинського філіалу Інституту економіки, управління і права (Росія, м. Казань).

Короткий Тимур Робертович – кандидат юридичних наук, директор Інституту національного та міжнародного права Міжнародного гуманітарного університету.

Капустін Андрій Володимирович – здобувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права Одеської національної юридичної академії.

Платонова Євгенія Олегівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права Одеської національної юридичної академії.

Середа Галина Григорівна – аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України.

Дрьоміна-Волок Наталія Вікторівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України.

Белогобова Оксана Олександрівна – асистент кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Одеської національної юридичної академії.

Слюсар Андрій Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри трудового права Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого.

Козир Наталія Іванівна – здобувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права Одеської національної юридичної академії.

Сальман Ізяслав Юрійович – кандидат юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, академік УАН, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету.

Терлецька Ліна Миколаївна – аспірант кафедри аграрного, земельного та екологічного права Одеської національної юридичної академії.

Городецька Ірина Альбінівна – аспірант кафедри адміністративного та фінансового права ННІ земельних ресурсів та правознавства Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Василенко Микола Дмитрович – доктор фізико-математичних наук, професор, професор кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства Одеської національної юридичної академії.

Чорненький Василь Володимирович – здобувач кафедри адміністративного права і процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.

Клименко О. С. – здобувач кафедри адміністративного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Гречаний Дмитро Михайлович – здобувач кафедри морського та митного права Одеської національної юридичної академії.

Великанова Марина Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Льїна Юлія Павлівна – асистент кафедри цивільного та господарського права і процесу Міжнародного гуманітарного університету.

Каткова Тетяна Геннадіївна – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних та фундаментальних юридичних дисциплін Харківського економіко-правового університету.

Єфтені Наталя Миколаївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри цивільного та трудового права Одеської національної морської академії.

Каретна Ольга Олександрівна – асистент кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії.

Додіна Євгенія Євгенівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного і фінансового права Одеської національної юридичної академії.

Рязанов Михайло Юрійович – асистент кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії.

Журавель Микола Володимирович – аспірант кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії.

Шевчук-Бела Яна Валеріївна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри історії держави та права Одеської національної юридичної академії.

Козоріз Віра Миколаївна – магістр Одеської національної юридичної академії.

Половко Ірина Віталіївна – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова; асистент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Аль-Батран Халед - аспірант кафедри міжнародного права та міжнародно-правових відносин Одеської національної юридичної академії.

Співак Віктор Миколайович – кандидат політичних наук, доцент, заступник начальника ДОН Міністерства внутрішніх справ України.

Форманюк Валентин Васильович – здобувач кафедри теорії держави та права Одеської національної юридичної академії.

Ярова Ліліана Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії.

Дубас Олексій Павлович – кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Кориневич Антон Олександрович – здобувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, співробітник Науково-дослідної частини Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Озернюк Ганна Володимирівна – старший викладач кафедри цивільного та господарського права і процесу Міжнародного гуманітарного університету.

Ладиненко Альбіна Павлівна – аспірант кафедри міжнародного права та міжнародних відносин Одеської національної юридичної академії.

Крестовська Наталя Миколаївна – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії.

ЗМІСТ

Ківалов С. В. <i>Професіоналізм як об'єкт наукового аналізу.....</i>	3
Кормич Л. І. <i>Гендерна складова ефективності державної політики .....</i>	9
Наумкіна С. М., Жаровцева Т. Г. <i>Основні підходи до сучасного виміру демократії.....</i>	17
Вітман К. М. <i>Переваги інституту національно-культурної автономії та особливості його втілення у законодавстві окремих країн пострадянського та постсоціалістичного простору .....</i>	26
Копієвська О. Р. <i>Проблеми реалізації культурної функції держави в контексті національних інтересів України .....</i>	37
Кормич Б. А. <i>Основні принципи правового регулювання діяльності із захисту інформації .....</i>	47
Єзеров А. А. <i>Узгодження нормативно-правових актів та дій суб'єктів конституційних праввідносин як засіб здійснення впливу на конституційний конфліктний процес .....</i>	56
Трофімова Л. В. <i>Про визначення дефініції «фінансова політика».....</i>	66
Нестеренко А. С. <i>Функції фінансів та їх значення на сучасному етапі розвитку держави.....</i>	81
Кормич А. І. <i>Роль політичної системи в забезпеченні сталого розвитку.....</i>	89
Пехник А. В. <i>Виникнення та розвиток концепції соціальної держави.....</i>	96

Польовий М. А.	
Особливості історичного підходу та методу в гуманітарних науках	106
Смазнова І. С.	
Філософсько-правова оцінка проблеми міжнародного тероризму	115
Доді К. В.	
Сучасні проблеми імплементації міжнародних норм, що регулюють неміжнародні збройні конфлікти в деяких країнах СНД	121
Цицуашвілі Н. І.	
Взаємовідносини Росії та України: трансформація політичного тиску в етнополітичний	133
Садова С. О.	
Політична філософія як наукова категорія оцінки політичного процесу.....	143
Ковадло Н. П.	
Реверсні тенденції демократизації: особливості політичного дискурсу в сучасній Україні.....	152
Козачук Д. А.	
Заохочення як метод державного управління: поняття та види	162
Козьмініх А. В.	
Адвокатура як об'єкт і суб'єкт громадянського суспільства	170
Виходець О. М.	
Соціальні комунікації в культурі організації	174
Мацкевич Р. М.	
Технології лобіювання інтересів малого та середнього бізнесу.....	179
Дикун І. М.	
Специфічні особливості партійної системи в Україні	185
Петраков М. О.	
Інституційні ресурси забезпечення морального потенціалу політичної взаємодії	192

Кисіль Ю. М.	
Держава як інститут соціальної безпеки: політологічний аспект.....	200
Хочь І. Х.	
Інформаційні ресурси політичної влади та державна політика у сфері інформатизації	205
Богдан О. І.	
Планування в сфері технічного захисту інформації.....	217
Осін В. В.	
Ще раз до питання про ігрову основу політичної науки	222
Богданов В. С., Харченко О. В.	
Інституційні механізми формування статусних ієрархій та особливості їх прояву в умовах сучасної України.....	232
Боженко А. М.	
Політичний дискурс як засіб упорядкування життя соціуму.....	242
Карагіоз Р. С.	
Комунікативні дії як засіб досягнення взаємопорозуміння учасників політичного процесу	252
Краснопольська Т. М.	
Поняття гендеру: становлення та основні концепції	256
Петришина Л. В.	
Правовий статус жінки Наддніпряниці в історіографічному дискурсі ХІХ ст.	262
Ібрагімова Г. І.	
Жіноче питання в азербайджанській літературно-суспільній думці.....	270
Яровенко Л. О.	
Політичне право: поняття та статус	277
Манько Д. Г.	
Модель та юридична конструкція легалізації	282
Бірюков Р. М.	
Вплив глобалізаційних процесів на формування правової політики національних держав.....	290

Лужанський А. В.	
Гарантії доступу до правосуддя як ознака правової держави	297
Чувакова Г. М.	
Дефектні юридичні факти як різновид правових аномалій	304
Авдюгін Р. Г.	
Плюралізм визначень поняття «правові засоби»	309
Ломжець Ю. В.	
Роль античних мислителів у виникненні та розвитку концепції розподілу влади	315
Дзевелюк А. В.	
Внесок М. Ю. Чижова у теорію кодифікації	323
Джафарова А. С.	
Оцінка причинності у філософії та кримінальному праві.....	330
Стратонов В. М.	
Розвиток окремої криміналістичної теорії пізнавальної діяльності.....	335
Мирбабаєв М.	
Санкція як встановлена законом межа при призначенні покарання	340
Дмитрук М. М.	
Кримінальний проступок в еволюції правової доктрини України	345
Ягунов Д. В.	
Категорія «небезпечний злочинець» у сучасному кримінальному законодавстві зарубіжних країн.....	352
Войченко С. В.	
Додаткові протоколи до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що гарантують захист прав людини в кримінально-правовій сфері	362
Чуваков О. А.	
Деякі види диверсійних актів у сучасних умовах	372
Алієв Маїс	
Навчання юристів і підвищення їх кваліфікації як частина правової реформи, проведеної в Азербайджанській Республіці	379

Большаков Є. В.	
Порівняльний аналіз апеляційного оскарження рішень судді у досудовому провадженні за законодавством зарубіжних країн	384
Тітков К. С.	
Класифікація повноважень прокурора за законодавством Російської Федерації і України	393
Мудрак І. В.	
Судове красномовство як ключовий елемент правової комунікації захисника в кримінальному процесі	404
Кабанов П. О.	
Закономірності трансформації електоральної злочинності в умовах реформування російської політичної системи	410
Короткий Т. Р.	
Теоретичні проблеми еволюції правового статусу і режиму Азовського моря	420
Капустін А. В.	
Аналіз моделей регіональної співпраці з охорони морського середовища	434
Платонова Є. О.	
Особливості правового режиму прибережних захисних смуг морів в Україні	442
Середа Г. Г.	
Морська кримінальна юрисдикція: актуальні проблеми теорії та практики	450
Др'оміна-Волок Н. В.	
Становлення концепції міжнародного антидискримінаційного права	461
Белогубова О. О.	
Теоретичні проблеми відокремлення трудових відносин з іноземним елементом у самостійну сферу правового регулювання	470
Слюсар А. М.	
Міжнародно-правова регламентація права на об'єднання у професійні спілки	478

Козир Н. І.	
<i>Етапи становлення українського законодавства в галузі реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування .....</i>	487
Сальман І. Ю.	
<i>Місце земельної реформи в забезпеченні правового регулювання діяльності суб'єктів підприємництва в аграрному секторі економіки .....</i>	496
Терлецька Л. М.	
<i>Умови та порядок відшкодування збитків землевласникам та землекористувачам .....</i>	503
Городецька І. А.	
<i>Державний інспектор з контролю за використанням та охороною земель як носій державно-владних функцій та повноважень.....</i>	511
Василенко М. Д.	
<i>Реєстрація та експертиза проектів технопарків в світлі господарського права .....</i>	519
Чорненький В. В.	
<i>Завдання і повноваження органів податкової міліції в сфері здійснення податкового контролю .....</i>	530
Клименко О. С.	
<i>Система управління якістю як засада оптимізації примусового виконання рішень майнового характеру державними виконавцями .....</i>	536
Гречаний Д. М.	
<i>Правове регулювання тимчасового ввезення (вивезення) транспортних засобів .....</i>	546
Великанова М. М.	
<i>Ціна як істотна умова договору на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт.....</i>	554
Льїна Ю. П.	
<i>Значення «положення про нотаріальну частину» 1866 року для розвитку нотаріату в Україні.....</i>	563

Каткова Т. Г.	
<i>Історичний огляд правової регламентації захисту культурних цінностей та об'єктів під час війни та збройних конфліктів.....</i>	<i>570</i>
Єфтені Н. М.	
<i>Політична участь молоді в сучасній Україні .....</i>	<i>577</i>
Каретна О. О.	
<i>Особливості молодіжної політичної культури.....</i>	<i>581</i>
Додіна Є. Є.	
<i>Запровадження релігієзнавчої експертизи в Україні .....</i>	<i>588</i>
Рязанов М. Ю.	
<i>Слов'янська культура як основа становлення традицій української державності .....</i>	<i>597</i>
Журавель М. В.	
<i>Матеріально-організаційні основи влади гетьмана в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст. ....</i>	<i>604</i>
Шевчук-Бела Я. В.	
<i>Особливості керування південними колоніями Російської імперії в XIX столітті .....</i>	<i>611</i>
Козоріз В. М.	
<i>Вибори президента за законодавством України та Російської Федерації: порівняльний аналіз.....</i>	<i>619</i>
Половко І. В.	
<i>Методологічні та науково-правові основи вищої педагогічної освіти в Київському університеті Св. Володимира та Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька .....</i>	<i>623</i>
Аль-Батран Халед	
<i>Компетенція Організації Ісламська конференція.....</i>	<i>630</i>
Стівак В. М.	
<i>Глобалізація та її вплив на національну державу і право.....</i>	<i>636</i>
Форманюк В. В.	
<i>Локальна правотворчість в механізмі правового регулювання суспільних відносин.....</i>	<i>647</i>

Ярова Л. В.	
<i>Взаємодія державних та недержавних структур в реалізації соціальних функцій</i>	652
Дубас О. П.	
<i>ЗМІ як інструмент політичної боротьби</i>	660
Кориневич А. О.	
<i>Правове регулювання енергетичного сектору Європейського Союзу</i>	668
Озернюк Г. В.	
<i>Рентні договори в системі цивільно-правових договорів</i>	681
Ладиненко А.П.	
<i>Теоретичні проблеми поняття та видів цивільно-правової відповідальності у міжнародному приватному морському праві</i>	689

РЕЦЕНЗІЇ

Крестовська Н. М.	
<i>Новий погляд на історію правового регулювання міжнаціональних відносин в Україні (Рецензія на книгу: Кузьменко В. Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917-1939 рр.): Правові аспекти: монографія / В. Б. Кузьменко, Одеський державний університет внутрішніх справ. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 810 с.)</i>	699
НАШІ АВТОРИ	702

Запрошуємо до співпраці

у збірнику «Актуальні проблеми політики»
науковців, викладачів, аспірантів, фахівців-практиків

Змістовні вимоги до рукописів:

згідно з постановою Президії ВАК України №7-05/1 від 15.01.2003 (Бюлетень ВАК України №1, 2003 р.) редколегія може приймати до розгляду лише роботи, які мають такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями,
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор,
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття,
- формулювання цілей статті (постановка завдання),
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів,
- висновки з даного дослідження,
- перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку.

Технічні вимоги до оформлення рукописів:

Авторські рукописи мають відповідати державним стандартам оформлення наукових робіт, вимогам ВАК і таким редакційним вимогам:

Обсяг роботи не повинен перевищувати: для статті 0,5 – 0,7 друк. арк. (20 – 28 тис. знаків або приблизно 10 – 12 сторінок, набраних у текстовому процесорі MS Word шрифтом Times New Roman 14 пт з інтервалом 1,5); наукових повідомлень і рецензій – до 0,25 друк. арк. (10 тис. знаків або до 5 сторінок, набраних з аналогічними умовами).

Вкрай бажаним є представлення робіт українською мовою.

На початку статті обов'язково додаються анотації російською та англійською мовами. Обсяг кожної анотації не повинен перевищувати 700 знаків включаючи пробіли.

До редакції подається роздрукований текст рукопису з підписом автора та зазначенням дати, а також електронний текст у форматі MS Word (DOC) або Reach Text Format (RTF) на CD-R диску.

До роботи додається рекомендація, що може бути оформлена у вигляді виписки із протоколу засідання відділу (сектору, кафедри) або рецензії фахівця з науковим ступенем. Підписи мають бути завірені за місцем роботи рецензентів.

Довідка про автора (співавторів) надається із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю та обов'язково українською мовою), вченого ступеня, вченого звання, основного місця роботи, посади, домашнього та службового телефонів, e-mail.

Посилання на джерела подаються у вигляді списку наприкінці статті з наскрізною порядковою нумерацією [1, 2, 3...]. Знак посилання в тексті робиться цифрами у квадратних дужках (не слід використовувати автоматичні кінцеві чи звичайні зноски).

Бібліографічні описи джерел та літератури мають бути оформлені згідно Державному стандарту - ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 "Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання". Приклади оформлення списку літератури за цим стандартом наведені у Бюлетені ВАК України №3 за 2008 р.

Авторські примітки відмічаються в тексті символом * (*, **, *** тощо), а текст приміток розміщується наприкінці тексту роботи.

Ілюстрації до статей (графіки та малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен рисунок в окремому файлі). При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що у збірнику не використовується кольоровий друк.

Рукописи, що надійшли до редакції і не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє й не розглядає з метою публікації.

Авторські рукописи не рецензуються та не повертаються авторам.

Тел. для довідок: (048) 719-88-07

Адреса редакції: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2, к.404.

Тел.: ред.: (048) 68-86-83;

відп. секр.: (048) 719-88-07

E-mail: aul513@ukr.net

Примірники збірника можна придбати в редакції.

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 39

Актуальні проблеми політики
А 437 Збірник наукових праць / Керівник авт. кол. С. В. Ківалов;
відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2010. –
Вип. 39. – 720 с.

Видається за авторською редакцією

Підписано до друку 13.01.2010. Формат 60x84/16. Тираж 300 прим.
Ум. друк. арк. 43,7. Зам. № БМ-39

Віддруковано з готового оригінал-макету у видавництві «Фенікс»
(свідоцтво ДК №1044 від 17.09.2002)
65009, м.Одеса, вул. Зоопаркова, 25, тел.7777591
Для листів: 65059, м. Одеса, а/с 424